

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI
HUNFALVY PÁL.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

ELSŐ FÜZET.

BUDAPEST, 1875.

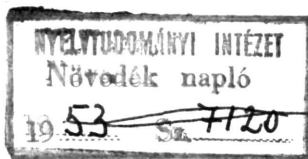
A M. T. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

TARTALOM.

	Lap
A Catull-kéziratokból, tekintettel Nemzeti Muzeumunk Catull-codexére. Dr. Ring Mihály	1
A régibb görög regényről. Dr. Ring Mihály	16
A nemzeti muzeum Orosius-codexéről. Dr. Ring Mihály	45
Magyar mythologiai adatok és egyéb. Hunfalvy Pál	70
Rumun elemek a magyar nyelvben. Edelspacher Antal	87
A mythos-tudomány jelen állásáról és új problémáiról. Dr. Goldziher Ignác	117
Könyvismertetés. Wiellemann Esztgrammatikája. Hunfalvy Pál	159

A Catullkéziratokról, különös tekintettel nemzeti muzeumunk Catullcodexére.

Lachmann óta a philologiai tudományban növe nő a kéz-
irattani vizsgálódás tekintélye; fölismerni és szabatosan körülírni
a kézirati készlet becsét, hogy lehetőleg megközelítsük a classicai
hagyatéknak ép alakját: ez a mai classica philologia egyik leg-
buzgóbb törekvése. Mentül inkább irtózik ugyanis a józan fölfogás
ama szövegkritikai kalandorok üzelmeitől, kik a kézirati tekintélyt
ignorálván, kötelességüknek vélik a szaklapokat évről évre önké-
nyes emendatiókkal megtönni, annál nagyobb érdeklődéssel fordul
a kéziratok viszontagságos történeteire, hogy a hagyomány e táma-
szainak segélyével a szöveg miként alakítására megdöntethetlen kö-
vetkeztetések vonathassanak. Örömmel fogad azért a philologia
oly adalékokat is, melyek, habár csak másodrangú codexeket illet-
nek, a kéziratok történetének s családi viszonyaiknak pontosabb,
kiegészítő ismeretere segítenek. Egyrészt ugyanis leginkább a ge-
nealogia mentül szabatosabb ismerete jelölheti ki a kritikai alap-
szöveg léthelyét, másrészt meg a másodrangú codexek is sok
figyelemre méltó részletet és kritikai támaszpontot nyújtanak. —
Ily szempont vezérelt engem Curtius-codexeink ismertetésére*) és
jelen, Catullcodexünket illető adataim közzétételére; ezen adatok
a codexnek iratási idejét, a Catull-kéziratok történetében való szere-
pét s a vele rokon családtagokhoz való viszonyát tárgyalják.

Föladatom megoldására elkerülhetetlennek látom az összes
Catull-kéziratok történetének s családi viszonyainak ismertetését
előre bocsátani; természetesen, hogy dolgozatom ez első része nem

*) »Bericht über die Curtiushandschriften des ungarischen National-
Museums.« Pest, Ludwig Aigner 1873.

egyéb, mint a *Schwabe* (»Die Wiederauffindung und erste Verbreitung Catull's im 14. Jahrhundert.« Verhandlungen der Philologenversammlung zu Meissen, 1864.), *Heyse T.* (»Catull's Buch der Lieder«, Berlin 1855) és *Ellis* (kiadásának előszavában) munkáiban elszórt adatoknak czélomhoz képest összeállítás.

Minden a Catull-kéziratról való ismeretünk arra utal, hogy a még fenlevő codexek egyetlenegy s már nem romlatlan mintáról származnak. Hihető, hogy ez archetypon ama nehézkes minusculán volt írva, mely a VII. században divott; továbbá, hogy az archetypon Franciaországban létezett. Ebből két másolatot lehet kimutatni: egyik a párisi töredék a de Thou-féle codexben (sec. X.), másik a veronai codex, mely bízhetőleg a X. század első felében készült s a XIV. században Olaszországban fölmerülvén, itt újra meghonosítá az addig ismeretlen Catullt és kútfejévé lön majd valamennyi most ismeretes Catullcodexnek. Azokon kívül csak következtetéseink vannak egy második család archetyponját illetőleg és elégtelen adataink azon Catullcodexről, melyet Rather veronai püspök említ. Ez t. i. »*De Maria et Martha*« czimű predikációjában, melyet 965-dik évi augusztusban tartott, ezt mondja: »Quid de me dicere valeo, quid valeo cogitare, — et ut turpia subsilens honesta solum prohibita licet depromam, — si in lege Dei, ut debitorem me fore non nescio, die non meditor ac nocte, Catullum nunquam antea lectum, Plautum quando iam olim lego lectum, musicam quando saepe rogatus expono.« (Ratheri Opp. ed. Ballerini pag. 639.) Rather e szavaiból *Leutsch* és *Schwabe* azt következtetik, hogy Rather Catull-codexét Veronában fődözte fel, míg *Ribbeck O.* és *Ellis* Rather viszontagságos életére, számos a külföldre tett utazására utalván, úgy vélekednek, hogy Rather, ki különösen ama híres Hincmar rheimsi püspökkel sokat érintkezett, codexét a külföldről hozta magával. Háromszáz év telik el azután, míg ismét egy Catullcodexről tétetik említés. *Salisburyi János* idéz ugyan verset Catullból, de azt Martianus Capella-ból meritette (v. ö. *Rheinisches Museum f. Phil.* XIV. pag. 210); sem *beauvaisi Vincze* (»*Speculum Historiale*« sec. XIII.), sem *trimbergi Hugo* (*Registrum multorum Auctorum*), sem *Dante* nem említik Catullt írói szemléikben. Csak a XIV. században akadunk a catulli költemények olvasásának újabb nyomaira.

E század elején tünt fel Veronában azon Catullcodex, mely-

nek felfedeztetését *Benvenuto de Campesani*, veronai udvari költő, »De resurrectione Catulli poetae Veronensis« czimű epigrammjában dicsőítette; ezen epigramm legrégibb alakjában, amint most a Sangermanensisben olvasható, így hangzik:

»Ad patriam venio longis a finibus exul,
Causa mei reditus compatriota fuit.
Scilicet a calamis, tribuit cui Francia nomen
Quique notat turbae praetereuntis iter.
Quo licet ingenio vestrum celebrate Catullum
Cuius sub modio clausa papyrus erat.«

Ezen epigrammot Benvenuto magára azon könyvre jegyezte, melyet személyesítés által beszéltet. A rejtelmes versek magyarázatában ingadozók a vélemények. Schwabe, ki minden áron be akarja bizonyítani, hogy Benvenuto kézírata azonos Rather főlebb említett codexével, azt hiszi, hogy Benvenuto kézírata is csak Veronában merülhetett föl, hogy e szavak »longis a finibus« az *alvitágra* vonatkoznak, s hogy e képes kifejezéssel Benvenuto a feledés homályát jelölte volna, melyben a Catullcodex mindaddig lappangott. Ez erőltetett magyarázattal szemközt tanácsosabb »longis a finibus« tulajdonképi értelményében venni s megengedni, hogy e Catullcodex nem magában Veronában fedeztetett föl. A felfödöző neve körülírásban rejlik: »a calamis, tribuit cui Francia nomen«; *Laurentius Pignorius* szerint a felfödöző valami *Francesco* nevű, (tribuit cui Francia nomen) veronai származású (compatriota) jegyző (a calamis) volt, kinek tisztí teendőihez az útlevelek kiállítása vagy átvizsgálása tartozott, (qui notat turbae praetereuntis iter). *Lessing* szerint ama codexet *Bernardinus Plumatus* veronai híres orvos vagy annak valamely öse találta volna meg; mint-hogy t. i. e szó »calami« francziául »plumes« által fejeztetik ki, az idézet (az interpunctio megváltoztatásával) csakis *Plumatus*-ra illik. Most már tudjuk, hogy ama szavak *Bernardinus Plumatus*, az orvosra, nem vonatkozhatnak, mert ez sokkal későbbben élt, (1450—1500 körül, v. ö. Ellis, praef. pag. XIII.), semhogy a felfödözés eseményével összeköttetésbe hozhatnók. Minthogy ugyanis Campesani 1323-ban halt meg (Ellis, praef. pag. XII.), Catull újabb felfödöztetését 1300—1323 közé szokás tenni. E codex, melyre Benvenuto epigrammját írta, az, mely a Catull-irodalomban *Veronensis*-nek nevezetik.

A veronai codexet 1329-ben használta ama humanista, ki »Flores Moraliū Auctoritatum« czimű könyvében 3 verset idéz Catullból XXII, 19—21: (neque est quisquam,) Quem non in aliqua re videre Suffenum Possis. Suus cuique attributus est error: Sed non videmus manticae quod in tergo est.); ezen anthológiát nem régen *Detlefsen* találta a veronai káptalan könyvtárában. Körülbelül ugyanazon időből valók *pastrengói Vilmos* feljegyzései is, melyek az első catulli költemény két első versét az írási hibák híu megőrzésével épen úgy közlik, mint azok a veronai codexben voltak olvashatók. Pastrengói Vilmos (nevét egy Verona melletti falutól birta) körülbelül 1295—1365-ig élt, majd állandóan Veronában tartózkodott, mely városnak már 1337-ben polgári előjárója volt. Jeles képzettségéről s nagy tekintélyéről többszöri fontos követsége tanuskodik, melyre a veronai fejedelmi ház bizalma őt méltatta. 1335—1340 közt két könyvet irt »De viris illustribus« és »De originibus rerum« czimen. Ezekben négy helyen említi Catullt. Az egyik hely ugyan, mely *Mamurrast* Caesar méltatlan kegyenczét gyalázza, Pliniusból van meritve, ki Hist. Nat. XXXVI. 6, 48 Catull amaz epés költeményére: »Quis hoc potest videre, quis potest pati«, utalván, belőle egy verset idéz. Ennek nyomán pastrengói Vilmos czit irta: »Mamutram Romanum equitem, Formiis natum, Romae primum marmoreis crustis totius domus suae parietes in Caelio monte operiisse Cornelius Nepos et *Plinius* referunt. *Addiditque Catullus cum primum totis aedibus nullam nisi e marmore Caristeo columnam solidam habuisse.*« Catullban nincsen róla szó (v. ö. carm. XXIX.); Vilmos összezavarta Plinius idézetét*), a nélkül, hogy azt a kútfővel összehasonlította volna; ha kereste is benne, hasztalan keresté, mert a veronai codexben *Mamurras*-ról sehol sincs említés téve; a XXIX. költeményben a másoló hibája folytán *nam murram* állott. — Pastrengói Vilmos má-

*) Plinius ezt mondja: »Primum Romae parietes crusta marmoris operuisse totos domus suae in Caelio monte Cornelius Nepos tradit Mamurram Formiis natum, equitem Romanum . . . hic namque est Mamurra Catulli Veronensis carminibus proscissis, quem, ut res est, domus ipsius clarius quam Catullus dixit habere quidquid habuisset Comata Gallia. *Namque adicit idem Nepos primum totis aedibus nullam nisi e marmore columnam habuisse et omnis solidas e Carystio aut Lunensi.*« (A főlebb idézett helyen).

sodik helye így szól: »Catullus Veronensis poeta, Ciceronis coaetaneus, librum vario metrorum genere exaratum, multa iocosa et placita continentem, scholasticis legendum tradidit Protholomaei Alexandri temporibus«; ezt Vilmos csak saját látásból írhatta, e szavakat »Ciceronis coetaneus« világos vonatkozással Catull 49-dik költeményére: »Disertissime Romuli nepotum Quot sunt quotque fuere, Marce Tulli.« Vilmos harmadik és negyedik jegyzete idézte Catull első költeményéből; az egyik helyen azt mondja: Ben-
cii....opus grande, volumen immensum, quod in tres dimensus est partes, ut de illo dici possit quod scribit Veronensis poeta dicens: Ausus quidem unus Italorum omne aevum tribus explicare chartis, voluminibus, Jupiter, doctis et laboriosis.« E verseket (carm. I, 5—7) semmi más ókori író nem említi. A negyedik jegyzet végre *Isidorus*-t (Orig. VI., 12, 3) idézi: »Siculi libros primum circumcidere creperunt, de quo Catullus: *Qui dono lepidum novum libellum arrida modo Punicae expolitum*. Idem »(t. i. Isidorus).« Isidorusban nincsen *qui*, *arrida* és *Punicae*, hanem a szabályszerű nyelvszokás szerint *cui*, *arido* és *pumice*; világos tehát, hogy pastrengói Vilmos Izidor szövegétől eltekintve a veronai codex olvasatait, (melyek a belőle folyt kéziratok összhangzó tanúsága által kétségen kívül helyezvék) követte. — Látjuk, hogy pastrengói Vilmos-följegyzései a legbiztosabban arról tanuskodnak, hogy a Catulli költemények *olasz archetyponja* a XIV. század elején állandóan csakugyan Veronában őriztetett, s hogy ezen codex azonos a Sangermanensis s a későbbi kéziratok kútforrásával.

Petrarca a költő (1304—1374 ig) is ismerte Catullt, kiből egy másutt nem közölt verset idéz. 1347-ben t. i. midőn Petrarca még arról álmodozott, hogy Cola di Rienzi, »az utolsó tribun«, visszaszerzendő a római uralom dicsfényét, Avignonból levélben üdvözölte ama jeles szónokot, ily szavakkal: »Eloquio te dicunt Ciceronem, ad quem Catullus Veronensis ait, Disertissime Romuli nepotum« (carm. 49, 1). Petrarca kétszer tartózkodott Veronában hosszabb ideig, 1341 után és 1345-ben; ez utóbbi alkalommal ama pastrengói Vilmostal a meghitt barátság sokszerű érintkezésében élt; bár e szerint Catullról Vilmos följegyzései nyomán is beszélhetett, hihetőbb mégis, hogy a veronai könyvtárban tett buvárkodásai közt (1345. június havában fedezte föl Petrarca a Cicero leveleit tartalmazó kéziratot is,) ama Catullcodexet magát is látta

és forgatta. — Petrarca után tudtunkkal ismét senki sem említi Catullt 1374-ig, mely évben *Coluccio de Piero du' Salutati*, flórenczi kanczellár, kora legtudósbb férfainak egyike, megkéri veronai *Broaspinit*, hogy a mindaddig le nem másolt Catullcodexről másolatot készíttessen.

Első másolata a veronai codexnek tehát valószínűleg a Sangermanensis, mely egy évvel későbbben, 1375-ben, Veronában készült. A Sangermanensis végső lapján t. i. a másoló kezétől e szavak olvashatók: »Tu lector quicumque, ad cuius manus hic libellus obvenierit, scriptori da veniam, si tibi corruptus videbitur. Quoniam a corruptissimo exemplari transscripsit. *Non enim quodpiam aliud extabat*, unde posset libelli huius habere copiam exemplandi; et ut ex ipso salebroso aliquid tamen suggereret, decrevit potius tamen corruptum habere quam omnino carere, sperans adhuc ab aliquo alio fortuito emergente hunc posse corrigere. Valebis si ei imprecatus non fueris. 1375 mense Octobri 19-o, quando Casignorius laborabat in extremis.« Ez a Casignorius nem más, mint Can Signorio della Scala, veronai fejedelem, ki *Hieronymus della Corte* veronai történész tanúsága szerint csakugyan 1375-dik évi october 19-én, éjjeli 11 órakor halt meg. A Sangermanensis tehát Veronában íratott s az egyetlen, 1375-ig Verona táján ismeretes kútfő ama Veronensis volt, melyet a Sangermanensis írója lemásolt. — Minthogy a Veronensis későbbben elveszett, jelenleg a St. Germaini könyv a legrégebb, s minthogy az hiven és lelkiismeretesen van írva, egyszersmind a legtekintélyesebb is valamennyi Catull-kézirat közül.

Az az eset, melyet a Sangermanensis másolója óhajtott, remélvén, hogy esetleg a Veronensis mellett más codex is fog fölmerülni, úgy látszik a XV. század elején be is következett. Van ugyanis a XV. századból való codexek közt egy, melynek sajátosságait sehogy sem sikerül megegyeztetni azon föltevással, miszerint az is ama Veronensisből származott volna. Ez a codex a Datanus (valaha Carolus Datus sajátja, most a berlini császári könyvtárban); késő időkből való (1463-ban íratott) s tele van hibákkal; másrésről azon olvasatai, melyek nem hibásak, messze eltérnek a Veronensis utódjainak olvasataitól. A különös benne az, hogy mind az írás külalakja, mind a hibák minősége egy nagyon régi, a Veronensist is korra meghaladó kútfőre utalnak. Ha nem is fek-

tetünk súlyt az írás alakjára, s megengedjük azt, hogy a számos hiba, mely e codexet majdnem az olvashatatlanságig elékteleníti, egyedül a másoló tudatlanságának s felületességének számitandók be, lehetetlen mégis fenn nem akadnunk a különböző olvasatok sajátságain. Ha pl. a Datanusban ilyeneket olvasni: *Thessala* helyett *Saetaba*, *improba* helyett *impia*, *ostendere* helyett *conscendere*, *prosternens* helyett *consternens*, *celestia* helyett *silvestria*, *rubicunda* helyett *tuos*, *librabat vertice* helyett *versabat turbine*, *procurrens* helyett *succumbens*, *bacchantis* helyett *evantis*, *pudor* helyett *rubor*, *Aspice* helyett *Accipe*, *conciliasset* helyett *pacificasset*, *deos* helyett *focos*, *excerpta* helyett *exerta* stb. világos, hogy ily jellegű olvasatok azon másolótól, ki különben egész a nevetségig ügyetlen hibákat ejt vagy meghagy, nem származhatnak. Ha nem tőle származnak, már a kútfőben is megvoltak; a Datanus kútfőjében pedig ama sajátságos olvasatok csak három tekintet alá eshetnek: *vagy olyanok azok, hogy a Veronensisben is megvoltak, mint a szöveg mellé vagy fölé jegyzett olvasatok*, — ez nem lehetséges, mert a Veronensis valamennyi kettős olvasatát, (részt onnan, mert a Sangermanensis azokat kettős alakjokban átvette, részt a Veronensis többi utódjának tanuságából) egyenkint pontosan ismerjük, s e kettős olvasatok közt a Datanus sajátságai *nincsenek*, — *vagy másodszor, interpolatiók a Datanus és kútfője sajátságai* — ez az eset sem áll, mert az interpolatióknak jelentős nyomai szoktak lenni, e codexről pedig helyesen állithatni, hogy »universi codicis ea est natura, quae maximam simplicitatem prae se ferat« (Ellis); — *vagy végre harmadszor, a Datanus* (közvetlenül vagy közvetve) *oly kéziratból származott, mely a Veronensistől különböző archetypont képvisel*, mely tehát a Veronensissel nem másban, mint a kútfő közösségében, találkozik. Ha e feltételt helyeseljük, világos előttünk a codexek egész genealogiája: *egy közös kútfő volt az, melyből a Veronensis a X. század elején, továbbá a párisi fragmentum, a 62. költemény ama Thuanaeusban, szintén a X. században, végre a Datanus archetypója, ismeretlen időben, folytak vala.*

Véleményünk szerint tehát helyesen cselekedett Ellis, hogy a német kritikusok ellenkezése daczára *két családot* különböztetett meg a Catull-kéziratok készletében: a második családhoz a *Datanuson* kívül tartozik még a *Riccardianus* és azon codex, melyet Ellis először vizsgált meg s melyet az α-val jelöl.

Nem akarjuk e második családról való tárgyalást befejezni, mielőtt egy külső körülményről emlékeztünk volna, mely, ha teljesen megbízható tanúságot szolgáltathatna, feltűnő módon hitelésitené Ellis conjecturáját. Egy különben jelentéktelen, már majd feledésbe ment könyvben, mely ily czimű: *Andreae Schotti Observat. human.*, a II. kötet 53. lapján e szavak olvashatók: »Namque et Matthaeus Palmerius in exemplo libri Catulliani quod sua ipsius manu a. 1428 scripsit, adnotavit anno 1425 *primum repertum esse Catullum* pessimeque acceptum in manus hominum venisse.« Ha ez igaz volna, ime még az évet is tudnók, melyben a második család archetyponja köszöntötte a XV. századbeli humanismus napvilágát. A Veronensist vagy valamelyik idősb utódját nem érthette Palmerius az »ujjonnan felfedezett Catull« által, mert amazokon világosan megmondta Benvenuto de Campesani epigrammja, hogy Catull már »ad patriam venit longis a finibus exul.« Palmerius tehát, ki mint látjuk, a veronai családról nem bir tudomással, felfedezéseivel vagy igazat mond. vagy sensationalis hirt akar koholni. Fájdalom, az utóbbi hihetőbb. A humanisticai critica története általában, s a Catull-irodalom története különösen sok érdekes példával tudja ill: trálni azon állítást, hogy a későbbi humanisták figyelmetlenség s a kifejezéseknek könnyelmű túlzása által, bizonyos irigylendő gondatlanság s a szóbeli igazság félreértése és elcsavarása által számtalan balhittelü hirt koholtak, melyekbe belefájdulhat a lelkiismeretes epigon feje. Széltiben találjuk citálva a »rég« és »nagyon régi« codexeket, s megvizsgálván a babonás tekintélyü kűtfőt, látjuk, hogy a »vetus codex« valami XV. századbeli kézikönyv, bőven megrakva önkényes conjecturákkal, a legjobb esetben egy romlatlan, de késő korbeli codex. Lássunk egy példát. Milanóban három Catullcodex van, az egyik H. 46, a másik I. 67, a harmadik D. 24. jelzéssel. *Ripamonti* »Historia Urbis Mediolani« czimű könyvében XX. 15. lelkesen kürtöli, hogy van Milanóban egy Catullcodex, melyet a molfettai püspök *Borromeo Frigyes* bibornoknak ajándékozott volt, »Catullum, quem aut Poetae ipsius manu, aut aetate certe illa scriptum diceret, quisquis perite faciem ductusque literarum aestimaret«! s hozzá teszi »et fama hodie illa codicem inter cetera pretiosa bibliothecae sequitur«. Melyik tehát a három milanói codex közül ama csodakönyv? Szerencsés véletlen által ki tudjuk mutatni az évet, melyben ama megbecsülhetetlen kéz-

irat Borromeo bibornok birtokába jutott. *Opicelli*. (Monumenta Bibliothecae Ambrosianae, 49. lap) megjegyzi, hogy 1608-ban Grattius, ama bibornok ügynöke Molfettába jött, s az ottani püspök, Placidus Maria által szívesen fogadtatott, sőt egy Catullcodexszel is ajándékoztattott meg, *qui (a codex) transiret in manus Frederici*. Minthogy két milánói codex H. 46 és I. 67, a könyvtári jegyzék szerint, már 1603-ban lőn beiktatva a könyvtárba, a harmadik, 1608-ban Milanóba érkezett csodakézirat nem lehet más, mint az, mely D. 24 számmal van jelölve; erről a kéziratról pedig kézzelfoghatólag bizonyítja a diplomatica, *hogy csak 1500 körül irathatott!* — Ugy vagyunk *Ach. Statius* régi codexével is, melyet a vallicelli-i könyvtárnokok jónak láttak visszavonni az irodalmi nyilvánosság teréről; úgy rendesen ama »régi« codexekkel is, melyeket az olasz commentatorok itt-ott idéznek. — A mondottak által igazoltnak hisszük tehát kételyünket, melyet *Palmerius*-nak a Datanus archetyponját illető jegyzete iránt táplálunk.

Függőben hagyhatjuk a fölvetett kérdést annál is inkább, mert a mi codexünk, mely értekezésünk tárgya, az első családhoz tartozik, melynek genealogiáját teljes biztossággal ismerjük. Nincs egyéb teendők, mint codexünket belső criteriumok alapján (külső támaszunk egy sincs) a családfa kellő helyére beiktatni.

Az első család feje amaz elveszett Veronensis, melyet számos ivadéka nyomán reconstruálni nem épen nehéz dolog. Ha a jelentéktlenebb codexeket mellőzzük, ama Veronensisből négy főcsoport ágazik ki: egyik csoportba tartoznak a *Sangermanensis*, *Oxonensis* és *Venetus*, másikba az *Ambrosianus*, *Laurentianus* és *Colbertinus*, ismét más csoportot tesznek a *Hamburgensis* és *Harleianus*, végre együvé tartoznak a *Bononiensis*, *Vaticanus*, *Laurentianus* 1. (v. ö. ezekről *Ellis* kiad. pag. XXXVIII. ff) és nemzeti muzeumunk codexe.

Codexünk 163. (Quart. Lat.) 85 hártyalevélen Catullt és Tibullt foglalja magában; a sorok száma majd mindvégig 26. Jelen alakján tisztán két kéznek írása különböztethető meg; az eredeti igen csinos írás majd minden javítás nélkül, meg egy XVI. századbeli correctoré; e javítások ugyanazon kéztől valók, mely a codex kötési levelére ezt jegyezte: »Die XVIII. Maii MDXXXVIII praesens liber mihi donatus fuit ab M. D. Indico Juvario meo di-

scipulo. Jac. Antonius« — és e levél belső lapjára a következő költeményt:

»*Placidius J(acobus) A(ntonius) Ubertus ad Veronensem Catullum*»,

Jam vagus errabas despectus in Orbe Catullus

Atque tuus Dominus non bene notus erat.

Aseribas aevo, quod talia damna ministrat

Et morti tradit corpora cuncta vorax.

Spiritus at Domini clarus qui regnat Olympo

Te tribuit nato, natus et ipse mihi.

Nec mirum. Musas semper veneratus et arma

Scivit et hoc potuit iam pater ipse potens

Indicus ac natus patris vestigia servans

Hoc idem. Dominus semper uterque micat.

Atque micas etiam Tu semper in orbe Catullus

Tantorum auxilio fultus et ipse simul.

Ergo omnis numeros ambo fundamus ad alta

Pro dominis tantis. Calliopeque canat.

Regia iam mundo diffusa Juvaria Proles

Arma simulque deas et bona cuncta colit.

Mars faveas soboli; Musae faveamus amantes,

Compleat ut soboles ad sua vota dies.

Jacobus Antonius javításai természetesen mit sem érdekelnek bennünket; itt csak az első kéz munkájáról szólhatunk. Mi a következőkben rövidség kedvéért a nemzeti muzeum codexét π -vel, ama közös kútfőt pedig, melyből mind π , mind a Bononiensis (B), Laurentianus 1 (La.) és Vaticanus (V) folytak, x-szel jelöljük.

Hogy π csakugyan az x-féle csoportozhoz tartozik, már onnét is világos, hogy a 24—62. költemények helycseréje, mely e csoportot jellemzi, itt is megvan, még pedig úgy, hogy 24, 10: »*Nec servum tamen ille habet neque arcam*« után közvetlenül 44, 21: »*Qui tunc me vocat cum malum librum legit*« következik, s így tovább egész a 62. költ. végeig; a 62. költ. zárversét: »*Hymen o Hymenae, Hymen ades o Hymenae*« 25, 1—42, 20 követi, ezt pedig a 63. költ. — Codexünkben továbbá úgy mint az x csoportban a következő versek is hiányzanak: 3, 4: »*Passer, deliciae meae puellae*« és 61, 156—160: »*En tibi domus*« stb. — Kitűnik e közösség továbbá még π -nek olvasataiból, melyek közül például ezeket idézzük: (a zárjel előtt az Ellis-fele kiadás szövege van) 15, 18: »*attractis]* atratis x és π . — 20, 19: »*supernata]* superata x π . — 22, 5: pa-

limpsesto] palmiseto $x\pi$. — 23, 19: salillo] sal illo $x\pi$. — 36, 12: Uriosque] uriosque egyedül, $x\pi$. — 37, 5: esse, hircos előtt csak $x\pi$. — 37, 13: magna bella] mala bella $x\pi$. — 37, 16 után »Ad Egnatum« $x\pi$. — 39, 12: Lanuvinus] Lamivinus $x\pi$. — 39, 14: puriter] pariter $x\pi$. — 40, 3: advocatus] avocatus $x\pi$. — 41, 4: Formiani] forniani $x\pi$. — 41, 6: convocate] convocare x . — 42, 4: reddituram] redituram $x\pi$. — 43, 5: decoctoris] decoctioris $x\pi$. — 44, 17: meum quod] meumque $x\pi$. — 45, 1: Acmen] ac men $x\pi$. — 45, 7: Caesio] cessio $x\pi$. — 45, 19: auspicio] hospitio $x\pi$. — 46, 5: ager uber] acer ruber $x\pi$. — 48, 1: Mellitos] melitos $x\pi$. — 48, 6: osculationis] obsculationis $x\pi$. — 50, 8: Lucini] laceni $x\pi$. — 50, 8: faceteticisque] facetique tuique $x\pi$. — 54, 2: Et heri] et beri $x\pi$. — 55, 16: committe] comite $x\pi$. — 61, 21: Floridis] floribus $x\pi$. — 61, 115: lecti] leti $x\pi$. — 61, 167: aureolos] aureleos $x\pi$. — 61, 205: remorare] rememorate $x\pi$. — 63, 15: executae] excute $x\pi$. — 63, 25: vaga cohors] cohors vaga $x\pi$. — 63, 49: miseriter] miseritus $x\pi$. stb.

Codexünk továbbá B, V és La₁ mellett, ezektől függetlenül folyt x-ből, még pedig később az említett kéziratoknál, mert π -nek számos oly olvasata van, melyek ellentétben állnak B, V és La₁ összhangzó tanuságával s egyebeknek nem vehetők, mint az x-szöveg többé-kevésbé sikerült javításainak. Hasonlitsuk össze pl. a következő helyeket: 4, 20: vocare x, vocante π . — 4, 23: amaret x, amare π . — 8, 9: impote x, impotens π . — 9, 2: Antistas x, Antistés π . — 11, 11: horribiles ultimosque x, horribiles vultu moxque π . — 11, 23: ultimi x, vulturni π . — 12, 12: extimatione x, estimatione π . — 16, 1: dedicabo x, pedicabo π . — 16, 8: sint x, sunt π . — 20, 22: quid sit x, qui sit π . — 22, 21: manticae x, manticam π . — 23, 8: concoquitis x, cum coquitis π . — 29, 19: amni x, amnis π . — 29, 20: timet x, timent π . 32, 1: ipsithila x, ipsicilla π . — 36, 15: hadrie x, hadrieque π . — 36, 12: id alium x, idalium π . — 36, 13: gnidum x, gnidumque π . — 36, 19: turris x, thuris π . — 39, 11: et truscus x, etruscus π . — 39, 20: deus x, dens π , endecha sillabi x, endecasyllabi π . — 44, 13: gravedo, tuscis x, gravido tussis π . — 45, 13: septi mille x, septimille π . — 60, 3: tectra x, tetra π . — 63, 56: acte x, apte π . — 64, 4: leti x, lecti π . stb.

Hogy ezen, részben ügyes emendatiókat nem π . másolójának köszönjük, kiviláglik részint néhány hiba minőségéből, melyek

egyedül π -ben találhatók, (p. o. 111, 1: *vivero* e helyett *vivere*; 63: *De Berecinthia et atni*; 64: *Argonaythia* e helyett *Argonautia* stb.) részint számos hiba természetéből, melyeket π hiven átvett x-ből, ami egy a főlebb kimutatott emendatiókra képes másolónál nem egykönnyen eshetett volna meg (61, 167: *aureolos pedes* e helyett *aureolos pedes* stb.), részint végre π -nek oly olvasataiból, melyek világosan nem egyebek, mint már megtett javításoknak újból elferdítése (pl. 64, 28, x-ben e hiba volt *neptine* (B, V, La₁): ez későbbben helyesen *neptunine*-re corrigáltatott; π a correctio nyomán hibásan ezt írja: *neptuni ne*.)

E szerint π -nek azon olvasatai, melyek x szövegével szemközt javításoknak tekintendők, π mintájában, x-ben is már megvoltak; világos tehát, hogy x szövege tudós olasz humanisták által a későbbi időkben meglehetősen terjedelemben javítgattatott, még pedig csak akkor, midőn B, V és La₁ x-ből már le voltak másolva, mert különben lehetetlen volna képzelni, hogy ezen kéziratok oly sok részben jeles emendatiót oly következetesen ignoráltak volna. Mint-hogy pedig a Bononiensis 1411-ben iratott, (v. ö. Ellis ed. pag. XXXVIII.) a Laurentianus, mint ki lehet mutatni, még ifjabb amannál, ennél fogva π csak jóval 1411 után másoltathatott x-ből. (A codex jelzése, Jankovich M. kezétől, azt mondja: »Cod. ms. seculi XIII.!)

Ki tudjuk továbbá még mutatni, hogy a tudós olaszok, kik x szövegét javítgatták, e dologban nem mindenütt saját éles elméjük által vezéreltetének, hanem hogy kutfőik közt oly példány is volt, mely a Catull-kéziratok második családjához tartozott, azon családhoz, melyből a sokkal ifjabb *Datanus*, *Riccardianus* s mások valók. Egyes olvasatokra ily dologban nagy súlyt nem akarunk fektetni (pl. hogy 93, 2 *nec si ore*-ből D és π -ben *nec si orem* olvasható, hogy 95, 9 a többi kéziratokban általános hézag D és π -ben összhangzólag *laboris* által van kitöltve, hogy D és π -ben egyaránt 10, 18: *unquam* 101 (65), 14: *Daunias*, és *ithelei*, 109, 1: *amorem*, 110, 8: *toto*, 116, 7: *evitamus* stb. olvasható). Állításunkat megbízhatóbb érvek támogatják. A 65. költemény 9-dik verse valamennyi többi kéziratban kiesett, csak a *Datanus* és π adják e verset: »*Alloquar audiero nunquam tua* (tua után D-ben hézag, π -ben: *dicta*) *loquentem.*« A 68. b költeményben x-ben is hiányzott vala a 47. vers; D és π azt egyenlően így pótolják: »*Omnibus et triviis vulge-*

tur fabula passim.» A 81. költeménytől kezdve a kéziratok második családja a költemények beosztásában eltér az elsőtől: π . e tekintetben hiven a második családdal egyezik meg. Itt π -nek beosztását s feliratait közöljük, melyek a kritikai készséggel összehasonlítandók. A 81. költemény előtt π -ben sorköz van és ezen fölírat: »Ad Lesbiam«. — 82 előtt sorköz és: »Ad Quintium«. — 83 előtt sorköz és: »Ad Mullum«. — 86 előtt sorköz és: »Ad Gellium«. — 88 előtt sorköz és: »Ad Gellium«. — 95, 4, π -ben is sorköz van. — 97 előtt sorköz és: »In Emilium«. — 96 előtt sorköz és: Ad Calvum. — 97 előtt sorköz és: In Emilium. — 99 előtt sorköz és: Ad Mellitum. — 102 előtt sorköz és: »Ad Cornelium«. — 103 előtt sorköz és: Ad sodalem suum. 104 és 106 előtt sorköz felirat nélkül. — 107 előtt sorköz és: Ad Lesbiam. — 108 előtt sorköz felirat nélkül: — 109 előtt sorköz és: Ad Lesbiam. — 110 és 111 előtt sorköz és: Ad Antilenam. — 113 előtt sorköz fölírat nélkül; — 114 előtt sorköz és: In Firmianum. 115 előtt sorköz felirat nélkül; végre 116 előtt sorköz e felirattal: »Ad Gellium«.

Végig tekintvén azt, amit e codexünkről mondottunk, látjuk, hogy annak csak másodrangú, hitelesítő, vagyis az x-féle szöveg megállapítására segítő szerepe van a kritikában; de épen ezen x-féle csoportnak*) oly érdekes különösségei vannak, hogy a kritika ez új hitelesítő segédeszközt igen szívesen veendi. Tekintsünk egy példát. A 24.—62. költemény helycseréje, mely B, V, La₁-ra nézve jellemző, π által is oly pontosan van kimutatva, hogy e helycserét x-ben is okvetlenül kell föltételezni. Ezen összhangzó tanúság egy érdekes körülmény kipuhatolására segít, t. i. annak meghatározására, hogy *hány sort foglalt a Veronensis* minden lapon. Eddig e kérdéssel, melylyel maga Lachmann s utána több nevezetes philologus foglalkozott, nincsenek tisztában; még *Ellis* is, ki x-et különben helyesen közvetlenül a Veronensisből származtatja, kiadásának XXXIII. lapján ezt mondja: »Quot versus singulae paginae habuerint libri eius, qui ineunte seculo XIV. Veronam reductus est, nescitur; fortasse 33, quem numerum habet Sangermanensis«. — Mi más eredményre jutottunk.

Azt, hogy x, B, V, La₁ és π kútfeje, egyenesen a Veronen-

*) Mely számos helyen hivebben adja a Veronensis olvasatait magánál a Sangermanensisnél is.

sisból másoltatott, itt nem szükséges bizonyítgatni; az elismert tény. (v. ö. az *Ellis* által összeállított családfát.) Tény továbbá az, hogy a 24.—62. költ. elhelyezése x -ben csak olyan lehet, a milyennek most π -ben, V és B -ben olvasható. *E sajtószerű ferde elhelyezés csak onnét lehet, hogy a Veronensisből (mely x íratásakor már meglehetősen rongált állapotban volt,) egy csomó levél kiesvén, valami járatlan ember által nem azon helyre, a hová tartozott, hanem néhány levéllel kellő helye előtt, iktatott be.*)* Ezen analog esetek által eléggé igazolt föltevésből egyszerű számvetés után lehozzuk, hogy a *Veronensis* (legalább a codex e részében) sorszáma laponként 30, itt-ott 31 volt.

Összevetvén ugyanis a kritikai adatokat, látjuk, hogy 1) a helyéről elkerült rész (carm. 44, 21—62 végéig) a *Veronensis*-ben 477 sorból állott; (az egyes költemények közt, mint tudjuk, egy sornyi hézag volt, mely az illető felirat által volt kitöltve; carm. 61, 145 (138) pedig a *Veronensis*-ben is hiányzott); a *Veronensis*-ben már egyedül csak a 61. költemény volt két hasábian írva; minthogy a 61. költemény (felirat nélkül) 226 sorból áll, felét, 113-at a főösszezből levonván, marad 364 felosztandó sor. 2) Azon rész, (25, 1—44, 20) mely a hibás elhelyezés által az x -féle csoportban most a vele összefüggő előzményektől elkülönítve olvastatik, a *Veronensis*-ben 302 sorból állott. Jelöljük rövidség kedvéért azon részt, mely hibásan elül áll (44, 21—62) β -val, a másikat (25, 1—44, 20) α -val; világos, hogy mind β , mind pedig α sorösszeget páros számú lapokra kell felosztanunk, mert levelek helytelen beiktatásáról van szó; így egyszerű osztás mutatja, hogy β -nak 364 sora 6 levél vagy 12 lapra oszlik, hogy minden lapon 30 sor, közülük 4 lapon pedig 31 sor volt; az α -val jelölt rész 302 sora pedig 5 levél vagy 10 lapra oszlik, laponként 30 (csak 2 lapon 31) sor volt.

Önkényesnek itt csak azon állításunk látszhatik, miszerint a *Veronensis*-ben egyedül a 61. költemény volt kéthasábú; tételünk támogatására azt hozzuk föl, hogy kivételképen e költemény bir oly rövid sorokkal, miszerint a kéthasábban írásra elég indok

*) Hogy x írója nem birt annyi tájékozottsággal, miszerint ama vastag tévedésen fönakadhatott volna, kiviláglik az általa készített szöveg számos értelmetlenségéből.

volt; analog esetet látunk ama Prudentius codexnél, melyet Ellis (kiad. XXV. lapján, a jegyzetben) említ; e codex (sec. VII. vagy VIII.) szintén csak a rövid soru helyeken kéthasábú; legdöntőbb érvünk azonban a számvetés, mert ha elvetjük e feltételt, nincs oly közép sorszám, mely által mind β , mind α sorszáma páros számú lapokra volna osztható. Más körülménynek pedig, mint a levelek hibás elhelyezésének, az említett költemények helycseréjét nem fogja tulajdonítani senki, aki ily kéziratani különösségeket más alkalommal szerzett gyakorlatból tud megítélni.

Hogy kicsinyesnek ne mondja senki ezen kutatást, mely egy a X. században irt s ismét elveszett codex sorszámaait nyomozza, arra kell emlékeztetnünk, miszerint ezen szám meghatározása eléggé fontos eredményre vezet. Ha ismerjük a sorok elhelyezését azon codexben, mely a Catullkritikában szükségképen alapúl vétetik, s összevetjük a palaeographiai tapasztalásnak azon számtalanszor bizonyított adatát, hogy többnyire s legkönnyebben a lapok legfelső vagy legalsó sorai szoktak kiejtetni a másolók hanyagsága által, biztos kriteriummal birunk azon conjecturákra nézve, melyek a valószínű vagy kevésbé valószínű *sorhézagok* megállapítása körül forognak. A részleteknek kimutatása s szövegkritikai értékesítése jelen kéziratani ismertetésemnek főadatán kívül fekszik.

B u d a p e s t e n 1874-ben.

Dr. Ring Mihály.

A régibb görög regényről.

Hogy a görög úgynevezett regény lényegét nyerjük, szakitanunk kell majd mindazon föltételekkel, melyek a mai regény fogalmához fűződnek. Már a legáltalánosabb szempont is, hogy a görög regény nem annyira az epika kiágazásai közé tartozik, mint inkább az erotikai *taniratok* egy nemét képviseli, azon követelést intézi hozzánk, hogy azt ne a közép- és újkori regények analógiái vagy anomáliáiból, hanem magamagából és eredete történetéből magyarázzuk. *) Ez nem járna nehézséggel, ha a görög regény fejlődési történetét legjelentősb phasisaiban, az előkészítő jelenségek szerves láncolatát, teljesen szemlélhetnők. De fájdalom, hiányzanak e láncznak épen legfontosabb szemei: a didactica terén az előkészítő jelenségek Plutarch »*Eroticos*« című művével, az erotikai költészet terén Kallimach elégiáival rögtön megszakadnak, s e két átmeneti ponttól egész ephesusi Xenophon regényeig alkalmatlan hézag van, melyet az irodalom történészei hypothesis által kénytelenek kitölteni. Abban körülbelül megegyeznek, hogy a nevezett irodalmi termékeket a görög regényirodalom ma elveszett prototyponja követi; e prototypon anyagi tartalmát illetőleg is kevés kétségünk lehet, ha a legkiválóbb régibb regényeket, Xenophonét és Heliodorét egybe hasonlítjuk. Egyrésről ugyanis az elbeszélési anyag és az alapeszme azonossága, másrésről pedig azon körülmény, hogy sem belső sem külső okokból nem sikerül Xenophon

*) Kútfők: *Chassang*: Histoire du roman 2. éd. Paris 1862.

Koraës levele Heliodor- kiadása előtt.

Schmidt Rezension von John Dunlop: »History of fiction,« Wiener Jahrbücher XXVI. köt.

Peter H. »Der Roman bei den Griechen«, Neues Schweiz. Museum VI. évf. (1866).

Főleg: *Nicolas Ad.* »Über Entstehung und Wesen des griech. Romans.« Neue vermehrte Aufl. Berlin 1867. Calvary & Comp.

és Heliodor közt függési viszonyt kimutatni, eléggé bizonyítja, hogy már Xenophon előtt létezett írásmű, melyben két, az előkészítő irodalmi jelenségekben széllyel fekvő elem, kalandos elbeszélési anyag és a szerelem eszményi fölfogása, célirányosan és szervesen össze volt kötve; hogy létezett egy népszerűleg érdekes munka, mely csakhamar közkedvességre s oly tekintélyre tett szert, hogy ugyanazon tárgynak későbbi feldolgozói a compositio földolgaiban ama prototypon vonásaihoz voltak kötve. Az irodalomtörténészek véleménykülönbsége pedig ama prototypon alanyi mozzanatát illeti, célját t. i. ama műnek, mely mint egy új faj első jelensége lépett föl. Hogy az olvasó a tények ez állásába tiszta belátást nyerjen, itt első helyen Xen. és Heliod. műveinek vázlatos tartalmát adjuk: *)

Ephesusi Xenophon műve »Ephesusi történetek« czímét viseli, hőse Habrokomas egy előkelő ephesusi család ivadéka, ki jeles képzettsége, még inkább szépségének varázsa által oly határtalan bámulatra ragadja polgártársait, hogy mindnyájan földön járó istenség gyanánt tisztelik. A gögös ifjú ennél fogva már nem is ismer el szépet önmagán kívül, s Eros ismeretlen hatalmát gúny kaczaj tárgyává teszi. Ezért a megbántott isten őt súlyos csapásokkal üldözi, Artemis ünnepélyénél Habrokomas meglátja a szép Anthiát, ki a szüzek körmenetét vezérli és tündöklő bájaival méltó képviselője az istennőnek, kinek jelvényeit ez ünnepen hordja. Eros végzetes haragja Habr. és Anthia szívét ugyanegy pillanatban heves emésztő szerelemre gyulasztja s eszéveszett szenvedélyök csakhamar kóros jelekben nyilatkoztatja a legyőzhetetlen sóvárgás pusztító tüzét. A megszomorodott szülők a szerelmesek házasságától várják azok megnyugodását, de nem úgy akarja Eros engesztelhetetlen haragja. A kolophoni Apollo baljóslatu szózatai újra aggasztják a szülőket, kik most a boldog házaspárt a jelzett vész elkerülése végett messze földre utazzatják; s épen ez kiinduló pontja a sanyarú lakolásnak. Habrokom. és Ant. alig hagyják el Rhodust, kedvező szél által Egyiptom felé vitetvén, midőn a phönikiai kalózok által elfogatnak és Tyrusba vitetnek Absyrus, a gazdag kalózfőnök házába. — Itt Habrokomast szépsége nagy bajba dönti: Manto, új ura leánya szerelmével üldözi s midőn megvettetik, hamis vád által kieszközli, hogy Habr. börtönbe zára-

*) Nicolai után.

tik, Anthia pedig mint szolgáló Syriába kénytelen követni úrnőjét. Sok baleset után Anthia ciliciai embereknek adatik el, kikkel együtt épen a hazai partok mellett hajótörést szenved. Anthia nagynehezen menekül a szárazföldre; itt egy Hippothoos nevű rabló fogságába esik. Hippothoos Anthiát fel akarja áldozni a hadi istennek, midőn seregét Perilaos, a tartomány praefectusa, szétugrasztja. A foglyokat Tarsusba viszik s Perilaost annyira megnyeri Anth. szépsége, hogy a fogolynővel házasságra akar lépni. — Eközben napfényre jött Habrok. ártatlansága s ura, Absyrtus, kettőztetett nyájassággal iparkodik jóvá tenni a jogtalan büntetés sérelmeit; de Habrokomast szüntelen gyötri neje után való sóvárgása, s Anthia hollétét fürkészvén, Ciliciában tévelyeg, majd magára Hippothoosra akad s hozzá társul szegődik. — Kappadocia-Mazakonban bizalmas társalgás közben elbeszéli mindegyikök kalandos életét, s Hippothoos adataiból kiderül, hogy Anthia nála tartózkodott vala. Most Habr. Hippothoossal fogadott emberek kíséretében Tarsusba megy, s itt szeretett Anthiája legutóbbi sorsáról értesül. — Anthia nem bírván ellenszegülni Perilaos sürgetéseinek, másrésről férje iránti hűsége által a végsőre kényszerítettvéen orvosától mérget szerzett, s azt a menyekző napján megitta. Perilaos, ki a nőt a rajongásig szerette a holttestet roppant gazdag ékszerekkel diszittette föl s ritka fényvel temettette a drága, élte tavaszán elhunyt arát. A temetési pompa hire rablókat csalt a sirbolthoz, kik azt feltörték s a drága ékszerekkel együtt a holttestet is elvitték. — Habrokomast bú emésztí e dolgok hallatára; titkon elhagyja Hippothoos csapatját s neje holttestének keresésére indul. A bolyongót egy Alexandriába vitorlázó hajó fogadja, de szélvész a hajót a paraetiosi partokra veri el, a hol rablók kifosztják a hajó népét. Habrokomast Pelusiumba viszik s eladják. — Legujabb urnője, megöli férjét, hogy Habrokomast megnyerje, de midőn ez futásban keres menekülést, őt gyilkosságról vádolja, elfogatja s Alexandriába viteti, hol minden törvényes forma mellőzésével Habrokomast halálra ítélik. — A Nilus egy félreeső partvidékén keresztre kötik a folylyot, de az ártatlant forró imájára megszánja a napisten s a keresztfa egy szélroham által a Nilusba döntetik. Habrokomast enyhén tovább viszi a folyam, míg a nilusi őrség őt újra elfogja; s most máglyára teszik. Habrok. könnyölgésére tulárad a Nilus, hullámaiba temetvén a lángokat. Ez újabb

csoda a praefectust az eset megvizsgálására majd Habrokomas fölmentésére indítja. Habrok. az egyiptomi helytartó által segélyezve Itáliába utazik azon rablók fölkeresésére, kik Anthia holttestét magukkal hurczolták volt. Azalatt Hippothoos elhagyta volt Tarsust s elveszett barátjának nyomait fürkészi. Útközben emberei széltilben gyujtogatnak és fosztogatnak; míg Phoenicián át Egyiptomba jutnak, már 500-ra szaporodott föl számuk; most Aethiopia határhegységeiben, tágas barlangokban fészkelik meg magukat, mert egy kereskedelmi út e tájon át vezetett Indiába. A kifosztott utasok közt Psammis, indiai fejedelem is volt; ezt a haramiák megölik, a zsákmányban osztoznak; a foglyok közt Anthia is van. Anthia t. i. orvosának előrelátása folytán csak altató szert vett be, s a sirboltban leoldódtak a zsibbasztó álom bilincsei; a megmentett nőt a haramiák ama Psammis nevű fejedelemnek adták el. Anthia a fejedelem ajánlatait azon mentséggel utasította vissza, hogy még egy évig Isisnek van szentelve. Hippothoos most nem ismer rá Anthiára. A nő hűséges szerelmének még több nehéz próbán kell diadalmaskodnia. Hippothoos, majd Polyidos is, ki a rablócsapatot újra elszéleszti, szerelmökkal üldözik. De Polyidos hevét is az Isis iránti tisztelet mérsékli; féltékeny neje azonban a szegény Anthiát egy tarentumi kéjbarlangba juttatja. Anthia itt csak a nehéz kör színlelése által tudja megőrizni szive legdrágább kincseit. Ujra a rabszolgaságra kerülván, Hippothoossal találkosik. Ez véletlenül gazdag örökséghez jutott s távol rút teteteinek színhelyétől, megkísérli a békés polgári életmódot; Tarentumban házának új berendezése végett tartózkodik. Csak most, midőn Anthiát házába fogadja, értesül sorsáról s elhatározza, hogy Anthiát visszaviendi szüleihez. Ephesusba vett utjuk közben kikötnek Rhodusban. — Azalatt Habrokomas elhagyta volt Alexandriát; most Syrakusban találjuk egy éltet, Aigialeus nevű halász házában; miután egész Italiában hasztalan tudakozódott neje után, a végső inségben Nuceriumban köfejtőnek áll be; de nemsokára megunván a szokatlan munka fáradalmait, teljesen megtörve a sors következetes kegyetlensége által, ő is Rhodusba fordul. Itt végre, annyi inség és gyötrellem után találkoznak Habrokomas és Anthia; visszatekintvén a sanyarú idők börtöire, meggyőződnek kölcsönös hűségük rendíthetlenségéről, s most visszatérnek Ephesusba, hol további életüket egy szakadatlan ünnep gyanánt töltik.

Heliodornak »Aethiopica« czimű regénye 10 könyvben, elbeszéli Charikleá az ethiop királyleánynak és Theagenes, thessaliai nemes ifjunak kalandjait, kiket végzetes szerelmök sokszerű hányattatásra szánt. — A regény első fejezete az események kellő körképébe, kietlen zürzávar színhelyére vezet. Előttünk a Nilus herakleoti partvidéke holttestekkel borítva, a halotti néma gyülekezésben egy sebhedt vérevesztett ifjú; körülötte egy csodaszép, gazdagon ékesített görög papnő fáradoz; a háttérben rablócsapat leselkedik. Közel a parthoz népétől elhagyott hajó úszik. Midőn ez a rablók el akarják foglalni, egy nagyobb haramiasereg, mely nádasokban tanyáz, előtör és elhurcolja mind a zsákmányt, min a sebesült ifjút és a kétségbeesetten jajgató papnőt. A rablók táborában mindkettő, Theagenas és Charikleá, a nem rég fogságba esett Knemon nevű görögnek felügyelete alá helyeztetik, ki éppen midőn magukra hagyattak, elbeszéli élte történetét. — Mostohanyja, kinek undok kívánataival ellenkezett, Thisbe nevű szolgája által segítve, Knemont orgyilkosi szándékról vádolta; s a utóbbi a száműzetés büntetése érte. Egyiptomban kalandozván Knemon amaz útonállók fogságába került. — Másnap reggel haramiák gyülekezésében Thyamis a főnök, Charikleát zsákmányosztályrészüln a maga számára követeli, s Charikleá koholt élettörténetet beszélván el, látszólag Thyamis kívánataira hajol. E közben rablócsereg megtámadtatik. Thiamis Charikleát a harc hevében egy sötét barlangba rejti; midőn embereit lankadni látja, a kétségbeesdühével a barlangba rohan és az ott tartózkodó nőt, mint vélte. Charikleát leszúrja. Knemon és Theagenes futásban keresnek menekvés. Charikleá hollétéről értesülvén, a lecsendesedett tájra visszatérnek s a barlangban holttestre akadnak, melyet fáklyáik világánál Thisbeének ismernek föl. Charikleá előlép a barlang háttéréből. Thisbe ugyanis, ki Knemon szerencsétlenségére közreműködött volt, későben Nausikles nevű gazdag egyiptomi kalmárral a Nilus vidékére jött, hol pár nappal azelőtt Thiamis apródja által fogságba ejtetet a harc kedvezőtlen fordulatával ez Thisbét ugyanazon barlangba vitte, hol Charikleá is tartózkodott, és Thyamis a sötétben Thisbe gyilkolta meg Charikleá helyett. Most Thermutis, az apród is meggyilkolva és kétségbeesetten jajgat Thisbeért. Hogy Thermatistól megszabaduljanak, Knemon ő vele, Theagenes pedig Charikleával különbszarak utakontávoznak; Knemon lerázván alkalmatlan utitársát a találk

zól kitézött faluba indul. — Útközben a Nilus partján egy öreg emberre akad, ki őt a faluba és a gazdag Nausikles házába viszi. Csöndes éji időben Knemon kalauza elmondja csodás történetét, melyből Theagenes és Chariklea előbbi sorsát is megtudjuk. — Az aggastyán, kit Knemon a folyam partján talált, Kalasiris nevű memphisi születésű főpap; ez lemondván főpapi rangjáról, Delphibe ment, hol egy Charikles nevű görög pappal kötött ismeretséget. Chariklesnek fogadott leánya volt, kit neki egykor, midőn Egyiptomban járt, titokszerű módon adtak által azon kéréssel, hogy a leány ismertető jelvényeit, gyűrűt és himzett övet, gondosan megőrizze. Ez a leány, kit Charikles maga nevére Charikleának nevezett el, Delphiben rendkívüli szépséggé fejlődött, midőn egyszer a jósisten tiszteletére egy thessaliai követség jelen meg Delphiben élükön Theagenes nevű nemes ifjúval. Az ünnepélynél Th. és Ch. alig hogy egymást megpillantották, hő szerelemre gyúlnak. Kalasiris meghitt tanácsadójukká avatják. Rábeszéléseinek engedvén Egyiptomba szándékoznak szökni s Kalasiris magához veszi az ismertető jelvényeket. Az övben ethiop betűkkel Char. születésének története van behimezve; kiderül, hogy Ch. egy Hydaspes nevű ethiop király leánya. Ch. csodás véletlen által fehér színűnek született. Persina nevű anyja a leányt kitétette, hogy férje minden gyanújának elejét vegye, és Ch. irgalmas emberek közvetítése által ama görög paphoz került. Theagenes elragadja Charikleát; tengeren kalózkodnak a phoenicai hajóra melyen hőseink Kalasirissal együtt Hellasból távoztak, s mindnyájukat fogságba ejtik. A kalóz-főnök azon föltétel alatt kiméli meg őket, hogy Charikl. vele házasságra lép. Kikötnek tehát a Nilus torkolatánál, hogy a menyekzöt megüljék. Itt Kalasiris ügyesen össze tudja vezíteni a kalózokat, kik két pártra oszolván, egymást kölcsönösen fölkonzolják. Theagenes is megsebesül s míg Kalasiris segélyt keresvén, távol van, megjelennek amaz a regény elején említett haramiák, kik Theagenest és Char-t elhurczolják. Kalasiris biztos távolból szemlélte a jelenetet és aggodalmassan a rablótanya körül tévelyegvén Knemonnal találkozott. — Mialatt Kalasiris ezeket elbeszélé, Nausikles, a ház ura is megérkezett, vendégeinek nagy csodálkozására Char-t is magával hozta. Elmondja hogy Th. és Ch. perzsa katonaság hatalmába kerültek s Nausikles megszánván a leányt, azt a tőle elvett Thisbének jelentette ki, s mint sajátját visszanyerte; Theagenest pedig Ba-

bylonba viszik a király szolgálatába. Kalasiris egy drága gyűrűn megváltja Charikleát s vele Theag. fölkeresésére távozik. Csakhamar megtudják, hogy Th. a perzsa őrsegtől elszabadult s újra Thyamis társaságában van, kivel együtt a perzsa helytartó ellen Memphis ostromlására indult. Thyamis ugyanis, kit öccse Arsakének, a perzsa helytartó nejének segélyével főpapi méltóságától megfosztott volt, most, midőn Oroondates a helytartó az éthiop királylyal hadakozván, távol van, visszaköveteli főpapi tisztét. — Kalasiris és Char. ennélfogva Memphisbe indultak. Ott épen azon pillanatban érkeznek meg, midőn Thyamis öccsével párbajt ví. Kalasirisban, midőn oda rohan, atyjokat ismerik föl s a harc megszűnik. — Azalatt Arsake, ki előkelő perzsák társaságában szemtanúja volt e jelenetnek, megszereti Theag-t, s minthogy Charikleát Th. nővérének tartja, mindkettőt vendégszeretőleg saját palotájába fogadja. Kalasirist az utolsó nap izgalmai sirba döntik. Arsake vén dajkája által kérdés- s fenyegetésekkel ostromoltatja Theagenest, de ennek Ch.-ához való hűsége rendületlen. A végsőre kényszerülve kijelenti, hogy Ch. nem nővére, hanem jegyese. Most ez ellen fordul Arsake haragja. A dajka mérget visz Ch.-nak, de a poharak ügyetlen fölcseréltetése által a mérget maga a dajka kapja. E véletlen fölhasználván Arsake Charikleát méregkeverésről vádolja és elítéli. De midőn ezt maglyára tesszik, a lángok előle kitérnek; ekkor megjelennek lovasok, kiket Oroondates, megtudván nejének vétkes szándokát, Memphisbe küldött Theag. és Char. megszabadítására. Arsake harag és kétségbeesésből megfojtja magát. — Oroondates lovasai, kik magukkal viszik Th-t és Ch.-t, utközben éthiop katonák által elfogatnak s így hőseink végre Hydaspes az éthiop királyhoz kerülnek. A foglyok Syene bevétele után a király elé vezetettnek, ki őket más 11 ifjával és szüzzel együtt, az éthiop szokás szerint, végzendő győzelmi áldozatra szánja. Meroeban, hol végeztetnie kelle az áldozatnak, Theag. és Ch. rendkívüli szépségük által könyörületre indítják a népet. Az áldozati oltár lépcsőjénél Char. rövid haladékot kér, hogy panaszt emeljen a király ellen. Hydaspes és Persina leányának vallja magát s állítását a magával hozott jelekkel bizonyítja. Az anyát inkább a természet sugalata, Hydapest pedig Sisi-methres főpap ítélete meggyőzi Char. állításának igazvoltáról. Az utolsó kétségeket Charikles a delphii főpap osztatja el, ki váratlanul

megjelen a színhelyen. Charikles fogadott leányát előbb Thessaliában kereste majd Memphisbe érkezett, s itt tudomást szerezvén Char. hollétéről, Meroeba jött. A nép meghatva a sors ily csodálatos fordulatai által, Theagenesnek is megkegyelmez s Sisi-methres indítványára az emberáldozatokat örök időkre megszünteti.

Eltelkintvén mindkét műben az egyéni elrendezéstől, világos az egyneműség azon kalandcsoportokban, melyek a főszemélyek hű szerelmét szemléltetik. Így közvetlenül áttérhetünk a görög regény céljára, a ma ismeretes termékekből azok prototyponjára következtetvén. Nézetünk szerint a görög regény célja: *a szerelem mivoltáról való értekezés az erkölcsi tanítás szempontjából*. Ezen irányművek létesítésére *belső s külső kényszerítést* ismerhetünk föl az irodalmi előkészítő jelenségekben, a kör szellemében s rokonszenvében, végre a szerzők egyéniségében.

Az előkészítő irodalmi művek két csoportra oszlanak, melyek egyikében a későbbi regények alapeszméje, a szerelem bölcsészeti fejtegetés tárgya,* másikában a szerelem mulattató elbeszélései anyag alapjául szolgál. Platon fürkészetei a szerelem mivoltának fejtegetését meghonosították a philosophiai iskolákban. Ez irányban előde a regénynek Plutarchnak »Eroticos« című diadogusa, melyben függelékül a bölcsészeti értekezéshez mintegy bizonyítási anyagul szerelmi történetkéik beszéltetnek el. Másrésről a szerelmet illető felületesebb mulattatás céljának az úgynevezett »Fabula Milesia«-k s Parthenios eleszélései szolgáltak. Ezeknek a regénynyel való rokonsága a kalandos anyag hasonlóságában rejlik. Parthenios, Augustus kortársa, magas képzettségű s hírneves költő, Cornel. Gallus számára szerelmi viszonyokat tárgyaló kisebb elbeszéléseket gyűjtött (Nikolai »Über das Wesen u. den Ursprung des griech. Romans pag. 71.) Bennök azonban úgy mint a milesiákban a nő hűtlennek s boszuállónak tűnik föl, míg a regények nőalakjait erény és hűség jellemzik. A regény elbeszéléisének több eleme, u. m. kitett gyermekek ujonnan megtalálásra, hajótörés általi elválasztatás s hasonlók Menander és az újabb komoediánál is előfordul, de ezekben is a nő erkölcsi a társadalmi állása lényegesen más. A regény typicus haramiaalakjainak is vannak elődei azon görög kútfőben, melynek nyomán Apulejus »Metamorphoses« című művét írta (I, 1: *fabulam graecanicam incipimus*); Amor

és Psychéről szóló elbeszélése az elrendezésben is rokon a görög regénynyel: Psyche is csak sok sanyaru lakolás és nehéz próba után jut Amor tartós biztokába (v: ö: Teuffel, Studien u. Charakteristiken zur griech. u. röm. sowie zur deutsch. Literaturgesch. 448 l. ff.) de itt sem állanak a főszemélyek szerelmük és hűségük tekintetében a későbbi regény eszményi magaslatán. Határozott befolyással ez utóbbira végre az alexandrinusok elégiája, különösen Kallimaché volt. Ez, kivált mióta *Diltheynek* sikerült a »Kydippe« nevű költemény töredékeinek anyagi összefüggését kimutatni (Nicolai id. h. 74 ff. l.) elismert tény. Azonos benne és a regényekben az, hogy a hősnő valamely előkelő család tisztességes leánya, hogy Eros haragra gyul, midőn megvetve látja magát, azonos a szerelem rögtön keletkezése és emésztő hatása, találkozás valamely szent ünnepély alkalmával s szerencsés végezet kegyes istenségek közbenjárása felett. De a hősök szerelme és hűsége nem tétetik próbára, nyoma sincs a tartós szenvedések és bajosabb kalandoknak, amint általában Kallimach inkább formai tekintetben, a nyelvezet és leírásban utánaztatott a regényírók által. — Látjuk, hogy az irodalomban — a regény keletkezése előtt már sok erotikai anyag volt behalmozva részint bölcsészetiileg értekező, részint elbeszélve rajzoló alakban. Nem volt tehát ugrás, ha a regény a szerelmet eszményi hatalommá magasította. A szerelemnek eszményiebb fölfogására továbbá a társalomban is egyengetve volt az út. A második században K. u. a görög nőnek társadalmi állása már határozottan más volt mint előbbi időkben. Mentül inkább csökkent a közügyek iránti részvét a zsarnokilag igazgatott államban, mentül inkább emelkedett a magánélet jelentősége, annál többet nyertek tekintélyben azon intézvények, melyektől a magánélet egészsége függ; így főlebb szállt a házasság élet, s természetes következtetésben a nőnek társadalmi s ethikai méltósága. Míg Rómában az általánosan kötelező állami cél érleli a nőnek társadalmi egyenrangúságát, addig a görögnek szabadabb lelke eszményij igazolását keresi azon polgári intézvények, mely most, — nem minden római befolyás nélkül — mélyebb s mélyebb gyökeret ereszt a magánélet talajába. Így az új feltételekhez kötött házasságának eszményi igazolását a szerelemben találja, lelki, rendületlenül hű együvértartozásban, mely ama polgári intézvény rideg törvénycikkjéhez úgy viszonylik, mint lélek a testhez. A társadalom e nézetét előkészítették a böl-

csészek, kik a szerelmet mint magas érdekű lélektani problémát beható gonddal tárgyalták. De a regénynek nem csak alapeszméje hanem több külsőségére is előkészítve találjuk ama kort. Ha az elbeszélési anyag kezelését vizsgáljuk, az két-három fővonásra vezethető vissza; a hősök kalandos sorsban részesülnek idegen s az érdekes nimbusától körülözlött földeken. A kalandosság jellegét az események a mindennapias életfolyamat erőszakos megszakítása által nyerik: typicus közegei ezen erőszakosságnak pedig a kalózok és utonállók. E körülmény szorosan megfelel ama kor izlésének. A társadalomra római caesarok ráerőszakolták a quietismust és közönyösséget; ily időkben kevés érdekléssel bírnak állami fölforgatások s a hős erő titanszerű nyilatkozatai és a közveszély: de igenis nagy érdekléssel vonz a magánjogilag létezőnek veszélyeztetése. A magánjogi rendnek főellenéit pedig éppen a haramiák képviselik, innét azok typicus alkalmazása a görög regényben is. Továbbá: ki nyugalmas polgárok számára ír, célirányosan fogja a borzalmak színhelyét kedélyes távolba tolni; bár költött vészeknek is a hazára, a tüzhely közelébe alkalmazása feszélyezné a képzelmet. Így kiváló előszeretettel választja az író az országot, melyre a kalandosság, csodálatosság bélyegét a hagyomány is sütötte, Egyiptomot, mert, mint Heliodor II. 27 mondja »egyiptomi dolgok iránt a hellének feltűnő vonzalommal vannak«, — E körülmény egyszersmind egyik oka a görög regény azon sajátosságának, melyet ócsárólva emelnek ki az ítések*), hogy benne a kor mozgó eszméinek rajzát úgy, mint általában a valódi akkori görög életnek tükrét nélkülözzük.

Ilyen volt tehát izlése ama kornak, melyben és mely számára a regények szerzői írtak. Maguk a szerzők mindnyájan az ifjabb sophisticai iskolának tagjai. Ez iskola karolja föl a második századtól kezdve mindazokat, kik mint az irodalom kincsőrei s tovább fejlesztői szerepelnek. E sophisták egyrészt tudós ismerői az irodalomnak, másrészt ügyes nyelvezetű tanítói a népnek. Mint irodalmi buvároknak figyelmök természetesen ama folyvást növekvő jelentőségre irányult, melyet a szerelem eszméje az újabb s legújabb irodalomban nyert: e körülményben elméleti kényszerítés rejtett az érdekes jelenség lényegének megvizsgálására. De e

*) Nicolai i. h. 6 ff. 1.

tudományos buvárlatot nem tekinthetik öncézlnak. E tudományos világ már nem volt amaz önálló, a közönség izlésétől független, komoly és beható alexandriai tudós res publika: az ifjabb sophistica jellemző vonásai határtalan önállótlanág és fáradhatlan törekvés a tudományi munka közvetlen érvényesítésére s fitogtatására: azért mindenütt mint a közönség közvetlen tanítói lépnek föl, s a tágas hallgató termek kizárólag a személyes hiúság szolgálatába szegődött diszbeszédektől hangoznak vissza. Ezért a tudományos fürkészzet eredményeinek előadása kerüli a komoly, száraz formákat, a szigorúbb módszer látszatát is. Ezért a szerelemről fürkészeteket is amaz epideikticus tanítások alakjaiba öntik, melyek közösek a sophisták mindegyikével. Értekezéseik népszerűsítésére fölkarolják ama kalandos elbeszélési anyagokat, melyek a nép rokonszenve által hordatnak; amint ez izlésnek, láttuk, az előkészítő irodalmi jelenségek is hódoltak volt. A kalandos lomot a szellemről reflexióikkal hatván által, tanító ösztönük abban nyilatkozik, hogy a társadalomnak a szerelemről való nézeteit tisztázni, eszményíteni törekszenek. Az első, ki öntudatosan úgy járt el (ez már a Xenophon előtt történt —), megteremtette a görög regényt.

A regények szerzői, mint láttuk, a hagyománytól kész elbeszélési anyagot vettek által; legalább azt várhatnók tehát, hogy irányeszméik a szerelem körül, melyek tanító céljukkal szorosabban függtek össze, bizonyos eredetiségre, önálló szemlélődésre mutassanak. De ily várakozásainkban is csalódnánk. A sophisták itt sem tudtak az utánzás, a szolgai utánzás szokásából kivetközni: a szerelem eszményképének rajzában, a szerelem hatásainak s nyilatkozatainak, a szerelmi érzelmek constellatiójának előadásában a görög regények szerzői egy lépést sem haladtak előre, mint a megelőző bölcsészeti és költészeti tekintélyek. Minthogy szerencsére legnagyobb részt ismerjük a kútföket, melyekből e szerzők reflexióikat s tanításaikat merítették, itt nagyobb biztossággal, mint a görög irodalom bármely terén, vagyunk képesek belátni azon szellem munkálkodásába, mely új költészeti fajt teremtett. Amit a szerelemről régibb koryphaeusok irtak, az kivált *Sappho* és *Alkaiosnál* (eltekintve Anakreon, Ibykus s más világát élő embertől), másrésről Plátónál volt található.

Alkaios és Sapphóval a regényszerzők a szerelemről ama

pathologiai fölfogást osztják (v. ö: Teuffel, Studien u. Charakteristiken 92. ff. lap.) mely a szerelem enyhén boldogító hatását nem ismeri. Azok, kiknél a görög regény lényeges vonásai legtisztábban jelenkeznek, Eph. Xen. és Hel. a szerelmet veszedelmes érzelmeknek nyilatkoztatják; szerintök az emésztő tűz, veszélyes belső betegség, az életideget maró kór. Kimerithetlen bőségben térnek vissza újra meg újra a szóképek, melyek e pathologiai állapotokat szemléltetik; úgy Heliodor valóban boldognak mondhatja azt, kit a szerelem megkimélt (IV, 10.). — Ellenben az anacreoni irány sem ez irodalmilag tevékeny tanítók komolyabb feltevéseivel nem egyezett, sem az új társadalmi nézetekben már nem talált visszhangra. — Annál mérvadóbb volt a szerelem eszményének fölfogására a befolyás, melyet Platon nyomozásai ama korban is gyakoroltak.

Platon látnoki szelleme a szerelem legmélyebb alapjaira ereszkedett, midőn róla ezt írta: (Symposion pag. 192. C.) »A szerelmesek nem akarnak egymástól távozni, még csekély időközre sem.... pedig meg sem tudják mondani, hogy mit akarnak egymástól; mert nem érzéki élvezet az, amit keresnek, hanem határozatlan más valamit akar lelkök, amit szóval kimondani képtelen s csak sejtve, homályosan érzi azt, amit akar. Ez a valami a kedvelttel való együttlét.« — Már a közöltük tartalomjegyzékekből is világos, hogy Platonnak e híres gondolata ugyanaz, mely mint vezéreszme a görög regény alakításán végig vonul, mely a kalandok zavaros tömegét egységes egészsze szervezi. A hősök sorsuk leg súlyosb csapásának tekintik, hogy egymástól elszakittatnak s rettegés nélkül keresnek új veszélyt, hogy egyesülésre jussanak. Már pedig azon szerelem, melynek hordozói a főszemélyek, épenséggel tiszta s szennyeetlen, az erőködésben, melyre egyesülésük végett vállalkoznak, árnya sem vehető észre az érzékiség rugóinak. De a regény nemcsak általános magatartása fejezi ki e gondolatot, számtalan helyen határozott vállomás is találkozik, mely ama gondolatnak a szerző általi öntudatos fölfogatását bizonyítja. Itt néhány példát idézünk, melyekből a többi rokon nyilatkozat jellegére következtetni. A 206. l. *) azt mondja Xen., hogy Anthia és Habrok. a

*) Az idézetek a Bipontinát követik.

megjósolt veszélyeket s bajokat semmibe sem veszik azon édes tudatukban, hogy egymáséi maradnak. — Aigialeus és Thelxinoe, mellékszemélyei a regénynek, de ugyanazon eszményi szerelem hordozói, nyomort s nélkülözést oly vidám elégteliséggel tűnnek, mintha dőzs életet élnének »mert együtt vannak« (295 l.) — Midőn Anthiát halállal fenyegetik, egyedüli óhaja, Habrokomassal megoszthatnia sirt. (246 l.) — A keresztre kötött Hab.-t is az vigasztalja, hogy így nemsokára holttnak vélt Anthiájával egyesül (281 l.) — Sőt e vigasztaló remény arra is ösztönzi a szerelmeseket, hogy önként keressék a halált, midőn bizonyossá válik, hogy egymástól elkülöníttetnek (229. l.) »Az igazi szerelem túlhaladja az élet határait«; Xen., kitől e mondat származik, annak szemléltetését Aigialeus epizódjában adja, mely megillető bensőségevel vetélkedhetik a világirodalom bármely hasonnemű helyével: (295 l.) »Ezt mondván, Habrokomast a mellékszobába vezeti, s megmutatja neki (a nem rég elhunyt) agg Thelxinoét; ez valaha szép nő volt, s Aig. szeme még most is annak tekint. A holttest egyiptomi módra be volt balzsamozva; ...»Fiam« így szól ez ő; hozzá, mintha élne, intézem szavamat, az ő társaságában gyönyörködöm, s ha fáradtan megtérek foglalkozásimtól, e látvány üdit fel engem. Nem olyannak nézem, amilyen most; úgy lebeg szemem előtt, amilyen Lakedaemonban, a milyen a futás veszélyei közt, amilyen Aphrodite ünnepélyén volt.

Heliodornál is a fenn említett gondolat tiszta kifejezést nyer. VI, 5: »A kedveltnek egyedül távolléte is gond és aggodalommal tölti a szerető sziveket; oka az, hogy a szerelmesek meg vannak győződve, hogy nem maradhatnak távol egymástól, ha csak baleset nem kényszeríti rá.« — Habrok. és Anthia első találkozását így ecseteli: »(III, 5.) Azon pillanatban, amint egymást meglátták, megszerették egymást, mintha mindegyik lelke hasonneműjét földőzte volna föl az első találkozás alkalmával, s csak sajátjához sietett volna vissza. Rögtön mintegy megzavarodva, megállott mindkettő: habozva nyújtja az, habozva fogadja ez a fáklját; — sokáig mereven néznek, mintha előbb már látták, ismerték volna egymást s most visszatérne annak emlékezete.« E helyek, világos, hogy a platói nézetek szellemében irattak.

A szerelmet a regény mind főszemélyeiben, mind azon mellékszemélyeiben, melyek a nemesebb lelkek jellegével lépnek föl, ama platói nézetek eszményi magaslátán főleg az tartja meg, hogy

az tiszta és teljesen ment az érzéki mozzanatok homályosításától. Xenophonnál Anthia kérői kívánatait ellenzi még akkor is, midőn Habr. holtnak, elveszettnek kell gondolnia (287 l.). — Polyidus megesküszik, hogy Anthiát érintetlenül hagyja, megelégedve azzal, hogy Anthiát láthatja, vele beszélhet (302 l.). — Ez eszményi magas röptet Heliodor is szigoruan megtartja.

A szerelem eszményéinek előadása, mint látjuk, a plátóni nyomozás eredményein alapszik, hordozói az úgy magosított szerelemnek többnyire csak a főszemélyek; a legtöbb mellékszemély más-képen szeret; ezek rajzában a milesiák és hasonlók befolyása félre-ismerhetlen. Itt vastag realisticus vonásokat is látunk amaz ide-álok mellett; koromfekete vonalokat ama ragyogó surgártörések közt; az érzéki vágyat leplezetlenül annak adva elő, ami, de — *s ez a lényeges*, — mindig szigoruan s öntudatosan az eszményi hű és tiszta érzellemmel ellentétbe helyezve. Mert *a görög regény*, ismételjük, gyakorlati célú, didaktikailag értékesítvén a szerelem mivoltáról tett nyomozásokat. Ha a plátóni fürkészlet megdönthet-
len eredményül azt hozta volt ki, hogy az érzékiség fölé emelkedő szerelem *az igazi*, úgy e tétel a didaktikai regényírók praxisában természetszerűen azon alakítást nyeri, hogy amaz eszményi szerelem egyedül bír az ethikai méltóság jellegével, hogy a szerelem ellenirányú tévedései nélkülözik az ethikai jogosultságot. Ez magyarázata a görög regény egy másik fővonásának, hogy érzékiségben eltévedt szerelmet csak olyan személyeknél találunk, kik erkölcsileg általánosan sülyedtek. Megvetett gerjedelmöket nyomban a határozott büntény követi, s így soha irgalmat nem találnak a költő ethikai ítélőszéke előtt, s gonosz tetteikért későbbi sorsuk lakoltatja őket. Hogy e regényírók biztos öntudattal egyedül az *erkölcsi* szerelmet dicsőítik, az több helyből világlik ki. Heliodor például II, 25. az érzéki vágyat, mely összeütközik a kötelességgel, egyenesen vészes széhvédelynek, valódi végzetnek mondja s a *végzet csalfa álarczjának* nevezi a csábító nőt. — IV, 10-ben még világosabban emeli ki az ethikai tánczél: »Ha boldognak mondom azt, akit a szerelem teljesen megkimélt, úgy bölcsnek kell neveznem azt, ki a hajlamot, midőn az rajta erőt vett, meg tudja egyeztetni az erkölcsiséggel.«

Ezzel befejezem a görög regény alapeszméjének és céljának tárgyalását; bővebben szoltam róla, mert e regény céljának meg-

határozásában elődeim nézetétől eltérő eredményre jutottam. Hogy a régényírók a szerelmet, mint eszmét átültették az ethikai tanítás gyakorlati terére, ebben a görög szellem egy fejlődési mozzanata rejlik. Mert e regények összefüggése koruk szellemével az, hogy ezen irányművek közönségük szükségletének feleltek meg.

A görög regény céljának ily körülírásától eltérő két nézet létezik. Az egyik régiebb; szószólója az ismeretes Photius. Ez kelle-ténél bővebben fogalmazta ama regények célját, midőn az er-kölcsi szerelem dicsőítése helyett az általános erkölcsi jóság dicsőí-tését látja bennök. Szerinte azon kettős igazságot tanulhatjuk e regényekből, hogy a gonosztevő, bár ezerszer is meneküljön látszó-lag, végtére mégis lakol; s hogy az ártatlan gyakran, midőn legfőbb fokára hágott a nyomor, váratlanul megmentetik. E nézetet megczá-folja Nicclai annak kimutatásával, hogy a legjobb görög regényekben is a főszemélyek *általánosabb* erkölcsi szempontból épen nem men-tek a vétectől (v. ö. az id. k. 66 ff. l.) A másik nézet képviselője Ni-colai; a 69. lapon e regények céljáról ezt mondja; »Sie sind Schaustücke, erfunden, um die eigene Stilgewandtheit und Viel-wisserei vor einem sophistisch gebildeten Publikum auszubreiten;« és a 66. lapon: »Die griech. Romane sind phantastisch ersonnene Erzählungen, in denen sich alle die in den Sophistenschulen er-lernten Kunststücke, Prozessreden, Briefe, Schilderungen, Erklär-ungen und Darstellngen von Seelenzuständen anbringen liessen. Die Schilderung wird wie es auch im Wesen der Sophistik lag, Selbstzweck.« — A túláradó retorikai külsőségek csak az esz-közt képviselik, melynek alkalmazásában a regényírók is egyéni előszeretettől s a kor izlésétől függtek; a regény eredetére, az új faj megteremtetésére tárgyilagosabb mozzanatokat találtunk. Ha oly cél, milyen ama rhetori ügyesség fitogtatása létesítette volna a regényt, nagy ellenmondás rejlenék abban, hogy Ephesusi Xeno-phon, kit Nicolai is az ismert regényírók *legrégibbjének* tart, mint az új faj eredetiebb képviselője, csak igen kevésbé hódol rhetori-kai céloknak. Xenophon egyszerű s világos, a naiv kellem egy ne-mével ható előadása és a későbbiek dagályos s mesterkelt modora közt tetemes különbség van. Xenophonnak ezen előnyét maga Ni-colai is (12. l.) elismeri; az a gondolat pedig, melyet túlzásnak bélyegez, (I, 1; Az ephesosbeliek Habrokomast fölötte szerették, úgy Azsia többi lakói is: általános volt a remény, miszerint az

jeles polgárrá válandik; az ifjút istenként tisztelék, alázattal köszönték és imádnak...) túlzott ugyan mai nézetek értelmében, de nem a helléneknél, kik a szép idom megbámulását ugyszólván ritualis cultussá magosították s kiknek formai érzéke hatályosabb volt a kedélyvilág bensőségénél. — Nicolai nézetét tehát az czáfolja meg, hogy épen Xen. regénye áll legközelebb az elveszett prototyponhoz. — Egyébiránt Xenophon műve Heliodoréval együtt, melyeket a régibb regény neve alá foglalunk, a görög regényköltészet tetőpontját is jelzik; amabban több az epikai, ebben több a drámai vonás, *Achilles Tatios* csak utánzója Hel.-nak; *Longos* pásztori regénye szerencsétlen kísérlet, a regény nagy horderejű alapeszméjét az idyll szűk keretébe szorítani; *Charito* Xenophont utánozza; *Antonius Diogenes* »Hihetetlen dolgok 24 könyve«, melyeknek csak kivonatát birjuk, nem annyira regény, mint inkább geographiai s ethnographiai nevezetességek gyűjteménye. *Jamblichus* (szintén csak kivonatban ismeretes) *magicus* és *manticus* különösségekben veszi el magát. Késő (X. és XII. századbeli) utóhangjai végre a görög regénynek *Eustathios Macrembolita*, *Theodoros Prodomos* és *Niketas Eugenianos* művei.

Megjegyzendő, hogy az új írásmű elnevezésére a régiiek nem birtak kifejezéssel; későbbben a »dráma« elnevezés keletkezett, melylyel Photius és egy későbbi regényíró is él. E dologra, világos, hogy Heliodor befolyása működött közre. Ez drámának nevezi (a szövegben) hőseink csodás élettörténetét VII, 6 és 8-ban; drámának és tragoediának V, 6, VI, 8-ban; valamint általában számos színészeti reminiscentiát és hasonlatot alkalmaz. (VI, 12; VIII vége; X, 12 stb.) Ujabban Koraes a regény szó fordításában »*μυθιογραφία*« kifejezéssel él.

A megelőzőkben Ephesusi Xenophon és Heliodor műveiből a görög regény mivoltára és eredetére következtettünk; nem tartjuk fölöslegesnek a következőkben részletesebben, mint az eddigi idevágó művekben történt, behatni e két író jellemzésébe, mert az, ami e két író compositiói és jellemzési technikájáról, előadásáról s ethikai álláspontjáról mondatik el, legfőbb részét illeti mindannak, amit a gör. regény belső tartalomra és művészi jelentőségre nézve felmutathat.

II.

Xenophon compositiójában félreismerhetlen a szoros *egységre* törekvés. Mig Heliodor számos kitérést tesz, melyekkel nem czéloz egyebet, mint valamely pszichologiai vagy ethikai tapasztalat szemléltetését, addig Xen. szorosan megmarad az eseménynek menetében, amint azt eleve megállapította. Amint a regény bevezetését elolvastuk, előre tudjuk, hogy a főszemélyek a rájuk nézve végzetes módon egymást mindvégig szeretni fogják, mert a megbántott Eros úgy akarja, — hűségük állandóságáról is meg vagyunk győződve, mert látjuk, hogy szent *esküvel* kötelezik magukat erre, — és mindjárt kezdetben halljuk a jóslatot, mely kalandos tévelygésük, nehéz próbáltatásuk s a boldog végezet képét fővonásaiban adja. Így az olvasó megnyugtatta kíséri a hősöket bajos utaikra. Egységesen vonatkozik minden Eros haragjára: a főszemélyeknek nemcsak szerelme és hűsége ez isten végzete, hanem szenvedései és próbái is e boszuló isten műve. A költő állandón visszatér e főtételre, vészesnek mondván a szépséget, mely már Eros haragját is előidézte vált, mindannyiszor, valahányszor az új bajba dönti a hőst. (304 l. és másutt.) A compositio e fővonásai Kallimach »Kydippe« nevű elegiájára emlékeztetnek a szerelem szenvedéseit. Kallimach is Eros haragjából, mint egy *πρώταρχος ἄττι*-ből, származtatja. De Kallimachnál Eros boszuállása nem haladja meg az isten sajátlagos működési körét. Akontios szenvedései belsők, a szerelem és sovárgás szenvedései. Xenophon, hogy a kalandos sorsfordulatokat is ama *πρώταρχος ἄττι*-hez kösse, a külső balsorsot is Eros haragjából származtatja, hogy mily kevés jogosultsággal, azt fejtegetni nem szükséges.

Xenophon elrendezése egyszerű: alapvonása a szabályos egymásután; szántszándékkal kerül érdekesítő csoportosítást. Feltűnő e dolog főleg az első könyvben, hol Habrok. és Anthia, Euxinus és Corymbus beszédei azonos alakításban s majdnem untató parallelismusban követik egymást. Hogy Xen. szándékosan kerüli az érdekesítőt, kiviláglik több helyből. A regényírók kedvencz tárgyaihoz azon jelenetek tartoznak (a későbbieknél ez valóságos maniává fajul), melyekben a hősök vagy hősnők meghalnak: de rövid időre ismét jó egészségben tűnnek föl s viszik tovább a

cselekvényt. Ezen látszat szerinti halotti jelenetekre Heliodor s a későbbiek, kik velők meglepő hatásra számítanak, nagy gondot fordítanak, hogy lehető teljessé tegyék az olvasó csalódását. Xenophon is él e mesterfogással, kizsákmányolásáról azonban teljesen lemond; úgy még mielőtt beveszi Anthia a véleménye szerint mérges italt, Xen. az olvasó megnyugtatóására megmondja, hogy az csak altató szer. A jelenet is, midőn Anthia a sirboltban fölébred csak futólag beszéltetik el; Anthia idegrázkodtató ijedsége, rettegése a sir borzalmi közepette, egy szóval sincs említve. Hogy ecsetelte volna egy Heliodor e helyzetet! Véletlen fordulatokkal sem közvetlenül hat az olvasóra, rendesen látnoki álmok készítik rá elő a képzelmet. (pl. 218. 540 lap stb.) — Ilyenekből következik, hogy Xen. műve amaz egyszerűséggel, nyugodtsággal és átlátszósággal bír, melyet utódainál hasztalan keresünk.

Az események mélyebb, szorosabb összeköttetésének, a fordulatok indokolásának nyoma sincs. A hol a helyzetnek nagyot kell fordulnia, a mozgató erők a legegyszerűbbek: tetteles erőszak (pl. 232. 245 l.) vagy rábeszélés (233 l.), legtöbbször véletlen. Megesik, hogy Xen. még a véletlenre sem hivatkozik, s teljesen indokolatlan fordulatokkal bír. Így olvassuk (242 l.), hogy Absyrtus a levelet, mely Habrok. ártatlanságát kideríti, maga találja meg, midőn a börtönt, melyben Habr. tartózkodott volt, megvizsgálja; sehogy sem tudjuk elgondolni, mi dolga lehetett Absyrtusnak épen akkor háza e félreeső zugában. Személyek érkeznek és távoznak »visszajöhetnek», miután valamely tettet végeztek az összefüggés érdekében, a nélkül, hogy jövés-menésök csak lazán is volna a főcselekvényekhez kötve. Így Euxinus, az orvos, ki Anthiának a mérget adja el (261 ff. l.), ilyen a vén Chrysiion (272 ff. l.) ki egy Anthiával történt esetet beszél el. Egyes mesterfogások e szerint valóban meglepők; ilyen pl. (238 l.) amaz ügyes elrendezés, hogy Mantonak hazug beszéde, mely Absyrtust Anthia fölkeresésére bírja, a nélkül hogy Manto tudná, a tények valódi állásával megegyezik.

Xenophon egyes jellemei közül legszerencsésebben Anthia, a hű s tiszta szerelem hordozója, van rajzolva. Feltűnő mind Xen. mind Hel.-nál, hogy a hősiesség képviselésében a főszerep a nőknek jut. Anthia hajthatlan következetességben határozatai valósi-

tása körül, értelmi erőben s a bajos helyzeteken uralkodásában messze mulja felül Habr-t ki Anthia szigorú kitartásával sem bir. Testi munka a nuceriumi kőfejtők közt, oly sors, mely Anthiának a taréntumi bünbarlangban kiállott lelki kinjaihoz képest irigylendőnek mondható, megtöri végképen Hab. erkölcsi erejét. Szenvedőlegességével Habr. egyszer szinte gyanússá is válik. A III. k. végével Cyno, hogy Habrokot megnyerje, megigéri, miszerint férjét megölel. »Ez borzasztóan hatott Habrok-ra«, folytatja Xen. »sokra gondolt vissza. Anthiára, esküjére, s hogy mégis mily sokszor volt kárára a tartzkodása. Végre Cyno sürgetéseire hajolt.« Cyno megöli férjét s elmondja Habr. tettét; s csak most bírja a tényleges aljasság Habr.-t arra, hogy iszonyodva elforduljon ama nőtől. Egész másképen nyilatkozik Xen. Anthiáról, midőn ez Anchialus ajánlataira felel (287 l.): »Mindent visszautasított, meg nem rendithette őt börtön és bilincs, nem a lator fenyegetései; s érintetlen maradt, híven Habr.-hoz, bár azt holtnak gondolá.«

A haramiák alakjai csak általános körvonalakkal vázoltatnak, alig hogy itt ott a vadság s ijesztő embertelenség jelzőit nyelik (a IV. k. végével Anthia Amphinomus vad ebeit szelidebbeknek mondja a rablóknál; 219 lapon Korymbus zord tekintete, hosszú rendetlen haja »jelenti lelke vadságát.«) — Az egyetlen Hippothoos, kiben a költő a félig önvétke nélkül eltévesztett élet elegicus példáját mutatja be, bir individualisabb vonásokkal, melyek mindenesetre tartalmasabbak is lehetnének, minthogy Hippothoos a regény nagy részében lényeges szerepet visz a viszonyok forgatásában. Gyenge lelkűnek s szenvedőlegesnek találjuk rajzolva. Egy boldogtalan szerelem, melylyel természetellenességénél fogva tiszta emberi rokonszenvet nem kelthet, — a haramiák közé üzte; Anthiához való vonzalmától könnyű őt eltántorítani: későbbi barátsága Habr. iránt, melyet némi büszkeséggel mutogat, tétlen és erélytelen; gonosz pályafutását végre a vastag önzés tényével fejezi be, gazdag nőt vevén, kit nem szeret, s kinek hamar bekövetkezett halála azon anyagi állapotba helyezi, hogy a zsványságot véglegesen nyugdíjazhatja. (313 l.) — Mennivel költőiebb Hel. Thyamisa! — A többi mellékszempélyek közül legsikerültebb Perilaos alakja. Anthia iránti nemes, önzetlen, valóban ideális szerelme, Anthia halála fölötti mély, megható fájdalma a szellemi emelkedettség és kedélyi bensőség bájával vonz, oly mértékben,

hogy Perilaos mellett Habr., Anthia szívének szerencsés bírója, szinte méltatlannak látszik.

Előadása Xenophonnak általában egyszerű s mesterkéetlen, Terjedelmesebb leírásokat kerül s alkalmazásuk ritka esetén szemléltető egyszerűség jellemzi azokat. Ilyen pl. az I-ső könyvben a pompás sátorfüggöny leírása; mintha szemmel látnók ama babyloniai szőnyeg-mintát! — Xen. kivéve a búbánat elegiai ömledéseit, nem szereti, eltérőleg a későbbiektől, ismételve ecsetelni azon indulatokat, melyek azonos vagy hasonló motívumokból folynak. Miután leirta megillető bensőséggel az ifjú házassárgy boldogságát, ismételt alkalommal beéri e pár jellemző szóval: »vetélkedtek abban, hogy egyik hőbbben szeresse a másikat.« — Különben könnyen észrevehető, hogy a leíró elem az első könyvben túlnyomóbb; itt merészebb képek s erőlesebb személyesítések még előfordulnak; ilyenek pl. Anthia egy beszédében Habr.-hoz: »Ime fogadd könnyemet, hadd igya szép hajad a szerelem ez italát, egy szoros ölekezésben ázzanak meg koszortunk mindkettőnk könnyeitől, s érezzék a szerelmet mivelünk« — vagy: »amit mindegyikük érze, ajkuk csókjain szállt lélekről lélekre.« Ily emelkedett hangulat nem tér vissza a többi részekben.

A lelki állapotok és indulatok rajzában Xenophon úgy mint a későbbiek, többnyire csak külsőleges nyilatkozatok s symptomákon akadnak meg. Psychologiai mélység és szigor — e mulhatlan kellékei a mai regényírásnak — a görög regényben hiányzik. Ezen írók pl. igen egyszerű alakzattal bírnak, melylyel a psychicus egyensúlyt megtámadó mozzanatok öszletét elemzik. Xenophonnál a habozás, a lelki küzdelem rajza egyszerű felsorolása az elemeknek, melyek e küzdelemben tevékenyek. Az egymás mellé sorakozó psychicus mozzanatok e sokaságában az iskolázatlan nézet is zavaró ellentétet lát a lelki nyugalom egységesnek képzelt állapotával; ez a lelki küzdelem legegyszerűbb képe. Ilyen pl. az, mely Habrokomas majdnem ténynyé vált botlását megelőzi. (278 l.) »sokat vett fontolóra egyszerre: megemlékezett Anthiáról s tett esküjéről s hány-szor károsította már meg tartózkodása.« s 236 l. »Mantó a levél olvasására hirtelen haragra gyúl: az irigység, feltékenység, bú és félelem zavarában (*ἀναμύσσει πάρα*) megfontolja, miként boszulja a megvettetést.«

Jellemző Xenophon nyugalmas, átlátszó előadásában az, hogy a hősök, daczára a sors mintegy tervszerű kegyetlenséggel mért, a szív legbenső életét is sujtó csapásainak, — reflexióikat e fölött inkább elegiaillag tisztult hangon, mint a szenvedély valódi páthosával fejezik ki. Legerélyesebb e tekintetben a hely, hol Anthiáról, midőn Manto incselkedései folytán végképen elszakíttatik Habrokómostól, ez mondatik: » Mindkettőnk nemtőjére esküszöm, hogy tied maradok, akár élendek, akár halálba kellend mennem. — Ezt mondván, megcsókolta (Hab.-t), megölelte s békóit megragadván lábaihoz rogyott. Végre eltávozott a börtönből.« — Jobban mint a pathos viharos hangrohamait, Xenophon a kedélyi bensőség zengzeteit találja el. Aigialeus és Thelxinoe epizódját főlebb említettük. — Megillető vonás az is, hogy Hábrok. és Anthia agg szülei virágzó ifjuságuk derekán elveszett gyermekeiket sokáig gyászolják és fájdalomokban képtelenek lévén borus életalkonyuk végóráját bevárni, maguk ölik meg magukat (306 l.) — Leukon és Rhoda hü ragaszkodása is ide tartozik (307 és 321. l.)

Mintegy természetes következménye tehát e regény ily hangulati színezetének, hogy ama rhetorikai túlzások, melyek a későbbi jelenségek értékét olyannyira csorbitják, Xenoph.nál csak igen kevés helyen vehetők észre. Kivált a szóvirágokban bölcs mértékletességet tanusít s ahol tropikája merészebben tolja magát előtérbe, ugyanott félreismerhetlen a befolyás, melyet irodalmi régi jó minták a mesterséges flóra ápolására gyakoroltak.

Leginkább hibáztatjuk Xenoph.-t — bár e dologban kora izlésétől volt befolyásozva — rhetorikai elménczkedések, anthitesisek s más logikai alakzatokban túltengése miatt, bár valóban zavarólag ezek is csak kevés helyen hatnak. Ilyen példa volna a IV. könyvben Habrok. imája; kissé különösnek találjuk jó izlés szempontjából azt, mint iparkodik Habimádsága jól csiszolt syllogismusokkal a Nilus istenét logikailag kényszeríteni arra, hogy rajta segítsen. Legtöbb botlását Xenophonnak mégis a keresett, erőltetett antithesisek jelzik. De ezen logikai remekletek balszokása már régóta meggyökeredzett a görög nemzetben; már macedoniai Fülöp korában Ephesusi Xenophon egy földijét, Diast halhatlanná tette egyetlenegy ragyogó antithesis.*) Intvén ugyanis a görögöket, hogy Fülöp

*) Nicolai i. l., 59. l.

fővezérségének alávetvén magukat, a perzsák ellen induljanak. Dias azt mondta: »Szép idegen földön rabszolgának lenni, hogy szabaddá tegyük a hazát.«

Xenophonnak azon helyei, melyekből ethikai s vallási nézeteire következtetni, világosan mutatják ama nagy változást, melyen a hellén szellem a római uralkodók alatt keresztül ment vala. A mysticismus és csodahit mély vonásait e mű is rejtí; (például a tartalom-jegyzékben elmondott istenitéletek is szolgálhatnak.) — a vallásosság, melyet e regény legtöbb személyei tanusítanak, bizonyos keleties nyomasztottnak s lekötöttnek jellegével bír, kiáltó el-lentétben a hellén jobb idők szabad, derült és vidám jámborságával. Miután a régi cultus a szívre hatását elvesztette, midőn mind az irodalomban, mind a kereszténységben amannak oly hatalmas el-lenei keltek föl, a nép élte szorongásaiban vigaszt s támaszt titkos babonában keresett, ama keleti hitbeli mysticában részint, részint a vallási syncretismus terén. Így az e regényben említett napisten alatt is nem Heliost, hanem a syriai Baalt kell érteni; egyéb fő-istenek Isis és Orisis. — A polgári ethika terén e regényben külön-nösen a házasság felfogása elütő a régiebb hellén nézettől. Melyik előbbi ironáltalánánk oly vallomást, amilyen itt Absyrtusé, ki midőn a rágalmazott Habrokomást lakoltatni akarja s megtudja, hogy az Anthia férje, így szól Anthiához:» Annál is inkább már temiattad is fog bűnhődni, mert téged feleségül birván, mást szeretett.« — Az ethikai igazságszolgáltatásban Xenophon általában belátó és szigo-rú bíró, bűn és bűnhődés közti viszonyról való fölfogása gáncstalan, s így számos kibékítő vonás igazítja helyre erkölcsi torzalkjainak benyomását.

III.

Heliodor regénye Xenophonéhoz a compositióra nézve úgy aránylik, mint a dráma tökélye az epikai kezdeményekhez; műve a kalandoknak nem laza egyszerű elsorolását, hanem azok szerves lánczolatát adja; az események kölcsönösen feltételezik egymást. Mellékes mozzanatok a főtárgyak természetéből folynak, a jelenetek

drámaszerű élénkséggel változnak s a visszaszorított epizód az előlépő főeseménynek ad helyet. Hogy az így eredményezett feszültséget Hel. öntudatosan a *drámaszerű* csoportosítás és elrendezés szellemében idézte elő, világosan saját szavaiból következik, melyek e regény kalandos menetét igen sokszor a drámával, tragédiával párhuzamítják. Heliodor művészi tapintata e tekintetben annál nagyobb elismerést érdemel, mert az elbeszélési anyagban a hagyományhoz volt kötve, mely nem csak a csodálatos eseményeket, hanem a módot is, mely szerint azok egymást követik, azaz a főszemélyek helyzeteknek változását eleve rögzítette volt. A szerelmesek erőszakosan elszakíttatnak egymástól, s majd jó, majd rosszlelkű urak hatalmába kerülnek; ennek rendszerint ugyanaz a következménye; a hősök szépsége szerelemre gyulasztja azokat, kiknek hatalmában vannak; különösen a hősnőnek mindig az ura iránti tekinteteket kedveltje iránti hűségével össze kell egyeztetnie. Heliodornál is ugyanaz ismétlődik, négy-ötször így a szerző dicséretére válik, hogy amaz ismétlődések unalmas egyöntetűségét az események ügyes bonyolítása által kevésbé tette érezhetővé. Heliodor technicája ennek folytán különösen oly jeleneteknél jeleskedik, melyek a hagyomány rögzítette anyag keretén kívül mozognak; például idézem V, 30: hogy sikerül Kalasirisnek, a kalózokat egymás közt összeveszíteni.— Kár, hogy Heliodort, ki az érdekfeszítő mozzanatot hozta be a regénybe, kedvencz fogása sokszor a valódi művészeti érdek károsítására csábítja az érdekesnek, rendkívülinek feltüntetésében. Így pl. VII, 7: Charikleia koldus ruhába öltözött s arczát eltorzította volt, hogy biztosabban utazhassék; Theagenessal találkozáván, ez a nőt természetesen kolduló csavargónak nézi s eltaszítja magától; Hel. hogy ez ismerkedési jelenet érdekét még emelje, hozzáteszi: hogy Theagenes Charikleát, midőn nem szűnt meg neki alkalmatlankodni, végre *meg is verte*. — E túlzás szintűgy az aesthetikai érdekét sérti, mint más bonyolítások a szigorúbb logica ellen vétnek: I, 12: Thisbe hazug elbeszélése arra bírja Knemont, hogy kivont karddal szüleinek hálószobájába rohan mostoha anyja csábítójának meggyilkolására. Ott nagy meglepetésére atyját találja s mereven bámulattól, szó nélkül megáll; anyja Demaenete fölhasználván e körülményt, gyűlölt fiát atyagyilkosi szándékról vádolja; az atya megkötözi Knemont, s midőn ez mentségére szólni akar, az nem engedi beszélni. — Így adja Hel. a jelenetet, hogy

Knemon további sorsát bevezesse; de nem veszi számba azt, hogy Knemon két szóval igazolhatta volna magát, e pár szót azonban atyja egyszerű tilalmára elhallgatja s így inkább az atyagyilkossági kísérletnek, mint az engedetlenség színét vállalja magára — ; későbbben is, I, 13 : hogy Knemon száműzetését keresztül vigye a törvénytársaknál, Heliodor hasonló heroicus eszközhez, egy sophisticai kérdésre adott egyoldalu ügyetlen felelethez, folyamodik. Pedig Knemonnak itt tanúsított gyámoltalansága nem jellemének sajátsága, mert nagy ellenmondásban van későbbi szemes, erélyes föllépésével. — Hasonló botlás X, 11. és 16-ban is foglaltatik. Charikleának megmondják, hogy bennszülötteket éthiop törvény szerint nem szabad fölládozni. Azután döntő bizonyítékból kiderül Char.-nak Aethiopiában való születése; Hydaspes király nyíltan leányának vallja; így Charikleát a törvény oltalmazza; a megindult nép zúg, kiált, tombol örömeiben. Most Hydaspes, különben szigorú öre a törvénynek, egyszerre azon ötletre jut, hogy Charikleát a törvény daczára is fölládoztassa s fölvillanyozó ékes beszédben kifejti a nép előtt, hogy ez által az isteneket népe iránti még nagyobb kegyességre hiszi kötelezhetni; a nép még jobban, egész a lázadásig van meghatva. — A következetlenség, mely Hydaspes tulzott nemeslelkűségében rejlik, magyarázatát abban találja, hogy Hel. itt a néptömeg megilletését célzó szinpadi motivumot a végső határig akarja ki zsákmányolni; az iskolai rhetor itt tartózkodás nélkül kéjeleg saját nyelvészeti ügyességében. — Különben is Heliodort bő olvasottsága s tudományos hajlamai sokszor oly kitérésre csábítják, mely művének érdekfeszítő jellegéhez roszul illik. Bő leírásokat s magyarázatokat sokszor, a művészies alkotás kárára is, alkalmaz, bár Hel. maga is alkalmilag (a delphii ünnepély leírásánál) kimondja, hogy az nem volna megengedve. De ilyen irodalmi vétkekért talán művének tulnyomó jelességei miatt várt bocsánatot. Tárgyához legalább nagy várakozást köt, mert Knemon által IV, 4 ezt mondhatja:

»Ha valaki Theagenes és Charikleá szerelméről mond elbeszélést, kinek volna oly aczél és vas keménységű szive, hogy azt akár egy esztendeig is szívesen el nem hallgatná!« — De általában véve Hel. compositiója ügyes s az anyag kezelésében sokszor valódi költői fölfogás mutatkozik. Például csak egy kis jelenetet idézünk : VII, 8 : »Thyamis atyjának karja alá hajtja nyakát, hogy annak utját könnyítse s az éltés embert, kit a hirtelen öröm elzsih-

basztott, járásában támogassa. Ugyanezt teszi Petosiris a töltső oldalon és az aggastyán fáklyák fényénél Isis templomába vitetik vig taps és harsona örömjaj kíséri, syringe és fuvolyák zengik körül s tánczban nyilatkozik a szilajabb ifjúság ünnepi kedve.« — E képecskét költői ihlet lengi körül. — Annál inkább sajnálatos hogy Hel. az elbeszélési anyag főbb dolgaiban ama hagyományos mintákhoz kötötte magát, s így compositiójában a földolgot, mely drámaszerűleg feszítő elrendezésének megfelelnie, — a körvonalok merészségét nélkülözzük.

A mi az egyes jellemeket illeti, Heliodornál is a hősiség koronájára méltóbb a nő, Charikleia, Theagenesnél; az utóbbi szenvedélyesebb, erélytelenebb (v. ö. V, 6. vége és 7. eleje.) Charikleában a valódi nő gyöngéd, érzelmes vonásaival a hősnő tetteire és a hatalmasabb ész körütekintése párosul. Mi abban, hogy e regények a nőt eme legelőnyösebb oldaláról tüntetik ki, mintegy természete, tes visszahatást látunk korábbi görög idők nézetei ellen; mintha a görög szellem későbbi universalisabb kora fényes elégtételt akart volna adni amaz igazságtalan ítéletért, melyet az elődök a nő belértékéről mondtak, midőn azt társadalmi rangjában sülyedni engedték. Ez a későbbi hellén társadalom palinódiája.

Heliodor mellékszemelei ritkán azon tartalom nélküli schémák vagy lelketlen segédemelyük az események továbbgördítésére, mint rendszerint Xenophonéi, itt több az individuális, élethű vonásokkal s sokszor gazdag pszichologiai alappal bíró alak. Szépen sikerült például Nausikles, a gazdag görög származású kereskedő rajza V, 15. Hogy Charikleát szabadon bocsássa, igen becses gyűrűt kínál nekik. »Nausikles meglepetve a váratlan fordulat által, még inkább a drága ékszernek örülvén*), így szólt: Csak tréfáltam, jó Kalasiris; a váltsági díjat illető követelése csak üres szó volt, leányodat a nélkül is szándékoztam szabadon bocsátani; de minthogy, a közmondás szerint, a halhatatlanok becses adományait nem szabad megvetni, ezt az istentől küldött ékszert elfogadom, azon meggyőződéssel, hogy Hermes, az istenek legszebbje és legkegyesebbje, nekem e váratlan kincset is juttatta.« A pillanat legelső, izgató örömeben ez önző kalmárlélek legszebb mezét ölti magára, bizonyos lovagias önzetlenség látszatát, mit a sokat utazott keres-

*) mert e gyűrűt egész vagyonával egyenlő értékűnek becsülte.

kedő a társalgási csínhoz tartozó dolognak ismer; a valódi önzetlenségtől azonban igen távol van, mégis egy fordulat által, mely a görög ravaszság quinta essentiáját tartalmazza, úgy állítja elő a dolgot, mintha személyes önzetlenségét az istenek iránti tekintetnek rendelné alá. Azonkívül e hely mely betekintést enged ama kornak vallási ziláltságába: e hivatkozás az istenekre, mivel Nausikles önzését palástolja, ez a mód, mint dicsőíti Hermest, rosszabb, mint a legvastagabb atheismus.

A haramiák tulnyomó többsége a hagyomány typicus alkotásaihoz tartoznak; mindenütt a kérelhetlen sors szolgálatában mint rémalakok patvarkodnak; kevésnek ad a szerző legalább emberséges vonásokat; ez utóbbiak közül a főszemély Thyamis, úgy mint Xenophonnál Hippothoos, végre megnyugszik rendezett, nyugalmas polgári állapotok ölében. Úgy látszik a magánjogi rend ez időben oly áldásos jónak tekintetik, hogy még a költők is lehetlennének tartják, miszerint eszmélő ember tartósan távol maradhatna tőle. — Mig azonban ama Hippothoos megtérése merő prózaiasságból fakad, addig Thyamis javulása vonzó és logikailag indokolt, mert Thyamis veleszületett nemes tulajdonaiban botlásainak természetes correctivumát bírja. Ami Thyamist a haramiákhoz szegődteti, az egy kényúr erőszaka, mely annál mélyebben sértette Thyamist, mert ártatlanul sujtatott a kényúr gyantúja s haragja által. Arsake, Oroondates hitvese, nem boldogult csábításaival Thyamissal; mégis Thyamis irigy testvérének rágalmait ki birták eszközölni Thyamisnek Memphisből száműzetését. — A haramiá-pályáján is főczélja, annyi legénységet gyűjteni, hogy valaha megvont jogait vissavívhasssa. — S midőn Memphis előtt az ellenséges testvérek párbajra készülnek, s Thyamis Petosirist haláltól felel-mében látja rettegni, így szól Theageneshez: »Szándékom őt isten segítségével legyőzni, de nem meggyilkolni. Soha sem fog szenvedett sérelem fölötti harag annyi erőt venni rajtam, hogy a testvér halála s vére által boszút álljak a múltért, becsületet szerezzek a jövő számára....« Mire Theagenes méltán azt feleli: »Ezek nemes lelkű férfu szavai!« — Ennyit a jellemekről.

Heliodor előadása élénk és dús színezettel ékeskedik. A hanglehetek foksora teljesebb, mint Xenophonnál. Főszemélyei nem amaz elegiailag eszmélő madártávlatból nézik sorsuk fordulatait, hanem a szenvedés és öröm közepében állnak s azt mélyen érzik.

A menekülés és viszontlátás mértéktelen öröme Theag. és Charikleát életveszélybe hozza. (II, 6.) Midőn Knemon egybekelt Nau-sikles leányával (VI, 8) s a menyekzői örömtől visszhangzik a ház, Charikleá elmegy csendes kamarájába, mintegy bacchicus mámorban fölbontja haja kötelékeit s ruháját szaggatván kiált: »Jó, tehát magam is dámonom tiszteletére hozzá illő módon lejtőt járok; könyekben gázoljon lejtő lábam, visszhangozzék tőle a sötétség s tetteim kalauza legyen a világtalan éj... szétzúzva heverjen itt e lámpa«... Ily szökből mély, valódi fölindulás beszél!

Heliodor előadása egyébiránt közönyös helyeken legtöbbnyire magyarázó; hol a jelenetek okait fejtegeti, kiváló előszeretettel a föltételes szétválasztó ítélet egy alakjával él (talán-talán-nal pl. II, 13; V, 4; IX, 8. stb.); a lélektani fejtegetések közül ő is a lélek habozását és küzdelmét szereti tárgyalni, e dologra nézve előadása gazdagabb és behatóbb Xenophonénál; az érzelmek összetétét elemeire bontván, élesebben emeli ki az egyes mozzanatokat, s ezeket közelebbi körülményei által jellemzi. Pl. IV. 9: »Midőn ezt olvassám, Knemon, megismertem és megcsodáltam az istenek intézkedéseit s egyaránt öröm és búval telvén, egyszerre örültem és sirtam! — szokatlan érzet! — mert egyrésről az ismeretlennek felfedezése és az isteni jóslat végre megfejtése viditá a lelket, másrésről az aggodalommal a jövő iránt, s az emberi sors állhatatlanságán s bizonytalanságán való szánakozással telt meg!« — VII. 4: Arsa-kéről: »De midőn Thyamisra tekintett, majd ismét Theagenesre, lelke meghasonlott önmagával s az egyik után is, a másik után is egyenlő vágyra oszlott, mert emez iránt most gyult szerelemre, amaz iránti szerelme élesb és élesb tövisszurással hatolt lelkébe, úgy hogy lelke nyugtalanságát a körülállók előtt sem titkolhatá.« (v. ö. X, 16. is.)

Heliodor a költői próza nyelvén irt, mely nála sok helyen nemes lendülettel s gyakran szellemes fordulatokkal halad; kifejezése a sokat olvasott emberé. Kár, hogy nála már ama rhetorikai túlságos szélesség és dagályosság, közös vétke a későbbi görög regényíróknak, érvényre jut s a sophisticai iskola minden visszaélése és logikai remeklete, különösen a meglepő antithesisek, paradoxonok, oxymoronok stb. bő alkalmazást nyernek. Általában eme logikai elménczkedések jellemzik a későbbi görög irány elfajulását, míg a latin irány roszabbulásának (különösen az úgynevezett afrikai latin-

ságban) jellegét a természetellenes szóképekben való túltengés teszi. — Heliodor tropusai legalább ritkán haladják meg ama szép mértéket, melyet classicaai tekintélyek rögzítettek, s mestersége és diszvirágait jó minták szerint készíti. Annál inkább hibáztatható az antithesisek terén.

Rhetori bőséggel és ügyességgel különbség nélkül a regény majd minden személye beszél, mintha mindegyik fényes eredményel végezte volna a sophisticai tanfolyamokat. Heliodor művének e sajátsága sok természetellenességgel jár. Ha pl. (VI. 15) egy egyptomi közkatona, ki elesett a harczmezőn s anyja boszorkányi művészete által új életre ébresztetik, hogy jósoljon, — ha ez teljes második életét jóliskolázott, hosszulelékzetű körmondatokban leheli ki, az ily körülmények közti parádés szónoklás mégis sajátságosan hat az olvasóra.

Heliodor vallási nézeteinek legfőbbike elég komor színezetű. A fatum, a gonosz démonok, az ellenséges végzet intézik megközelíthetetlen magaslathoz a földiek életét, melyet egyesek szerencsétlenségére következetesen fordítani, a végzet kedvtöltése. (V. 4 s többször.) — Kit vészes keze ért, az minden szerencsétlenségre van szánva (V. 19.) — végzetét senki el nem kerüli, a jósolt vészek bekövetkeznek minden ellentőrekvés daczára (VII, 6.). Heliodor többi vallási nézeteiről, különösen babona- és csodahitéről (VI, 15, VIII, 11 stb.) ugyanaz áll, mit már Xenophonnál említettünk. — Több ethikai mozzanat azonban a legnagyobb gyöngédséggel tárgyaltatik. Ide tartoznak: a gyermeki tisztelet; ügyesen szabadítja meg Heliodor Charikleát a kényszerüségétől, hogy atyja legyen az, ki ellen tényleges engedetlensége fordul (IV, 11.) az által, hogy igazi származását az engedetlenségi tény előtt deríti ki; — még a haramia előtt is szent atyjának akarata. (VI. 9.) — A házassági hűségről is áhitatos tisztelettel nyilatkozik Theagenes (VII, 25.) — Az eskü is oly szentnek tartatik, hogy határozottan hamis esküt még Arsake elvetemült dajkája sem mer tenni. (VIII, 7.)

Ezek észrevételeink Xenophon és Heliodor műveihez; hiszszük, hogy több tekintetben kiegészítettük az eddig e téren fölmerült dolgozatokat. Visszatekintvén a régibb görög regényre, hátra

van, hogy Ephesusi Xenophonnak és Heliiodornak a költészet történetében való állását — műveik általános benyomása szerint — pár szóval jelöljük. Xenophon szép kedélyű ember volt, de nem volt költő. Heliiodornak költői hivatottsága kétségen felül áll. Ha e költői tehetség nagyobb időben született volna, talán előkelőbb műzsát nyert volna kegyúrnőül. Így egyfelől a hagyomány által rögzített elbeszélési anyag elégtelensége csorbitja műve költészeti érdekeit, másfelől az sajnálatos, hogy nála az egészséges költői érlüktetése erőt nem vett a szónokias dagály kóranyagain.

A nemzeti múzeum Orosius-codexéről.

Az Orosius-kritika terén — hála a bécsi akadémia kezdeményezésének, mely ez író új kiadását szakavatott kezekre bízta — nemsokára élénk mozgalom várható. Örömmel jelentem, hogy azon Orosius-codex, mely nemzeti múzeumunk könyvtárában őriztetik, bár korát tekintve, az összes kéziratok közt csak másodrangú helyet foglalhat el, több érdekes mozzanat találkozásánál fogva az orosiusi szöveg helyreigazítására nézve nemcsak igen hasznos, hanem nélkülözhetetlen is. Mielőtt azonban az itt talált vagy ezen codex olvasataiból kifejthető javítások taglalásához fognék, legyen szabad a szükséges tájékoztatás kedvéért kéziratunk rövid leírását előre bocsátanom.

A mint e codexet (cod. Jankowichianus No. 246. fol. Lat.) jelen alakjában szemléljük, készítésére sok kéz működött közre. A két legrégibb s egyedül érdekes alkatrész a Haverkamp-féle kiadás 64-dik lapjának 12-dik sorától (atque accensae . . .) egész 324. 4-ig (cum iterum circumfusi hostes) — és ismét a VI. könyv kezdetétől egész 537. 10 (Uerum tamen quales tunc persecutores)-ig terjed. Rövidség kedvéért az előbb említett szakaszt β a-val, a másikat β b-vel jelölöm. β a kevés kivétellel egy másoló munkája, β b is (csak bizonyos számú fejezetzim kivételével) ismét csak egy, még pedig a β a-nak nevezett rész másolójától különböző kéztől származik. A hol β b megszakad, még hat sor (egész 537. 20-ig: rabennae interfectus est) β a szerzőjétől van pótolva. A hátralevő szakaszok egy későbbi kiegészítőtől származnak, nevezetesen: az V. könyv kiegészítője *turbatosque romanos* szavakon kezdődik (egy közbeeső egész sor kihagyásával) és e könyv végéig halad. Ezen részt β c¹-el jelölöm. A VII. és utolsó könyv kiegészítése közvetlenül folytatja a β a másolójától készített hat soros pótlékot (her-

culus maximianus persecutor . . .) s a mű végéig halad. Ezen kiegészítést βc^2 -vel jelölöm. βc^1 és βc^2 világosan egy és ugyanazon másoló munkája.

Ezen teljes, illetőleg az említettem pótlékok által kiegészített alakjában e codex, mint látni fogjuk, már 1079 körül valamely toscanai zárdában létezett. Azonban már a XIII. században elveszett a teljes mű első quaterniója, mely quaternio e században egy új kiegészítés által lett pótolva (itt $=\beta d$). Az összes codex, hártván írva, a következő elrendezéssel bír: βd , a legifjabb pótlék, 7 folio-levélből áll, úgy hogy a quaternio 8-dik levele ki van metszve; e 8-dik levelet az által takarította meg a másoló, hogy a pótlékban minden lapra 43—52 sort rakott míg az elveszett régi quaternio (mint most a βa részből kitünik) csak 37 soros volt laponkint. — βa 5 egész quaternióra terjed; a 6-dik quaternióban (még pedig a 4-dik levél második lapján) kezdődik az V. könyv kiegészítése ($=\beta c^1$), úgy hogy ez a 6-dik quaternio 5-dik és 6-dik levelére és egy hozzátoldott félquaternióra is átterjed, a 6-dik quaternio 7-dik és 8-dik levele pedig ki van vágva. — βb egy önálló quaternio első soraival veszi kezdetét: terjed 3 egész quaternióra; a 4-dik quaternio 3 utolsó levele ismét el van metszve; ezen rész kiegészítése ($=\beta c^2$) a 4-dik quaternio 5-dik levelének második lapján kezdődik; a megcsonkított 4-dik quaternióhoz pedig mint későbbi csatolmány egy teljes quinternus járul, úgy hogy a kiegészítés itt a quinternus 9-dik levelének második lapjáig terjed. Ezen lap utolsó soraiban vége szakad az orosiusi műnek a következő subscriptióval:

PAVLI OROSII PBRĪ AECCLAE
CATHOLICAE AD AVGVSTINŪ EP̄M
CONTRA ACCVSATORES TPRM̄
XPĪANORŪ LIB. · VI. · EXPL FELICITER
· DO GRAS ·

Hogy itt a kiegészítő hibásan csak 6 könyvet számlál, az onnét eredt, hogy a VII. könyv felirata hiányzik; az akkori szokás szerint a felírás számára üres tér van hagyva, mely a rubricator által volt kitöltendő; itt azonban nem teljesítette kötelességét a rubricator.

A quinternus utolsó levelére, mely a mű befejezése után még fenmaradt, egy tizenegyedik századbeli kéz Olaszország földrajzá-
nak vázlatát írta (úgy látszik ama IX. századbeli úgynevezett
Geographus Ravennas nyomán); hogy a terjedelmesebb anyagot
mégis teljesen ezen kissé szűk keretbe szoríthassa, eme földrajzi
vázlat másolója számos compendiumot és egyes tironi jegyeket is
alkalmaz.

A codex leveleinek száma e szerint a következő: $7+40+6$
 $+4+24+5+10=96$. — βd laponkint 43 és 52 sor közt ingado-
zik; βa mindenütt 37, βb mindenütt 36, és βc^1 valamint βc^2 is
mindenütt 36 sorral bir egy-egy lapon.

Azonkívül egy külön hártylevél is van e codexhez csatolva
egyenlőkorú necrologicus jegyzetekkel, mely jegyzetek nyomán a
földrajzi melléklap íratási korát biztosan, a régibb alkatrészekét
legalább megközelítőleg meg lehet határozni.

Az első jegyzet így szól: Anno dnicae incarnationis. M · LXX
· VII · XIII · kl. Mai · Inditione · XIII · tuscie ductrix · italieque
honor inopumque nutrix · uere dicta beatrix · splendissima lucerna
in domo dni fulsura diem clausit extremum.

Erre egy másik kéz írása finomabb calamussal és sötétebb
atramentummal, különben is más jellegű vonásokkal:

Anno post incarnatum chim · M · LXX nono: octauo idus
augusti · indictione prima Gisla uuilielmi uxor ad extremitatem uitae
deducta — — — —; itt körülbelül 12 betű ki van vakarva és a
rákövetkező sorban ugyanazon kéz, mely a földrajzi melléklapot
másolta, e három szót írta: rebus excessit humanis.

Ezen följegyzések valódisága, azaz egyenidejűsége kétségbe-
vonhatlan. A datumok pontos részletezése, azon körülmény, hogy a
második jegyzet más kéztől származik, valamint bizonyos loyális
dagályosság az első jegyzet stylusában (melynek józan, csak forma-
lis utánzását látjuk a második jegyzetben) — minden a mellett szól,
hogy e jegyzetek nemsokára a feljegyzett események után, a toscan-
nai hercegség határain belül s amaz uralkodóház alattvalói által
íratlak.

Ebből következik: 1) A külön levél, mely az említett jegye-
teket tartalmazza, már 1079-ben e codexhez volt csatolva, mert a
második jegyzet ezen szavai »rebus excessit humanis« világosan
ugyanazon kéztől valók, mely a földrajzi melléklapot írta. Másrész-

ről meg ezen három szó »rebus excessit humanis« az írás jellegére nézve annyira hasonlít az *első jegyzet* (1077-ből) keze írásához, hogy csak feszültebb figyelem által különböztethetjük meg tőle. A földrajzi melléklap tehát majdnem teljesen egyenkorú a necrologicus jegyzetekkel 2) A tényállást úgy magyarázhatni ki, hogy a földrajzi melléklap másolója a második necrologicus jegyzetben ott, a hol most vakarás van, valami közönséges száraz kitétel talált e fogalomra »meghalt«, olyan szöveget, melyeket ő euphemisticusabb vagy rethorice kerekded kifejezéssel akart helyettesíteni.

A XI. század 70-es éveiben tehát — valami csekély amplitudé-t fentarthatunk magunknak — jelen Orosius-codex már a βc^1 és βc^2 részek által ki volt egészítve, mert világos, hogy a földrajzi melléklap másolója a fenmaradt üres levelet töltötte be; ez a levél pedig a 10-dik az összefüggő teljes quinternusban, mely a βc^2 -részt tartalmazza; βc^2 és βc^1 pedig egy s ugyanazon kéztől valók.

Eddig biztosan járhattunk; a kétségek csak βa és βb részek iratási idejét illetik. Hogy a legrégebb s egymással egyenidejű alkatrészek βa és βb sokkal korábban irattak mint βc^1 és βc^2 , azt az írás jellege és a két rendbeli hártya minősége világosan mutatja, de vajon azon időköz meghatározására, mely βa és βb , másrészt βc^1 és βc^2 iratása közt létezett, 50 avagy teljes 100 évet vegyünk-e fel, azt nem merem véglegesen eldönteni; palaeographiai segédeszközeink épen ezen időszakokra nézve nem nyújtanak eléggé szilárd támaszokat. Csak egy példát hozok fel. Legujabban Clason Octavius, rostocki tanár, egy Sallust-kéziratot, melyet nem rég a rostocki egyetemi könyvtárban fedezett fel, küldött a kor meghatározása végett a bécsi palaeographiai iskolához. A kormeghatározásban, mely magának Sickel tanárnak felügyelete alatt készült, azt találjuk, hogy fekvő szárú δ -k a X. században nem, csak a XI. századon innen fordulnak elő. Clason erre végig nézván a »Monumenta Germaniae historica« czimű gyűjteményt, nem csak X., hanem IX. századbeli kéziratokban is talált fekvő szárú δ -ket. (Lásd Oct. Clason, Eine Sallust-Handschrift, Leipzig, 1874, pag. 258). Ezt azért is jó volt megjegyezni, mert fekvő szárú δ -k a mi Orosiusunkban is előfordulnak, és én, ha egyéni nézetet szabad kockáztatnom, codexünk kormeghatározásában nem akarom kizáratni a X. századot. Nézetemet a következő évrre alapítom. Abban a palaeographusok megegyeznek, hogy kigyóalakú zár-s X. századbeli kéziratok-

ban *sehol* nem fordul elő; midőn e szokás lábra kapott, a XI. század elején, ezt a kigyóalaku zár-s-t a *sor fölé* kezdték iktatni az utolsó betű függeléke gyanánt; legrégibb (XI. századbeli) alakja a zár-s-nek tehát egy a szó utolsó betűje fölé irt S. Kéziratunkban pedig az s még ilyen régi alakban sem fordul elő sohà mint az első kéz írása, de igen is többször mint egy későbbi corrector javítása. Sőt biztosan állíthatni, hogy akkor, midőn βb iratott, e jelt nem is ismerték. Kitűnik az onnét, hogy βb -ben nem épen ritka e jel S (a szó utolsó betűje fölött) oly helyeken, melyekből közvetlenül világos, hogy a másoló e jelt nem s-nek, hanem m-nek akarja olvasztatni; e jel tehát nála nem egyéb, mint e közönséges compendiumnak \curvearrowright fölfordított alakja; e szabadságot nem engedhetne volna meg magának a másoló, ha korábban már szokás lett volna e jelt: S s-nek olvasni. A félreértés tényleg be is állott a kézirat később korú correctorainál, kik ama compendiumot, melyet hibásan s-nek olvasnak, gondosan m-re javítgatják.

Ha e mozzanatot figyelembe vesszük, βa és βb iratási idejét a X. század második felébe fogjuk tenni; a másik nézet ellen pedig, hogy kéziratunk legrégibb részei a XI. század elejéből valók, még a legaggályosabb vizsgálónak sem lesz kifogása.

Ha körül akarjuk irni a tért, mely az összes e kéziratban nyújtott anyag közül egyedül bir kritikai fontossággal, tisztán csak a βa és βb -vel jelölt darabokra, melyek szerencsére eléggé terjedelmesekek, kell szorítkoznunk. Egészen jelentéktelen a XIII. századbeli (βd -vel jelölt) pótlék mint nagy mérvben eltorzított képe az eredeti szövegnek. Figyelmet talán csakis a bevezetés kelthet Orosius propographiájával (fővonásaiban Gennadius »Catalogus illustrium virorum« után), a hol a többi közt ama híres »hormesta«-ról, melynek értelme még most sincs teljesen földerítve, úgy beszél, mint valami titokszerű tanról, vagy valami magicus művészetről (»... Orosius de materia quidam existimant dici. Sciendum est, quod haec ars nominatur hormesta, id est miserabilis vel gemitus, eo quod miseriae mundi continet. Locus hujus artis Carthago est. stb.)

Nem sokkal nagyobb értékűek a βc^1 és βc^2 -vel jelölt kiegészítések. Igaz ugyan, hogy a kútfő, mely e kiegészítéseknek alapját tette, ugyanazon családhoz tartozott, mint βa és βb kútfeje is (ugyanazon családhoz az eddig ismert kéziratok közül még a Portensis is tartozik, továbbá a Lugdunensis II., Perizonius és Haver-

kamp codexei) — de vagy már e kútfő is különféle önkényes változtatások által annyira el volt torzítva, hogy e családi rokonságot csak tágabb értelményben kell venni *), vagy a βc^1 és βc^2 másolója, ki a latin nyelvben eléggé jártasnak mutatkozik, saját önkényéből oly változtatásokat engedett meg magának, hogy munkája teljesen nélkülözi a megbízhatóság színét.

Valószínű, hogy mind a két esetet együtt kell föltételeznünk.

A kiegészítő eljárását kényelmesen azon javításokon lehet tanulmányozni, melyeket a kézirat mindkét helyén (az V. és VII. könyvben), ahol pótoltt, itt és ott néhány levéllel kitűzött feladata előtt, alkalmazott. Világosan a kiegészítőtől származó javítások az V. könyv breviariumában a következők: Az I. fejezetczímbe az első kéz ezeket írta: *Hic spania sanguine agros rigabat suo*; stb. — *suo*-t a kiegészítő törli és *sanguine* fölé iktatja. — A VII. fejezetczímbe első kéztől: *Hic in sicilia bellum seruile hortum est a milia · LXX ·* a kiegészítő így javítja: *ortum est usque ad milia · LXX ·* — A X. fejezetczímbe első kéztől: *Quantum flagellum lucustae in africa fuerit. qui uult legat,* a kiegészítő így javítja: *locustae in africa fecerint, ferde fölfogásból,* — A XV. fejezetczímbe: — — — *ita ut tunc paruuli non remansisset*; a kiegészítő, a helyett, hogy *remansisset* helyett a pluralist tette volna, így javítja: *ut unus paruulus non remansisset.* A XX. fejezetben *emanabat-ot emanauit-re,* és *(flamma) extenta visa est-et extendi visa est-re* javítja. A XXIV. fejezetczim az első kéztől: *Hic in africa fabius adrianus uim arripiens seru(os) a dominis adfectans · uiuus incensus est.* Itt az *(os)* végzet már a kiegészítő javítása, ki továbbá a sor fölé irt javítások által így akarja az egészset olvastatni: *Hic in africa fabius adrianus uim arripiens et per seruos regnum a dominis adfectans · a dominis eorum uiuus incensus est.*

A VII. könyv szövegében a következő helyeken javított a kiegészítő (javításai itt szétszórt betűkkel vannak jelölve): 531, 4 *Res pretere*a — 531, 8: *quippe et* — 533, 20: *inter feri* — 535, 10: *possit ultor* és 533, 18: *densae ac tinnulo*; mindezen helyeken a kiegészítő oly ügyesen vakarta ki az eredeti olvasatot, hogy az

*) Többi közt e kútfő más sorrendet is követett a fejezetek számolásában, úgy hogy például a VII. könyvben ugyanazon fejezet, mely βb -ben a 43-dik, a kiegészítésben 36-diknak vétetett. Jellemző továbbá e kiegészítésekre nézve, hogy a fejezetczimeket ezek egészen elhagyják.

most föl nem ismerhető; csakis 538, 18-ban ki lehet venni, hogy a régi olvasat, (mely különben hibás) *et in nullo*, βb -ben is megvolt. Éppen azon körülmény pedig, hogy itt a kiegészítő az igen elmés emendatiót: *tinnulo* alkalmazta (— Haverkamp azt hitte, hogy ennek szerzője az *editio Augusta* —) azt bizonyítja, hogy a kiegészítő nem mindenütt suo ingenio javított, hanem hogy egyszersmind egy corrigált kútfőből is meritett. Én legalább ezt az elmés emendatiót sehogy sem tudom ugyanazon írónak tulajdonítani, aki pl. 547, 11-ben: e helyett: (Jouianus) *calore prunarum et nidore parietum nuper calce illitorum adgrauatus et suffocatus*, ezt írja: *calore penarum et nitore parietum — adgrauatus et suffocatus* (!) Nem akarok a kiegészítőnek többi önkényes olvasataira is kiterjeszkedni; már e példákból is kitűnik, mennyire jogosult a bizalmatlanság, melylyel a βc^1 és βc^2 -vel jelölt részek iránt kell viseltetnünk.

Így tehát mint egyedül fontos részei a kéziratnak βa és βb vannak hátra. βa és βb két különböző másolótól származnak, de ezek egyenlő időben (hihetőleg valami toscanai zárdában) éltek s a munkát maguk közt fölosztották, úgy, hogy egyiknek az I., II., III., IV. és V. könyv, a másiknak, ki valami éltesebb ember lehetett, a VI. és VII. könyv volt kiadva pensumúl. Hogy βb másolója öreg ember volt, az onnét világos, mert vonásai ódon szabásuak, annyira, hogy palaeographice βb írását vagy ötven évvel korábban kellene datirozni, ha mindkét rész *együttes* készíttetésére dönthetetlen bizonyítékokkal nem bírnánk. Mindkét rész kétségtelenül ugyanazon kútfőből van másolva; mindkét másoló a nyelvismeret és a szöveg megértésének lehető minimumával rendelkezett, de egyik sem volt annyira gondatlan, hogy épenséggel nem törődött volna azzal, amit ír; (gyakrabban megesis ugyanis, hogy valamely hibásan megkezdett szó kiigazittatik, még mielőtt a szó végig iratik.)

Összefoglalván mindezen momentumokat, láthatjuk, hogy kéziratunk ezen részei nagy érdekűek. A munka fölosztása s a másolók hiányos ismereteinél fogva ezen részek oly átlátszósággal bírnak, mely ép oly könnyen mint biztosan enged következtetni βa és βb közös mintájának minőségére.

De tekintsünk elébb néhány külsőleges mozzanatot.

Hogy mindkét másoló ugyanazon időben és ugyanazon helyen élt s hogy a másolás munkájában osztozkodtak, eléggé megbizható jegyekből következtethető. βa másolója, ki különben maga sem fe-

jezte be kiadott pensumát, ott, ahol βb munkája megszakad, azt tovább viszi. Továbbá a VII. könyvben βa másolója 26 fejezetczimet (XI.—XXXVI.) iktat be szakadatlan egymásutánban, míg ugyanazon könyvben a *tíz első fejezetczim* és, ami fontosabb, *valamennyi a XXXVI. után következő* (egész a XLIII.-ig, mely után a későbbi kiegészítés, βc^2 , következik,) ismét ugyanazon kéztől van fölrakva, mely kéz βb szövegét írta. βa keze tehát ideiglenesen kiegészítette βb kezét.

βa szövege közt továbbá egy harmadik kisegítő munkája is ftünik fel. A második könyvben e kisegítőtől valók a II., III. XVII. és XXIII. számú fejezetczimek; ugyanettől még magában a szövegben is kisebb-nagyobb darabok irattak, nevezetesen 87, 10: Ut autem omnia — 88, 6: vindicauerunt; 107, 4: bellum intulit — 108, 2: decem milibus; 178, 7: in regnum — 179, 19: utriusque populi (22 sor a kéziratban); 183, 1: egy sor: octoginta milia — uere. Azon mód, ahogy ezeken a helyeken az első kéz megszűnik s ott, ahol a kisegítő sorai megszakadnak, ismét kezdődik, — azon körülmény, hogy a kisegítő írása egyenletesen s minden térkiszámítás nyoma nélkül halad, eléggé bizonyítják, hogy itt a kisegítő nem az első kéztől hagyott hézagokat pótolta, hanem hogy egymás után a kisegítő a főmásolót, ez ismét amazt váltotta föl. Ezt azért emeltük ki, mert nézetünk szerint azon minta, melyből βa és βb másoltatott, először *teljes* volt, azaz azon részeket is tartalmazta, melyek nem βa és βb kezétől, hanem a kisegítő és kiegészítő kezétől valók, — másodszor (egyetlen egy hely kivételével) csonkítatlan is volt oly értelemben, hogy az eredeti szöveg mindenütt könnyen és erőlködés nélkül volt olvasható, hogy tehát hézagok hagyására hiányzott a kényszerítő ok. Egyetlen egy helyen világos, hogy a főmásoló (βa írója) szándékosan hagyott hézagot, még pedig azért, mert mintája e helyen úgy meg volt rongálva, hogy a szöveget nem bírta elolvasni. A tényállás ez: a 21. foliumon (pagina uersa) megszakad az első kéz írása a 32-dik sorban e szavakkal: *morbus animarum* (Hvvp. 157, 15.); betöltetlen maradt ezen lap 5 utolsó sora és a rákövetkező lap 9 első sora, csak a 10-dik sorban folytatódik az első kéz e szavakkal: *ad quantum ab urbe stb.* (Hvvp. 159, 6.)

E hézag két későbbi egyén által töltetett be; az első nem véren figyelembe a nagy hézagot, a 21. folium 5 utolsó sorait, melye-

ket üresen talált, úgy értékesítette, hogy a tér közepébe az idevágó VI. számú fejezetczimet írta. A rákövetkező lapon is két sort betöltött, úgy hogy oda a VII. számú fejezetczimet és magát a VII. fejezetnek első sorát is írta. Az utána következő egyén, ki a nagy házagot is ki akarta tölteni, térszükében volt, mert csak 7 üres sort talált azon anyag fölvételére, melyre az első kéz 12 sort hagyott meg; kénytelen volt tehát az írást nagyon összeszorítani és számos compendiumot alkalmazni, hogy a hiányzó darabot teljesen pótolhassa. Hogy itt a házagot azon ok idézte elő, melyet említettem, egy másik körülmény által is bizonyúl. E codexben a fejezetczimek nem csak a szöveg közt, a megfelelő fejezet kezdetének irányában vannak meg, hanem minden egyes könyv elején egy külön breviariumba is összefoglaltatnak, mely a fejezetczimeket könnyebb áttekinthetben nyújtja, úgy hogy a fejezetczimek a breviariumban egyrészt, másrészt a szöveg folyamatában azonosak. Azon házagba, melyről szólunk, két fejezetczim esik: a VI. és VII. számú, melyek itt, a szövegben, az első kéztől hiányoznak. A breviariumban, mely a III. könyvet, azaz azon könyvet, melybe e házag esik, megelőzi, megvan első kéztől mind a VI., mind a VII. fejezetczim, de a VI. számú csonka és csak a következő szavakból áll: *Hic se terra in media roma aperuit et inferna visa sunt ubi se . . .* eddig terjed az első kéz írása, azaz β a másolója annyit irt le, amennyit mintájában el bírt olvasni; hiányoznak még a következő szók: *marcus curtius eques armatus praecipitio [se] iniecit*, melyeket egy későbbi egyén, még pedig ugyanaz, ki a 21. folium 5 utolsó soraiban is pótolta e fejezetczimet, ott a breviariumban is hozzácsatolt; ezen hiányzó szavak számára az első kéz a breviariumban is hagyott üres sort. E két házag találkozásából következik, hogy azon mintában, melyből β a és β b folyt, önálló, külön breviariumok még nem léteztek, hanem a fejezetczimek csak a szöveg közt voltak följegyezve, s hogy ezeket β a és β b másolói maguk szedték ki a szöveg közül és állították össze külön breviariumokba. Minthogy tehát a VI. számú fejezetczim másik fele a mintában olvashatatlan volt (úgy mint a fejezet szövege maga is), a másoló a breviariumban csak az első, olvasható részét írhatta le. A VII. számú fejezetczim azonban, bár β a másolója a szövegnél szintén elhagyja, a mintában már olvasható volt (ha mindjárt talán nagyobb fáradsággal is); a breviariumban tehát β a másolója ezt kiírja, hogy a fejezetczimek folyó számát ne legyen

kénytelen megszakasztani. Ez nézetem; a VI. számú fejezetczím csonka voltát és azon körülményt, hogy épen azon fejezetczím csonka, melynek megfelelő szövege is hëzagos a kéziratban, másképen nem magyarázhatom ki magamnak.

Ha tehát igaz, hogy önálló breviariumok βa és βb mintájában még nem léteztek, először fontos támaszt nyertünk kéziratunk származásának külső jegyek szerinti meghatározására; másodsor kitetszik innét, hogy βa és βb mintája a teljes orosiusi művet tartalmazta, mert mind az V. mind a VII. könyv breuiariumában a fejezetczímek, melyek, mint mondtuk, a szöveg közül szedettek ki, teljes számmal vannak meg, még azon fejezetekre vonatkozólag is, melyek codexünkben *a kiegészítő* kezétől származnak.

Mellőzöm itt a bizonyítékokat, melyekből kitetszik, hogy βa és βb ugyanazon közös kútfőből másoltattak. Oly dologban, melyben kétség nincsen, a hosszas bizonyítgatás fölöslegessé válik. — Ezen közös kútfő oly minusculán volt írva, melyben c és τ , ae és x ce és x, ie és ae, h és li, e és c, f és r, el és d, r és τ egymás közt nagyon hasonlók lévén, számos ferde olvasásra szolgáltatattak alkalmat. E kézirat vizsgálója különös figyelemre vegye e momentumot, nehogy önkényes alteratiónak nézze azt, ami csak a másoló téves olvasása, párosulva azon megbocsátható törekvéssel, hogy legalább némileg latinosan hangzó szokat létesítsen. Itt egy példát: 81, 9-ben βa mintájában ez volt: *inter uerbera et uincla* (perpessi) [*uincla* és nem *uincula* 320, 6-ban is van kéziratunkban] de ennek az *et uincla*-nak olyan alakja volt, hogy a másoló *etuenda*-nak olvasta, minélfogva ő ezt írja: *inter uerbera metuenda*. Rendkívül gyakoriak kéziratunkban a hibák, melyeket a mintában létezett hibás szöelválasztásra kell visszavezetnünk. A legtöbb esetben a másolók a hibát híven megtartják, máskor némi változtatással adják, mint pl. 310, 14: *inmixtas cohortes et histrionibus*, e helyett: *inmixta scortis et histrionibus*. Még ama régi szokás is, mely szerint két egymásra következő szónak közös zár- és kezdőbetűjét csak egyszer írták, de kétszer gondolták (pl. *exercitusanguine* e helyett: *exercitus sanguine*) βa és βb mintájában túlnyomó lehetett, minthogy e körülmény nyomait igen számos hibában fedezhetjük fel. — A legközönségesebb compendiumok *prae*, *per*, *pro* és *m* helyett már a mintában is voltak alkalmazva és hibás fölcserélésekre szolgáltatattak alkalmat. A római praenomen-ek kezdőbetűjük és a föléjük irt

alakú jegy által voltak rövidítve; azért írja βa : *proel'io peto* (268, 14) e helyett *publio elio peto*; a mintában hihetőleg *P^r.elio peto* volt.

Végre egyaránt βa és βb -ben valami egyenletes egyéni hajlamot vehetni észre bizonyos íráshibák iránt, melyeket nem annyira graphicus szempontból magyarázhatni ki, mint inkább azon föltevésből, hogy ezek βa és βb közös mintájában is léteztek már, ahol egyenletesen mindkét részre terjedőleg és következetesen megtartva azért voltak, mert ama régi minta *egy* egyén kezétől volt kiállítva. Így majd állandóan mind βa -ban, mind βb -ben fölcseréltetnek: u (mint magánhangzó) és o, u (mint mássalhangzó) és b; így például a nagy történetíró neve kivétel nélkül mindig vagy *libius* vagy *lybius*-nak iratott.

Kritikai jelentőséggel továbbá még βa és βb -ben is csak az bir, ami első kéztől van írva (βa -ban még az, ami az egyenkoru kiegészítő írása, ez különben csekély terjedelmű). Azon esetek, a hol a másoló maga javított valamit a már kész szövegen, ritkák és könnyen felismerhetők. Csak igen kevés helyen kétséges, vajjon a javítás a másolótól-e, vagy valami egyenkorú correctortól származik, míg ellenben tömérdek nagy a száma azon correcturáknak, melyek határozottan későbbi egyénektől származóknak ismertetnek fel. Majd minden írásnem, le egész a XVI. századig, képviselve van itten. Míg egy része ezen javításoknak valami kútfő használata nélkül nem képzelhető, a többiek határozottan az önkényes alteratio bélyegét viselik; gyakran megesik, hogy a megtett javításra a szövegben sem indok, sem támaszpont nem létezett. Érdekes e tömérdek sok javításon tanulmányozni a középkori humanisták kritikai szárnypróbálgatásait, megfigyelni itt-ott a szellemes föllobbanást a sok haszontalan lom között. Egy dolog azonban közös e correctorok mindegyikével: ama fájlalandó alaposság, melyet az eredeti szöveg törlésében, illetőleg kivakarásában tanusítanak, úgy hogy jelenleg az első kéz olvasatát sok helyen már csak igen feszült figyelemmel betűzhetni ki, míg más helyeken minden ilyen törekvés hajótörést szenved.

Tekintve e sok correctio kétséges eredetét és fontolóra vévén azt, hogy nem épen kevés a száma az orosiusi jó és régi kéziratoknak, bizvást mellőzhetjük e későbbi javítások legnagyobb részét. A codex orthographiájáról, mely határozott elv nélkül az újabb és régibb helyesírás közt ingadozik, itt nem érdemes szólni.

Áttérünk a kézirat belső minőségére. Taglalni kellene itt cödexünk rokonságát más kéziratokkal, a benne netán előforduló interpolatiókat és önkényes alteratiókat. Irányadólag és pontos részletekben azonban erről csak az beszélhetne, kinek bővebb kézirati anyag állna rendelkezésére, mint nekem, ki egyedül Grubitz (Eminentationes Orosianae, Numburgi 1835) és Haverkamp igen kevésse megbízható adataira vagyok utalva. Megteszem kötelességemet, ha hiányos segédeszközeimhez képest csak vázlatosan adok kifejezést a codex vizsgálatából nyert nézetemnek. Úgy látom, hogy βa és βb eredeti, hamisítatlan alapformája az ifjabb kéziratok egyik sorozatának; legközelebb kéziratunkhoz a Portensis (saec. XII.) jár, úgy azonban, hogy kitűnik, miszerint már ama Portensis is helyenkint interpolálva van és sok helyen önkényes változtatásban részesült. A haladó depravatio folyamatában mindinkább elmosódik a családi rokonság jellege a Lugdunensis II-ban, Perizonius és Haverkamp codexeiben.

Interpoláltak és önkényesen eltorzítottak azon értelemben, mint az úgynevezett ifjabb kéziratokat, ami codexünket bizonyára nem mondhatni. Ellenben félreismerhetlen nyomai vannak, miszerint βa és βb mintájában helyenkint kettős olvasatok léteztek, úgy hogy a szöveg hibás olvasata a föléje irt második olvasat által volt helyreigazítva; βa -ban a következő helyeken: 307,13 pugnae magnae, ebből: pugnae magnae — 156, 4: theodosi archadi, ebből: archadi — βb -ben 431,2 caesaris mutinae, smurnae interfecit, ebből: smurnae To-mutinae. Továbbá 180,13-ban βa első kéztől: quos insuper etiam id est petunae multae metu; a mintában e magyarázó kitétel: idest penae úgy volt multae fölé írva, hogy penae a metu szó fölé került; a magyarázó kitételt a másoló hibásan belevonta magába a szövegbe. — 231,11 ezt írja βa : ammonentem et necessarius locus redimentem deum. Ez a »necessarius locus« marginalis glossa volt; ily módon valami hitszónok jegyezhetette meg ezen rhetoricailag ékes helyet, melyet fölhasználni szándékozott, hogy adott alkalommal könnyen megtalálhassa; a másoló tudatlanságában ezt a jegyzetet is a szöveghez tartozónak nézte.

Daczára annak, hogy e szerint βa és βb mintája helyenkint corrigálva volt, mégis tiltakoznunk kell azon következtetés ellen, mintha ama minta terjedelmesebben vagy éppen általánosan lett

volna javítva; ez esetben βa és βb -nek egész más színe lenne, mint amilyennel tényleg bír.

Ami kéziratunk viszonyát ama régi flórenczi codex Longobardicus-hoz illeti, mely az eddigi recensio alapjátúl szolgált, máf Haverkamp hiányos adataiból is kitűnik, miszerint nem ama codex Longobardicus volt a régi kútfő, melyből βa és βb mintája, habár közvetve is, folyt vala, hanem hogy egy külön ascendentia vezet föl codexünk mintájától egész azon archetyponig, melyből a codex Longobardicus maga is nyerte lételetét. Hogy azonban mindakét ág egy közös archetyponban találkozik, azt közös jellemző hibák a két rendbeli kéziratokban kétségtelenné teszik.

Ennyit codexünk előleges ismertetéséhez. Bár olvasatai. *sok* helyen állnak ellentétben a divatos hagyománnyal, mégis oly variánsok kiszemelésében, melyek sikeresen orvosolhatják az eddigi recensiók hiányait, szűk határok közé szorultam. Ki kellett t. i. zárni javaslataimból mindazon helyeket, melyekre nézve csak Orosius állandó nyelvszokása birhat döntő tekintéllyel; ezt a nyelvszokást pedig egyedül a mi aránylag még is ifjúkori codexünk és Haverkamp igen hiányos adatai nyomán megállapítani merész vállalat volna. Erre nézve meg kell várni a többi régi kéziratokból merítendő adatokat*). Itt tehát codexünk alapján csak azon helyeket fogom tárgyalni, melyeknek javítására vagy a távolabbi, eddig figyelembe nem vett összefüggés vagy analog helyek magában Orosiusban szolgáltatják a bizonyítékokat. E helyek a következők:

85, 2: β -ben (ezentúl e jegy alatt értendők a legrégibb részek azaz a helynek megfelelőleg vagy βa vagy βb) ez van: quia hominem in hoc mundo deus fecerit; *rectum* hiányzik. Ez a *rectum* a kiadásokban helytelen reminiscentia 35,5-ből (Lib. I. cap. 3): Cum post fabricam ornatumque mundi huius homo quem *rectum* atque *immaculatum* fecerat Deus stb., mely fejezetnek syllogisticus elrendezése az, hogy az első ember bünéből az embernek s a vele együtt kárhoztatott föld nyomorát következtessük. Középpontja ama fejezetnek a *sententia* creatoris Dei et *iudicis* Itt azonban, a II. könyv 1-ső fejezetében, Orosius ezt akarja bizonyítani: *omnem po-*

*) A legrégibb kéziratok a következők: a flórenczi codex Longobardicus (saec. VII.), a laoni codex (saec. VII.), a chartres-i és donauschingeni codexek (mindkettő a IX. századból); azonkívül, mint Teuffel V. Zs. tanár magántudósításából tudom, Metz-ben is van egy VIII. századbéli codex.

testatem a Deo esse omnemque ordinationem; e közvetítő tételtől aztán az, hogy a négy világbirodalom isten mindenhatóságától való volt, önkényt foly. Elkezdve e szavaktól: *Itaque si creatura Dei* (6-dik sor) vonásról vonásra szigorú következtetességgel ez értelményben halad a syllogismus. Misem helytelenebb tehát mint ama »*rectum*« fecerit után, mely által a fejezet egész első része kirántatik a főtétellel való összefüggéséből; Orosius e szerint ezt akarja mondani: »Mindenki tudja, hogy az ember e földön isten teremtménye (nem magának a természetnek productuma) azért ez a természet maga is lakol és csorbát szenved, midőn az ember vétkezik« (értsd alatta: a mi nem volna gondolható akkor, ha az ember e természetnek, nem istennek, volna teremtménye; ez esetben t. i. a természet ész nélkül önmaga ellen dühöngne. Így értelve, *rectum* kihagyásával a fejezet első része is szigorúan összefügg az egész fejezet tervével: »*hominem Deus fecit; itaque si creatura Dei sumus stb...*« — Fájdalom e helyhez Haverkamp nem jegyzett ki variánsokat; *rectum* hiányzik az első párizsi kiadásban is (1510-ből), továbbá Orosius régi német fordítója, Boner Hieronymus, Colmár városának főpolgármestere (1539), ezt mondja: »Ich acht das yetz kein mensch dem da verborgen seye | das Gott der Allmechtig den menschen in dieser welt geschaffen | daher dann auch umb des menschen sünd willen die welt gestrafft stb. — Ellenben a régi angolszász fordítás, mely Nagy Alfred idejében készült, e helyen (angol fordításban) így hangzik: »that God created the first man both good and just«. stb... Ez az interpolatio: »*rectum*« tehát igen régi lehet.

Szintoly helyesen 131,15-ben is hiányzik β -ben egy szó: Athenienses opinati sunt Alcibiadem antiquum exilii sui dolorem isto scelere proditiōnis [uindicare] curasse. uindicare β -ben nincs meg. Ez az interpolatio pedig helytelenül zavarja a szókép következtetességét. Aki csak felületesebben is foglalkozott Orosiussal, észrevette, mennyire szereti ez író a megkezdett metaphorát az analogia több vonatkozásaira is kiterjeszteni, annyira hogy ezen előszeretett Orosiust sokszor formalis szójátékra csábítja. Különben mennyire helytelen itt a közbetolt »vindicare« kitetszik, ezen helyből: (170,12 ff.): Pulsos dudum a ciuibus in patriam restituit: ex quibus trecentos exules iudices rectoresque praefecit, *qui ut antiquum dolorem noua potestate curarent* stb. (variánsok nélkül.) — Más

helyeken β -nek teljesebb olvasatai vannak: 303,5 β -ben így hangzik: *clausam urbem ipsi introrsum succenderunt* (az első kéztől *se occiderunt* volt); a nélkülözhetetlen *ipsi*-t Haverkamp, talán csak figyelmetlenségből, elhagyta; a párizsi első kiadásban legalább megvan.

453,16 β -ben: *defluxisse illi sub uno tempore novissimum regem cum isti primum fuisset* (*cum* a Florentinus II. és III-ban is megvan). Haverkamp itt félreismervén a szabadabb constructiót, mely *cum*ot úgy kezeli mint egy összehasonlítási particulát, ezt elhagyja, bár helyes alkalmazását mindjárt a reá következő teljesen egyenlő mondatból láthatta volna: »illam deinde *tunc* inuadente Cyro captam uelut in mortem *concidisse cum* istam fiducialiter adurgentem, post expulsos reges liberis uti *coepisse consiliis*.«

67,3 (ut Hercules quoque Amazonas) ex improuiso adgredi *insperatas* circumuenire maluerit; Haverkamp nem mondja meg, honnét szedte ezt az *insperatas*-t; β -ben helyesen *insperatus* van. Haverkamp tévedése magával ragadta Grubitzot is, ki 337,1-ben (Marius raptis continuo copiis victores *insperatus* oppressit) *insperatus*-t *insperatos*-ra változtatja, hivatkozván Haverkamp első helyen említett olvasatára. Akik *insperatus tárgyeseteinek* adnak elsőséget, helytelenül azon föltételből indulnak ki, hogy Orosius e participiumot cselekvő érteményben vette. Grubitz (Emendationes Orosianae című értekezésének 32. lapján) több analogiát idéz, hol Orosius eredetileg passiv érteményű részesülőket és mellékneveket szintén activ érteményben alkalmaz. Érveiből azonban csak az tetszik ki, hogy Orosius e dologban sem tért el a latin nyelvszokástól. Hogy *notus*, *ignotus*, *incircumspectus* és a *bilis* végzetű melléknevek más írónál is néha cselekvő érteményben állanak, ezt tudjuk, hogy azonban a Grubitz által idézett *indiscretus* (364,9: ita *indiscreto* timore multos deos finxerunt, dum in multis Deum credunt) is cselekvő érteményű volna, az csak az idézett hely önkényes magyarázatából folyna; *indiscreto* passiv érteményben itt szintoly könnyen felel meg az összefüggésnek. A kétely e helyen onnét eredt, hogy *indiscretus* az ige alapfogalmánál fogva tulajdonképen in utramque partem szól. Azon helyeket pedig, ahol Orosius *indiscretus*-t és *indiscretee*-t világosan passiv érteményben használja, Grubitz elhallgatta (v. ö. 568, 16 *indiscrete* euectos és 155, 2: nauales simul pedestresque conflictus *indiscretis* egère discurs-

sibus). Ha tehát Orosius az analog jelenségeknél nem tért el az usustól, nincs okunk föltételezni, hogy itt kivételképen *insperatus*-t active alkalmazta volna, mire sem én nem ismerek, sem Grubitz nem ismert második példát a latin nyelvszokás határain belül. A mi codexünk által is hitelesített kézirati hagyomány eszerint teljesen rendén van.

118,10 stb.-ben Haverkamp saját codexét követve ezt írja: *neque enim interuallo miseriarum ad alios transire compellor*, sed sicut se quondam efferuescentia ubique mala ipsis actibus colligarunt, ita etiam permixta *referantur*, nobis uippe conferre inter se tempora Orbis, non cuiusquam partis eius laboribus insultare propositum est. Hogy itt Haverkamp codexében *referantur* van, az egészen jelentéktelen; Haverkamp codexe tudniillik csak későkori sarja azon családnak, melynek legrégibb eddig ismert tagja a mi codexünk; β -ben pedig *reseruntur* van. Más kéziratokban (Haverkamp nem mondja meg melyekben) *referuntur* van. Minthogy pedig az indicativus praes. *referuntur* itt, a hol szándékról van szó, épenséggel helytelen, meg fogjuk engedni, hogy *referuntur* csak helytelen másolata ennek *reseruntur*, ha bebizonyul, miszerint *reseruntur* megfelel az összefüggésnek. »Sicut se quondam — mala — ipsis actibus colligarunt, ita etiam permixta *reseruntur*« annyi mint: »jelenleg is mindenféle bajok ismét vegyesen kelnek (támadnak) a háború eseményeivel együtt.« Per metonymiam tehát a magvetés képe a kikelés képe helyett áll.

Hogy *reseruntur*-t a másolók már nem értették meg, az onnét nyer magyarázatot, hogy *resero* csak késő kori írónál (Plinius és Columellánál), ott is ritkán fordul elő. Ez a kép »serere, seminare mala« különben ecclesiasticus írónál igen gyakori; maga Orosius pl. 307,5-ben (*incendia seminarunt*), contra Pelag. 590, 23-ban és másutt analog kitételekkel él.

161,5-ben Haverkamp az editio Augusta, Vincentius Bellovacensis és Fabricius nyomán ezt írja: *quem ingressum — malorum grandinem secuturam — historiarum fides locorumque infamia — protestantur*.

A kéziratok (β -nek is) olvasata ez: *quam ex ingressu — malorum grandinem secuturam* stb... Havkp. változtatásra nem találunk többé okot, ha tudjuk, hogy *sequi* a latinban nem kizárólag transitive van alkalmazva. *Sequitur aliquid post aliquam rem* Cicero és Sallustiusnál is olvasható, sőt Liviusban 5, 6, 7-ben:

»an mediocre discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis« teljesen megfelel a mi helyünknek.

240, 10 β -ben *inormitas* van, nem *enormitas*; a két alak közt nem csak orthographiai, hanem synonymikai különbség is van; azért, minthogy β -ben állandóan egyéb helyeken is *inormitas* olvasható, valószínű, hogy Orosius a szót ilyen alakban használta. Eddig a legjobb szótárak *inormitas*-ra csak egy citatumot ismernek a Codex Theodosianus-ból.

246,14-ben β és a Portensis nyomán *stillicidium istud olei* olvasandó *illud* helyett, mint *iste* természetéből s az összefüggésből következik; *stillicidium istud* stb. ... t. i. csak metaphoricus ismétlése a megelőző gondolatnak, mely ezen alakba van öltöztetve: *Pax ista unius anni* stb.

247,10 β -ben ez van: *atque utinam pro obliuione calamitates continuas praeteriissent* [Haverkamp: *calamitatis*] Haverkamp olvasatában *continuas* nem vonatkozik mint többes alanyeset *calamitatis*-ra, hanem *praeteriissent* ezen értelményben »mellőzni, elhallgatni« *illi*-re vonatkozik, t. i. *qui hunc annum pro glorioso signo infatigabilis uirtutis collocauerunt*. Ily foglalat azonban ellenlenkezik az összefüggéssel, mely e mondatnak rákövetkező értelmezéséből világos, mely ezt mondja: *ita si labor continuus — perfluxisset* stb. *Calamitates continuas* tehát helyesen mint *praeteriissent* alanya áll, és *praeterire* itt = elmúlni, lefolyni. *Obliuiót* pedig absolute Orosius más helyen is használja pl. 451,14: *ex contemptu in obliuionem defluxisse* 136,15 ff *uti discordiae — in obliuionem perpetuam atque immortale silentium deducantur*; contra Pelagium 593,29: *post plurimam magni temporis obliuionem*, mely helyen *magni temporis* nem genitivus objectivus, hanem genitivus qualitatis.

251, 12-ben Haverkamp ezt írja: *dignum scilicet facinus, quod pater uel parricidio plectendum duceret, quod ne leges quidem, nisi multa pecuniae aut ad summum exilii circa quemlibet hominum censuerunt*.

A kéziratok e helyet hibásan hagyták ránk, β -nek olvasata azonban olyan, hogy az igazít könnyen visszaállíthatni; itt ez van: *quod nec leges quidem nisi multam pecuniae aut summam exilii* stb. A Codex Longobardicus és más kéziratokban *aut summum* van, *ad* nélkül, amit csak a kiadók iktattak közbe. Tekintetbe vevén azt,

hogy a bírói ítéletről a latin nyelvszokás ezt kívánja: *censere alicui* vagy *alicui rei aliquid*, nem pedig *censere aliquid aliqua re*, könnyen beláthatjuk, hogy azon mely *ne leges quidem* előtt áll, a kéziratokban valami régi másoló által hibásan *cui* helyett íratott, mert a másoló a megelőző első *quod* által volt befolyásozva; ez a helytelen *quod* a kéziratok egy részében természetesen egyéb változtatásokat is vont maga után. β -nek másolója azonban nem törődve az összefüggéssel, melyet úgysem értett, a mondat második részét meghagyta eredeti épségében. Vissza helyezvén tehát *cui*-t, akadály nélkül β -vel így olvassuk e helyet: *dignum scilicet facinus, quod pater uel parricidio plectendum duceret, cui ne leges quidem nisi multam pecuniae aut summam* (t. i. multam) *exilii circa quemlibet hominum censuerunt.*

260, 4: β -ben az első kéztől ez van: *incredibili totius ciuitatis motu*, helyesebben mint a kiadásokban: *metu*; a rákövetkező indokolás ugyanis ezt mondja: *cum senatu populoque diuersis curis trepido, matronae quoque amentes pauore per propugnacula currerent et conuehere in muros saxa, primaque pro muris pugnare gestirent.* Mint gyakran történt, itt is egy régi másoló, kinek kéziratából a kiadások is vették ama *metu*-t, a közelebbi összefüggésnek (*senatu trepido, matronae amentes pavore*) fölládozta a távolabbt.

287, 15: β -ben ez van: *crudelissimae circa aduenas dianaë tauri caelitatione. et magis sacra crudelia.* Hihetetlen az, amit Haverkamp mond, hogy valamennyi többi kéziratban *Dianaë tauricaë litora* van és *sed magis*; mert a régi kiadások, melyek szintén kéziratok alapján készültek, ezt írják: *Dianaë tauricaë litatura*; ennek a szónak *litatura* eredete pedig ez: a régiebb olvasat *litatione set* fölé (*set* és nem *sed*) mint *correctio ora* volt írva; a corrector ezzel *litora*-t cizélozta, ami a kéziratok egy részében tényleg áll; azen kéziratok pedig, melyeken a legrégibb kiadások alapulnak, hibásan összekötötték mind a két olvasatot.

Én *Dianaë tauricaë*-t összefoglalom *aduenas*-sal («Diana vendégei», tehát oly jövevények, kik a vendég jogát vehették igénybe) és így olvasom e helyet: *crudelissimae circa aduenas Dianaë tauricaë litationes et magis crudelia sacra*, hivatkozással egy előbbi helyre, mely ugyanezt a gondolatmenetet tartalmazza: 59,2: *Busiris in Aegypto cruentissimi tyranni crudelis hospitalitas, et cru-*

delior religio tunc fuit, qui innocentem hospitum sanguinem diis — propinabat. Minthogy itt *litationes* nem csak rendes mellékérteményéből: »szerencsés omenek közt áldozni«, hanem egyáltalában a *szent szertartás* érteményéből is kivetkőzött, ez: *crudelissimae circa aduenas Dianae tauricae litationes* tehát csak azt emeli ki, hogy a jövevények, a vendégek lemészárlása mennyire sérti a vendégek jogát; nem tautologia tehát a másik részben foglalt fokozás, mely nagyobb irtózatnak mondja azt, hogy a taurisbeliek ez által szent s Diana előtt kedves dolgot véltek cselekedni. Kéziratunkból továbbá közvetlenül világos, honnét csúszott az a *sed* a kéziratok némelyikébe. A régi olvasat, helytelen szökülönítéssel, ez volt: *litatione set* (e helyett: *litationes et*); némely kéziratok *sed*-et átvevén az így érthetetlen *litatione*-t corrigálták; a mintában, melyből β folyt (vagy már annak valamely elődjében, az itt közönyös,) helyesen ezen *correctio* volt alkalmazva: *litatione set*, ami azt jelentette, hogy az *s* betűt a megelőző szóhoz kell csatolni; könnyen elnézhette tehát a másoló e jegyet, minthogy alápontozás által közönségesen törölni szoktak egyes betűket; így *s* egészen elmaradt.

297, 23-ban β s más kéziratok ezt írják: *Sic Romanis et illud in Varrone displicuit*. Haverkamp, az első párizsi kiadás és mások: *Scio Romanis ff.*, Feltűnő továbbá a codex Longobardicus olvasata: *Socio Romanis*. Haverkamp azt állítja, hogy ez a *Socio Scio*-ból van elferdítve; helyesebbnek látszik azonban a föltétel, hogy e helyen már az archetypónban kettős olvasat volt, úgy hogy *Scio* fölé *Sic* volt írva, mely *sic* talán épen azért, mert *scio*-hoz annyira hasonló, kiesett s későbbben pótoltatott. Össze kell tehát kötnünk *Sic scio*-t (mint hibásan a codex Longobardicus is összekötötte) és a mondat rhetoricailag teljesen ki lesz kerekítve: *Sic scio Romani* (a vocativus azért, mert különben a rákövetkező megszólítás: *atque ideo ab initio perfecistis* nem volna közvetítve), *et illud in Varrone displicuit stb.*

366, 15 ff. Haverkamp: *ut discipulis eius per diuersas gentes euntibus, ultroque per cunctos salutis dona offerentibus, obeundi ac disserendi* — *esset tuta libertas*. *disserendi* β -ben is van, de csak későbbi correctura; más kéziratokban részint *disserendi*, részint *deserendi* van. E szétágazó olvasatok eredete β -nek első kezétől való kitételéből, *diferendi*-ből nyer magyarázatot; ebből pedig *diferendi* könnyű a valódi *lecti*ót kibontani, Semmi sem lévén

gyakoribb, mint a *di* és *de* particulák fölcserélése a kéziratokban általában és különösen a miénkben, *deferendi*-t tartjuk helyesnek; vele a gondolat parallelismusa benső következetességgel minden részében befejezésre jut: *ire per gentes* t. i. ehhez: *obire* úgy aránylik, mint *salutis dona offerre* (kinálni) aránylik ehhez: *deferre* (t. i. *salutis dona*).

400,15. Haverkamp: Ita hoc tutissimo uincendi genere securus in Italiam rediit (Caesar). β -ben első kéztől *utilissimo* uincendi genere van, csak igen későn lett *aliter tutissimo* a sor fölé írva. *Utilissimo* a helyesebb, minthogy Orosius más helyen is *utilis uictoria*-t teljesen ezen módon alkalmazza t. i. tetemes oly előnyök kifejezésére, melyeket minden veszélyeztetés nélkül elérni: 140,5 ff. (Veiorum) urbem nouissime sine ullo digno Romanae uirtutis testimonio cuniculis et clandestina obreptione ceperunt. Hanc *utilem* magis quam nobilem *uictoriam* stb. *Tutissimo* kétség kívül oly correctortól eredt, ki *utilis* ezen vonatkozását nem értette, és *securus*-sal synonym fogalmat akart helyettesíteni.

414,4: magnis elatá *prouentibus* (Haverkamp), β -ben *prouectibus* van, helyesen, mert Orosius a *prouehi*, *prouectus*-féle metaphorát állandóan alkalmazza, valahányszor a római állam gyarapodásáról van szó. Pl. 369,9; 366,3; 455,4; 482,4; 452,20; 540,4 (kétszer is egymás után). — Látni ebből, hogy 526,3-ban is β -vel és a Portensissel *prouectum*-ot kell olvasni *profectum* helyett.

418,7 ff. Haverkamp: Et ne forte parui id pendant, quod contentu abolitum atque antiquatum fuit, hoc est aut numen aut sedem, Apollo ille Pythius erat, quem ferunt magno illo Pythone serpente interfecto, totius uaticinationis auctore et principe haeredem et sedis et diuinationis et *numinis* extitisse. Az első helyen β -ben is *numen* van, de *u* későbbi javítás ebből *nomen*, a másik helyen világosan *nominis* olvasható correctio nélkül, míg a 15-dik sorban β -ben is helyesen *numinis* áll. *Nomen* és *nominis* ama két első helyen az egyedül helyes. Tekintsük végig mindazon lehetséges érteményt, melylyel *numen* és *numinis* itt birhatna. Concret érteményben, mint isteni személy (mint alább a 15-dik sorban helyesen) itt nem vétethetik, mert így *heredem numinis* lehetetlen volna. Továbbá elvontan *tágabb* érteményben mint »isteni tulajdon«, »isteni hatalom« sem állhat; e tulajdonságot Apollo nem örökölhette Python-tól, mert úgy is birt vele; végre elvontan *szűkebb* értelemben sem

vehető *numen* mint »a jósolás isteni adománya« mertily értelményben ezen összetétel: *heredem et sedis et diuinationis et numinis* tűrhetetlen tautologia volna. Így tehát csak *nomen* és *nominis* lehetséges. *Ne parui pendant (Romani) aut nomen aut sedem* helyesen van mondva, mert a tősgyökeres római érület az *Apollo Pythius* idegen nevétől és külföldi székétől idegenkedhetett; *hogy ez nem történt, azt* akarja Orosius bizonyítani. Hogy pedig a második kifejezést illetőleg helyesen mondatik: *Apollo Pythius heres nominis Pythonis serpentis*, az eléggé világos.

421, 15, Haverkamp: *Unde quamlibet hodieque in templis extent, quae et nos uidimus, armaria librorum quibus direptis exinanita ea a nostris hominibus nostris temporibus memorent, quod quidem uerum est, tamen honestius creditur alios libros fuisse quae-sitos — quam aliam ullam tunc fuisse bibliothecam stb. . . .* β -ben quibus *desertis* van. Csak is *desertis* (amiből a 4 leydeni codex az Utraiectinus és Gronovius collatiojában az önkényes alteratio: *derelictis* credt) felel meg az összefüggésnek. *Quibus desertis* annyi mint: *quae cum deserta sint*, »minthogy üresen állnak.« Ez t. i. hogy léteznek, *de üresen állanak* a könyvszekrények, képezi közép-pontját egyrészt az ellenfél vádjának, másrészt Orosius védelmének. Az ellenfél azt állította, hogy ama szekrények egy régi alexandriai könyvtárból, mely a 400,000 kötetes könyvesházzal nem volt azonos, maradtak fen, s hogy Orosius korában keresztény emberek fosztották volna ki; Orosius pedig arra utal, hogy ama szekrények egy újabb kor szerzeményei, s arra rendelvek, hogy új könyveket fogadjanak be a régi, tényleg a tűzvész alkalmával elveszett könyvek pótlásául.

424, 17 ff. *quatuorque annis hoc ciuile bellum indesinenter toto orbe tenuit*; így Haverkamp; 3 leydeni kézirat és a Gronovius féle collatio ezt írják: *totum orbem tenuit*. Mint több más alkalommal úgy itt is β olvasata: *toto orbe tenuit* nem csak helyes, de legeredetiebb is azért, mert belőle közvetlenül világos, honnét eredt a variánsok elágazása a többi kéziratokban. Itt ugyanis a *liviusi teneo* = »tartani bizonyos időn keresztül« azért volt veszélyeztetve, minthogy ritka kitétel, melyet különböző correctorok különböző módon alteráltak, ismeretlen levén előttük az eredeti kifejezés értelménye.

442, 14 β -ben és néhány régi kiadásban ez van: *unum ac*

potissimum (Haverkamp *potentissimum*), helyesen, mert a hallatlan csoda, melyről itt szó van, semmi vonatkozással sem lehet Augustus nagy hatalmára, sőt inkább azon kiváltságos kitünő állása, melyreméltónak találtatott, lett symbolice jelölve. *Unus ac potissimus* pedig világos, hogy csak emphaticus fokozása e közönséges kitételnek: *primus ac potissimus*.

451, 13 Haverkamp valamennyi előtte ismeretes olvasatok kalandos összefoglalása által ezt írja: (*humanum genus*) *abusum bonitate creatoris, libertatem indulgentis in contumacem uertisse licentiam, atque ex contemptu in obliuionem deflexisse*: β -ben van: *in contumaciam uertisse licentiam* és *in obliuionem defluxisse*. Hogy ennek helyes voltát belássuk, az interpunctio változtatásával *libertatem indulgentis*-t mint appositíót *creatoris*-sal kell összefoglalni: *abusum bonitate creatoris libertatem indulgentis, in contumaciam uertisse licentiam, atque ex contemptu in obliuionem defluxisse*. Tekintsük ennek igazolására azon 3 parallel-helyet, ahol Orosius ugyanezen gondolatot majd ugyanazon szavakkal ismétli: 1) 8, 3: *qui (homo) convertibilitate naturae et libertate licentiae et infirmus et contumax est* — 2) 55, 4 *contentusque* dirissimis *contumaces* suppliciis agit — 3) 370, 19 ff: *qui consuetudine lasciuiaque seductorum adsuefacti, patientia domini sui ad contemptum ipsius abutuntur, unde et merito Deus uel ingratos uel incredulos, uel etiam contumaces uariis correptionibus arguit*. A 2) és 3) helyből kitetszik, hogy Orosius *contumax*-ot úgy, mint a kérdéses negyedik helyen történik, mint qualitativ meghatározást nem *licentiával*, hanem *contentussal* köti össze, az 1) helyen is *libertate licentiae* ablativus *causae* ehhez: *contumax*...

Az 1) és 3) helyből világos, mily oksági összeköttetésben veszi Orosius ama két fogalmat *licentia* és *contumacia*; az ok ez: *libertas licentiae* vagy *libera licentia*, amiben a *patientia Domini* nyilatkozik, az okozat ez: *contumax contentus*. A kérdéses helyen is (451, 13) ok: *libera licentia*, az okozat ez: *contumax contentus*; csakhoggy Orosius ahelyett, hogy azt mondaná: *adua van libera licentia, licentiából lesz contumax contentus*, ebből *obliuio* — desultorius módon így következtet: *adua van libertas, licentiából lesz contumacia, contentusból lesz obliuio*. Amint Haverkamp olvassa e helyet, az oksági összefüggés ez: »*libertasból lesz contumax licentia, az egyenlő contentussal; contentusból lesz obliuio*.«

Világos tehát, hogy ily oksági következés nem felel meg Orosiusna más helyen is kifejtett nézetével.

451, 18-ban Haverkamp ezt írja: *iuste semper adhibere quamvis ignorantibus gubernationem, cui aliquando restitutus sit poenitenti antiquae gratiae facultatem*; β -ben első kéztől *ingrato* van (egy későbbi kéz a sor fölé ezt írta: *uel ignorantibus*). Minthogy itt *facultas* természeténél fogva *gratiae* nem, mint más helyen Orosiusnál, »malaszt«-ot, hanem »háladatosság«-ot jelent, *ingrato* az antithesis által is biztosítva van. Egy más helyen is (370, 21) ugyanazon gondolatmenetben *ingratos* áll. Ebből következik, hogy *ingrato* az eredeti, s hogy egy közvetítő hibás másolat *ignaro* (e helyett: *ingrato*) lett oka amaz *ignoranti* kitételnek.

Leginkább pedig 517, 2 ff.-ből tűnik ki kéziratunknak nagy bece. Itt Haverkamp ezt írja: *Impietas enim flagella quidem excruciatu sentit sed a quo flagellatur, obdurata non sentit*. Hogy itt függő kérdésben az indicativus *flagellatur* áll, azon Orosiusnál nem kell megütköznünk, de hogy *a quo* helytelen, azt kéziratunkból látjuk, melyben első kéztől *Sed quod flagellatur* van, egy javító kezétől pedig amaz *a quo*. Tudván azt, hogy az orosiusi kéziratokban kivált a miénkben, igen sokszor cseréltetnek föl *quod* vagy *quia* és *cur* vagy *quur*, könnyen belátjuk hogy ezen helyen eredetileg *cur* állott. Kétségtelenné válik ezen *cur* a parallel helyből, ahol Orosius maga utal vissza a mi helyünkre e szavakkal (531, 22): *Impius enim flagellatur et non sentit (cur)*; *quod cum expositum fuerit, inuiti licet — fatebuntur*; *quia ex illa Maximianae persecutionis maxima punitione ista sunt uulnera stb.* Az utóbbi helyen ugyan sem β -ben, sem Haverkampban nincs meg a *cur*, de közvetlenül világos, miért esett ki e helyen; minthogy t. i. itt is hibásan *quod* által volt helyettesítve a régiebb kéziratokban, ez a *quod* azért esett ki, mert nyomban utána ismét *quod* áll, amit a másolók dittographiának tartottak.

Továbbá e szavak által »*quia ex illa — punitione ista sunt uulnera*« eléggé világosan az ok van kiemelve, *miért* bűnhődik az *impietas*, bár ez, mint *obdurata*, amaz okot belátni nem akarja. A büntető személyére tehát (= *a quo*) sem itt, sem ott nincs vonatkozás.

Ezzel befejezem a codexünkben merített emendatiók sorát. Más helyek tárgyalását későbbi időkre halasztom, midőn majd gaz-

dagabb kritikai apparatusunk lesz. Kitéstszett e helyekből is, hogy kéziratunkban elég eredeti olvasat van, melyek még ama régi codex Longobardicus olvasatainál is helyesebbek. Ez csak úgy lehetséges, ha — mint a bevezetésben föltételeztem — kéziratunk őse elődje függetlenül ama codex Longobardicustól nyerte létét. De kéziratunk legrégibb elődje és ama codex Longobardicus, mint mondtam, egy közös archetyponból folytak, úgy hogy az ott létezett hibákat mind a két tradícióban találjuk; ily helyek orvoslása végett tehát a conjecturalis criticához kell folyamodnunk. Legyen szabad egy pár példát fölhoznom:

409, 14-ben ez van: Constitui nunc ante oculos uelim exsanguem *defectamque* Galliam. Hogy miért helytelen ez a *defectam*, melyet eddig még nem sikerült kellően igazolni, azt be fogjuk látni, ha kitűnik, hogy itt eredetileg nem *defectam* hanem *deiectam* volt. (DEFECTAM helytelen másolat ebből DEIECTAM). *Deiectus* az ecclesiasticus nyelvszokásban annyi mint »megaláztatott« ezen kép alatt »földre terített« (v: ö: Georges s. v. deicio II. B. 1); *deiectamque* ily érteményben helyesnek tűnik ki ezen allegoria folytatásából ugyan e helyen; az átvitt érteményű beszéd két ágra oszlik: az egyik vonás »exsanguis Gallia«-val foglalkozik, folytatva 410, 2 quanta macie quantoque pallore sit; — a másik vonás »*deiecta Gallia*« folytatása (410, 2:) quam *demissa* ac resoluta *iaceat*. Ugyan e két vonás külön külön a további folytatásban is (411, 3 ff.) tárgyalatik.

416, 13; e helyet a legjobb kéziratok (cod. Longobardicus, β, a Florent II. és III.) és mások is így hagyták ránk: Basillus et Sallustius singulas legiones, quibus praeerant, similiter et Antonius, Hortensius quoque ab infimo mari cum classe concurrens, omnes pariter aduersus Octauium et Libonem profecti et uicti sunt. Hogy az ily alakban érthetetlen hely olvashatóvá legyen, különféle kísérletek tétettek már régi időktől fogva. Három leydeni codex (I, III, IV.) és a Gronovius-fele collatio, szintűgy Haverkamp is ezek nyomán *per-t* iktatnak Sallustius és singulas közzé. A régi kiadásokban *parantes*, Fabriciusnál *diuidentes* van pótolva. Grubitz-nál (36-lap) *singulus* helyett *simul ac* ajánltatik. Legközelebb a valóhoz a III. florenczi kézirat második olvasata jár; itt *quibus praeerant* fölé *ducentes* van írva; a másoló, midőn néhány sorral alább (417, 5) ezt olvasta: omnes paene copias, quas *duxit*, amisit, ezt a *duco* igét he-

ilyesen a hézag betöltésére is ítélte alkalmasnak; nem szükséges tehát föltételezni, hogy ez a másoló egy teljesebb kútfővel birt volna. Ezt a *ducentes*-t természetesen *quibus paeerant* után kell elhelyezni, Így *ducentes* nem csak helyes pótlék, de legkönnyebben is fejti meg a hézag keletkezését; ha ugyanis ezen szón *ducentes* bármilyen csekély változás történt, (akár *ducentis*, akár *ducentas* vagy *ducentae*-nek írva) a szó teljesen oly alakkal birt, mely a számnévnek, *ducenti*-nek, valamely esetével egyenlő hangzást; így könnyen megeshetett, hogy valami hivatlan corrector vagy másoló tényleg annak nézte és, minthogy e szám: 200 legio ez összefüggésben absolute hihetetlen, e szót egyszerűen törölte, nem törődve azzal, hogy mi lesz a mondat összefüggéséből.

Hasonlóan 435, 1 is sok orvoslási kísérletnek volt kitéve; itt a kéziratok ezt írják: (*Lepidus supplex Caesari factus*) vitam et bona impetrauit perpetuo quidem *emendatus* exilio. A velencei kiadásban *emendatus* helyett *mulctatus*, az augsburgiban *mandatus* van. Haverkamp elég helytelenül megtartotta ama puerilis kitételt *emendatus*, melyet így indokol: »quod haec una Lepido, homini turbulento, fuerit medicina, neque aliter emendari potuerit.« Mintha Orosius egy *Caesar*-ral szemben a háboruszkodásra irányzott nyugtalan szellemet *Lepidus*nak vétkül róhatta volna föl! — *Emendatus* el van ferditve ebből *amendatus*; *amendare* ezen értelményben »mellőzni, eltávolítani,« mint *Ammianus Marcellinus*ban (XVII, 7, 2 ed. Gardthausen): concreti nubium globi — laetam — coeli speciem confuderunt et *amendato* solis splendore nec contigua vel adposita cernebantur. Hogy az *emendare* szót a régi másolók nem ismerték, az e szó ritkaságából következik; annyira ritka e kitétel, hogy legjobb szótárainkban, *Klotz*-ban és *Georges*-ben még mainap sem található.

Ennyi most elég legyen; valamint a conjecturákkal általában jó óvatosan bánni, úgy különösen az orosiusi critica jelen segéd-eszközei mellett nagy vigyázatra van szükség. Könnyen megeshetik hogy azalatt míg mi valamely hely hiányossága által elcsábítva mindenféle fejtörő vállalatba fogunk, más ember, kinek rendelkezése régi jó kéziratok állanak, a helyes lectiót ezekből egész kényelmesen kiírja, — a diplomaticai critica nagyobb dicsőségére.

Magyar mythologiai adatok és egyéb.

(Olvastatott: 1874. decz. 14.)

1.) *Hadúr nem mythologiai emlék, — az az újkor csinálnya 's helytelen is.*

A' magyar Történelmi Társulat idei Közlönyének juliusi füzetében (Századok VIII, 477. l.) Dr. Fekete Lajos »a' gyógytan a' régi magyaroknál« című értekezését így folytatja: »A' XI. század nagyszerű történeti jelenettel kezdődött Magyarország felett (talán jobb így: Magyarországra nézve), a' magyar nép elhagyva ősi istenét, hitét, *lepártolva Hadúrtól*, a' keresztyén hitre tért át.« — Tehát a' Dr. Fekete Lajos tudománya szerint, a' magyarok ősi istene *hadúr* volt. A' Századok szerkesztője nem tett reá megjegyzést, úgy látszanék, hogy a' magyar Történelmi Társulat a' *hadurat* a' magyar mythológiából megmaradt emlékek tartja, ha mindenre nézve, a' mit a' Századok közölnek vagy mellőznek, a' Társulat tagjai együtt, vagy fejenként szavazatosok volnának. Hogy ez nincs úgy, ezennel magam bizonyítom, ki tagja vagyok a' társulatnak.

A' *hadúr*, költői név és alak, melly csak a' század folytában jött világra, 's talán Vörösmarty költeményeiben. Nem szabad a' mi korunk költését a' XI. század története gyanánt venni, különben poesis és historia megkárosul ügyetlen kezünkben. De a' megtörtént botlás tanultságul szolgálhat nekünk, mutatván, hogy milly módon keletkezett a' XII. és XIII. századok folytában s még utóbb is a' kronikáinkbeli historiák egy tetemes része. Költők valának akkor is, sőt mennél bizonytalanabb a' régi történetek tudása s mennél bajosabb a' tudott történeteknek száraz, de helyes, elbeszélése, annál könnyebben költ a' krónika-író, kivált midőn a' bibliát úgy nézi, mint általános kezdő forrását a' történelemnek, s mint szabályozóját is ennek, a' miért is avval összehangzásba kellene hozni az egyes történeteket. Így támadának a' genealogiák Ádám

fogva Nimrotig, Nimrottól fogva Attiláig, s ettől fogva Árpádig; így támadának helynevekből történetek; így öltözteték általában a' későbbi századok képét a' X-dik századra. Ebből is sejtjük a' kritikának szükséges voltát, egyszersmind feladatát is. — Hagyjuk tehát a' *hadurat* ott, a' hol világra jött, s ne toljuk a' X. századbéli magyar mythologiai alakok közzé, a' hol nagyon kiri, olly ügyetlenül van csinálva. De erről nem tehet Vörösmarty, vagy akárki költötte először a' *hadurat*, mert nem tudják nem ismerik vala a' magyar nyelvbéli régiségek világát.

A' »seregek ura«, a' ki a' magyar zsoldárban is ott van, bibliai alak »elohim zebaoth«, melly istent az angyalok által környékezve mutatja. Nem ősi héber alak, illetőleg újabb, — de azt itt mellőzzük, az a' bibliai tudományba való. Felhozom mégis azért, mert talán az nemzette a' magyar költőben is a' *had-urat*, *hadak urát*. Azonban ebbeli fogalom, legalább a' görög-latin mythológiában, idegen, a' hol *Zeus* vagy *Jupiter* rendesen az *emberek istenek atyja*. Mert az *úr* és *szolga* közti viszony egészen más; az soha sem volt az *isten* és *ember* közti viszony is, legalább nem addig, a' míg a' mythologiai nevek értelme még élt a' beszéllők öntudatában. De a' magyar mythológiában még a' görög és római mythológiával sem lehet bizonyítgatni, csak is hasonlagosságot kereshetünk ebben. Azt pedig bizvást tehetjük, tudván, hogy minden népnek saját mythológiája egyenlő korban és egyenlő viszonyokban fejlődött ki, t. i. *a' nyelv és nép képződése korában a' mikor a' társadalom a' fejlődése elején áll vala*. Már pedig halászat és vadászat minden égaljban az első élet-mód, ez után következik a' marha-tartás és a' nomad élet. A' mythologiai isteneket pedig minden nép okvetlenül az első életmód korában költötte, még pedig a' maga képe szerint s ugyanazon csillagos ég alatt. Innen a' nagy hasonlagosság a' mythologiai alakok és a' hitfogalmak között. S valamint a' *Zeus* és *Jupiter* atya, nem *úr*, úgy a' vogul és osztják mythológiában is a' *tarom*-ot így szólítják meg: *numi tarom ažem* = felső tarom atyám, soha nem *numi tarom uortem* = felső tarom uram. Ez a' szólás: »*uram isten*« már magyartalanságával bizonyítja nem mythologiai, hanem keresztyén eredetét.

A' mi nyelveinkben is az *úr* a' görög *despotes*, osztjákul *uort*, finnül *uros*, *uroh*. A' finnen az *uros*, *uroh*-nak az *orja*, szolga, esztben *ori* felel meg, a' régi magyarban *ör*, a' mint Sz. László

törvényeiben megvan; utóbb e' szót a' szlav *szolga* szorította ki a' nyelv szokásból. Az osztjákban is *ort* a' szolga. Érdekes ez összeállítás:

	<i>a' finnben: osztjákban: magyarban:</i>		
dominus, despotes:	uros, uroli	uort	úr
servus, dulos:	orja (ori)	ort	ör.

Az *orja*, *ort*, *ör* házi szolgálja az uros-, uort-, *úr*-nak, mintegy tulajdona. S ez a' viszony a' társadalom legelső kezdetén megvan már. Ekkor a' mythológiát képező nép nem nevezheti az istent úrnak, mert ő maga sem *orja*, *ori*, *ort*, *ör*, hanem igen is *atyának*, a' kitől magát származtatja. — Mikor a' társadalmi fejlődés anyyira haladt, hogy nagyobb nemzetséggé válik a' család, s a' rokonok *had*-ra szaporodnak, osztjákban és vogulban *kant*, finnben *kunt*: akkor a' nemzetségnek, vagy a' *had*-nak *feje* van, finnben *pää*, vogulban *pong*, osztjákban *og*, de nincsen *ura*. A' fejlődés ezen korában sem lesz az isten *úr*, mert a' nép az istenét a' maga képe szerint alakítja. A' *hadúr*, tehát a' mythologiai világ ellenére költött alak. A magyar költészet Vörösmarty korában nem vala még képes magyar mythologiai alakokat utánózni, nem ismervén a' régiséget.

2. Az áldomás története nemcsak a' magyar, hanem valamennyi mythológiát illet meg: de az áldomás szónak fejtegetése s a' magyar áldomásnál előfordult szertartások a' magyar mythológiába valók.

1868 évi január 27-kén egy értekezést olvasék a' Hegyaljai oklevelekről, a' melyek szőlők adását-vevését tárgyzzák. Az értekezésben az áldomás szóról, meg az *Ukkon-pohárról* szólék bővebben, *felhozván többi* közt 's meg is igazítván a' Schuller véleményét, melly szerint az erdélyi szászoknál divatozó »*almesch*« nem származnék a' magyar áldomás szótól, hanem talán megfordítva ez származnék amattól. Lásd a' Nyelvt. Közlemények VI. köt. 339. stb. lapjait. Erre Podhraczy József az áldomás történetét közlé a' Századok 1868-ki évfolyamának 239—243 lapjain, a' minek ez a' foglalata:

A' német urak, kik azt hirdetik, hogy az áldomás tös-gyökeres germán szokás, úgymond Podhr. nem tudják az áldomás eredetét. Ezt Bacchus történetében találjuk meg. Bacchus t. i. a' külömbféle nemzeteket egy kalap alá vevén és irott törvények elfogadására

birván, embereit fejenként *áldomás-italra* szőlítá fel, az által kötelezván őket hűségre. »Per hunc libationis ritum illi fidem acceperunt dederuntque primi; factum imitati posterius, inducias inde spondas, id est, libationes nominarunt.« Minthogy Bacchus, Podhraczký szerint, az egyiptusi Osiris, tehát Menes, az első egyiptusi király, ime az *áldomás*, libatio, eredete a' történelmi kor hajnalába esik. Az áldomást Homér is megemlíti; Theophrastus pedig határozottan állítja, hogy az áldomást, divatba jövétele óta, egyedül az istenek köszöntésére itták, ennél fogva eredetére nézve vallásos szertartás volt. Ezt mint Du Cange írja a' keresztyének »bibere in amore Sanctorum«-ra változtatták. Idézi Podhraczký Ekkehardus szavait is: »amoreque, ut moris est, osculato et epoto laetabundi discedunt;« idézi Pertz Györgynek jegyzetét is: »Potus valedictionis eo modo dicitur. cum dicto: bibe amorem S. Joannis,« 's így folytatja Podhraczký: »Ezt az áldomást a' magyarok is sz. János áldomásának nevezik, poculum S. Joannis, quod lingua vernacula *áldomás* potare consueverunt, a' mint az' 1545-ki Sz. György napjára kihirdetett tordai országgyűlés mondja. Plutarch is megírta, hogy hajdanában áldás nélkül nem boroztak. E' jó szokás divatozott Etele udvarában is, mint Priscus Rhetor tudósít. Továbbá, így folytatja Podhraczký, hogy a' magyar két hazában minden szerződés, adás-vevés, áldomással erősített meg, Verbőczy Istvánnak P. III. tit. 34. §. 3. is bizonyítja. Előfordul ez az áldomás egy szőlőeladásról szóló 1424-dik évi levélben Fejér Györgynél, Cod. Dipl. X. 6, 628. a' hol *victima bibitionis*-nek van mondva. Ezután idéz Podhraczký Miskolcz városa jegyzőkönyvéből több esetet a' melyben a' vevő az áldomást megáldja, valamint Borsodmegyének 1663-ki évbéli egyik jegyzőkönyvéből ezt: »Az áldomást is én mondtam fel, mikor Molnár Máthénétől ezen lovakat Kovács Máthé megárulta.« Bizonyos tehát, úgymond P. hogy pertárgyaláskor mindenha azon személy lépett fel hiteles tanúkép, a' ki az áldomást felköszöntötte, vagy az áldomáson jelen volt; ezért az áldomás-felmondó törvénykönyvünkben és az oklevelekben régiesen *pristaldus*, *polaldó*, mostani kiejtéssel *peroldó*. Ezt azonban még nem régiben Szalay László is kereken tagadta Magyarország történetének első kötetében a' 120. lapon olvasható 69-dik jegyzetében: »A' gyermekes szószármaztatók a' *pristaldus*, *prestaldus* szót *peroldónak* olvasták; mások, kik őseinkben fonákul a' szlávok

növendékeit látják, nem tudom, micsoda tót gyökeret lappangtatnak e' szó alján. Frank Ignác véleménye előttem sokkal valószínűbb, ki a prestaldus nevet longobard eredetűnek tartja, és e' két szóból: *presto* és *aldio* (kész, és alsóbb állású személy) származtatja.

E' tollharcznak is véget vet Miskolcz városának jegyzőkönyve, úgymond P. mellyben az 1573-dik évre ezek az érdekes sorok írvák: (következik az eladási oklevél, a' mellyben P. szerint cz állana:) »Ezeknek áldomás italán voltanak első fő bíró Varga Demeter, *Peraldó* Tanda Peter, Bakos András« stb. Az *áldomás* tehát nem német eredetű, evvel végzi P. a' czikkét; a' *Pristaldus* sem idegen, hanem régi magyar szó.

Podhraczký több érdekest hoz fel, a' mi a' magyar áldomás történeteihez is tartozik, és azért köszönetünket megérdemli, — legnagyobb része Ipolyi Mythológiájában is található —, jöllehet nem helyeselhetjük nyomozásának irányát; egyébiránt tudománya, a' melly a' latin oklevelekben erős, sem olyan, hogy illetén kérdéseket felvilágosíthatna. Szó volt és lehet ma is, hogy mi a' magyar *áldomás* szó, az az, hogy mit jelent, és honnan származik? Ezekre a' kérdésekre a' *sacrificium*, *libatio* története nem felelhet meg. A' mióta hitet vall az emberiség, minden nép, akármilyen nyelvű volt is, *sacrificiumot*, *libatiot* gyakorolt. Ebben az értelemben az *áldomás* se nem magyar, se nem szláv, se nem german, se nem héber stb. Tehát nem azt keressük, volt-e *sacrificium* a' régi pogány germanoknál, szlávoknál, magyaroknál, hanem feltesszük, hogy volt, s azt keressük, hogyan nevezték a' magok nyelvén? megvan-e még a' szó, 's mit jelent? Abban a' német nyelvben, a' melylyet a' közéletből és az irodalomból ismerünk; van *opfern* és *segnen* mind a' kettőnek megfelelője a' magyar *áldani* szó. A' német szók nem német, hanem latin eredetűek; *offerre* és *signare* (cruce); a' magyar szó tős-gyökeres, *áld*, a' cseremiszből *ult*, valamint *áldomás* cseremiszből *ultemaš*. De abból, hogy *opfern* és *segnen* nem német eredetűek, koránt sem foly: tehát a' régi pogány németek közt nem volt se *sacrificium* se *libatio* —, mert a' *spenden* is idegen (*spondeo σπένδω*), hanem csak az, hogy a' megvolt régi dolognak elveszett a' régi szava. Ez mindenütt és számtalan esetben tapasztalható. Ellenben ha a' régi dolognak régi szava megmaradt, mint nálunk

az *áld* szó, az aztán annál becsesebb, mert azt bizonyítja, hogy az új hit a' régiek szavaiba volt kénytelen öltözködni. Azért a' régi magyar *vim-áld*, *vim-ád*, mai *imád*, cseremisz *jum-ult*=*precatur*, azután *imádság*, olyan becses gyöngy, a' millyen alig van másutt. *)

Az *áld* szó tős-gyökeres magyar, s jelent *sacrificare* és *benedicere*. Az *áldomás*nak továbbá, mint szerződést erősítő és bizonyító cselekvésnek, a' magyar jogi életben nagy nyomossága volt, mint azt általában tudjuk. De az *áldomás*nál egy különösség fordult elő, a' mellyet a' Hegyaljai oklevelek némelyei, számszerint négyen, *ukkonpohár* fölemelésének neveznek. Ezt Podhraczk y *pristaldus*tól nem látja meg, de ha jól olvasta az idézett jegyzőkönyveket, a' *pristaldus* és az *ukkonpohár felemelője* azonos tisztű, bár különböző nevű személy volt volna. Érdemes, közelebbről nézni meg a' dolgot.

Podhraczk y Verböczt is idézi, a' ki P. III. tit. 34. §. 2. és 3. ezt mondja: »§. 2. Ubi autem in causa equi vel bovis aut alterius animalis furtim alienati extra exercitium inventi in causam attractus non poterit super ejusdem emptione evidens producere testimonium, semper actor tertio se, sibi similibus, ad ejus recuperationem suum debet deponere juramentum. §. 3. Verum fur ille si dixerit in foro libero et communi vel alibi se emissee, et evictorem (quem nos expeditorem appellamus) non potuerit statuere, neque hospitem vel alium quempiam, qui mercipotum, hoc est victimam emptionis et venditionis more solito benedixisset, producere, patibulo reus erit.« Tehát a' ki lopott jószágát visszaköveteli, az harmad magával meg tartozik esküdni, hogy a' jószág övé volt: a' másik fél pedig, a' ki azt állítja, hogy köz szabad vásáron vagy egyebütt megvette, akár *gazdáját* akár más valakit tartozik előhozni, a' ki az *adás-vevés áldomását szokott módon megáldotta*, különben akasztófára kerül. — Ime látjuk, hogy az *áldomás megáldója* teljes bizonyóságot tehetett a' valósággal megtörtént vásárlásról. Verböczinek eme'

*) Íróink annyira nem sejtik a' becses gyöngynek értékét, hogy egy csepet sem tartózkodnak az *ima* szónak használatától, a' mellyet már az *ima*-könyvekbe is bevisznek. Az *ima* szót az a' szófejtegető tudomány találta ki, a' melly úgy bánt a' szókkal, mint a' hurkával, mellyből így is úgy is lehet metélni, mert mindenik elmetélt darabkája ízes, a' mi marad, az is jó ízű,

helye tehát azt bizonyítja, hogy a' *fassio perennalis*-ban is valaki (a' hegyaljai ukkon-pohár felemelője) az áldomást megáldotta.*)

Vajjon ezen áldomás megáldója *per oldó* volt-e a' Miskolczi jegyzőkönyv tanúsága szerint, a' mely 1573-ban készült, a'mint Podhraczký azt olvasta? Nékem a' helyes olvasás iránt kétségem levén, még 1872 május havában megkérém Léway Józsefet, akkori megyei jegyzőt, sziveskednék megnézni az idézett jegyzőkönyvet. Megtevé, s hiteles másolatja imez:

»Ez tilalmak löttenek ugyan ezen 1573. esztendőben, ez felől megmondott Varga Demeter bíróságában.

Nyiri Benedek vött volt egy szőlőt Kovács Jánostól és az ő feleségétől Anna asszonytól, ki Kazinczon lakik, fl. 20; mely vagyon a' Beteg völgyön, Santa György és Bána János szomszédságában, kiben örökössé vallják mi előttünk fiuról fiura az felől megnevezett Nyiri Benedeket.

Bornemisza Estván az ő Innanal (?) egyetembe cserélt egy szőlőt Úszászy Lászlónétól, mely vagyon az Szent-György hegyen, egyik is másik is az Úszászyné, kit adott Bornemisza Estánnak, vagyon az Bertalan deák mellett; kit Estván deák adott, vagyon

*) Verbúczy *hospes*-ét gazda szóval fordítom, a' régi Verbúczy fordítás szerint, mely 1566-ban Debreczenben nyomtatott. Az idézett helyet így adja magyarul a' régi fordítás:

»Hol kedig valamelly ló avagy ökör vagy egyéb lölkös állat az sereg kívül orozva ki el vitetett, ha az, a' kinél meglölik, az ő megvételéről nyilván való bizonyyságot nem ad, hát a' felperes mindenkor annak megnyerésére magához hasonlókkal, harmad magával, eskeszik. De az orv azt mondandja, hogy szabad vásáron vagy közhelyen avagy valahol vette és szavatosát nem adhatja vagy *gazdáját*, vagy kedig mást, *ki az vételnek áldomását szokás szerint megáldotta*, elő nem hozhatja és nem állathatja, akasztófára leszen méltó.« — A Verbúczy: »*more solito benedixisset*«-jét, a' fordító így fejezi ki: »*szokás szerint megáldotta*.« A' Hegyaljai oklevelekben ez így van mondva: »*eleinknek régi élő szokások szerint*.«

A' magyar jog-gyakorlatnak a' régi mythologiai korból megmaradt eme' jeles maradványát mennyire nem értik, nem becsülik a' mai emberek, mutatja Gegus Dániel fordítása:

3. §. »Ha mindazonát a' tolvaj azt állítja, hogy közönséges és szabad vásáron vagy máshol vette, és nem állíthat szavatosát, sem gazdát vagy más valakit nem állíthat, *ki adás-vevéskor áldomás mellett szokás szerint szerencsét kívánt volna*, akasztófával lakol.«

az Veres Pálé mellett. Ehhez adott f. 40 Bornemisza Estván Uszászynénak.

Estván deák, az kit adott Uszászynénak, azt megmettette, megnyitatta, megkapáltatta, de az Uszászyné szőlője parlag volt, fedve, metetlen. Ha penig Uszászy Lászlóné az szőlőt, kit Bornemisza Estván neki adott pénzen, valakinek eladná, hát Bornemisza Estván pénzével hozzátérhessen mindenek ellen. Ezeknek áldomás italán voltanak Első fő Biró Varga Demeter, *Boráldó**) Tomda (Tanda) Peter, Bakos András, Vassy András, Senyei Pál, Czepán Orbán, Begere Orbán, Zakos Ambrus, Lusz Antal.«

A' miskolczi bizonyság tehát nem magyarázza meg a' *pristaldus* szót, hanem az *áldomás áldója* mellett szól, a' ki, mint hitelen személy, a' perben is döntő bizonyság volt.

3. A' *pristaldus szláv szó, hajdani magyaros kiejtéssel porosztó, most poroszló.*

De szó lévén a' *pristaldusról*, lehet-e annak megfejtésében a' szláv nyelvet mellőzni, s a' longobardhoz folyamodni, mint Frank Ignác tett? A' magyar jogtudós és történelem-nyomozó mai napig kicsinyli a' magyar nyelvtudományt, pedig mihelyt túl kénytelen menni a' váltó ügykedésen, a' melly igazán semmi régiséget nem tűr meg, olyanokba botlik belé, a' miket a' nyelvtudomány nélkül megérteni nem lehet.

A' közönségben sőt az irodalmi emberek legnagyobb részénél nincs még világos fogalom a' magyar nyelvnek történeteiről, a' millyen van p. o. az égi testek mozgásáról mindnyájunknak, a' kik se matematikusok, se astronomusok nem vagyunk, de azért nem hisszük, hogy a' föld a' mindenség középpontja, nem is kételkedünk abban, hogy az illetők ki tudják számítani a' nap- és holdfogyatkozásokat, jöllehet látjuk, hogy az időjósłást még mindig a' vidékek látnokaira bizzák, tehát abban ezeknél tudatlanabbak. Illyen általános elfogadott fogalom szükséges a' magyar nyelv mivoltáról is, a' mellyet a' nyelv történetei adnak. Mert e' történetek kutatása, tehát maga a' nyelvészkedés, nem lehet minden ember dolga:

*) Az eredetiben úgy van írva, hogy a' *bor* szó a' sornak végére, az *áldó* szó pedig a' másik sor elejére esik; az olvasás iránt tehát nincs kétség, — azt írja Lévay József.

jöllehet a' historikus, s a' régiségekkel foglalkozó annyira mennyire kénytelen a' nyelvészkedéshez is érteni.

A' magyar nyelv mivoltából következő történeti korokat olvasunk ki:

Az *ugor történeti kort*, a' melynek lefolytában a' nyelvnek alkotmánya mind szótárilag, mind nyelvtanilag megalakult, s azon egyedisége fejlett ki, a' mely neki lelke volt és marad minden következő időn keresztül. Azt a' kort a' rokonainak társaságában töltötte ki, osztozván a' nemzetség közös sajátságaiban, és azok szellemében növekedvén föl. A' magyar népnek akkori élet-módja még leginkább vadászat, halászat vala, mert azok eszközeinek nevei közösek, mint p. o. *íj, nyíl, háló, vészháló, pónéháló*; de a' ház (haz) *falu* lakó helyek a' *ló* és *eb* házi állatok nevei, végre a' *fomni, kötni, szüni* szók is közösek, a' miből a' közös ugor fejlődés állapotjára lehet következtetnünk.

A' *török nyelv hatásának kora*. Az egyedileg kifejlett nép és nyelv, a' mennyiben ugor társaitól elszakadt, annyiban a' török nyelvek közelsége és hatása alá jutott. A' magyar népnek életmódja ekkor már marhatartás vala, kis földmiveléssel együtt. A' *búza, árpa, borsó, kender, alma, ökör, üsző, disznó, tyúk, tik* stb. török nyelvű szók. A' déliebb vidékek állatjai is ekkor lesznek ismeretessé a' költözködő magyar nép előtt, mit az *oroszlán, teve, borz* stb. szók bizonyítanak; a' *tenger* is törökös szó; azt lehet tehát gondolni, hogy a' magyar nép előbb nem lakott volt tenger közelében.

A' *szláv nyelv hatásának kora*. Ez kezdődött már a' mai déli Oroszországban, 's folytatódott a' Duna-Tisza mellékein. A' magyar népnek közönségesen ismert történeteinek nagy része a' szláv nyelv hatása alatt folyt le, a' mely a' keresztyénség elfogadásában (kereszt, keresztelni, keresztyén, koma, pap) —, az országosulásban (király, nádor, vajda, tárnok, ispán, szolga, paraszt) — a' földmivelés, mesterségek gyakorlásában (borona, barázda, kasza, gereblye, ablak, asztal, pitvar, kulcs, kasznár stb. stb.) mutatkozik. Hogy déli Oroszországban kezdődött a' szláv nyelv hatása, bizonyítja *Ibn Daszta* arab író (913-dik év, tehát jóval Constantinus Porphyrogennetus előtt), a' ki azt így fejezi ki: »A' magyarok uralkodnak minden szomszéd szlávokon, nehéz adókat vetnek rájuk, 's úgy bánnak

velek, mint hadi foglyokkal.«*) *Ibn Daszta* pedig a' magyarok lakó helyeit még a' bolgárok, besenyők és kazarak közt tudja, olyan folyók mellékein, a' mellyek a' Római (Fekete) tengerbe szakadnak.

A' nyelvnek és népnek eme' három nagy korát egy új tudományi kifejezéssel az *öntudatlanság* (Unbewusstsein) korainak lehetne nevezni, a' mellyek nagyon különböznek a' későbbiektől, mintegy az öntudatosság koraitul, a' mellyekben a' nyelv a' latin, olasz, német befolyást érzette, 's a' mellyekben általában az európai műveltség befolyását érzi máig és fogja érezni, A' latin befolyás a' legújabb időig annyira hatalmas volt, hogy a' magyar nyelvet majd ki is szorította a' tudományos és országos életből. Az olasz befolyás Károly, Lajos, Zsigmond, Mátyás idejében volt érezhető. A' német nyelvnek és az európai műveltségnek befolyását mindnyájan érezzük.

A' *pristaldus* szó, hogy ezzel példázzuk, mellyik kornak és mellyik hatásnak tulajdonítható? Nem ugor korbeli szó, azaz, nem tartozik a' nyelvnek tős-gyökeres kincséhez, az világos; nem is török korbeli, azt szinte tudja mindenki, a' kinek némi fogalma van a' törökségről, 's ösmeri a' nyelvben lévő török szók mivoltát. Sokszor emlegették azonban nálunk a' perzsa nyelvet, én pedig nem is emlitem itt: nem lehetne perzsa szó a' *pristaldus*? — A' mennyire a' népek általános helyzetét látnunk lehet a' X. századon túl, a' magyar népet a' perzsa néptől mindig az egész törökség választotta el. Ha perzsa szó juthatott a' magyar nyelvbe, az a' török közbevetéssel jutott abba, tehát már mint a' török által bevett szó. A' magyar nyelvben található netaláni perzsa szók előbb a' törökben voltak meghonosítva, 's azután kerültek a' török érintkezés által a' magyarba. Ha tehát a' *pristaldus* perzsa szó volna, azt a' török nyelvben is hasonló tisztnek elnevezésére használnak kellene találni. Tudtomra *Vámbéry* nem találta meg ott; meglátjuk, megtalálja-e *Bálint*, de kötve hiszem.

Hogy a' *pristaldus* nem latin szó, azt a' latinos világ Bél előtt és utána látta; Bél egyszersmind kifejezé véleményét, hogy az vagy magyarul megfejtethető így: *perest oldó*, az az, ki peres embert old, felold, helyesebben is így (*prist-ald*=*perest old*), mint

*) Извѣстія о Хозарахъ, Бургасахъ, Мадарахъ, Славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда Бень Омаръ Ибнъ-Даста. Д. А. Хвольсонъ. Sz. Petersburg, 1869. — а' 27. ларон.

sem a' Podhraczky taglalása (per—old, a' mellybül ki van hagyva s és t); vagy a' szláv *pristojim*, *pristat'* szótól származtatható. 'S Bélnél tovább nem jutott senki, egész a' Magyar nagy Szótárig, eme' szónak fejtegetésében; csak Frank Ignác kísérte meg a' longobard *presto* (gyors) és *aldio* (közember) segítségével egy újabb megfejtést. De mikor hatott a' longobard állami élet a' magyarra? Soha; a' mi longobardság lehet az olaszban, azt ha bevette a' magyar, mint olaszt vette be, s vehette volna be a' dalmát városok útján az Árpádok korában is, a' mikor divatozik vala a' szó, nem pedig Károly és Lajos korában, a' mikor már nem divatozik vala. De ha a' dalmát városok útján jutott volna hozzánk, akkor is nagyon könnyen szláv eredetű szó lehetne. Szalaynak véleménye tehát, a' melly nem akarja fonákul a' szlávok növendékeit látni őseinkben, minden történelmi alap nélkül szűkölködik; a' szláv hatás igazán nagy, felette nagy a' magyar nyelv szó-kincsében.

A' pristaldus tisztje legvilágosabban ki van fejezve a' Nagyvárad *Ritus explorandae Veritatis*-ban, a' mellyből látjuk, hogy a' királynak, királynénak, a' nádornak, a' püspököknek, a' sokféle ispányoknak (comes), sőt némely osztálynak is, p. o. a' *dusenik*-osztálynak, valának pristaldusaik, kik nem oldanak pereseket, legalább Nagyváradon nem, hanem az illető hatóságok törvényes bizonyosságot tevő küldöttjeik, némileg a' latin *praeco*-k és német *heroldok*hoz hasonlók.

A' szó megfejtésére és történetére a' Nagy Magyar Szótár adja meg az eszközt s mutatja meg az utat, a' *Poroszló* szó alatt felhozván, hogy hajdan *porosztó* volt, p. o. a' Bécsi Codexben (Daniel III. része) ez: »et praeco clamabat valenter« így van fordítva: »és a' *porosztó* erősen üvölt vala«; — továbbá a' Münchener Codexben Máté 18, 34 ez: a' görögöt idézem, (mert nincs kezemnél a' vulgata) καὶ ὁρχισθεὶς ὁ κήριος αὐτὸν παρέδωκεν αὐτὸν τοῖς βασανισταῖς ἕως οὗ ἀπεδῶ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ így van fordítva: »és megharagudván ő ura, adá ötet a' *porosztó*knak, míg nem megadná mind az adósságot. Már Bátori így fordítá ezt: . . . adá hőtet az *poroszló*knak, miglen megfizetnee kezenséges adósságát. — Íme a' *porosztó* szónak kétféle jelentése, egyike hogy *praeco*, másika hogy inzó, nyomozó *βασανιστής*; azért Károlyi már *hóhérral* fordítja az utóbbit; azután látjuk, hogy az régibb *t* (*porosztó*) utóbb *l*-lé vált (*poroszló*), melly betücsere a régi *mutalni* és *mutatni*, *képmutaló*

és képmutató közt is látható. Így lévén már a' dolog, a' *porosztó*-nak szláv eredetijét kell keresnünk, s azt keresetlen orosz szótárban találok meg, így: *pristav* »aufseher, gerichtsdienner, bote, polizei-inspector«; a' *pristav* a' magyar szájban *porosztó* lett. Miklosich Ferencz pedig*) bővebben értesít, hogy *pristav* az ó szerben épen azon jelentésben fordul elő, mellyben a' magyar régi jogban a' *pristaldus*, a' d-nek hozzájárultát is (mert *pristav*=*pristal-d*) így fejtven meg, hogy, úgymond, más szókhöz is ragadt hozzá, mint a szláv *blén*-ből lett *belénd*, a' német *vorspann*-ból *forsponnt*, a' *grünspan*-ból *krispánt*.

A' *pristav*, *porosztó* igen nyomatékos személy volt, mert p. o. a' bakonbéli apátság jószágainak és vagyonának összeírásában 1086-ból olvassuk, hogy a' monostornak némelly szolgálói »quidquid seminaverint aut messuerint, dimidiam partem accipit prestaldus abbatis monasterii, et dimidia pars remanebit illis.« **)

4. A' *Temetési beszéd*beli *eleve maga jelent istent*. — *Magyarok istene?*

Legnyomosabb, természet szerint, a' magyar nyelvnek ugor kora, nemcsak bölcsőjének, hanem izmosodó ifjúságának kora is, a mellyben szedé azt az anya-természet adta erőt, mi máig élteti. Ezt a' legnyomosabb korát a' finn-ugor nyelvek, mint a' nemzetségének tagjai, világositják fel legjobban, sőt ezek felvilágosítása mellett lehet csak a' magyar nyelvnek mivoltát, szellemét, alkotmányát és törvényeit tökéletesen felfogni. Összehasonlítás nélkül nem lehet megmagyarázni semmit, a' nélkül semmiből sem válhatik tudomány.

A' népek eredete a' nyelvek eredetével azonos; a' mikor pedig a' nyelvvel együtt a' nép alakul, akkor annak ismeretei a' külső világról 's az emberi elme öhajtságairól, szóval eszméjéről is megalkúlnak. A' népek osztályai nem azonosak a' zoologiai osztályokkal, a' mellyeket fajoknak nevezünk; a' nyelvek eredetei nem a' fajokban gyökeredzenek. Azt mondják, a' többi ember-fajok között ott van a' *mongol faj* is. Mit jelent ez a' népek történetében? Semmit. De a' japan nép és miveltség, a' sinai nép és miveltség, 's így tovább a' mongol, török, finn, ugor népek és miveltségeik jelentenek ám. A'

*) Die Slavischen Elemente im Magyarischen, (Wien, 1871.) a' 659 szám alatt.

**) Árpádkori új okmánytár. I. 35. lapján.

faj csak a' zoologikus sajáttságot fejezi ki, a' mellynél fogva p. o. a' mongol faj más fajoktól különböznék. A' nyelv és a' nyelvvel éledő, fejlődő eszmék, a' mellyek nem esnek állattani határozások alá, teszik az embert, teszik a' népet, a' mellyhez az ember tartozik.

Valamint a' nép csak a' nyelvével együtt alakúlhat: úgy a' nép szelleme is csak az eszméjében nyilatkozhatik. Az eredeti hitbéli fogalmak, képzeletek is tehát bizonyosan a' nyelv bölcsőjéből kelnek ki. Utóbb, a' mint a' nyelvnek külső történetei változnak, a' mint t. i. a' nép más meg más hatás alá jut, változhatnak és változnak is a' hitbéli fogalmak, képzetek, 's eme' változás új eszmével új szót is hoz be, vagy a' régi szót az új eszmére alkalmazza. A' magyar népnek mythologiai fogalmait, képzeiteit, babonáit, szertartását, tehát mind ama' hatásoknak fokain keresztül kell szedni össze, 's megfejtéseket az illető fokon megkísérteni. Tájékoztatlanság volna állítani, hogy a' roppant szláv hatás útján nem jutott volna mythologiai képzelet és szó a' magyar nyelvbe; a' *pokol*, *varázs*, *varázsló*, *kurus*, *kurusló* legitt feltűnnek. Viszontag még nagyobb tájékoztatlanság volna tagadni, hogy az eredeti ugor korból maradtak meg mythologiai képzetek; lehet hogy még nem vettük észre. De a' *vim-ád* = *vim-áld*, cseremiszl *jum-ult*, 's maga az *áldomás* = cseremiszl *ultimaš* nem enged kételkednünk az eredeti ugor hitbéli fogalmak létében. Ha tehát most a' *Temetési beszéd*-nek egy kifejezését az ugor korból valónak kísérttem megmutatni, nem rossz helyen keresgélek; lehet azonban sikeretlenül keresek.

Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut. Ebben az *eleve* szó homályos. Révai az *Antiquitates litteraturae Hungaricae*-nek index-ében az *eleve*-ről ezt írja: »*Lego élve, éléje*. Pro eo est hodie *élő*, participium praesens verbi *él*, vivit. Vivens in substantivum migrans erat Deus.« A' munkában hosszasan értekezik a' szóról, azt a' sémi *el*-szóval is egyeztetvén, a' mellyből való a' heber *eli*, arab *alah*=isten. Révai t. i. a' korabeli nézet szerint, a' héber nyelvet azon eredeti ősz nyelvnek tartja, a' melly alapja volna minden más nyelvnek.

Sejtés gyanánt írja, hogy *élő* talán az istennek első elnevezése volt. Hogy Révai még is a' 132. lapon az *élő* alakot *participium imperfecti temporis*-nak mondja, millyen nincsen, az onnan van, mert a' tárgyaz igealakot nem bírta széttaglalni, nem

ismervén a' mordvin nyelvet, 's a' vogul és osztják nyelvekből is akkor csak egyes szók levén ismeretesek. — Döbrentei a' Régi Magyar Nyelvmélekek első kötetében Révait követi, az *eleve* szót úgy értelmezvén, hogy *élő isten* helyett áll. Töldy Ferencz, a' Magyar Nemzeti irodalom Történetében Révainak megfejtését, hogy *eleve* talán az istennek első elnevezése volt, erőltetettnek tartja, »s készebb feltenni, hogy a jámbor leirő szundikált 's az »isten« szót kifelejtette«, mihez képest a' hely kiegészítve így olvasandó: *élő isten*, mint alább *teremtő isten* következik.

Azonban a' ki a' codexet ismeri, 's különösen a' latin és magyar temetési beszédekét megnézte, nem igen fog azokban szundikáló leiróra ismerni. A' leirő, a' ki a' *vimagguc* szót *vimaggomuc*-ra igazította, bizonyosan az *isten* szónak az *eleve* mellől elmaradtát észreveszi 's belé is toldja, hisz az a' mondatban fő fő szó. Azután úgy látszik nekem, az *élő* isten nem is elég nyomatéku a' magyar nyelvben, a' melly a' patakot, a' fát stb. is *élőnek* tartja, 's a' melly már az állatot is *lelkes*-nek mondja. Igaz, az evangéliumban ott van az *élő isten*: de az a' jelző a' pogányságból kitérített magyarok fülében gyenge lett volna. Azután a' latin beszéd, a' mellynek a' magyar nem szószerinte fordítása ugyan, mégis hü utánozása, *dominus deus*-t mond ott, minek az *élő isten* nagyon halavány kifejezése.

Mátyás Florián is az »Akadémiai Értekezések. Igazítás- és pótléklul a' magyar nyelv szótárához« czimű értekezésében fejtegeti a' Temetési beszédet, 's az *eleve* szóra azt mondja, hogy Révai a' Sajnovics véleményét pártolva, jogtalanúl olvas *élő*-t, ellenére a' magyar eredetihez csatolt magyar szövegnek, a' mellyben ez áll: »Quanta gratia dominus deus gratificaverat *primum* adam patrem nostrum.« *Eleve* itt nem egyéb, úgymond Mátyás, mint *primitus*, *prius* 's mert a' latinban *dominus deus* áll, ez Töldy véleményét igazolja, hogy az *isten* szó kimaradt.

De Mátyás értelmezését sem helyeselhetem. A' *gratificaverat primum adam patrem nostrum* bizony nem azt akarja mondani, hogy *eleinte* teremté malasztban Ádámot, hanem azt, hogy *első atyánkat* teremté. A' magyar szöveg az *első atyánkat* egy szóval *isemuc*-nak nevezi, az *eleve* tehát nem ide-vonatkozik; az a' *dominus deus* helyett van. De hogyan?

Az osztják énekekben igen gyakran előfordúl ez a' parallelismus: *num tarom aže, num jelem jig*, az az: felső tarom atya, felső jelem atya. A' *tarom* szó istent jelent a' vogulban és osztjákban; neki a' *terem* szó felel meg, miből *természet, teremtő* stb. A' *jelem* szó is okvetetlenül istent jelent tehát, és ennek magyar megfelelője talán a' Temetési beszédbeli *eleve*. Az osztják *jelem* maga is *eleve* lehet, mert a' magyar *el* viszonzó szó vogulban is *el*, de osztjákban *jel*; a' magyar *al* viszonzó szó vogulban *jal*, osztjákban *jil* és *il*; továbbá *ell*, miből *ellen, ellenség* az osztjákban *l'al* stb.: tehát az *el-eve* szónak osztják-vogul megfelelője lehetne *jel-em*. Továbbá az utólag *em* megfelel a' magyarban *v, ev, ő*, így a' vogul *nilm, nelm*, osztják *nalem, nalam* magyarban *nyelv*; a' vogul osztják *nam, nem, nim*, magyarban *név*; a' vogul-osztjuk *valem, velim* magyarban *velő*, mi a' Temetési beszéd korában *veleve* lett volna: az osztják *jelem* tehát igen is *eleve* lehetne a' magyarban, 's istent jelenthetne, mint az osztják *jelem*.

Az osztják *jelem, jielem* is; a' vogulban is *elem, jielem*, 's itt levegő eget jelent; finnben *ilma, ilm*. Ebből világos, miért tesz az osztják *jelem* istent. A' *menny, ég, levegő* minden nyelvbéli őszymthologiában személyesítették 's tesz istent.

De még közelebb vágó szó-alakot találunk a' vogulban és osztjákban, t. i. a' *p* képzőjüt, mely névszókbul és igeszókbul képez származékokat, a' magyar *ú, ű, va, ve*, képzősök megfelelőit. P. o. *sem, szem, sem-p* és *sem-pa* szemű; *sam* szív, *samp* szívű; továbbá minden igétől lesz *p* igés névszó, mint *men-p (men-i-p)* menő, *hag* nev-et, *hagi-p* nevető, e' helyett, hogy: *hau, havi-p*, vogulban *mau, mauint*, magyarban is *nev-et, mev-et*); *kang* hág, *kang-e-p* hágó stb. De számos dolognév is alakul a' *p* képzővel, p. o. *kal-p, kul'p* háló, így *jel-p* szent, tulajdonképen fénylő, új, ép.

'S ezen *jelp*, felel meg legtökéletesebben a' magyar *eleve* szónak (így: *el=jel, el-e-ve=jel-p*). A' Temetési beszédbeli *eleve*=a' vogul-osztják *jelp*; ez mint a' *jelem* egyaránt a' *jel-tőnek* képzőse, így: *jel-p* és *jel-e-m*.

Tehát a' finn-ugor *jumala*, a' mely a' ceremiszbén *jum*, nálunk mint *vim* maradt meg a' *vim-áld*, cseremisztül *jum-ult* szóban; s a' finn *ilma* vogul-osztják *elem elm, jielm, jelem*, melyek mind származékai az *il, el, jel* tőnek, nálunk a' *jelp*-nek megfelelő

eleve szóban maradt meg. Ez hát igazán régiebb szó volna az *isten* szónál, mert az eredeti ugor mythológiából való maradék, mint a' *vim-áld* is.

De miért mondom régiebbnek az *isten* szónál? és miért volna ez újabb? Azért, mert azt a' finn-ugor nyelvek segítségével nem bírjuk megfejteni. Úgy gyanítom, hogy mind az *isten*, mind az *ördög*, *urduung* szót a' török nyelvek hatásának köszönjük. Mert ha *isten* csakugyan a' perzsa *isdan* volna, mint Révai is véli »(cum nostro Dei nomine *isten* pulchre convenit et Persica Dei appellatio *Isdan*.« Antiquitt. Lit. Hung. p. 125.), a' szó a' török nyelvek útján került volna a' magyarba, a' mennyiben a' perzsa miveltség a' törökökre hatott, 's ezek által az ugorokra, *tehát* a' magyarokra is. Az pedig nagyon világos, hogy minden szó, a' melly török nyelvű, vagy perzsa bár, de a' törökség közbevetésével jutott a' magyar nyelvbe, későbbi korbeli, a' magyar nyelvnek ugor kora egyedül eredeti, tehát legrégibb lévén. 'S ha ennél fogva az *eleve=jelp* az eredeti ugor mythológiából való maradék: a' *magyarok istene* féle szólás történelmi jelentőségű volna, mert csakugyan az eredeti magyar istent jelentené, az újabb t. i. a' török nyelv hatásából előkerült *isten*-hez képest. Nem lehet ugyan tudnunk, ha vajjon igazán és mindenkor így hangzott-e a' szólás: magyarok *istene*, 's nem hangzott-e soha: magyarok *istenei*? hisz már a' *vim* (az *im-ád* szóban) egy mást istent is nevez meg; 's ha a' *vim* (cseremiszlül *jum*, finnül *jumala*) mellé az el nem tagadható *ukko*-t, meg e' most kiteszó *eleve, jelp* (finnül *ilm*, vogulul *elm*, osztjákul *jelem*) alakot vagy nevet tesszük, legitt három ugor istent találunk meg. De az ellentét *valami* isten, vagy istenek közt meg a' *későbbi*, mintegy *szokásosabb*, mert *újabb* isten között, világosan kiérzik a' *magyarok istene* szólásból.

'S ezen nincs mit csodálkoznunk. Ha valami, bizonyosan az világos, hogy már a' legrégiebb korban fejlődtek és voltak meg mythologiai képzetek, fogalmak, hisz ezek nélkül nincs nép; 's az ugarság sem lehetett el ezek nélkül. Ha tehát eredeti hitbeli fogalmak nyomai a' magyar nyelvben mutatkoznak, nem szabad létöket általában tagadni, mintha az lehetetlen volna; sőt az volna megfoghatatlan, ha nem találhatnánk ilyenekre.

De az egyes találmányokat természetesen joga van a' kritikának sőt kötelessége is, jól megrázni; 's én az osztják-vogul *jel-p* és

jel-e-m szókat meg a' Temetési beszédbeli *eleve* szót a' kritika meg-
rázása alá bocsátom. De hogy óvakodóbb legyen a' kritika, ide
teszem még, hogy a' magyar *menny* és *ég* is ugor születésűek. A'
menny a' mordvinben *mänel*, *menel* (menl=menny); az *ég*, levegő-
ég pedig a' vogulban *lang* (mint az ellen, ellenség=*lal*, vagy a' tár-
gyalt *eleve=jelp*, sőt *lelp* is), az *n* azonképen meglévén a' vogulban
és hiányozván a' magyarban, mint igen sok esetben.*)

*) Másutt ismételve van már előadva, hogy a' vogul-osztják szók nem-
csak a magyarokkal szemben, hanem magokra nézve is, sokszor egy orrhang-
gal (*n*-nel a' fog és inybetük, *m*-mel az ajakbetük előtt) bővelkődnek, lásd XI.
35, 36. lapot. Így a' vogul-osztják *amp* magyarban *eb*. Néha a' finn és magyar
szók is ilyen hanggal különböznek egymástul, mint a' finn *ant* és magyar *ad* ;
a' finn *kolmant* és magyar *harmad* ; finn *neljänt* , magyar *negyed* stb.

Hunfalvy Pál.

Rumun elemek a magyar nyelvben.

ELŐSZÓ.

A népek kölcsönös érintkezése nyomokat szokott maga után hátrahagyni. A rumun *) nép már több század óta lakja hazánkat, érintkezésünk kölcsönös, mindennapos, s bizonyára a legbelsőbbek közé tartozik. Nyomának is kell tehát lenni.

E nyomok kimutatása általában nem tartozik az általunk kitűzött célhoz. Mi egy oly tárgyat fogunk vizsgálat alá vonni, a melyre az érintkezés igen gyorsan szokta rásütni bélyegét, t. i. a nyelvet.

Valamint a rumun nyelvben nagyszámú magyar-, úgy a magyar nyelvben is vannak rumun kölcsönszók.

A rumun nyelv magyar elemei **), már több ízben érintve ***)

*) Az általunk ujabbán »román«-nak nevezett nép, önmagát *ruminnak* nevezi, mit köznépünk *rumunnak* ejt, az orosz is »румынъ«-nak írja és ejti e nevet). S valóban, ha bár egy hangtanilag képzett fül a rumin szót papírra akarja tenni, bizonyára kételyben lesz, hogy rumin, rumun, avagy rumun-t írjon ?

Czélszerűnek tartottuk a »rumun« alakot megtartani és föleleveníteni ; Miklosich is ezt használja. Nemcsak azért tettük ezt, mert az ujkor ethnographiájának egyik tétele a népnevek azon alakban való használatára utasít, melylyel az illető népek önmagukat saját nyelvükön nevezik, hanem azért is főleg, hogy a »rumun« és »román« fogalmak meg legyenek különböztetve. A rumunok ugyan mind románok, de a románok csak részben rumunok !

**) Az »elem« (element) ki-ejezést »nyelvelem« értelemben használjuk. Az egyszerű »szó« kitétel sokkal szűkebb tartalmu, hogysen a fönnebbi szó fogalmát szabatosan meghatározhassa és helyettesíthesse.

**) Első ezek közt *Jerney* (Keleti Utazás), ki jókora mennyiségű magyar szót mutatott ki a moldvai rumunságban. Az általa kimutatott szók nagyrésze azonban oly szókbl áll, a melyek megvannak ugyan a magyarban is, de ide úgy, mint a rumunba, a szláv nyelvekből jutottak.

Több disciplinával látott Roesler (Romänische Studien) e tárgyhoz. Miklosich műveiben, s az ő nyomán Cihacban is találunk egy-egy rámutatást

voltak, ellenben a magyar nyelv rumun elemei még nem vonattak eddigelé rendszeres és tömeges vizsgálat alá *).

Ez alkalommal a magyar nyelv rumun elemeit fogjuk vizsgálni és kimutatni.

A nyelvek idegen elemeinek kimutatása nemcsak a nyelvtudományra nézve kívánatos, a mennyiben a nyelv idegen elemeit elválasztja az ősi elemektől, s így a nyelvény tudományos kezelését, az összehasonlítást, lehetővé teszi és megkönnyíti, hanem a történelemre nézve is. A történelmet illetőleg, a nyelv, illetve a nyelvtudomány, annak egyik legbecsesb kútfejét képezi, a mennyiben azon idők eseményeit is híven szokta visszatükrözni, a melyekről a krónikák hallgatnak.

A nyelvtudományt illetőleg még egy nyereség emelendő ki: a hangtani adalék. A kölcsönszók hangtani jelenségei: a hangok alakulása és változata, a legbiztosabb adalékot nyújtják a rokon nyelvek összehasonlításánál.

Ezek azon szempontok, melyek bennünket e kimutatás egybeállításánál vezéreltek.

A figyelmes olvasó mihamar észre fogja venni, hogy irodalmi nyelvünk ment rumun elemektől. Azon csekély számú rumun eredetű szó, mely szótárainkban szerepel, nem tartozik az élők sorába. A tájszótárakból vétettek föl, hogy nyelvünk ősi elemei közt néma hallgatással foglaljanak helyet.

Rumun elemekről tehát csak az egyes tájak nyelvében, illetve szólamokban **) lehet szó.

A kimutatásban leginkább a *székely* és a *csángó* szólam szerepel. A székely szólamban nem csak egyes rumun szók kezdenek meghonosodni, hanem számos család és állatnév is rumun eredetre utal (függelék IV, 73). A N. Ö. által közlött »csángó szóknak« több mint $\frac{3}{4}$ -e a rumunból való.

*) Az imitt-amott elszórt egyes szók megbeszélése, minők a N. Ö, N. K, Cihac és Miklosich több rendbeli műveiben találhatók, igen csekély számra terjed.

**) Szólam = mundart. A magyarság terén alig szólhatunk tájnyelvekről (idom) és nyelvjárásokról (dialekt).

Igen természetes, hogy rumun elemekkel csak azon szólamokban találkozunk, hol az azt beszélő nép rumun ajkú néppel vagy együtt lakik, vagy érintkezik. E jelenség döntő szerepet játszani van hivatva a rumunra utaló szók eredetének megítélésénél, azon esetben, a midőn a rumun szók a latin román nyelvekben nem talál-
nak analógiára.

A rumun szók értelmezését illetve elemezését gyakran célszerűnek találtuk, s hol az lehető volt, az egyes rumun alakoknak megfelelő latin vagy román nyelvekbeli alakokat is kitettük.

A kimutatás nemcsak a latin eredetű rumun elemeket foglalja magában, hanem azokat is, a melyek p. o. a szláv-ságból vannak kölcsönözve. Egyszer-másszor oly elemeket is érintetünk, a melyek a magyarból jutottak a rumunba, vagy részünkről közvetlenül a szláv nyelvekből kölcsönöztettek. Ezen elemek megbeszélése szükségesnek mutatkozott, részint azért, mert a kölcsönadásra a rumun nyelv is bir analagonnal, részint pedig azért, mert más oldalról rumun eredetűeknek voltak feltüntetve.

A rumun szókat átírásban adtuk, mert a rumun nemzeti alfabétek, úgy a latin, mint az ú. n. Kyrill féle számos variációval bíró alphabét, igen hiányosan adják vissza e nyelv hangjait. A latin alphabet oly nehézkes, hogy az e nyelvet nem beszélő egyén alig lesz képes, — még oly szorgalmas tanulmányozás után is, magának a rumun nyelvhangok minémüségéről szabatos fogalmat szerezni, annál kevésbbé a valóságot megközelítő hangtani következtetéseket vonni. Az átírás alkalmazása által egyúttal az újabb nyelvtudomány egyik követésre méltó tételének véltünk hódolni.

Átírásunk az irodalmi nyelvet tünteti elé; mellette gyakran jelentkező vulg. kifejezés a nép nyelvére vonatkozik, a mint az Arad és Torontál megyében beszéltetik

Ha e rövid vázlat hazai nyelvtudományunkat — bármily csekély mérvben is — gyarapítja, úgy szerző fáradalmai dúsán lesznek jutalmazva.

Budapest, 1875. Január 1-én.

Edelspacher Antal.

Rövidítések.**A) Általánosak.**

A csillagos (*) szók *kikövetkeztetett alakokat* (erschlossenen formen) jelölnek.

f. =	feminimum.	tk. =	tulajdonkép.
m. =	masculinum.	u. az =	ugyan az.
l. =	lásd; lap.	ú. n. =	úgy nevezett.
ll. =	lapok.	ú. m. =	úgy mint.
sk. =	s következő.	v. ö. =	vesd össze.
v. =	vagy.	v. vulg. =	vulgár.

B) Nyelvek.

alb. =	albán.	ó. =	ó, azaz régi.
ang. =	angol.	özb. =	özbeg.
bolg. =	bolgár.	oz. =	ozman.
calabr. =	calabriai.	port. =	portugal.
cat. =	catalán.	pic. =	picardiai.
čaj. =	čajataj.	prov. =	provençal.
fr. =	francia.	rum. =	rumun.
gör. =	görög.	m. rum. =	macedo-rumun.
hor. =	horvát.	sp. =	spanyol.
k. =	közép.	szl. =	szláv.
k. or. =	kis orosz.	szlov. =	szlovén.
lat. =	latin.	sic. =	siciliai.
lengy. =	lengy.	tir. =	tirol.
magy. =	magyar.	vel. =	velencei.
ol. =	olasz.	ném. =	német.
or. =	orosz.	tör. =	török.
		tat. =	tatár.

Standard alphabet.

A) Önhangzók.

Az ékezett (˘)-vel van jelölve, a hangtartam hossza pedig (—)-val; az (˘) jegy tehát ékezett hosszát jelöl.

a = magy. á — ā = magy. â — ɐ = vastag e (ě) — i = vastag i (ĩ) = orosz ы, cseh, lengy. y — ä = magy. e — ɛ = magy. ê — ě = ósl. ѣ.

B) Mássalhangzók.

A jésített mássalhangzók (˘)-vel vannak jelölve:

ć = czj, orosz цѣ, k' = kj, hor. ć — ĩ = magy. ly — ű = magy. ny — ř = magy. rj, or. рѣ — ś = magy. szj, or. сѣ — ř = magy. ty.

A magyar ejtéstől még a következő bötük térnek el:

c = magy. cz — ě = magy. cs — ž = magy. ds — χ = gör. χ, ném. ch — ñ = guttural n — s = magy. sz — š = magy. s — ž = magy. zs — ˘ az önhangzók fölött natalisált önhangzót jelöl, p. o. a, e = ósl. a, ɛ — ũ = ósl. ѣ — ĩ = ósl. ѣ — ʒ = újgör. ʒ, ang. kemény th — δ = újgör. δ, ang. lágy th — q = arab — ʔ = újgör. γ, arab-török Ė.

Kútfők.**A) Idézett művek.**

1. N. K. Nyelvtudományi Közlemények, szerkeszti Hunfalvy Pál. 1—10. kötet.
2. M. Ö. Magyar Nyelvőr, szerkeszti Szarvas Gábor. 1—3. kötet.
3. N. S. (Nagy Szótár). A Magyar nyelv Szótára, szerkesztik Czuczor Gergely és Fogarassy János 1—6. kötet.
4. B. T. Ballagi M.: A Magyar nyelv Teljes Szótára. I, II. Pest, 1873.
5. T. S. Magyar Tájszótár. Buda, 1838.
6. S. D. Baróti Szabó Dávid: Kisded Szótár. Kassa, 1792.
7. V. K. Vass J.: Kapnikbánya s vidékének Nyelvjárása (N. K. II).
8. M. N. Magyar Nyelvész, szerkeszti Hunfalvy Pál. 1—6. kötet.
9. V. R. Kriza J.: Vadrózsák. Kolozsvár, 1863.
10. F. Farkas: Német-Magyar és Magyar-Német Zsebszókönyv 1—2. kötet.

B) Használt művek.**a) Román Nyelvek.**

11. Bobb J.: Dictionariu Rumanesc Latinesc si Unguresc, I—II. Clus, 1822.
12. Barcianu S.: Romanisch-Deutsches Wörterbuch. Hermannstadt, 1868.
13. Stamati Th.: Wörterbuch der Deutschen und Romanischen Sprache. Jassi, 1852.
14. Baritiu O.: Magyar-Román Zsebszótár. Kolozsvár, 1870.

15. Thunmann J.: Untersuchungen über die Geschichte der Östlichen Europäischen Völker. Leipzig, 1774.
A 181—239 ll. Macedo-Rumun, albán és új-görög szókat tartalmaznak.
16. Petri S.: Vocabulariu portativ Romanescu-Nemtiescu, I-II, Sabiniu 1861.
17. Cipariu T.: Archivu pentur Filologia si Istoria, 1—3. köt.
18. Cipariu T.: Compendiu de Gramateca Limbei Romane, Sabiniu, 1865.
19. Cipariu T.: Elemente de Limba Romana, Blasiu, 1854.
20. Mircesco V.: Grammaire de la Lanque Roumaine, Paris 1863.
21. Cihac A.: Dictionnaire d'Étymologie Daco-Romane, Francfort 1870.
22. Dieffenbach L.: Mittellateinisch Böhmisches Wörterbuch, Frankfurt, 1846.
22. Diez F.: Grammatik der Romanischen Sprachen, Bonn, 1870.
24. Diez F.: Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen, I-II, Bonn, 1861.
25. Miklosich: Die Slawischen Elemente im Rumunischen, Wien, 1861.
26. Rösler R.: Die Griechischen und Türkischen Elemente im Rumänischen, Wien, 1865.
27. Hahn G.: Albanische Studien, Jena 1854.
28. Miklosich: Albanische Forschungen, I-III, Wien 1870.
29. Camarda D.: Saggio di Gramatologia Comparata sulla Lingua Albanese, Livorno, 1864.
30. Kind: Handwörterbuch der Neugriechischen und Deutschen Sprache, Leipzig, 1841.
31. Miklosich: Die Slawischen Elemente im Neugriechischen, Wien 1870.

b) Szláv Nyelvek.

32. Miklosich: *Lexicon Palaeo-Slovenicum Graeco-Latinum*, Bécs, 1865.
33. Miklosich: *Die Fremdwörter in den Slawischen Sprachen*, Wien, 1867.
34. Jancsovič J.: *Szláv Szótár*, Pozsony, 1863.
35. Veselić V.: *Rěčnik Ilirskoga i Němačkoga Jezyka*, Bécs 1853.
36. Koněčný T.: *Slovník Čechoslovanského a Německého Jazyka*, Bécs, 1869.
37. Lukaszewsky T.: *Polsko-Niemecki Słownik*, Berlin, 1866.
38. Schmidt: *Russisch-Deutsches und Deutsch-Russisches Wörterbuch*, Leipzig, 1844.
39. Almann C.: *Lettisches Wörterbuch*, Riga 1872.
40. Schleicher A.: *Handbuch der Litauischen Sprache*, Prag, 1856.

c) Török Nyelvek.

41. Hindoglu: *Wörter und Redensarten der Türkischen und Neugriechischen Sprache*, Wien, 1840.
42. Mallouff: *Dictionnaire Turc-Français*. Paris, 1867.
43. Zenker: *Dictionnaire Turc-Arab-Persan*, Leipzig, 1866.
44. Vámbéry H.: *Asiatische Sprachstudien*, Leipzig, 1867.
45. Budagov: *Snevitelnij Slovarj Turecko-Tatarskix Narěčij*, St. Petersburg, 1869.

d) Átalánosak.

46. Fick: *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen*, Göttingen, 1871.
47. Kuhn: *Beiträge zur Vergleichenden Sprachforschung*. 1—6.
48. Kuhn: *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung*. 1—22.

49. *B u d e n z*: Magyar-Ugor összehasonlító szótár, Budapest, 1872—73.
 50. *B u d e n z*: Magyar és Finn-Ugor Nyelvekbeli Szóegye-
 zések, Pest, 1868.
 51. *T h o m s e n*: Über den Einfluss der Germanischen Spra-
 chen auf die Finnisch-Lappischen, Halle, 1870.

1. á r d é l paprika N. Ö. II, 476:

rum. *arděj capsicum annuum*, paprika. A rumun szó az *ard* (= lat. *ardeo*) igegyökből ered, s így tk. »égetőt« jelent. A rumun alaknak a latinban egy *ardivus* alak felel meg. Hasonló képzést mutat az *usturáj* (ail) szó, ebből *usturá* (= lat. *ustulo*). A magyar alaknál érdekes a *j*-nek *l*-be való átváltozása v. ö. pipa-pépa: pélpá; szív-szija; szily, szél stb.

2. a r m u r á r marhatályog s ezt gyógyító növényfaj N. K. II:

rum. *armurár* (vagy *armurár'*) ugyan az. A rumun szótárak nem ismerik ugyan e szónak monnó (jelzett) jelentményét, de a nép nyelvén általánosan el van az terjedve. Etymonja határozottan a román nyelvek terén mozog: alapszó *arm* (*cuisse, gigot*) = lat. *armus* (»humerus vel scapula«), melyből az *ármur* *) vagy *ármure* (Cihac: *épauale d'un animale*; Baritiu *beule, schlägel*) szó származik, közvetlenül erre viendő vissza a fönnebbi *armurár* (Cihac: *épaulure, épizootie*) alak. E szó »tályog« jelentménye tehát átvitt értelmet mutat, eleve valószínűleg csak azon fekélyt vagy dagot jelölte, mely az »épaulure«-ön szokott támadni. Igen természetes, hogy a név, a nép által az azt gyógyító növényfajra is kiterjesztetett.

3. a l a k o r tönköly:

E szót Cihac úr (8. l.) a rum. *alák* lé=pautre, malt, szóval hozza össze, s a lat. *alica*, sp. *alaga* szókkal rokonítja, a mi kevés valószínűséggel bír. A rum. alak a magy. *alakor* szó mása is lehet, v. ö:

muqoós = rum. mik, úik (*mikru); guttur = rum. git (*gátru,

*) Az *armur* alaknak a latinban egy **armulus*, az *armulárnak* pedig egy **armularius* alak felel meg.

gitru); voster = rum. vost (vostru mellett). Ezek szerint a rum. alak egy régibb alakru alakra volna visszavihető, mely a magy. *alakor* szót tüntetné elénk.

Az »alakor« szó eleve »színes, alakos« azaz »ál, nem valódi« jelentménnyel birt; s minden esetre összefügg az »alak« (ebben :) alakos) szóval. Hogy hogyan jutott az alakor szó egy tönköly faj (*triticum monococcum*) jelzéséhez, azt, a helyét még most is pótló »*alakor-buza*« féle szóösszetétel fejti meg. Ezen összetételben az »alakor« rész nem jelenthet egyebet, mint azt, hogy az általa jelzett buza nem-valódi buza, hanem annak egyik válfaja, azaz tönköly (spelz). Érdekes volna tudni, nem él e még az egyszerű »*alak-buza*« kitétel? A rum. alak alak ezt igen valószínűvé teszi, mert a fönnebbi értelmezés, illetve származtatás, ez utóbbit, azaz azt, hogy a rum. alak szó az egyszerű »alak« (ebben alak-buza) szó mása, épen nem zárja ki.

4. bá n y é r c z F.:

rum. *ban* krajczár, pénz, különösen ércpénz. A nép ajkán leginkább a többes *bań* alak divik. A rum. *bań* szó összefügg a *baie* (*bańe*) *bánya* szóval.

5. b á r d a s c i a, b e i l:

rum *bárd* ugyan az. A szlávból alig származhat a magyar alak: a szláv *brada* a magyarban barátá-nak hánghánék (ad normam: grad = garád, brazda = barázda). A szlávágon kívül el van e szó a germán nyelvekben is terjedve:

ó felném. *barta*, kfelném. *bart*, ónord barde (= hacke).

Diez (I, 53) a fr. *barde* (zimmeraxt) és *parton* (hackmesser) szókat is a németsegre viszi vissza.

A rumun alak a magyarra utalna, de a magyar alak hangtűnetei nehézséget mutatnak. Fönnebb láttuk, hogy az a szláv nyelvekbeli alakokra (az ó szláv, cseh, és bolgár nyelvek egyaránt *brada* alakokkal birnak) nem vihető vissza; nem marad tehát egyéb hátra mint a germán nyelvekbeli alakokra utalni, noha a germán nyelvekbeli kezdő *b*-k, a magyarban rendszeren *p*-t mutatnak (v. ö: példa, pohár).

A csuvas *porda*, *purda* (balta) és tungúz *purta* (kés) szókra alig gondolhatunk.

6. berbe, berbecs, berbéc s ürü, herélt kos:

rum. *berbéce*, *berbéč*, *berbék* = lat. *vervex*, klat. *berbea*, ol. *berbice*, prov. berbitz, ófr. berbis, újfr. brebis.

A berbecs alak egyenrangú a berbéc s alakkal, s oly viszonyt mutat mint az eger, szekér alakok, az egér, szekér alakok mellett. A berbe alak valószínűleg a nép ajkán keletkezett, mely a berbecs-beli cs-t kicsinyítőnek képzelvén, abból a fönnbbi berbe (alap-) alakot vonta le. Valószínűleg a berbec (juhborból készített süveg) szó is ide tartozik, mely a berbecs szónak csángó mását képezné.

7. bernice övkötő N. Ö. III, 3:

Szarvas úr a rumun *brečinar* (gatyamadzag) szó diminutivuma, *brečinerice* szóval hozza összeköttetésbe. E szó a magyarban egy bercsináca vagy a csángóban: bercináca) alakot öltött volna. Sokkal inkább egy rum. *brinice* (ebből briu (öv) = lat. *branium*) alakból állhatott elő, de a rum. szótárak ezen alakot nem ismerik. Különben homályossága mellett is azt mutatja e szó, hogy magyar eredetű (idegen képzőjénél fogva) nem lehet.

8. beszpurkál bepiskol V. K:

Vass úr a lat. *porcus*-ra utal. E szó azonos a rum. *spurk*, *spurká* (bepiskol) szóval, mely egy lat. *spurco* (eredetibb ex-purico) alakra utal.

9. bisziók kerti növény, virága olyan mint a fehér izsópé, levele szennyes sötétzöld, illatja erős V. R; *bosziók* (háromszék); *busziók* (Arad):

rum. *busnijók*, v. *bisijók* vagy *bisijók* = gör. *βασιλικόν*, lat. *basilicum*, magy. bazsalikom, ném. basilienkraut.

10. boháj hosszú szűr N. Ö. III, 184:

rum. *buháj* ugyan az.

11. bolán moldvai fajbéli butaszarvú ökör neve M. N VI, 368:

rum. *belán* (blond, falb). A rumun szó a bel (szürke = szl. bělŭ) alapszó származéka.

12. bringa torokdaganat V. K:

rum. *brinke* (krebs; enroument esquinancie) = gör. *βράγχος*

13. burdó nagyobbszerű tömlő N. Ö. I, 135; bordó (ebben bordó — sip = sackpfeife); bördő (tömlő):

A rumunban a *burdúf* (schlauch, balg) szó kínálkoznék összehasonlításra, azonban ez is egy tör. *burduq* (burduq: burduv, mint azag: azap: azau: azov, és buza_u: buzau: buzov) alakra utal, s ez valóban meg is van az aderbidsáni törökségben: *burduq*, Budagov szerint. »bika vagy kecskebőrből varrt tömlő, a bor és egyéb folyadék eltartására.«

14. c a p. c á p bakkecske, zergebak; cápsa (cápcsa helyett) kis cáp:

Nehezen dönthető el, hogy melyik nyelvből került hozzánk e homályos eredetű szó, mert a rum. *cáp* (kircus) azonos alakú és jelentményű a tót cap, k. or. cap és lengy. cap-pal.

Úgy látszik, hogy eredete az albán nyelvben keresendő, amennyiben itt teljesb *čap*, *šk'ap* alakokkal találkozunk. A közvetítő e szerint a rum. nyelv lehetett.

15. c i m p o l y a az oláhok és szerbek hangműszere, duda B. T., c s i m p o l y a, c s a m p o l y a, c s i m p o j a tömlő vagy bordó síp T. S.:

A rum. *čimpáje* (dudelsack, halmpfeife) egy eredetibb *čimpáne* helyett való (v. ö. *čimponér* = *čimpojés*), s így a gör. *συμφωνία* lat. symphonia szókra utal. v. ö:

ol. sampogna, zampogna, sp. zampoña, port. sanfonha, ófr. chifonie, újgör. *τσαμπόγρα* (čambúrna).

16. c i n c á r vékony, karcsú derekú, szárú B. T:

rum. *cincár* vagy *čincár* szunyog, s egyszersmind a macedo-rumunok gúnyneve, kik a magyarban is *cincároknak* hívatnak. v. ö: ol. zenzara, zanzara, sp. zenzalo, ófr. cincelle.

17. c i n e m i n t y e ráncor, elfojtott harag V. R.

rum. *cineminte*, v. *činéminte* (elfojtott haragú) = lat. *tenemente*.

18. c ó l pokrócz N. Ö. II, 476:

rum. *col*, vagy cuól ugyan az.

19. c s á p s z a, c s e p e s z, c s e p s z főköttő:

rum. *čápsę* (többes: čépse) haube. A Gyarmathinál található *čapicza* szó (330. l.) azonos a tót *čapica* (sapka) szóval, s ez a főnn. jelzett alak eredetére vezet, amennyiben a tót *čapica* azonos a cseh *čapka*, lengy. *czapka* szókkal. Az utóbbi két szóban az *-ica* diminutiv képző helyett *-ka* hasonértékű képzőt találunk. A rumun alak a magyarra utal, mert a rumunynyelvben ösmeri a *c*: *s*-féle hangvál-

tozást, s az *-ica* képző is megszokta eredeti alakját tartani, holott a magyarban rendszeren összevont alakot mutat. v. ö: szl. *ulica* = magy. *utca* (tk *ucca* ebből **ulca*, ūca), szl. *końica* = magy. *kancza* (kańca helyett).

A csepesz és csepsz alakok egy ószl. **čepiči* alakon sarkaló szerb *čepac*, cseh *čepce*, tót *čjepec* alakokra viendők vissza. Ide tartozik *sapka* (e helyett: **csapka* — v. ö: *sipka*, *sipak*) szavunk is.

20. *cserese* apró barmok állán vagy nyakán függőlegesen kinőtt vékony húsdarabok V. R.; *csöres*, *csörcse*, *csörcső* *csörcsü* fémből készült fülbevaló, függő N. S; *csörcsölye* N. Ö, III, 3; *csörcsölye* függő N. S:

A rum. *čerčel* a magyar alakok monnó jelentményét egyesítve a lat. *circellus*-ból származik (*circus*=rum. *čerč* szó diminutivuma, *circulus* mellett), s így egyez a fr. *cercel*, *cerceau*, sp. *cercillo*, ol. *cerchiello* szókkal.

Vámbery úr (N. K. VIII, 137) az oz. *čärči* (díszárú czikk) szóra gondol.

21. *csirta* morzsányi N. Ö. III, 2: rum. *čirtę* (Augenblick; das geringste).

22. *csobán* juhász N. Ö. II, 476:

rum. *čobán* (juhász). A rum. nyelven kívül megvan e szó — egyenlő jelentmény mellett — a következő nyelvekben:

szerb *čobanin*, or. *čaban*, lengy. *czaban*, újgör. *τσοπάνος* (*čobános*), oz. *čoban*, alb. *čoban* (mely a juhász jelentmény mellett »*oláh*«-t is jelent, ép úgy mint a »*vlaχ*« szó a szláv nyelvekben). A török alak a perzsa *šūbān*-ra vitetik vissza, hol a »*bān*« rész rendes képzőként szerepel (v. ö: *gāvbān* tehénpásztor, ebből: *gāv* tehén + *bān* őr).

23. *csontorag* csonka, töredezett, béna; *csöntörge* erdön levágott fának a földből kiálló csutkója V. R:

A rum. *šontoróg* (csonka, béna, sánta) nem mutat román eredetre, s így valószínűleg a székely csontorag szó mása. A csontorag szót a *csonta* (csonka) alapszó sarjának tartom.

24. *debonda* vagyon N. Ö. II, 476; *dobondál* reá vesz, reá beszél V. R:

rum. *dobîndę* (die zinsen, interessen des geldes; profit); *dobîndi* (gewinnen; valakit megnyerni, reá venni).

25. *dop* (székelyszó) dugó; *dopol* bedug T. T:

rum. *dop* (stöpsel, pfropf).

26. *drept* al perlekedik V. K.

rum. *drept* (jog, igazság) = lat. *directus-a-um*. v. ö: ol. diritto, fr. droit.

27. *duláb* négy-öt vastag szal fenyőfából készült tutaj T. S:

rum. *duláp, duláf, doláf* (kleiderschrank; schaukel). A magy. alak (vég »b«-je miatt) valószínűleg a törökből jutott hozzánk. A szó különben perzsa eredetű: *doláb* (wassereimer, brunnenrad, bewässerungsmaschine; *schrank*) = dol (eimer) + āb (wasser).

28. *entyinál* bólint N. Ö. II, 476:

A rum. *ink'iná*, vulg. *int'iná*, mely a macedo-rumunban még *inkliná* alakkal bir, s »sich neigen, grüssen, sich empfehlen«-t jelent; a lat. *inclino-ra* viendő vissza.

29. *felóprilni* feltiltani N. Ö. II, 476:

rum. *opri* (verbieten, untersagen).

30. *ficsor, ficsur* (ficsúr) felcziczomázott, piperézett férfi, piperkőc B. T:

rum. *fičór* (sohn, jüngling) = lat. foetiolus (mint pičór = petiolus).

31. *furtina* szélvihar N. Ö. 476: rum. *furtinę, furtinę* (tempêt) = lat. fortuna.

32. *gárd* ebben: *gárdfa* fa mellyel a bányába való bejárat falát, hogy erősebb legyen, megbélik B. T:

rum. *gard* (zaun). v. ö. alb. *gar^a* (*garđ*), ónord *gard*, szl. *grad*.

33. *gersáva* kötölődzésből származott verekedés, civalkodás B. T; *gircsáva* zavar, izetlenkedés V. R:

A rum. hasonjelentményü *gîrčávę, gîlčávę* a magyarra utal, s ez egy ószl. **kričavá*-ból keletkezett.

34. *gergelice, gergeice* zsiszik:

A rum. *gîrgerice* (curculio) a magyarból való; a magyar alak egy szl. **grgričá*-ra utal.

35. *gêrzsa* mankó V. R; *kirzsa* göresös bot N. K. II *korzsa* koldus mankó N. Ö. II, 477:

rum. *kîržę* (krücke).

36. *golonc* esomóka N. Ö. II, 476; v. ö: *kolonc*, *kölönc*:
rum. *glonc*. E szó különben szláv eredetű. A rum. alak a ma-
gyarra utal.

37. *göb*. (**gib*); *giber*, *gémber*:

v. ö: rum. *gib*, *geb* = lat. *gibbus*, *gibbes*.

38. *gurásztá*, *gulásztra*, *gulásztá* fecstej V. K:

rum. *korástre*, *kurástre*, vulg. *kurásté* = lat. *colostra*.

39. *harág*, *hérág* karó N. Ö. III, 3:

rum. *herák* (pfahl, stecken).

40. *hájháju* ölyvmadár, tyúkász N. Ö. III. 185:

rum. *huliháje* ugyanaz.

41. *hodály* hely, hol a juhok tanyázni szoktak, különösen
juhakol B. T; *hodáj* alsó épület, különösen gazdasági- vagy cse-
léd-ház (Arad):

rum. *odáje*, vulg. *hodáje* (zimmer, stube, kammer). A kezdő
»h« és a végtoldat arra utal, hogy e török eredetű szó (oz. *oda*)
délszláv révén jutott a rumunba.

42. *imolya* (**imola*) mocsáros, vizenyős hely B. T; *imoja*
(u. az) T. S:

rum. *imále* kátyú, locs-pocs (Aradi rum. tájszó — a szótárak,
névszerint Bobb, Cihac, Baritiu, Petri és Stamatii, nem ismerik ezen
alakot). Románsága kétségtelen, amennyiben az *im* (fange, salté)
alapszóra vihető vissza, mely = lat. *limus* *), fr. *limon*. Ezen »im«
alapszóból a fönnbbi alak »-ále« (= lat. -ēla) képzővel készült.
v. ö: *imós* = fr. *limoneux*, *imošie* salté.

Lehet, hogy a határozatlan *imola*, *imla* (növény, illetve fű-
faj) is ide vonható. Jelzett fűfaj, némelyek szerint »hosszú, vékony-
szárú, bütyöktelen fűnövény« (B. T, N. S, T. S.), mások szerint pe-
dig »vízi növény, sem náál, sem vessző« (sic! N. Ö. I, 279). Ez
utóbbi értelmezés szerint egy **imola-fű* összetételt lehetne fölvenni,
melyből a második rész elhagyása után csupán az *imola* rész ma-
radt meg? E fölvetelt azzal lehetne indokolni, hogy a legtöbb tájan
az **imola*, *imolya* szó (mint tó, pocséta) ismeretlen, s így a -*fű*
rész elhagyása nem talált nehézségre.

*) A kezdő »l« elkopására nézt v. ö: lat. *linum* = rum. *in*, lat. *licium*
= rum. *ic*.

43. *izgána* *izgága* V. K:

rum. *izgâne* = ó szl. *izgonŭ* (expulsio).

A magyar alak a rumunra utal; a szláv alaknak egy **izgona* alak felelne meg.

44. *kacsán*, *kacsány*, *kocsán*, *kocsány*, *koccon*, *kocsóny* *caulis*, *stilus*, *petiolus*:

rum. *kočán*, m. rum. *kučán*. v. ö: alb. *kočán*, újgör. *κοτζάνι*, *κοτζάνιον* (kočáni, kočánion); szerb *kočan*, *kočan*, ó szl. **kočanŭ* (többsé: kočani, membrum virite-t jelent), lett *kocens*, szlov. *kocěn*.

45. *kacsula*, *kacsulya* játék a gyermekeknél; egy t. i. állva lábai elé veti *sapkáját*, a több társak akarják azt előle elrugni, ő gondosan igyekszik azt lábávalal megakagályozni s a ki elrughatja, nemi előnyben részesül V. R:

rum. *kečülę* (bonnet, calotte), mely egy lat. **cuciulla* (= **cucullia* = *cuculla*)-ból származik.

46. *kapica* meklye B. T:

rum. *kopice*, *kepicę* (ein häufchen heu).

A N. S. helyesen utal a »kupac« szóval való összefüggésre, amennyiben úgy a magyar. mint a rumun alakok az ószl. *kupŭ* szóra viendők vissza v. ö: bolg. *kupe*, szlov. *kup*, szerb *kup* (*cumulus*); ófelném. *hūfo*, *houf*, kfelném. *hūfe*, *houf*, angolszász *heap*, újfelném. *hauf*, *haufe*, *haufen*; magy. *kup* *acervus*. Ezen szláv »kup« alapszó egyik diminutívumától (v. ö. szerb. szlov. *kupac*, *kupac* *erdhaufen*) származik *kupac* szavunk, másiktól pedig (**kupica*) a rum. *kepicę* (*kopice*.) és a magy. *kapica* szó. A magyar alak oly hangárnyalatot mutat, melyből a származás, illetve kölcsönzés közvetlenségére néz nem vonhatunk következtetést.

47. *karuca* vasalatlan kis koci B. T:

rum. *kerúc*, *kerúce* (lat. **carruceus*). E szó a *kar* (lat. *carrus*, *carrum*) alapszó diminutívuma. v. ö:

ol. *carruccio*, *carrozza*. sp. *carroza*, pont. *caroça*, fr. *carosse*.

48. *kaskavál* havason készült hétfalusi sajt N. Ö. III, 327:

rum. *kaškavál* (fromage). v. ö: oz. *qašqaval* eine art käse von sehr fadem geschmacke (Zenker).

49. *kámot* a kamat N. Ö. II, 477:

rum. *kamęte* (zinsen, interessen, wucher). E szó különben gö-

rög eredetű: *καματο*; (labor, quaestus a *καμ*-igegyökből). v. ö: óor. kamato, szerb, horv. kamata (fenus, usura).

50. *kecel* kutyakölyök T. S:

rum. *kecel* ugyan az. A rum. alak a lat. catellus mása v. ö: ol. catello, sp. cadiello, fr. caieu (*caticulus).

Vámbéri úr (N. K. VIII) a *čaj kecel* (kopasz, szőrtelen) szóra gondol.

51. *ketrán* gyufa Nl Ö. III, 327:

rum. *ketrán* (kátrán, mérég). A magyar alak egészen a rum. hangváltozást tünteti vissza, s bár a rum. szótárak a »gyufa« jelentményt nem ismerik, alig kételkedhetünk, hogy az »tájlag« ily jelentményben is előjő.

52. *kertica* kis seb, kelés N. Ö. II, 577:

rum. *kirtice* (egér). Az átvitt értelemre nézt v. ö. magy. *egér*: az egérhez hasonló daguát (B. T); lehet, hogy a rum. szó is bir tájlag ily jelentményvel.

A szó különben (mintképzője is mutatja) szláv eredetű. v. ö: szerb *krtica* (maulwurf).

53. *kirlán* éves bárány V. R:

rum. *kirlán* (hammel, zweijähriges füllén).

54. *kirpál* foltoz? N. Ö. II, 235:

rum. *kirpi* (flicken, ausbessern) ebből: *kirpe* (kendő, folt). v. ö: szerb *krpa* (lacinia), bol. *krępe* (schnupftuch, fleck), alb. *ķerpe* (cencio, stracio, panno consumato). A rum. alak közvetlenül a szláv-ból való ugyan, de szlávsága kétes. v. ö:

oz. *körpä* (bettdecke, hülle);

özb. *körpä* (takaró).

55. *kóbor* ernyő N. Ö. II, 477:

rum. *kovór* (teppich, teppichdecke). A Sopronvidéki *kóbor* (gömbölyű, szalmából font kosár) = ném. *kober*, s valószínűleg a fönnebbi alak is azonos ezzel.

56. *kuszkura* apa- vagy anya-társ N. Ö. II. 477:

rum. *kúskru* = lat. consocer (*consocrus), *kúskre* = lat. consocra.

57. *kolna* lak, hajlék, borház B. T:

rum. *kólnę* (tectum; wagenschuppen; borház). A szó különben szláveredetű, v. ö: szerb kola (kocsi): kolnica (egy *kolna diminutivuma) kocsiszin: tót kolňa, lengy. kolnia (szín, faszín).

58. *kompina* mérleg N. Ö. II, 477; kompona súlymérték serpenyője. B. T:

rum. *kumpine*, *kimpine* (waage, waagschale; brunenschwen-gel). Miklosich szerint úgy a magy. mint a rum. alak szláv eredetűek; a szó román eredetére nézt v. ö: Cihac (cumpănă alatt), Diez (campana alatt). A magy. alakok csakis a rumun nyelvből származhatnak.

59. *kópács* cserje haraszt (B. T.); erdős, bokros hely (Sz. D.):

rum. *kopák*, *kopáč* (v. ö. berbék: berbéc; šárik: šářiče) fa. v. ö: alb. *kopáč* (wurzelstumpf eines baumes; block), az aradi rum. tájnyelvben *kopák* (kopáč) »erdőt« is jelent.

60. *kópé*, (kóbé, kubo, góbé) pajkos, rakoncátlan gyermek B. T:

rum. *kopil* (kind, knabe). A rum. alak egy lat. **copillus*-ra utal (e helyett pupillus — v. ö. popina: coquina). Az eredetihez legközelebb áll a *kópé* alak (e helyett: *kópely, *kópéj). Az ószl. *kopilū*, *kopelū* (nothus), bol. *kopile*, *kopilče*, *kopele*, szerb. *kopile* (*kopilad*, *kopilan*, *kopiliti*), újgör. *κοπίλι*, *κοπέλλα* (juvenis), alb. *kopil* (arbeitsknecht, bastard, (*schlau*, *aufgeweckt*), *kopile* (magd) mind a rum. *kopil*, *kopile* alakokra utalnak. Az albán *kokij-te*, (*kopil* többese) a macedo-rum. *kokil* (**kopil* helyett) alakra utal.

61. *kovrics* perez N. Ö. III, 327:

rum. *kovrig* (bretzel, kringel). A magy. alak a rum. szó töb-besét: *kovriř*, vulg. *kovriř* tünteti elének. A szó különben szláv eredetű. v. ö: or. *kovriga* (panis formae rotundae), ószl. *kovriga* (circulus).

62. *kozsók* bárány vagy juhbőrből készített felöltő; suba, hosszú bunda; *kozsokár* szöcs N. Ö. II, 477:

rum. *kožók* (schaafpelz), *kožokár* (szöcs). E szók szláveredetűek: ószl. *koža* (pellis): *kožuz* (vestis pellicea) **kozuzar* (kürschner — v. ö. szerb. *kožuhar*). A magyar alakok, hangtani jelenségeik, úgy a helyi körülményeknél fogva a rumunra utalnak.

63. *kurélye* gyöngyfüzér N. Ö. III, 3:

rum. *kuré* (többese: *kuréle*) = lat. *corrigia*, fr. *couroie*, sp. port. *correa*, prov. *correja*, ol. *coreggia*, *cureà*, *correja*.

64. *kurka* pulyka N. Ö. III, 3:

rum. *kúrke* (truthenne), *kurkán*, *kurkoj* (truthan). A rum. alak a szlávból való, s a *kurŭ* (gallus) szó diminutivuma. v. ö.:

újgör. *κοῦρκος* (*ἀγύπτιος ταῶς*), *κοῦρκας*, *κουρκάνος* (coq d' Inde), bolg. korkoj (a rumunból való, mert rendes nagyító — oj = lat. onius képzőt mutat), porosz kerko (taucher) lett kurka (truthenne), zend kahrka (huhn), óír cerc (gallina) ossét kjark (gallina), ógör. *κέρκος* (= *ἀλεκτρονάρ*). Roesler a perzsa-török qarqān-ra (colombe qui porte des lettres) gondol. A kaz. tat. kürkä az oroszból való.

65. lá k tó, mocsár B. T:

rum. *lák* = lat. lacus.

66. liliák denevér N. Ö. II, 524:

rum. *lilíák* ugyanaz: v. ö.: szerb lílak (vespertilio). tör.?

67. limán y hely, hol a viz útát vesztve, megcsendesül s lassú körben mozgást vesz fel (Kenessey):

rum. *limán* (hafen). v. ö. ógör. *λιμήν*, újgör. *λιμένας*, ószl. limenī, szerb, orosz, ozman liman (portus, sinus maris).

68. limba ide-oda löbbálható készület B. T:

rum. limbę (= lat. lingua) — limbę klópotuluj (glockenschwengel).

69. lindik venus nyelve az asszonyi nem szemérmében T. S.; lingyik, lingyikó N. K. X, 334:

rum. *lindík*, vulg. *lind'ík* (kitzler, schamzüngelchen).

70. lok két hegy közötti keskeny tér V. R; lók leereszkedett kis völgyecske; alanti hely, alacsony hely T. S:

A »hely«, »tér« jelentményből kiindúlva a rum. *lok* (= lat. locus)-ra lehetne gondolni. v. ö. kfelemn. lōch = ószl. lāgū (nemus). Erre viendők vissza szl. lug (silva), or. lug. (pratun), melyek *lug, lugas szóink eredetét is fölvilágositják.

71. m a t á s z készitetlen nyers selyem, béka-selyem:

rum. *matásę*, *metásę* = lat. mataxa, metaxa, gör. *μάταξα*, *μέταξα*, ol. matassa, fr. matasse.

72. málé (*málaj) kukoricza lisztből készített sütemény, kenyér:

A rum. *méláj* (*melárj) kukurutzbrod, mehl, egy lat. *miliaris-ra utal.

73. márfa poggyász, málha N. Ö. II, 523:

rum. *márfę* (waare, merx). A rum. alak, melynek még márve, márhe alakjai is léteznek »marha« (barom és vagyon) jelentmény-nyel, a szláv marha (marza, marva, mrha) szóra utal (v. ö. Miklosich Fremdwörter 40). A magy. alak csak a rumunból származhat a z

(h): *f* (v) féle specialis rumun hangváltozás miatt. v. ö. szl. *vizrŭ* = rum. *viför*; szl. *vrŭ* = rum. *vîrf*, *vîrv*.

74. *meringya* úti eledel N. Ö. II, 236; *merendél* betarisznyáz N. Ö. II, 523:

rum. *merinde* (többsé: *merinde*, vulg. *merinde*) victuailles, provisions; *merindí* (faire des approvisions) = lat. *merenda*, újgör. *μερίνδε*, ol. port. *merende*, sp. *merienda*.

75. *mióra*, *millóra* diszke, előhasu juh, egyéves bárány V. R:

rum. *miór* (nőnem: *miárę*) brebis de deux ans. A rum. alak egy lat. **agniola* (agnusdiminutivuma) vagy **gniola*-ra vezethető vissza, melyből egy **miōla* (v. ö. lignum = lemn, dignus = demn) alakon át a fönnbbi *miárę* alak állt elé. A lat. *agnellus* is hasonló átalakulást mutat a rumunban: mnel (mńel), miel, ĩel.

76. *móca* macska M. N. VI, 341:

rum. *múce*, *míce* ugyanaz.

77. *mósuly* apó N. Ö. III, 3; *masa* bába (N. K. II); *mása* másik anya, öreganya T. S:

rum. *moš* (névelővel: *móšul*) greis; grossvater; *mášę* (az előbbi szó femininuma), grossmutter, mütterchen; hebamme. v. ö: porosz *moazo* (mulme), litva *mósza*.

78. *mukuc*, *mukuca*, *mukucka* végecske, gyertyavégecske N. K. II, 378:

rum. *muk* (bout de chandelle) = lat. *mucus*; ennek diminutivuma: *mukúc*, *mukúce*.

79. *murga* pej N. Ö. II, 523:

A rum. *murg* (fem. *murge*) braun, egy lat. **mauricus* (ebből *maurus*, *μαῦρος*)-ra utal.

80. *múr* kőfal N. Ö. II, 523:

rum. *múr* = lat. *mŭrus* — v. ö: tót *mŭr* (fal) = ném. *mauer*.

81. *musacól* székfűvirág N. Ö. II, 523:

rum. *mušęel* (vulg. *mušęcól*) chamille.

82. *musty* moh N. K. II, 378:

rum. *mušk'*, vulg. *mušt* = lat. *musculus* (muscus = *μόσχος* deminutivuma) v. ö. ol. *muschio*.

83. *muta* süketnéma; *mutuj* gyámoltalan természetű N. K. II, 378;

rum. *mut* (m.), *mutę* (f.) = lat. *mutus-a-um*. A *mutuj* alak egy rum. **mutój*-ra utal, mely az előbbi (>mut<) alak) nagyítója.

84. *na ná s a* ki a legénynek leányt, a leánynak legényt szerez közbenjárása által V. R.; *nánás* násznagy N. K. II, 374:

rum. *nánás* vagy *naš* *taufpathe*, *beistand*, *brautführer*. Alapszó *náne*, melyre nézt v. ő: lat. *nanus*, *nana*, gör. *νάνος*, *vānos*. ol. cat. ősp. *nano*, *nana*, újsp. *enano*, *enana*, port. *anaa*, *anao*, prov. *nan*, *nant*, *nana*, fr. *nain*, *naine*, újgör. *νάρος*, *váva*, alb. *nánne*, *nénne*, oz. *ninä* (nagy anya). A felhozott nyelveken kívül el van e szó még számos úgy indgermán, mint turáni nyelvben terjedve. Az ugor nyelvekre nézt v. ő. *Budenz Szóegy.* 398. sz. a.

85. *ne pot ya* lányunoka N. Ö. III, 3:

rum. *nepáte*, vulg. *ńepáte* (*neptis*) = lat. **nepota*. v. ő: cat. prov. *neboda*, vel. *neboda*, sp. *nieta*, port. *neta*, prov. *nepta*, ó ol. *nezza*, prov. *netta*, fr. *nièce* (**neptia*).

86. *nerávás* fortélyos N. Ö. 423:

v. ő: rum. *neráv* (*sitte*, *gewohnheit*). A szó különben szláv eredetű: *narav*, *narava* (*natur*, *naturerell*, *gemüthsart*). A *nerávás* alak egy **neráva* alapszóra utal, s ez nem a rum., hanem a szláv -a végű alak mása.

87. *nerod* bolond N. Ö. III, 3:

rum. *neród*, (vulg. *ńeród*) *dumm*, *einfältig*. A szó különben szláveredetű (*nerod*).

88. *nunta* menyegző V. R:

rum. *núnte*, mac. rum. *núnte* (menyegző). A rum. alakok a lat. *nuptá*-ra (v. ő. *nubor*, *nuptus*) utalnak, míg a többi román nyelvek a *nuptiae* alakból indultak ki:

ol. *nozze*, cat. sp. port. *nupcias*, prov. *nossas*, ó fr. *nopces*, újfr. *noces*.

89. *nyégra* barna N. Ö. II, 523:

rum. *négru* (m. vulg. *ńégru*) *neágrę*, *niágrę* (f. vulg. *ńágrę*) fekete = lat. *niger-a*.

90. *nyekez sil* boszankodik N. Ö. II, 523:

rum. *nekeži* (ebből **nekazi*), vulg. *ńekęži* (*quälen*, *plagen*. ärgern, necken). A szó különben szláv eredetű (v. ő. *nekaz*).

91. *nyirásza* menyasszony N. Ö. III, 3:

A rum. *mirdse*, vulg. *ńirásę* (menyasszony), a *mire* (úire) vőlegény alapszó rendes (-ásę = lat. — *issa*) által készült femininuma.

92. nyirely vőlegény N. Ö, III, 3:

rum. *mire*, vulg. *ñire* vőlegény. A magyar alak a rum. alapszó **mirél* (úíré!) diminutivumára utal.

93. pakulár (pakurár) pásztor:

rum. *pëkurár* vagy *pëkurárí* = lat. *pecorarius* (ebből: *pecus-oris* = rum. *pëkure*), ol. *pecorajo* (**pecorario helyett*), calabr. *pecuraru*, sic. *picuraru*, port. *pegureiro*.

94. palacsinta, placsinta:

rum. *plečintë* = lat. *placenta*.

95. palajás határszéli őr N. Ö. II, 523; *plajás* véghely-őrző S. R.; *plajás* mezei rendőr (Arad); *pl'ajasso -onis* (a *stylus curialis*ban):

rum. *plajás* (vulg. *plejés*) grenzwächter, trabant. Alapszó *plaj* (ebene, pläne), mely egy lat. **planeus*-ra (*planum helyett*) utal. Ebből készült a rumunba is átment-ás (magyar eredetű) képzővel a fönnbbi *plajás* alak.

96. posztia, pusztia ebben: menj posztiába, pusztia verjen le! V. R:

rum. *pustie* (einöde, wüste = pusztaság; átvitten pusztulás stb.) Az alapszó »*pustë*« (puszta) szláv eredetű ugyan, de a fönjelzett magyar alakok, rumun képzőt mutatnak.

97. p u c a, p u c u penis, membrum virile:

v. ö: rum. *pucë* (membrum feminie).

98. putregály torhadtság — *putregályos* korhas, reves, szúette fa N. K. II, 374; *putregályos* reves N. Ö. II, 523:

rum. *putregáj* (vermodertes holz, moder). Alapszó *putred* (= lat.

putridus, ebből: *puter*). A *putregáj* alak egy **putredáj*-ra vihető vissza, mely egy lat. **putredaneum*-ra utal (v. ö. *putredo-inis*).

99. r a m a s z így nevezik egy levágott fadereknek mintegy 36 hüvelyk hosszú darabokba ródalt részeit, melyek aztán felhasználtnak kazalfákká N. Ö. II. 523:

A rum. *remás* (rest, überbleibsel), a *remjñ* (remj) ige rendes part. perfectije (= lat. *remaneo*).

100. r o j b pirospej N. Ö. II, 527:

rum. *rojñ* (m.) *rājñe* (f.) rouge, rougeâtre, lat. **rubeus*, ol. *rob-bio roggio*, sp. *rubio*, port. *ruivo*.

101. r ó s, r ó s k a vörhenyeges B. T:

rum. *roș* (ruoš) vörös, *roșke* rougeaud, *rousseau*. A rum alakok egy lat. *russeus, illetve *russicus-a-ra utalnak.

102. szóc s i t a szárazság, szomjuság N. Ö, III, 3:

rum. *siccete* (lat. *siccitas*) trockenheit, dürre. Alapszó sek = lat. *siccus*.

103. sz é m u n c i a, s z e l e m u n c a mag V. R:

rum. *șemînce*, *șemunce* (mag) = lat. *semintia*. A »szelemunca« alaknál oly közbeszúrt »l«-lel találkozunk, mint a »millóra« szóban (e helyett: mióra = rum. *miăre*).

104. s z k e p á l szabadit N. Ö, II, 524:

rum. *șkepá* (befreien, retten, entkommen) = lat. **ex-capare*. v. ö: ol. *scapitare* (lat. **ex capitare*).

105. s z o k o t á l ki mindent számban vesz B. T:

rum. *sokót*, *sokáte* (berechnung, rechenchaft), *sokotí* (berechnen, meinen).

106. s z o m p o r bűdöskő, kénkö:

rum. *șumpór*, *șimpór* ugyan az. Kétségtelen, hogy e szó a lat. sulphur-is-ra utal. A mac. rum. *sklifure* egészen a lat. alak mása (eredeti **slifure* helyett — v. ö. szl. *slab* = rum. *sklab* (*slab* mellett), szl. *sluga* = rum. *sklúge* (*slúge* mellett); ánde a *șimpór* alak szláv hangjelenséget mutat. v. ö.

szerb. horv. *șumpor*, or. *șumpor*, *sambur*, oz. *șumpara*. Az alb. *șulfurr*, *șurful*, *șulful* alakok közvetlenül a latin, a *sk'ufur*, *șkufur* alak pedig a macedo-rumun *sklifure* (eredetibb: **sklufure*) alakra utalnak.

107. s z p l i n a pokolszökés N. Ö, II, 524:

rum. *șplîne* (**spline* helyett) milz, milzsucht = lat. *splen-is*, újgör. *σπλήνα* — v. ö. ang. *spleen*.

108. s z t r u z s á l dörzsölve lefejt málét csövérol N. K. II, 374:

v. ö: rum. *ștruči* (zerquetschen, zerschellen, zerdrücken). A magy. alak egy különben ismeretlen **ștruži* (= lat. *extrudere*) alakhoz közelebb állna.

109. s z u f l a, szusz, lélegzet N. Ö, III, 231; s z u f l á l lehel N. Ö, II, 524:

rum. *șuflá* (blasen, athmen, hauchen) = lat. *sufflare*, ol. *soffiare*, fr. *souffler*. A nép ajkán különben a *șuflę* (n' are *sufila* nincs *șuflája*) mint substantivum is meg van.

110. szuráta leányját vagy drusza V. R:

A rum. *săre* (többese sorór = lat. soror-is) alapszóból készül a *surá* (insurá) ige, melynek rendes part. perfectije: *surát* (m.), *suráte* (f. = gute freundin, schwester) a fönnebbi »szuráta« alak eredetijét állítja elének.

111. tókafaharang, melyet a bányászok jeladás végett használnak B. T:

rum. *tăcă* (er. *tōkē) planche en bois ou enfer, surtout à l'église au lieu de cloche. v. ö: ol. tocco, sp. port. toque, cat. toc, prov. toc, tocha, fr. touche — alb. tōkē.

112. tokány (*tokán) juh- vagy malacz-hús paprikásan készítve B. T; apró falatokra vagdalt rántott hús V. R:

rum. *tokáne* (hachis de viande, fricassée, ragoût). Alapszó: *toká* (v. ö. tokáre, toketüre) hacher, battre, charcuter. v. ö: ol. toccare, sp. port. tocar, fr. toucher, melyek egy lat. *taccare vagy *toccare (e helyett: *tactare) alakra utalnak.

113. trankáló (*trankál) ügyetlen ficzkó N. K. II, 380:

A rum. szótárak csak a *trankaní* (klatschen, ausschwatzen, plaudern) alakot ismerik, míg a nép ajkán annak *tranka* alap szava is él. (v. ö. a »Gura Satului« című rumun éleztlap »*Tranca* (si *Flanca*)«) alakját.

114. tropotya tapota, totya, téplábolás; tropotyál ide s tova tipeg-tapog ügyetlenül N. K. II, 380:

rum. *tropótu* (trab, lärm mit den füßen); ebből készült a *tropotí* (vulg. *tropotí*) ige, melyből a főnjelzett magy. alakok kölcsönöztek. A magy. alak különben egy rum. *trópotē* alak mása is lehet.

115. vâpor (vâpor, vaâpor) N. Ö. III, 3:

rum. *vapór* (vępór) dampf, dampfschiff = lat. vapor-is. ol. vapore, fr. vapeur.

116. vęsár mondja a leány a leánynak a kitől tojást kapott N. Ö. III, 3:

rum. *verisăre* (a ver szó feminin diminutivuma) base. A magy. alak egy. *vęsár, vęssár alak mediumán át állott elé.

117. vęrje, vırje így nevezi a leány a legényt, ha irt tojást adott neki N. Ö. III, 3:

rum. *verie* (verwandtschaft). A rum. *ver*, *vier* alapszó magyar eredetű, ebből: *vér*, *vęrj* = rokon, család.

118. z á r a vert tej N. Ö. II, 524:

rum. *zer* (*şer helyett) petit lait, lait-clair lait de beurne;
zárę (milchwasser, molkenwasser). v. ö: lat. serum (lac), ol. siero,
 sp. suero, port. soro.

P ó t l é k.

A) A rumunra utalnak még a következő szók is:

1. l á k o n (*lákóm) telhetetlen N. Ö. III, 564:

rum. *lękóm* (gierig, lüstern).

2. p a k u r a deget N. Ö. III, 564:

rum. *pękurę* (theer, bergöl), mely egy lat. *picula, pecula (eb-
 ből: pix-cis) alakra utal.

3. p i r k o r i c s kísértet, mely utána jár az embernek N. Ö.
 III, 564:

rum. *prikolić* (währwolf; kísértet). A szó különben szláv
 eredetű.

4. u r d a fejer turó N. Ö. III, 564:

rum. *úrdę* (der süsse käse, ziegenkäse).

5. z a b u n kurti N. Ö. III, 564:

rum. *zębun* (eine art wollener teppich; kittel).

6. z e s z t é r e névvel szólítja a nő férjének nő-testvérét N. Ö.
 III, 564:

v. ö. rum. *zęstreę* (lat. *ex-staura?) mitgift, aussteuer, heiraths-
 gut, brautschatz.

B) A »Vadrózsákban« (384—391) közlött család stb. nevek
 közül számosan rumun eredetre mutatnak:

1. Á l b u (családnév) = rum. alb, albu (fehér).

2. B o r b á t (u. az) = rum. bęrbát (férfi).

3. B a r d u c (u. az) = rum. bęrduc (bárdę diminutivuma);
 rum. család névként is előjő.

4. B a r i c (u. az) v. ö. rum. Baritiu (olv. báric).

5. C s o b o t (u. az) = rum. čobót, čobotę; rum. család-névként
 is előjő.

6. M i r c e (u. az) = rum. Mirče (Mircea).

7. Orbók (u. az) = rum. orbók (az »orb« alapszó nagyítója).
8. Rumun eredetre utalnak még a következő családnevek:
Bottyán, Boszorát, Botár, Csortán, Gruzda, Kolcz, Guzány.
9. Murga (lónév) = rum. murg, fem. murgę.
10. Mundra (u. az) = rum. mundru (lat. mundulus), fem. munde (tk. mǫndru, mǫndre).
11. Matuzsa (u. az) v. ő. rum. mętuše.
12. Marucza (tehén név) = rum. Męriúce.
13. Urszé (ebnév = rum. urs (medve).
14. Lupé (u. az) = rum. lup (farkas).
15. Kurbu (u. az) = rum. korb (holló) korbój (az előbbi nagyítója); család-névként is szerepel v. ő. a magyar Korbuly családnevet.

16. Az állatnevek közül még a következők utalnak rumun eredetre: Dregán (drage), Blezój, Gribej, Bozlán Dojbán.

C) Pótsorok a kimutatás szövegéhez:

3-dik szám. Igen valószínű a fönnebbiek szerint, hogy a rum. *alak*, nem az *alakov*, hanem az *alak* szót tünteti elénk.

Az *alak* szó eredetét illetve kétségtelen, hogy a tatárságból való. v. ő: mongol *alak*, manju *alya*, török *ala*. Az utóbbi *alak ál* (er. **ala*) szavunkban is meg van. A »*tarka*« (külső) és »*ál*« (belső) fogalmak különben is rokonok, s a törökségben monnó fogalom egy és azon szó által fejeztetik ki:

özb. adam *alasi* iřindä, häjvān *alasi* sışında: az ember *tarkája* (azaz *álja*, kétszínűsége) belül (van), az állat *tarkája* kívül (van).

5-dik szám. A bárd szó eredete a fönnebbiek szerint homályos. Miklosich a szláv nyelvekre utal, s most mi is valószínűnek tartjuk ezt. A bárd alak e szerint **barda* (bárda?) helyett való, s ezen alakot tünteti elé a rum. bárdę alak is.

A szláv brada alaknak **barda* alakká való átváltozására nézt v. ő: szl. slama = magy. szalma; szl. sluga = magy. szolgál; szl. gradja = magy. gárgya.

A rum. bárdę alak a magyarból való, mert specialis magyar hangváltozást tüntet elé; a szl. brada a rumunban **bradę-nak* hangzanék.

E r e d m é n y.

A) Nyelvészet.

a) H a n g t a n.

Miután a nevezetesebb hangtani jelenségeket a kimutatásban megbeszéltük, csak kevés lesz az, a mit e helyt még ki kell emelnünk.

1. A kimutatásban foglalt rumun kölcsönszók hangjelenségei rendesen csak igen csekély átalakulást, illetve hangváltozást tüntetnek elé. Így a kettős mássalhangzóval kezdődő szók közül egészen nyers, azaz a magyar nyelv hangtani szabványait mellőző átvételt mutatnak:

a) tr *tropotyá* — e helyett *torpotya; *trankál* — e helyett *tarankál. v. ö.: szl. trata = magy. taráta; szl. trába (tromba) = magy. toromba; szl. trēm = magy. terem (tk. terēm).

b) szk *szkepál* — e helyett *eszkepál, *iszkepál. v. ö.: szl. skoba = magy. eszkába, iszkába; lat. schola (*skōla) = iskola (oskola).

c) szp *szplina* — e helyett *iszplina (*iszpilina).

2. Az önhangzókat illetőleg kiemelendők:

a) A rumun accentuált szótagok a magyarban rendesen megnyújtatnak:

rum. arděj = magy. árdél (*árdély helyett);

rum. busiók = magy. bisziók;

rum. bęlán = magy. bolán;

rum. kőzők = magy. kozsók.

Az utóbbi szóban egyedül ezen szabály dönt a fölött, hogy a kozsók szó nem közvetlenül a szláv nyelvekből jutott hozzánk.

b) Találkozuunk azonban nem egy gyöktelen hosszal is:

*őpril (ebben fel-őpril) = rum. őpri;

kőpé (*kőpély helyett) = rum. kőpil;

málé (*maláj helyett) = rum. męláj;

vápor = rum. văpór.

3. A mássalhangzókat illetőleg kiemelendők:

a) A rumun r gyakran = magyar l:

rum. kurástę = magy. gulászta;

rum. pękurăr = magy. pakulár.

b) A rumun **j** szóvégen = magyar **ly** (l):

rum. *hodáje* = magy. *hodály, hodáj*;

rum. *čimpáje* = magy. *csimpolya, csimpoja*;

rum. *putregáj* = magy. *putregály*.

Néha »ly« helyett »l«-vel is találkozunk: rum. *árděj* = magy. *árdél* (*árdély, árděj* helyett).

c) A rumun szókezdő **k** = magyar **g**:

rum. *kurástę* = magy. *gulászta*;

rum. *kıręę* = magy. *gırzsa* (*korzsa* mellett).

Néha, így speciálisan »n« után szóközben is *g*-be megy át a »k« hang: rum. *brıńķę* = magy. *brınga* (v. ö: ném. *Winkler* = magy. *Vingler*).

d) Gyöktelen, közbeszúrt »l«-vel a *millóra* (e helyett: **milóra*, *mióra* = rum. *miárę*) és *szelemunca* (e helyett: **szémunca* = rum. *sęmıńcę*) szókban találkozunk.

e) Különös figyelmet érdemel azon jelenség, hogy a rumunból kölcsönzött fő- és melléknevek nagyrészt a nőnemű (-a végű) alakot követik:

**szokota* (ebben *szokotál*) = rum. **sokátę, sokót, sokofálę* mellett;

tropotyą = rum. **trópote, tropót* mellett;

karuca = rum. *kęrúće, kęruc* mellett;

zára = rum. *zárę, zęr* mellett;

mukuca = rum. *mukúće, mukúc* mellett;

muta = rum. *mut* (m.), *mútę* (f.);

murga = rum. *murg* (m.), *mıręę* (f);

nyęgra = rum. *ńęgru* (m.), *ńęgrę* (f).

b) S z ó t a n.

A rumun kölcsönzők több fontos szótani adalékot nyújtanak, a mennyiben szótárunkat nemcsak pusztá nyelvannyal öregbitik, hanem az egyes szók homályos, vagy helytelenül értelmezett jelentményét is tisztázzák és helyesbitik. E tekintetben egyszerűen a *bisziók, bolán, imolya, kacsula, lok* és *márfa* cikkekre utalunk.

c) Helyesírás.

A helyesírást illetőleg csak az »ly« végű szókra vonatkozólag nyerünk fölvilágosítást. A rumun nyelv vallománya szerint a *hodály*, *csimpolya*, *putregály* és *árdél* szók egyszerűen j-vel irandók »ly« és »l« helyett.

B) Történet.

A magyar nyelv rumun elemei új és legújabb, illetve régi és új átvételről tanuskodnak, a mint ezt egyrészt a kölcsönszók hangtani jelensége, másrészt pedig nyelvünk története bizonyítja.

A régibb kölcsönszók közé azok számíthatók, melyek, ha nem is általában, de részben mégis követik nyelvünk hangtani szabványait, s ezen fölül a kisebb vagy nagyobb mérvű változások eléállítása mellett sarjakat is fejlesztettek. Ilyekül tekinthetők a *berbe*, *csercse*, *kocsán*, *kópé*, *mukuc* stb. szók és sarjaik. A rumun kölcsönszók legnagyobb része azonban csak a legújabb korban jutott nyelvünkbe.

Ezen, a kölcsönszók hangtani vallományából vont következtetést, *nyelvünk története is megerősíti*. Az ó-magyarban hiában keresünk rumun elemeket, mert azok a közép-magyarban sem találhatók fel, pedig a közép-magyarnyelv számos emlékei Kelet-magyarhonban *) jöttek létre, ott, hol a magyarság a rumunokkal részint együtt lakik, részint érintkezik.

E feltűnő jelenség arra enged következtetnünk, hogy a két nép hajdani érintkezése nem volt sem oly benső, sem oly nagymérvű mint mai napság egyrészt, másrészt pedig, hogy a rumunság nemcsak területileg, hanem számszerint is szaporodott.

Roesler szerint a rumun nép csak a 13-dik században kezd Erdélyben feltűnedezni. A magyar nyelv rumun elemei e véletlet megerősítik, mert a legrégibb magyarságban nem találunk rumun elemeket.

*) Az ú. n. »Tatrosi Codex« rumun területen (Moldvában) készült, azonban ez sem tartalmaz rumun elemeket.

A kölcsönszók minőségét illetve az *állam és egyházi fogalmak*, úgy egyáltalában a *magasb műveltségi tényezők fogalmai*, illetve *nevezetei a kimutatásban nincsenek képviselve*. A rumun kölcsönszók nagy része *nomád életmódot* tüntet elénk.

C) Statistika.

A kimutatás nemcsak a kétségtelenül román, illetve rumun eredetű szókat tartalmazza, hanem olyakat is, a melyek más nyelvekből jutottak a rumunba, s onnan hozzánk. Föl kellett azon szókat is vennünk, a melyek a magyarból jutottak a rumunokhoz. Ezek fölvétele az eddigi vélet ellenkezőjének bebizonyítása végett eszközöltetett. Fölvettünk végre oly szláv vagy más idegen nyelvbeli szókat is, a melyeknek eredete homályos volt. A szláv szókat illetőleg a rumun nyelv számos oly szláv szót is bir, a melyek a magyarban is megvannak, s miután e téren nem egyszer a rumun nyelv volt a közvetítő, azokból is meg kellett — a közvetlenség kiderítése végett — egyet-mást beszélnünk, a melyek közvetlenül a szláv nyelvekből jutottak hozzánk. A kimutatás 118 cikket tartalmaz; hozzáadva a függelékbeli 6 cikket, lesz összesen 124 cikk. E 124 cikkből 7 magyar és 7 szláv eredetű cikket tartalmaz; ezt levonva, a rumun eredetű cikkek száma 110 lesz, azaz a kimutatás 124 cikke, illetve szava közül csak 110 oly szót tartalmaz, a melyek közvetlenül a rumunból jutottak hozzánk.

E 110 szó közül csupán 60 szó rumun eredetű, kétése 25, szláv eredetű 15, meg nem határozható 10.

A mythos-tudomány jelen állásáról és új problémáiról.

I.

Igen régi idők óta foglalkozik a tudomány azzal, hogy számot adjon a régi népek mythosairól és kimutassa azt, mit értettek velők azok, a kiknek száján legelőször fordultak meg azon képzetek kifejezései, melyek az úgynévezett *mythologiák* elemeit teszik. De ámbár már *Herodotos* és a *stoicus* bölcsészek óta mai napig majd csaknem minden nemzedék és minden iskola előteremtett egy-egy rendszert, melynek alapján volnának a régi mythosok magyarázandók és értendők: ámbár éppen a legutolsó századnak igen sok jeles elméje a mythosok értelmezésén fáradozott: mégis bátran mondhatjuk, hogy a *mythos-tudomány* alig állíthatná magát idősebbnek mint huszonöt évesnek. Mert ismervén azt a rendszert, melyet az illető szak tudósai alkalmaznak ez idő szerint a mythos-magyarázat terén, semmi esetre sem illethetjük a *tudomány* nevével azon hóbortos kísérleteket, melyeket a múlt századok előteremtettek.

Mit szóljunk — hogy a régieket ne is említsük — arról az egész iskoláról, melynek élén *Creuzer* áll zürzavaros *symbolicájával*, és mely félig örült végleteiben, mint pl. *Nork* műveiben, mutatja be a világnak azt a szomorú tanulságot, hogy mily hibát követ el az ember akkor, midőn a dolgozó szoba csendes magányában az emberi társadalom legnaivabb fokaira akar tukmálni oly képzeteket, melyek az illető tudós agyvelejében születtek, és melyek már bonyolódottságuknál fogva is arra mutatnak, hogy így az ő korban okos ember semmi esetre nem gondolhatott? Mit szóljunk *Schelling* mély elméleteiről, a ki saját egyéni gondolkodásának fejlődését belevitte az ő korba és a mythosalkotó emberiségből egy theologiai facultást csinált — és még hozzá olyat, melyet mindennek, csak *okosnak* nem nevezhetnénk? Mit mondjunk azokról, kik a dolgot úgy képzelik, hogy az egyes népek természettudósai afféle akadémiákban vagy

természettudományi társulatokban megfejtettek legyen a természet talányait, felderítették legyen a tüneményekben nyilvánuló törvényeket, és ezen talányok megoldását és ezen törvények kifejezését hogy eltitkolják a nagy tömeg elől, azon hieroglyphicus nyelvhez folyamodtak, melynek inventára a mythológiákban fekszik előttünk, egyszersmind életet adván azon vallási rendszereknek, melyet ugyan-ezen bölcsek vagy utódaik a nagy tömeg fékentartására költöttek?

Kedvelt egy kifejezés volt minden korban ez a szó »tömeg«, oly szó, melynél inkább soha semmi nem degradálhatta az emberiséget! És épen ezért minden hypothesis között legjobban fogott a legutolsó.

Századunk elején oly halmazával rendelkeztek már a hozzávetéseknek, a rendszereknek, a legfinomabbnál finomabbul kigondolt subtilitásoknak a mythologia terén, hogy — és ez az emberi nem józan izlésének tiszteletére legyen felémlítve — *Hermann Gottfried* német tanárnak, a hírneves lipcei philologusnak, már senki sem akarta elhinni, hogy csakugyan komoly állításai azok, a miket a görög mondákról koczkaztatott; azt gondolták, hogy tréfál, hogy bolondot üz collegáival; pedig nem az ő hypothesisai a legvadabbak ezen agyonkínzott tudományban. Látott, hallott a világ azoknál sokkal furcsábbakat: lát azoknál vadabbakat évtizedekkel *Hermann* halála után is, oly időben, midőn a sok zagyalékosból már kikelt egy oly rendszer, mely egyszerűségénél fogva is az igazság bélyegét hordja homlokán, és melyet nem czáfolhatott meg senki, a kinek a régiségtudomány apró részletességei között megmaradt azon izlése és lélektani tapintata, melyek nélkül történeti kérdésekhez hozzászólni nem igen lehet. És hogy az új módszer világossága nem takarított el minden homályt, mely ezen tudományban még mindig összezavarhatná a fogalmakat, azt legjobban mutatja *Braun Gyula*, a pár évvel ezelőtt meghalt müncheni régész és műtörténelem-író, ki midőn összes tudományos gondolkodását egy ábrándos pontra építé, a mythos tudományát is új zavarba döntette volna, ha akadtak volna hívei. *Braun* még 1864-ben a világ összes mondáit le egészen az indián törzsekig, *Aegyptusból* származtatja és a hieroglyph emlékek tartalmát azon elferdítésekkel, melyeknek ily nagyszerű eszmevándorlások természetesen mindig ki vannak téve, *Chaldaea* közvetítése folytán fel akarja találni mindenütt, a miről akár a régi írók tudósításaiból, akár csak a későbbi

rabbik, egyházatyák stb. vagy éppen az apokryph hamisítók állításai alapján tudomásunk van. Bebarangolja Tolnát, Baranyát, hogy midőn *egységet* és *világosságot* akar előállítani, oly eszmezavart, oly bábeli chaoszt hagyjon maga után, a minőhöz hasonlót sem *Creuzer*, sem *Nork*, sem *Görres* nem voltak képesek eredményezni *).

Nem mutatkozott ezen téren semmi *fejlődés*. Mig a természeti ismeretek a legrégibb időktől fogva egészen napjainkig, történeti folytonossággal haladtak, úgy hogy az egyik nemzedék elődeinek munkálatait haladta meg, és a táguló tapasztalat, a szélesbedő látkör mértéke szerint vitte fokonkint előbbre az ismeretet, mindig egy-egy világosságot terjesztő eszmét hagyván hátra szövétnekül a következő nemzedéknek; mig az erkölcsi, társadalmi és politikai világnézet következetes haladással s nemzedékek *összefüggő* és elejétől kezdve napjainkig *egységes* szellemi munkálata útján küzdötte fel magát a mi korunk magaslatáig: addig a mythos-tudomány történetében semmiféle haladást nem észlelhetünk, és azért kellett megvonnunk a *tudomány* nevét azon száz meg száz kísérlettől, melyet ezen tágas mezőn tettek. *Braun* a maga hypothesisét éppen oly joggal küldhette volna világnak *Euhemer*os korszakában, és *Euhemer*os rendszere nem lett volna nevetségesebb *Creuzer* idejében, mint volt századokkal előtte. Csak az *apparatus* bővült, a későbbi több könyvvel rendelkezett, több adatot ismert mint elődje, hallatlanabb combinációkkal lépett fel: de egészben véve nem *fejlesztett* semmit, nem juttatta az ismereteket *magasabb* álláspontra, nem teremtett új eszméket, csak *másokat* kockáztatott, csak bővítette a rossz hypothesisek lomtárát.

Azonban volt egy egyetlen pont, melyben haladás mutatkozott némileg, oly haladás, mely hogy magunk is meghaladtuk, egyik legnagyobb jótéteménye századunk legutolsó tizedeinek. Mondottam már, hogy legszivesebben hajoltak az emberek azon hypothesishez, miszerint a mythológiákban természettudományi titkok volnának lerakva, melyeket a tudatlan, éretlen *tömegnek* csak ily mythologicus hüvelyben akartak volna a régi bölcsek nyilvánítani, hogy megértsék a kiknek való, és ne tudják meg valójukat azok, a kiknek az

*) *Naturgeschichte der Sage*. Rückführung aller religiösen Ideen, Sagen, Systeme auf ihren gemeinsamen Stammbaum und ihre letzte Wurzel von *Julius Braun*. (2 kötet. München, 1864—5.).

igazság talán megárthatna. Ezen természettani magyarázat, — melyet már a stoicus bölcsek is megkísérlettek, midőn a mythológiát *ex ratione physica* *) akarták értelmezni, — csakugyan alkalmazkodott az egyes korszakok természettudományi nézeteihez, és változott haladásaikkal együtt. »Az alchymia virágzásának idejében« mondja **) *Schelling* ezen tudomány avatottjai a trójai háborút az úgynevezett *philosophiai processussal* azonosíthatták, még etymológiákkal is támogatván az efféle magyarázatokat, olyanokkal, melyek mindenesetre valószínűsége nézve nem állnak a mai nap divó szöfejtegetések mögött. Mert *Helené*, a ki végett a trójai háború támadt, nem egyéb mint *Séléné* ***), a hold, mely viszont az *ezüstnek* vegytani jele. *Ilios* pedig, a szent város, szintoly világosan mutat *Hélios*-ra, a napra, mely az alchymiában *aranyat* jelent. Midőn az antiphlogisticus vegytan keltett általános figyelmet, a görögök férfi- és nőisteneit ezen vegytan elemeinek tekintették, a mindeneket közvetítő *Aphroditében* pedig az *élenyt*, mely minden természeti processusnak előidéző oka, szemlélték.«

A dolognak veleje az, hogy kiki a saját esze járását akarta reá tukmálni a régiekre, mert hiszen ez volt a középkornak, mely némelyek fejében még a legujabb korig is uralkodik, világfelfogása, hogy nem haladunk, hanem süllyedünk, és hogy az igaz ismeretek összességét, a valódi erkölcs délpontját, a régiségben kell keresnünk, a mely mindezzel birt, míg az emberiség fokunkint elfelejtette azokat, lebukott erről.

II.

Körülbelül ily felfogások uralkodtak a mythologia terén akkor, midőn a mythosnak egy új, addig ismeretlen iránya tűnt fel az irodalmi felfedezésekben oly gazdag századunk látkörén: az *ind monda*.

*) Cicero *De natura deorum* III. 24. . . . »eos enim qui Di appellantur rerum naturas esse non figuras deorum« II. 24. »Alia quoque ex ratione et quidem physica, magna fluxit multitudo Deorum qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni refererunt.« . . . »Physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulas.«

**) *Einleitung in die Philosophie der Mythologie*. (Összes műveinek Cottaféle kiadásában. 1856. II. Abtheilung I. kötet p. 29.)

***), Mely eset véletlenül hangtani jogosultsággal bír, és az új mythosmagyarázó módszer által minden kétségen fölé van helyezve.

Valamint a szanszkrit nyelv ismerete megteremtette az *összehasonlító nyelvészet* tudományát, midőn bemutatta az árja nyelvek viszonylagosan legrégibb fejlődési fokát és irányt adott a nyelvtények történeti tárgyalásának: úgy a régi szanszkrit irodalom megismerése, lényegesen elősegítve a már megállapított összehasonlító nyelvészet által, a görög-római mythos-körnek is felismerteté ind hasonmásait teljesebb, eredetibb és ennél fogva az elemzés tekintetéből hozzáférhetőbb alakban. Továbbá, valamint az összehasonlító nyelvészet alapján felismerhettük, hogy az összes árja csoport ugyanazon (mindenesetre csak abstract) nyelvnek beszéli dialectusait: úgy a veda hymnuszok megismerése legelőször vezetett azon úttörő gondolatra, hogy az összes árja mythos-kincs eszmei tartalma, anyaga ugyanazonos. De nemcsak erre, hanem még azon szembeötlő tüneményre is, hogy a görög-római mythos legelőkelőbb alakjai ugyanazon nevekkel vannak megnevezve mint az ind mythos megfelelő alakjai, és hogy ezen nevek ugyanazon viszonyban állnak egymáshoz, és ugyanazon hangtörvények szerint függnék egymástól, mint az árja nyelv kincs egyéb legősiebb tagjai.

Mind ott találjuk őket, a görög mythologia csudálatos alakjait, a szanszkrit hymnuszokban, oly teljességgel és oly prototypikus fokon, miszerint csuda, hogy akadtak mégis számosan, kik — mint a már fennemlített *Braun* — »a nyelvészczéh« kényekedvéből eredőnek és csak »önkésztette hangtörvényeikre« támaszkodóknak nevezték azon eredményeket, melyeket az új nyelvészet szorosan történeti módszerrel és mindig kivétel nélkül érvényesülő törvények alapján mutatott ki. *Kuhn Alberté*, a berlini tudósé, azon érdem, hogy legelőször vetette meg alapját ezen most már el nem tagadható ismereteknek, és joggal mondhatjuk, hogy mythos tudomány csak azóta létezik, mióta a nevezett tudós »*Über die Herabkunft des Feuer's und des Göttertrankes bei den Indogermanen*« (1859) című munkájában legelőször mutatta meg egy széles adatkörön az új módszer menetét, irányát, céljait. Lehetetlen azonban nem említenünk mint *Kuhn* elődjét még *Grimm Jakabot*, ki még mielőtt az árja mythos fogalma megszületett volna, a mythos egységét germán téren mutatta ki.

Az új mythos-magyarázó módszernek tehát ez a legközvetlenebb oldala: a *nyelvészeti, az összehasonlító*; és innen van, hogy ezen módszer az *összehasonlító mythos-tudomány* neve alatt mutatta

be magát, minthogy elsőleges iránya és célja abban központosult, hogy azok, kik hozzá szöloottak, az *összehasonlító* nyelvtudomány biztos törvényeinek fonalán mutatták ki az árja népek körén belül a *mythos-kincsek* egyazonosságát. De lehetetlen volt, hogy ezen úttörő kutatások egyszersmind világot ne vetnének a *mythos* tulajdonképeni tartalmára, eredeti értelmére.

A *mythos*okban szereplő alakok azon hymnusokban és epókban, melyekből reájuk vonatkozó ismereteinket meritjük, már *hússal vérrel bíró személyekként* lépnek elének, mint *istenek*, mint *hősök*. Világos, hogy se istenek, se hősök nem lehettek az emberi nem legeslegelső képzetei; kétséget pedig nem szenvedhet, hogy a nyelvben és a *mythosban* birjuk az emberiség legelső, legősiebb szellemi munkálatát: azok az emberiség lelki életének legrégibb lenyomatai. De semmiféle képzet nem jut az ember szellemébe önmagától és a nélkül, hogy keletkezésének valami *szemlélet* okot ne szolgáltatót volna. Minden képzet valami anyagi behatás következménye. A mondai képzetek tehát okvetlenül visszamutatnak az anyagi világ tüneményei közül azokra, melyek köztük a legszembetölőbbek és melyek legelőször indíthatták az épen ébredő, és a külvilágot magával ellentétbe helyező emberi szellemet arra, hogy azokat a saját módja szerint felfogja, és midőn felfogja, róluk valamit *mondjon*, szóval *megnevezze* azokat, és midőn azokon változásokat tapasztal, róluk *ítéletet* alkosson. Az anyagi világ tüneményei közül gondolhatunk-e első sorban másra, mint azon nagyszerű égi tüneményekre, melyek az embert legelőször ösztönözhatték arra, hogy róluk fogalmat alkosson, azon magasztos természeti változásokra, melyek az emberi nem keletkezése óta legjelentékenyebben foglalkoztatják a közönséges ember elméjét.

Ott lehetnek csak ennél fogva a *mythos*nak is elemei; és az árja *mythos*anyag átkutatása fényesen igazolja ezen elméletet. Azt látjuk ugyanis, hogy mindazon istennevek és nösnevek, melyeket Homérosból és Hesiodból ismerünk, sajátképen nem *tulajdonnevek*, hanem ép oly *appellativ* nevek, mint akár e szavaink: fényes, világos, bolyongó, siető, futó stb., és hogy ezek nem egyebek, mint sokoldalú nevei a napnak s az égnek, végre hogy feltaláljuk őket egymásnak mind hangtanilag, mind értelem tekintetében tökéletesen megfelelő módon a görög költészetben épen úgy mint az ind hymnusokban, vagy legalább is az ind nyelvben. Hogy példát hozzak fel: ha veszem

Uranos-t egyrészt és a szanszkrit *Varúdat*, úgy a hangtörvények alapján azt találom, hogy e két név azonos és hogy (szkr. *Var* = befödni) annyit jelentenek mindketten: *a befödő*, tudniillik a setét égi boltozat, a setétség. Épen úgy a *Daphne* neve a görögben nem egyéb mint az ind *Ahana*, mely egy régibb *Dahaná*-ból lett, és mely annyit jelent: a fényes *hajnal*.

De azon anyag, mely fölött a mythos-kutatók és nyelvészek rendelkeznek, nem enged mindig ily kétoldalú azonosítást. Ilyenkor maga a görög vagy maga az ind költészet is szokott elegendő támpontot szolgáltatni a mythosi alak megértésére. Hogy mit jelent e szó *Apollo*, azt ma már nehéz megtudni, de ha ott látom, hogy *Apollo Xanthos* (sárgá)-nak nevezetik, vagy hogy a görög hymnusköltő azt mondja róla: *Délios* (a fénylő) és *Lykegenés* (a világosságból született): úgy látom, hogy *Apollo* csak a napnak lehet egyik neve. Ez csak egy pár rövid példa az összehasonlító mythos-magyarázat köréből, és nem is a legcsattanósabbak közül való, mert nem tarthattam alkalmasnak e »Közleményekben« reproducálni *Kuhn* és *Müller Miksa* mindazon szellemdús magyarázatait, melyek által a mythos-magyarázatot az exact tudományok sorába emelték. És különösen az utóbbi az érdem, hogy az összehasonlító mythos-tudományt az árja körön belül a lehető legszélesebb alapra fektette, és annak eredményeit előadásának vonzó modora és könnyed folyása által a szak tudósok szűkebb körén túl, a művelt közönség között népszerűsítette. Úgy gondolom, mindenki legkönnyebben győződhetik meg ezen összehasonlító mythos-módszer exactságáról és arról, hogy ezen módszer, midőn biztos alapra fektette és szilárd törvényekből vonja le az emberi szellem legősiebb tartalmát és munkáját, legelőször szabadította fel a mythos-értelmezés széles terét az önkényes elmefuttatásoktól: ha nem sajnálja elolvasni *Müller*-nek *essay*-ét »az összehasonlító mythos-tudományról.« *) Ott oly széles és oly vonzó kombinációkban egybeállított példa- és adattárt fog találni, hogy azonnal el fognak oszlani mindazon kételyei, melyekkel talán első hallásra ezen módszer irányában viseltetik.

Az összehasonlító — vagy mondjuk inkább *lélektani* — mythos-rendszer nem elégszik meg azzal, hogy felderítse az egyes mythosi alakok jelentését és érteményét, hanem tisztába hozza egy-

*) *Essays* (német fordítás). Lipse, 1860. II. kötet. 1—128. l.

szersmind azon viszonyokat és vonatkozásokat is, melyekbe a mythológiákban az egyes alakok egymáshoz lépnek.

Apollo szerette Daphnét, Daphné megszökik előtte és babérfává változik, meghal a mint Apollo meg akarja ölelni. — »Min-denki,« ügymond Müller, »a kinek szeme van, hogy lásson, és szive, hogy érezzen a természettel, mint a régi korok költői éreztek vele, még ma is láthatja naponkint, hogyan siet a hajnalpir mindennap az égboltozaton, hogy eltűnjék, midőn a szerelmesen utána futó nap készül megölelésére.« (82. lap).

És hogy babérfává változik, az egy későbbi görög vonása ezen általános árja mondának, minthogy a görög nyelvben a babért daphné-nak hitták.

»Endymión, egy kitünő szépségű fiatal ember, Seléné által álomba ringattatik azért, hogy Seléné őt zavartalanul megcsókolhassa.« *Endymión* (endýō = a víz alá bukni), a tengerbe bukó le-áldozó nap fölött nem látjuk-e minden éjjel szerelmesen ragyogni Selénét a holdat? És ezen Endymion nem-e *Kalykének* (kalýptō = eltakarni) az eltakarónak, a mindent elfödő éjjelnek a gyermeke?

De nemcsak szerelmeseket látunk a mythosokban, látunk ott *harczokat* is; mert hogy ne hatott volna az emberre az a szenvedélyes háboru, melyet a fényes nap ví a setét fellegekkel, vagy a nappal az éjjellel, midőn

»A szőke reg a barna éj

Kétes csatában küzködik.« ? (Arany).

Mert Herakles, Theseus, Odysseus, kik küzdenek és szenvednek, nem jelölnek mindjárt eredetileg személyeket, hanem mint az összehasonlító nyelvtudomány kimutatta, csak nevei a száz meg száz nevezettel bíró napnak, mely naponkint megküzd a setétséggel, a felhővel, az esővel stb., mely midőn az égboltozatáról letűnik, tengerre száll, vagy az alvilágba indul, hogy ismét más munkák végzésére és új harcok küzdésére újra meg újra megjelenjék a lát-határon.

Nehezemre esik csak ily kevés és rövid példákkal beelégednem, mert attól tartok, hogy olvasóim közül azokban, kik tán még nem foglalkoztak közelebbről az új mythos-tudomány eredményeivel, nem bírok felkölteni ezen módszer iránt annyi hitelt, a mennyit megérdemel.

De hogyan hozhatnék fel több példát? Hisz akkor mindjárt le kellene fordítanom egész terjedelmében Müller értekezését! Azt mégis meg kell említeni, hogy az új mythos-módszer képviselői ezen fejtegetéseiket távolról sem értik úgy, mintha Apollo és Herakles *jelképei* (symbolumjai) volnának a napnak, Daphné, Eurydiké a hajnalnak stb. Semmi esetre! E nevek, és száz meg száz egyéb név, nem *jelképezik* a napot, a hajnalt stb., hanem épen úgy *jelölik*, *megnevezik* e tüneményeket, mint a megfelelő magyar vagy latin szók, épen úgy mint sol, lux stb. Így értette az ember e mondai kifejezéseket akkor, midőn lefelől ejtette ki azokat, és az emberi szellem fejlődésének csak egy második foka az, melyen állva megfeleledkezett e szavak eredeti jelentéséről és azokat tulajdonnevekként, és azt, a mit jelölnek, élő személyekként fogta fel. És ezen személyesítése a mythosi alakoknak, melylyel együtt egyszersmind a régi *vallásnak* is meg volt vetve első alapja, a nyelvfejlődés egy jelentékeny mozzanatával áll összefüggésben: a *synonymia apadásával*.

A régi ember, midőn estve a napot leáldozni látta, midőn teszem a tengerparton lakó úgy látta, hogy a nap a tengerbe süllyed és nemsokára ezután a hold fénye tűnik fel az égboltozaton, e két tünemény között okszerűségi viszonyt képzelt. A nap elszökik a hold elől, mely őt szereti, víz alá bukkanik, hogy elrejtse magát, a hold pedig örökös a tenger színe fölött, míg várásából kifradva oda hagyja helyét. Ugyancsak midőn a nap leáldozik, a nappal tiszta kék eget vörös színben látja. A nap harczott tehát a setéttséggel és iszonyu vereséget szenvedett, ott van a vér a veres égbolton, melyről a nap leszorult és melyet most a setéttség nagy táborra faglal el. És midőn reggel a világosság ismét győzedelmeskedett a setéttség fölött, a mely minthogy a reggelt megelőzi, annak atyja: *Oedipus* megöli saját apját (*Laiost*), és midőn estve ugyancsak *Oedipus* egyesül az alkonyattal, mely alkonyat az éj neje, akkor *Oedipus* nőül veszi apja feleségét. Hogy *Oedipus*, *Laios*. *Jokaste* csakugyan azt jelölik, a miknek a mythos-tudomány mondja azokat, az összehasonlító nyelvészeti alapon bebizonyítható, mert matematikai bizonyossággal van kimutatva, hogy ezen nevek csakugyan mást nem jelölhetnek, mint épen ama fogalmakat. A régi ember a mindig más-más körülményekbe kerülő, és minden egyes tapasztalat alkalmával más-más képzeletre és viszonyításra okot szolgáltató napot, ezen

viszonyokhoz és körülményekhez képest más-más névvel nevezi, és nem juttathatja még öntudata elé, hogy tulajdonképen csak egy alanyval van dolga. Innen van az a szám- és szertelen név, az a gazdag synonymia, melyvel a mythos tárgyait megnevezi. De a szellemfejlődésének történetében egy fontos fordulópont az, midőn a különféle jelek alapján elnevezett tárgy azonossága is az öntudat elé jut. A midőn ezen fordulópont beáll, okvetlenül egy név ragadtatik ki a sok közül és megmarad állandó neve a tárgynak, úgy hogy a többi név jelentése lassan-lassan kihál az ember öntudatából. A synonymiának ezen redukáltatása okozta azt, hogy ezen jelentést vesztett neveket a későbbi ember tulajdonnevekként tárgyalta, hogy midőn a hajnal számos jelei közül felkapta az *Eos*-t, *Daphné*, *Eürydiké*, *Eürüphaessa* és még több *Eürü*-vel összetett név, mely mind annyit jelent, hogy a *messze* (*εὖρον*) *fénylő*, tulajdonnévvé, személynévvé lettek, és azon természetes viszony, mely a hajnal és más tünemények között forog fenn, *genealogicus* viszonyyná változott. Mi egyszerűbb mint az, hogy *Eürüphaessa* anyja *Héliosnak*, hogy a messzire fénylő hajnaltól születik a nap; vagy hogy *Eürüdiké* lánya a vízbe süllyedt *Endymion*-nak?

Az összehasonlító nyelvtudomány ezen neveket mind megmagyarázta és a mythos eredeti magvát kihámozta azon mondai hűvelyből, melybe burkolva van. A trójai háború, az argonauták utazása az arany gyapjuért, az Odysseus kóborlásai és számtalan kalandjai, a Herakles tizenkét munkája csupa oly dolgok, melyeket minden nap látunk végbe menni az égen, ha a régi ember szemével pillantunk a magasba. És a régi ember csakugyan úgy is látta minden nap és mythosában, mely nem akart sem mese sem bölcsesség lenni, hanem pusztá constatalása annak, a mit és a hogyan észlelte, egyszerű szókba öntötte ezen szemléletét. Csakhogy később, midőn ezen kifejezések érthetetlenekké váltak, kész volt a mese, és azt a mit Herakles minden nap véghez visz, hogy megöli az éj szörnyeit, azt a mesében *egyszer mindenkorra teszi*.

A mythos ezen felfogása és magyarázása pusztán nyelvészeti alapon keletkezett. Ahhoz nem kell nagy philosophia, hogy az ember belássa, hogy oly nevek, minők a mythosban szereplők, pusztá szélelynek nem lehetnek eredményei, és még kevésbé az, hogy pusztá szeszély alapján nem fordulhatnak elő ugyanazon szereppel felruházza Indiában és Hellásban. De azt, a mit a nyelvész a mythos

jelentésére nézve tisztába hozott, azt a philosophia még erősebb és szélesebb alapra fekteté, midőn kimutató, hogy a nyelvészet által tisztába hozott mythos-alkatás *lélektanilag* véve egyik szükséges formája az emberi szellem fejlődésének, a mely nélkül sem a nyelv alakulása, sem pedig a gondolkodás későbbi fokai meg nem érthetők. És ezen pszichologiai megalapítás, mely körül különösen *Steinthal*-nak vannak nagy érdemei *), annál biztosabbá tette a nyelvészeti módszert is és emelte ezen nyelvészkedő mythos-tudománynak hitelességét. Ma már kevés lényeges és számbavehető vitapont létezik a mythos-tudomány kérdéseire nézve az illető kutatók között. Az egész az, hogy némelyek tágasabb tért engednek a *zivatarnak*, a *villámnak* stb. **) mint *Müller* és *Kuhn*, míg Angliában *Cox* egy tudós *Reverend* szorosan ragaszkodik *Müller* álláspontjához, melyet széles tudománynyal irt két kötetben ***) bőven kidolgozott és egy pár kisebb könyvben népszerűsített, sőt az iskolai oktatásba is bevezetett.

De a részletekben való eltérés mellett minden józan mythos-tudós azon igazságot megdönthetlen alapjának vallja a mythos-tudománynak, hogy 1) az árja mythosok nem egyebek, mint legrégebbi szólása az árja fajnak a természetben végbe menő mindennapi tüneményekről, és hogy 2) a mythosban előforduló nevek eredetileg nem mások, mint régi elnevezései ezen tüneményeknek, és hogy ennél fogva a többi nyelvanyag rovatába tartoznak s az erre alkalmazott nyelvészeti módszer által érthetők meg.

Ezen Európa éjszaki részéből kiindult módszer Európa déli részének nem rég egy igen lényeges gazdagodást köszön. Azon munkát értem, melyet a szellemdús olasz tanár *Angelo de Gubernatis* angol nyelven irt ****) (már németre is le van fordítva) és melyről gróf *Kuün Géza* úr a »*Budapesti Szemlé*«-ben nem rég megemlékezett.

*) A *Zeitschrift für Völkerpsychologie* számos cikkében.

**) Különösen *Schwarz*, *Kuhn* sógora és munkatársa, (*Der Ursprung der Mythologie*, Berlin, 1860) és *Sonne*, *Mond und Sterne*. (Berlin, 1864.), valamint a *Revue linguistique* által képviselt *francia* iskola, különösen *Bréal*. Ide tartozik még maga *Steinthal* is.

***) *Aryan mythology*, London, 1871.

****) *Zoological mythology*, London, 1872. 2 kötet.

De Gubernatis munkája az összehasonlító mythológiának különösen egyik érdekes pontját dolgozta fel minden részleteiben.

Annyi tudva volt a mythos-tudomány megalapítása óta, hogy a mythosokban szereplő állatok nemcsak véletlenül választottak, hanem hogy a mythos-alkotók szellemében ezen állatok egy különös jelentéssel bírtak, mely az illető mythos természetével összefügg. Így legkorábban ismerték fel azt, hogy a kigyó vagy sárkány rendszeren nem egyéb, mint a villám vagy az eső, és ha pl. Herakles vagy Perseus kigyót győz le, úgy ez nem mond egyebet, mint hogy a nap győzedelmeskedik a zivatar fölött. Ezen felfogás, az tudniillik, hogy bizonyos természeti tűnemények bizonyos állatokkal hozatnak összefüggésbe, a legtovább tartotta magát fenn a nép képzeletében — hiszen mi is hányszor nem mondjuk hogy »bárányfelhő.« Az állatok mythosi jelentése azonban oly furcsa jelenségeket tár elénk, hogy igen nehéz feladat volt itt tiszta képét nyújtani a régi emberiség felfogásának. Milyen összefüggésben van pl. a számár a nappal, egy felfogás, melyet az árja (és mint ki lehet mutatni, a sémi) mythos oly gyakran mutat fel (pl. Midás számárfüleiében stb.). E feladattal a szellemdűs *de Gubernatis* birkózott meg, oly széles alapra fektetvén ebbeli kutatásait, hogy munkájában alapos feldolgozásban van előttünk azon egész anyag, mely (legalább árja téren) tekintetbe jő. Nincs elfeledve semmiféle nagy vagy kicsiny állat, mely a mythosban szerepet játszik, és minden előforduló eset egybevetéséből ki van fejtve az illető állatoknak jellege a mythosi kifejezésekben.

Már *Schwarz* *) is nagy figyelmet fordított a mythos-tudomány ezen kérdésére; de a mennyiben ő egyrészről csak a hellén és germán mondakörből indul ki, másrészről az állatországnak is csak egyes részleteit veszi fel, csak némi előmunkálataképen tekinthető *de Gubernatis* kimerítő tanulmányainak, melyekben nemcsak az árja mythosban előforduló összes állatok vannak tekintetbe véve, hanem melyek még az árja körön túl is némi odamutatásokkal szolgálnak. Így pl. hogy egyebet ne is említsek, a magyar nép mondából is megmagyaráz egyet mást és hébe korba a bibliai mondákra is tekintettel vagyom.

*) *Ursprung der Mythologie* első négy fejezeteiben.

III.

Eddig az új mythos-tudományi módszernek csak *nyelvészeti* oldalát emeltem ki. Valamint mai nap alapos nyelvészkedést nem képzelhetünk lélektani alap nélkül, úgy a mythos-tudomány is, sőt még nagyobb mértékben mint a nyelvészet, lélektani alapon indul. Hogy mily fontos a mythos-kutatásra nézve ezen alap, azt röviden egy példán akarom kimutatni.

Igen szembeszökő tünetény a legrégebbi mythosok szemlélése alkalmával az, hogy pl. az éj setétsége és a felhős, esőző ég között, vagy a hajnal és az estszürkület között a mythos különbséget nem tesz. Mindkettő a mythosi öntudat számára egy s ugyanazon tünetény. Midőn a nap legyőzi a zivatart, a mythos ezen tüneténről úgy ad számot, hogy azt mondja: a nap meggyilkolta az ellene felázadó apát vagy anyát. Pedig csak úgy érthetni ezen kifejezést, ha figyelünk arra, hogy a mythos-alkotó ember az éj setétségét, melynek méhéből tör elő a nap világa, ez utóbbi szülőjének nézi. Hasonlóképen nem tesz különbséget a nap működését megelőző hajnalpir között és az esthajnal között, mely a nappal után áll be. Mindkét esetben tehát csak a tünetény jó tekintetbe, az *időre* pedig nem reflectál az ember. Ez egy nevezetes lélektani jelenséggel van összefüggésben, melynek valóságát a nyelvészi vizsgáldás ép oly bőven constatalhatja, mint a mythos-kutatás.

Ugyanis a kategoriák között legkorábban fejlődik ki az ember lelkében a tér kategoriája, és ennél csak később az időé. Már az állatok is térben különböztetik meg a tárgyakat, és a térben való felfogás a legelső öntudatos tette az emberi szellemnek. Hogy ezen categoria bir elsőséggel az ember szellemi kifejlődésében, azt bőven bizonyítja a nyelv. *Humboldt Vilmos* egy jeles értekezésében*) törekedett legelőször kimutatni, hogy a pronomen eredetileg a helyfogalomból indul ki. Igen sok, sőt mondhatnók, a legtöbb nyelvben a helyhatározó szavak használatnak ott is, hol idő meghatározásáról van szó. A finn *Kausi* például, mely *időszakot* jelent, eredetileg az *út, irány* értelmével bir, mint ezt *Budenz* kimutatta**). A ma-

*) *Über die Verwandtschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen*. Berl. 1830.

**) *Magyar Nyelvőr* 1875. 75. lap.

gyarba *előtt, után, -ig*, melyek a térbeli irány és határ megjelölésére szolgálnak, egyaránt használatnak az időviszony ugyanazon oldalának megjelölésére stb. Különösen pedig a sémi nyelvekben tapasztalhatjuk, hogy az időjelölő szók majd csaknem mindnyájan térbeli viszonyokat jelölnek eredetileg. *Sâm* (ott), *lifnê* (előtt), *acharê* (után), a héberben a tér fogalmáról, melyet eredetileg fejeznek ki, átvitettek az időviszony kifejezésére is. Az arabban van erre nézve egy igen érdekes szó. *Bejna jedej* . . . szószerint annyit tesz: *két keze között* (vkinek), de a térfogalom kifejezésére használtatik ily egyszerű értelemben: *előtt*; p. o. *Kuntu bejna jedejj al-melik*: a király előtt voltam, álltam. Nevezetes már most az, hogy az arab nyelvnek elég klasszikus szövegeiben is (pl. magában a koránban) találkozunk ily kifejezéssel: *bejna jedejj al-zemân*, ez v. amaz idő kezei között, azaz *előtt*. Ily példákon az ember legkönnyebben láthatja, mily másodlagos szerepe van az emberi szellem kifejlődésében az *idő* kategóriájának a *tér* kategóriája mellett. Az *időt*, midőn azt az ember legelőször megkülönbözteti, a *tér* szempontja alatt fogja fel *).

Ugyanezen lélektani jelenség az, melyet a mythosban észlelhetünk. A térben való megkülönböztetés a mythos-alkotás fokán már végbe ment. Azon nagyszámu mythosi kifejezések, melyek az *évr-*vel való összetételből eredtek, feltételezik azt, hogy a *tér* kategóriája a mythos-alkotó ember öntudatában kifejlődött legyen, míg az *időben* való megkülönböztetés még nem fejlődött ki az emberi öntudatban. Csak így érthetjük meg azt, hogy a mythos a hajnal-t majd a nappal anyjának, majd pedig leányának nézi. De más részről már az által, hogy a mythos a különböző tüneményeket egymáshoz rokonsági viszonyba hozza, mint anyát-leányt, testvéreket stb., az egymás után való *következés* felfogásának csirái vannak megadva és velük együtt az időben való elhelyezés legelső alapja van lerakva az emberi tudatban. Az egymásután következő tünemények t. i. a *causalitás* szempontja alatt sorakoznak egymás mellé az emberi tudatban és ezen *causalitás* felfogása az, mely az *idő* kategóriájának tudatossá válását előkészíti.

*) A német *Zeitraum* szó erre nézve igen tanulságos.

IV.

A mythos-alkotás, mint nem hiába hangsúlyoztuk, az emberi nem lelki életének legrégibb foka, legelső formája azon szellemi működésnek, hogy az ember a külvilágot saját énjétől megkülömbözteti és mint tárgyat helyezi saját öntudatával ellentétbe. A mythos-alkotás fokát, mely a nyelvalkotással egykoru *), nem előzi meg semmi más foka az ember szellemi fejlődésének, sőt épen ezen foka az, melyből még soká a későbbi fejlődés kiindul, midőn a mythos mindig más-más alakban lép elő az emberi szellem fejlődésének mértéke szerint. A vallási és nemzeti eszme ébredése a mythosi képzetekből indul ki; mindketten a mythosból nekik megfelelő gondolatokat vonnak le, de maguk részéről megint ép oly erővel hatnak a mythos fejlesztésére.

Ezen culturtörténeti igazság úgy gondolom elég világos czáfolatául szolgálhat azon fejlődési schemának, melyet az úgynevezett *positivista* iskola, élén a tág pillantásu *Comte Ágost*, állított fel mint megingathatlan szentírását az emberi nem fejlődése történetének. Legujabb időben még a Comte legnagyobb tanítványa és utóda *Littré Ernő* **) fejtegette ezen fejlődési schemát az ember szellemi fejlődésének valamennyi nyilatkozatain és irányain keresztül, és *Németországban*, hol a *positivismusnak* különben nem akadt sok híve, *Twisten Károly* foglalta össze eredményeit ***). — Ezen fejlődési schema röviden abban áll, hogy az emberiség három fejlődési fokon megy keresztül. Előbb világnézetének a *vallási* felfogás ad irányt, egy második fokon a vallási álláspont kritikátlanságát a *metaphysikus* felfogás (vagy másként a *prioristicus*) váltja fel, míg az emberi szellemet évezredek tévelygéséből a *positiv* vagyis *tudományos* kísérleteken és tapasztalatokon alapuló felfogás szabadítja fel.

*) Már *Herder* tisztában volt ezen igazsággal; utána legelőbb *Schelling* adott neki kifejezést: »Beinahe ist man versucht zu sagen, die Sprache selbst sei nur die verblichene Mythologie, in ihr sei nur in abstracten und formellen Unterschieden bewahrt, was die Mythologie noch in lebendigen und concreten bewahrte.« (*Einleitung in die Philosophie der Mythologie.* 52. 1.)

**) *La science sous point de vue de la philosophie.* (Páris, 1873.)

***) *Die religiösen, politischen und socialen Ideen der asiatischen Culturvölker und der Aegypter dargestellt von Carl Twisten*, herausgegeben von Prof. Dr. *Lazarus*. (Berlin, 1872. Lásd különösen a *bevezetést*).

Egészen eltekintve ezen schéma egyéb belső gyengéitől, azt látjuk, hogy olyan szellemi fok van annak élére helyezve, mely az emberi nem lelki fejlődésének egy hosszú, *Comte* és követői által tekintetbe sem vett, korszak által van megelőzve: a *mythos-alkotó* kor által, melynek számára a positiv iskolának helye nincs. Az emberi nem nem kezdette meg lelki életét azzal, hogy *transzcendentális* eszmékkel foglalkozzék, hanem hogy öntudata elé hozza, lelke elé jelenítse a külvilág legközvetlenebb, mindenki által látható tárgyait és tüneményeit, és ezen öntudat elé jelenítésnek legelső formája mint láttuk a *mythos*. Csak lassu menettel fejlődött ebből a vallás, és ennek is csak igen késő foka az, mely az érzéki tapasztalat alá nem eső dolgokat fogadja be körébe. *Comte* rendszere ennélfogva hajótörést szenved az újabb összehasonlító *mythos-tudományon* és *vallástörténet* konstruálása képezi leggyengébb oldalát. Még legnagyobb tisztelői is e *Comte* által behozott úgynevezett *positivismusnak* is befogják látni, hogy nem egyéb mint merész félreismerése a *historia* menetének, ha az ember az ókor végére teszi a *monotheismus* keletkezését, midőn tudniillik a római birodalom romjaira a *katholicitás* eszméje épült *).

Ha a *mythos-alkotás* az ember lelki életének legeslegelső fokát képezi, úgy nem lehet az korlátolva csupán csak az *árja* fajra. Sőt midőn látjuk, hogy lélektani szükség, hogy a *mythos-alkotó* öntudat mindig csak bizonyos körből vegye tárgyait és hogy bizonyos módon és meghatározott irányban hasson reá a természeti tünemények egymáshoz való viszonya: úgy adva van egyszersmind azon igazság, hogy a *mythos-alkotás* anyaga és iránya nem csupán az *árja* fajon belül azonos, hanem *közös* tulajdona az egész emberiségnek. Nem mintha az emberi család akkor kezdett volna a *mythos* alkotásához, midőn még a különböző *ethnographiai* fajok nem váltak volt el egymástól, mert az *ethnographia* és *őstörténet* újabb eredményei **) bizonyossá tették, hogy a nyelv és ennélfogva a *mythos* is csak a *faji* élet bizonyos fokán keletkezett; hanem oly értelemben, hogy megengedve azt, a mit senki kétségbe nem vonhat, hogy a szellem fejlődésének törvényei s a lelki élet feltételei az

*) Lásd: *Cours de philosophie positive*. (Kiad. Littré E. Páris, 1869.) V. köt.

**) Müller Friedrich. *Allgemeine Ethnographie*. (Bécs, 1873.) 33. l.

egész emberiségre nézve ugyanazok, nem pedig ez ethnographia fajkülömbőség szerint különfélék: kell, hogy ugyanazon *mythos-anyaggal* találkozzunk azon ezerszinű néptörzsek között, melyeket egy jobb kifejezés hiányában sokan jog nélkül *túrániaknak* neveznek, és ugyanazzal a *sémi* népeknél, mint a milyen élénk lépett az árja népek gazdag mythológiájában. Az újabb mythos-magyarázó módszer kezdeményezői, ezen igazságra még nem lehettek tekintettel, mert elég munkát szerzett nekik tételeik keresztülvitele az árja népek egész nagy során keresztül. És azon körülmény, hogy soká elhanyagolták az anárja mythost ugyanazon szempont alatt nézni, a milyen az árja körön belül vált általánosan uralkodóvá, igen sok téves felfogást engedett átöröklődni egészen a legújabb korig. Ezen téves felfogások között a legnevezetesebb, és ezért csak ezt az egyet akarom itt kiemelni, azon nézet, mely a *dualisticus vallásformára* nézve uralkodik. Majd csaknem általánosan el van ismervé, hogy ezen dualisticus vallásforma, melyre nézve különösen a *persa dualismusból* szoktak kiindulni (*Ormuzd és Ahrimán*), azon *morális problema* feltevéséből eredt, melyre a rosznak, a bűnnek stb. eredete szolgáltatott alkalmat, és ilyenkor rendesen el szokták hanyagolni, vagy pedig egyáltalában véve kétségbe vonni azon bizonyosnál bizonyosabb tényt, hogy a *dualismus* nemcsak oly művelt népnél találtatik, minő a régi persa volt, hanem találtatik igen gyakran a szellemi képzettség oly alsó fokán álló és még a természeti állapotból alig kiemelkedő törzseknél is minők az Algonquintörzsek, Irokézek, Zulukafirok, Hottentottok, Khondok, a Loangót és Nyugat-afrikát lakó törzsek stb.*). El szoktak tekinteni továbbá attól, hogy az, mit a persa dualismus már abstractabb általánosságban mond el, azt concret korlátoztságban feltaláljuk mindazon népmondákban, hol a *két testvér*, rendesen *ikertestvér*, egymás elleni harcza és az egyiknek győzelme a másik fölött beszéltetik el; egyszóval elszoktak tekinteni a dualismusnak, melyet csupán csak a vallás szempontja alatt fognak fel, *mythosi* eredetéről és hátteréről. Mert mindezen dualisticus felfogásoknak alapja nem más mint azon théma, melyet a mythos ezer meg ezer változatokban mond el, hogy a két testvér, a nap és az éj, a nap és a setétség, a vidáman fénylő és mosolygó ég és a komor, zivataros, setét ég, vijják azon párviadalt, mely az

*) Lásd: Tylor Edw. *Primitive Culture*. (London, 1872.) II. 287. kk.

ősemlékére a legközvetlenebbül hatott! És maga a persa dualismus is még dogmaticai hüvelyén is átsugáraztatja mythosi eredetét, midőn *Ahuramazdaót* (Ormuzd) összeköti a nappal, a világossággal, *Agromainyust* (Ahrimán) pedig a setétséggel, az éjjel, úgy hogy a persa dualisticus hitágazattannak kétféle szellemei, az Ormuzdfélék és Ahrimánfélék aszerint csoportosulnak, amint vagy a világosságot vagy a setétséget szolgálják *). Hogy mily hamis útra tévedezik azoknak felfogása, kik a dogmaticus dualismust nem szemlélik mint *vallási tovafejlését a mythosi alappelfogásnak*, azt leginkább láthatni azon férfiúnál, kinél jobban senki nem tanulmányozta a *parsismus* és az *eráni régiség* részleteit, *Spiegel Frigyes* erlangeni tanárnál. Ő az eráni dualismust csupán csak dogmaticus fokán kapja fel és aztán még azt sem tartja bizonyosnak és kétségen felülinek, hogy ezen dualismus az árja faj közös világnézetéből ered »*minthogy a vedákban egész hymnuszok találtatnak, hol a setétség mint a hajnal egyenjogu testvére van felfogva, anélkül hogy ellentétes természetük említettnek.*« Ezért *séini* befolyást is enged a persa dualismusra annál is inkább, minthogy ezt eddig »csupán csak Babylonra és Eránra nézve lehetett kimutatni« **).

Valóban valamennyi mythosi formák között leginkább ezen *harczokon*, melyeket testvér testvérről, férj feleségével vi, szemlélhetjük a mythosi szempontok és a mythosi irány azonos voltát a legeslegkülömbözőbb fajokhoz tartozó törzsek és népek között.

»Régi időkben«, így beszéli az eszkimó monda, »egy nagy eszkimó-hódító oly nagy hatalomra tett szert, hogy az égbe is repülhetett. Ily alkalommal egykor hugát is, egy csinos leánykát, magával vitte és azonkívül egy kis tüzet; melyből aztán a *napot* csinálta. Hosszu ideig teljes összhangzatban élt a két testvér, de későbbben a fivér kegyetlen szokásokat vett fel és sértegette hugát. Eleinte ez nagy türelemmel viselte el bátyja rosz modorát, míg egyszer amaz tüzet vetett hugára és egyik orcáját megperzselt. Szépségének ezen csorbitására felbőszült a szelid leány, megszökött bátyjától és *holddá* lett. Azóta üldözni kezdé őt bátyja és üldözi mostan is.« Ugyanazon mythicus felfogás nyilvánul ezen eszkimó példában, mint

*) Ennek részleteit most legjobb átnézetben találhatni *Spiegelnél. Eranische Alterthumskunde*. II. kötet. (Leipzig, 1873.) 20—140. lap.

**) *Eran. Alterthumsk.* 19. lap.

a melyet az árja mythosokban találunk; az tudniillik, hogy oly két természeti tűneményről, mely egymás után következik közvetlenül és melyek közül az egyik kizárja a másikat, azt mondják, hogy a testvér kerüli testvérét, az egyik szerelmre gyulad a másik iránt, hogy ez kitér amaz elől, vagy hogy az egyik gyűlölségből üldözi a másikat. Mondják ezt a napról és a hajnalpírról vagy szürkületről, a napról és a holdról stb.

Ezen oly egyszerűnek látszó felfogás az anárja mondákat illetőleg, bármennyire is folyjon az a mythosnak fogalmából, mégis csak a legujabb idő szüleménye, és az ide vonatkozó kutatások eddig is csak megpendítve vannak még, mert teljes feldolgozásukat meg kellene előznie oly óriási mythos-kincs czéltudatos gyűjtésének, mely az ismert nem árja világ összes művelt és vad népeit és törzseit ölelné fel. Az e téren való kezdeményezés, vagyis inkább azon eszme megpendítése, hogy a *turáni* (nem szívesen használjuk ezen hibás kifejezést) mondák is csak azon irányban magyarázandók és csakis azon módszerrel tárgyalandók, a mely az árja mythossal szemben jutott érvényre, az *utolsó három évből* való és különösen két férfiú érdeme, kik ugyanazon időben, úgylátszik, egymástól függetlenül dolgoztak. Tudniillik *Müller Miksáé*, az összehasonlító mythos-tudomány körül oly lényeges érdemeket szerzett tudósé, ki e kérdéshez inkább sok oldalról, mintsem gazdag apparatussal rendelkezve szól legujabb könyvében »*Bevezetés a vallás tudományába*,« *) egy oly könyvben, melynek sok hibája mellett és daczára annak, hogy felületes pietisticus magatartása által oly nagy távolságban áll ezen úttörő tudós előbbi fényes munkálataitól, egyik legnevezetesebb érdeme az, hogy a turáni mythologia egy pár egymástól a legtávolabbra eső képviselőjén (eszkimó, hottentott) mutatja ki a *mythosi szempontok azonosságát*.

Müller mellett egy fiatalabb angol tudós, *Fiske*, ki magát a nagy mester tanítványának vallja, ugyanazon kérdésnek szentel egy essayt: »*A barbár világ mythosai*,« mely essay-gyűjteményében (»*A mythos és a mythos-alkotók*«) foglal helyet **). *Fiske* egyéb anyagból indulva ki mint *Müller*, ugyanazon eredményre jut.

*) *Introduction to the science of religion*. (London, 1873.). Le van fordítva németre és francziára. A főntebbi eszkimó mythos-példa is ezen munkából van véve. (382. lap angol ered.).

**) *Myths and Mythmakers*. (London, 1872.).

Brinton, amerikai tudós, 1868-ban az amerikai népek és törzsek mondáit gyűjté össze, fájdalom tudata nélkül a már akkor árja téren megalapított mythos-tudománynak (*»Mythes of the New World«* New York, 1868). *Brinton* gyűjteményéből kölcsönzi *Fiske* a maga adatait; kár, hogy mint a mythos-tudósok angol részének egyáltalában, a kérdéseknek inkább csak philologiai oldalát állítja előtérbe, míg nincs érzéke az iránt, hogy lényegileg egy pszichológiai törvény az; melynek valósulását mutatjuk ki, ha akármily fajhoz tartozó népek mythosainak azonos szempontjait derítjük fel.

Másfelől az amerikai és egyéb józan osztályozásnak sikeresen még alá nem vetett nyelvek összehasonlító ismeretének még nagyot kellene haladnia arra nézve, hogy az összehasonlító mythos-ismeret e téren is oly szilárd alapokon nyugodjék, mint nyugszik az árja téren, hol a nyelvészeti munka elősegítette és előkészítette a mythos-tudomány fejlődését.

Addig, míg az amerikai, afrikai stb. mythosi alakok nevei és azok jelentései nincsenek az összehasonlító és történeti módszer útján tisztába hozva, addig magának a mythosnak értelmezése is csak félig van megoldva. Itt van tehát a mythos-tudomány legközelebbi problémáinak egyike.

V.

Azokból, a miket eddig mint a mythosnak lélektani alapjáról hallottunk, önkényt az következik, hogy a *sémi népeknek* is hasonló értelmű mythosának kell lennie, mint az árja fajnak; hogy az, mit a sémiék mondáiból birunk, ugyanazon mythosi szempontokból ítélendő meg, és hogy annak ugyanazon mythosi alapra és eredetre kell visszavezethetőnek lenni. Feltűnőnek fogja a tisztelt olvasó találni azt, hogy ezt a sémiekre nézve külön hangsúlyozom. De úgy látezik, hogy épen ezen tekintetben nem oly általános a tudományos belátás, a mint az a mythos módszerből közvetlenül és visszautasíthatatlanul következne. A sémiekre nézve tudniillik egy pár év óta egy oly ethnographiai paradoxon vált sok helyütt uralkodóvá, mely fellépésének biztossága által a mythos-tudományra igen káros visszahatással volt. A *»Renan hypothesis«*.

A sémi philologusoknak régi idők óta meg volt az a hibája, hogy munkálataik tárgyaihoz csak fölötte külsőleges oldalairól já-

rultak és hogy nem is igen vetették fel azokat a népek életének mélyeibe ható kérdéseket, melyek a classica és későbbben az árja philológiát, fenkölt szellemekre nézve is a vele foglalkozásra méltókká tették. Egészen felrázta tehát a sémi philológiát hosszú álmából Renan, midőn egyik legjelentékenyebb művében »*Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*« egy pár oly kérdést pendített meg, mely a szaktársakat rövid időre elvonta a philológiának legszárazabb provinciájától és a philologia anyagát és eszközeit bölcselkedési, néppsychologiai kutatásokra használtatá fel velük. Fájdalom, sokkal mohóbban kapták fel a hirtelen nyújtott alkalmat, mintsem kíváncsi lett volna, és önkényes hypothesisek által oly annyira megrontották hitelét az ilyféle tanulmányoknak hogy mai nap különösen Németországban már vállvonítva fogadnak minden kísérletet a Renan által megnyitott téren és a régi iskolának száraz empiristái már fel is találták a magasra törő hypothesisivadászok számára a »léleklátó« (Geisterseher) gúnynevet.

Renan ugyanis, abból kiindulva, hogy a sémieket egyrésről és az árjakat másrésről egymástól lényegileg különböző szellemi irány jellemzi, fel is állította nagy vonásokban azokat a kategóriákat, melyek szerint volna megítélendő és igazolandó azon különböző irányu világtörténeti fellépés és működés, mely határozott szint kölcsönöz ezen két faj képviselői históriai szereplésének. Felállított olyan általános jellemvonásokat, melyekről mindenki, ki fogékony az ily néppsychologiai meglepetések iránt, első pillantásra mélyen meg fog győzetni, — de melyekről, ha azokat a részletekben igazolni akarná, legalább is azt fogja mondani az alaposabb vizsgáló: »*ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes.*»

Ezen problematicus voltát az ily általános jellemzéseknek, melyek nem törődnek a részletek kicsiszterüségével, leginkább akkor látjuk be legjobban, ha két tudóst látunk ugyanazon feltevésből kiindulva, oly ellentmondó eredményhez jutni, a minőt azon példa mutat fel, melyet itt olvasóim tájékoztatására fel akarok hozni.

Renan, a mint később ismét lesz alkalmunk ez oldalról közelebb foglalkozni vele, abból indul ki, hogy a sémi faj lényegileg *monotheisticus* ösztönrel van felruházva, míg az árja népek a *polytheismus* felé birnak hajlandósággal. Ez Renán szerint onnan van, »hogy az árja népek a természeti tárgyakat és tüneményeket azok sokasága és különfelesége szerint szemlélik, míg a sémie a termé-

szeti tárgyak változatdús különféleségét az *egység* szempontjából vezetik lelkük elé; amott a sokaság szétbontja az egységet, itt az egység összevonja a sokaságot.« Ezen tételt sokan úgy tekintik, mint a tudomány megmászhatatlan dogmáját, a melyhez még kétely sem férhet és *Renánnal* együtt hajlandók a következő okoskodást magukévá tenni:

»Miután a tudomány, lényegénél fogva köteles a tárgyakban megkülönböztetni és elemezni az egyes tünetkezési formákat és az egységet alkatrészeire felbontani, alapos analysis folytán a természet egészében felismerni a különböző tényezőket és elemeket: ennélfogva a tudomány csakis ott fejlődhetik, a hol a sokaság és különbféleség iránti fogékonyság már *instinctive* meg vagyon adva; a tudomány tehát ugyanazon létfeltételek alatt keletkezik és fejlődik, mint a polytheismus, és pedig csupán csak az árja, mint a kat' exochén polytheisticus faj kezdeményezése folytán. A monotheisticus sémi faj, minthogy a különbféleség iránt sem ösztöne sem érzéke nincsen, nem *tudományos* faj; a tudományok történetében nem is működhetett közre kezdeményezőleg, mert *egyesítő* ösztönénél fogva nem ismerhette fel a természetben a különbféleséget és sokaságot. Szóval a monotheismus légkörében a természet valódi megismerése nem tenyészhetik, úgy, mint egy általában véve öntudatos, tudományos ismeret csak polytheisticus világnézet kísérelőjeképen léphet fel.«

Körülbelül így Renának.

De nézzük már most az érem másik oldalát.

Nem is említjük a positivista philosophia megalapítóját, ki munkájának több helyén a tudományos tendentia tekintetében a monotheismusban kedvezőbb feltételeket talál, mint a polytheisticus vallásirányban, úgy hogy egyenesen a monotheismusban találja azon csirákat, melyekre később a metaphysicus irány közvetítése folytán a positiv azaz tisztán tudományos ismeretfok épült*). Nem említem bővebben azért, mert *Comte* más alapeszméből indul ki mint *Renan*, mert míg ez a faj veleszületett ösztönéből indul ki, addig amapnál a tudományos irány lábrakapása pusztán *chronologicus* dolog.

De halljuk egy szellemdús német bölcsésznek, ki *Renán* alapeszméjéből indul ki, nyilatkozatát e kérdésről. *Lange Frigy. Albert*,

*) *Cours de philosophie positive*. V. kötet. 90. 197. 324. lap.

a materialismus történetének megírója *), ki, úgy látszik, a monotheismus és polytheismus birodalmának felosztását eltanulta Renántól. Ő pedig épen azért, mert a sémi faj monotheisticus ösztöne által tűnik ki, ott találja a természettudományi világnézet csiráit. A sokisteniség minden egyes természeti tüneményt külön okra vezet vissza és így útjában áll a természeti erők működése okszerű és egységes szempont alatti szemlélésének; a monotheismus pedig mint azon világnézet, mely egyedül képes az emberben megindítani azon szemléleti módot, mely a természetben okokat és okozatokat keres, mely nem darabolja szét a természeti erőket, hanem felismerni törekedik mindenben az *egységes* okra visszavezethető törvényszerűséget, a mennyiben az ezer meg ezer kereken járó gép mozgását egy egyetlen mozgató erő működésének tulajdonítja, — a monotheismus, mondja, egyedül képes a tudományos vizsgálódást és a természeti törvények felkeresését megindítani. (»Wenn der Heide alles voll von Göttern sieht und sich gewöhnt hat *jeden einzelnen Naturvorgang als einen besonderen dämonischen Wirkungskreis zu betrachten*, so sind die Schwierigkeiten, welche dadurch der materialistischen Betrachtung in den Weg gelegt werden, tausendfältig, wie die Gliederung des Götterstaates *Der Monotheismus hat hier der Wissenschaft gegenüber eine andere Stellung.*« . . . »Wenn nun in freier und grossartiger Weise dem einen Gott auch ein einheitliches Wirken aus dem Ganzen und Vollen zugeschrieben wird, so wird der *Zusammenhang des Dinges nach Ursache und Wirkung* nicht nur denkbar, sondern es ist sogar eine *nothwendige Consequenz der Annahme*. Denn wenn ich irgendwo tausend und aber tausend Räder bewegt sehe, und nur einen einzigen vermuthete, der sie zu treiben schiene, so würde ich schliessen müssen, dass ich einen Mechanismus vor mir habe, in welchem jedes kleinste Theilchen in seiner Bewegung durch den Plan des Ganzen unabänderlich bestimmt ist.«) Épen azért tartja L. természeteszerűnek, hogy a monotheisticus muhammedánok voltak azok, kik Európában a tudományos kutatást megindították, a mi szerinte kétséggkívül összefügg azzal, hogy »der Monotheismus Muhammeds der Schroffste war und sich vergleichsweise von mythischen Zutha-

*) *Geschichte des Materialismus*. I. kiadás. (Iserlohn, 1866.) 77. és 83. lap.

ten am freiesten hielt.« Említi ez utóbbi tüneményt elősegítő körülményül az *arabok* tudományos tehetségét is, a mi Renan szerint egyenlő volna: *fából való vaskariká*-val.

Ugy gondolom, ezen egy példa elég arra, hogy az ember belássa, mennyit érnek azon általános jellemzések, melyeket valamely tudós, eltekintve az egyedül mérvadó részletektől, bizonyos fajról nagyjában felállít; mily ellenmondó ítéletekre és következtetésekre nyújtanak alkalmat, és milyen bajos culturtörténeti dolgokban ilyen hypothesisekből kiindulni. És épen a sémieket, kiket Renán előtt tudományosan alig jellemeztek, voltak Renán után kiteve ily néppszichologiai merényleteknek, melyek közül mindegyik egy másik apró részletre támaszkodik, melyet a kérdés középpontjának tekint, elhanyagolván egy ezerszemű tüneménylánczolatot, mely lépten-nyomon meghazudtolja a constructiót. Ezen légvárak egy egész irodalmat teremtetek elő, melynek jellemzésétől ha megkimélem ezen »Közlemények« olvasóit, bizonyosan megbocsátanak, de melynek átolvasása kétségkívül meg fog óvni minden józan és művelt tudóst attól, hogy ezen »*léleklátók*« légiójában felcsapjon huszárnak *).

Azonban bármily eltérők, és mint láttuk, ugyanazon alapeszméből való kiindulásuk daczára, egymást kizárók és egymásnak ellentmondók legyenek is a sémi fajnak szokásos néppszichologiai jellemzései: egyet még is mint sarkalatos tételt majd csaknem mindnyájan el szoktak ismerni. Azt tudniillik, hogy a *sémieknek*, mint oly népeknek, kikben a monotheismus iránti ösztön velükszületett pszichologiai határozottság, nincs mythológiája az árjakkal ellentétben, kiknek mint polytheisticus ösztönnel biróknak, van mythológiájuk.

Czáfolgatták eleget azon tételt, mely a monotheismust oda itéli a sémieknak, a polytheismust az árjaknak. Viseltek mind a philologusok, mind a historicusok, mind pedig a mindnyájuk között

*) Csak a legeslegutolsó kísérleteknek felemlítését nem akarom elmulasztani: *Über Indogermanenthum und Semitenhum*. Eine völkpsychologische Studie von Johannes Röntsch. (Leipzig, 1872.). *Die semitischen Völker*, Versuch einer Charakteristik von Daniel Chwolson. (Berlin, 1872.). Erre vonatkozik Nöldeke cikke: *Über die Begabung der Semiten*. (Im neuen Reich, 1873.). Léon Hugonnet mindenen között leggyöngébb kis értekezése: *La civilisation arabe, défense des peuples semitiques en réponse a M. Renán*. (Genève, 1873.). Tán míg e sorok napvilágot látnak, még egy pá fog lepotyogni az égből.

legmakacsabb theologusok elég szenvedélyes háborút Renán ezen próton pseudona ellen. Rámutattak arra, hogy a sémiak legnagyobb részét polytheismus között találjuk mindig, és hogy a hébereket is folytonos küzdelemben találjuk a monotheismus ellen; rámutattak arra, hogy a sémi arabok csak a középkorban vették fel a monotheismust; rámutattak másrésről az ábrák közt mutatkozó monotheisticus irányra — mert hisz Plátóról és meg egy rakás egyéb indoeurópai bölcsről csak nem fogja senki sem mondani, hogy nem volt monotheista *).

De a mellett megmaradtak, hogy bizony sémi mythologia nincsen. Mily furcsának tetszhetik ezen dogma azoknak, kik a mai mythostudományi módszernek lélektani eredményeit elsajátították? Lehetséges-e *embert* gondolni a szellemi fejlettség bizonyos fokán a nélkül, hogy a mythosi eszmekörön keresztül ne ment legyen? Avagy lehet-e okos embernek mondani azt, hogy az emberiség bizonyos faja az által különbözik egy másik fajtól, hogy amannak van *nyelvalkító* ösztöne, ez utóbbi pedig nem birt nyelvet előhozni, hanem no hát mit hanem nyelvet? És ha ez utóbbi tétel tisztán *nonsens* volna; nem-e ép olyan furcsa, ha azt mondaná valaki (és ezt Renán mondja), hogy van faj, melynek lélektani alkata olyan, hogy soha nem birt mythost előhozni, midőn lelkét legelőször tölté ki tartalommal? Ép olyan, mintha valaki azt mondaná, hogy létezhetik emberi faj, melynek szeme éppen nem bír látni . . . De hát igaz, hogy R. szerint is a sémiak szelleme működött, de nem csinált mythost, hanem monotheismust, a mi annyi volna, hogy a sémiak átugrottak a lelki élet vagy négy-öt fokán, és mindjárt a hatodikat fejlesztették. És mégis R. az, a ki mondja, hogy a sémiak a kurtább lelkűek.

Az olvasó észreveszi, hogy ezen zsákutczába a Renán iskolája nem szorult volna, ha *először* a mythos lényegéről meg van azon helyes fogalma, melyet az összehasonlító mythos-tudomány képvi-

*) Azokat, kik e kérdéssel bővebben akarnának foglalkozni, az elleniratok egy egész seregére kellene utalnom. Legyen elég itt a legtalpraesettebbeket kiemelnem. A monotheisticus *ösztön* fogalmát lélektanilag megczáfolta *Steinthal Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* I. kötet, (1859.) a sémi monotheismus tényét meghazudtolta *Max Müller Essays* I. 297. ki a héberekre korlátozta. *Munk Salamon* a *Collège de France*-ban mint Renán utóda tartott *székfoglalójában* (1863.), a monotheismusnak Renán által történt méltatása ellen kikelt *Geiger Ábr.* (*Das Judenthum und seine Geschichte*, I. köt. Breslau, 1865.)

sel, ha *másodszor* nem zavarja bele a vallást a mythosba és ha végre *harmadszor* nem keveri össze e két szorosan megkülönböztetendő jelenséget: a *szellemi élet* eredetét az *irodalom* kezdetével.

Mert pusztán abból a tényből, hogy bizonyos népeknek Homérosuk és Hesiodjuk nincsen, még nem lehet következtetni, hogy mythosuk sincsen. Sok körülmény működik közre azon, hogy bizonyos időben irodalom keletkezzék; s ha keletkezett, hogy az utókorra maradjon. Ha véletlenül *Firdószi* nem eped a gaznevi szultán Mahmúd zsiros honoráriuma után, ma nem tudnók hírét Rusztemnek és Iszfendiárnak, és viszont ha véletlenül meg nem égetik a Ptolemaeusok alexandriai könyvtárát, (a melynek helyén mai nap az égyiptomi osztrák-magyar general-consulatus épült), akkor tán még dúsgazdagabbak volnának európai múzeumaink papyroszgyűjteményei!

De mindenesetre egy a mythosból kiinduló irodalom hiánya még semmi esetre sem bizonyít a mellett, hogy ott, a hol hiányzik, soha semmiféle mythos nem lehetett. Tény az, és nem tagadhatja senki, hogy a sémi mythos kútfőit gazdagságra nevezve még egy füst alatt sem lehet említeni a görög, ind vagy germán mythos mellett. Mert a phónikiai nép votiv-táblái vajmi kevés mythosi anyagot szolgáltatnak, az aramaeus és az aethióp népeknek pedig alig van más irodalma mint olyan, a mely keresztyén időben keletkezett, az araboknak irodalma is mind a középkorból való és legnagyobb-részt — egy rakás költeményt kivéve — muhammedán jellegű. De ott van két ág, mely még reconstruálni enged egy nagy mythoskincset: a *mesopotamiai* (babylon-assyriai) és a *héber* ág. Az elsőre nézve, melynek köbe örökitett nagy irodalma, a jelen- és utókor tudósait hívja ki verejtékes megbirkózásra azon elemi nehézségekkel, melyeket csak elolvasása nyújt, már az is, a mit a legutolsó években fejtettek meg, jó anyagot biztosít azok számára, a kik nemcsak olvasni és lefordítani képesek azt, a mit évezredekkel ezelőtt rejtélyes vonásokkal karmoltak a mesopotamiai paloták falazataira, hanem egyszerűs mind olvashatnak azok lelkében is, kik a karczolatok között sétáltak és nehézség nélkül olvasták el azokat, mint mi az ujságot és a regényeket *).

* Ezen évben (1874.) az assyriologia körül oly sok érdemet szerzett német tanár *Schrader Eberhard* »Die Höllenfahrt der Istar« (Gieszen, 1874.) czimű

A héber ágnak pedig van egy kis régi irodalma, melynek megértése külső nehézségeket nem gördít elénk, mely ha nem is oly számmal mint az ind és a görög, de mégis ad elénk mondai elbeszéléseket, hymnusokat stb. Ebből az tűnik ki, hogy a tudomány mai állása szerint lehet szó sémi népek mythosáról nemcsak elméletileg, de hogy van legalább is egy sémi nép, melynek positiv mythos-anyagáról ép úgy lehet szólni, mint a görögről: s az a *héber*. De még tovább is mehetünk. Még szon népeknek is, melyek nem hagytak reánk eléggé kimerítő mythos-anyagot, hagytak maguk után *nyelvet* és *költészetet*; és amint egyrésről a nyelv már *Schelling* szerint is abstract megkövesülése a mythosnak, úgy a költészet azon idők számára is, melyekben a mythosteremtés már rég megszűnt, megmenti egyes kifejezésekben, melyeket a későbbi műítészet rendesen *képletes* beszédnek nevez, a régi mythos egyes residuumait. Igy pl. elmondottuk az arabról, hogy egész irodalma a középkorból való, és hogy legnagyobb része muhammedán szellemű. És mindamellet a nyelv és a költészet még a szellemi tevékenység legősiebb korszakára enged visszanyulnunk. Ha az arab ember a setétséget *eltakarónak*, a napot *ugrándozónak*, *lótónak*, *futónak*, *utazónak* mondja, úgy ez egy mythosi gondolatkörre mutat vissza, mely szerint a setétségről egy kifejezést használtak, körülbelül olyat, hogy *eltakar* valamit (*aztán valakit*), a nap pedig épen úgy *utazik* mint Odysseus, vagy *megfutamodik* miként Daphné stb. Vagy ha ott találom, hogy a *besetédés* kifejezésére használt egy sereg szó annyit jelent, mint *gyenge szemmel bírni*, akkor a besetédésnek egy mythosi hátterét látom magam előtt, ugyanazt, melyet felfedezek, ha ezerszer találom e kifejezést: *a nap szemöldökei*. A nap tehát egy szem, melynek sugarai e szem *öldökei* és melynek látereje elgyengül, ha közeledik az alkonyat. Ez csak egy korlátolt kis példatár oly anyagból, melyhez csak okszerűen kell nyúlni, hogy bő aratással jutalmazza a munkást. De csakugyan *okszerűen* kell hozzá nyúlni, nem mint sokan, kik ily tárgyakhoz illetékeség nélkül hozzá mernek szólani, pusztán csak a rosz szótár lidérczei után indulva. Csak egy példát még arra nézve, hogy az arab nyelv mily bő kútforrás a mythosi szempontok felderítésére. Olvasóim legna-

munkájában egy igen kerekded assyriai mythos-körre derített fényt. Hasonló anyagot nyújtanak *Lenormant* francia tudós *Rémiers civilisations*. (Páris, 1874.) című értekezései. (*G. Smith* újabb felfedezései).

gyobb része ismeri ezen arab szót *káfír*. Hogy ne ismerne rá, ha megmondom egyszersmind, hogy ebből van eltorzítva ez a szó »*gyaur*«? Már most veszem ezen szó jelentéseit és látom, hogy az orákulum azt mondja rá hogy: »Dei beneficia abnegans, infidelis, Muhammedicae religionis dogmata negans *Nox Tenebrae Tenebrosa nubes* stb.« Már hogyan való egymás mellé ez a két jelentés: *hitetlen gyaur* és *setétség vagy éj vagy felhő*?

Úgyde az, kinek van egy kis theologicus sensusa, az mindjárt készen van a számadással. A ki *hitetlen*, az *setétségben* vándorol. Azért hát *egy* szó van erre *hitetlen*, és erre *éj*, *setétség*. Ámde csak egy elárvult példában találtatik e szó *káfír* használva e fogalomról: *setétség*. Ember legyen az arabok közt az, a ki megértene, ha alkonyatkor azt mondanám neki: *Elérkezett a káfír*, hogy mást akarok mint »*Jő a tatár!*« Inkább botot fogna, hogy elűzze a *gyaurt*, semhogy gyertyát gyújtana, hogy kivilágítsa azt a *káfírt*, a kire én gondolok.

Ez a *tő kfr* az arabban annyit jelent hogy: *befüdni*; *káfír*, az említett *tő* jelen részesülője: *a befüdő*. Az arab theologusok azt mondják, hogy a *hitetlen* azért neveztetik *káfírnak* azaz *elfüdőnek*, mert Alláh hatalmát és jótéteményeit *elfüdi*, azaz el nem ismeri; és azért mondja a régi költő is az éjről hogy *káfír*, mert a régi ember az éjt egy *setétszinű függőnynek*, *paplannak* vagy *bundának* (az ujjur költő még *ingnek* is) mondja, melylyel a *világ* (már akár a *lux*, akár a *mundus* értelmében) *elfüdetik*. Reggel lassan-lassan »*elhengerítetik*« (ez nevezetesen a sémi mythos kifejezése) az a *setét függőny* vagy egyáltalában *elfüdő*, úgy hogy a nap világa fokozatosan mindig láthatóbbá válik.

A nyelv azonban csakis *általános* mythosi képzeteket tár fel előttünk, melyekből aztán mythosi kifejezéseket reconstruálhatunk. Concrétebb anyaggal szolgál a költészet, a régi mythos örök letéteményese. Valamint a költői nyelvezetben megvan valami conservatismus a régi nyelvhasználat tekintetében, úgy anyagilag is sok tekintetben megőrzi a mythos kincsét, midőn ez már veszendőben van. És hogy az arab költészet ezen szempontból mily megbecsülhetlen kuforrása a mythosok kutatásának, azt mostan, midőn kiválszólag idevágó tanulmányt foglalkozom, igen sok példával bizonyíthatnám, ha ezen folyóirat volna a helye az ilynemű kútfőfejtegetéseknek. De hogy tételemet illusztráljam, mégis egy példát vá-

lasztok ki a sokból. *Al- Aggâg* arab költő leirván és feldicsérvén lovának sebes vágatását és a maga türelmetlenségét hogy szeretőjét lát-hassa, végül az akarja kifejezni, hogy egész éjjel szünet nélkül lovagolt és csak *a hajnal hasadtával pihent meg.* Ez utóbbi pár szót így fejezi ki: »*miglen a csillogó reggel jobb kezével belekapaszkodik a fekete éj sarkába.*» Ez nem pusztán költői kép, mert bizony képnek nem szép kép, még arab költői képnek sem. De ezen furcsa kifejezés okvetlenül mythosi szólás. A hajnal belekapaszkodik az éj sarkába, megfogja az éj sarkát és azt mondja: *menj útból, most én jövök!* A Mózes első könyvében is Jákób megfogja az Ézsau sarkát, mint a bibliában olvasott embernek azonnal eszébe jut.

Ez utóbbi párhuzam által önkénytelenül összefűztük volna fejtegetésünk fonalát a sémiektől *héber* ágával. Mert úgy gondolom, hogy ha sémi mythosról szólunk — már feltéve, hogy az, a mit a mythos hiányáról a sémieknél mondani szoktak, az hamis felfogás — akkor legpositivebb képet éppen a *héber*ek mythosáról alkothattunk. Mert itt már nem szorulunk csupán a nyelv és a költői nyelvezet kifejezéseiből vett adatokra, melyek ámbár támpontokat igen, de tartalom és kerekdedség tekintetében mindig csak fölötte általános és szakadozott képet nyújtanak, hanem vannak *elbeszélések*, melyeket ép úgy kell alávetnünk a mythos-tudományi módszernek, a mint alávetették neki a germán, hellén és ind mondai elbeszéléseket. A *héber*ek hős- és ősmondáihoz kell a mythos-tudomány módszerével járulni, és az, ki e feladatához kellő komolysággal nyúl, nem sokára tisztában lesz azzal, hogy a mythosi kutatások *héber* téren ép oly biztos eredményekhez vezetnek, mint vezettek *árja* téren. Mert okos ember nem tagadhatja, hogy a *héber*ek hősi és ősi alakjai csakis ugyanazon lélektani és nyelvtörténeti törvények útján lettek a nép szellemében hősökké és őssökké, a mint lettek azokká Odysseus, Herakles stb.

Eddig csak egy tudós akadt, ki e téren megkezdte a tudományos, módszeres kutatást: *Steinthal* *Heinrik* *), a ki a bibliai *Sámson* mondát elemezte. Minden részletek, a melyekre Steinthal ezen értekezésében fényt derített, megmutatták azt, hogy *Sámsonnak*, a *héber* Heraklesnek, harczi és szenvedési és végül megvakíttatása

*) *Die Sage von Simson.* (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1860. II. kötetében).

nem egyebek, mint a nap harczi a zivatar, a setétség és egyáltalában a napvilággal ellentétes tüneményekkel. *Sámson* nem a *nap* symboluma. Semmiképen! *Sámson*, e név maga nem jelent mást, mint a *nap* (*sema*), és csak azon korszakban lett a nép szellemében *személylyé*, midőn a synonymia apadása a mythosi alakok *személyitását* és a szoros értelemben vett monda keletkezését tényezte.

Jól tette Steinthal, hogy éppen a *Sámson* mondát választá fejtegetése tárgyául. Mert éppen *Sámson* az a mythosi alakja a hébereknek, mely valamennyi solaris alak között birja azon nevet, mely a synonymia fogyása után megmaradt mint neve a napnak és kizorítá a többi neveit, valamint a görög *Helios*, mely a mythoson túl is fennmaradt mint nomen appellativum, míg a nap többi neveiből a személyesítés processusa folytán *tulajdonnevek* lettek. *Sámson* solaris jellege tehát mind között a legátlátszóbb, úgy hogy ezen jelleghez semmiféle kétely nem fér.

Azt gondolta volna az ember, hogy *Steinthal* fényes kísérlete után *) a tudósok azonnal neki fognak menni a héberetek gazdag monda-kincsének, reá alkalmazandók az új mythos-tudomány módszerét és fényt derítendők ilyformán a héber nép szellemi életének legelső eredetére. Azonban ez *Steinthal* óta mindmáig meg nem történt.

Nem véltem tehát sem fölösleges, sem pedig minden fontoságnélküli dolognak, a *héber mythos* kérdését egybekötve a sémi mythos némely pontjaival beható tanulmány tárgyává tenni és reményilem, hogy ezen munkámmal, melynek kidolgozása éppen midőn e sorokat írom, befejeztetésnek indul, sikerülend a héber mythos anyagára és egyszersmind a régi culturtörténet egy nevezetes és feldolgozatlan fejezetére fényt derítenem és az imént jelzett mythos-tudományi problémát csekély erőm mértéke szerint megoldani, és az összehasonlító mythos- és vallás-tudományt egy lépéssel előbbre vinni. Nem lehet ezen sorok célja e munkának egész tartalmát már egyelőre is átnézetileg bemutatni. Cikkem keretébe ezen tekintetben csak némely megjegyzés tartozik.

Már mondtunk fent, hogy a héber mythost illetőleg nem szorúlunk egyedül a nyelvanyagnak és a költészeti kifejezéseknek

*) Még a *Prometheus* mondáról írt értekezése is e kísérlet körébe tartozik. (u. o. 28. lap és kk., hol a Mózesmonda elemzésére ad St. némi útmutatást.)

megvilágosítására, hogy a mögöttük lappangó mythosi hátteret fellelevenítsük. Mert, a mint már jeleztük is, előttünk fekszik az ó testamentom könyveiben az elbeszélések egy egész halmaza, mely arra vár, hogy a mythos-tudomány egyedül helyes módszere fényt derítsen rejtélyeire. De mindamellet, hogy a positiv adatoknak hiányában nem vagyunk, és tán éppen ezért is, a *nyelvészetnek* munkája e téren annál háládatosabb és termékenyebb. Másrésztől itten is éppen úgy mint az árja mythos-tudományban a mythosi alakok nevei azok, melyeknek jelentése már magában véve megmondja, hogy mily jellegűek maguk ezen alakok, úgy hogy a név megmagyarázása is legtöbb esetben mértékadó kriteriumot nyújt arra nézve, hogy jól fogtuk-e fel a mythost vagy sem? Ime egy példa. Azt beszéli kútfoi okmányunk, hogy *Ábrahám* fel akarja áldozni fiát *Izsákot*. Az első név az eredeti nyelvében így hangzik *Áb rām*; annyit jelent: *magas atya*; a második így hangzik: *Jiszchák*, jelentése: *ő mosolyog*, azaz a mi nyelvünk szellemében a *mosolygó*. A régi ember, mint az árja mythos is mutatja, az éj és reggel váltakozását egy heves tusa eredményének szokta nézni, hogy az éjeli ég harczol az előtűnő hajnallal, a vidáman mosolygó napfénynyel, a mit aztán specialiter a héber ember így fejezett ki: »Ime a *magas atya* megölni szándékozik fiát (mert a hajnal az éj után következik, tőle születik) a *mosolygót*.« És hogy ezen mosolygó csakugyan a *nap*, azt a régi mythos egybevágó használata, sőt még a későbbi poesis is mutatja. Csak annyit, hogy pl. az *ind* mythos is *Ushas*-t, a hajnalt, a *mosolygó* melléknévvel említi (*Rigveda* VI. 64. 10.), hogy az *arab* nép románczokban minden pillanatban találkozunk e kifejezéssel: »közeleg a regg *vidám mosolyával*«, hogy az *ujgur* költő, kinek munkáját *Vámbéry* bocsátotta. közzé, szintén gyakran a reggel leírása alkalmával használja ezen kifejezést: »Mint egy *vidáman mosolygó*, úgy fénylett a világ,« mig estve »a világ *homályos ruháját ülti fel*.« (*Ujgurische Sprachmonumente* 238. lap), és hogy költőnk is így szól: »Majd meg'teli *vidám sugár*.« (*Arany J. Keveháza* 35) stb. És nevezetes, hogy még a későbbi héber hymnus is magáévá teszi ezen mythosi szólamot: »Az égben ülő *nevet*« (Zsoltár II. 4.), csakhogy itt nem a felkelő nap *vidám mosolya*, hanem a zivataristen vad nevetése forog fenn, azon istené, ki »*dühében beszél hozzájuk, és haragja által ijeszti meg őket*,« tehát ugyanazon vad, sardonicus nevetés, melyről Homéros mondja, hogy

Szünetlen nevetés támadt ezen isteni rendben
Látván Héfaisztosz futkosni körösleg a házban.

(Iliász I. v. 599. Vályi-Nagy F. fordítása).

Ezen példából látjuk, hogy a héber mythos megértésére kezét fogott a nevek nyelvészeti megfejtése az elbeszélés tartalmával. És hogy a mythosi elbeszélés, melyet felhoztunk, csakugyan nem vonatkozhatik más természeti tüneményre, mint arra, melyre értettük, mutatja ezen mythos egy másik verziója, mely szerint *Jephta fogadalmá következtében kényszerül feláldozni leányát*. Látjuk, hogy a mythos ugyanarra megy ki, a mire az Ábrahám és Izsák közötti viszony, arra, hogy az apa megöli gyermekét. Csakhogy amott az éjeli hős harczol fia, a mosolygó hajnalpir ellen, míg emitt a nap áldozza fel gyermekét. És hogy *Jiphtach* (ez a Japhta eredeti héber alakja) a régi héber nyelvben, (azzal tudniillik, mely a mythos-alkotással egykoru) a nap egyik neve, az jelentéséből tűnik ki a névnek. *Jiphtach* annyit jelent mint: *ő megnyit, megkezd* (t. i. az idő rendjét), valamint a római *Janus*, mely névkon ezzel *janua* = kapu, annyi mint a *megnyitó nap* *). Ezen magyarázatra tudom sokan fejcsóválással felelnék. De úgy gondolom, egyet fognak érteni velem, ha bemutatom *Jiphtáchnak*, a megkezdőnek, mythosi correlativumát *Jakobot*, kinek neve az eredeti nyelvben így hangzik *Jáqob* és annyit jelent: *az, a ki következik más után*. *Jiphtách*, a nap, mely megnyitja, megkezdi a napot, *Jakob* az, a ki utána következik. Ezen követő úgy születik, hogy *megfogja bátyjának sarkát* **), *Ezsauét*, a kivel folytonos küzdelemben van. Az ikertestvérek ezen küzdelme ismét csak a nap küzdelme, az éjjel és azon természeti tüneményekkel, melyek az éjnek társaiként szerepelnek.

Hogy *Ezsau* (ered. *Ésáv*) csakugyan naphős, azt nem nehéz belátni. A monda vadásznak nevezi őt, vörösnek, és olyannak, ki szőrfedte testtel született. Mind e három vonás, az árja és turáni mythosban kíséri folytonosan a solaris alakokat. Vadásznak nevezik a napot, mert sugarait *lövelli*, (*Herakles*, *Apollo*) a mely sugarakat *nyilaknak* nevezik. Vörösnek azért, mert a nap színe rendszeren vörös, sárga és egyáltalán *világos* a mythos nyelvéen. A szőróstól

*) *Mommsen* Römische Geschichte. I. kötet. 168. lap. (5. kiad.)

**) *Köreti nyomdokát* valamint a *Régvedában* II. 38. 6. az éj, szávitrinak a napnak nyomdokába lép.

születő pedig a nap, mely sugaraival együtt jelenik meg az égboltozatán. Azért emeli ki a monda solaris hőseiről rendesen, hogy hosszú hajzatuak (a turániáknál: hosszú szakálluak), és midőn az *erőtéljes* nyári napot a télnek *bágyadt* napja váltja fel (hiemis *sol languidus* Lucretius V. v. 758.), akkor a régi héber azt mondja: a napnak *hosszú*, nyíratlan hajzata (Apollo a *nyíratlan*, *Phoebe crinés*), mely neki erőt kölcsönöz, megnyíratik *Delilá* által (e név a héber nyelvben annyit jelent: *bágyadt*).

Igy mutat rá a héber nyelv maga a mythosi alakok jelentésére és jellegére, és nem okozott nehézséget ily úton megérteni *József* (a szaporító), *Ráchél* (a bárány), *Lábán* (a fehér), *Kajin* (a kovács), *Abel*, *Jabal* (a szellő, az eső) stb. mythosi értelmét és nem került semmi erőlködésbe e nevek jelentését igazolva látni azon mondai elbeszélések által, melyek e nevekhez fűződnek.

Valamint a nyelvészet kulcsa a mythos-tudománynak, úgy másrésről a mythos nem egyszer bővíti a nyelv ismeretét. A héber nyelvnek nincs ismerve egész szókincse, mert vajmi korlátolt és quantitative csekély terjedelmű azon irodalom, melyből a szókincs meritethető. Tény ennél fogva, hogy a héberek régi nyelvének egy nagy része, mely ezen irodalomban nem foglaltatik, előttünk ismeretlen. Midőn a mythos-tudomány egyes nevek jelentését a mondában elbeszélt dolgok alapján hozzávetőleg és conjecturális módon visszahelyezi, ennél fogva bővíti a nyelv ismeretét is. Vannak skeptikusok, kik ezen eljárást igen olcsó bölcseségnek neveznék és eredményeit megbízhatóknak semmiképen sem fogják tartani. Ezek számára van egy példám, melyet mindenkor felszoktam használni azok ellen, kik az újabb mythos-tudomány módszerének a héber mondára való alkalmazását már láttatlanul is elítélik. Ott van a Genesisben azon elbeszélés, hogy *Skhem* szerelemre gyulad *Diná*, Jakab lánya iránt, és elcsábítja azt. (Genes. XXXIV. fejez.). Mint valamennyi szerelmi história, mely az árja úgy mint a héber mythologiában szerepel, (és tudjuk, hogy ezek között van egy pár elég förtelmes is, melyeknek mythosi bonczolása egyenlő az őskori emberek kedélyének becsület mentésével), úgy ez is vonatkozik azon égi szerelemre, melyre a reggeli hajnal a nap iránt (Lásd fönnebb: Apollo és Daphne), vagy ez utóbbi a hajnal iránt gyulad és mely azzal végződik, hogy a hajnal vagy meghal, megszűnik, midőn a nap eléri őt, vagy pedig azzal, hogy a szerelmes elrabolja szeretettjét és egyesül

vele (Zeus és Európé). A megemlitett héber mythosban ez utóbinak van helye, csak hogy itt a viszony úgy van előállítva, hogy a *hajnal* csábítja el a napot és egyesül vele. Hogy *Dinā* egyik neve a napnak, azt csak az összehasonlító nyelvtudomány módszerével lehet bebizonyítani, és azért e helyt apellálok az olvasók hiszékenységre. De hogy *Skhem* a hajnal neve, azt már csupán csak a héber nyelv anyagával is könnyű bebizonyítani. A héber nyelvben bizonyos helybe vagy bizonyos időbe való belépést, azt hogy valamit bizonyos helyen vagy bizonyos időben teszek, úgy fejezem ki, hogy a helynek vagy időnek nevét igévé változtatom. Ugy mint a mi nyelvünkben is *éjjel*-ezni, *telet*-ni, annyi mint az éjjelt, a telet eltölteni, úgy van körülbelül a héberben is, ha azt mondom ebből '*erebh* estve *ha-'arēbh* (belépni az éjjeli időbe) stb. De van egy szó *haskēm*, a mi annyit jelent *korán reggel*, *hajnalkor* tenni valamit; a mely igének nem akad az ismert nyelvkincsben főneve, mely reggelt, hajnalt jelent. Már most képzeljük, hogy a magyar nyelvből kivesszett volna ez a szó: *regg*, és csak ezen igében maradt volna meg *reggelizni*. Ugy-e azonnal azt mondanók, hogy ez a szó *regg* azt jelenti, hogy . . . no már azt, a minek ismerjük. Így a héberben is, hol tényleg nincs meg megfelelő jelentéssel az a szó, mely a *haskēm* igének megfelel. Mindenki jogot fog adni arra, hogy azt következtessem, hogy ezen szó egy *skhem* névre mutat, mely *hajnalt* jelentett. És csakugyan a mit a nyelvészeti combinatio kitalálgathat, azt a mythos fényesen igazolja, mely *Skhem* (a hajnal) és *Dinā* (a nap) között szerelmi viszonyt sző. Ime mily szép dolog a szerelem még nyelvészeti kérdésekben is!

Mindenki látja az említettem esetekből, hogy a mythos-tudomány új problémáinak egyike, a héber mythos, ép azon alapon oldható fel, a mely alapon túl esett a tudomány az árja mythos kérdésén. Nyelvészeti tapintattal és lélektani igazsággal kell és lehet kihámozni az őseredeti mythos-magot azon mondahüvelyből, mely azt betakarja, és kritikai elemzés folytán kell és lehet kideríteni azon mythosi kifejezéseket, melyeket a mondai alakok személyítése után még csak megkezdtek történeti pályafutásukat.

Ebben áll a héber mythos kutatójának második feladata. A mondák a mint a kútfőkben mai nap előttünk fekszenek, ethikai, vallásos, nemzeti színezetűek. Nem így és ily irányban keletkeztek. Kell tehát, hogy culturtörténeti tényezők működtek legyen közre

arra, hogy a régi mythos azon erkölcsi és vallásos színezetet felölelt, a melyben mi ismerjük azt. Ezen művelődés-történeti tényezők tisztába hozása, ámbár a történettudomány körébe tartozik, még sem választható el a mythos-tudomány kérdéseitől, melyek között természetesen nem alárendelt természetű azon kérdés is, hogy mily tényezők által indítatva, mily fokokon ment keresztül az ő mythos, míg mondává, legendává lett? És valamint a mythos kérdésénél a nyelvészet volt az, mely a mythos-tudománnyal kezett fogott, olyképen, hogy mindkét tudomány egymásnak szolgálatába állott: úgy ezen új kérdésnél a történelem lép a nyelvészet helyébe és a mint egyrészt a mythos fejlődésére kell fényt derítenie, úgy a kultur történelem homályos és kitöltetlen rovatai másrészt azon tüneményekből vonhatják adataikat, melyeket a mythos fejlődése bizonyos korszakokra nézve nyújt.

VI.

A mythos-történeti kérdés azonban a mythos-tudománynak még egy másik és a mythos-alkotás korszakába visszanyúló problémát keltett fel bennünk. *)

A mythosnak történeti fejlődése ugyanis nem azon pontnál kezdődik, midőn a nyelvtörténet azon korszaka, melyet a synonymia apadása jelez, a mythosi alakok *személyítését* vonja maga után és előkészíti azon harmadik fejlődési fokot, melyen a mythosi alakok már a vallási gondolkörte ébresztik: hanem magának a még teljes tisztaságában és eredeti jelentésében élő mythosnak is meg van története, tudniillik *alakulásának története*.

Ha igaznak ismerjük el, hogy a mythos nem egyéb, mint azon kifejezőmód, mely által az ősember a reá ható természeti tünemények jelenkezését, de még inkább azok váltakozását és egymásra való hatását, egymáshoz való viszonyát, megnevezi és jelöli: akkor igaznak fogjuk elismerni azt is, hogy a mythos minősége és iránya más-másnak kell hogy mutakozzék a mythos-alkotó emberiség culturfokaihoz képest. A cultura fokait nagyjában azon viszony haladó fejlődése jelzi, melybe az emberiség a külső természethez jut

*) Nagyrészt fennemlített könyvemnek: »*A héber mythosa. Mythologiai és vallástörténeti tanulmányok.*« VI. fejezete alapján.

Midőn valamely nép a nomádeletről kibontakozva a földmivelő élet fokára lép, legelső sorban a külső természethez való viszonya változott; ugyanez történt, midőn a vadászattal és halászattal foglalkozó ember a nomadismus fokára lépett, és midőn a természettudomány a jelen századdal a cultura egy új korszakát nyitotta meg a emberiség szellemi fejlődésének történetében, ismét a természethez való viszonyunk lépett egy új phásisba.

A mythos az emberiséget művelődésének legelső csirázásától kezdve egészen a legmagasabb művelődési fokokig kísérte, egyfolytán alkalmazkodva az emberiség szellemi látköréhez és mértéke szerint módosulva. A mythos hű tükre az emberiség világnézetének, mely sehova oly találóan nem veri vissza sugarait, mint épen a mythosra; sőt mondhatni, hogy a mythos azonos ezen világnézlettel, melyet semmi sem karol fel oly tökéletesen, mint épen a mythos. Anyaga és tartalma ugyanaz marad mindvégig, de iránya és minősége mindig az emberiség műveltségi fokához, világnézetének irányához fűződik.

Ezen történeti módosulás nyomai nagy művelődési korszakok apróbb részleteiben alig válnak észrevehetőkké; de nem kerülhetik ki a kutató szemét, midőn maguk a nagyobb művelődéstörténeti korszakok forognak szóban. Ezen korszakok, melyek között különösen három (az emberiség természeti állapota egybekötve a vadászat és halászat korával, aztán a nomád korszak és végre a földmivelés kezdete) egybeesik a mythos alakulásával, okvetlenül reá nyomja bélyegét azon mythosokra, melyek ezen korszakokban keletkeznek, és midőn ezen korszakok lenyomatát a megfelelő mythosban keressük, vagy inkább midőn minden korszaknak kiválasztjuk megfelelő mythosat, a mythos-tudomány *legujabb problémáját* tűztük ki. Azért mondjuk, hogy *legujabb problémáját*, mert tüzetesen ugyan-csak Kuhn Adalbert egy legujabb értekezésében *) van röviden megpendítve azon megkülönböztetés, mely az árja mythos-körön belül a vadász-, nomád és földmivelő korszakra visszamutató mythos-elemek között teendő. Kuhn úgy véli a problémát megoldhatónak, hogy a mint a mythosban valamely alakra a vadászati élettel összefüggő kifejezések alkalmaztatnak, a megfelelő mythost a vadászati korba itéli, épen úgy járván el a másik két korszakkal. De ily eljárás-

*) *Über Entwicklungsstufen der Mythenbildung.* Berlin, 1874.

rás azon nehézséget vonná maga után, hogy ha következetesen keresztül viszszük, nagy zavart okozna a mythos történeti elemzésében, mert tudva van, hogy a régibb korszakkal együtt nem vész el azon terminologia, melyet életviszonyai teremtetek, hanem fennmaradnak azok azon életviszonyok elmulásának daczára; sőt maguk ezen életviszonyok sem múlnak ki akkor, midőn kizárólagosságuk meghaladtatik. Így pl. a nomád ember nem törüli ki szótárából a vadászatra vonatkozó szokat, sem pedig a földmivelő ember nem zárja ki foglalkozásából a vadászatot: csak ezen életviszony kizárólagosságát haladta meg, midőn a cultura egy magasabb fokára hágott. Hogy mily nagy tényező pl. a nomád élet jellemző körülménye, a marhatenyésztés és nyájtartás még a földmivelő stádiumban, azt sem constatalni, sem bizonyítani úgy gondolom, nem szükséges, és a vadászatról mindenki tudja, hogy a legmiveltebb életviszonyok között, ha nem is mint életfeltétel, hanem legalább mint *sport* tartotta fenn magát.*)

Mily zavart okozna ennél fogva, ha *Kuhnt* követve, a mythos korszakait oly élesen, mint ő, vágnók el egymástól? Ezen zavart csak akkor kerülhetjük ki, ha a művelődési korszakokat nem úgy akarjuk felismerni a mythosban, a mint vagy a vadászat, vagy a juhtenyésztés, vagy a földmivelés szerepel azokban, hanem azon magasabb világnézeti szempontok szerint, a melyek lenyomatát a mythosban észlelhetjük. A pásztor ember életét nyája után tarthatja csak fenn. Élelme azon legelő minőségétől függ, melyet nyája számára feltalál. A jó, friss, egészséges legelő az, mely szerény kíválmainak összeségét képezi. A borus égboltozat, mely számára esőt küld, az ő szemében azon barátságos elem, melynek győzelmét a fényes nap tikkasztó és legelőjét a bekövetkező szárazság által megrontó sugarai fölött folytonosan óhajtja. A nomád arab önmagát ezért *az eső fiának* nevezi. A nomád embert szüntelen vándorlásra utalja életmódja és élelmének keresete. A forró nap ezen szempontból kiindulva is, ellenségeképen lép fel. A csillagos éjjeli ég, a hold az, melyet barátjaként és ótalmazójaként tekint, és szí-

*) Hogy a régi korszak mennyire hat át ujabbra, azt a sémi faj körén belül a népnevekben is láthatjuk. A *héber*ek (ihrim) és a *philisztinusok* (plisim) nevei annyit jelentenek: *az ide-oda vándorlók, járók-kelők, azaz nomádok*. Ezen neveket megtartották még akkor is, midőn földmivelő és állandó lakhelyekkel bíró népekké lettek.

vesen engedi legyőzetni ellenségét, a nappal forró hevét az estve langyos szellője által, a nap fényében tündöklő eget a nomád ember számára nem borzalmas, hanem jótékony éjjeli setétség által, mely őt árnyékkal ajándékozza meg. A szellő, a felhő az éjjeli égen jelenkező égi tűnemények fogják tehát mondáiban elvállalni a kedvencz szerepét.

Már akkor nem úgy, midőn a nomád élet földmivelő életté fejlődik. A szélvész, a zivatar, a túlságos eső mind megannyi ellenségei a földmivelő embernek; a nap-hevítő sugarait, melyek a föld termékeit érlelik, örömmel üdvözli és szívesen engedi nekik oda a győzelmet a borus, a setét, az éjjeli ég fölött.

A nomád ember azért kezdi időszámítását az estével, és fűzi a *holdhoz*, az éjjeli ég királynéjához évszámítását, míg földmivelő népek a nappallal kezdik az időt és a nap szerint osztják be éveiket; amazoknál az éj, emezeknél a nappal a *prius*.

Valamint a nomád élet szükségképen megelőzi a földmivelő fokot, úgy a mythosnak is azon foka, melyen az éjjeli, a borúlt, a szellőző, az esős ég lép előtérbe, okvetlenül régiebb azon monda-foknál, melyen a fénylő nappali ég játsza a kedvencz szerepét. Ezen szempontból vélem megítélendőnek a mythos-alakulás első történetét, és e czikkemben ez alkalommal nem terjeszkedhetvén arra, hogy ezen tételmet példákkal illusztráljam, csak annyit akarok még ezen pontra nézve itten felemlíteni, hogy a nomád és földmivelő mythos említettem egymásután következése, az árja mythos egy feltűnő nehézségére is fényt deríthet. Tudva van ugyanis és mai nap általán el van fogadva, hogy az árja népek mythosának legelőkelőbb alakja, mely később a vallási fokon *istenné* fejlődött: *Dyaus*, a *Theos*, *Zeus*, mely alak felé központosult az indogermán ember összes csodálkozó áhitata: a *fénylő sugárzó ég, a nap*.

De nem kerülhette ki az árja mythos-tudomány művelőinek figyelmét, hogy minden árja népek között épen az ind nép az, mely itt kivételt képez. Náluk nem jut a főszerep *Dyû*-nak vagy *Dyaus*-nak (mint istennév nem is fordul elő), hanem *Indrá*-nak (az esőző ég; *indu* = csepp) és *Varuná*-nak (a borus vagy éjjeli ég; *var* = befödni). *Müller* ezen idegenszerű tűneményt úgy magyarázza, hogy Indra

kiszorította volna helyéből az ind nép legrégibb főistenét *Dyā-t* *), oly feltevés, mely általa kellőleg bebizonyítva nincsen.

Fennnt kifejtett nézetem szerint ezen tünemény is igen egyszerű megfejtést nyer. Az t. i. hogy az indeknél a »fénylő« helyét a »borús« és az »esőző« foglalja el, összefügg ezen népnek legrégibb, a Ganges és Indus partjain történt letelepedését megelőző pásztor nomád életével. A görög mythos egy a nomád életet meghaladott nép világfelfogását adja elénk, midőn főszereplője *Zeus* »a fénylő ég,« őrzője a szántóföldnek és az, ki gazdag aratást küld **), míg az ind mythos az esőt küldő Indra kitüntetése által a nomád foknak emlékét tartotta fenn, úgy mint a szanszkrit nyelvben is, a nyelvtörténet egy régibb fokát tünteti fel. De még tovább, magát a görög mythológiát nézve is azt látjuk, hogy *Zeus* uralmát megelőzte az *Uranos* uralma (*Uranos* azonos a szkr. *Varunával*) mint Hesiódból tudjuk. Különben is találjuk a görög mythosban nyomait a nomád foknak. Mindenütt, hol a solaris hős mint az éjjel fia mutattatik be, azaz, hol az éjjel a *prius* és a *nap* a következő, a nomád fok alkotásainak reminiscenciáit találjuk. (*Oedipus* és *Perseus* apagyilkossága). Ezen tételt kellett a héber mythosra is alkalmazni, midőn e téren a mythos-alakulás legrégibb története, mely a mythos megjegeczülését megelőzte, forgott szóban.

A földműveléssel kezdődik csak a tulajdonképeni cultura. Az állandó lakhelyre telepedő ember, talajára van utalva és abból kell előteremtenie mindazt, mire élelmének fenntartására szüksége van. Szerszámok és egyéb a természet által közvetlenül nyújtott eszközöket meghaladó segédszerek kitalálása egyrésztől, valamint másrésztől ez együttlakók között lassankint létrejövő rendezett és szabályozott viszonyok, legelőször ragadják ki őt, egyfelől a természeti tünemények ellenében való gyámoltalanságából, és teszik másfelől lehetővé, hogy a nomád élet korlátlan szabadsága és önkénye erkölcsös életnézetnek adjon helyet.

Valamint a földművelő korszak mythosa, mint kifejtettük, a *nap* alakjait helyezi előtérbe; úgy a mythosból kifejlődő vallás is kiválóan *nap cultus*. Sőt mi több, a földmivelő ember a *napra* vezeti vissza azon haladást, melyet a nomád élet culturfokával szemben

*) *Vorlesungen über die Wissenschaften der Sprache*. X. felolv. (II. 402.)

**) Welker. *Griechische Götterlehre*. p. 169.

megtett. Társadalmi rend és törvények a nomád emberre nézve, ki úgyszólván még nem is él társadalomban, tökéletesen fölöslegesek. A legelők, kútak stb. fölött keletkező vitákat nem egyszer mindenkorra megállapított törvények egyenlítik ki, hanem vagy a kar ereje, vagy pedig midőn a perlekedők békés természetűek, egymástól való elválás vagy egyébkénti kiegyenlítés. Egy igen találó példa erre nézve a Genesis könyvében a XXVI. fejezet 13—22. vers (Izsák és Abimelekh pásztorai) és különösen még a XIII. fejezetben 7—11. vers. »És egyenletlenség támadá Ábrám juhászai között és Lóth juhászai között . . . és szóla Ábrám Lóthhoz: Ne legyen czívakodás köztem és közötted, valamint az én juhászaim és a tied között, hiszen testvérek vagyunk! Nemde az egész föld előtted fekszik, váljal el tőlem; ha te balra indulsz, úgy én jobbra fordulok, ha pedig te mégy jobbra, úgy én bal felé tartok.«

Művészetek és mesterségek pedig a társadalom ezen fokán el sem képzelhetők, a nomád ember igényei oly korlátoltak lévén, hogy sátraival, nyájával és a számára való legelővel ki van meritve mindannak sora, a mi életének feltételeit képezi.

A törvények keletkezése, a társadalmi rend alapítása, a művészetek és mesterségek kezdete a földmivelő élet eredetével függvény össze, ezen javítások rendszerint a napistenekre vezettetnek vissza. Jól tudjuk ezt a rómaiakról és görögökről*), és régibb időben is belátták némileg ezen vallástörténeti tünemény létezését, csak hogy a mythos felfogása még oly zavart volt, hogy furcsán fogták fel a napistenek összefüggését is a művészetekkel és törvényekkel. Csak azon tudós férfiú nyilatkozatát akarom idézni, kinek jubilaumát nem rég ülte a művelt világ: »Inventores artium quarundam post mortem divinitatis honori cultus audivimus, grate quidem potius quam pie . . . Hinc Apollinem cithara, hinc eundem ipsum atque Aesculapium medicina, Saturnum Liberumque et Cerem agricultura, Vulcanum fabrica deos facit.« **)

Igy van ez a héber mythosban is. *Kajin* (azaz a kovács) ki megöli öcscsét *Hebelt* (a szellő, vagy *Jábál* az eső, mindkettő, mint a nomád élet alapítója emlittetik, Genes. IV. 2. 20.), *földmivelő*

*) *Orpheus*, a zene és a nap fia, híja az erdőkben élő embereket a városokba és művelt életviszonyokat rendez közöttük; *Vaivasavuta* az ind törvényhozó, mint a *nap fia* van bemutatva.

**) *Petrarca De vita solit. I.*

és az első *város-alapító*, Kajin a bolyongó, a ki midőn végig bolyongott, *Keleten* jelenik meg, mint minden bolyongó alakja a mythosnak (Hágar, Odysseus, Diana *omnivaga*, Cicero de Nat. Deorum. II. 27.) a nap egyik régi nevét viseli. Az általa alapított város, azon mythosi alak nevét viseli, *Chanôch*, Hénôch, a ki 365 korszakot él és egeknek száll, mint akár hány más solaris alak, (Genes. v. 23, 24), *Noë* (Noâch) »a ki az embernek nyugalmat szerez keze fáradságától,« az emberi társadalomnak megalapítója, az első, kivel törvények hozatnak összefüggésbe, mint tudjuk a legelső börtermesztő. Ő az, ki *felfödi szeméremrészét* (Genes. IX. 21.), a mely mythosi vonást csak úgy érthetünk meg, ha összehasonlítjuk azzal, a mit az ind hymnus *Ushas*-ról, a napról, mond: hogy »*feltakarja keblét*« *) azaz lehúzza testéről azt a takarót, mely által az éj láthatatlanná tette a napot, »széttépi *fekete ingét* és megnyitja fényes arczát« mint a tatár költő fejezi ki **). Ugyasintén a mestersegek és művészetek feltalálói, a mint a Genesis IV. fejezetében vannak felsorolva, homlokukon hordják solaris jellegüket. Így pl. (v. 22.) az ekevas első készítője *Kajin* nevét viseli.

A mi az árja és a sémi culturmondákról áll, ugyanaz áll azon népekről is, melyeket *Müller Miksa* turániaknak nevez. Legyen elég csak egy példa, melyet egy másik *Müller*, bázeli tanár, adathalmazából merítke: ***) a *muyszka* nép (lakik a terra firma *Bogota* nevű rónájában) *culturmondája*. »Midőn még hold nem létezett és a Muyszkák még vad állapotban éltek nem ismervén a földművelést, a vallást s az állami rendet, egykor reggel egy *szakállos* ősz jelent meg köztük, kinek három neve volt és ki ennek megfelelőleg három fejjel szokott ábrázoltatni. Ő tanította a vadakat a ruha használatára, a föld mivélésére, az istenek tiszteletére és az állami életre. Neje, ki szintén három névvel birt, ragyogó szépségű volt ugyan, de szörnyű mód gonosz és oly rossz akaratu, hogy férjének minden vállalatát megghiúsítani törekedett. Alattomos fondorkodásai által e nő csakugyan kivitte, hogy a *Funzha* folyó (most *Rio Bogota*) annyira megáradt, hogy az egész Bogota rónát egy nagy árvíz lepte el. Az embereknek csak egy kis része birt menekülni a vész elől a

*) *Rigvéda* VI. 64. 2. és 10.

**) *Vámbéry*. Ujgurische Sprachmonumente p. 218.

***) *Geschichte der amerikanischen Urreligionen*. (Bázel, 1867.) p. 423.

hegyek csúcsára. De *Bocsikának* már most felgyuladt jogos haragja és nejét örök időkre elüzé a földről és holddá változtatá őt. Azóta létezik a holdvilág. Bocsika ezután megnyitotta a sziklafalat, gátok által szárazzá tette a földet és a hátramaradt embereket művelni kezdé, *behozta a napimádást*, a papságot, számos ünnepeket, búcsújárást és áldozatokat rendelt. Az államok élére egy világi és egy vallási fejedelmet állított, *az évszámítást szabályozta* és 2000 évi élet után *Idacanzas* neve alatt *visszavonult*.«

Ime, a mit a monda közölje be nem látott, az amerikai culturmondának fővonása az éjjeli ég (hold), a túlságos esőzés, harcza a nappal *). A nomadismusnak földműveléssé, törvényes társadalommá való fejlődése. És ezen rend és törvényesség *a hosszú szakállu* istenre, (mint fönnebb láttuk, sugarainak mythosi elnevezése) a *napra* van vissza vezetve. A hold itt is mint egyébütt az áradásnak okaként szerepel. A nomadismus itt is *ellensége* a földművelésnek, melyet a nomád világnézet *isten átkának* és *sülyedésnek* tekint (Genes. III. 17.), mert a vele foglalkozó »arczának verejtékével eszi kenyerét.« „Ezen szerencsétlen ellenszenv a földművelés ellen, ugymond *Montesquieu*, a vadásznépekről **), oly erős, hogy midőn ellenségeik valamelyikét átkozni akarják, nem kívánnak neki egyebet, mint azt, hogy a földműveléssel kelljen neki foglalkoznia« És ezen ellenszenvet igen bő készlettel lehetne kimutatni a sémi népek legkiválóbbjainak, a *hébernek* és arabnak mythosaiból és vallási irodalmából.

Valamint a nomád culturfok mindig és mindenütt megelőzi a földművelő életet, úgy mindenütt, a hol vallás mutatkozik, a holdcultus okvetlenül megelőzi a napimádást ***), és ezen tünemény az ép jelzett művelődéstörténeti jelenséggel áll összefüggésben, nem pedig azon hirhedt *nőuralmi* elmélettel, melyet pár évvel ezelőtt alkalmaztak a régi cultur valamennyi jelenségeire †). A nomád héberek-ről is, Kanaanban való letelepedésök előtt, ki lehet mutatni az éjjeli

*) Ugyanez áll a *perui* cultur-mythosról, hol a nap két gyermeke *Mama Copas* és *Mama Oella* szerepel mint culturtanító. Müller u. o. p. 305.

**) *Lettres persanes*. CXX. levél.

***) *Spiegel*. (Ausland, 1872. pag. 4.). *Zur vergleichenden Religionsgeschichte*. I.

†) Bachofen. *Die Gynaikokratie im Alterthum*.

tünemények cultusát, és azon sovány positiv adatokból, melyeket a nomád héberek vallásáról leirunk az tünik ki, hogy abban a sátrak, a kigyó, Ábrám és Jákob alakjai nagy szerepet játszottak. *Kigyó* különösen a mythosban az *eső* neve, valamint a czikázó villámé szökő kigyó, (Jes. XXVII. 1.). *Szinaj* hegye (szín = hold), valamint az »*egek királynéjának*« (Jeremiás VII. 18. XLIV.) imádása egyenesen holdcultusra mutatnak vissza. De itt azon pont, hol a mythos-tudomány tiszte megszűnik és az összehasonlító vallástörténet köre kezdődik.

Dr. Goldziher Ignác.

Könyvismertetés.

Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der andern Dialecte. Von F. J. Wiedemann, ordentl. Mitgließe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. St. Petersburg, 1875. XVIII. és 664. lap. (Ára 2 rubel, 60 kop. vagy 2 tallér 17 újgaras).

Eddigelé legteljesb és legkritikaiabb eszt szótár a' Wiedemanné (Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch, St. Petersburg, 1869. nagy 4° 1672 hasáb, meg három hasábu CXLI. lap, melly utóbbi a' német betűsoros szókat tartalmazza). Ez idén ugyanaz író egy eszt grammatikát ád, melly minden eddigieknél jóval teljesebb és tökéletesebb. Az eszt nyelv barátjai tehát mindenütt, de kivált Eszt- és Lívországban, nagy köszönettel tartoznak Wiedemannnak. O a' nyelvet úgy fogja fel és tárgyalja, a' mint most valósággal van, 's ezzel is méltán hiszi, hogy megérdemli azoknak háláját is, a' kik a' történeti nyelvtudománnyal foglalatosságok, mert azok kénytelenek a' mostani nyelvet fogadni el kiindulásul. — A' Bevezetésben Wiedemann az eszt grammatika történetét hozza elő, 's azután a' nyelvjárásokról és irodalmi nyelvről beszél. Az eszt nyelvet mintegy 800,000-en beszéllik, kik nagy területen laknak. A' nyelvnek azért is sok járása van, mert a' XVII. századig irodalma nem volt; a' nélkül pedig minden nyelv számtalan helyi nyelvre oszlik. Ez úgy van az eszt nyelvben is. Két fő idoma uralkodik mind a' mellett, a' *revali* és a' *dorpati*. A' régiebb iratokból az tetszik ki,

hogy a' két nyelvidom hajdan közelebb állott egymáshoz mint most: de mikor voltak még egy és azonos idom, azt tudni nem lehet. Viszontag sok tüneménybül az is világos, hogy a' dorpai fogy, 's a' másik terjed. A' dorpai nyelvidomot többi közt a' *vocal-hármonia* tünteti ki, a' melly a' revali idomban nincsen. Legteljesebben van meg a' dorpai nyelv a' vero-esztben. A' revali esztség is az éjszak-keleti és nyugat-déli nyelvjárásokra oszlik. — Wiedemann lehetőleg ügyel a' különböző idomokra és helybeli sajátságokra, 's ez által igazán nagybecsű munkát ad nemcsak annak, a' ki magát az eszt nyelvet tanulja, hanem annak is, a' ki a' *historiai aetiologiai* nyelvtudományt űzi (így nevezi W. az egybehasonlító nyelvtudományt).

Még Ahrens (Wiedemann előtt legjobb eszt nyelvten-író) 1853-ban is az esztek költői nyelvéről, a' mellyet a' nép-költemények és dalok tartottak meg, úgy ítélte volt, hogy annak a' grammatika nem igen veheti hasznát. Mert igazi ó szóalakok mellett nagyon sok önkényesen csinált ragokat és betoldásokat használ *). Wiedemann másképen és bizonyosan helyesebben látja a' dolgot. Mert nem mind, a' mi a' finn nyelvvel nem egyez meg, már azért hamis. Azt meg is mutatja Wiedemann, összeállítván a' hosszabb ragok és betoldások példáját, a' mellyek vagy a' régi nyelvet tükrözik vissza, vagy némelly már elveszett képzőket tartottak meg. Végre azon igyekezeteket említi meg W., a' mellyekkel egy általános irodalmi nyelv teremtését céloztak, mert eddig elé a' könyvekben és iskolában a' revali nyelvidomon kívül a' dorpai is divatos, bár sokkal szűkebb körben.

Maga a' grammatika áll, természet szerint, *hangtan*-bul, mellyet W. először tárgyal kimerítőleg, *szó-képzés*-bül, a' melly a' névszók, igezők és adverbiumok képzőit előszámlálja és értelmezi, meg az összetételeket adja, *alak*tan-bul, a' mellyben VIII declinatio és VII conjugatio foglaltatik, végre a' *mondattan*-bul, melly rendesen Wiedemann grammatikájában kitűnő rész.

H. P.

*) Für die Grammatik haben die Volkslieder nur geringen Werth. Denn ihre Sprache enthält neben echten, alterthümlichen (d. h. Finnischen) Formen eine Unzahl willkürlich gemachter Anhängsel und Einschiebsel. Ahrens Elstn. Grammatik, zweite Aufl. Reval, 1853. — A' 192. §.

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a m. t. Akadémia könyvkiadó-hivatalában Budapesten (Akadémia-épület) s minden hazai könyvtárusnál:

- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK.** Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet. 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv). Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 12 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK** stb. XI-dik kötete. **AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK** stb. XII. kötetének I. füzete. Szerkeszti Hunfalvy Pál. 10 iv. Ára 1 frt.
- A KONDAI VOGUL NYELV.** Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtud. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt 50 kr.
- CHRESTOMATHIA FENNICA.** Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét, XIV. és 580 lap). Ára 1 frt.
- REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI.** A Vogul föld és nép. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-edrét, VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.
- MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR.** Irta Budenz József. I. füzet. (1—16 iv) 1873. 8-adrét. Ára 1 frt.
- ERDEI- ÉS HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR.** Budenz József. (A Nyelvtud. Közlemények IV. kötetéből). Ára 50 kr.
- NYELVEMLÉKTÁR.** Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—III. köt. 1874. 8-adrét Ára 5 frt.
Egyenkint Ára 2 frt.
- ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.** I—IV. köt. 1869—1875. Ára 3 frt.
- RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK** Erdősitől Tsétsiig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.
- A MAGYAR IGEIDŐK.** Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.
- A MAGYAR NYELVUJITÁS** óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.
- A HELYES MAGYARSÁG ELVEI.** Irta P. Thewrewk Emil. Ára 50 kr.
- FINN NYELVTAN.** Fábian Istvántól. Pest, 1859. Ára 60 kr.
- KALEVALA.** A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.
- ABUSKA.** Csagatájtörök szógyűjtemény. Vámbéry Á-tól. Pest, 1862. Ára 24 kr.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI
HUNFALVY PÁL.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

ELSŐ FÜZET.

BUDAPEST, 1875.

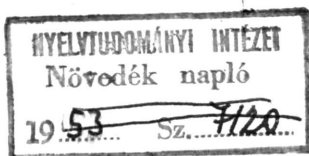
A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

TARTALOM.

	Lap
Svéd-lapp nyelvmutatványok. Budenz József	161
A nap és hold nevei a sémi nyelvekben. Goldziher Ignác	121
A görög színügy. Thewrewk Árpád	254
A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról	285

SVÉD-LAPP NYELVMUTATVÁNYOK.

Az 1873-ban Budapesten megfordúlt négy lapp ember északi Svédországból való volt (még pedig Malå egyházközségből, mely a Pite Lappmarkban fekszik, Skellefteå-tól fölfelé, észak-nyugatnak). Nyelvükben is könnyen felismerhető volt az ugynevezett svéd-lapp fődialectus, mely a norvég- vagy finnmarki-lapptól tetemesen különbözik, nem csak hangtani sajátságoknál fogva (a milyen p. o. szókezdő *k, t, p* a finnmarki-lapp *g, d, b* ellenében, vagy szóközépén az eredetibb *kt*, mely a lappF.-ban *ft*-vé lett), hanem eltérő grammatikai alakok (p. o. *-b* rágos accusativus, *-sne* rágos locativus) és szóhasználat által is. Eddigelé a svéd-lapp nyelv ismeretét jobbadán a már közel százéves Lindahl- és Öhrling-féle »Lexicon Lapponicum«-ból (megjelent 1780-ban) s egy ehhez csatolt rövid grammatikai vázlatból kellett merítenünk; mert a későbbi Possart-féle kis grammatika (1840) csak a Lindahl-féle vázlat után készült, a Rask- és Friis-féle lapp grammatikák (1832- és 1856-ból) meg tüzetesen csak a finnmarki-lappal foglalkoznak, a svéd-lappot csak itt-ott mellékesleg érintve. Nagyon becses volt tehát az alkalmi melyet az említett lapp emberek ittléte a svéd-lapp nyelvnek élő szavával való ismerkedésre nyújtott, a mennyiben ebbeli ismeretünknek megbecsülhetését, illetőleg megigazítását és kiegészítését ígérte. A velük folytatott tanulmányból csakhamar meggyőződtem, hogy az ő nyelvük elég jól egyezik a Lindahl-féle Lexicon-ban számos mondatokban ismertetett svéd-lapp nyelvvel, csakhogy amabban, csekélyebb ejtésbeli eltéréseken kívül, még több hangalaki momentum megkülönböztetése volt észlelhető, melyet Lindahl-nak helyesírása ki nem fejez (p. o. vocalisok hosszúsága; *a*-nak *ä*-re változása következő *i* előtt; némely nyomatékosan ejtett, consonansok-

nak megelőző gutturalis spiranssal (χ) való ejtése: *hk, ht, hp, hč, hc*). Pedig ilyen hangalaki momentumok is a kutató és hasonlító nyelvtudományra nézve esetleg igen érdekesek és fontosak lehetnek: így p. o. az ejtés szerint való svéd-lapp *kūhta* »hat« (Lind. *kota*) szorosan összetalálkozik a szintén hosszú *ū*-val való finn *kūte*-val. Fölfedeztem azonban az ő nyelvükben egy eddig ismeretlen grammatikai alakot is: a 3. személynévmásnak dualisbeli nominativust *sōnoi*, a közönségesebb elrövidült *soi* mellett; amaz megmagyarázza a casusalakokat, melyekben a tő *sōno* (gen. *sōnon*, acc. *sōnob*).

De mind ennél fontosabb, hogy a mal'í lappoktól néhány összefüggő textust is nyertem, népmesészerű kis elbeszéléseket, melyeket elmondásuk után följegyeztem, s velük ismételtetve szorosan a hallott ejtés szerint leírtam. Úgy is közlöm ezeket most, el sem enyésztetve belőlük kisebb szóalakbeli különbözeteket és ingadozásokat, melyek még egyazon darabban s így egyazon embernek ejtésében is találhatók; mert csakis így adnak hű képet az élő svéd-lapp nyelvről, melynek szintűgy, mint minden más beszélt élő nyelvnek, bizonyos alak-variatiót kell megengednünk. S népies szövegek, tudtommal, eddig még nem is jelentek meg svéd-lapp nyelven, míg finnmarki-lapp nyelven való meséket már elég szép számmal gyűjtött és adott ki Friis (Lappiske Sprogprøver, Christiania, 1856.). Ez igen becses lapp szöveg-gyűjteményből föl is használtam egy mesét, mely a svéd-lapphoz közeledő Vefsen-vidéki tájbeszédben van írva, (Friis, 106. lap. *Jetanassen hegke*), hogy a mal'í lapp embereket ily szöveg-elmondásra rábírjam. Ezt ugyanis mindjárt értették s nagy kedvvel hallgatták, a mint nekik fölolvastam, itt-ott még jobban alkalmazva a kellő svéd-lapp nyelvalakokat (megjegyzem, hogy a tiszta finnmarki-lapp szövegek nekik teljesen érthetetlenek voltak); azután újra maguk beszélték el a mesét (lásd alább közleményem 10, b. számát) s egyszersmind hasonló saját tudásukra is kezdtek lassanként visszaemlékezni. Különösen érdekes az így tőlük nyert szövegek közt az 5-dik szám, mely tartalom szerint egyezik egy Laestadius lapp missionarius által utazó naplójában (1831) csak svédül ismertetett svéd-lapp mesével (fölvette Laestadius-ból Friis is, a »Lappiske Eventyr og Folkesagn« című lapp mese- és regegyűjteményébe, Christiania, 1871. a 26. szám alatt).

Hogy az alább közölt svéd-lapp szövegeket az érdekeltek lapp nyelvtanulmány alapjául használhassák, készítettem hozzá szótárt

is, a melybe egyéb a maläi emberektől hallott szokat is fölvettem. E mellett a Lindahl szótára elején találtató grammatikai vázlat a szövegek megértésére legszükségesebb alakismeretet nyújthatja. Hozzájárulhat mint segédeszköz akár Friisnek finnmarki-lapp grammatikája is (Lappisk Grammatik. Christiania, 1856.), vagy a »Lapp nyelv« ismertetése Hunfalvy Páltól (Nyelvtud. Közl. V.), melyekben ugyanis mellékesleg svéd-lapp grammatikai alakokról is van szó.

Eredeti svéd-lapp közleményemet kiegészítem még két szám mutatóvánnyal egy svéd-lappra fordított kátéból (Dokt. Mort. Lutherusen Učeb Katekes akten čalgestemin Dokt. Ol. Swebiliusest. Same kiälei puoktetum G. E. Rhenest. Hernösandesne 1847. = Dr. Luther M. kisebb kátéja, Dr. Swebilius magyarázataival. Lapp nyelvre áttétetett Rhen G. E. által. Hernösandban, 1847.), még pedig: 11. szám alatt »Rövid religio-történet« és 12. szám alatt maga a »Luther-féle kis káté« öt fejezetben. Ez utóbbi mutatóványokban még egyik-másik grammatikai alak észlelhető, mely az előbbi csak elbeszélő szövegekben nem igen fordulhat elő. A lapp nyomtatványnak csak annyiban változtattam az írásmódján, hogy a kétbetűs consonansokat egyszerű jegyekkel írtam (*tj* és, szövegén, *ts* helyett *č*; *sj* helyett *š*; *ds* helyett *ž*; *ts* helyett *c*, meg *dtj* h. *žž*); szintígy *qw* helyébe, az ejtés szerint *ku*-t tettem meg *ä* helyett *o*-t (a mint már Stockflethnek »Norsk-lappisk Ordbog«-ja is teszi az egybevetett svéd-lapp szók rovatában). Egyébként érintetlenül hagytam a vocalisok írását, mely pedig azoknak esetleges hosszúságát ki nem tünteti; csak a személynévmásoknak gyakran előforduló egyesszámi acc. és gen. alakját írtam *o* helyett, az eredeti szövegek szerint, *u*-val (p. o. *su* »eum, ejus«). Az eredeti szövegekkel vetve össze a lapp kátébeli mutatóványt, könnyen megítélhetjük, mennyire marad el a valóságos ejtéstől a nyomtatványbeli hangjelelés.

A svéd-lapp szövegek írásában egyébíránt csak keveset térek el az újabb finnmarki-lapp könyvekben is használt elég czélszerű írásmódtól, melyben jelesen már a *č*, *š*, *c*, *ž*, *ñ* egyszerű betűjegyek divatoznak = *cs*, *ds*, *cz*, *dz*, *ng* (az utóbbinak *η* az alakja); szintígy *đ* (*đ* alakban) = lágy angol *th*-féle dentalis spirans. E szerint a consonansok jésítését (*ń*, *ł*) még *j*-vel jelöltem, s az *i*-végű ikerönhangzókat ugyancsak *i*-vel írtam (*ai*, *ei*, *oi*, *ui*). Különös jelöléseim csak a következők: 1) egy *ä*, *e*-vel ikerhangzót képző igen rövid *i* kisebb alakú *s* feljebb emelt *i*-vel (*‘ä*, *‘e*); — 2) az *i*-hez

közeledő *e*-hang *é*-vel; — 3) a némely kemény consonansok előtt hallható, azoknak nyomatékos vagy erősült ejtését éreztető, kemény gutturalis spirans *h*-val (*hk*, *ht*, *hp*, *hč*, *hc*); — 4) apostroph-jegy a szövégen már ki nem ejtett *h*-t (= finnmarki *k*) pótol; az előtte álló vocalist egy kicsit meg kell nyújtani, p. o. *almačē*' (= *almačeh*) majduem így: *almačē*; *ta'* (= *tah*): *tā*.

(Svéd-lapp népnyelvi szövegek.)

1.

Tē lijen ādna sāme', juhko' lijen küllam: pahatahkeje' (veholače') kalken pōhtet sijen hohketemen tēt. tē sije karvetačen ādna kedkit akten vāren nalla. tē ku sije čohketijen ollast, tē küllajen taite skiälmit. tē akte olbma manni (vuelgi) tai veholače koik. tē kalken ta' veholače' tobbelet tab olma, men tē vasteti tat olbma (olmai): jus mu pajabehte viesot, tē kalkab tijeb ohpetet ānabi almači koik. tē sije pajen sū viesot. tē sodn važžigōti tan vāren koik ja važžen pajas tan vāren met. ku pōhten sije kaska laidoi tan vārin, tē ta' ādna' sāme' jollartahteleyen taite ādna k'edkite tan vāren met vuoles, tai veholači hohketemen tēt, tassa ko hohketejen kaihkkit. ja tē kolbma (taiste pahatahkejist) pahterejen ruuva autest. tē lejen mannemen tassa ko kaunatejen 'ānabi skiälmi kuim. tē sardnotijen siji abmase sije mannet tohko, tē sije hohketuvve'. tē sije alvetijen (sorganijen) tan sagga ja jorgetijen vist merraje.

2.

Tē li sōmes pālen akt olbma, juhko li mehceb važžemen ja luddite vuohčemen. tē sodne čajani ja ičči tist sodne heibmai kauna, ko šaddi seudnjet (šeudnjet, v. ijja). tē sodn pōti vist ičas loddi (keinson nalla). tē sodn vuini, ahte sōmes lē važam sū mañgesne. tē sodn sorgeni, ku sodn i ville heibmai kaune. tē sodn uššotāči ača tollob pollajahtet. tē sodn ičas karvob nuoli ja pieji tab tollon

päldi. ja tē sodn ičēi tuosta tollon paldesne vällahet, ainat sodn važesti tollon piņņoles ja vuerdi tassa ku tat pōhta, juhko lēi sū maņgesne važžemen. tē tat pōhti ja tē vueči pirsoin tan karvoi, juhko lē tollon paldesne. tē vāži tate vuehčeje olbma ja uššoti, ahte sodne lē hohketam tab vällahēje olmab; i lam likan tat almač, ainat tat karvo, māb tat čajanem olbma lē piejem tollon päldi. tē āska tat olbma vueči pirsoin tab pahatahkojeb. tē vist sodn leggasti tan tollon paldesne tāsa ku peive šaddi; tē āskan manni ičas heibmai.

3.

Tē li sōmes olbma ja ahka, ja kolbma māna' lejen sōnesne. tē sōmes pälen soi kalkiken kuilide peutet. tē sōnoj vāldiken fārosne porrasumus pardneb, ja kuikte lāpiken kōten sisne; tollon ai lähpiken kōten sīsa, kukte tā' kuikte māna' kalkiken pivvat. tē ku soi leikan kuilide peutam, tē sūgiken vist heibmi. tē vuinigen ahte kōhte li puöllemen. tē tat olbma viāgi spaihtemust māti, ja čohketi tai puöllem mānai tāktite (rubmahit). tē tat porrasumus pardne pūti ja sardnoi: čičam varresti jaurai, — ja tē tat olbma varresti tohko sū tolvot, abma sodn hohkanet (ičebs hohkatet). naute ko sodn joksi sū, tē sodn tobbeli sū ja jorgeli roptot jaurest.

4.

Sōmes paikesne lei kerhko (kirhko) ja tē lejen ādna sāme tasne tan sisne. tē herra li lohkamen kirjesne. ja tē sodn lohki ja tē važesti ulkos spaihte (ruvva), ja lāsi (tahpesti) kirhkon okseb. tē lēn pōhtam skielma' (pahatahkoje'), juhko' kāhtejejen tan kirhkon pīra, ja sobmase' pollejehten kirhkob. tē lejen kaihka sāme' tan kirhkon sisne. ja akte pōres olbma jehti: tē kalkabete kaihke nōre' puollet tasne. tē varrestijen kolbma olma' ulkos glāsen čada ja kārten paijel varresteika kuektes; akteb tobbelijen tā' veholače' ja koddelijen sū. no tē to kuekte olma' vulgika spaihte pahteret ja manneike heibmai (sītai). tē valdika juoksite ja tē manneika tai veholače vuočemen tēt (hohketemen tēt). tē pohten tā' 'ādna' (modde') veholače',

ku lijen suolatem tai puöllem sämi herkite (puocite). ja tē lijen sije vuojemen merraje, vai kalken sije valjeb adnet, tan tēt ku hohketijen almugeb. tē li stuorra devva. tē leikan sonnoi tan čohkesne japtemen, ku ta' veholačē' pōhten vuojemen. tē vuostes pōhti vuojemen tain herkin: tē vuočiken tab veholačeb. tē mubbe pohti: tē tab vuočiken, tassa ko nohken kaihk. tē lēi herra (ohpeteje) maṅgemusen vuojemen; tē sodne čuočeti tan ičes vuojen-herken tuohkai ja rohkolači taiti kuekte olmait, vai kalkiken pajet sū viesot. tē soi jehtiken: ku ič todn arbmalaste obbo almugen pajel, tē i' todn kenna ožžo viesot. tē pīneteika sū tassa ku jāmi. ja tē lei jaurač tan piābmosaijen lūlelisne: tē soi taite jabmesite kēsiken tan jaurin koik, ja tē čadneteikan kedkit, ja tē tan jauren podnai luihtiken (vojoteikan). e lē' sije ville tasne jalhkahemen.

 5.

No tē lēikan kuikte nuorra olma' ja akte neita. ja tē lē tate neita reudnotemen pōcit mehcesne. tē sodn kauneti stāloi kuim. tē ta' tobbelijen sū akten sū puvin (älöin). ja tē ta' stālo' mannen ičase heiman koik. ja tē pōhten akten jauren koik, tē mannekōhten tan pajel; jū li tat jaure kalbmam, ahte li jāgña, kukte mahten važžet ja mannet tai pōcoi kuim. tē tate neita adni kuorestakeb (laikeb), mab sodn ločkōti pajel tan jauren. tē nau mannen kukte pōten tai stāloi heibmai. tē ta' stālo' piābmostallen taite pōcite ja karvetijen porramasan. tē tan neitan kuikte välja' jorragūtiken, kussa tat sōnen obba katoi tan mälगतab (kuhkeb). tē sōnoi važžigūtiken sū olcemen tēt, ja tē manniken (pohtiken) tan keinon nalla, kuggo lijen ta' stālo' vuolgatam sōnon obbab akten sū pōci kuim. tē nau manniken tan keinon met ja pōhtiken tan jaurai. ja nauhte kuōriken, kuggo li tat laike ločkotovvum. ja tē manniken tassa ko pōtiken tai stāloi heibmai. tē li tasne čahce-laddo ja tē i kuhkes čožžoi morra tan paldesne. tē sōnoi kūciken pajas tan čohkai. tē tat neita pōti tate laddost čaceb väžžet. tē sodn voidnaji sū välji arodejeb: tē sodne kiähčesti pajas tan mōren mete. tē ta' sū velje' vasteteikan: maktes vieso? »kalle mon viesob puorekiht.« ja tē ta' velje' kahčateikan, maggaračite piābmoite ta' stālo' karvete'. tē sodn vasteti:

»cobbite ja vадnemite ja kerbmait. tē sodn taite i mahte porret.«
 tē ta' velje' kahčateikan, mab lē' sije mālestemen? tē sodn vasteti:
 »vадnemen piārgoit.« tē kačateikan, maste ta' stālo' palle' abmase
 mige pōhtet tan sijen mallasi. tē sodn vasteti: »kōnist.« tē to velja'
 jehtika ača tat sōnon obba tahket storra tollab, vai krūhten paijel
 lebma pōhta, vai kōne' lūlin pohtet tan mallasi. ja tē nauhte tōmeti
 sōnon obba, ja nauhte akta porrasumus stālost jehti: — — —*)
 ja tē nauhte šaddi alhte ta' stālo' kohčon tab nuorra neitab ača sodne
 kuедdet taite piārgoite tan laddon koik vадnem-kaušoi, ja tē sodn
 kuiddi taite tan čahce-laddon koik. tē ta' sū velja' vāldigen taite
 piārgoit ja porriken. no tē kahčateikan, maggar karvob tat stālo
 adna? tē sodn vasteti: »rōuteste.« tē kohčoiķen tab obbabsken ači
 sodne ođejebmai piejet tab karvob tollon pāldi, vai tat kalka pah-
 kes šaddet. ja nauhte sodn tōmeti. ja tē valdiken ta' velja' pōcen
 čorvit ja tē skuolateikan taite. tē ta' stālo' uššotijen, ahte ta' lē'
 puoce'. ja tē akte porrasumus stāloi velja kalki vāzestet ulkos. tē
 kalki sodn cāhket (piejet) tab rōute karvob, men tē li tate pāhkes
 šaddam. te sodn varresti nau ēčasa pirsoin, vai sodn kalki vuehčēt.
 tē ko ulkos pōti, tē to kuekte olma' tobbeleikan sū ja hohketeikan.
 ja naute te pōti olkos mubbe stallo: tē tab ai sōnoi hohketeika. naute
 pōti ulkos kolmad stallo: tē ai tab hohketeika. tē sōnoi čaņiken (va-
 žiken) kōtin sis. tē lei akta porrasumus stālon ahka čohkahemen.
 tē kačateikan sōnoi suste: kusne lē sijen pednik. tē sodn sardnoi:
 kaska-ragņon vuelesne, poššo-ragņon vuelesne, ja ukse-ragņon vue-
 lesne. ja tē sōnoi čaimetāčiken ja jehtiken: iē todn taiti, kie tusti ped-
 niki pīra kačatāči? tē tate vuores ahka jehti: čuinidi mu čalmi' ja
 kulmi'. tē sū čalmi' rappasejen, ja tē to kuekte olma' sū hohketei-
 kan, ja tē vāldiken kaiħke pedņiket ja sōnon obbab, ja tē manniken
 heibmai.

6.

Tē lēn sōmes pālen ādna sāme', juħko' lēn čoigatemen pīreb.
 tē li akte taiste olmaiste keuremus. tē tat čoigati tāsa ku joksi tab
 pīreb. tē sodn posketi saiħtin tan pīren njalmen sis, ja te sodn fag-

*) Vagy tíz szóból álló mondat következzett itt, melyet azonban jól
 meg nem érthettem s így biztosan le sem írhattam.

gati mälgateb, ja nauhte vauti sihpeken mañge kiäči mōrite, ahte sodn jorri. tē tate pīre sū kasski ja krohkesti sū mubbeb čalmeb (mubbeu čalmev), ja tē sodn vällahe šāvot (tat olmai). tē tat pirre čohketi päldi, ja tē nau sodn paihki sū (tan olman) njuonen nalla ja kočči tan čalmi nalla. ja tat pirre oššoti, ahte sodne lē koddam (hohkatam) tab olmab. tē sodn vuelgi erit mehcai. ja tē pūten sū fāros-olma', juhko' lējen sū mañgesne. tē vuoidnen, atte lē tat olmai vällähemēn; ja naute ku pōhten päldi, tē vuojdnen atte sodn lei viesomen. ja tē ta' olma' äska v'ähketijen sū heibmai.

7.

Ja tē li sōmes pālen akte nuorre olmač (pardne), jukko lei važžemen mehcesne. tē sodn kauneti stāloi kuim. tē ta' stālo' uššotijen sū tobbelet. tē sodn varresti spaihtē autest, ja naute sodn pōti akten pīren kōten päldi. tē sodn čagnēli tan kōten sīs, ja naute tē li pirre tan kōten sisne. tē tat pardne hōleti pīreb: aijam, tauhkest mū iečat tohkai, vai ē' tā' stālo' mū koddele. tē tat pirre vāldi sū ja pieji ēčas päldi. tē akte stallo pōti tan kōten sīs ja uššoti tab pardneb valdet. tē tat pirre kaskesti sū oiveb erit. ja nauhte pōhti mubbe: tē tab ai sodn kaskesti; ja te kuoci ulkos ja koddeli taite kaihke stāloit. tē tate pardne piäsi ulkos ja pōti viessoi heibmai.

8.

Tē li sōmes pālen bonda ja nisun (ahka). ja tē tat nīsun sōmes pālen ožžoi mānab. tē sodn ulkos važžam li ja lähpi tab mānab aktuk. ja tē pōti roptot: tē tat sū māna vallo (čerro), i kossek (i alter) šāvot orro. tē tat rōkoi muihtaje, atte stālo' le' suina mānait lodnetam. tē tat ahka vāldi lodden monneb ja raigiti tan kiečeb. tē sodn tevti tab monneb melkest, ja tē sodn tahkakōti storra fiärrō. ku sodn tab tahki ollast, tē oššotāči časketet smālegeb, ja tē vāldi tab storra fiärob, atte kalki taina šuevetet (časketet). tē tat māna čaimeti (čaimati) ja hōli: viesom lēb kuikte lohke jāpi, ib le likan voidnam tan kaives almačeb. tē tat ahka tobbeli sū ja slōvi tasa ku stālo' čassken sū mānab roptot. tē tat mubbe kātōi.

9.

Tē lijēn sōmes pālen ai aktan saijesne sāmī' ja tē li taiste akte porrasumus ahka, juhko adni jādna pednikit stuorra kiston tievob. tē kälgen akta pālen ta' sāmē' vuölget kirhkoi; tē tat porres ahka pāci heibmai ja akte pardne. tē tat porres ahka vāldi tāb ičes planka kistub ja kueddi tāb kōten pigñoles ja jätti: i nāgen tāb ožžo i-ken mū māna' jälla mānai māna' autel ku čihča vielljai varra tan kiston paijel kolka. tē tat pardne tab kūllai, kukte sodn hōli. tē sodn ohcai ja vāldi uhčes loddāčēn čihča čēukit ja tai čiäpotit nahpi nipin tan saijai, kossa tāte porres ahka pieji tab pine kistub. tē varra tai loddāči kolki tan kistun nalla ja sodn ožžoi taite pednikit.

10.

Lēi akt olbma, kuhte lēi valdom, ja pahas ahka lēi susne; i tain ahkain mahte viesot (biergetet) pärkel (kähčeleje). tē lēi taggar muerje-jāpe ja tē lei veššēl čogget murjit tat ahka. akten peiven leiba soi aktesne murjit čoggemen, ja tē lei raige ādnamen sīsa (čāda). tē ku talle čoggiken tan paiken pīra murjit, tē hoikoti (palkesti) vuoles tan ēčas ahkab raiken sīsa, ja tohko sodn kātoi (jauki). mutto tan mangel tat podnje vaivastovi sagga, ku sodn ičči adne ahkab, ku sū ahka jaukai tan raikai. tē sodn oššotāči: puoreb luli, jus tat pahas ahka luli pōhtet paijas roptot. juhte sodn sagga vaivastovi ku pāci aktain. tē sodn podnjagūti piesutakit kolbma jāpe. ku tait olleti, tē sodn čadni kiedkeb kieččaje, ja tē loihtegōti tan raike met ādnamen sis modde peivit. ku tat kiedke lēi mannam podnai (podnai joksi), tē paijas kēssegōti. tē sodn kūli: lossades li, ja ku sodn lēi puoktam paijas, tē lēi tat pärkel. tē pärkel sardnoi (jehti) tan olbmai: mab kalkab (kalkačab) tunji makson vaddet, ku mū paijas kiessi' tan pahan ahkan lute (luhte)? kalle mon rādeb adnab makset tunji. mon talle vuolgab sōmes ōses-olman orromsaijai sū pīnetemen tēt. todn kalka' tohko mannet, ja jus kūla' atte mon lēb sū pīnetemen, tē kalka' sodn sardnot: mon mahtab tū čoutet tate pīnost (vaivest).

10, b.

J e t a n a s e n h ä g g a .

Tē lei pōres ahkasne kalles (olbma), kuhti lei čiča jāpe torrom jetanasin, ku jetanes ohci koddet tan pōres ahkan podnjab (kalleb), vai sodn kalka ožžot valdet tab pōres ahkab ičasas ahkan. ku čiča jāpe (jāke) ollanam lien, tē āska puokteti koddet tab pōres olmab. mutto tē lei tan pōres ahkasne ja tan pōres kallasne (olmasne) akt pardne, kuhti ai ohci (ohceti) jetanaseb koddet, vai ožžo had-dotet (makset haddoin v. vostallostet) tan tēt ku jetanes lei kod-dam aldas ahčeb, vai kalki ožžot valdet aldas čičeb ičasas ahkan.

Ja tat pardne (alke) jetti ičas čiččai: »tieta' todn, kusne jetanaseb hægga lē, ku mon ib mahte koddet sū? todn kalka' kačatet jetanaseb, kusne sū hægga lē.« tē kačati čičče jetanaseb: »kusne lē, jetanes, tū hægga?» tē vasteti jetanes: »manne (man-tēt) todn kahčata' tan pīra?» te vasteti pōres ahka jetanaseb: »jus mon nietastuvvab, tē mon ožžob torvostallet tū hægga.« — Tē sardnoi jetanes hægga pīra ja jetti: »puölleje mieran tuokkesne lē suolo, ja tan suolosne lē todno, ja tan todnon sisne lē akta sauca, ja tan saucan sisne lē vuencis, ja tan voncan sisne lē monne, ja tan monnen sisne lē mū hægga.« tē pōhti pōres ahkan pardne čičes koik (lussa) ja jetti: »juoko lē' todn čiččam ožžom kūllet, kusne lē jetanaseb hægga?» tē vasteti čičče ičas (ēčas) pardnai (alkai): »juo lēb ožžom kūllet, pardnam (alkam)! puolleje mieran tuokkesne, supcesti jetanes, sū hægga lē; ja suolo lē tovvēn (tuvven), ja tan suolosne lē todno, ja tan todnon sisne lē sauca, ja tan saucan sisne lē vuencis, ja tan voncan sisne lē monne, ja tan monnen sisne lē jetanaseb hægga.« tē jetti pardne čiččasas: »tē mon čovorab (virdeb) palhkit (palhkitet) ičasān teudnarit, kei koim mon mahtab mannet puolleje mieran čada.« tē sodn palkiti birreb ja seipekeb (gumpeb) ja hāpīkeb ja divvekeb, ja tē sodn manneji (mannaji). iē manni kasko vadnaseb route-loutuken vuollai, ja valdi hāpīkeb ja divvekeb ičas koik loutuken vuollai, vai ta' kuikte ē' kalke puöllet (puellet), ja birreb ja seipekeb pijaijei sūhkat (sūhkamen). tē lē nau atte birre adna ruškis ja čāhpes kuolgit, ja seipek adna ai vilkes ja čāhpes ja ruškis treplit (fi'äkkait) kuolgaisne, ku puolleje mieran čada lē mannam. tē pōhtin tan suolon koik, kusne jetana-

sen hægga lei, ja tē vazzen paijas suoloi ja põlitin todnon koik. tē loski birre ičas autes-juelkin (rabmin) todnon bodneb irit, ja tē vanjekāti (vulgi) ulkos sauca, ja seipek vanjekāti maññesne (mañgesne) ja tobbeli tab saucab čauk ja kaihkoli. tan saucan sist halani vuencis, ja tan voncan maññesne halani hāpik ja kremsi tab ja kaihkoli. tan voncan sisne lei monne, ja tat monne kaččai čācai ja vuojoī (vojoi) bodnai. tē divvek v'eihkai tan maññesne; ja vuostas aiken vieihkai divvek monnen maññesne ja kuhkeb kātōi, ja ku ičči sodn killa kuhkebu akten aiken orrot čācen vuolesne voine-napta, tē spōhkiti sodn paijas voidnosis čācen nall voīñastemen tēt. ja ku sodn lei voīñastam, tē v'eihki vist mubbadest ja kātōi anje (ville) kuhkebu ku vuostes aiken, mutto ičči kauna. tē vist pōti voidnosis čācen nall voīñastemen tēt, ja ku voigñastam lei, tē v'eihki kolmaden aiken ja anje ville (vill'e) kuhkebu kātōi ku tan kuikten aiken (pālen). te kaunai monneb mieran bodnest, ja pōti paijas čācen nall. tē voidni (voidnaji) pardne, monne lei divveken njal-mesne, ja tē pūekti (pukti) divvek monneb pardnen koik. ja pardne vāldi tab monneb ja puollajitti tollob tadnak suolusne, ja pijaijei tab monneb tolloi puöllemen (puöllejen tolloi). ku puöllegōti, tē sūhkaji roptot tat pardne, ku ožžom lei ulletet tab man-tēt lei mannam. tē pōti sodn tan saijai, kuste sodn lei mannaijam, ja man-nai tallak ku kaddai lei pōtam, jetanasen koik, ja voidni: jetanes lei sammalahkai puöllemen ku monne, mab sodn mieran suolusne pijaijei tolloi. ja pardne vazži čičes koik, ja čičē šaddi stuora avoin, ku voidni: sū pardne lei pōhtam varres roptot; ja ainemust avosi, juhko sū pardne lei vidnam ja atte sodn lei oibmatam koddet jetanaseb. tat pōres ahka kīti pardnebs ja jetti: »stuorra kīhto (kīto) tunji, mū pardnam, ku todn lē' vidnam jetanasen hāggab.« — ja ku anje tat pōres ahka supceсталlemen lei ēčas pardnai, tē lei anje vill'e unna hāggac jetanasesne, ja jetanes vasteti tan pōres ah-kai: »āj! manne leččib (leččeb) supceстам tan pahas ahkai mū hāg-gan pīra!« ja tē haukesti jetanes šilait ja kūnait ičas sisa, ja tē pueli jetanasen njalmen kuebme ja habkai (habkatuvvi), ja te nohki sū rubmaha tollost, tat mi mahti puöllet, ja tē jamkai (v. jaksai) tolla, ja nohki sū hægga akten tollin.

(Mutatványok egy svéd-lapp kátéból).

11.

Onekes religionen-supcastallem jälla Omanjes Jubmelen kirkon ja čoggolvasen pira.

Obbo vārald le šudnetum akt puore, vises ja kaikvekses jubmelest. Tah vuostes almačeh leika Adam ja Eva, käiste mije kaikeh maddob adnebe. Soi šudnetoveika visasin ja puorakin, aččaba likkokasin šaddet kullogesvuoten čada jubmelen ailes situdi, jukko lei sis-čaletum sonnon vaimoi. Valla soi pajika pettet ečebška, eritkaččika jubmelest ja massika taina salogvuotebska. Suddon peisko ja vaive te poti almač-verregen nal, jukko tan čada ekeven aikai lei o-salogen šaddam, jus i lam jubmel vaddam ja olletam jatob akt lodnestejen pira.

Almačeh ädnanin ja peisko ädnani. Jubmelen tobдем ja kudne aimon adnetovi koros akt päraden (slägtan, kärreken) ludne. Sitta pahavuot kaikasačen šaddi, ja jubmel paji akt tulveb potet, jukko kaskestatti kaik almačit. Tan jubmel-pallolač Noaken kote akto varjelovi.

Noaken mangel-potejeh poddanin ädnamen pir. Sije kaččin poito-jubmeli teudnoi. Valla jubmel aimon adneti tobдемeb ečes pira tan rekts-miälak Abrahamen pakto, jukko ožžoi tab jatob, atte kalkai šaddet vāralden lodnestejen madder-ačče, ja atte alde mangeltes puolvah (verreg) kalkin radet Kanaanen landeb, konne jubmel lei meretam kattet ečes namman passotemeb kitt lodnestejen potemen rajai.

Abraham ja alde pardne Isak viesoikan Kanaanen landesne. Valla Isaken pardne Jakob jotti, akt karras nelgen tet, Egipten koik, kusne alde pardne Josef lei šaddam stuora oiven. Jakob ai koččotovi Israel, ja alde mangeltes puolvah Israelen manah, jukkoh, alde pardni lokkon mete, juoketovin kuekte lokke naln slägteisne. Sije viesob takkin Egiptesne, ja kierdin tasne, Josefen jabmemen mangel, losses svainestemeb tassa ko jubmel čouti sijeb Mosesen čada. Jubmelen tobдем lei te massak apca toššanam (aipanam) sijen kaskan. Tan-tet jubmel vaddi siji, Mosesen čada, akt čaletum lagab, jukko koččotova jubmelen »lokke budah« ja sis-pieji akt

jubmel-teudnestemeb, jukko laitateke kalkai muitajattet siji jubmelen jatob vāralden poteje lodnestejen pira.

Tate mangel Israelen manah tolvotovin Josuast sijen aitigi landai Kanaani, kusne torjotovin vuostaken »duobmarist« ja āskan »konogasist.« Jubmelen tobdem ja kudne aimon adnetovi, ja tat ulkoldes jubmel-teudnestem, jukko passotovi tan jotteles »tabernaklesne,« ožžoi āskan akt visses saijeb Jerusalemesne, kusne Salomo, konoges Davidin pardne, ceggi akt hārloges tempeleb, man sisne jubmel-teudnestem fārt peiven adnetovi, ja kusas kaik fuolke fārt japen čokani. Valla Salomonen jabmemen mangel fuolke juoketovi kuekte rikai. Israelen rikai kulloin lokke slāgtah. Tah varga kačēin poito-jubmeli teudnoi, njeitetovin Assirien konogasest ja erit-tolvotovin fangavuotai. Judan rikesne, juosa kulloikan kuekte slāgtah, pajjani ai poito-jubmeli teudno; valla dauk jubmelen kudne, kallekači jubmel-pallolač konogasi ja profetai puoleje hugson čada, poddačeb tasne aimon paci, tassa ko fuolke, jukko lei kaččam jubmelestes, vidnetallai ja erit-tolvotovi fangavuotai Babilonen konogasest.

Čeča lokke japeh tan mangel potin Judareh ruoptot Jerusalemi, pajjas-ceggin oddosist jubmelen tempeleb, ja sis-piejin jubmel-teudnestemeb. Te čokai puoktetovin Mosesen, profetai ja tai āčasi čalogeh, jukkoh Obme Testamenten koččotoveh, juoi čada tan akta jubmelen tobdem aimon adnetovi Kristusen rāgatemēn rajai.

Āskan dauk jubmelen jato ollani. Jesus Kristus, jubmelen pardne, vāralden lodnesteje, rāgatovi. Ečes jubmelač lāron, ailes viesomen, kirdemen, jabmemen, pajjas-čuožželemen ja almai vuolgemen čada, olleti sodn oives ammatebs, almač-verregen pajjas-čuoukemi, puoretamai ja lodnestemai.

Aldē oppetes-olmah ožžoin tan ailes vuoigenen famob, puodgestin kaik almačiti Evangeliumen lārob Jesus Kristusen deuras liktemen pira, ja sardnotin armob jubmelest, puoretemen, jakkon ja ailēstemēn čada. Sijen kätist mije adnebe tan Oddo Testamenten čalogit, jukkoh sis-adneh Jesusen viesomeb ja lārob, ja tan sisne jubmelen situdeb ja radeb mijen salogvuoten pir. Kosse Jerusalem audetum lei (hokkani), te nokkoi Judari jubmel-teudnestem, kutte i lam tarbes, kosse Jesus, tat čuoukes, lei potam vāraldi.

Judareh lejin, sijen o-jakkon tet, takkam ečebse o-vuokasin, vele koččotovet jubmelen fuolken. Tan-tet jubmel karveti allasas

akt fuolkeb taggarist, jukkoh tuostotin evangeliumen armob, ja koččotovin Kristegaseh. Tāh kierdin, sijen jakkon tet, karras tolvotemit, tassa ko keisar Konstantin tat stuores ečes varjelemen vuolai sijeb valdi, ja ai eč kristegasen šaddi.

Tan mangel evangeliumen läro Romen Povist äčatovi ja apca spiejetovi pettoges oppetusi čada. Fuolkai vadnotovi (almačeh puor-gotovin) jubmelen pakob eč lokket, ja jubmelen passotem molsotovi tidestallemi. Almačeh sitta kitt tan merai čajanin, atte jubmelen armo ja suddoi andagas-luoitem piko vuobdetovi pednikist, kaik puoretemen, jakkon ja ailestemen vana. Rekts-miälak ja jubmel-pallolač oppetejeh tuodast mai hugsoin taite čajetemit vuoste-čožžot, dauk ižžin olles autanemin, tassa ko Morten Luther ja ai äča pai-jas-čuouketum olmah jubmelen vekken čada, ruoptot puoktin evangeliumen lärob tan rainesvuoti ja sadnesvuoti, juob tat algost lei adnam.

Mijen aitag-land poven čajetemesne ai stimpeldi, tassa ko tat stuores konoges Gustaf tat vuostes, mijen eceles kongalač koten madder-ačče, tasne sisa-puokti tab raines evangeliumen tobdestemeb, jukko kristelaš konogasi morrahemen, vises lagatasi ja kristelač oppetusen čada, čälgokvuotebs mijen kaskan anje aimon adna, ja takka mijen salogvuoteb, kosse tan vuost nau modde äčah landah kopčetoveh šeudnjedest ja vaivetoveh naggost, vaimon-tobdon ja jakkon kautoi. — I. Kor. 3: 11. I kuttek matte äča vuoleltes nannotaseb piejet, ko tab, jukko le piejetum, mi le Jesus Kristus. — Joh. 12: 35. Onekes poddačeb le anje čuoukes tijen ludne: mannet tan-tet tab poddeb, ko adnebet čuoukeseh, abma šeudnjed tijeb loutada.

12.

Dokt. Morten Lutherusen Uččeb Katekes.

Vuostes oive-pekke: Jubmelen lokke budah.

Vuostes buda: Todn ih kalka äča jubmelit adnet mu auten. — Mi le tat? — Mije kalkebe kaiki paijel pallat ja ecet jubmeleb, ja piejet kaik jakkob ja torvob su nal.

Mubbe buda: Todn ih kalka toššen valdet herran tu jubmelen

nammah; jutte herra i kalka luoitet su pakkateke, jukko alde nammah toššen valda. — Mi le tat? Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe bruko alde nammah paha savatesit (niddoi), karroi, tidestallemi (noitastallemi), kelestemai ja pettemi; valla kalkebe čuorvot tab kaik hetesne, rokkolet, kitet ja rampet.

Kolmad buda: Muitaje, vai todn ailesen adnah läggestempeiveb. — Mi le tat? — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, abma toššen adnebe predikob ja jubmelen pakob; valla kalkebe adnet tab ailesen, kullet tab gärdnast ja läret.

Neljad buda: Todn kalkah kudnetet aččabt ja ednabt, vai tunji puorest šaddali, ja todn kukkeb viesolih ädnamen naln. — Mi le tat? — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe toššen adne mijen aitigit ja herrait, jälla sijeb moradatte; valla kalkebe sijeb kudnesne adnet, teudnahet sijeb, kultelet sijeb, ecet ja adnet sijeb čalmi auten.

Vitad buda: Todn ih kalka koddet. — Mi le tat? — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe skadab takka mijen kueimen häggai, jälla su vuost medde; valla kalkebe vekketet ja morotet su kaik vādaisne ja viesomen tarbahemisne.

Kotad buda: Todn ih kalka horab takkat. — Mi le tat? — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai adnebe akt čabbes ja skuornes (raines) viesomeb kobbačak pakoisne ja pargoisne; ja vai fära-kutte eca ja kudnesne adna kalač kueimebs.

Čečad buda: Todn ih kalka suolatet. — Mi le tat? — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe erit-valde mijen kueimen pednikit jälla taverit, jälla tait tarok osasin ja pettemin mijen vuolai puokte; valla kalkebe vekketet, vai su taver ja viesom-rade luli ädnanet ja varjelovet.

Kaktsad buda: Todn ih kalka kueddets falskes vittenasnemeb kueimat vuost. — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe keleste, pette, pokčost hole mijen kueimeb, jälla puokte su nal paha sakab; valla kalkebe kobdotet (autest vastetet) su, uššotet ja holet puoreb su pira ja čälgestet kaiket puoremusi.

Oksad buda: Todn ih kalka ustob adnet kueimat kotai. — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe sluokesikt rite mijen kueimen arbej jälla koteb, jälla mainek vuokin lağan ja rektasen cagge tait ečene vuolai puokte; valla kalkebe sunji vekkin orrot, vai sodn omites luli aimon adnet ja niktet.

Lokkad buda: Todn ih kalka ustotet kueimat nisuneb, jälla alde teudnareb, jälla alde tärdnob, jälla alde vuoksab, jälla alde osnab, jälla mabke äčaseb mi su le. — Mije kalkebe pallat ja ecet jubmeleb, vai epe kese, allote jälla sluokke, mijen kueimest alde nisuneb jälla teudnarit j. v. Valla kalkebe vakotet ja viggatet sijeb tassa, vai lulin orrot ja jakkosikt takket mab sijen välkokesvuot rauka.

Maite jätta tale jubmel kaiki tai budai pira? Taite jätta sodn: Mon herra tu jubmel leb vekses haddoteje, kutte straffob aitigi aššeb manai nal kitt kolmad ja neljad puolvi, taite jukkoh mu vaššoteh; valla takkab armokesvuoteb modde tusanit, kutteh eceh mu ja adneteh mu budait. — Mi le tat? — Jubmel aita (nitta), jutte sodn sita straffot (paketet, rangastet) kaikit sijeb, kutteh taite budait paijel-manneh; tan-tet kalkebe pallat alde straffest, abma meddebe alde budai vuost; valla armobs ja kaik puorit toivota sodn siji, kutteh täit budait adneteh; tan-tet kalkebe ecet su, torvot su nal ja gärdnast viesot alde budai mete.

Mubbe oive-pekke: Jakkalvasen artikeleh.

Vuostes artikel: Jubmelen aččen ja šudnetemen pira. — Mon jakkab jubmelen aččen, kaikvekses, almen ja ädnamen šudnetejen nal. — Mi le tat? — Mon jakkab, atte jubmel le šudnetam mu ja kaik omit, vaddam munji kroppeb ja šälob, čalmit, peljit ja lattasit, jerbmeb ja kaik miälait, ja atte sodn tait anje paijas-adneta; tassa ai morrota mu valjet ja färt peiven piktasin ja piäbmoin, kotin ja viesoin j. v. ja kaik taina, mab aikasač viesomi tarbahab; katta ja varjela mu skadast, vädast ja kaik pahast. Ja tait kaik takka sodn čälg armostes ja aččelač puorevuotestas, vana kaik mu ansetemen ja vuokesvuoten. Juoi kaiki autest mon leb välkokes (mon berrib) su kitet ja rampet, karotet ja teudnahet. Tat le vissast sadnes.

Mubbe artikel: Jubmelen pardnen ja lodnestemen pira. — Mon jakkab Jesus Kristusen, jubmelen aina pardnen, mijen herran nal; jukko le sakkanum ailes vuoigenest, räгатum neita Mariast, vaivetum Pontius Pilatusen vuolen, krussi-nauletum, jabmetum ja gruoptetum, vuolos-luoitadam hautai; kolmad peiven vast paijas-čuožželam jabmeki lute, paijas-vuolgam almai, čokkahemen kaikvekses jubmelen aččen olkes käten naln, tobbelt vast potejen duo-

bmečēt viesojit ja jabmekit. — Mon jakkab atte Jesus Kristus, sadnes jubmel, rägatum aččeste ekevesne, ja ai sadnes almač, rägatum neita Mariast, le mu herra, jukko mu erit-lappom ja duobmetum almačeb čoutam, lodnestam ja vidnem le kaikist suddoist, jabmemest ja perkelen famost, i gollin jälla silbain, valla ailes ja deuras varrainis ja ečes mainetes kierdemin ja jabmemin. Tan-tet, vai mon lulib šaddet alde omen, orrot ja viesot su vuolen, alde rikesne, ja teudnahet su ekeve rektsfärdogvuotesne, mainetesvuotesne ja salogvuotesne; nau ko sodn jabmemest paijas-čuožželam le, vieso ja torjo ekeven aikai.

Kolmad artikel: Tan ailes vuoigenen ja ailestemen pira. — Mon jakkab tan ailes vuoigenen nal: akt ailes, kaikasač kirkon, tai ailesi sebrevuoten, suddoi andagas-luoitemen, tai jabmeki paijas-čuožželeminen ja ekeve elemen. — Mon jakkab atte mon ib ečen jerbmemest jälla famost matte jakket Jesus Kristusen, mu herran nala, jälla potet su koik (lusa), valla tat ailes vuoigenes le mu koččom evangeliumen čada ja čuouketam ečes vaddesi kum, ailestam ja adnetam mu akt rektes jakkosne; nau ko sodn obbo kristelač čoggolvaseb ädnamen naln koččo, čogga, paijas-čuouka, ailesta ja Jesus Kristusne adneta ja varjela, rektes jakkosne. Juon kristelač čoggolvasesne sodn munji ja kaik jakkolačiti peivest peivai armosikt andagas luoita kaikit suddoit, ja kalka mangemus peiven paijasrossot mu ja kaikit jabmekit, ja vaddet munji ja kaik jakkolačiti Kristusesne akt ekeve elemeh.

Kolmad oive-pekke: Herran rokkolvas. *) Ačče mijen, jukko le almesne. — Jubmel sita tina libbesikt njuoratet mijeb, vai jakkalime, atte sodn le mijen rektes ačče, ja mije lepe alde rektes manah; vai lulime jaskeslaka ja kaik torvoina su rokkolet nau ko puore manah eceles aččebs.

*) Egyik malái lapptól ilyen ejtéssel jegyeztem föl a »mi-atyánk«-ot: »Ahče mijen, juhko lē almesne; — ailesen šaddes tū namma; — pōhtes tū rihke; — šaddes tū vėlju ku^h almesne, nau^h ai ednamen naldne; — mijen färt-peivasač laipec vadde miji udne; — ja loihte mijen suddoit andages; — ja^h ali sise-laite mijeb kähčelebmai; — valla varjele mijeb pāhast. — juhti tū lē rihke ja fābmo ja herlugvuohthe, ihkeven aikai. Amen.

Vuostes rokkolvas: Ailesen šaddes tu namma. — Jubmelen namma le ečestes ailes; valla mije rokkolebe tñ rokkolvasesne, vai tat ai mijen ludne luli ailesen adnetovet. — Kokte šadda tat? — Kosse jubmelen pako rektu ja čälgesikt oppetova, ja mije tan mete, ko jubmelen manaiti berri, aileslaka viesobe: tab vadde miji puore almen ačče! Valla kutte äčalaka oppeta ja vieso ko jubmelen pako oppeta, sodn o-ailesta jubmelen nammab mijen kaskan: taste varjele mijeb, o almen ačče!

Mubbe rokkolvas: Potes tu rik. — Jubmelen rik pota mai ečestes, mijen rokkolemen vana; valla mije rokkolebe tñ rokkolvasesne, vai tat ai mijen koik potali. — Kokte šadda tat? — Kosse mijen almen ačče vadda miji ailes vuoigenebs, vai mije, alde armon čada, jakkebe alde ailes pakob, nau atte jubmel-vuokasikt viesobe tadne elemesne ja salogin šaddebe ekevesne.

Kolmad rokkolvas: Šaddes tu situd, ko almesne nau ai ädnamen nahn. — Jubmelen puore ja armokes situd šadda ai vana mijen rokkolemen; valla tñ rokkolvasesne mije rokkolebe, vai tat ai mijen ludne šaddali. — Kokte šadda tat? — Kosse jubmel ajeta mijen ošželač situdeb ja erit-valda kaik paha radit, perkelen ja värralden pašžemit (aikomit), kutteh äh paje mijeb ailestet jubmelen nammab, ja alde rikeb mijen koik potet; ja kosse sodn veksota ja nannost adneta mijeb ečes pakosne ja jakkosne kaik mijen viesompeivisne; te šadda su puore ja armokes situd.

Neljad rokkolvas: mijen färt-peivasač laipeb vadde miji udne. — Jubmel vadda mai, mijen rokkolemen vana, färt-peivasač laipeb kaik almačiti, ai tait pahaiti; valla mije rokkolebe tñ rokkolvasesne, vai mattalime tobdet tab puorevuoteb ja kitemin tuostot mijen färt-peivasač laipeb. — Mi le färt-peivasač laipe? — Kaik mi kroppi šätta piäbmon ja tarbeken, nau ko porromas, jukkemas, piktes, kote ja vieso, oker, älo ja kaudneh, taver ja pednikah, puore kalač-kueime, puore manah, puore teudnareh, puore ja jakkoles oivalačeh, puore torjotem, puore ja šättok talke, varresvuot, čabbes tapeh ja kudneh, puore vänakeh, jakkoles grannah ja vele taggareh.

Vitad rokkolvas: Ja luoite miji mijen laikoit andagas, nau ko ai mije luoitebe mijen välkolačiti. — Mije rokkolebe tñ rokkolvasesne, vai mijen almen ačče i lulu käčēt mijen suddoit ja sijen tet nadot mijen rokkolvaseb; jutte mije epe le vuokaseh ošžot maite

adnobe, epeken matte tait ansetet: valla vai sodn sitali kaik taite miji vaddet armostes; jutte mije färt-peiven moddelaka suddob takkebe, ja epe ansete äčaseb ko straffeb (pakkatuseb). Tan vuoste mije ai sitebe vaimost andagas luoitet ja gárnast puorit takkat siji, kutteh mijen vuost meddeh.

Kotad rokkolvas: Ja ale sis-laide mijeb kächcelebmai. — Jubmel i kuttebken kächčela; valla mije rokkolebe tån rokkolvasesne, vai jubmel sitali mijeb kattet ja varjelet, abma perkel, väräld ja ečene ožže petta ja čajeta mijeb vadne-jakkoi (poito jakkoi), kuektas-tallemi ja äča vastes suddoiti ja mäddoiti; valla jus taina kächčelovebe, abma te pajebe ečeme vidnetallet, valla vai torolime tai vuost ja mangemusta vidnarin šaddalime.

Čečad rokkolvas: Valla varjele mijeb pahast. — Mije tån rokkolvasesne mangemusta rokkolebe, vai mijen almen ačče luli mijeb čoutet kaik pahast ja vahakest, kobbačak kroppen ja šälon kautoi, ja äskan, kosse jabmem-aike pota, vaddet miji akt salog nokkemeb ja armost valdet mijeb täte vaives väräldest ečes koik almai.

Amen. — Mi le tat? — Vai mon visses orrolim tan pira, atte taggar rokkolvaseh likoh mijen almen aččai, ja läh suste kullutovum; jutte sodn eč le koččom mijeb naute rokkolet, ja toivotam atte sodn mijeb kullet sita. Amen, amen, tat le: ja, ja, tat kalka nou šaddet.

Neljad oive-pekke: Kastatemen sakrament. Mi le kastatem? Kastatem i le koros čace, valla akt čace, jubmelen budasne koččotovum ja jubmelen pakoin aktetum. — Kutte la tat jubmelen pako? Tat, juob mijen herra Jesus Kristus jätta Mattheusen mangemus kapitalesne: Vazet ulkos ja takket kaikit almažit mu oppetes-mannain; kastatet sijeb aččen ja pardnen ja tan ailes vuoigenen nammase. — Maite aukit puokta kastatem? Kastatem parga suddoi andagas-luoitemeb, čouta jabmemest ja perkelest, ja vadda ekeve salogvuoteb kaikit siji, kutteh jakkeh maite jubmelen pakoh ja toivotaseh sis-adneh (jateh). — Kutteh läh täh jubmelen pakoh ja toivotaseh? Tah, juoite mijen herra Jesus Kristus jätta Markusen mangemus kapitalesne: Tat kutte jakka ja kastatova, sodn kalka salogen šaddet, valla tat juok i jakke, sodn kalka duobmetovet. —

Kokte matta čace taggar famokes pargob takkat? Čace sadnesikt i tab takka, valla jubmelen pako jukko le čacin ja čacesne, ja jakko jukko tuostota tab čacin aktetum pakob ja tan nal torvostalla. Jutte jubmelen pakon vana le tat koros čace, ja i le kastatem; valla jubmelen pakoina le tat akt kastatem: tat le akt armo-teuvas elemen čace ja akt passalvas oddo rāгатemai, tan ailes vuoigenesne, nau ko apostel Paulus jätta Titusi kolmad kapitalesne: Ečes armo-kesvuotest takkai sodn mijeb salogin oddo-rāгатemen passalvasen ja tan ailes vuoigenen oddestemen čada; juob sodn mijen pajel valljast ulkos-njorkotam le, mijen lodnestejen Jesus Kristusen čada, vai mije rektesfārdogin takkatum alde armon čada, lulime juo toivosne arbolačin orrot ekeven elemi. Tat le akt čorges pako. — Mab märki taggar kastatem čacesne? Tat märki atte tat vuores almač mijen sisne kalka fārt-peivasač sangertemen ja puoretemen čada hapketovet ja jabmetovet kaik suddoi ja paha ustoi kum, ja akt oddo almač peivest peivai vast paj Janet ja čuožželet, juok rektesfārdogvuotesne ja ailesvuotesne ekeven aikai jubmelen auten viesot kalka. — Kusne le tat čaletum? Apostel Paulus jätta Romariti kotad kapitalesne: Mije lepe kastatasen pakto, Kristusen jabmen sebrai, gruoptetum suina, vai, nauko Kristus le pajas-rossotum jabmeki lute aččen härloges famon pakto, kalkebe mije suina mannat oddo viesomesne.

Vitad oive-pekke: Altaren sakrament.

Altaren sakrament le mijen herran Jesus Kristusen sadnes rubme ja varra, laipen ja vinen vuolen, miji kristegasiti porret ja jukkat, ečesest Kristusest koččotum ja sis-piejetum. — Kusne le tat čaletum? — Nau čaleh evangelistah Mattheus, Markus, Lukas ja apostel Paulus: Mijen herra Jesus Kristus, tan ijan kosse sodn pettetovi, valdi laipeb, kiti, toji tab ja vaddi oppetes-olmaitis ja jätti: valdet ja porret! tāt le mu rubme jukko tijen autest ulkos-vaddetova. Takket tab mu muitolasen. Naute ai valdi sodn kalkeb, kiti ja vaddi oppetes-olmaitis ja jätti: valdet ja jukket taste kaikeh! tāt kalk le tat oddo testament mu varrasne, jukko tijen ja moddasi autest ulkos-njorkotova suddoi andagas-luoitemi. Man taivai tije tab takkebet, takket tab mu muitolasen. — Maite aukit puokta tāt porrem ja jukkem? Tab teteteh tah pakoh: tijen autest

ulkos-vaddetum ja ulkos-njorkotum suddoi andagas-luoitemi. Tat le: atte miji t̃ān sakramentesne suddoi andagas-luoitem, elem ja salogvuot t̃ai pakoi čada-vaddetoveh; jutte kusne suddoi andagas-luoitem le, tasne le ai elem ja salogvuot. — Kokte matta kroppelač porrem ja jukkem taggar famokes pargob takkat? Porrem ja jukkem sadnesist i tab takka, valla pakoh, kutteh tasne čožžoh: tijen autest ulkos-vaddetum ja ulkos-njorkotum suddoi andagas-luoitemi; kutteh pakoh, akten tan kroppelač porrem ja jukkemin, läh t̃ān sakramenten oive-pekke; jutte tat jukko jakka tait pakoit, sodn adna, mab sije sis-adneh ja toivoteh: suddoi andagas-luoitemeb. — Kutte tuosto t̃āb sakramenteb vuokeslaka? Porrok orrot ja kroppen kautoi ečēbs karvetet (reitet) le mai akt ulkoldes šättesvuot (vuokasvuot). Valla koros tat le vuokas ja puorest karves, jukko jakka t̃ait pakoit: tijen autest ulkos-vaddetum ja ulkos-njorkotum suddoi andagas-luoitemi. Valla tat jukko t̃ait pakoit i jakke, ainat kuektastalla, sodn le o-vuokas ja karvetkenna; jutte t̃at pako: »tijen autest« rauka ainesikt akt jakkolač vaimob.

 13.

Iddietes-rokkolvaseh. — Jubmelen aččen ja pardnen ja tan ailes vuoigenen nammasne. Mon kitab tu, jubmel, mu keres almen ačče, Jesus Kristusen, tu eceles pardnen čada, atte todn mu t̃ān ijan kaik pahast ja vādast varjelam leh, ja rokkolab tu, vai luoitet luh munji kaikit mu suddoit andagas, ja mu t̃ān peiven armosikt varjelet suddost, o-likkost ja kaik pahast, atte mu viesom ja kaikeh mu pargoh mattalin tunji likot. Mon vaddab ečem akten kroppin ja šälöin tu k̃atai sis; lekes tu aččelač morraha mu varjelem! Amen.

Akt äča: Armokes jubmel ja ačče, jukko leh šudnetam mu tu manan, juon paijel todn färten iddieten odostattah armobt, ja tan-tet leh pajam mu viesot t̃ān oddo peiven rajai! Lekes todn, tan tu armon autest, kaik vaimostan hevetum. Valde, herra, mu akten fuolkinan (kotekundinan) ai udne, tu aččelač morrahemenvuolai. Vadde, vai orrolim akt puore mana, vai munji puorist jottali aikesne ja ekevesne. Amen.

E k k e d e s - r o k k o l v a s e h . — Mon kitab tu, jubmel, mu keres almen ačče, atte todn mu tăn peiven kaik pahast ja vādist varjelam leh, ja rokkolab tu, vai luoitet lulih munji kaikit mu suddoit andagas, ja mu tăn ijan armosikt varjelet suddost, o-likkost ja kaik pahast; vai sādďosen vuoignastet lulim ja, tu kudni, avoin kocajet. Mon vaddab ečem akten kroppin ja šāloin tu kătai sis; lekes tu aččelač morraha mu varjelem! Amen. — Koce mijen paijel, herra, almen ačče! ja varjele mijeb kaik pahast kobbačak kroppen ja šālon kautoi. Vadde miji armob, tăn ijan tu morrahemmen vuolen sādďosen vuoignestet, tu pardnen Jesus Kristusen mijen herran čada.

P o r r e m - r o k k o l v a s e h . — Mallasen autela: Kaiki čalmeh kăčeh tu nala, herra kaikvekses! Todn vaddah siji piābmob rektes aiken; todn rappah kătabt ja kalletah koik tab, mi vieso, vainotemes melt. Rampo lekes aččai ja pardnai ja tan ailes vuoigeni aikesne ja ekevesne. Amen. — Puore-šugnade mijeb herra jubmel, almen ačče, ja tait tu vaddaltakit, juoite todn miji kroppen piābmon vuollesikt vaddam leh, ja vadde miji tu ailes armob, vai tait mudaklaka ja kitolesvuotin mattalime tuostot ja niktet, tu pardnen, Jesus Kristusen, mijen herran čada. Amen. — Mallasen mangel: **Kitet herrab, jutte sodn le puore; alde puorevuot orro kitt ekeven aikai; jutte sodn kalleta nelgojit, ja teuta ādnameb puore-šugnadusines.** Rampo lekes sunji aikesne ja ekevesne. — Mije kitebe tu, almen ačče! tăi tu vaddaltaki autest, juoite todn leh pajam mijeb puorevuotestat tuostot; ja rokkolebe tu, vai, nau ko mijen kroppe tăte piābmost kallanam le, nau luli ai mijen šālo tu ailes pakoin nannostovet ja svargelovet.

P s a l m . 102 . — Herra! kulla mu rokkolvaseb ja tipte mu čuorvomeb ečet auti potet. Ale muste arodejabt čăka njădasnan. Neikele peljabt mu koik; kosse čuorvob, te vastete mu rua. — Jutte mu peiveh lăh nau ko suovan toššanam, ja mu takteh lăh nau ko tollost poldetum. Mu vaimo le slovetum ja koikam ko suoine: jutte ojaldattab laipam porret, čeromestan ja šuoketemestan. Mu takteh ilčasan kăujahaddeh. Mon leb aktalakač pelikanen mecesne ja ko ija-juglo hăvanam stadaisne. Mon kocab ja leb ko akt aina loddăč taken nalne. Fărten peiven mu vaššolačeh mu albeteh, ja tah; kutteh mu vuost ečeitasa rampelh, vuordnoh mu paijel. Jutte mon virtelh

kunait porret ko laiheb, ja jukkemasam kadjeli säkotet, tu aiton ja tu moren tet, juoina leh mu pajas-lognem ja apca vuolos slovam. Mu peiveh läh ko toššaneje suoiven ja mon koikab ko graseh ädnamen nalne. Valla todn herra orroh ekeven aikai, ja tu namma puolvest puolvai. — Čuožžele ja arkalaste Sionen pajel: jutte tale le aike, atte taina armob takkah; tat toivotum poddo le potam. Tu teudnareh uššoteh kukkahemin tan šaren nala ja armit pesteh tan muldest. — Vai ammas fuolke-slajah tu nammab pallalin, herra, ja kaik konogaseh ädnamen nalne tu ärob, ko herra Sioneb vast cegga ja vuoidneta ečebš härlogvuotasnes. Sodn kutte mece-loddi čuojenasi ečebš jorgela, i sodn teudnares-ken rokkolvaseb toššen ane. Čaletovus tat mangebui puolvei, ja tat fuolke, jukko täste tokko šudnjetova, rampus herrab! Jutte sodn vartaha vuolos ečes ailes allakasest, herra käche alмест vuolos ädnamen nala, aččas kullet tai šuoketemeb, kutteh fangetum läh, ja luoitet sijeb luovesin, kutteh jabmemi läh autel meretum, vai Sionesne herran nammab kullatet lulin, ja su mainob Jerusalemesne, kosse fuolkeh akti-čokaneh ja konogrikah, herrab teudnočet. — Sodn vaipeti mu famoit, ko anje lijeb käinon nalne; sodn oneti peivitan. Mon jättib: jubmelam, ällöh mu erit-valdo mu peivi kasta-lakke muddon; tu japeh orroh ekeven aikai. Todn leh tollen ädnameb vuodotam ja alme le tu kätei pargo. Tah hävaneba, valla todn orroh; tah obmoh kaikalh ko piktes: nau ko adno-karvob todn tait äcatattah, ja tah äcatoveh. Valla todn orroh tana vuokesnat ja äh tu jakeh kossek nokko. Tu teudnari manah kalkeh landasne viesot ja tai sakkus kalka laitatketta tu auten orrot.

Psalm. 130. — Kiägnelist čorvob mon tu koik herra, herra kulla mu kiälab! Tipte peljitat kultelet mu kuielvas kiälab! — Jus sodn, herra, sitah suddoit lokket, herra, kuttess te staiKET matta? Tu ludne le andagas-luoitem, atte almač kalka tu pallet. — Mon leb herran torvosne, mu šälo orro torvosne, su pakon nala mon toijab. Mu šälo vuorda herrab stuorabu vainoin, ko ija-kocejeh vuordatalleh iddietet-poddob. — Israel orros herran torvosne; jutte herran ludne le armokesvuot ja ädna lodnestem. Sodn kalka lodnestet Israeleb kaikist tan suddoist.

Psalm. 143. — Herra, kulla mu rokkolvaseb, jorgele peljabt mu kuitemi, sadnesvuotat tet, vastete mu rektesfärdogvuotat tet. — Ale duobmoi manna teudnarinat, jutte i le tu auten aktek vie-

soje rektesfärdog. Viholač niddota mu ja sita mu hokketet, sodn slova mu häggab mutkes, ädnami; sodn sita mu šeudnjedi piejet tai kaski, kutteh lang autel jabmam läh. Huinos le mu vuoigenes mu sisne ja mu vaimo sisnjelestan le heikalam. — Valla mon mui-telab autoč aikit, uššotab kaiki tu pargoi nala, ja ajatallab tu käti takkoit. Mon kalgab käteitan tu koik; mu šälo le tu auten, ko koi-keje ädnam. — Herra, kultele mu varga; vaipa muste vuoigenes vainotemest; ale muste arodiabt čäka, abma mon tai lakačen šad-dalulib, kutte sluggon sisa vuolos vuolgeh. Tipte mu aret iddietest armobt kullet, jutte tunji mon oskeldab. — Pakkate munji tab käinob, juob vazet kalkab, jutte tu koik paijetab mon šälom. Čoute mu, herra, viholaçestan; tunji kuitab mon njädam šavotesvuotesne. Oppete mu takkat miälat mete, jutte todn leh mu jubmel; tu puore vuoigenes tolvos mu jalges käinon nalne. — Jelaskatte mu, herra, nammat tet; kajo mu šälob hetest, rektesfärdogvuotat tet. Tipte mu vaššolačit, armot pakto, šavotovet ja poddete tait, kutteh mu šälob vaiveteh, jutte mon leb tu teudnar.

Svéd-lapp szótár

(az 1—10. sz. szövegekben előforduló s egyéb a malái
lappoktól hallott szokról).

Betűrend: a, ä, e, i, o, u; k, g, h, j, ñ; č, c, ž, ž; t, d, s, n; p, b, f, v, m; r, l. — *A consonans-erősítő h nem számít a rendben, vagyis lk, ht, hp, hč, hc-vel való szóknak sorhelyét csak a k, t, p, č, c betűk határozzák meg.*

Rövidítések: L. = Lindahl: »*Lexicon Lapponicum*»; — lpF. = *finnmarki-lapp*; — f. = *finn*: — l. = *lásd*; — v. ö. = *vesd össze*; — id. = *idem*; — v. frequ. = *verbum frequentativum*; — v. inch. = *verbum inchoativum*; — v. mom. = *v. momentaneum*; — v. pass. = *v. passivum*; — v. caus. = *v. causativum*; — dim. = *diminutivum*. — *A számok (1—10.) a fent közölt eredeti svéd-lapp szövegdarabokra utalnak.*

ai is, szintén.

aike idő; -szer (mal) 11.; puor-

aik (jó időt) jó napot.

aija nagy-apa, öreg-apa.

aihtike' szülék: aihtiki ednam haza (patria, heimat); — L. (aitigeh parentes, aitigitas p. suos).

aise- gyűjtani, égvé tartani (toll lob tüzet).

ainat hanem 2.

ainemust leginkább 10.

aibmote- bírni, tehetni (posse, vermögen).

ailes szent.

auke haszon.

aute:

autest elöl; el (varresti autest 7.)

autel: autel ku (ko) előbb mint, mielőtt, antequam.

autelen id. (autelen ko).

autes első, elülső (au.-juolke 10).

auteb előbbi, az előtt való.

autoč id.: virhtom autočist (v. ö. finn entise).

ahka asszony, feleség. — L. akka.

akte, akt egy.

aktesne, akten együtt, öszve.

aktain egyedül.

aktuk egyedül, magára 8.

ača c. inf. »hogy« (»ut« finale

2. 5.: ača tahket hogy csinál-

- jon; *I.* ačča: aččabe takket
tab ut hoc faciamus).
- ahče atya, *L.* ačče.
- acol -red, -nek (*menni, törni*):
mu acol pöti; v. ö. njeik; —
L. acolen.
- ažžek csak imént (*nuperrime*).
at, ät res, ding (*izé, dolog, valami*: voudnajas ateb lē tahkam
szörnyü dolgot mívelt); färhta
ätai minden dologra (*akár-
mire*).
- ate- izélni (*ati sū ulkos kiizélte
öt, ejecit*).
- ahte hogy, úgy hogy (*dass*); *L.*
atte.
- addem velö.
- adne- bírni (*habere*), tartani,
használni.
- adnetovve-, *pass.* adne- (*le adne-
tovvum*).
- adno rendesen használt (*a. karvo
vestes quotidianae L.*).
- adno követelni. — *L.* adno-, ano-.
- aste- ráérni, ráérkezni (*i sodn
asta*).
- andagas, -ges: a. loihitet megbo-
csátani (*finn anteeksi*).
- anje, änje még (*adhuc*), még to-
vább 10.
- apca egészen, nagyon: a. lēb noh-
kom plane exhaustus sum.
- abma c. inf. »nehogy« (*abma sodn
nehogy ö 3., abmase nehogy ök*).
- avo öröm.
- avose- örülni 10.
- ammas idegen, ismeretlen; já-
ratlan valamiben (*imperitus*).
- arodeje arcz, kép (*facies*) ö.
- arbmalaste- irgalmazni, kegyel-
mezni 4.
- arret korán, reggel (*kosse peive-
li paijanam*) — *L.* aret.
- ale, l. ele.
- älo mindig, egyre (*älo joika sem-
per cantat*).
- alter: i alter 8. = i kossek
(*svéd. aldrig*).
- alvete- megijedni.
- almač ember (*mensch*) 8., modde'
almače' multi homines.
- albme ég, coelum, *L.* alme.
- almug nép, néptömeg.
- aļlas: allasan enmagamnak, al-
lasat tenmagadnak, allasis
neki magának; allasete ma-
gatoknak.
- alle: allet nyugatról (*a. jälla
lulde*).
- alke fiú (= pardne). — *L.* alge.
- alge- kezdeni (*pract. algi, älgi*).
- aldas az ő, a maga (*ipsius: a. ah-
čeb, a. čičeb az ő atyját, any-
ját*) 11.
- äihtike' = äihtike' (*äihtiki koik*).
- äčča más, egyéb, a többi (*äčča olb-
ma alius*).
- äčas: ib äčaseb tiete mást nem
tudok.
- äska még, aztán, aztán meg, vég-
re 6. (*vuostak mon, äska tē
todn először én, aztán meg te*).
- ädna ('ädna), ädnak sok ('ädnak
almug sok nép; man 'ädnakab
mennyt).
- änab több.

ānačumus *legtöbb, a legnagyobb rész.*

āno (ādnō) *folyó. — L. āno.*

ādnam *föld 10.*

ālo *nyáj.*

ē', 'e' (ēh) 7. (*tagadó ige, praes.*

3. plur. = *finn eivät*), *L. āh.*

ēime, eime (*praet. 1. plur.*).

ēhked, ehked *este* (*ehkeden vuost este felé, ehkedi ad vesperum*).

ēhkedes-podde *tempus vespertinum*).

ēkto, 'ekto (ēχto) *tegnap.*

ēčas *maga* (*gen.: ēčas pāldi maga mellé 7.*); ēčat, 'ečat *magad* (*gen.*) 7.; ēčenn *magam* (*gen.: ēčenn pīra magamról*); ēčenne *magunk* (*gen.: mījen ēčenne pīra magunkról* (*beszélünk*); ēčenes *magával*; *L. ičas.*

ēča-radak *önfejtű* (*eigensinnig*).

ēčas: ēčasist *a többtől* (*L. āča*).

ece- *szeretni.*

ednam = *ādnam.*

erit *el, félre* (*vuelgi erit 6.*).

ele (*tiltó ige, 2. sing. = finn älä*): *ele lahpēt ne felejšs*; *ele jahke ne higgyj*; *ele mū počeste noli me premere*; — *L. ale.*

ellus *id.* (3. sing.), *L. āllus.*

i (*tagadó ige, praes. 3. sing. = finn ei*); *p.o. i — orro 8*); i-ken *sem 9. = finn ei-kä, ei-kään*).

i' (*tagadó ige, praes. 2. sing.: i'-kus = finn et-kö*).

ihkenes: *kuhte i. (lē) akárki (van)*, *quisquis. — L. ikkenes.*

ihkeve *örök, örökké való. — L. ekeve.*

ihko *éjjel, noctu*; — *L. iko.*

ijja *ēj*; *L. ija.*

ič *magam, magad, maga stb.* (*nom., személyrag nélkül = finn itse*): *ič todn tab tieta magad tudod ezt.*

ičas, ičes *önnön, maga* (*gen., 3. személyraggal*); ičase *maguk* (*ipsorum*) *ő.*; ičebs *magát*; ičasán *magamnak 10.*; — *L. ēčas.*

ičči (*tagadó ige, praet. 3. sing. L. ičči*); ičen (3. plur: ičen *sije jahke*).

iddiet, iddet *reggel*; iddietest *reggeltől.*

iddietes *reggeli* (*i. ravvem*).

inta *mindig* (*i. sodn lē vuolegesne ő mindig részeg*).

irit 11., *L. erit* (*érit*).

illa *szertföltt, nimis, — L. ila.*
illči *bőr* (*haut*), *L. ilče.*

ilbme: *vuolgi ilbmases elment haza* (*házájába*). — *L. elme regio, terra.*

oive *fej.*

oivoč *hírvétel, értesülés: oivočob ožžot hírt venni valamiről.*

oivote- *tanácsolni, utasítást adni.*

oibmate- *bírni, megbírni* (*valamit tenni*) 10.; — *L. aibmote-*

oktse (*oktsi*) *kilencz.*

oks *ajtó*; *L. uks.*

oajdatte *elfelejteni*; *L.* oajdatte-
te-, vajajdatte-.
ohce- *keresni* 5. 9.; — *L.* oce-
ohcete- 10. (*v. frequ.*).
oĵĵo- *kapni, nyerni*; *módot kap-
ni valamire, -hatni, -hetni*
8. 11.
oĵĵote- (*v. frequ.*): *allasis o.
magának szerezni.*
oššote- *vélni, hinni* 6.; — *l.* uš-
šote-.
oššotāče- (*v. inch.*) 8.
oddo, oddos *új.*
oddo *sebhely, forradás.*
ode-, ode- *aludni.*
odaje-, oðaje-, oðeje- (*v. inch.*)
elaludni, obdormiscere 5.
odalmes *fiatal, kicsiny (p.o. lodde
madár).*
ose *rész, osztályrész (osebs oĵĵot).*
ōses *áru, merx*: ōses-olbma *ke-
reskedő* 10.
oste- *venni, emere.*
ōne, ōnekes *rövid.*
ohpe- *tanítani (lē ohpam tanúlt)*;
— *L.* oppe-.
ohpete- *tanítani, valahová eliga-
zítani*; — *L.* oppete-.
ohpeteje *tanító, pap.*
obdes *ép, egész (o. karvo).*
obba *soror* 5.
obbo *egész.*
obme *ó, ócska, elnyűtt (o. karvo)*;
obmet *régen, hajdan (tollen).*
ōme, obme *holmi (mi ōmit lē tat
micsoda, miféle ez).*
ōmasse' *mindenféle*: o. almače'
m. emberek.

omanjaste- *mesélni, elbeszélni.*
ōra ér (*vena*).
orro- *lenni (esse), lakni*: lē or-
rom *volt*; orrom-saije *lakó-
hely*; šavot orrot *veszteg lenni,
hallgatni* 8.
orrotatte- *lakhatónak lenni (i
tat ádnam orrotatte).*
orjas *délnek, délfelé.*
olle- *elvégezni, elkészíteni, végre-
hajtani (lē ollem pargobs).*
ollete- *id.* 10.
ollane- *elvégződni* 10.
olles *teljes, egész (olles šaddon
neita virgo adulta)*; *adv.* ollast
*egészen, teljesen (L. ollast, ol-
lasikt).*
olkos *ki (kive)* 5. — *L.* ulkos.
olkolist *kivülről (siste belülről).*
olbma *ember (vir), férfi* 5.
olmai *id. (tat olmai 6.).*
olmač *id. (nuorre o. = pardne)* 7.
ukse *ajtó* 5. — *L.* uks.
uhče, uhčes *kicsiny, kis* 9.; uh-
čeb *kisebb.*
uššote- *vélni, hinni* 5.; *szándé-
kozni, akarni.*
uššotāče- (*v. inch.*)
uššolmes *vélemény.*
udne *ma*; udnek: ville udnek
még ma.
unna *kicsiny, kevés* 10.
ulkos *ki (hinaus)* 5. 7. (*rāja su
ulkos kiküldi*).
ulkon *künt (u. lē).*
ulme *természet, erkölcs, fajta (in-
doles: matte ulmest lē sodn).*

ullete- véghez vinni 10. = ollete.
ullem derék (test dereka). — L.
olem.

kaihk mind, omnis (L. kaik):
akte kaihk lē munji mindegy
nekem; plur. kaihke' (k. al-
mače').

kaihko-, kaihkode- szaggatni;
(ēoive muste kaihko rágja a
belemet); L. kaiko-.

kaihcole- szétszakítani, széttép-
ni 10.

kaigele- szemére vetni, exprobra-
re; L. kaigale-.

kaidno kötél, L. kaino.

kaives ostoba, stultus 8.

kaudne- találni.

kaudnete-, kaunete- 5. 7. talál-
kozni vkivel (stáloi kuim 7).

kandno- sich finden, reperiri.

kaušo szuka (hündin) 5.

kaktse (kaktisi) nyolcz.

kahče-, kačče- esni 10.

kahčea- kérdezni, L. kačča-.

kahčate-, kačate- kérdezni 5. 10.
L. kačate-.

kahcoste-fölakasztani (ečeb k.);
L. kacoste-.

kace köröm (adnele kacaitat ab-
stine manus tuas), L. kaze.

kahcem nyakszirt, L. kacem.

kāto- abesse, eltünni 8., L. kato-.

kahto- id. (kusne lépét kahtom
ubi abfuistis).

kahte- őrizni (kahte ēčebt őriz-
kedjél), v. ő. kähthe-; L. kätte-.

kadde part 10.

kaska közép: kaska-ragño 5.

kasko közepére, közepén (kasko
vadnaseb 10).

kasske- harapni 6. (piädnek lē
su kasskam); L. kaske-.

kaskeste- harapni, elharapni 7.

kastate- nedvesíteni, megáztatni.

kassak vastag (kassaken šadda);
L. kassa, kassok.

kadnjel köny (kadnjalit sakkar-
tet).

kahpe- ugrani (k. johkan rasta),
L. kappe-.

kahpeste- id. (mom.)

kapte tunica.

kamate- csizmát fölhúzni, L. kab-
mate-.

kabmak lábbeli (csizma, czipő).

käre cdény, L. kare.

kärte bekerített hely, kerítés 4.,
L. garde.

karvete- készíteni 5.

karvo ruha 5.

karvete- ruházni.

karres kemény (k. ko kedge).

karrok kemény, szigorú (karrok
olbma).

kālo- hűvesedni (tē kāloi udne).

kalke-fogni (v. aux. »werden, sol-
len«), akarni; kalkačab 10.

kalge- (= kalke-): kälgen vuöl-
get 9.

kalšes hideg (kalšes vaimo hideg
szív).

kalbme- fagyni, befagyni: kal-
bmam fagyott.

kallane- elégedni, jól lakni (piä-
bmost kallanib).

kalle bizony, ugyancsak, nagyon is 10. (= *f. kyllä*).

kalle hány : kalle pälen *hány-szor* : kalle-lähkai *hányféle-képen* ; man-kalle *hány*.

kalle- átgázolni, átkelni (folyón) ; *L. kale-*.

kalete- átkeltetni (mijeb *kälet* johkab).

kalles (acc. kalleb) férj, öreg ember 10. (*v. ö. olbma*).

kä ki (*v. k'e*).

i kiäke senki (*i k. tiete*).

käsa kinek (*k. kalka' todn tab vaddet*).

käsek : *i käsek senkinek* (*ele vuosete k.*)

käude-, käude- elfáradni. — L. kiäude-.

käureb erősebb, L. käureb.

käurote- erősíteni.

kägñel mély, L. čägñel.

käče, k'eče vég, extremitas 6., *L. keče.*

kähče- nézni (*kiähčea sū puorist viseld jól gondját*), *L. käčče-, käče-*.

kähčeste- id. (v. mom.) 5.

kähče- próbálni, megkísérteni. *L. käččele-*.

kähče- kísérő (ördög) 10., *L. käčče- kísérő.*

kähče- kísérés.

kähte- őrizni, óvni, szemmel tartani, L. kätte-.

kähte- 3. (v. inch.) 4.

käsket a minap (*k. leb küllam*), *L. käcket.*

käрге- megtenni, szándékát teljesíteni (*ičči k'ärga*), *L. kärgen- 9., L. kalge-*.

k'e ki 5. (*L. kä*).

kieb kit (*k'äb*).

keino út, L. käino.

keure erős, L. käura, kiäura.

k'eče, kiečče vég, extremitas 8. 10., *L. keče.*

kešše-, k'šše- akarni, kész lenni (*kešša'-kus*) ; *L. kišše-*.

keššel kész, hajlandó ; *L. kiššes, kiššeles.*

kedge, k'edke kö 10., *L. kedke.*

kēse- húzni, vonni (*kēsiken* 4).

kēsse-, k'esse- id. 10., kēssegöte- (*v. inch.*)

k'esse nyár (*pahkes k'esse*) ; *L. kese.*

-ken is (-que) : *i sodn i-ken todn sem ö sem te* ; *i kusne-ken sehol.*

k'ehpesač könnyű, L. keppesač.

k'eres drága, szeretett ; *L. keres.*

k'ero- beleszeretni (*mon kierob tunji*) ; *kierom verlobt* (*kierom neiti*).

kerhko, kirhko templom, egyház ; *L. kyrko.*

kerge, k'erge kö ; *L. kedke, kerke.*

k'ergač kövecske, L. kedkač.

kerbma kígyó 5., *L. kärbma.*

k'eles hazug, L. keles.

kēleste- hazudni.

kiäta kéz.

kiälle nyelv, L. kiäl.

kierde- kibírni, eltűnni (*ib kierde čoskemeb*).

kiñše- *repedezni, vizet eresztteni*
(*kāre kiñša*).

kiñšetakes *repedezett* (*leck: k. vadnas*).

kĩhte-, kíte- *köszönni* 10.

kihto-, kito- *köszönet* (*k. lēhkes jubmeli*).

kitta *usque* (= *finn asti*): *k. tan rajjai eddig, idáig; k. māna pālest indea pueritia; k. kos-sas meddig*.

kisto *lāda* 9.

kirhko = *kerhko* 9.

kirje *könyv; levél*.

kille- *kibírni* 10. (*ib killa nem bírom*).

kilase- *hevülni, forrni* (*kīlasem almač čāceb koihka*).

ko = *ku mint, a mint*.

koik-*hoz, -hez* (*koikosan hozzám*);
tū koik hozzíd.

koihke-, koike- *aszni, kiszáradni*: *čāceb k. szomjazni (vizet); L. koike*.

koihkate- *kiszárítani, L. koi-kete*.

koim-*vel, -val* 11. (= *kuim*):
almači k. az emberekkel.

koibme *társ, felebarát* (*koimes taverit*), *l. kueibme*.

koggo *hol, merre* (*v. kusne*).

kočče- *húgyozni* 6., *L. kožžče*.

koččate- *id.*

kohčo- *hívni, parancsolni* 5.; *L. koččo*.

kohce- *ébren lenni, L. koce*.

kohcete- *ébren tartani, L. kocete*.

kōte, kōhte *ház, L. kote*.

kōhto- *legelni* (*suoineb kōhto*);
L. kuoto.

kode-, kođe- *szőni, L. kodhe*.

kodo, kođo *szövet, szövés* (*kodo-čehpe szövés-tudó; kođob luot-kelet telam retexere*); *L. kodho*.

kodde- *ölni, megölni* 6.

koddele- *id.* (*v. mom.*) 4. 7.

kosso *hova*.

kossek *valaha* (*i — k. soha*) 8.

kosseken: (*i — k. soha: ib lē k. voidnam*).

kossmo-: *kossmom piäbmo koz-más étel, L. kuosmo*.

kōna *hamu* 5., *L. kuna*.

kopče- *befedni* (*kopče oivabt*).

kobba *melyik* (*kettő közül*), *uter: k. keino, k. lē vieksab; akta k. egy valamelyik*.

kobbačak *mind-egyik, uterque* (*k. p'lest ab utraque parte*).

kobbelt, kubbelt *melyik részről*.

kobdok *széles* (*man k. mily sz.*)

kovve *kép* (*i lē sodn almačen k.*);
L. kov.

kobmete- *kiönteni* (*čāceb kārest*).

korde- *ártani* (*todn korda' ēčebt ártasz magadnak*).

korro *bal: k. kiäta bal kéz*.

korro- *varrni, L. koro*.

kōrrohk *varratlan* (*k. lē anje tū karvo'*); *L. korok*.

kolke- *folyni* 8.

kolkete- *folyatni, kiönteni*.

kolbma, kolbme *három*.

kolmad *harmad, harmadik* 5. 10.

kolmok *v. kolmos hárman* (*három együtt: k. leime*).

kollel *hol van?* (k. *tū heibma*).
kollo- *fázni*, *L. kolo-*.

ku *mint, a mint*.

kueibme *társ* (kueibmam puoram
kedves társam).

kuekte, kuikte *két, kettő*.

kuede- *hagyni* (ižži aktebke kuede); *L. kuode-*.

kuedde- *hordani* ž.; *elleni* (kussa
lē kueddám).

kuehper *köröm* (-rit čuoppet);
L. kuepper.

kuebme *íny* (*gaumen*) 10., *L.*
kuobmo.

kuele *hal* (*piscis*).

kuikte = kuekte (moi kuikta *mí*
ketten).

kuiht *bizony, legalább* (taleb k.
ožžob); *L. kuit*.

kuim -*vel, -val*.

kuibme: kuimist pahcet *a tár-*
saktól elmaradni; *l. kueibme*.

kuokso *hajnal* (k.-naste).

kuohce-, kuoce- *futni, szaladni*;
hágni, fölmászni (morri *fára*);
praet. kūci ž.; *L. kuoce-*.

kuoutot *kétfelé* (juoket *osztani*).

kuouteli -*nek, -ra* (kierge k. kah-
čai a kõnek v. kõre esett; *L.*
kedke kuouto jorroi).

kuosse *vendég*.

kúopes *boszorkány* (k. *ahkakuč*).

kuovto: k. *ose fele rész*.

kuövtelen, kuötelen *közepett, kö-*
zepén (jauren k.); *L. kuoutelen*.

kuovle-, kovle- *tekinteni, ki-*
benézni; *L. kuoule-*.

kúora: k. *čalme' oculi malevoli*.

kuorestak *fonál* (*filum*); *L. ko-*
rostak.

kúoren -*nál* (v. ö. *koik*).

kuoros *üres, L. koros*.

kúorre-, kuöre- *nyomozni* (*vadat,*
juhtusit); *L. kuore-*.

kúola *mony* (*testiculus*).

kuolak *monyas*: kuolak *tompa*
csödör.

kuolg, kuolga *szőr* 10.

kuhke *hosszú* (acc. *kuhkeb, kuh-*
k'eb: man k. *meddig, quam*
din); *L. kukke*.

kuhkes, kuhkas *messzire* (vuelget
k.); *L. kukkas*.

kuhket *messziröl*.

kuhkebi *messzibbre*.

kuhkebesne *messzibb, távolabb*
(lēb mon).

kuhkahe- *hosszúnak tartani, hosz-*
szallani (kuhkahab *vuordet*
tū); *L. kukkahe-*.

kuhkes (kuhk'és *hosszú* (laido v.
mannos út, j'irat); *L. kukkes*.

kukte (kukte, *kuŕte*) *miképen,*
hogyan, hogy, mint 9.; *úgy*
hogy (*finn joten*) ž.; *L. kokte*.

kuggo *merre, hol, L. koggo*.

kūci, *l. kuohce*.

kūhta, kūta *hat*; *L. kot, kota*.

kuhti, kuhte *a ki* 10.; *färhta-k.,*
fiära-k. mindenik, mindegyik;
ib mon tobde kuhtebke (*sen-*
kit). — *L. kutte*.

kuhtek *valaki* (kuhteken *alicu-*
jus, kuhteki v. kuhtekessi va-
lakinek); *i kuhtek senki* (lē
pohtemen).

kuhtes (kuhtes) *ki* (k. tieta *ki tudja*); *L. kuttes.*
 kusne, kusnes *hol.*
 kussa, kussas *hova.*
 kuste, kustes *honnán.*
 kussa *tehén, L. kosa.*
 kūna *hamu 10., l. kōna.*
 kum, l. kuim.
 kumpe *farkas.*
 kūlos *hír, fama (nauhte lē k.).*
 különak *érezhetőleg, ugyancsak hallhatólag (k. suova hapsit); L. kullonak.*
 külle-, küle- *hallani, érezni 10., érteni (kiäleb).*
 küllaje- *id. (v. inch.)*
 kültele- *hallgatni, meghallgatni.*
 külteladde- *tapogatni (sarjeb sebet).*
 kulbme *szemhéj, -pilla 5.*
 kradnestallem *társalkodás (umgang: ellet suina -mēb ane).*
 kreine- *megmagyarázni.*
 kremse- *megkarmolni, körmei közé fogni 10.; L. kramso, lpF. gremse.*
 krohkeste- *kaparni, kikaparni 6., L. kruoke-, kruokaste.*
 krūhte *fazék 5., L. gruto.*
 glās *üveg, ablak.*

haukeste- *hirtelen elnyelni 10.*
 haddo *bosszú, megtorlás.*
 haddote- *bosszút állani, megtorolni 11.*
 hāpik *héja, ölyv 10.; L. hapak, hapke.*
 hapsite- *szaglani (-lik).*

habke- *megfúlni 10., L. hauke.*
 habkatuve- *id.*
 hālete- *röpülni.*
 halane- *röpülni (ki-, föl-r.) 11.*
 hāgga, hāgga *lélek, élet 10.*
 hājo, hejo *szegény.*
 heihte- *albahagyni, megszűnni (heihti hōlemest megszűnt beszélleni).*
 heibmai, heibmi *haza; L. heimi.*
 heibmasas *id. (3. szem. raggal): vuelgi roptot h.*
 herke *hím íramszarvas.*
 herra *úr; pap, lelkész.*
 herlugvuhte *dicsőség, L. hār-logvuot.*
 helles *kegyes, érzékeny (vaimo szív).*
 hissek = toššo *hiába.*
 hirvies *szép, csinos (h. neita; v.ö. čabbak, fauros); L. hārva ornamentum, hārvoik splendidus, speciosus.*
 hoikote- *hajtani, elh., vetni, dobni 10.; L. hoikete.*
 hohkane- *elveszni, perire; L. hokkane.*
 hohkate, hohkete- *elvesztetni, megölni (umbringen); L. hokkete.*
 hōle- *mondani, szólni, beszélleni 8.*
 hōlete- *valakinek beszélleni, rábeszélleni valakit 7.*
 hōleste- *egy kicsit beszélleni.*
 huggso *gond.*

ja és.
 jauke- *10. = kato.*

jaure- *tó* 5.
 jaurač *kis* *tó*.
 jáke *év, esztendő* 10; *oddo jáke*
új év; L. jāpe.
 jahke- *hinni, L. jakke.*
 jahko *hit, hitel* (jahkob piejet);
L. jakko.
 jakse- *elaludni* (*tüz*) 10.
 jahte- *igérni, L. jate.*
 jahto *igéret* (i jahtoines čuoššo).
 jāpe *év, esztendő* 8.
 japte- *lesni.*
 jāmaltuve- *elzibbadni* (juolke lē
 jāmaltum).
 jabme- *halni, meghalni.*
 jabmes *halott, mortuus.*
 jamke- *elaludni* (*tüz*) 10.
 jalos *merész, bátor.*
 jalhkahe- *heverni, L. jalkahe.*
 jāgņa *jég* 5.
 jāhte- *mondani* 9., *L. jätte.*
 jāhtemas *mondani való* (ana'-kus
 maitek jāhtemasen).
 jādna 9., *l. ādna.*
 jāmi, *l. jabme.*
 jārgasač *után való, után követ-*
kező (sodn lē mu j.).
 jālla, jella *vagy* (*oder*).
 jehkate-, jekate- *engedelmesked-*
ni, szót fogadni (i tat pardne
 ednebs jehkat).
 jēhčan: j. āihtiki kum *szüleim-*
mel; l. ēčas, ičas.
 jetanes *mesebeli óriás* 10.
 jehte- 10. = jāhte- *mondani.*
 jerbme *ész.*
 jerbmajes *eszes, okos* (j. pardne
okos fiú).

jo (*pron. rel.*): *gen. jon, gen. pl.*
joi; L. juo; — v. ő. juhko.
 johka *folýó, fluvius; L. jokka.*
 jokse- *érni, utolérni* 6. 10. (joksi
 mu viähkemin; podnai joksi).
 johte- *költözni, vándorolni* (ak-
 tet städest mubbai); *haladni:*
johta ohpet halad a tanulás-
ban; L. jotte.
 jorgete- *visszatérni.*
 jorgele- *fordítani, megf.*
 jorgale- *id.; elcsábítani* (neitab).
 jorgeste- *megfordítani, kifordí-*
tani (karvoitat jorgeste mubbe
 pelai).
 jorre- *forogni, körüljárni* 5.;
esni, elesni.
 jollartahte- *gördíteni, hengeri-*
teni; L. jollerte- volve.
 jollartahte- *id. (v. frequ.)*
 jū, juo *már* (juo-kus čāli ?) — *L.*
jo, juo.
 juoko *már-e* 10.
 juoks *új, kéz-új.*
 juolke *láb* 10. (juelkin).
 juhke- *inni, L. jukke.*
 jūhkales *nagy ivó, iszákos.*
 juhko *a ki, a mely* 6. 7.; *L.*
jukko.
 juhko *mert, azért hogy* 10.
 juhte, juhti *mert* 10., *L. jutte.*
 juhtus *állat, vad; L. juttus.*
 jus *ha* 10.
 jupce *leves.*
 jubmel *isten.*
 čaimete-, čaibmate- *nevetni* 8.
 čaimetāče- *id. (inch.)* 5.

- čak *erösen (fest, = f. kiinni: tobbeli čak 11.)*
 čaute *ujj, digitus; L. čute.*
 čakane- *férni (č. akten); L. čakane-.*
 čakča *ősz, autumnus.*
 čajane- *eltévedni.*
 čagñe-, čañe- *bemenni 5. — L. čagne-.*
 čagñele- *id. 7.*
 चाहce, čace *víz, L. čace.*
 čada, čada *-on által, keresztül (gläsen č., ädnamen č.).*
 časke- *vetni, ledobni 8. (časkib vuolos).*
 časkete- *verni, habarni (v. ö. šuevete-) 8.*
 čadne- *kötni 10.*
 čadnete- *kötözni 4.*
 čahpok *fekete, L. čappok.*
 čabbe, čabbak *szép (i tat lē čabbe; čabbak neita).*
 čabre- *szorítani, sürgetni (čabre su vuolget).*
 čavvelk *hát, dorsum (č. nalne kuettet).*
 čäle- *írni.*
 čalog *írás, irat.*
 čäulak *büszke (č. neita).*
 čähke- *elszökni, L. čakke-.*
 čähpes *fekete 10.; L. čappes, čappok.*
 čäpot *nyak 10.*
 čälge- *világosodni, derülni (juo lē čälgam).*
 čällga *tiszta, világos (klar);*
 čällga *lē tat čäce; L. čälg,*
 čälga.
- čällgos *józan (č. olbma); L. čällgos.*
 čälgok *tiszta (č. sāmen hōlet tiszta lapp nyelven beszélni).*
 čeuke *madárfi, kölyök 9., L. čuk.*
 čehpe *jártas, mester valamilyen (kodo- č.); L. čeppe.*
 čēpot *nyak.*
 čerro- *sírni 8.*
 čiekon *rejtekbén, rejtve (č. orrot rej. őzni); L. čakon.*
 čihča, čiča *hét (septem) 9.*
 čičče *(acc. čičeb) anya 10. (čičam 3).*
 čierro- *sírni (mon čierob). — L. čero-.*
 čoigate- *hótalpon futni (s így üldözni, vadászni) 6.; L. čuoi-kete-.*
 čoive *has (č. neita grävda).*
 čoivo- *teherbe esni, hasasodni (čoivom).*
 čoute- *fölnyitni (ukseb ajtót), szabadítani 10.*
 čohke *tető, csúcs; L. čokk.*
 čohke *rakás, L. čoke.*
 čohkete- *összeszedni, gyűjteni; L. čoke-.*
 čohkahe- *ülni, sedere 5.; L. čokkahe-.*
 čohkete- *leülni 6., L. čokkete-.*
 čohkele- *véget vetni, abba hagyni, desistere (čohkele čälemest); L. -kk-.*
 čohko- *fésülni (oivabt čohko); L. čokko-.*
 čohkoste- *megezbálni (čohkost oivest sü); L. -kk-.*

čohkolde- *csiklándani*; *L. čok-*
kolde.

čogge- *gyűjteni, szedni.*

čoggo- *összegyűlni.*

čoggāo *púp, púpos* (č. čavvel-
kesne; č. čavvelk).

čožžo-, čuožžo- *állani* ſ.; — *L.*
čuožžo.

čožžote- *állatni, engedni hogy*
álljon (ele mū čožžote).

čožžele- *fölállni, fölkelni* (čož-
žel paijas); *L. čuožžele.*

čoskem *hideg, hidegség.*

čoskes-lahkač *hideges, hüvös* (č.
talke).

čovo-, čuvo- *követni*; *L. čovo.*

čovore- *coactum esse, debere* 10.

čorges *erős, állhatatos, megbíz-*
ható.

čorge-: *allases* č. *magában bízni.*

čorbmo *ököl.*

čorve *szarv* ſ.

čolde- *elválasztani, L. čuolde.*

čuehte, čuete (čueti) *száz.* — *L.*
čuate.

čuinide- *sütétülni, elsütétülni* ſ.
L. šeudnjete.

čououkes *fényes, világos.*

čuočete- *megállani, odaállani*;
L. čožžete.

čuoce- *hozzáfogni* (*praet. čueci*:
čúecime parget fāmost).

čuoippe- *vágni, metszeni.*

čuoervo- *kiáltani.*

čúolo *rézszutos* (č. čālmi *kāčestet*
limis oculis adspicere).

čuvva *torok*; *L. čuv.*

cāhke-, cāke- *bedugni* (puoñai
kebelbe, vuossi zsebre), *fölül-*
teni ſ.

cahke- *égni, L. cakke.*

čahkajatte- *meggyújtani* (tűzet);
cagge- kitátani (njalmeb *száját*).
caggas kinyílt (*caggas čälme*
kinyílt szemek).

cagge- *visszatartani, akadályoz-*
ni (ib mon *cagga tū*).

cagg'e: *küllon* (v. *külemen*) c.
hír v. hallomás által, h. útján;
L. cagge juxta, secundum.

cāhpe- *szabdálni, apróra vágni*
(*tubakeb dohányt*); *L. cape-*

cahpe- *vesztegelni, várakozni*
(*piäggast ožžuime cahpet pei-*
veb).

cägge- *behatni, fogni* (akšo *cäg-*
ga morri).

cäggahe- *erectum stare*; *L. ceg-*
gahe.

cōhke *sekély víz, L. coke.*

cogge- *tömni, megtömni* (*vuosseb*
zsákot).

copco- *megállhatni* (e' *julke*
copco).

cobb *béka* ſ., *L. cuobbo.*

šadde- *lenni* (*fieri*).

šaddo: *olles* š. *aetas adulta* (o.
šaddon neita).

šāvot *csendesén, hallgatva, vesz-*
teg 6. 8. (š. *orrot*).

šāvotes *csendes, hallgatag* (šāv.
olbma).

šāhtete- *kiegyezkedni, L. -tt.*
šeudnjet = seudnjet.

šārat *derü, szép idő* (š. lē udne).

L. šārat.

šīla *égő szén* 10.

šōve- *ömleni, hullani* (eső).

šōvat *esőhullás, záporosó.*

šuevete- *habarni* 8., L. šuove-.

šuvve- *ereszteni* (suvvet mu sisa *ereszszetek be*), *engedni* (keinob *utat*), L. šuve-.

šuvvok, šuvvis *kész, készakarati* (*willig, bereitwillig*); L. šuves, šuvok.

šnjorre- *bőven lefolyni, csurogni*; L. snjore-.

taite- *tudni, scire* 5. L. taide-.

taissohe- *hóbortoskodni, örjöngeni*; L. taiso-.

tauhkeste- *takarni, rejteni*; L. tauke-, taukeste-.

tāk *fedél* (*dach, svéd. tak*).

tahke- *tenni, csinálni*; L. takke-.

tahkakōte- *id.* (*inch.*) 8.

tahkohk *csinálatlan* (*ungemacht*); L. takkak (*v. ö. körrohk*).

takte *csont, tetem*.

taggar *ilyen, olyan* 10.

taggo *erre, e helyen*.

tajete- *érteni, megérteni*.

tat, tate ez, az (*casusokbeli tö ta*: tab, tasne; *n. plur. ta*).

tās *megint* (*t. algi rašotet*).

tāsa, tassa *ide, idáig; addig*: tāsa ku (*v. ko*) *addig hogy, míg*.

tasne itt (*nem: tanne L.*)

tan-ka *peiven ugyane napon*.

tadnak = tadne+k (*tane+k*) 10.

tahpe-, tahpeste- *bezárni*; L. -pp-
tabben: *t. ja tobben imitt és amott*.

tabbebuk *idébb, közelebb ide* (*váze t.*).

tabbelen, tabbel -on *innen* (*t. vāren cis montem*).

tabbane- *közelebb jönni* (*tabban tēhke*).

tafo *vidék, táj* (*tane tafosne, färhten tafosne*).

taver *jószág*.

tarje- *bírni* (*valere, posse*: *ib tarja odet*).

tarbes *szükséges*.

tarbahe- *szükségelni*.

talak, tallak *azonnal, mindjárt* 10.

tālač *mostani* (*t. almače*).

tāle *íme, itt van* (*t. nīpat*).

talke *idő, wetter* (*maggar t. lē udne*).

talkes *orvos-szer*.

talkuteje *orvos*, L. talkoteje.

talle *most* 10.

talloi *akkor*.

tāpčo- *nyomni, szorítani* (*kiätin kézzel*).

tābbote- *nedvesíteni*.

tälmo- *taposni*.

tē *akkor, hát, aztán* (*äska tē csak most; varga tē kalka' küllet majd fogod hallani*).

teudnahe- *szolgálni*.

teudnar *szolga*.

tēhke *ide*; L. teke, tek.

tēt -ért, végett; L. tiet.

tēte- = tiete-.

tedde- *nyomni*.
 tevte- *megtölteni* 8., *L. teute-*
devva halom, hegy, L. täva.
 tiete- *tudni* 10.
 tievva, tievas *t li, teljes* (tievva
māno teli hold, holdtölte); *L.*
tävas, täva és teuvas, teuva.
 tievvo *id., teleség* (kiston tievob 9.)
 tikke (tikk'e) *biztos, bizonyos*
(sāhka hír, tudomás).
 tihke *tetü, L. tikke.*
 tije *tí (vos).*
 tist *többé* (i lē tist fāmo musne);
L. tast, tist.
 divvek *bizonyos buvó madár (bu-*
vár) 10.
 timač *tavali* (i lē sodn t. miesse).
 to (to') *azok ű. (v. ő. tuot)*; *L.*
tuoh.
 toi (*casusokbeli*tü tōno) *tí ketten.*
 toije *munka, mü*; *L. tuoje.*
 toije- *bizni valamiben.*
 toije- *törni*; *kényszeríteni*; *L.*
toje-.
 toivo- *vélni.*
 toivote- *igérni.*
 tohkai *mögé* 7., *L. tuokai.*
 tohko *oda* 10., *L. tokko.*
 tošše *üres* (toššen adnet *semmi-*
nek tartani).
 toššes *üres, hiába való* (t. pargo).
 toššane- *enyészni, semmisülni.*
 toššo *hiába* (v. ő. hissek).
 todn *te* (*casusokbeli* tö tu; tus-
ne, tuste, tunji).
 todnak: i t. *te sem.*
 todno *hordó* 10., *L. tudno.*
 tobbele- *megfogni* 5; *L. tuobbele-*

tobde- érteni, ismerni; *érezni*
(tobda'-kus čoskemeb).
 tobdeste- *vallani.*
 tobdahakše- *valamennyire föl-*
ismerni.
 tobdos *ismert, ismerős* (t. keino).
 tovven *amott, jó távol* 10.
 toma *igazán, csakugyan.*
 tümete- *eljárni, cselekedni* 5., *L.*
tomete-, tomote-.
 tompa *ló.*
 töres *transversus.*
 torjo- *fenntartani, kormányozni.*
 torvostalle- *megbizni vmiben* 10.
 torro *háború, harc*; *L. toro.*
 torro- *hadakozni, tusakodni*; *L.*
toro-.
 torroles *veszekedő, L. toroles.*
 tolte- *főni, forrni* (piārgo lē tol-
temen); *L. tuolte-.*
 tolvo- *vezetni, vinni*; *utána men-*
ni, üldözni.
 tollen *egykor, hajdan.*
 tollo, tolla *tüz* 2. 10.
 tolloč *egykori, hajdani, régi* (t.
almače').
 tuekkesne 10. = tuokkesne.
 tuele *nesze, ott van* (tuele tuog-
go); *L. tuole.*
 tuina *te veled* (t. hōlestet).
 tuohkai *mögé*; *L. tuokai.*
 tuokkesne *mögött, -on túl* 10.
 túohko *oda* (túohko ja tēhke); *L.*
tuoko.
 tuoggo *arra, az tájt.*
 túot *az, amaz.*
 túohtek *épen az* (tuot+k); *L. tuo-*
tek.

tuos *oda* (pieje tab t.).
 tuoste- *merni*.
 tuobben (tuöbben) *amott, távolabb*.
 tuorre- *húzni* (verbmeh *hálót*);
L. tuore.
 tüte- *támasztani* (*fulcire*).
 tudne: *kaihke t. almače' valamennyi emberek mind (universi, v.ö. finn kaikki tyni)*;
L. tun.
 tūsān *ezer*.
 tūbak *dohány, L. tobak*.
 tuvve *odább eső, távol* (t. *suolu*);
L. tavve.
 tuvven, l. *tovven*.
 trämke- *behünyäni* (trämke *čälmitat*); *L. tramke*.
 treple *folt* (*flecken*) 10.

 saije *hely* 9. 10.
 saihite *kopja, szúcza* 6., *L. saite*.
 sauca *juh, birka* 10.
 saure *kítartó* (s. *pargoi munkabíró*).
 sähka *hír, újság*; *L. saka*.
 sakkarte- *megtürülni* (*kadnjalit könyeket*).
 sagga *nagyon, igen, erősen* 10.
 saggabe *erősebben, L. saggebi*.
 sagnite- *viszketni, L. sagnite*.
 saüngerte- *bánni, megb. vmit*.
 sahita *hacsak* (s. *vall todn sīta' si modo vis*), *L. satta*.
 sāde- *lehegni, fújni, horkanni* (*tompa sāda*); *L. sadhe*.
 sadnes *igaz* (*verus*).
 sāva- *kívánni*.

Sabme *lappság, lapp nép, lapp nyelv* (*sāmen v. sāmin hōlet lapp nyelven beszélő; sāmin hōleje lappul beszélő*); *plur. sāme' lappok, lapp emberek*.
 sāmaste- *törni a lapp nyelvet*.
 sammalahkai *azonképen* 10.
 saro-: *tat lē jubmelest naute sarom ez istentől így van alkotva v. intézve; L. sare- creare, formare*.
 sarje *seb, vulnus*.
 sardno- *mondani* 5. 10.
 sardnote- *id*.
 sarvies *iramszarvas* (s. *čorvit tahka*); *L. sarves*.
 salla *öl* (*kuikte salla' két öl*).
 sāhto *határozat, parancsolat; L. sāto*.
 sāngo, sāngo *ágy; L. sāngo*.
 sālbma *küszöb, L. šālma*.
 seike- *teríteni, vetni* (*odem saijeb alv' helyet, ágyat*).
 seipek *farkas* 10.
 seiva *tenger* (s.-*kadde*); *L. säv, säva*.
 seudnjet *sötét, sötétség*.
 s'ebre *részes társaság* (*s'ebren lēn moi*); *L. sebre*.
 sije *ök*.
 sīta *falu*.
 sīdot *akarat, ki. ánság* (s. *lē munji čälet*); *L. situd*.
 s'sa, sīs *-belé, -be* (*finn sisään*);
kōtin sīs a házba 5.
 siste *belülről* (s. *lē čälhpes*).
 sisne *-ben* (*kōten s. házban* 7.)
 sihpek *hátalp* 6; *L. sippek, sappek*.

- sivo *készség, kedv vmire* (siv-
 vob tassa ani).
 soi (*casusokbeli tö sōno*) *ők ketten*.
 soggo- *elenyészni, eltűnni*.
 sogño *leánykérés*.
 sogñote- *megkérni (leányt)*.
 sodn, sodne ö (*casusokbeli tö su* :
 susne, suste, suina, sunji).
 sōnoi 3. 5., sonnoi 4. = soi.
 sopt *hab* (*spuma*).
 sōmes *valamely, némely; plur.*
sobmase.
 sorgane-, sorgene- *megijedni; L.*
suorgene-.
 suellet *titkon* (s. *kültelet*); *L.*
suollet.
 suoine *széna*.
 sūtone, sūane *ín, ideg (sehne)*
(suonit podnet).
 suorge *ág*.
 suolate-, suolade- *lopni, ellopni*.
 sūola, sūolek *tolvaj*.
 suolo, sūolu *sziget* 10.
 sūhke-, sūhka- *evezni* 10. — *L.*
sokke-.
 sūhkaje- *id. (inch.)* 10.
 sūde- *harapni, csípni; L. sude-*,
sudhe-.
 suddo *vétek*.
 supces *elbeszélés*.
 supceste- *beszélgni, elbeszélgni*
 10.
 subma *hiába*.
 surre- : *surrab tasne viesot ne-*
hezemre van itt élni.
 skiälbma, skielbma *gazember* 1.
 4. (*svéd. skälm*).
 skene- *érteni* (ib *skene tab*).
- skuolate- *csörgetni* 5.
 skuolgatak *hasmenés*.
 städ *város*.
 stallo *mesebeli óriás* (akte stallo
 7.), *plur. stälö*.
 storra, stuorra *nagy* 5. 9.; *L.*
stuora, stuor.
 stúores *nagy*.
 sneihte- *megdorgálni; L. sneite-*.
 snirce- : *pānit s. fogát vicsorgat-*
ni; L. snerce-, snerže-.
 snogge- *szaqlálni, schnüffeln; L.*
snuogge-.
 snjärä *egér; L. snjära*.
 spaihte *gyors, sebes; (adv.) ha-*
mar, gyorsan (s. *važzet*); *L.*
spaite.
 spehke- *tenyérrel csapni* (niärab
 s. *pofon csapni*), *L. spekke-*.
 spōhkite- *fölbukkanni* 10. — *L.*
spokkete-.
 svaines *szolga*.
 svärge-, svärge- *vonaglani, L.*
svärge-.
 sveleg *rege, mese* (tolloč s.).
 smäleg *bizonyos leves* 8., *L. sma-*
leg offa cum farina permista.
 slepkete- *enyhülni, megkönnyeb-*
bülni (talkesist).
 slebbe- *kiönteni* (čäceb).
 slimberte- *hízelegni*.
 sliäkt *rokonság, rokon* (ta' mī
 sliäktä'); *L. släkt*.
 slöve- *verni, ütni* 8.
 nau *így, úgy*.
 nauk *amúgy, ingyen* (vaddet n.);
ugyancsak, igen (moratovi n.).

nauhte (nauh'e) *így, úgy* 5., L. naute.

nak *pedig* (iččib toivo, nak tē li sodn *nem gondoltam, pedig hát ő volt*).

nahkahe- *bírni* (*valere, vermögen*); L. nakkahe-.

nahkar. *álmom, somnus*; L. nakkar.

nāgen : i nāgen *senki* 9. (*svéd. nāgon*).

nagge- *szorítani, kényszeríteni*.

naggo *kényszerítés*.

naste *csillag*.

nanno- *erősödni*.

nahpe- *levágni* 9., L. nappe-.

napkete- *elkopni, elnyüvedni* (*karvo' lē' napketam*).

nabniče' *druszák* (n. moi lēn).

namma *név*.

nāle : ib n. jahke *nem igen hiszem, alig hiszem*.

nalla -ra, -re 1. 5. 6.; L. nal, nala.

naldn (noldn), naldne -on, -en (*rajta*) (juolki n.) — L. nalne, naltne.

neita, neite *leány*.

neuhto- *gondozni, curare* (n. mānabs); L. neuto-.

neure *gyenge, hitvány, rossz* (neureben adnet = meddaben a.).

nelgo- *éhezni*.

nelje (nēlje) *négyszög*.

neljad *negyedik*.

niāra *orcza, wange*; L. njāra.

nietastuve- *szorultságba jutni* 10.

L. njādistove-.

niddo *gyűlölet*.

nīsun *asszony, feleség* 8.

nīsunattis *nőtelen* (n. olbma); L. -ttes.

nisko- *lopni, csenni*.

nīpe *kés* 9.

nirbmo- *haragudni, gyűlölködni* (nirbmoi munji).

nohke-, nuhke- *véget érni, végződni, elfogyni, enyészni, oda-veszni* 10.; L. nokke-.

nohko- : apca lēb nohkom *plane exhaustus sum*; L. nokko-.

node *teher* (nodeb kueddēt).

nōr, l. nuorra.

norres *csipő* (*hüfte*).

nuoka *élég*.

nuokahe- *elégleni*.

núov *úgy* (ičči vastete nuov jālla nau).

nuorra, nuorre *ifjú, fiatal* 7. 5. (n. neita, n. olbma); L. nuora, nuor.

nuole- *oldani, leoldani, levetni* (*ruhát*).

njalbme *száj* 6.

njākete- *álmodni*.

njāko *álmom* (*somnium* : njākosne voidnib).

njālle- *nyelni*, L. njāle-.

njeik -nek (*pőhti mu njeik recta ad me venit*).

njisse- *sírni, ríni* (māna njissa).

njomo- *hozzáragadni, ráragadni* (njomoi čēpoti *collum amplexus est*).

njolo- *nyalni*.

njuone *orr* 6.

njute : salteb nj. *sót törni*; oiveb nj. *fejben keresni* (*lausen*).

paike hely.
 paihke- *cacare*, L. paike-
 paije (föntvaló, fölső): paije-
 sāme' fölső (hegyi) lappok.
 pajjas föl, fölfelé.
 pajjet fölülről (p. pōti).
 pajjel fölött, rajta át 4.
 pajjelt fölülről (p. lē čāhpes).
 pajjane- följönni, -menni, emel-
 kedni (peive lē paijanam).
 pahka meleg, hő, hőség (pahka
 ja čoskem; pahka peive me-
 leg, *forró nap*). — L. paka,
 pak.
 pahkes, pāhkes hő, *forró*, izzó 5.
 (p. kiesse, p. jupce); L. pakes,
 pakas.
 pākovajes *szólásmód, közmondás*.
 pakčes *fájós* (juolke lē p.)
 pakčite- *fájni* (oive pakčit *caput*
 dolet.)
 pakčeke-: lē pakčekam *elijedt*,
 irtózik (tollost *tüztől*).
 pakto *által*.
 pahas *rossz, gonosz* 10.
 paha-tahkeje *gonosztevő* (*rabló*,
 ellenség).
 paje- *engedni, hagyni* (paja tab
 orrot).
 panksem *ajak*.
 paššo *betegség, baj* (vidna paš-
 šost puoca).
 pāce-, pahce- *maradni* 9., *hátra-*
 maradni (parga abma kuimist
 pahcet *ne relinquaris*, L. abma
 pacah); L. pace-.
 pahta *alfel, segg* (pahtab ruo-
 pet), L. patta.

pahtere- *elfutni, megszaladni*; L.
 patere-.
 passa- *mosni*.
 passatahke *mosatlan, mosdatlan*
 (p. kiāti porret *illotis mani-*
 bus); L. passateke.
 paste *harapófogó* (pastin kiesset).
 paste- *behatni, fogni* (*kés: i tat*
 nipe paste nem fog).
 pāne (padne) *fog, dens: adnete*
 pānabt (tene dentem) hallgass;
 pānit snircet; L. pane.
 pānak *fogas, dentatus*.
 pānetove- *fogát veszteni* (*fogat-*
 lanodni): juo lēb pānetovam.
 parge- *igyekezni, sietni; dolgoz-*
 ni, munkálni.
 pargo *dolog, munka*.
 pardne *fiú*.
 pāle kor, idő: tate pālest *attól*
 fogva, kitta māna pālest *gyer-*
 mek-kortól fogva; ija pālen
 éjjel, peive pālen *nappal*.
 pālen -kor, -szer (-szor): sōmes
 pālen *valamikor, egyszer*;
 fārhta pālen *mindenkor, m'in-*
 dig.
 palkeste- *vetni, dobni* 10.
 palhki-, palhkite- *bérelni, bérbe-*
 fojadni 10.; L. palke-.
 palga út (palgab vuosetet).
 paldesne *mellett, -nél*.
 palden *id*.
 paldelen *mellett el; nélkül* (vie-
 sōb mon tū p.).
 palves *felhős* (p. talke).
 palle- *fél*ni 5.
 pärkel *ördög*. 5.

pälhke- *veszekedni, perelni; megdorgálni* (sodn pälhka mū);
L. pälke.

pälhko *veszekedés, perlés* (torro ja pälhko).

päldi -*hoz, mellé* (v. ö. paldesne).
-pe (*ugyancsak*): tustepe mon küllib.

peiste- *megrontani*.

peive *nap* (*sol, dies*).

peute- *fogni* (*halat, madarat*);
L. pivte.

pehke *darab* (pehkest pehkai čuoppet); L. pekke.

p'esutak *fűzfa* 10.

pednik, plur. pednike' *pénz*. 9.

p'ele *fél, oldal* (mubbe p'elai *tulsó parira*; kobbačak p'elest *mindkét félről, oldalról*; p'elestan *a mea parte*); L. pele.

p'elak: *čalbme-p. fél szemű*.

pelje *fül*.

piägga *szél, ventus*.

piädna *kutya* (p.-lähkač olbma *kutyaember, szemtelen gazember*).

piäse- *oldódni, szabadulni* (piäsi ulkos 7.).

piäbmo *eledel, étel*.

piäbmotahk *eledel nélkül*, L. -tak.

piäbmostalle- *étkezni; megenni* 5., L. piäbmotalle-.

piävves *izzadság*, L. piäves.

piävveste- *izzadni*.

piärgo *hús* 5.

pieje- *odatenni, rakni vho* 5.

piehto- *tiltani, tiltani* (piehtoi sū *hölemest*), L. pietto-.

biergete- *boldogulni, ellenni vmi-vel* 10., L. birge.

piedegāes, pieigāes *lapoczka* (*váll-l.*), L. pedges, pergnes.

pikte- *melegíteni, melegen tartani* (*ruha*).

piktas *ruha*.

pijaje-, v. *inch.* pieje- 10.

piāños *hátra* (p. *važet*), L. pi-gnos.

piāñoben *hátrább, távolabb* (p.-lēb mon); L. pignoben.

pigñoles -*től el, -től félre* (*kueddi kōten p.*) 9.

p'no *kín* 10.

p'nete- *kínozni* 10.

pivve- *melegen lenni, nem fázni*, L. pive-.

pivem-lahkai *melegen* (*karvot, čēbt p.*).

pivales *meleg* (p. *kōhte, karvo, talke*).

p'ira *körül* 10., -*ról* (man p'ira *lehet hölemen miről beszéltek*).

p'ire, pirre, birre *medve* 6. 10., L. bire.

pirso, birso *puska* 5. (*birsoin vuōet*).

pillke *tréfa* (i lē p. *nem tréfa*), L. pilke.

poihto *nem igaz, hamis, rossz* (p. *keino*), L. poito.

pokčo *hát* (*dorsum*).

pōco *iramszarvas* 5.

poššo *a lapp kunyhónak legbel-seje, átellenében az ajtónak, (egyszersmind a házieszközök helye)*: p.-ragño 5.

pohtane-*földagadni*, L. pottane-
 pōhte-, pōte- *jōnni*, L. pote-
 pōhtejassa *jövendő* (*venturus*).
 potkane- *szét-, el-szakadni*.
 poddo *idő, kor* (mijen poddosne).
 podne, bodne *fenék* 10.
 podne- *fonni* (suonit p.)
 podnje-*csavarni, fonni* (*gúzt*) 10.
 podnje *férj* 10. (p. ja nīsun).
 posske *lábsark*.
 poskete-, poskate- *dőfni, szúrni*;
 L. poskete-, poskote-.
 bonda (ponda) *gazda, családapa*
 8.; *gazdag* (pondab *gazda-*
gabb).
 porre- *enni, megenni* 5.
 porrejes, porrojes *nagyevő, vorax*
 (p. olbma).
 porramas *étel, éték* 5.; L. porre-
 mas, porromas.
 porrak *étlen, jejunus* (p. čoive).
 porrostučē- *megéhezni, enni*
akarni.
 porres, porras *örög, vén* (porres
 ahka 9.); L. vuoras (*lpF.*
boares).
 pōres *id.* 4.
 pollejtehte-, pollajahte- *meggyújtani*,
 L. puollajatte-.
 puoikete- *érteni vmihez* (ib *tása*
puoiket nem értek hozzá, nem
vagyok benne jártas).
 puoite (*kövértség*): *pelje-p. fül-*
czimpa.
 puokte- (puökte-) *vinni, hozni*
 10. (*praet. puekti, pukti*).
 puoktete- *odavinni (a dolgot),*
boldogulni vmivel 10.

puoñak *tömött (nem likacsos :*
p. čorve), L. puonghak.
 puogño-, pogño- *vastagbodni,*
kövérédni, L. puongho-.
 puoña *kebel* (puoñai *cäket*).
 púoces *beteg*.
 puoce- *betegleni, aegrotare*.
 puoco *iramszarvas* 4., l. pōco.
 puohta *átellenben* (p. kirhkon),
 L. puott.
 puodo- *elzárni*.
 puore *jó: adv. puorest, puorist*
(orro p. vale!)
 puorek *jó; adv. puorekikt jól* 5.
 puoreb *jobb* 10.
 puorat *jó idő* (p. lē udne).
 puorane- *javulni, gyógyulni*.
 puoranače- *id. (inch.: talke puo-*
ranača).
 puorgo- *tiltani, visszatartani*.
 puolle- (puölle-) *égni, elégni* 10.,
 L. puole-.
 puollegöte *id. (inch.)* 10.
 puollajette- *meggyújtani* 10.
 pūte- = pōhte-, pōte-.
 pudno *test dereka*, L. podn.
 purve *marha (pecus)* 5.
 puvve- *fojtani (strangulare);*
 L. puve-.
 preute- *külömbözni*.
 planka *vastag deszka* 9. (*svéd.*
planka).
 fauros *szép* (f. neita).
 faggate- *birkozni, küzdeni* 6.
 fāhtug *szegény*, L. fattog.
 fatme-, fatmeste- *átkarolni,*
öl lni.

fadde- *meggyújtani* (tollab).

fāmo, fābmo *erő*.

fāmotebme *erőtelen*.

fāro *költözés, kíséret, társaság*.

fāros: f. olbma *útbeli, járatbeli társ*.

fāra: f.-kuhti *mindenik, mind-egyik*, L. fāra-kutte.

fārt, fārhte *minden* (fārhten *saijesne minden helyen, fārt almač minden ember*); L. fārt, fārta.

fārt-peivasač *mindennapi*.

fārro *habarófa* 8., L. fārro, ferkem.

fuelhke *nép, ház nép, család* (f. lē musne); L. fuolke.

fuonus *rossz* (f. almače'); L. fuonos.

fraskos *fris, eleven, virgoncz* (f. neita).

fīäkke *folt* (*flecken*) 11.

vai *hogy* («ut» *finale*).

vaijo-čeppe *szabó* (L. vaije-szabni).

vaino *kívánság*.

vaipe *vajha* (*utinam*).

vaipo- *elfáradni, erejét veszteni* (*vaipob laidost*), L. vaipe.

vaibmo *szív*, L. vaimo.

vaive *fáradtság, kínlódás* 10.

vaivaste- *aggódni, félni* (L. star-be- *helyett*).

vaivastove- *kínlódni, kint érezni* 10.

vaute- 6. *beleakadni, megakadni*.

vahkica *legkisebbik gyermek v.*

testvér (tat neita lē mū v.; v. obbam); L. vakeca.

vahko *hét* (*woche*).

vašše *gyűlés, harag* (*sijen kaskan lē v.*).

važze- *járni*.

važzegöte- *id.* (*inch.*).

važeste- *id.* (*mom. dim.*).

vāda *veszedelem* (*periculum*), L. vahda.

vadde- *adni* 10. (*praet. vāddi*).

vaddes *ajándék*.

vadnas *csónak, sarka* 10.

vadnem *hód* (*bíber*) 5.

vadnone- *hiányzani* (*fehlen*).

vadnuhte- *tiltani* (*puorgo- h.*),

L. vadnote.

vasse- *elműlni* (*praeterire*) (lē vassam); L. vase.

vaste *csúnga* (*vastet adv. : v. hőlet*).

vastahe- *csúnyának tartani, utálni*.

vastete- *felelni* 10., *megszólítani* 5.

vānak *vmi nélkül való, vesztett*: pelje-v. (*fületlen*) *süket*, *miála-v. esztelen*.

vanjekāte- *szaladni, ugrani* (*v. ulkos*) 10.

vāre *hegy* (*kuekti vāri kaskan két hegy közt*).

vārokes *óvatos*, L. vahrokes.

varga *majd, majdnem* (*v. sū koddin*).

varra *vér* 9.

varres, varres *fris, egészséges* 10. (*v. lēb; v. kuele fris hal*).

varrast *id.* (*adv.*: v. viesob *egészséges vagyok*).
 varreste- *szaladni* 7.; L. varre-, varreste- (*dim.*).
 valje *bőség, fölös mennyiség* (valjeb adnet *lőven élni, dőzsölni, vendégséget tartani*); L. vallje.
 valde- *venni* (*nehmen*).
 valdo- *megnősülni, házasodni* 10.
 valpe *hiba, baj* (*p. o. kăresne*).
 valla *de, hanem* (*v. i sodn sīta de nem akar*).
 vallo- *jajgatni, sírni* 8., — L. valo-.
 vājže- *hozni, vmiért menni* 5.
 vānak, vānak *barát* (*vānakam*).
 vālja *testvér, frater* 5.
 vālječe' *fratres*.
 vällahe- *hevernī, feküdni* 6.
 veije- *bírni, erővel lenni, valere* (*ib veije*); L. veje-.
 veijaje- *id.* (*inch.*, juo lē veijajemen *incipit convalescere*).
 vejjeles *erős* (*v. olbma*); L. vejjeles.
 vehke *segítés*; L. vekke.
 vehkete-, v'ehkete- *segíteni*.
 veholač *ellenség* (*finn vihollise*).
 veššēl *serény, szorgalmas* 10., L. veššēl.
 verte-, l. virde-.
 velja = vālja (*plur. velje'*).
 velju *akarat*, L. viljo.
 velkat, velket *fehér* (*velkat ko muohta*).
 viähke-, viäke- *futni, szaladni* (3. viägi *praet.*).
 viähkete *id.* 6.

v'eiške- *alámerülni, alábújni* (*v'zbe*), L. väike-.
 viehkete- *segíteni*, L. vekkete-.
 v'eksab *erősebb*; L. veksab.
 v'eksote- *erősíteni*, L. veksote-.
 viesate- *elfáradni* (*käude he- lyett*; *v. ö. finn väsy*).
 vieso *lakás* 7.
 vieso- *élni* 8. (*maktes vieso' hogy vagy* 5.)
 viesojassa *élni való, ki élni fog* (*victurus*) (*v. lē tat māna*).
 viesotalle- *v. frequ.* vieso- (*maktes viesotallebete hogy vagy- tok*).
 viessek *vagyon, jószág*, L. viesek.
 vielja *fráter* 9., L. velja.
 vihke *ok, hiba* (*mi lē vihken tāsa*), L. vikke.
 vigge- *igyekezni, törekedni* (*vig- gab nauhte talhet*).
 vihta, vihta *öt*; L. vit, vita.
 vītađ *ötödik*.
 vidna, vīna *bor* (*pálinka*), L. vīna.
 vidne- *győzni* 10.
 vist *megint*.
 vindek *ablak*.
 vivva vō (*gener*).
 virhto- *elvdltozni, megv.* (*virhtom lē autočist*), L. virto-.
 virde- *kénytelen lenni, necessum habere* (*müssen*) 10., L. virte-.
 vilkes *fehér* 10. (*l. velkat*).
 ville (*vill'e*) *még, többé* 10.
 voije, voija *vaj*, L. vuoja.
 voije- *úszni*, L. vuäje-.
 vojote- *súlyeszteni*, L. vuojote-.

voĩnaste-, voigĩeste *lélekzeni* 10.,
pihenni; L. vuoigĩaste-.

voĩnenapta *lélekzet nélkül* 10.

voidne- *látni*, L. vuoidne-.

voidnaje- *id. (inch.)* 5.

voidnos *látható, meglátszó* 10., L.
 vuoidnos.

voksa, vuoksa *ökör*, L. vuoksa.

vostalloste- *ellent állani, ellene
 törni* 10., L. vuostalaste-.

vopt *haj, crinis* (voptit pesketet).

vovdnai, vovdnajes *rettenetes*, L.
 vuoudnai, -najes.

vuehće- = vuohće- *lőni*.

vuencis, vuonca *tyúk* 10., L.
 vuenca, vuonca, vuences.

vuerde- *várni*, L. vuorde-.

vuoidne- 6. = voidne-.

vuoke-, vuohke *alak, kép* (mag-
 gar li sũ vuoke; pakčes lē
 munji tũ vuohke *sajnálom ál-
 lapotodat*).

vuokas *illő, méltó*.

vuokok *id. (v. kabmak passen-
 der stiefel; akta-v. egyféle,
 egyenlő)*.

vuokahe- *helyeselni, illőnek v. kel-
 lőnek találni* (ib tũ vuokahe).

vuoj- *elmerülni* 10. (l. vojote-).

vuoje- *hajtani*.

vuohće-, vuöhe- *lőni*, L. vuöhe-.

vuošše- *főzni*.

vuosete- *mutatni*.

vuostak *előszőr* (v. mon, äska tē
 tođn).

vuostes, vuostas *első* 10.

vuosse *zseb* (vuossi cāket; mũ
 vuosses e).

vuonnač: vuonnačam *kedvesem,
 édes barátom*.

vuobda *mell*.

vuobde-, vuöbde- *eladni, vendere*.

vuores *öreg, koros* 5. (v. ö. pōres).

vuorde- *várni*.

vuörbe *sors (vető sors)*; L. vuorbe.

vuola *sőr*: v. almač *részeg em-
 ber*.

vuolavuot *részség*.

vuolatuve- *megrészedni*, L. vuo-
 latove-.

vuoleg: lē vuolegesne *ő részeg*;
 L. vuolag, vuolek.

vuole *al* (oive-v. *fej-al, párna*;
 kōhte vuole *neita puella in-
 nupta*).

vuolesne, vuelesne *alatt* 5.

vuolen *id. (ädnamen v.)*.

vuolest *alól* (čācen v. pajjani).

vuoles *le, alá* 10.

vuollai *alá*, L. vuolai.

vuolte *alulról* (v. velket).

vuolge- *menni, elmenni, elin-
 dúlni*.

vuolgate- *elvinni, auferre* 5.

maiste, maina — l. mi.

mahko *vajjon* (num), L. makko-.

maktes *hogy, hogyan* (maktes
 vieso' 5.).

makse- *fizetni* 10.

maksek (maksehk) *fizetelen*.

makso *fizetés, jutalom* 10.

maggar *milyen* 5.

maggarač *id.* 5.

maĩge *utó* (adj.) 6.

maĩgesne, maĩñesne *után* (sā m.
 6., voncan m. 10.)

maŋgas *hátra*, (m. piejet *hátra tenni*, *negligere*; m. *mannet*).
maŋgai *után* (põhte mū m. *jüj* *utánam*).

maŋgel: tan m. *azután* 10.

maŋgelt *utolról* (m. *jokset utolérni*).

maŋgeb *utóbbi, későbbi, posterior* (maŋgeben v. maŋgebu *peiven másnap*).

maŋgemus *utolsó, postremus*.

mahcot *két rétben, duplán* (m. *piejet*); L. *macok, macot*.

mat: matne *mēren* (v. *muddos-ne*) *lē talle peive mennyiben van most a nap = hány óra van most?*

mahte- *tudni, bírni, posse*; L. *matte*.

mahte, matte: man-m. *mennyi*, tan-m. *annyi* (man-matteb *sodn sīta*).

madde- *kérni, kívánni*.

madder-ahka *nagyanya, őszanya*. (L. m.-aččeh *majores*, m.-aija *proavus*).

massa, maste — l. mi.

massak *körülbelül, majdnem* (m. *obbo stād*).

massas *mire, mivégett* (m. *lē tat*), l. mi.

māna *gyermek* 8.

mānač *id. (dim.)*.

māno *hold* (oddo m., *tienva m.*).

manne- *menni* (manneje *menö*).

mannegöte- *id. (inch.)*.

mannaje-, manneje- *id. (inch.)* 10.

manne, mannes *minek, miért* 10.

mab, mabke — l. mi.

marje *talán* (m. *todn tieta'*).

mallas *étel, ebéd* 5.

māleste- *étkezni, enni* 5.

mālgat *sok (satis multum)* 5. 6.,

L. *miálkat, miälget, mälked, mälkat*.

māddo *vétek*.

māddolač *vétkes*.

mehče *messze, remotus*; L. *męče*.

mehčeb *messzebb*.

mehčemus *legmesszebb*.

mehčes *messzire, m. el* (m. *vuolgi*); L. *mečos*.

mehce *erdő, vadon*, L. *mece*.

mēte, met *hosszában, mentében, -on el, szerint* (lāgen *mēte viesot*; tan *raike met* 10, *paijas tan mōren met* 5.); L. *mete*.

medde- *vétkezni*.

meddab *hitványabb, rosszabb*, L. *medeb*.

men *de (svéd. men »aber«)*.

mēre *határ, mérték* (matne *mēren*), L. *mere*.

merra *tenger; tenger-mellék*, L. *māra*.

melke *tej* 8.

mi (*pron. interr., relat.*) *mi (casu-sokbeli tő ma: acc. mab, gen. man stb.)*; maina *mivel* (m. *kalkab tū makset*); i *mabke (semmit) tuste sīta*; mab-tes *sīta' mit akarsz*; maite *todn tahka' quid facis*; maste (*mi-ből, honnan*) *tab tieta'*.

miāla *ész; kedv* (mū m. *neita kedvem szerint való n.*)

miälak *önként akaró, hajlandó.*
miehte-piägga *kedvező szél (l. mēte).*

miesse *borjú (szarvas borjú), L. mese.*

miera *tenger 10.*

mierre = mēre (i lē m., L. i lē sätto).

mige *valami 5., L. mike.*

mije *mí (nos).*

mivve- *rávehetni magát, rá állhatni (ib mivve tū rohkolet).*

moi *(casusokbeli tő mōno) mí ketten.*

moivane- *zavarodni (čāce lē moi- vanam).*

mohke *dolog, negotium (mi moh- kit lē tusne-mi dolgod van), L. mokke.*

mokse- *bírni magát, boldogúlni (moksa jerbminas boldogúl az eszével, tud magán segíteni).*

mohtek *hó (nix), L. muottek (l. muohta).*

modde *sok 10., (m. almače'; m. pälen sokszor).*

moddase' *sokak (i tat jokse mod- dasit).*

mon *én (casusokbeli tő mu: mus- ne, muste, munji, muina).*

monne *tojás 8. 10.*

mōrak *haragos (m. piädna).*

mōrate- *haragudni.*

morra, muorra *fa, L. muora.*

morraha *gond (morrahab ad- net).*

molgete- *szólni, kimondani (mol- get mab tarbaha').*

molso- *cserélni, változtatni (m. karvoit).*

muerje *bogyó 10., L. muorje, muörje.*

muhtaje- *megemlékezni, magá- nak eszébe juttatni 8., L. mui- taje- (v. inch. muite-).*

muhtel *emlékező, memor; L. muitel, muiteles.*

muhteli: *čē m. önként, sua sponte, čē m. sodn vuelgi; L. muoitoles.*

muin *l. mon.*

muohta *hó (nix), L. muotta.*

muoto *(kép, szín): ahče muotoin lē sodn atyjához hasonló.*

muhčare- *elműlni (kaska-peive le muhčaram v. vassam), L. moččare.*

mutto *de 10.*

multem *valamely, némely (m. olbma), L. muttem.*

mutkane- *elkopni (kalbmak lē mutkanam).*

muddo *(L. mérték, mód, mekko- raság, idő): matne muddosne (l. mat).*

mūnen, mūnob — *l. moi.*

mubbe *másik, másodlik 5. 6.*

mubbadest *másodszor 10.*

murret *kedves, kellemetes (m. lē munji).*

murrite- *jól találni magát, ma- gának kellettni (ib murrit or- rot stādesne).*

raike, raige *lyuk, nyílás 10.*

raigite- *átlyukasztani, L. rai- kete.*

raije-, räja- *külden*i (räje sū ulkos), L. raje-.

rauke *boldogúlt* (*defunctus*): ah-čäm r.

rauke- *követelni*, L. rauke-, raukke-.

rakke *koros, élemedett* (r. olbma, r. neita).

aggot *oldalra hajolva* (pieje käre b r.).

raje (*határ*): rajai -ig (man-rajai *meddig*).

ragno *fal* (*paries*) 5.

rahče- *iparkodni*, L. račče-.

rāde *mód, tehetség* 10., *tanácsadás* (rādeb talhet).

rādak: akta-r. *egyetértő*, ēča-r. *önfejű*.

radde- *szél* (*margo*).

rasta -on *keresztül*, -on *át* (rasta johkob).

rahpe- *nyitni, kinyitni* (ukseb *ajót*), L. rappe-.

rahpese-, rappase- *nyíl*ni, *megnyíl*ni 5. (ädnam rahpesi); L. rappese, rappase-.

rappas *nyitott, apertus*.

rabme *medvetalp* (*tatze*) 10.

ravvem: iddiertes r. *hajnal*, *hajnalpír*; L. ravem.

rampe- *dicseérni*: čēebs r. *dicsekedni*.

reudnote- *legeltetni, őrizni* (*nyá-jat*); L. reinohe-.

rēgadette- *szül*ni (rēgadetti mā-nab), L. rāgate-.

rihke *ország*, L. rik, rike.

rīdak *bátor, merész*, L. ridhak.

roita *czomb*, L. ruoita.

route, röute *vas*, *ferrum* 5. 10.

rōuse *tűgy* (*uber*), L. ruouse.

rohko-, rohkole- *kérni, könyörögni* (tū rohkob); L. rokko-, rokkole-, rokkele-.

rohkolače- *id.* (*inch.*)

rōko? tat rōkoi 8.

rogge- *ásni*.

roptot *vissza* 10. 8., L. ruoptot.

ropto-keino *visszatérő út*.

ruokše *czomb*.

ruope- *törül*ni, *dörzsöl*ni.

ruobbe *var*, *rüh*.

ruobbajes *varas, rühes*.

ručos *hátnak felső része, majj*; L. ročos.

ruškis *rőt, riska* 10., L. ruškes.

rutte- *kirántani* (mū kiätist rut-ti).

rubmaha *test* 10.

ruvva *gyorsan, hamar* (r. va33et); L. rua, rouvo.

laike *fonál* (*flum*).

laide-, laite- *vezet*ni (laide sū kiätest).

laido *út* (*iter*).

laipe *kenyér*.

lahk *közel hozzá* (stāden l. *közel a városhoz*); L. lakk.

lahkabesi *közelebbre* (pöte l.).

lahkabesne *közelebb helyen* (l. lē sodn).

lahkas *közel való* (l. sīta), L. lakkas.

lahkate- *közelre hozni, elhozni*; L. lakkate-.

- lahke *fél* (*dimidium*), L. lakke.
 lahke *mód* (viesom-l. *életmód*),
 L. lake.
 lahkai: kuhti l. *mi módon*; L.
 lakai.
 lakkač *-féle, -szerű, -hoz hasonló*
 (tū lahkačeb ib kaune).
 läge *törvény* (lägen mēte), L.
 laga.
 laggaste- *heverni* (*kicsit*) 2., L.
 lagge- *heverni*.
 laŋga *régen* (jūo lib mon l. tab
 küllam); L. lang.
 läče- *teríteni, vetni (ágyat)* (v. ö.
 seike-).
 laddam *érett, maturus* (l. muor-
 je'), L. ladte-, ladtem.
 laddo *mocsár, tó*.
 läse- *bezárni*.
 lande, land *vidék, föld, ország*.
 lahpe- (*praet. lähpi*) *hagyni, hát-*
ra hagyni, elveszteni 8. — L.
 lappe-.
 lahpete- *id., felejtteni* (ele lahpēt).
 lam *part. praet. lē- (esse)*: i lam
non fuit; ib lam pōtam *non*
veneram, ib lam küllam *non*
audiveram.
 lärate- *tanítani, L. lärete-*.
 lē- *lenni (esse)*: kito lēhkes (*hála*
legyen); moi lēn välječe'.
 leihke- *önteni, kiönteni, L. leike-*.
 leihkese- *ömleni (čāce leihkesi)*,
 L. leikese-.
 leččib 10., l. lē-.
 lebma, liebma *leves, L. lema*.
 lēmač *part. praet. lē-, L. lämač*.
 līkan *mégis* 8., *pedig*.
 lihko- *tetszeni (placere)*, L. liko-.
 lihku *szerencse, L. lykko*.
 lise-: i lise *nem használ, nem ér-*
demes (i lise *kélestet*; i lise
tohko mannet); L. lisi.
 liste *késűn* (kirje äska l. pōti),
 L. leste.
 libbokes *szelíd* (l. almač), *comp.*
 libbokub; L. libbes, libboges.
 loihte- *ereszteni, bocsátani* 10.,
 L. luite-, luoite-.
 loihtegöte- *id. (inch.)*.
 loute- *fedni, takarni*.
 loutuk, loudek *takaró, sátorfedő*
(ponyva) 10., L. loutak.
 lohke-, lohka- *olvasni (legere, nu-*
merare), L. lokke-.
 lohketatte- *legi posse* (i lohke-
 tatte).
 lohkok *olvasatlan, nem szám-*
lált (l. pednik), L. lokkok.
 lohko *szám* (ib mon tuste lohkob
adne te non curo); L. lokko
 lohke *tíz, L. lokke*.
 lohkad, lokkad *tizedik*.
 lokte- *nedvesíteni, áztatni*.
 logūasikt *fennhangon* (hōle l.),
 L. lognesikt.
 lodd *nyom, útnyom, L. luodd*.
 lodde- *madár* 8.
 loddač *id. (dim.)*, 9.
 lodnete- *kicsérélni* 8., L. lodnote-.
 lođkote- *leeregetni (gombo'yag-*
ról), legombolyítani 5., — L.
 luotko-, luotkele *retexere*: kai-
 nob l. *funis globum evolvere,*
explicare (v. ö. *lpF. luđki- le-*
oldani).

lossades *nehéz 10.*

loske-*ütni (caedere, percutere) 10.*

lohpe *engedelem, szabad volta*
(lē-kus l. *szabad-e*), L. loppe-.

lopte- *(elvégezni), elfogyasztani*
(lopti mū *taverit*).

lomot *kettős, kétrétű; két rétbén*
(l. piejet).

luihte- = loihte-.

luoddene- *repedni, rimas agere*
(muorra lē *luoddenam*).

luondu, londu *natura, indoles*
(maggar lē sū l.), L. luondo.

luksa *kelet felé*, L. luks.

lute, luhte *-től, -ből el 1.), L.*
lute.

luddite 2., l. lodde.

lusa, lussa *-hoz 10.*: sū lusas *ma-*
gához.

luhpede- *megengedni, odaigérni*
(v. ö. lohpe); L. loppete-.

lūle *keletre való* (lūle *landesne*);
L. lulle *orientalis* (lullelen *ke-*
leti részen).

lulldē *keletről*, L. lulde.

lulldne *keleten, keleti részen* (l.
lē mū *vieso*), L. luldne.

lullat: l. piägga *keleti szél*, L.
lulat.

lūli, luli *optat. lē- (sing. 3.): puo-*
reb luli 10. — mint segédige
infinitivussal: vai kõne' lūlin
põhtet 5.; jus lūlib tietet si
scirem; — az igével összefor-
va: sāvab vai todn kuhkeb
viesuli' (L. viesoluluh) kívá-
nom, hogy soká élj (élnél).

Szótár-pótlék

(a 11—13. számú szövegdarabokhoz).

aikasač földi, e világi (zeitlich,
temporalis).

aikoim szándék.

aite- fenyegetni.

aito fenyegetés.

aina egyetlen egy (unicus).

ainat hanem.

ainesikt különösen, kiváltképen.

aipane- eltünni.

aimo ævum (aimon orrot in sal-
vo esse).

aileste- szentelni, megszentelni,
sanctificare.

auten előtt.

autest (meg:) -ért (für).

autela, autel előtt.

autane- előbbre menni, boldo-
gúlni.

autanem előmenetel, haladás, si-
ker.

aude-, audete- elpusztítani.

akta-lakač hasonló.

aktete- egyesíteni.

akti egybe, össze.

akto egyedül.

ajatalle- meggondolni, elmél-
kedni.

ajete- akadályozni.

aččelač atyai.

ašše bűn.

adnete-, l. adne-.

adnetove-, v. pass. adne-.

ansete- érdemelni.

ansetem érdem.

ammat hivatal (munus).

arkalaste- könyörölni.

arbe örökség.

arbolač örökös (heres).

arme: armit pestet, l. peste-.

armo kegyelem, irgalom.

armokes kegyelmes, irgalmas.

armosikt kegyelmesen.

algo kezdet.

altar oltár.

alde az ő (ejus: A. ja a. pardn

A. és az ő fia); l. aldas.

albete- csúfolni, gyalázni.

allakas magasság.

allote- csábítani.

äh, l. ē'.

äčalaka másképen.

äčatatte- változtatni, el-v.

äčatove- változást szenvedni, im-
mutari.

ädnane- szaporodni, nőni.

äskan, l. äska.

äro tisztesség, dicsőség.

älloh, l. ele (tiltó ige).

ekeve, l. ihkeve.

eceles szeretett.

edne anya.

epe, l. i (tag. ige).

ele- élni, L. ele-, jele-.

elem élet.

o-aileste- megszentelteleníteni.

oive (meg:) főember, elüljáró,
feljebbvaló.

oives dicső, magas.

oivalač elüljáró, hatóság.

oker szántóföld.

oktsad kilenczedik.

o-jakko hitetlenség.

ošše hús.

oššelač testi.

oddoste- újítani, megújítani.

oddostatte- id.

oddosist újból, újra.

osas, oses (l. öses); meg: adás-
vadás.

o-salog boldogtalan.

oskelde- bízni valamiben.

osna számár.

onete- megrövidíteni.

oppetes, -tus tanítás (o.-olma ta-
nítvány).

obmo- avúlni, megavúlni.

o-vuokes méltatlan, nem méltó.

omanjes elbeszélés, historia.

ome (l. öme), v. ö. finn oma.

orio- (meg:) maradni.

o-likko szerencsétlenség.

olkes jobb, dexter.

uššote- (meg:) gondolni.

usto kívánság, vágyódás.

ustote- megkívánni.

ulkoldes kívülről való, külső.

kaikasač általános.

kaikvekses mindenható.

kautoi -ra nézve.

kaudne, kaune ho'mi.

kaktsad nyolczadik.

kajo- segíteni, meg-s., ki-s.

kaskan között.

kaski közé.

kasskeste- vízbe fúlni.

kasskestatte- vízbe ölni.

kastate- nedvesíteni, megáztat-
ni; keresztelni.

kastates keresztelés, keresztység.

karote- engedelmességedni.

karves kész (paratus).

karvetkenna készületlen.

karras, karres kemény, szigorú,
erős.

karro átok, káromkodás.

kalač: k.-kucibme hitves társ:
kalačeh conjuges.

kalgc- kibontani, kifejtteni; ki-
terjesztteni (kezet).

kalk kehely.

kallane- jól lakni.

kallekačeh (plur.) néhány, non-
nulli.

kallette- elgátni, jól lakni.

kājujahe-, kājujahadde- *hozzára-*
gadni.

kāta, *l.* kiāta.

kārrek *csúcs; nemzetség.*

kitoles *hálás, háladatos.*

kokte, *l.* kukte.

koččotove-, *pass.* koččo- (*kohčo-*).

koceje *vigyzó (ör: ija-koceje), l.*
kohce-.

kotad *hatodik (külta).*

kotekunde *háznép, család.*

kosse *mikor.*

konogas, -ges *király.*

konogrik *királyság, ország.*

kongalač *királyi.*

konne *hol (v. kusne).*

kobdote- *kimenteni, mentegetni.*

kobbačak —ja *mind—mind.*

koros, *l.* kuoroš; (*adv.*) *csupán,*
csak.

kuektastalle- *kétkedni.*

kuite- *panaszolni.*

kuitelvas *panasz.*

kukkaheim *hosszallás, nehezen-*
várás; l. kuhkahe-.

kudne *tisztelet; gyönyörűség.*

kudnete- *tisztelni.*

kum, *l.* koim, kuim.

kultele- *hallgatni; rá-h., szótfo-*
gadni.

kullate- *hallatni, hirdetni.*

kullo- *audiri; tartozni v. hova.*

kullogesvuot *engedelmesség.*

kullutove- *audiri, l.* kullotove-.

kristegas *kereszttyén.*

kristelač *kereszttyéni.*

kroppe *test.*

krusse *kereszt.*

gärdnast *szívesen.*

golle *arany.*

grase *fű.*

granna *szomszéd.*

gruopta *sír.*

gruopte- *temetni.*

haute *sír.*

hapkete- *megfojtani.*

härloges *dicső, fényes, nagyszerű.*

hävane- *e'pusztítani.*

heikale- *elrémlni, elrettenni.*

hete *szorultság, veszedelem.*

hevete- *dicsérni.*

hora *meretrix (horab takkat pa-*
ránálkodni).

huinos *szomorú, csüggedt.*

hugso *gond.*

hugse-, hugso- *gondot fordítani*
vmire, azon lenni hogy.

ja (jā) *igen.*

jakkosikt *híven, hűségesen.*

jakkolač *hívő.*

jaskes *bízó, bizalmas: j.-laka*
bizalommal, bono cum animo.

jabmek *halott.*

jabmete- *ölni, elölni, megölni.*

jalges *egyenes (planus, aequus).*

jelaskatte- *főléleszteni, meg-eleve-*
níteni.

jotte- *haladni, költözni.*

jotteles *könnyen mozgó, költöző.*

juoke- *osztani.*

juok *a ki, a mely (casusokbeli tö*
juo: acc. juob; illat. juosa a
melybe, a hova); l. jo.

jukkem *ivás.*

jukkemas *ital.*

juglo : ija-j. *bagoly.*

jutte *mert* (juhte), *hogy* (*dass*).

judareh *zsidók* (*svéd. jude, plur.*

judar).

jubmelač *isteni.*

čajete- *tévesztetni, tévelyíteni.*

čabbes, *l. čabbe.*

čäke- *elrejtteni.*

čälg (*adv.*) *tisztán, merőben, csak.*

čälgesikt *tisztán.*

čälgeste- *magyarázni.*

čeča *hét* (*čihča*).

čečad *hetedik.*

čoke *rakás* (*čokai = f. kokoon*).

čokanc- *összegyűlni.*

čoggolvas *gyülekezet, egyház.*

čuouke- *lucere* (*paijas-č. fölvilágosítani, erleuchten*).

čuoukem : *paijas-čuoukem fölvilágosodás.*

čuoukes *világosság* (*lux*).

čuoukete- *világosítani.*

čuouketum *világosult.*

čuojenes *hangzás, (madár-) ének-lés.*

čuožžele-, *l. čožžele.*

čuorvote- *kiáltani, hívni.*

cegge- *földállítani.*

šavotove- *elcsendesedni, elhallgatni.*

šar *törmelék kö, kavics.*

šätte- *illeni, alkalmasnak lenni.*

šättok *alkalmas, kellő.*

šälo *lélek, anima.*

šuokete- *sohajítani, fohászkodni.*

šugnade- : *puore-š. áldani, bene-dicere.*

šugnadus : *puore-š. áldás.*

šudnete- *teremteni.*

šudnetove- (*pass*).

taivai *gyakran.*

takkatove-, *pass. takke- (tahke-).*

tape *szokás : čabbes t. erény.*

taver *jóság, kincs.*

tare- *csalni (adásvevésben).*

tarok *csalárd, betrügerisch* (*nincs meg L.-ban*).

tarbek *kellő holmi, szükséglet.*

tarbes *szükséges.*

tärdno *szolgáló (ancilla).*

teudnahe- *szolgálni.*

teudnar *szolga.*

teudno *szolgálat.*

teudno- *szolgálni.*

teute- *öltetni, el-, meg-t.*

teuvas, *l. tievas.*

tetete- *tudatni.*

tidestalle- *régi (babonás) szokásokat tartani.*

tidestallem *babonáság.*

tipte- *engedni, hagyni.*

toivotes *igéret.*

toje- *törni, szegni (tojje-).*

tobdo *ismeret.*

tobbelt *onnan.*

toro, *l. torro.*

torjotem *igazgatás, kormány.*

torvo *remény, bizodalom.*

tolvote- *üldözni.*

tuoda *komolyság, buzgóság* (*tuodast, tuodest komolyan*).

tuosto-, tuostote- *elfogadni*.
 tusan, tusen *ezer*.
 tulve *víz-ár*.

dauk *mégis*.
 deuras *drága*.
 duobmar *bíró (judea)*.
 duobme- *ítélni, elítélni (lpF)*.
 duobmi-).
 duobmeče- *ítélni (f. tuomitse)*.
 duobmo *ítélet*.

sakkane- *fogamszani*.
 sakkanum *conceptus*.
 sakkus *ivadék, proles*.
 sadnesikt *valóban*.
 sadnesvuot *igazság*.
 savates *kíváнат*.
 salog *boldog*.
 salogvuot *boldogság*.
 sákote- *vegyíteni, elegyíteni*.
 säddos *csendes*.
 sebre *társaság*.
 sebrevuot *id. (societas, communio)*.
 situd *akarát*.
 sitta *végre*.
 sisnjelest *belül, belülről*.
 silba *ezüst*.
 suoiven *árnyék*.
 suovan *füst, L. suova*.
 supcastallem *elbeszélés*.
 skada *kár, ártalom*.
 skuornes *tiszta (castus)*.
 staike- *megállni (el nem esni)*.
 stimpelde- *tántorogni*.
 straffe *büntetés*.
 straffio- *büntetni*.

spieje- *elrontani*.
 svaineste- *szolgálni*.
 svainestem *szolgálat*.
 svargele- *fölüldíteni, megvidítani*.
 slaja *faj, nem*.
 slägt (släkt) *nemzetség*.
 sluokes *ravasz; adv. -sikt*.
 sluokke *elcsalni*.
 sluggo *verem*.

naule-, naulete- *szegezni*.
 nado- *megtagadni*.
 nannos, nannok *erős*.
 nannost, nannosikt *erősen*.
 nannostove- *erősödni*.
 nannotes *erősítés*.
 nammatum *azaz, névszerint*.
 neikele- *hajtani (inclinare), bólintani*.
 nelge *éhség*.
 nelgo- *éhezni*.
 nikte- *élvezni, használni*.
 nitte- *fenyegetni*.
 niddo *gyűlölet, irigység*.
 niddote- *gyűlölni*.
 noitastallem *varázslóság*.
 nou *ügy*.
 nokko- *véget érni, megszűnni*.

njāda *szorúltság (not)*.
 njeite- *elnyomni, meggyőzni*.
 njuorate- *könyörületre indítani; készteni, indítani*.
 njorkote- *ontani, kiontani*.

paijete- *fölemelni*.
 pako *szó, ige*.
 pakkate- *büntetni, feddni; meg-*

tanítani; pakkateke büntetlen,
 -lenül.
 pakkatus büntetés.
 pahavuot rosszaság.
 pažže- ingerelni, fölindítani.
 passalvas mosdás, fürdő.
 passe szent.
 passote- szentelni, ülleni (ünne-
 pet), szentül tartani, tisztelni.
 passotem (n. act.).
 pallolač: jubmel-p. istenfélő.
 pärad, pärat nemzetség, család.
 peisko vész, romlás.
 pette- csalni, megcsalni, elárulni.
 pettoges csalárd, hamis.
 peste- elejteni, eresztetni, elvesz-
 teni: armit p. sajnálkozni.
 perkel, l. pärkel.
 piko nyilvánosan.
 pir = pira (pīra).
 pokčo: pokčost holet (hátból be-
 szélleni), megszólalni, árulkodni.
 poddač, dim. poddo.
 poddane- elszéledni.
 poddete- elszélesztetni.
 pove pápa (svéd. pāve).
 porrem evés.
 porrok, l. porrak.
 polde- égetni, el-égetni.
 puodgeste- jelenteni, hirdetni.
 puorete- megjobbítani; megtérni,
 bűnét bánti.
 puorettem megtérés, bűnbánat.
 puorevuot jószág.
 puoremus legjobb.
 puolva térd; nemzedék, ember-
 őltő.
 prediko prédikáció.

berri- dovere, müssen; kell (ma-
 naiti berri).
 buda parancsolat.
 bruko- használni.
 fangavuot fogság.
 fange- fogságba vetni: fangetum.
 famokes hatalmas, erős.
 falskes hamis.
 färt, färtá minden; l. färt.
 vaino kívánság, vágy.
 vainote- kívánni, vágyódni.
 vainotem (n. act.).
 vaipe- = vaipo-
 vaipete- v. caus. vaipe- (vaipeti
 mu famoit).
 vaive nyomorúság.
 vaivete- kínozni, bántani, szomo-
 rítani.
 vaives nyomorúságos (v. vārald).
 vaimo (l. vaibmo) szív: vaimon-
 tobdo lelkiismeret.
 vakote- inteni, meginteni (ad-
 monere).
 vahak veszedelem.
 vaššolač ellenség.
 vaššote- gyűlölni.
 vaddaltak adomány.
 vadne: v.-jakko hamis hit (svéd.
 van-tro), l. vadn.
 vadnote- tiltani (l. vadnuhte-).
 vast, l. vist.
 vastes rút, csúnya.
 vana nélkül.
 varga hamar; majd, majdnem.
 varjelove, pass. varjele-
 vartahe- nézni.

valljast, valjet (L. valljet) *bőven*,
bőségesen; l. valje.

väräld *világ* (*mundus*).

väлкokes *adós, köteles*.

väлкokesvuot *adósság, kötelesség*.

väлкolač *adós*.

verreg *nem, nemzet (emberi nem)*.

vele *még* (l. ville).

vieso: viesob takket *letelepedni*.

viggate- *igyekeztetni, buzdítani*,
nógatni.

viholač, l. veholač.

vitten *tanú*.

vittenaste- *tanúskodni*.

vidnar *győző*.

vidne- *győzni, nyerni*.

vidnetalle- *vi ci, devinci*.

vises *bölcs*.

visses *bizonyos, biztos*.

vissast *bizonyosan*.

vuoigenes, vuoigen *lélek (spiritus)*

vuoigneste- *lélekezni, pihenni*.

vuoidnete- *láttatni, mutatni*.

vuokesvuot *méltó volta vala-*
minek.

vuoksa *ökör*.

vuodote- *alapítani*.

vuost *ellen, ellenélen*.

vuoste-čöššö- *ellent állani*.

vuores (*meg*;) *régi*: v. almač.

vuordatalle-, *frequ. vuorde-*

vuordno- *esküdni*.

vuololtes *alulvaló, alsó*: v. nan-
notes fundamentom.

vuolles *kegyes*: *adv. -sikt*.

mai *ugyan (quidem)*.

mainek, l. mike.

mainetes, mainetebme *büntelen*,
ártatlan.

maino *dicséret*.

mangemusta *utoljára*.

madder-ačče *ősatya*.

maddo *eredet (origo)*.

masse- *elvesztetni*.

märke- *jegyezni, jelenteni*.

merete- *meghatározni, el-h*.

mike *valami, valami*.

moradatte- *haragítani, bosszan-*
tani, bántani.

more *harag*.

morraha *gonl*.

morrahe- *gondozni, gondot vi-*
selni.

morrote-, morrete- *id*.

mutajatte- *emlékeztetni, emléke-*
zetbe hozni.

mutolas *emlékezet*.

mutkes *darabbá, szét* (L. mutke-
confringere, contundere).

muddak, muddakes *mértékletes*.

mulde *por*.

raines *tiszta*.

rainesvuot *tisztaság*.

rangaste- *büntetni*.

rade: viesom-r. (l. rāde).

rade- *bírni, possidere*.

rampo *dicséret*.

räгатem *születés*.

räгатove- *születni*.

reite- *készíteni, l. reide-*

rektas *jog; törvényszék*.

rektes *igaz, helyes*.

rekts-miälak *igazlelkű*.

rekto *helyesen*.

rite- *perelni, követelni.*
 rokkolvas *imádság, kérés.*
 rosso- *kelteni, föl-k. (paijas-r.).*
 rossotove-, *pass. rosso.*
 rubme, *l. rubmaha.*
 rua, *l. ruvva.*

laiko, laigo *adósság.*
 laitateke *szakadallan, szüntelen.*
 laitatketta *id.*
 -laka *-képen, módon.*
 lakke (*l. lahke*): *kaska-l. fele-*
 rész.
 lagatas *rendelet, intézkedés.*
 lattas *tag.*
 lappo- *elveszni (perdi, amitti).*

låggeste- *pihenni, nyugodni.*
 läre- *tanulni.*
 läro *tanítás.*
 likkokes *szerencsés.*
 likte- *engesztelni, reconciliare.*
 libbesikt, *adv. libbes (l. libbokes).*
 loutade- *lepni, meg-l., ráttámadni.*
 logne- *emelni, föl-e.*
 lodneste- *megváltani.*
 lodnesteje *megváltó.*
 losses, lossed *nehéz (l. lossades).*
 luoite-, *l. loihte-*
 luoitade- *ereszkedni, leszállni.*
 luoves *szabad, kötötlen.*
 ludne *-nál.*

Utójegyzet.

Az *i-végü ikerönhangzókhoz* (ai, ei, oi, ui) csatlakozik a *svéd-lappban még két i-végü hármas önhangzó (triphthongus) is*: uoi és uei, *p. o. luoite-, puoikete-, kueibme. A többi önhangzó-bokrok, melyek csakis diphthongust tesznek (tehát nem két külön szótagra esnek), ezek*: au, äü, eu, ou, öü; iä, ie (iä, i^e); uo, uö, ue; *meg triphthongusok*: uou, uöü, iäü, i^ei (*p. o. kuoutot, k'äureb, vieihke-*). Megjegyzem, hogy a *maläi lappok ejtésében az iä, ie, uo (uö, ue) diphthongusoknak néha az előrészüik hangzott teljesebben és nyomatékosan, utórészüik pedig jóval rövidebben. Ez ejtésbeli sajátást a fentebbiekben (a mennyire t. i. jegyzeteimben is volt annak nyoma) azzal tüntettem ki, hogy a nyomatékosan ejtett előhangzót megékeztet betűvel írtam* (üo, iä, ie), *p. o. süone, küopes, vüoke, niära, piävves, miera, čierob.*

BUDENZ JÓZSEF.

A nap és a hold nevei a sémi nyelvekben.

I.

Szándékom ezen »Közleményekben« a sémiség nyelvészeti és ethnographiai viszonyait rövid áttekintésben ismertetni, mely feladat mai nap annál fontosabbá válik, minél inkább halad előre az ékiratok sémi rétegének nyelvészeti és történelmi felderítése.

De jónak láttam, hogy ezen áttekintést megelőzze egy tanulmány, mely a sémi kérdés egy oly pontját tűzi ki, mely mintegy előkészítőül szolgálhat arra nézve, hogy amaz általánosabb kérdések tekintetében mily álláspontot fogunk elfoglalni.

A cím, melyet ezen tanulmány élére tűztem, elárulja az olvasónak, hogy a következő lapokban ismét a mythologia terén fogunk mozogni. Múlt cikkünkben ugyanis kettőt, úgy gondolom, bizonyossá tettem: *először* is azt, hogy a sémi népeknél sem egyéb a mythos (ha elismerjük azt, mit mai nap már tagadni nem lehet, hogy t. i. ép oly irányban fejtettek ki mythosokat, mint az indogermán fajhoz tartozó törzsek és népek), mint oly szólásmód, mely az égi tűneményekre és egymáshoz való viszonyukra vonatkozik; *másodszor* azt, hogy ezen mythos nemcsak azokban az *elbeszélésekben* tűnik elénk, melyeket a közönséges felfogás a mythologia kizárólagos alkatrészeinek szokott nézni, hanem hogy a mythos ép úgy nyilatkozik az égi tűnemények *elnevezéseiben* is. A mythológiát épen úgy lehet tanulmányozni az elbeszélésekből mint a lexiconból. Amaz elbeszéléseket ép azon lélektani apperceptiók alkották, mint a nyelv anyagi részét, a szókat. Minden szó mögött egy-egy mythicus felfogás lappang. Ha a régi magyar nyelv szól a csillagok *húgyairól*, (stellarum cursus), úgy ezen egyetlen szó mögött egy mythos nemcsak lappang, hanem maga a szó ily irányu használata egy mythicus apperceptióból indul ki, mely a fénysugárban folyó anyagot lát. Hogy mily természetű ez a folyó anyag, arról a mythos a maga sokoldalúságánál

fogva töménytelen sokféle megfejtést nyújt. A Rigvedában (II. 34. 12.) a tiszta fény, melylyel a hajnal elüzi az éj árnyékát, *tejnek*, a hold pislogó sárgás fénye *méznek* neveztetik.*) Innen van az, hogy a mythos, mely ilyféle apperceptiókból indul ki, magukat a fénylő *állatokat* téhennek s méhnek nézi. Majd megint könnyecseppként tűnik fel a fény:

Bús fellegével nem fedi ott homály
Arany hajadnak szálaít, és ha könny
Omol szemedből, égi harmat
Lészen az, égi öröm könnyűje.

szól *Vörösmartynk* »a hajnalhoz«; máskor — sit venia verbo — húgynak nézik; de mindezen esetekben folyadéknak **)

largus fons liquidi luminis

mint *Lucretius* mondja.

Indogermán téren tényleges mythosokban mutatkozik ezen felfogás tágas érvényesülése. Nálunk a nyelv abban a fentidézett kifejezésben mintegy elsőleges sejtjét őrizte meg a mythicus apperceptiónak, mely különben a költői nyelvben mai napig fenntartotta magát, midőn költőink a sugárfényről azt mondják, hogy földre *ömlik*.

»Rejtezz gyülölt nap, mely búmra világotat öntöd« szól *Vörösmarty*; és midőn mi mindennap *fénytenger*-ről szólunk, ha valamely nagyszerű világítás hat érzékeinkre, úgy öntudatlanul a mythos fokán állunk.

A nyelv tehát magában véve elegendő arra, hogy ott, hol a mythologia felismerésének forrásai gyérebben szolgálnak a tudományos reconstructionnak, számot adjon valamely nép vagy faj mythosi apperceptióiról.

A magyar mythológiára nézve ezen forrás megbecsülhetlen értékkel és fontossággal bir annál is inkább, minthogy őseink eredeti mythosi képzeteinek különben majd csaknem teljes hijában vagyunk. Az összehasonlító nyelvtudomány módszere fonalán induló *etymologia* talán közelebb hozhat mythológiánk felismeréséhez és ezen forrás teljes felhasználása annál fontosabb, mennél inkább

*) Angelo de Gubernatis *Die Thiere in der indogermanischen Mythologie*. Leipzig, 1874. 21. 506. lap.

**) Bővebben szól mindezen dolgokról Schwarz *Sonne, Mond und Sterne*. Berlin, 1864. 30. lap és kk.

szoktak sokszor némely felfogásokról, melyekről kimutatható volna, hogy eredetük a bibliában keresendő, mint *magyar* mythológiáról szólni. Egy példa erre nézve az *isten nyila*. Bizonyosnál bizonyosabbnak látszik ugyanis, hogy a villámot a *bibliai* felfogás behatása folytán nevezi a magyar ember *isten nyilának*. Ilyen a *hadúr* is, mely fogalom eredetét *Hunfalvy* úr ezen Közlemények múlt füzetének 70. és kk. lapjain utasította ki a magyar mythológiából és visszavezette annak idegen forrására.

Az összehasonlító nyelvtudomány indogermán téren fényesen kimutatta azt, hogy a mythológiák aránylag ugyanazon rokonsági viszonyban állanak egymáshoz, mint a megfelelő nyelvek. Minthogy a nyelvnek és a mythosi képzeteknek fejlődése egy és ugyanazon lélektani processus két oldala, melyek egymástól el nem választhatók, hanem tökéletes párhuzamban folynak: önmagából következik, hogy különféle törzsokon népeknél a nyelvre és a mythosra nézve körülbelől következő mennyiségtani képletet lehet felállítani:

$$M : m = N : n,$$

hol N és n-el a rokon népek nyelvét és M m-el a megfelelő mythost jelöltem. Ha ez a viszony helyes, és abban, hogy helyes a *priori* nem lehet kételkedni, és azonkívül az indogermán téren tett tapasztalatok lépésről lépésre megerősítik az embert: úgy szükségképen megkíváncsatnák, hogy a sémi népekre nézve is igaznak bizonyúljon. Sőt épen ezen viszonyból az következne, hogy a sémi mythológiák között még szorosabb rokonság és egybevágóság mutatkozzék, mint mutatkozik árja téren. Ha ugyanis a sémi nyelveket egymással alak és anyag tekintetében összehasonlítjuk: közöttük sokkal szorosabb rokonság mutatkozik, mint a különvált árja nyelvek között. A sémiség legéjszakibb hajtása az *assyri* nyelv például sokszorta közelebb áll annak legdélibb hajlásához az *aethiophoz*, mint pl. az ind a germánhoz, nem is említve pl. a középsémi vagyis kananäus sémiség egyes részeit (héber és phoenikei), melyeknek nyelveit alig lehet külön nyelveknek nevezni, hanem egy ugyanazon nyelv dialectusainak. A nem rég felfedezett Mésa-féle oszlopot, melynek felirata a régi Móáb nyelvén való, az ember teljesen megérti héber nyelvtannal s szótárral — természetesen hozzávéve a megfelelő nyelvérzékét, mely nélkül a megfejtő tudós hiába zaklatja a szótárt s grammatikát. Ezen szorosabb alaki és anyagi összefüggés arra mutat, hogy a sémi népek viszonylagosan hosszabb

ideig éltek volt egymással azon helyen, honnét később éjszak- s dél-felé széledtek, mint az árja népek, s hogy a sémiak közös ős anyanyelve a szétválás idejében már tovább fejlődött volt, mint az árja népeké, midőn ezen törzshöz tartozó népek történet előtti időben megkezdék vándorlásukat. Okvetlenül következnek ebből az is, hogy a sémi népek mythologiái is sokkal több közös elemet mutassanak fel, mint az árja népeké, vagy legalább is annyit; hogy a héber mythologia oly közel álljon az aramaeus és arab mondaanyaghoz, mint a héber nyelv áll az aramaeus és arab nyelvekhez.

Nevezetes dolog, hogy ezen jogos feltevést a tapasztalat nem erősíti meg; nem látszik megerősíteni akkor, ha a mythos felismerésére csak történetekhez s elbeszélésekhez folyamodunk. Ez esetben a sémi mythológiára nézve nem igazolhatjuk e képletet:

$$M : m = N : n.$$

De ebből nem következik az, hogy a sémi mythologia között csakugyan nem létezett a nyelvrokonságnak megfelelő rokonsági viszony. Sőt bizvást azt állíthatjuk, hogy említett képletnek kell, hogy épen olyan érvénye legyen a sémiségre nézve, mint a milyen-nel bir az árja körre nézve. A megegyező mythologiai elbeszélések és történetek hiányát igen könnyen magyarázhatjuk meg. A sémi népek irodalmi feljegyzései sokkal szűkebb és korlátoltabb körben mozognak, mint az árja népekéi. Nem azért, mert tán a sémiak az írás mesterségét nem alkalmazták oly bőven, mint az árja emberek; épen ellenkezőleg, az árják az írást átvették a sémiaktól, ezeknél előbb volt meg, ámbár mai nap már eltértek attól, hogy az írás sémi felfedezés, mert igen valószínű, hogy maguk a sémiak is egy sem hozzájuk, sem az árjához tartozó fajtól kölcsönözték ezen ügyességet. A sémi irodalmak relativ hiányosságát én onnan magyarázom, hogy a sémiak egészben véve a *szóbeli traditio* emberei voltak. Az emberiség egyik fajánál sem visz oly nagy szerepet a szóbeli traditio, mely természetesen az írás használatának nagy concurrentiát csinál és nagyban korlátozza ezen ügyesség bő alkalmazását, mint a sémiaknál *). Ezért írásbeli feljegyzéseik tökéletesen más természetűek mint az árják irodalmi feljegyzései. Ezeknél, hogy pusztán a mythologia kútforrásaira vonatkozzam, ott vannak

*) Más alkalommal megfelelő összefüggésben akarok szólni ezen itt csak röviden érintett kérdéstről, t. i. arról, hogy *mi a különbség a szóbeli traditio természetére s szerepére nézve a sémiak s az árja népek között?*

az indusok hymnusai a védákban, ott ugyanazon nép későbbkori éposai: a Ramayana, a Mahabharata, ott a görögök homerosi hymnusai, mellettük a két homericus epos, ott a germánok Nibelungja és Eddája stb. Ily bőséges anyaghalmaz könnyen nyújthatott minden oldalról megvizsgálható és az összehasonlító tudomány fényével megvilágítható anyagot a mythosi alakok felismerésére és elemzésére, valamint megbízható támpontokat egymásközi rokonsági viszonyuk kimutatására, a népek geniusának történetelőtti időbe visszanyúló nyilatkozatainak felderítésére.

Ennek ellenében hogyan vagyunk a sémi mythológiával?

A fennmaradt irodalom legnagyobbbrészt historiai feljegyzéseket nyújt, az ékiratokban nagyrészt szájkodó despotok fennhéjázó dicsekvését; viselt dolgaik s véghezvitt közhasznú, valamint saját hatalmuk megszilárdítására irányuló munkáik fölött; a phoenikiai s az izlam előtti éjszaki és déli arab feliratokban csupán csak ájtatos emberek kegyes alapítványairól szóló emléktáblákat, siriratokat s az istenek tiszteletére készített votivtáblákat, melyekből egészben véve ugyan nagyon becses anyagot nyerünk, de már inkább a mythosból képződött vallásra, mint magára a mythosra nézve. Mindezen anyag csak sovány töredékként tűnik fel, ha melléje állítjuk azt, a mit az árja mythosra nézve birunk az illető irodalmakban.

Összefüggőbb sémi irodalmat, melyből a mythológiára nézve dúsabb anyag meríthető, csak a héber nép hagyott hátra; a héberek a szóbeli traditiónak egy részét még jókor bilincseltek egy oly irodalomba, melynek fennmaradását későbbben még annak vallási használata és érvénye segítette elő. Jókor ugyan arra nézve, hogy az utókor számára tökéletesen el ne vesszen, de viszonylag elég későn, mert a héberek irodalmi működése csak röviden a babyloniai fogság előtt keletkezett, nagyban folytattatott azonban a fogságban és utána, miután ezen talányokban bővelkedő történelmi korszak vége felé a persa befolyás ez irányban is hatott rájuk. Legújabb időben *Smith George*, angol assyriolog, felfedezett egy pár nevezetes ékirati szöveget, mely az assyrok — mint fentebb mondtam — többnyire historiai feljegyzésekből álló irodalmi maradványait egy pár mythologicus és epicus darabbal egészíti ki. De ezen szövegek a mythológiának csak legvégső hajtásait tüntetik elénk, a mennyiben már a kifejlődött *eschatologia* álláspontját mu-

tatják fel (Isztar-eposa), másrésről pedig természetüknél fogva nem a sémi őskorból valók, mert pl. vízözönmonda csak ott fejlődhetik, hol erre hatalmasan áradó folyamok nyújtanak alkalmat. Az assyr vízözönmonda tehát bizonyosan már az Euphrates partjain fejlődött ki*); de mindenesetre, a felfedezett maradványok arra adnak jogot, hogy még több s a régi mythológiára nézve nagyobb összefüggésben felvilágosító szövegek felfedezését reményeljük, vagy legalább is arra, hogy az assyruokra nézvé kifejlődött mythologiai elbeszélések létezését tételezhessük fel, melyek későbbkori alakulásának csak egyik töredéke az Isztar-epos.

A phoenikiai mythológiára nézve még ennyira sem vagyunk szerencsés helyzetben. Az epigraphicus irodalom tökéletesen cserben hagy. És ezen körülményekből kiindulva nem szabad argumentum ex silentio-t alkotni. Sőt feltehető, hogy az a mythologia, mely a régi phoenikiai és assyr nép száján fordult meg, a nyelvrokonságnak megfelelő rokonsági viszonyban állott ahhoz, a mit a héberrek mythológiájából tudunk. Némely assyriologok, kik a héber és assyr mythologia közösségét minden áron positive szeretnék kimutatni, reámutattak oly ékirati istennevekre, melyeknek nyelvileg megfelelő alakjaival bővebben találkozunk a héber mythosban. *Finzi* olasz tudós az assyr *Kaimi*-t azonosítja a bibliai *Chám*-mal, az ékiratok *Sámu*-ját *Shém*-mel, a sémiekből bibliai ősapjával, a bibliai *Kúsh*-t az ékiratokban előkerülő *Kúsu*-ban véli feltalálhatni, sőt még a *Mózes* nevééről is azt mondja, hogy azonos az assyr *Maza*-val**). Magam részéről bevallom, hogy nem táplállok annyi optimismust, hogy ezen azonosításokat minden kétségen felül állóknak tartsam. Mert feltéve, hogy az említett assyr nevek graphikai tekintetben helyesen vannak felismerve, úgy az azonosítást csak azon körülmény igazolhatná, ha kimutatható volna, hogy az assyrok a felhozott nevekkal ép oly mythosi tartalmat kötöttek össze, mint a héberrek. Az sem helyes, ha a fent említett *George Smith*-féle szöve-

*) Oly mondák, mint a vízözönről, valamint teremtesi és a nyelv eredetére vonatkozó mondák, egyáltalában a mythologiai fejlődés végső fokán tűnnek elő.

Hogy vízözönmonda csak áradó folyamok partjain lakó emberek között keletkezik, kimutatta *Tuch* (Commentar über die Genesis) 2. kiad. 1871. 117. l.

**) Felice Finzi *Ricerche per lo studio dell' antichità assira.* (Torino, 1872.) 532. l.

geket hozzák fel a héber-assyr mythologiai közösség bebizonyítására. Tagadhatatlan, hogy a bibliai vizözön-teremtési- és a nyelvek eredetére vonatkozó monda feltűnő hasonlóságot mutat fel a mondák azon verziójához, melyet George Smith volt szerencsés nem rég Assurbanipal király bibliothekájában felfedezni. Ez, mondom, oly szemmel látható tény, hogy mindenki be fogja látni, hogy itt több mint véletlen találkozás forog fenn. De azt a nézetet már nem oszthatom, hogy ezen összefüggést a sémi őskorra kell visszavezetni, melyben a még egymástól el nem vált héberek és assyruok együttesen fejtették ki az illető mythusokat; nem oszthatom, ámbár az assyriologoknak majdnem kivétel nélkül ez a felfogása.

Nem oszthatom pedig az illető mythusok természeténél fogva. Mert nem ilyen bonyolódott az a mythusanyag, mely a régi ember szellemében fogamzik meg. A faji élet fokán a mythosalkotás a legprimitívebb természeti tünetmények körül fordul meg. Mélyebb kérdések mint a kosmogoniai és az ethikai kérdés, valamint a nyelvek eredetének kérdése egy későbbi korban, a speculáció fokán, lépnek előtérbe. Ha tehát az említett assyr és a megfelelő bibliai mondák között feltűnő egybevágóságot tapasztalunk, úgy szerintem ezen tünetmény nyitja egyszerűen azon *történelmi* időben keresendő, midőn a héberek huzamos ideig és elég közről érintkeztek a babylon-assyriai műveltséggel, úgy hogy világnézetük egyéb mozzanataival együtt, ezen kosmogonicus és ethicus mondákat is átvették tőlük. A Genesis könyvének legelején szereplő mondákat tehát a héberek a *babyloniai fogság idejében kölcsönözték* a hatalmas éjszaki néptől, mely között éltek, semmiképen pedig a faji együttélés ősidejében velük együtt nem fejtették ki. Még az illető mondák irodalmi redactiójából is kitűnik a szóban forgó mondai darabok babyloniai eredete *).

A phoenikiai nép részéről még annyi és oly késő korból való mythologicus szöveget sem birunk, mint birunk az assyriai nép részéről. De egy pontra nézve mégis előnyös helyzetben vagyunk a phönikiaiakat illetőleg.

Byblusi Philo ugyanis, egy Hadrián ideje alatt élő és görögül író bölcsész, néhány phönikiai kosmo- és theogoniát közöl azon

*) Ezen tételmet bővebben indokoltam: *Der Mythos bei den Hebrüern* című (épen sajtó alatt levő) munkám 10. fejezetében.

megjegyzéssel, hogy azokat a régi városi és templomi irattárakból meritő *Sanchuniathon* phönikiai nyelven írott műveiből fordította légyen görögre. Philo Byblius műve elveszett és csak azon töredékekből ismeretes, melyeket *Porphyrios* (Contra Christianos lib. IV. De abstinentia II. p. 94.) és *Eusebios* (Praepar. evang. I. cap. 6. 7.) őriztek meg belőle, mely töredékeket *Müller* a *Fragmenta historicorum graecorum* (Paris, 1849.) 3. kötetében kritikailag kiadva lehet találni. Ezen töredékek hitelessége tekintetében ugyan nagyon szétágazók a tudósok véleményei. A *Sanchuniathon*-nevet ugyan mindenki phoenikiai névnek ismeri el, de hogy személyt jelentett volna, azt általában kétségbe szokták vonni. Könyvczimet vagy symbolicus elnevezést sejtjenek alatta; *Movers* mondai személynek tartja *Sanchuniathon*t, aféle *Tothnak* vagy *Hermesnek*.

De ha elismerjük azt, hogy az említett név — már most akár milyen jellegű — phoenikiai emlék, akkor nem hihetjük, hogy azt, a mit Philo Byblius e névvel összeköttetésbe hoz, merően újjából szopta volna, vagy pedig mint *Movers* *) nézi a dolgot, hogy Philo közleményei egészen más kútfőre vezetendők vissza, mint az általa említett byblusi irodalomra. *Lobeck* oly nagyra csigázza gyanútját, hogy nem Philo-nál kezdi kételyeit, hanem *Eusebios*ra sűti reá a falsificatio vádját. Nem kell bővebben bizonyítani ezen gyanú alaptalan voltát. Az ötvenes évek óta nevezetes tudósok megmenteni igyekeztek Philo és *Eusebios* becsületét. *Ewald* **), *Bunsen* ***) a németek részéről, *Renan* a francziák között †) és legújabbán a hollandi tudós *Tiele* oly értelemben nyilatkoztak ††), hogy *byblusi*

*) *Die Unechtheit der in Eusebius erhaltenen Fragmente des Sanchuniathon.* (Jahrb. f. kath. Theologie und christliche Philosophie. 1836. VII. 51—91. l.).

**) *Abhandl. über die phönikische Ansichten von der Welteschöpfung u. den geschichtl. Werth des Sanchuniathon.* Götting. 1851. és *Geschichte des Volkes Israel.* (3. kiad.) I. kötet 336. l.

***) *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte.* V. kötet 240. l. kk.

†) *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'histoire qui porte le nom de Sanchuniathon.* (Mém. de l'Acad. de l'inscription et belles lettres XXIII. 1858. p. 241.

††) *Vergelijkende Geschiedenis van de Egyptische en Mesopotamische Godsdiensten.* (Amsterdam, 1872.) 446. l. kk. a kérdés bőven van minden oldalról bemutatva. Régibb időkben *Sanchuniathon*t Salamon héber és Hiram phoenikiai király kortársaként tekintették; *Tiele* szerint a selenkidák uralkodása alatt élt.

Philo csakugyan eredeti kútfők nyomán szól a phönikiai mythológiáról, de hogy ezt az akkori idő iránya szerint görög mythologicus fogalmakkal zavarta össze, és így keletkezett az a *synkretistikus* előadás, melyet Eusebios és Porphyrios mentettek meg a tudományos kutatás számára. Meglehet, hogy az egyházatyának és az alexandriai bölcsésznek is van némi része e synkretistikus felfogásban. Nagy, és tán el nem is érhető mesterség a tökéletesen objectiv előadás. Az ember mindig egyéb ismereteihez méri az ismeretlen dolgokat. Görög ember csak a görög eszmekör világával nézhetett szeme közé a sanchuniathioni adatoknak. Ha ezt a kritika helyes álláspontjának elismerjük, akkor el kell ismerni másrésről azt is, hogy jogunk van a Philo Bybliusra visszavezetett mythológiai adatokból kihámozni bizonyos eredeti phoenikiai mythosmagot, melyet a tudósító a késő alexandriai hellenismus héjába burkolt. És ha ezen jogunkkal élünk, akkor azonnal ráakadunk oly mythusokra, melyeken mindjárt felismerjük a héber mythossal való rokonságot. Azok, kik Philo Bybliust hamisítónak nézik*), ezen rokonságot egyszerűen úgy magyarázzák, hogy Philo B. egyenesen a héber irodalomból, vagy tán a biblia görög fordításából vette át az illető

*) Ezeknél fogva mi Philot becsületes írónak tekintjük, és távol vagyunk attól, hogy hamisítással vádoljuk; de nevezetes, hogy Sanchuniathonra visszavezetett adatai alkalmat nyújtottak egy nevezetes hamisításra, mely az irodalmi mystificatiók terén ritkítja párját. Egy elég ügyességgel bíró tudós család ugyanis, névszerint *Wagenfeld Frigyes* (meghalt 1846-ban Brémában) 1836-ban azzal a tudós világot meglepő állítással lépett fel, hogy ő feltalálta teljes kéziratát Philo Bybl. azon munkájának, melyet addig csak Eusebios és Porphyry töredékes kivonataiból ismertek. Ki is adta ily cím alatt: *Sanchoniathons Urgeschichte der Phoenicier*. (Hannover, 1836.). A legelőkelőbb német tudósok is hitelt adtak neki; oly kifogástalan görögséggel volt írva e munka, és tartalma oly meglepően illett a már ismert töredékekhez. Nem sokára alaposabb vizsgálat véget vetett a csempésző tudós dicsőségének. — Sokkal korábban nyújtott alkalmat ily mystificatióra *Berosos*, ki az assyriai régiségre nézve ugyanazon helyet foglalt el, mint Sanchuniathon a phoenikiait illetőleg; Berosos 260 körül élt Kr. e. és babyloniai kútforrások nyomán tudósít a babyl. kosmogoniáról. Az ő iratai is csak töredékesen jutottak reánk Alexander Polyhistor, Eusebios és Synkellos nyomán, kiknek adatait összegyűjté Richter *Berosi Chaldaearum historiae quae supersunt* (Lips. 1825.). Neki is akadt egy falsificator a t. i. Nannius viterbói domokos személyében, ki *Berosi Antiquitatum libri V.* (Romae, 1498. és később többször utánnyomatva és fordítva) cím alatt a teljes Berosost mutatta be a világnak.

pontokat, és hogy aztán phoenikiai mondakinesként árulgatta. Renan is ezen nézetnek hódol. De a dolog úgy áll, hogy épen ezen rokonságban, mely a Philo adatai között és a héber mondák között létezik, lehet egyik jelét találni annak, hogy amazok valóságos phönikiai adatokon alapulnak. És ez nemcsak Philo Sanchuniathon-jára nézve áll, hanem áll épen úgy a többi görög nyelven fennmaradt tudósításokra nézve is, melyek phönikiai dolgokra vonatkoznak *).

Hadd említsek fel egy-két adatot, melyeken ezen rokonság észlelhető.

Legszembetűnőbb azon harcz, mely *Shamîn-rûm*, a sátrakban lakó között, és a szőrös vadász, *Usov* között foly. Ezen harcz egybevágó azon harczczal, melyet a héber monda szerint Ja'kôbh, a sátrakban lakó síma testű ember, a szőrös vadász 'Esáv ellen ví. Ja'kôbhról kimutattuk egyebütt, hogy neve nem jelent egyebet, mint a setét éjjeli eget **), a mi most annál bizonyosabb, minthogy azt látjuk, hogy a phönikiai mondában, megfelelő neve Shamîn-rûm azaz: magas ég, mit synonymnak tartok ezzel is Ábrâm = magas atya, mely név szintén az éjjeli ég egyik régi neve. *Usov* és 'Esav egymásközti viszonyát, úgy gondolom, nem kell bővebben kimutatni; mindenki látja, hogy itt egy és ugyanazon név forog fenn, a görög átirás által persze egy kissé kifecszamítva, de mindamellet még elég világosan felismerhetőleg.

Még egyet akarok megemlíteni. Philo B. tudósítása szerint a phoenikiai monda *Chusor*-t említi mint a vaseszközök feltalálóját, a hajózás és a városi élet megalapítóját. Neve annyit jelent mint *megnyitó ávoivus*. Nem lehet ugyan biztos alapon a *Chusor* szót etymologice restituálni; de azon adat, hogy jelentése = *a megnyitó*, arra mutat, hogy itt a mythos egyik solaris alakjával van dolgunk. A héber Jiphtâch, ki megöli leányát = *ő megnyit*, épen úgy *Chanôkh*, ki 365 évig él és aztán mint sok egyéb solaris hős égbe száll, Ewald szerint = inceptor; hasonló jelentése van a rómaiak napistene nevének a *Janus matutinus*-nak. Ezen solaris jeleggel tökéletesen megegyezik az, hogy *Chusor* a földmivelő eszközök feltalálója és a városok megalapítója, tehát egybevágó a héber Kajinnal; úgyszintén az is, hogy ő találja fel a hajózást, egy általános

*) Ezeket összeállítva találhatni Geseniusnál: *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta quotquot supersunt*. (Lips. 1837.) I. köt. 342. l. és kk.

**) Lásd fent 148. l.

solaris jellemvonás. A lenyugvó napról azt mondta a régi ember, hogy tengerre száll és a tengert hajón bejárja míg másnap reggel a túloldalon ismét partra száll.

II.

Ily adatok nyilván arra mutatnak, hogy szó lehet a sémi népeknek szoros rokonságban álló mythológiájáról; csak hogy az irodalmi emlékek hiányos és egyoldalú fennmaradása nem engedi hogy inductiv bizonyítékokkal erősítsük e tételünket.

De a mythológiának másik kútfeje, a nyelv, nem hagy cserben. Ha vizsgáljuk azon kifejezéseket, melyeket a sémi nyelvek teremtettek e két fogalom jelölésére: *nap* és *hold*, melyek a mythologia fő tárgyai között a legelőkelőbbek, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy

- a) ezen kifejezések jó része oly képzeteken alapszik, melyek számára a mythosban megfelelő felfogásból folyó elbeszéléseket találunk; hogy továbbá
- b) ezen kifejezések között, azok *közösek* valamennyi sémi nyelvben, a melyek valamely őseredeti mythosi felfogásnak felelnek meg; hogy következőképen
- c) ama közös neveket valamennyi sémi népek csak egy közösen kifejtett mythos álláspontján alkothatták; hogy végre
- d) ezen mythosi képzetek még a szétválás után is elég elevenen éltek az *egyes* népek szellemében, úgy hogy ezek külön-külön is alkottak elnevezéseket, melyek ama közös mythossal vannak összefüggésben.

Ha itt ismét tekintetbe vesszük azt, a mire már más alkalommal utaltunk, hogy az emberi szellemen a kategoriák között legkorábban fejlődik ki a *tér* képzete, hogy a szellem legeslegelső működése, melyet a kultárgyak irányában érvényesít, az, hogy térben képzei azokat, és hogy gondolkodása térben helyezi el a gondolkodás objectumait: akkor azon kérdés tekintetében, mely ez alkalommal foglalkodtat bennünket, is állni kell annak, hogy a mythosi képzetek között a legrégebb az, mely a napnak és holdnak a térhez való viszonyát ragadja meg. Az ember a napot és holdat úgy látja, hogy járnak, kelnek, sietnek, futnak, szóval *tért változtatnak, mozognak*. Igen könnyen érthető tehát, hogy a nyelv és a mythos legkorábban mint

mozgóról szól a *napról*. Különösen van ez így a sémi mythos és nyelv terén. Azon sok szó közül, melyekkel a sémi nyelvekben a nap elnevezésére találkozunk, mindnyájuk számára *közös* az, mely ezen mássalhangzó-csoportból: שמש van képezve:

arab.	<i>shamsun</i>	} nap
heb. phoen.	<i>shemesh</i>	
	<i>shimshîn</i>	
aram.	<i>shimshî</i>	
assyrr.	<i>samas</i>	

Ezen névre nézve oly közösség létezik a sémi nyelvek között, hogy az assyr alakon kívül, mely a *sh* (ejtsd magyar s) helyett *s* (magyar sz) hangot tüntet fel, a rendszeren előforduló dialecticus hangváltozást (Lautverschiebung) sem tapasztalhatjuk ezen név különböző alakjaiban. Az a hangtörvény uralkodik t. i. tapasztalatszerűleg a sémi dialectusokon belül, hogy a héber *sh* (ש) -nek megfelelő aram. *t*, *th* (ܬ), arab. *ṭ* (ط) assyr. aethióp *s*.

heb. <i>shêloshâ</i>	} három	<i>shâbhîr</i>	} törni	<i>mâshîl</i>	} példa ural- kodni
aram. <i>telâthâ</i>		<i>tebhar</i>		<i>mathlî</i>	
assyrr. <i>salsutu</i>		<i>sabaru</i>		<i>masal</i> *)	
aeth. <i>śalâs</i>		<i>sabara</i>		<i>masala</i> (állani) **)	
arab. <i>talâtâ</i>		<i>ṭabara</i>		<i>maṭal</i>	

heb. <i>jâshabb</i>	} lakni, ülni	<i>shênone</i>	} nyolcz
aram. <i>jethêbh</i>		<i>temânê</i>	
assyrr. <i>asab</i>		<i>samnatu</i>	
aeth. <i>vâsaba</i>		<i>samanâtu</i>	
arab. <i>vataba</i>		<i>tamînîn</i>	

*) tamsil v. tansil = hasonlóság l. Schrader *Die assyr. babyl. Keilinschriften.* (Leipzig, 1872. 203. l.).

**) A sémi nyelvekben e fogalmak: uralkodni, például szolgálni, valamint e praepositio: val. vel mind az *állás* fogalmából (valaki előtt, vagy vele együtt állani) indulnak ki. Az aethiop nyelv a *masal* gyökben mutatja fel az állás jelentését. A többi nyelvek e gyökből a származott, másodlagos jelentéseket fejtették ki. Érdekes, a mire nem igen ügyelt eddig tudtomra sémi nyelvész, hogy épen úgy, mint ugyanezen *masal* = állani-ból képezi az aethip e szót: *mesla* = együtt, -val, -vel, épen úgy a héber *immâdî* = velem is ebből származik *âmad* állani, mely aztán a *d* hang elvetésével *im-mé* rövidült.

heb. <i>shôr</i>	} ökör	<i>shen ijim</i>	} kettő	<i>she'eg</i>	} hó
aram. <i>tôrâ</i>		<i>tnên</i> (trên)		<i>talgâ</i>	
assy. su-urru		<i>sanî</i>		<i>sam. taglî</i>	
aeth. <i>sôr</i>		—		—	
arab. <i>taur</i>		<i>itnejn</i>		<i>talg *</i>	

Ezen hangváltozást a shemesh szónak megfelelő dialecticus alakokban nem látjuk végbemenni, ha eltekintünk az assyrtól, hol az sh hang nem fordul elő **) és az arab alak második s-étől, mely dissimiláció folytán keletkezett. Ez szerintem arra mutathat, hogy a nap ezen neve már a faji élet fokán igen erős gyökeret vert a sémi társadalomban. Csupán csak az aethióp nyelv nem osztozik ezen közösségben; ott a nap neve *shahj* ***).

De már most mi a nap ezen őś-sémi közös elnevezésének etymonja? Soká még a legjózanabb etymologok is a legvadabb magyarázati kísérletek által fárasztották combináló tehetségüket, és ide-oda tévelygésük leginkább azon körülmény által segítettett elő, hogy van egy aramäeus szó: *shammêsh*, mely annyit jelent *szolgálni*. Még az óvatos Gesenius †) is a következőre vetemedett: »Equidem shâmash e quodam verbo reduplicato shimshêm ortum proprie stuporem expressisse conjicio a simplici radice שׁמ (shm) unde sol *shemesh* videtur dictus esse quia stuporem oculis faceret, ita ut eius aspectu hominum veterum rudiumque animi facile horrore et superstitione imbuerentur et ad divinos honores ei tribuendos commoverentur. Eodemque fortasse referendum est aram. *shammêsh*, ut ministrandi notio a stupore, admiratione et reverentia profecta sit.« Könnyen belátható, hogy a régi nyelvalkotó emberiség ily logikai ugrásokat nem tett, midőn tárgyakat és jelenségeket megnevezett.

*) Ezen hangváltozásról bővebben Merx *Grammatica syriaca*, (Halis, 1867.) I. köt. 96—98. l. — Dillmann *Grammatik der aethiop. Sprache*. (Leipzig, 1857.) 45. l. — Sayce *Assyrian grammar for comparative purposes*. (London, 1872.) 36. l.

**) Mindenesetre elvesztette a régibb időben birt hangot, mi épen ezen sh hangot illetőleg a sémiségben gyakori, mire nézve v. ö. Ewald *Ausführliches Lehrbuch der hebr. Sprache*. 8. kiadás (Göttingen, 1870.) 130. lap. Hiszen az aethióp nyelv is elvesztette sh-ét, melyet írásban még megjelöl, de a kiejtésben az egyszerű sz-szel azonosnak tartja. L. Dillmann e. h. 48. l.

**)*) Hogy honnan van épen az aethióp nyelvnek eltérése: azt nehéz volna megmagyarázni. Mert azt alig lehet állítani, hogy az aethiópok a közös sémiségtől legelőször — és pedig még mielőtt a nap-nak közös elnevezését teremttették meg — váltak el. Hiszen a hold elnevezése az aethiópban is, mint látni fogjuk, megegyezik a holdnak őś-sémi nevével.

†) *Thesaurus linguae hebr. et chald.* 1446. lap.

Úgy gondolom, legjobban nézte a dolgot kedves tanítóm, *Fleischer*, ki a *shms*h gyöknek »*Den Begriff schneller Beweglichkeit, geschäftigen Hin- und Herlaufens*« tulajdonítja*), mivel egyrészt összefügg a *szolgálás*, másrészt ezen aram. derivatum *shumshimân* arab. *sumsumân* = hangya (v. ö. Ameise és ämsig, emsig).

A nap (*shemesh*) is ennél fogva = *a gyorsan mozgó, futó*. »Mint a vőlegény, ki előző szobájából, siet mint a hős, hogy befussa pályáját« szól a héber költő a napról (Zsolt. XIX. 6.). Hogy a nap ezen elnevezése mögött csakugyan mythosi képzetek lappanganak, azt bizonyítják azon mythosi elbeszélések, melyekben a nap mint *futó, szökő* jó tekintetbe. Egyike ezen mythosoknak a Kajin-mythos. Kajin a solaris hős, a vadász a sugarait, azaz nyilait (v. ö. Strahl = stréla, szlávban nyíl) lövellő, megöli testvéröcsészét *Hebhelt* (a szelet) és isten átka folytán futni kényszerül »mint kóbor és bujdosó a földön« (Genes. IV. 12.). A mythosalkotó ember a napot, melyet az ég boltozatán egyik helyről a másikra vándorolni lát, míg aztán estve a tengerbe süllyed, hogy ott bejárja a tenger mélyeit, és másnap reggel ismét a túlsó parton előtűnik és előlről kezdje vándorlásait, nyugtalan, kóborló, bujdosó életű hősnek nézi. Ilyen a vándorló Odysseus is a görög mythosban, és egyéb solaris hősök az árja mythologiában, kiket a bujdosás jellemez. Midőn az ember már az ethikai gondolkodás fokáig emelkedett, ezen bujdosást büntetésnek nézte, melyet a naphősnek szenvednie kellett egy elkövetett bűntény miatt. Kajin bujdosását a testvérgyilkosság büntetéseként fogta fel.

A héber mythosnak van még egy másik solaris alakja is, mely a bujdosás jellegét viseli. Mig Kajin *neve* maga nem tartalmazza etymologice a bujdosás, szökés képzetét, egy másik solaris alaknál ezen képzet etymologice is bennfoglaltatik azon névben, melylyel a mythos a solaris alakot elnevezte. E névre gondolok ugyanis: *Hâgâr*. A héber mythos élénk adja, miképen kényszerül *futni* *Hâgâr a magas atya* (Âbhrâm t. i. mint kimutattuk: az éjjeli setét ég) és felesége *Sârâ* a fejedelemasszony (a hold, melynek neve a sémi és árja embereknél egyaránt fejedelemasszony, királyasszony t. i. regina coeli héb. melekheth ha-shamajim) elől, kinek feltékenysége

*) Levy *Chaldisches Wörterbuch zu den Targumim* című munkájához írt jegyzetekben II. köt. 578. lap. (Lipese, 1868.).

arra birja férjét, hogy űzze el házából Hâgârt. Hogy *Hâgâr* solaris jelentésű és jellegű, az kitünik abból is, hogy az éjjeli ég és a hold elől kell szöknie. De kitünik, magából a névből is. Hâgâr nem egyéb mint egyike a nap appellatív neveinek, melyek aztán azon nyelvtörténeti és lélektani processus folytán, mely a gazdag synonymiát egy pár érvényben maradt név elől háttérbe szorította, tulajdonnevekké változtak. Hâgâr tökéletesen synonym ezzel *Shemesh*, a mennyiben ez is amaz is = *a futó*. Maga a héber nyelv ugyan nem nyújt direct támpontot ezen etymologicus magyarázat számára, a mi könnyen érthető és semmiképen nem lehet feltűnő, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a héber nyelvkincset egy korlátozott irodalomból meritjük, mely csak legkisebb részét nyújthatja elénk a héber nyelvanyagnak. Ha tehát a Hâgâr nevet magyarázni akarjuk, igen helyesen cselekszünk, ha a dúsgazdag arab nyelvhez folyamodunk, mely első pillantásra szolgál azzal, a mit keresünk, t. i. a kérdésben forgó név etymonjával. Még az is, ki arab nyelvvel soha sem foglalkozott, ismeri e szót *higra* a történelemből. Tudja mindenki, hogy a muhammedán emberek így nevezik azt az eseményt, melyből időszámításuk kiindul, Muhammed szökését Mekkába. Azon embereknek, kik ez alkalommal osztakoztak szökésében, muhâgirûn-nak, vele szökőknek nevezik. Ez az ige t. i. *hagara* annyit jelent: *szökni*, *futni* és kétségkívül ebből származik a héber *Hâgâr* = futó, szökő. A héber Hâgârmythos ennél fogva nem mond egyebet, mint az indogermánok mythosa, midőn ezen szólásmóddal nevezi meg azt a viszonyt, mely a nap és a hold, illetőleg az éj között létezik. *Abhrâm* a magas atyának *), azaz az égnek két felesége vagyon: az ég fejedelemasszonya (a hold) és a *futó*

*) A sémi nyelvekben az ég a *magasnak* nevezetik. A magasság kifejezésére ezen nyelvek három gyöknek származékait használják; a) az עָלָה, b) a יָשַׁה, c) a רָם gyökei. Az elsőből van képezve a héber 'eljön, a másodikból a héb. shâmajîm ar. samâ, az égnek leggyakoribb neve a sémieknél. Ide tartozik ezen tulajdonnév is: *Shêm*, mely egyik mythosi neve a napnak. A רָם gyök van használva az aethióp *rajam*-ban, mi *eget* jelent és a tulajdonnévben Abhrâm (magas atya), mely, mint többször említők, az égnek egyik mythosi elnevezése. E név második összetételi eleme *Râm* = a magas, synonym ezzel *Shêm* és az Abhrâm név csak annyiban különbözik a *Shêm* névtől, hogy az előbbi név az eget mint egy számos család apját appercipálja, míg a *Shêm* névnél nem jó tekintetbe az, hogy *atya*. Tehát ugyanazon viszony, mint midőn a görög mythosban a föld majd Δῆ (= Γῆ) μητηρ-nek, majd egyszerűen Γαῖα-nak nevezetik.

(a nap). A hold feltékenynyé lesz a nap ellen és reá birja férjét, hogy űzze el házából a napot. Így lett a hold az éjjeli ég egyedüli felesége. A nap szökik, és addig szökik, míg elérkezik a *látó forrásához*, azaz a *napforráshoz* (Genes. XVII. 7. 13.). Hogy ezen forrás alatt csakugyan a *napforrás* értendő, az kitünik onnan, hogy ezen forrásnál találkozunk *Shimshôn* (már pusztá neve is annyit jelent: *nap*) a per excellentiam naphős története alkalmával is (Bírák k. XV. 19.).

Azon olvasók, kik a modern mythostudomány módszere és kiinduló pontja ellen skepsissel viseltetnek, azt gondolhatják, hogy Hágárra reá tukmáltam a solaris jelleget. Szerencsénkre azonban ismét a rokon arab nyelvvel állhatunk elő, hol ugyanazon szó participiális alakja t. i. *al-hâgîrâ*, a mi szó szerint annyit jelent: *szökő* (nőn.), a napnak egyik mellékneve, és akkor használtatik, ha a nap elérkezett délpontjára.

Az arab nyelv tehát mint látjuk appellativ jelentésben birja még a nap azon nevét, mely a héberben régóta tökéletesen elvesztette appellativ erejét és a mythos egyik nomen propriumává lett. Ugyancsak az arab nyelv *barâhî*-nak is nevezi a nap hőségét. Ezen szó szintén annyit jelent: *szökő*, ezen igéből *barâha*, héb. *bîrach* = szökni: »Mippenê Sâraj gebhîrti ânókhi *bîrachath*« Sâraj elől, az én úrnóm elől vagyok *szökő*» így szól Hágâr a sivatagban (Genes. u. o. v. 8.).

Látjuk tehát, hogy a nap ezen neve: *a szökő* a héberben éppen úgy mint az arabban, eltagadhatlan kifejezésre talált, és szerencsés véletlen, hogy éppen e pontra nézve a nyelv és a mythos alkalmas kiegészítőképen szolgálnak egymás számára. A héber mythos, a melyet az irodalom megőrzött, megmutatja, hogy a sémi nyelv mi alapon nevezi a napot szökőnek, az arab nyelv pedig azt bizonyítja, hogy a mythosi apperceptio megteremtette a nyelvben a maga megszilárdult kifejezését. Mert kétséget nem szenvedhet a gondolkodó ember előtt, hogy a napnak ily nevei mögött: *al hâgîrâ*, *al-barâhî* = a szökő, megfutamodó, ugyanazon, vagy legalább is oly szellemű mythos lappang, a minőt a biblia a Hágâr- vagy a Kajin-mythos alakjában megőrzött.

A napról szóló azon mythosi felfogás, mely róla mint *szökőről* beszél, egyik mellékes tovafejlése azon általános sémi képzetnek, mely a *shemesh* szó etymológiájából tűnik ki, hogy tudniillik a

nap *ide s tovajárkáló, kóborló*. Ezen képzet is nyilván való kifejezésre talált az arab nyelvben, hol a nap nevei között emlittetik az is: *al-gârij* i = a járó-kelő.

III.

Ismételnem kell azt, a miből a modern mythostudomány mint alapelyvből indul ki, tudniillik azt, hogy azon nevek, melyek a mythosokban mint tulajdonnevek szerepelnek szemeink előtt, a mythosalkotás idejében mind megannyi appellativ nevek voltak. Hágâr például eredetileg nem tulajdonnév, hanem ép oly appellativum mint *Sol* vagy *Ἥλιος* vagy *Aurora*, melyeket a mythologiából szintén mint tulajdonneveket ismerünk, ámbár még a mi érzékünkre nézve is megtartották appellativ természetüket. — A mythosi tulajdonnevek ennél fogva feltárják előttünk a nyelvek ősrégi fejlődési fokának gazdag synonymiáját, melynek egy nagy részéből mythologiai tulajdonnevek váltak. Így pl. a *Skhem*-ről múlt czikkünkben kimutattuk, hogy okvetlenül egyéb nem lehetett mint a nap egyik neve, mely ez igében *hishkîm* is nyilatkozik. Ez alkalommal a mythosból egy-két másik sémi nevét akarom reconstruálni a napnak, melyek azonban szoros összefüggésben állanak kiindulásom pontjával, t. i. oly neveket, melyekben a nap mint járkáló, mozgó, kóborló van fel fogva. Egyet kell azonban előre bocsátanom, mi inkább irodalomtörténeti, mint nyelvtudományi dolog. Van a Genesis könyvének egy fejezete, a negyvenkilencedik, valóságos *crux interpretum*. A traditio rendesen Jákob áldásának nevezi, és mint ilyen mutattatik is be a bibliai író által. Jákob halála előtt egybehíja fiait és megáldja őket, vagyis inkább elmondja nekik, hogy »mi éri őket az idők végén.« Az exegeták sokat foglalkoztak azzal: mikor, mi czélból, hol szerkesztették ezt a talányszerű irodalomdarabot? Rendesen a józanabb kritikai iskolához tartozó magyarázók úgy fogják fel a dolgot, hogy ezen darabban (mintegy vaticinia post eventum) el volnának mondva az egyes héber törzsek történetei és viszontagságai egészen a királyok korszakának derekáig. Tehát ezen korból valónak is képzelik szerkesztését. Én részemről egészen másnak és máskép nézem a dolgot. Ezen irodalomdarab velejét tudniillik ősrégi időkből valónak nézem, mely később, midőn az abban felhozott vo-

natkozások érthetetlenekké lettek, mindenféle későbbi időből való toldalék által elvesztette eredeti jellegét, de a nélkül, hogy a kutatónak kétségbe kellene esni az eredeti jelleg felismerésére nézve.

Hogy röviden és világosabban szóljak, az úgynevezett »Jákob áldásában« fennmaradt töredékeit szemlélhetjük a héberetek egy régi himnosgyűjteményének, mely a mythosi korból való, és mely a mythosi alakok, vagy istenekről elmondottakat tartalmazza. Szóval: valami Veda-féle. Ezen héber Vedában *Âshêr*-ről az mondatik hogy

»*Âshêr* által kövér az ő kenyere, és ő
királyi (azaz fenséges) eledelet nyújt.«

A mythos a napnak tulajdonítja a föld termékeinek megérlelését (*Sol fruges caloribus expedit* *) és egyáltalában véve a földművelést és az élet kényelmeit. A fent idézett vers tehát egyik solaris himnusnak töredéke, mely *Âshêr*-hez van intézve. Már ezen himnus-töredékből is kiviláglanék az *Âshêr* név solaris jelentése. De azt, ki kétkednék benne, hadd győzze meg a nyelvtudományi analysis.

Az a kérdés: mit jelent ez a szó »*Âshêr*«? Mint tudjuk, mythologiai kutatásokban mindig ez a bökkenő. Rendesen »felix, beatus«-nak tartják; de nem kell bizonyítani, hogy a nyelvalkotás fokán az ember még nem dolgozik ethikai és aesthetikai fogalmakkal. Nézzük inkább az *ashr* gyöknek, melyből *Âshêr* van képezve, egyéb származékait. Ott van a héberben: *ashûr* = út mint főnév; az ige: *ishshêr* vezetni; a reduplicált (Píél) igető ezen jelentéséből az következik, hogy az *egyszerű* igető *âshar* = menni, járni **). Ennélfogva tehát a mi kérdéses szónk: *Âshêr* = a járó, menő, tökéletesen bele tartozik a nap elnevezéseinek azon kategóriájába, melylyel épen foglalkozunk. A *boldogság* fogalma, mely ezen gyök származékaihoz fűződik, csak másodlagos; körülbelül *előmenetel*

*) Tertullian *Ad nationes* c. V. ed. Oehler (Halae, 1849.) p. 347. A héberben mondatik a terméstről: *tebhâôth shemesh* a nap hozománya.

**) Az *asher* relativ szó szintén ezen *ashr* gyökből van képezve és mint számos mutató szók a tér képzetéből indulnak ki, melyen mint fent láttuk, ezen gyök jelentése alapszik (mozgás). A rokon nyelvekben a megfelelő szók (arab: *atar*, arab: *athar*) helyet, nyomdokot jelentenek. Ezen összefüggésre legelőször egy magyar ember mutatott rá, a nagy *Schultens* erdélyi tanítványa *Csepregi* (*Dissertationes Lugdunenses* p. 171.).

(guter *Fortgang* mint a német mondja) a közvetítő képzet, mely a *járást* a boldogság jelentésével fűzi össze, hasonlóképen mint a magyarban is azt mondjuk, hogy *jól jár* valaki, *jól megy* dolga (a németben: *es geht ihm gut*, francziául: *il va bien*).

Az *Âshêr* szó ezen valódi jelentésének felderítését nagy nyereségnek tartom nemcsak a sémi lexiconra nézve, hanem a vallástörténetre nézve is. Általa egy másik mythologiai kifejezés, mely régi idők óta foglalkodtatja a vallástörténészeket és exegetákat, nyer világosságot és értelmet. A bibliából ugyanis ismerjük ezen bálványnevet *Ashêrâ*. Ezen név az Ó Testamentomban épen úgy használtatik bizonyos oszlopokról, melyekhez a pogány héberek, a kana'anaeusok példájára, isteni tiszteletet kötöttek, mint magának egy *istennőnek* megjelölésére is. Így pl. Birák k. III. 7. mondatik, hogy a héberek a Ba'aloknak és Ashêráknak szolgáltak; II. kir. k. XXIII. 4, 7., hogy a *Ba'alnak*, az *Ashêrâ-nak* és az *egek összes seregének* edényeket szenteltek, hogy az asszonyok házakát (valószínűleg sátrakat) szöttek az Ashêrâ számára. Szó van továbbá I. Kir. k. XVIII. 19. Ashêrâ próphétáiról; úgyszintén többször (I. Kir. k. XV. 13. II. Kir. k. XXI. 7. II. Chron. k. XV. 16.) említettnek az Ashêrâ számára készült faragványok. Mindezen helyekből kitűnik, hogy Ashêrâ istennév, és hogy magának az istenségnek neve átvitetett magukra az istennő számára készült oszlopokra; úgy hogy egy Ashêrâ felállításáról szól az író, midőn tulajdonképen az Ashêrâ számára felállított oszlopra gondol, valamint *Equâ*; a görögök-nél az istennek is és a tiszteletére szánt oszlopoknak is a neve *). Másrészről nem lehet kétség a fölött, hogy mit neveztek Ashêrânak és hogy a szaktudósok oly ferde úton járnak az Ashêrâ meghatározásában, az arra mutat, hogy mily állapotban szenved még mai nap a sémi mythologia és vallástörténet. *Gesenius* a régibb tudósok szerint »Dea Fortuna«-t talál benne »i. e. secundum Phoenicum Aramaeorumque mythologiam Astarte s. Stella Veneris alibi *Âsh-tôreth* dicta, Baalis, ut videtur, socia et conjux**). *Movers*, ki a *jâshar* (= egyenes, a mi mindenestre etymologice összefügg az *âshar* = jární gyökkel)-ra gondol mint etymonra, az Ashêrâ-t »die

*) Lásd Aug. Knobel *Die Bücher Numeri Deuteronomium und Josua erklärt.* (Leipzig, 1861.) 271. l.

*) *Thesaurus* 162. lap.

Grade«-nek tartja »d. i. grade Säule« *). Ha visszaemlékezünk egy fent idézett kitételre, hol *Ba'al Ashêra és az egek összes serege* említettik együtt, úgy nem marad kétség a felett, hogy mit jelent *Ashêrâ*. Ha *Ba'al* a napisten, a mi bizonyos, az egek összes serege pedig a csillagokat jelöli, a mi szintén kételyen kívül van, úgy *Ashêrâ* számára nem marad egyéb hátra mint az, hogy a *holdat* jelentse; és hogy az összefüggés megkívánja, miként a *nap* és az *ég összes serege* között a *hold* foglaljon helyet, azt egy másik helyből látjuk, hol ezen célra a *hold* egy ismeretes neve (*jârêach*) van alkalmazva, t. i. Deuteron XVII. 3.-ból: »Megy vala és imád más isteneket és meghajol vala előttök, a *nap előtt*, a *hold előtt* és az *ég összes serege előtt*.« Hogy *Ashêra* a *holdat* jelenti, az a mondottak szerint combinatio útján is tisztába hozható. De még világosabbá válik, ha az *Ashêrâ* szót nyelvilleg vesszük tekintetbe. Ezen szó t. i. nem egyéb, mint a fent elemezett *Âshêr* szó nőnemű alakja, tehát annyi mint: a *járó kelő* (femin.). Az pedig nem szorúl bebizonyításra olyanok számára, a kiknek mythologiai képzetekről fogalmuk van, hogy ily szó: *napné* — mert az *Âshêr* (nap)-rel viszonyban ennek nőnemű alakja körülbelül ennyit jelent — vagyis a napnak felesége csak a *holdra* vonatkozhatik. Ime ismét egy félreértett és ennél fogva fel nem ismert szót menthet meg a mythostudomány a szótár számára. *Ashêrâ* ugyanis a régi héber nyelvben a *hold*-nak volt egyik neve: a vándorló (nőn.) mint egy *Diana omni vaga*.

IV.

Az *Ashêra* névvel áttértünk a *hold* elnevezéseihez, egyszersmind látván azt is, hogy valamint a nap elnevezésénél a sémi ember azon viszonyból indult ki, melybe a nap a térhez lép, mint abban *mozgó, vándorló*, épen úgy uralkodik ezen apperceptió a *hold* megnevezésénél is. De, így fog valaki kérdeni, a vándorlás, járkálás tekintetbe vétele a *hold* ép említett elnevezésében csak mellékes, úgyszólván véletlen dolog. Mint *Ashêrâ* a *hold* a járkálónak neje, *Ashêr-né*; valjon *Ashêr-nő* is? azaz: bebizonyítható-e, hogy a *hold* elnevezésénél, tekintet nélkül azon viszonyra, melyben a mythos

*) *Religion der Phönizier* 562 lap.

a naphoz képzele, a járkálás és kóborlás apperceptiója volt az uralkodó? Erre nézve felvilágosítást ad a holdnak azon neve, mely a *shemesh*-nek megfelel annyiban, a mennyiben mint amaz, valamennyi ismert sémi nyelv közös birtoka. Ezen közös elnevezés a következő:

Arab.	<i>Varḥun</i>	} hold, hónap
Aeth.	<i>Varecha</i>	
Assyr.	<i>Arhu</i>	
Héber.	<i>Jârê'ach</i>	
Aram.	<i>Jarchâ</i>	

Ezen csoport tünteti elénk a hold legeredetibb sémi elnevezését. Ez az, melyet mindannyi sémi nyelv egyaránt felmutat *).

Mi ezen csoportnak etymonja?

Maurer óta rendszeren a *jârâk* = flavus fuit-ból szokták értelmezni **), feltéve a *ch* és *k* hangok váltakozását. Ezen hangtani váltakozás a sémiségben persze elég gyakori és feltűnést nem okoz. Mindamellett esetünkben a »flavus fuit« nem szolgálhat a hold elnevezésének magyarázására; és pedig egy pár oknál fogva, melyre nézve az olvasó, úgy gondolom, egyet fog érteni velem.

1) Mai nap a pszichologiai nyelvnnyomozás bizonyossá tette, hogy a színérzék az emberekben sokkal későbbben ébredt, mint egyéb a legprimitívebb szellemi működés folytán támadt képzetek. Nem szükséges e ponttal bővebben foglalkoznom, minthogy azt *Geiger Lázár* két helyen oly világosan és oly gazdag apparatussal mutatta ki, hogy az olvasót bátran utalhatom a fájdalom csak torzóként kiadott »*Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft*« 2. kötetének idevágó kimutatásaira és ugyan-csak *Geiger* halála után kiadott »*Zur Entwicklungsgeschichte der menschlichen Vernunft*« című genialis gyűjteményében található és e kérdéssel foglalkozó felolvasásra.

A színérzék az emberben oly előrehaladott fokon ébredt, hogy pl. a népek relative legrégibb irodalmi emlékeiben, a Védában, a bibliában, hol — különösen az előbbiben — az égről oly számos

*) Megemlítem, ámbár nem sürgetem, a hold kopt nevének látszólagos rokonságát: IOH. Valjon rokon-e ez űs arab alak is *jâh*, melyre nézve a lexicographok nincsenek tisztában az iránt, valjon napot jelent-e vagy holdat? nem, akarom eldönteni.

**) L. *Gesenius Thesaurus* 630. lap.

vonatkozások között van szó, és róla tömérdek tulajdonság említetik, soha se találkozunk azzal, a mi későbbben oly közönséges fel fogássá lett, hogy t. i. *kék színű*. De még akkor is, midőn ezen érzék az emberek szellemében a kultárgyakról való tudat tartalmát bővítette, az nem keletkezett függetlenül a tárgytól, úgy hogy bizonyos önálló színeképzetet a tárggyal, melyen ezen szintulajdonság észrevétetett, összefüggésbe hoztak; hanem épen ellenkezőleg a színeképzet a tárgyon függ, és oly tárgyakat, melyek színre nézve hozzá hasonlitanak, ezen tulajdonság tekintetében amaz előbbi tárggyal azonosítottak, más szóval: az előbbi tárgy szintulajdonsága appercipialta a második tárgyat. Innen van, hogy a legrégibb színnevek nem a színt magát jelölik, hanem relativ szók bizonyos tárgyra nézve. Így pl. *χάρεος* eredetileg nem színnév, hanem *χάρος* = aczél egy relativ származéka, és ha például a setét felhőről az mondatik: hogy *χάρεος*, ez annyit jelent, hogy az *aczél* bizonyos külső tulajdonsága appercipialja a felhőről való képzetet. Vagy a latin *caeruleus* nem *kék* hanem: *égféle*; ha már most egy kék tárgyról azt mondom hogy *caeruleus*, akkor azt mondtam, hogy ezen tárgy olyan mint az ég, nem pedig szorosan véve azt, hogy *kék*. A legtöbb színnevek, melyekkel a közönséges ember határozottabb képzeteket kapcsol össze, ilyen természetűek: pl. maga a szó *veres* azaz *vér*-színű, aztán *ibolya*-színű, *rózsza*-színű, *tuli*-piros, olyan mint a *hó*, mint a *korom* stb. De ha egy lépéssel tovább megyek, és az emberi szellem fejlődésének azt a fokát nézem, midőn a színeképzet mint önálló képzet fejlődött ki, azt tapasztalhatom, hogy ezen képzet fölötté ingadozó, folyékony és határozatlan. Kék és zöld sok felnőtt ember által folyton összezavartatnak. Sok nyelvben azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon egy szó a legkülönbözőbb színek megjelölésére szolgál *). Határozott jelleme csak az általánosabb színekategoriáknak van: *világos* és *setét* szín; ezen kategoriákon belől csupa ingadozás és határozatlan tétovázás. Feltehető-e tehát, ezeknek tekintetbe vételével, hogy oly ősrégi időben, midőn a még együttélő sémiek a holdat azon közös névvel nevezték meg, melyet a fentt egybeállított csoportban mutattunk fel, ezen elnevezésre egy határozott színeképzet adott légyen alkalmat, az t. i. hogy a hold

) A sémiségre nézve ezt bővebben kimutattam fentt idézett könyvem (Der Mythos bei den Hebräern 163—178. lapjain).

sárgás színű? Úgy gondolom, ezt nem lehet joggal állítani, és annál kevésbé nem lehet, mert

2) Bizonyos, hogy midőn a szellemi fejlődés egy megfelelő fokán, a színeképzet befolyt az égi testeknek elnevezésére, azt tapasztaljuk, hogy nem a *flavitas* volt az a színbenyomás, mely a holdnak nevet adott. Ennek kimutatására egy kis kitérést kell megengednem magamnak, mely azonban szorosan azon keretbe tartozik, melyet e cikkem kitértem számára. Azon nevek között, melyekkel különösen a héberék, a többi sémie kizárásával jelölik a holdat, ott van ez a szó: *lebhânâ*. Mint mindenki látja ez a szó ismét nőnemű alak, és bámulatos dolog, hogy a szaktudósok nem ismerték fel azt a masculin nevet, melyhez e szó tartozik. *Lebhânâ* = alba. Grammaticae megfelel neki ez a szó *Lîbhîn* = albus. Hogy fel nem ismerték eddig, miképen a héber mythosnak azon alakja, melyet a biblia Jákobh-al hoz viszonyba, *Lâbhân*, apja Ráchelnek és Léának, lexicologice egy ugyanaz a *Lebhânâ* masculin alapjával, azt csudálom. A Jákobh-Lâbhân mythos tudniillik beletartozik a mythologia azon csoportjába, melyben az éjjeli ég küzd a nappal.

Az éjjeli ég (Jákobh) legelteti a *fehérnek* (Lâbhân) nyájait; ki nem gondol itt a napnak (Apollónak) nyájaira, melyeket *Hermes* legeltet? Később az éj ellenkezésbe jut a *fehérrel*, és miután nyájának jó részét magáévá tette, elvonul tőle. A nap itt *fehérnek* neveztetik. Ezen körülményből is kitűnik az, a mint főtebb hangsúlyoztam, hogy a színeképzet, bizonyos állandó tűneményhez viszonyítva, mily folyékony és ingadozó még a szellemi fejlődés régibb fokain. Innen van, hogy a nap majd *fehérnek* neveztetik majd *vörösnek*. Jákobh nemcsak a fehérrel küzd, hanem bátyjával is, a szőrös *vörös* vadászszal *Edóm*-mal (Esau egyik neve). A fényességet a régi ember majd *fehértégnek*, majd *pirosnak* nézte. A vele összekötött színeképzet még nem volt határozott és más-más alkalommal a *világos* színt — ez az állandó — *fehérnek* vagy *vörösnek* mondta. Ha a mi nyelvünket nézzük, ezen tűnemény igen csattanós illusztrációt nyer. A mi *hajnal* szónk, mint *Hunfalvy* kimutatta, a *fehér* színre vonatkozik, (haj = hó); mindamellett azt mondjuk: *hajnalpir*, azaz: a *fehér pirossága*, és azon képzet, mely a hajnalt *vörösnek* nézi meg. állapodott nyelvünkben és költőink képzeletében:

. . . . »hús szelek

szól *Vörösmarty* »a hajnalhoz«

» *Lengnek ki nyílt rózsás öledből
S víg öröm ül piros arczáidban.*«

De még másként:

»**Ilma.** *Azt mondtad, asszonyom, hogy
Itt a hajnal honja van.*

Tünde. *Úgy van, Ilma, ott ama ház
Mely rőt tajtékából fuvalva
S csillaggal van koszorúzva
És e tündér kert megette
A szép hajnal birodalma.*«

Abban, hogy a mythos a napot majd a Fehérnek majd a Vörösnek nevezi, nincs tehát semmi feltűnő. Meg kell azonban jegyezniünk, hogy a sémieknél, későbbi fokon — és ezt bőven lehet az arámi nyelvből és költészetből kimutatni — a nap megjelölésénél győzött a vörös szín, míg a fehér inkább a szürkületre, a hajnal kezdetére vonatkozik, és a holdra. A héber költő, midőn azt akarja mondani, hogy székenbe borúl nap és hold, az előbbiről azt mondja, hogy elhalványul, *fehérre válik* (bôshâ), a holdról hogy elpirul (châfrâ), amazt tehát eredetileg vörösnek, ezt fehérnek képzelte. (Jezs. XXIV 23.)*) A nap vörösségét, a mint az lassankint az éj fekete setétségéből fejlődik, felülmúlhatatlanul hasonlítja Hudibras a rákhoz

»And like a lobster boil 'd the Morn
From Black to Red began to turn.«

Ha megadjuk azt, hogy a Jákobh-al küzdő *Lâbhân* a na egyik régi neve, akkor azt is látjuk, hogy a *Lebhânâ* szó ép oly viszonyban áll hozzá, mint az Ashêrâ szó áll az Âshêr-hez, valamint másrésről ép ez utóbbi viszony (Ashêrâ-Ashêr) bizonyossá teszi *Lâbhân* szónak solaris jelentését. Mert azt mindenki látja, hogy *Lebhânâ* csak *Lâbhân*-ból származhatott nyelviileg.

Világos ennél fogva, hogy a héberek a holdat, midőn azo behatástól indultak ki, melyet színe az érzékekre tesz, nem *flavus*-nak, hanem *alba*-nak nevezték, és ha nem félnék attól, hogy eze érdekes tárgy a kellő határokon túl csábithatna, a sémi irodalomból még számos későbbi a költészet köréből vett adatokat hozhatnák fi

*) *Bôsh* = arab. *bâda* = fehérnek lenni; a *châfar* tő pedig a *chmr* cs porthoz tartozik, mely vörös színt jelent.

erre nézve. Most csak röviden azt akarom megemlíteni, hogy az arabs költészetben a hold *fehér* fényéről szólnak mindig és az assyr feliratokban egyszer a hold az *ezüsttel* hasonlítottat össze, míg a nap *arany*nak neveztetik. Így áll tehát a sémiségben a holdról való színeképzet.

A sémiekek közös hold-neve, melyből kiindultunk, tehát mindenestre más alapon alakult, mint ezen specialis színeképzet alapján. Én a dolgot így fogom fel. A fennnt egybeállított csoport közös etymonja ez: אֲרַח (ârach), a mi annyit jelent: *utazni, vándorolni*; *ôrach* = út, *ôrê'ach* utas. A héber *jârê'ach* szerintem nem egyéb mint ezen *ôrê'ach* egy mellékalakja, és jelentésére nézve vele megegyezvén = az *utazó, vándor*. Az eredeti alakot még az assyr nyelv tünteti fel, hol a kezdő hang pusztán spiritus lenis magánhangzóval, valamint az assyr nyelv többnyire ott, hol a sémi dialectusok *v* vagy *j* hangot mutatnak fel mint kezdő hangot, még csak spiritus lenissel bir, p. o.:

assy. *asa* kimenni héb. *jâšâ*

» *asab* lakni » *jâshâbh* arabs. *vatah*.

Ezen eredeti spir. len. közvetlenül *v*-vé lesz, és a hangváltozás ezen stádiumát mutatja fel az arab és aethióp nyelv. A héber nyelvben egyébűtt is ezen kezdő *vâv* hang *jôd*-dá változik. pl.:

ar. *valada* szülni héb. *jâlad*

» *varada* leszállani » *jârad* stb.

A héber nyelv oly annyira kerüli a *tô* kezdetén a *v* hangot, hogy némelykor ott, hol a *tô* kezdetén az arabban és aethiópban *vâv* hangot látunk, a megfelelő héber alak ezen *vâv*-ot beljebb a *tô* közepére tolja, miáltal a gyök középső mássalhangzójának jut a kezdő szerepe. Így keletkezett:

arabs *vaḥa* nyilvánítani-ból héb. *chivvâ*

» *vašija* parancsolni-ból » *šivvâ**)

Rendesen pedig arabs *v*-nek *tô* kezdetén héber *j* felel meg, mindkettő pusztá *alef* azaz spiritus lenisre megy vissza. Némelykor mindkét alakot látjuk egymás mellett. Ilyen:

*) Ha nem tévedek, úgy Esdrás VIII. 17. szövegében olvasható וַיִּצְוֶה (kethibh), hol a massorethicus javítás וַיִּצְוֶה־t olvastat (keri) a צִוָּה gyöknek ezen régiebb alakját וַיִּצֵּה (kezdő *vâv*-val) tünteti fel. Csak az nem érthető, hogyan tévedt ezen archaismus épen oly későkori textusba, minő Esdrás könyve?

ar. *aḥad* héb. *echâd* mellett = *egy*
 » *vâhid* » *jâchîd* [mi különösen *egyetlen*-t jelent.

Ezen osztályba tartozónak vélem a varh, járêach stb. csoportot is. Az alef-es אהר gyökből származik, és ennél fogva jelentése nem egyéb mint: *a vándorló*.

Ebből az világlik ki, hogy a régi sémieknél a holdat is mindekelőtt annak mozgásáról, szüntelen vándorlásáról és kóborlásáról nevezték el. Még a későbbi héber költő is a holdat ezen epithetonnal látja el: *hólêkh* = a menő (vejârê'ach jâkâr hólêkh. Jób. XXXI. 26.). Ezen nyelvészeti tény mögött, közös mythosi képzetek lappanganak, de melyeknek kevesebb a nyoma, mint a megfelelő solaris mythosoké. Ki van ugyanis mutatva, hogy a lunaris mythos és vallás megelőzte a solarisat, és így könnyen érthető, hogy az utóbbinak maradványai kiszorították azt, mi az előbbeniekből fennmaradt.

V.

Az eddig előadottak nyelvészeti és mythostudományi fontosságukon kívül, még két inkább pszichológiai igazságnak szolgálnak bizonyító adatokként:

1) Már múlt cikkemben oda mutattam arra, hogy a képzetek alakulásában a tér kategóriája bir prioritással az idő kategóriájával viszonyban. Ámbár a pszichológia tudományában ezen igazság nincsen általánosan elismerve a szakkutatók által*), a nyelvészet által nyújtott adatok mind mellette szólnak és bátran mondhatjuk, hogy a képzetek alakulása kérdését, mind pszichológiai, mind kulturtörténeti tekintetben, első sorban a *nyelv* tudományos összehasonlító szemlélete van hivatva véglegesen eldönteni. Oly pontokra nézve tehát, hol a nyelvtudomány alapján nyert philosophiai eredmények nem egyeznek azzal, a mit az a prioristicus gondolkodás mint megdönthetetlen dogmát állít, ott minden habozás nélkül az előbbenieket kell elismernünk mint döntő tekintélyt az utóbbinak

*) Hazánkban, kitűnő bölcészünk Kármán, kinek magam is köszönöm a tér- és időképzet geneticus fejlődéséről való azon felfogásomat, melyet mythológiai kutatásaimban érvényesítettem, úgy egyetemi előadásaiiban mint a tola alatt levő pszichológiai munkájában, bizonyítja a térképzetnek priori

rovására. Biztos tudás legjobban biztos objectiv adatokra támaszkodik. A nyelvet pedig minden ember biztos adattárnak tekintheti az emberi gondolkodás genesisének kifürkészésére nézve.

A nap és hold közös, azaz legrégibb sémi elnevezései a *tér* kategóriájából indulnak ki. Ezen égi testek *viszonya a térhez*, azaz mozgásuk, szolgál ez elnevezés alapjául. Ez is egy adat amaz általános pszichologiai tétel bebizonyítására nézve.

2) *Geiger Lázár*, mint ismeretes, nagy könyvének első kötetében annak bebizonyítását vállalta el, hogy a nyelv alakulás külső organuma: *a látó érzék*, azaz, hogy a nyelv a külső tárgyakat azon benyomás szerint nevezi el, a melyet azok a látásra, nem pedig, mint sokan hitték és hiszik, azon benyomás szerint, a melyet a hallásra gyakorol (onomatopocesa). Ugyanezt látjuk a nap és hold legrégibb sémi elnevezéseinél. A tér képze, mely ezen elnevezésekben érvényre jut, csupán csak a látásból indul ki és csupán csak vele függ össze. Midőn a sémi emberek legelőször nevezték el a napot és a holdat, ezen elnevezés eredménye volt a látás útján alakult képzetnek. A *látással* függnek össze továbbá a napnak még egyéb elnevezései is a sémi nyelvekben és a mythosban, azok tudniillik, melyek a napot *fényének* kiemelésével nevezik el, és ilyen a fent említett aethiop név *sáhaj*, melynek jelentése *fényes* *), továbbá azok, melyek a nap gömbölyü vagy kerek alakjáról szólnak; ilyen mythosi név véleményem szerint p. o. *Zebhûlûn*, melynek jelentése = gömbölyü **). A lenyugvó *Zebhûlûn*-ról, azaz a lenyugvó napról mondja az az ősrégi hymnosgyűjtemény, melyet fent a héberek Vedájának neveztünk:

»*Zebhûlûn lechôf jammim jishkôn*«

azaz:

»A gömbölyü a tengerek partján nyugszik le.«

Csakugyan a ki a tenger partján szemtanuja volt a nap leal-

*) Ide tartozik e napnév is *cheres*, mely a fényből indul ki.

**) Gesenius *Thesaurus* 403. lapján a gyökről ugyan ezt mondja: »de nostra quidem sententia i. g. rotundus fuit, rotundum fecit«, de a kérdéses tulajdonnevet *habitatîo*-nak fordítja; könnyű belátni, hogy személyt nem neveznek soha »kvártély«-nak. Gesenius a *Zebhûl* szóból indul ki, mely a szövegekben *lakást* jelent. Megjegyzem azonban, hogy a sémi nyelvekben a *lakás* szónak sokszor gömbölyűséget jelentő etymonja van p. o. *dûr* = *habitare*, és *circumire* mint fön. *dûr* = orbis, arab. *dâra* = körüljárni.

dozásának, az megérti azt, hogy épen a lenyugvó napot, midőn »a tenger partján száll le nyugalomra« nevezte a régi mythosalkotó ember per excellentiam »a gömbölyűnek.«

Ezekből következik aztán, hogy

3) Valamint a látó érzékből támadó képzetek között relative igen későn fejlődött ki azon qualitativ képzet, mely a dolgokkal szintulajdonságokat köt össze, úgy a nap és a hold elnevezései között azok, melyek már bizonyos határozott színeképzetre vonatkoznak, későbbi eredetűek azoknál, melyek ama tárgyak viszonyát a térhez veszik tekintetbe. A későbbi fokon keletkezett nevek közé tartoznak azok az elnevezések is, melyekben a nap *hatása* az emberre és egyéb földi lényekre volt a kiindulási pont. Ilyen azon név, melyet a többi dialectusok kizárásával a héber nyelv bir közösen a phoenikiai nyelvvel. A héberben találjuk ezt a szót *chammā* = nap; tulajdonképen: melegítő. Kétséget nem szenved, hogy ezen feminin szó (*ā* nőnemű végzettel) megfelel a mythosban előforduló ezen alakkal: *Chām*, mely ugyanazt a szót tünteti elénk himnemű alakban. A mythosi *Chām* tehát nem egyéb mint a *meleg* (déli) *nap*, mely ellentétbe helyeztetik *Sēm*-mel, kiről fent láttuk, hogy régi neve az éjjeli égneke (= a magas). Csakhogy ezen esetben a himnemű és a nőnemű alak nem oly viszonyban állanak egymáshoz, hogy amaz solaris, emez lunaris elnevezés (mint *Āsher* és *Ashêrā*, *Lābhān* és *Lebhānā*), hanem mind a kettő solaris természetű*). A phoenikiai nyelv is birja ezt a napnevet, de már csak vallási természettel, mert a *Chammān* a phoenikiai emlékekben nem jelenti a napot pusztán mint égi tűneményt, hanem mindig csak a *Deus Solaris*-t és rendesen mint *Ba'al Chammôn* fordul csak elő**). De minthogy kétséget nem szenved, hogy a vallásban szereplő isten-nevek mindig egy régibb fokon tiszta mythosi, még isteni jelentéssel sem bíró, alakok voltak, világos egyszersmind az is, hogy a héber *Chām*, melynek a hébereknél csak mythosi szerepe van, és a phoenikiai istennév: *Chammôn* egy régibb mythosi közösségre en-

*) Hogy a fent kimutatott adatokat kiegészítsem, még felemlitem *Dān*-t és *Dīnā*-t, mely két név a héber mythosban szerepel. Szerintem ezen két név is correlative viszonylik egymáshoz; az utóbbi feminin alakja az elsőnek. Mindkettőnek gyöke $\sqrt{\text{D}}$, mely az assyriai nyelvben *mozgást* (az arabban: közeledést) jelent; tehát a solaris nevek fentebb kifejtett csoportba tartoznak.

**) Gesenius *Monumenta*. 170. lap.

gednek következtetnünk. Hogy mennyiben tartozik ezen csoportba az assyr *chamâmi*, mely *világtájakat* jelent *); e pillanatban nem merném eldönteni.

VI.

Még csak egyet.

Nemcsak azok az elnevezések támadtak későbbi korban, melyek az égi testek hatását az emberre veszik tekintetbe, hanem azok is, melyekről fentebb láttuk, hogy nyelvtani alakjukat tekintve, bizonyos correlativ viszonyban állnak egymáshoz, különösen úgy, hogy két név egy nyelvgyök származéka, de oly módon, hogy a napnév masculin alakú, míg a holdnak neve ugyanezen alakot mutatja fel feminin végezettel. A mythos- és a vele párhuzamosan induló nyelv-alakulás már magasabb fokig haladt, midőn a különböző égi tüneményeket *rokonsági* vagy egyéb viszonyba helyezi egymáshoz, mint az, mely a legelső behatás szellemi eredményét tünteti elénk. Innen van, hogy a napnak és holdnak közös, tehát legrégibb sémi elnevezései, tökéletesen *önállók*, és arra engednek következtetni, hogy a régi ember ezen égi testeket anélkül szemlélte és nevezte meg, hogy közöttük bizonyos, a családi életből merített viszonyt képzelt volna.

Nevezetes dolog azonban az, hogy míg azon közös elnevezés, mely valamennyi sémi nyelvben a napnak és a holdnak megjelölésére szolgál, ezen égitestekre egész általánosan, azaz a tünemény egyes stádiumainak tekinteten kívül hagyásával, vonatkozik: addig az egyes dialectusok kifejtettek külön elnevezéseket a tünemény egyes stádiumai számára. Hogyan értem ezt? A *shemesh*-csoport valamint a *Varh*-csoport egyes tagjai, annyit jelentenek, hogy nap, hold, nem pedig hajnal, déli nap, estveli nap stb., vagy újhold, teljes hold stb. Ezen egyes árnyalatok kifejezésére csak a dialectusok alkottak külön-külön elnevezéseket. Ha azonban e tekintetben a dialectusok között némi összhangzás mutatkozik, úgy azonnal észreveszszük, hogy ezen összhangzás összefüggésben van amaz általános mythosi apperceptióval, mely a nap és hold sémi elnevezése alkalmával jut érvényre.

*) Schrader *Die Keilinschriften u. das A. T.* 347. lap.

Nem lehet itt feladatomban, az ide vágó sémi elnevezéseket mind egybeállítani. Ez túlságos terjedelmet kölcsönözne ezen cikknek, mely nem akar egyéb lenni, mint egy bevezető kísérlet. Példaként azonban kiemelek egyet.

Azon sok kifejezés között, melyeket a sémi nyelvekben ezen fogalom megjelölésére találunk: *kora reggel*, ott találunk többet, melyekre nézve nem tapasztalunk hangtani azonosságot a dialectusokban.

Másként áll a dolog az illető elnevezések egyikére nézve, és ez:

heb.	<i>shachar</i>	} hajnal, reggel.
arab.	<i>saḥar</i>	
chald.	<i>shacharâ</i>	

Ha ezen csoportnak etymonját kutatjuk, azonnal belátjuk, hogy ezen elnevezés tökéletes synonymja a *shemesh* csoportnak. Hogy pedig az etymon iránt könnyebben juthassunk tisztába, nézzük annak hangtani rokonait. A héber nyelvben ezen ige *shachôr* = keresgélni, ezen főnév *sôchêr* = kereskedő, az arabban az utóbbinak a hangtörvények szerint tökéletesen megfelelő *sâḥir* = kuruzsló; az aram. nyelvben *sechar* = körüljárni, *sachar* = ide s tova járkálni, *sechôr* = köröskörül. Az aramaeus dialectus jár mind e között legközelebb a csoport közös tőjének eredeti jelentéséhez. A שחר, סחר csoport származékai tudniillik mind visszamennek az *ide- s tova járkálás* fogalmára. A *keres* igének héber szava ennél fogva tulajdonképen annyi mint = járkál ide oda. Az pedig igen egyszerű, hogy az Arabs ember a kuruzslót, ki helyről helyre vándorol (még mai napig is), *vándorlónak*, *utazónak* nevezte. Épen így vagyunk a kereskedővel. A régi idők kereskedője a szó legszorosabb értelmében *utazó*, *vándorló* volt; legyen elég e tekintetben a karavánokra emlékeztetni. A kereskedőnek ily értelmű elnevezése nemcsak a sémieknél találtatik, hanem találtatik épen úgy a latin *mercatorban* és a görög *ἐμπορός*-ban (ebből: *πείρω*), mindkettő *utazót* jelent *).

Ezek tekintetbe vételével könnyű belátni, hogy a fentebb feltüntetett szócsoporthoz, mely a reggeli napot ugyanazon tő származik.

*) Lásd cikkemet: *Mahammedán utazókról* a »Földrajzi közlemények« III kötetének 98. lapján.

mazékaival nevezi meg, tökéletesen azon mythosi apperceptióból indul ki, melyen maga a *shemesh* elnevezés is alapszik. A *vándorló*-nak nevezték a sémie a reggeli napot, a mint a hegy mögül előtűnt és a láthatáron mindig előrehaladva megkezdé pályafutását. Ezen momentumban keresendő a kérdésben forgó szócsoporthoz, semmiképen pedig mint *Meier Ernő* és mások akarják, azt a *shâchôr* = fekete szóval combinálva, a *colore pullo et obscuro* magyarázni *). Ezen nézet tökéletesen absurdum. Mert, egészen eltekintve attól, a mit fenntebb a színeképzetek keletkezéséről mondtunk el, józan eszű ember nem foghatja fel azt, hogy a régi emberek valamikor a hajnalt a *fekete* vagy egyáltalában véve *sötét* színnel hozhatták volna kapcsolatba. Söt épen ellenkezőleg, a sémi nyelvekben és a sémi költészetben azt tapasztaljuk, hogy míg az előrehaladott nap rendszeren vörös színűnek nézetik (azonban fehérnek is, már t. i. mint világosszínű), addig szeretik a nap első stádiumát a fehér színnel kapcsolatba hozni. Az arab költészetből számos helyet hozhatnék fel, hol ezen képzet élénk költői hasonlatok által van feltüntetve. Az éjjel — Abu-l-'Alâ al-Ma'arrî szerint — megvénül és fekete hajai közé *fehér* szálak vegyülnek: — hajnallik, s. tef.

Mindezt csak azért hoztam fel, hogy egy világos példán mutassam ki, hogy ottan, hol a nap haladásának egyes stádiuma a sémi nyelvekben oly elnevezés által van megjelölve, mely több dialectusban közös s ennélfogva a közös sémi fajokorszakból való, ott azt tapasztalhatjuk, hogy azon mythosi apperceptio uralkodik, melyről a *shemesh* csoport elemzése alkalmával szólottunk: a *mozgásé, haladásé, vándorlásé*. Könnyen érthető aztán az is, hogy ezen szóhoz *shachar* = hajnal, a különféle sémi népeknél ugyanazon mythosi felfogás fűződött. Általános mythosi képzet ugyanis az, mely a napot szarvakkal látja el; ez az indogermán, az amerikai s a sémi mythológiában egyaránt előfordul, minthogy mindnyájan a napsugarakat többek között *sarvaknak* nevezik, a honnan van aztán, hogy a vallásos ikonographiában épen úgy mint a mythologiai művészetben, a solaris alakok, hősök s istenek szarvasan mutattatnak be. De különösen a héber és arab nyelv egyezik meg abban, hogy a *felkelő* napot, a *shachar* s *sahar* nőstény szarvasnak mondják.

*) *Hebräisches Wurzelwörterbuch* 171. lap. *Thesaurus* 1392. lap.

A héber nyelv szől *ajeleth has-shachar* »a hajnal nőtény szarvasá«-ról és a *gazâlâ*, a mi ugyanannyit jelent, hasonlóképen előfordul a napnevek arabs synonymiájában az arab philologok és költészetmagyarázók azon különös megjegyzésével, hogy csupán csak a felkelő napot lehet *gazâlâ*-nak nevezni. Ide értem azon héber irodalomdarabnak, melyet fenntebb a héberek Vedájának neveztem el, azon kitételét, hogy:

Natâlî ajâlâ shelûchâ

azaz:

»a font hajfürtü (ezt jelenti a Naftâli szó, ha fordítjuk) gyors futásu szarvas.«

(Genesis XLIX. 21.).

és nehézség nélkül láthatja be mindenki, ki ismeri a mythosi phraseologia sajátosságait, hogy a mythostmondó ember a napot *font hajfürtü*-nek mondja, a mi általános mythosi felfogás. A héber mythos legkiválóbb solaris alakja *Shimshôn*, a nap, hajfürteit veszti el midőn megvakul — besetétedik. *Delîlâ* levágja a nap fürtejait.

VII.

Véletlenül történt, hogy épen *Delîlâ*-ra került a szó. Amúgy is vele és synonymjaival kell a hátralevő sorokban foglalkoznunk.

A felkelő napról azt láttuk, hogy a sémi nyelveknek van megjelölésére egy, ha nem is mindnyájuk számára, de legalább egy jó részükre nézve közös kifejezés, mely mint magának a napnak általános neve azon legrégibb képzetből indul ki, mely a tárgyakat a *térben* helyezi el. A *lenyugvó napra* nézve nem ismerek egy ily közös szót.

Tudom, hogy némely olvasóm ezen állításom ellen kész előállani egy súlyos czáfolattal, felhozván tudniillik a következő csoportot:

héber:	<i>'erebh</i>	} nap lenyugta, est.
arab:	<i>ğarb, mağrib</i>	
aethióp:	<i>'araba</i> (ige: occidit sol)	
aram:	<i>'arâbhâ</i>	
assyr:	<i>'iribu</i>	

Ezen csoport egy oly közös elnevezését mutatja fel az *est-nek*, mely közösségére nézve bátran vetélkedik a *shemesh* és a *varh* csoporttal.

Azonban tekintetbe veendő, hogy az ép feltüntetett csoport az estvelt nem mint a haladó nap egyik stádiumát nevezi meg, hanem tekintet nélkül a napra, a kezdődő setétségre vonatkozik. Más szóval a nap elmúltát, eltűnését jelöli meg. Az 'erebh stb. oly szók, minők a *lajil*, *lejil* stb., melyek a sémi nyelvekben az *éj* megjelölésére szolgálnak, és magukban véve nem állanak semmi viszonyban a naphoz. Valamint a *lajlá*-nak ellentéte a *jôm* (dies), úgy van — hogy csak a héber irodalomra, mely a régi sémi irodalmak közt a legátlátszóbb szövegekkel szolgál, legyen tekintettel — az 'erebh-nek ellentétéképen is mindig *bôker*, nem pedig *shachar*, mely csakugyan a nap (sol) kezdő stádiumát jelöli, felemlítve. »Vajehî 'erebh vajehî *bôker*« így végződik a *hexaemeron* felsorolásának minden egyes cikkelye a bibliai genesis első fejezetében, és ezen helyeken kívül egy egész sereg példa kínálkozik. Felemlitem csak a következő helyeket: Exodus XVIII. 13, 14., Levit. XXIII. 32., XXIV. 3., Num. IX. 21., Denferon. XXVIII. 6, 7., Zsolt. LV. 18., Jób IV. 20., I. Chron. XVI. 40. stb. Csak a késő és nem annyira eleven mint iskolai nyelvhasználat, teremtette e két correlatív terminust *shacharith* és 'arâbhîth, mely a talmudi nyelvben a reggeli és estveli áldozatról, imáról, vagy pedig adverbialiter magáról a megfelelő időről használtatik *) Egy igen késő midrásh még ezt az igét is alkotta mesterségesen: *hishchîr* (ad analogiam *toî hishkîm*) a *he'erîbh* ellentétéképen **). A régi és élő használat a *shachar*-t nem ismeri mint az 'erebh szó correlativumát, hanem mint ilyent mindig csak *bôker*-t ismer.

Az 'erebh csoportot tehát nem lehet ezeknél fogva czáfolatként felemlíteni. Ki akarok azonban mutatni egy pár elnevezést, melyek a héber mythosban a *lenyugvó napot* jelölik és következésképen a régi héber nyelvben ugyancsak ezen tünemény megnevezésére szolgáltak ***).

Láttuk, hogy a mythos- és a vele egyfoku nyelvalkotásban a

*) A *Mechiltá* nevű régi midráshban is. (ed. Friedmann. Bécs, 1870. 47. lapon) a két utóbbi *îth* képzős szó úgy használtatik, mint a régi *shachar* és 'erebh.

**) Leviticus rabbá sect. 19.

***) Hogy a *Zebhûlân* név is e csoportba való, arról fentt szólottunk.

nap mint *vándor* lépett a szellem elé. Egész nap egyfolyton vándorol és ha lenyugszik, ez nem egyéb mint a vándor nap beléfáradása a sok útba. A mi költőnk is így mondja, hogy:

»Mondani

Hogy hét órákor és ötven perczkor nyugodott le

A ragyogó vándor s akkor tölté ki robotját.»

Arany J. *Az elveszett alkotm.* I. én. 36. v.)

Ha tehát a sémi, vagy már most közelebbről, a héber mythos és nyelv a *ragyogó vándor*, midőn *robotját kitöltve* lenyugszik, így nevezi: *a fáradt, a bágyadt*, úgy ezt igen természetszerűnek és az általános mythosi felfogásból folyó dolognak tekinthetjük. És csakugyan van ilyen kifejezése a héber mythosnak több. Némelyike ezen kifejezéseknek csupán csak a *nyugvást*, vagyis inkább a *nyugvásnak* indulást emeli ki, anélkül hogy maga a név a *bágyadt*-ságra különös súlyt fektetne. Ilyen e szó: *Nôach*, melyet a héber mythosból ismerünk. Jelentése: *a nyugodó*. A lenyugvó nap az, mely a mythosokban, a hajózást találja fel. A tengerbe szálló nap hajón folytatja útját a tulsó partra, hol másnap reggel ismét a tengerből kiemelkedik. Hogy *Nôach* egy solaris név, arról tanuskodnak sok körülmények. Ő szerepel a héberek kulturmythosában*). A földmivelésre szolgáló eszközöket ő találja fel »nyugalmat szerezvén ez által« az embereknek »munkáiktól és kezeik fáradalmaitól, melyet a föld okozott, miután megátkozta azt Jehova« (Genesis V. 29.). A bortermesztést is *Nôach* kezdi meg valamint ő az egész emberiség ősapja három fia *Shêm*, *Châm* és *Jepheth* által. Ő vele van végre kapcsolatba hozva a társadalmi törvények keletkezése és a természet rendes törvényszerűsége (u. o. VIII. 22., IX. 4. 15.); csupa oly vonások, melyek nyilván mutatják *Nôachnak* jellegét mint kulturhősét és következképpen mint solaris alakét. A név, mint mondtam, arra mutat, hogy *Nôach* a lenyugvó nap régi neve; maga ezen név nem tartalmazza egyszersmind azt, hogy a lenyugvó nap, *a ragyogó vándor*, bágyadt és kifáradt. De erre nézve is a mythos, mely e névhez kapcsolódott, kiegészítőül szolgál. A *lenyugvó*-ról mint *részeg*-ről szól a mythos (u. o. IX. 21.) és ezen mythos volt alkalmasint legrégibb háttere magának e névnek. *Nôach* leré-

*) A kulturmythos hűseinek solaris természetéről az 1. füzetben megjelent cikkben bővebben szólottunk. Lásd fentt 155—58. lap.

szegedik és elkábulva keresi fel nyugvó ágyát; tulajdonképen ezután lesz csak azzá, a minek a név mondja őt t. i. Nôach-chá, nyugodóvá.

Míg az elkábulás nincsen kimondva a lenyugodó nap épen tárgyalt nevében, addig meg van két másik névben. Az egyik *Lê'â*, a másik *Delîlâ*. Azok számára, kik nem járatlanok a sémi nyelvekben, nem szükséges itt bővebben bizonyítanom azt, hogy e két név jelentés tekintetében tökéletesen azonos és hogy mindkettő annyit jelent, hogy: *a bágyadt, languida*. De arra nézve, hogy a *bágyadt* alatt, e két héber szóban *Lê'â* és *Delîlâ*, a *sol languidust* — mint a latin költő is nevezi a lenyugvó napot — értette a mythosalkotó ember, egy pár szóra kell még e Közlemények terét igénybe vennem*).

»*Lê'â* szemei gyengék« *Vé'ênê lê'â rakkôth* (Genes. XXIX. 17.) e szavakkal van bemutatva *Lê'â* jellege. A »*bágyadt*« szemei gyengék. Ez a mythosi phraseologia értelmében annyit jelent, hogy »a pályafutását bevégző napnak, midőn a sok útból kifáradva nyugszik le, gyengék a szemei, a nap estve elveszíti éles látását.« A mythos a napot rendesen éles látással ruházza fel**), a vallásban később ebből lesz a napisten mindentlátósága, míg lealkonyodása alkalmával elveszti éles látását; »a mosolygó (nap) vén korában megvakult« így fejezi ki ezt más szóval azon héber mythos, mely a napot *Jischâk*-nak azaz »mosolygó«-nak nevezi (lásd f. 147. l.). A hősi pályafutását bevégező naphős *Shimshôn* megvakíttatik »a philisztaeusok által« mint e nemzeti mondává vált mythos fejezi ki e felfogást. Ennélfogva *Lê'â* = a *bágyadt*, a gyengeszemű sem egyéb mint egyik régi neve a lenyugvó napnak, mely később, midőn a mythos gazdag synonymiája veszendőbe ment, a többiekkel együtt *tulajdonnévvé* változott.

Tökéletesen egyértelmű szó az előbbivel: *Delîlâ*, mely szó szintén a *bágyadt*, kimerült estveli napot jelölte a régi héberségben. A naphős *Shimshôn* ő általa veszti el dús hajzatát, sugarait. Az est nyírja le a gazdag sugárzatu napnak haját, a nap ezáltal elgyengül, és az ellenség kezébe esik, *hol megvakíttatik*. Látni való, hogy itt a mythos az estveli napot tökéletesen önálló tüneménynek mutatja be. A nap különféle stádiumait még nem foglalta egybe, még nem alkotta meg a nap *fogalmát*, melyben egyes tünetekzési

*) V. ö. azokkal, a mik az első füzet 149. lapján vannak elmondva.

**) Lásd 1. füzet 143. lap.

stádiumai részesek. A »bágyadt« esthajnal szeretője az erős nap-hős; de egyetértve a setétség daemonjaival (ezekből a nemzeti monda philisztäusokat csinált) vesztére esküszik össze velük. Így veszti el a nap dús sugárhajzatát és szemei éles látását, egész erejét. A mythos másik »bágyadt«-ja ellenben egyesül a setét éjjeli éggel (Jáakkbal) és házasságra kel vele. Így mutat rá a mythos arra, a mi a nyelvfejlődés későbbi fokaiból kiveszett.

A régibb nyelvek teljesebb nomenclaturáját csak az összehasonlító mythologia állíthatja ismét helyre. Ez volt részben a nap és hold elnevezéseire nézve jelen cikkem közvetlen célja. A feladatot nem akartam kimeríteni, mert ekkor még reflectálnom kellett volna a napnevek egyéb csoportjaira is, azokra pl., hol a nap *szörösnek, éles látásúnak* stb. mondatik. Az olvasó könnyen átláthatja kutatásunk menetéből, hogy a nap és hold régi sémi elnevezéseiből csak azokra voltunk tekintettel, melyek a *tér* kategóriáján függnék és az égi testek *mozgását* hozzák az elnevezésben érvényre.

Budapest, 1875. júniusban.

Dr. Goldziher Ignác.

Görög Színügy.

A színpad (Σκηνή).

(Forrástanulmány.)

A régi hellen színháznak tudvalevőleg három főrésze volt, úgymint 1) a *Θέατρον* vagyis nézőhely; 2) az *ὀρχήστρα* vagyis kartér (t. i. azon hely a színpület közepén, hol a *kar* tartózkodott); 3) a *σκηνή* vagyis a színpad. A *Θέατρον*-ról már értekeztem s ugyanakkor az ógörög színháznak tervrajzát is közöltem *). Jelen értekezésemnek tárgya a *σκηνή*. Ezt a tudósoknak jobbadán csak a régi írónál elvétele találató tudósításokból kellett gondolatban összeállitniok, mivelhogy nagyobbbrészt *fából* lévén, az idő romboló erejének kevesbbé birt ellenállani, mint a *kőből* épült *Θέατρον*.

Mikor még gyermekkorát élte a dráma, egy valaki a karbeliek közül felugrott az oltár melletti áldozatasztalra **) s onnan beszéltetett le társaihoz, a karhoz. Ez mindaddig így volt, míg nem *Thespis* egy — nem a karhoz tartozó — színészt léptetett föl; — ekkor ugyanis — az *ὀρχήστρα* a karnak maradván — a színésznek egy külön állványt (*λογείον*) emeltek, mely mögött egy sátor (*σκηνή*) állott, honnan a színész kilépett s hová azután ismét visszahuzódott. — Ime, a színpadnak kezdetleges képe!

A gyarló sátor ***) (*σκηνή*) helyén idővel hatalmas kőfal emel-

*) Ezen első s mindeddig egyedüli magyar tervrajzot utasításaim szerint Zierer Géza, pozsonyi főgymn. tanár, rajzolta köre. A megjelent munkának címe ez: »A theatron.« Görög színügyi értekezés. Pozsony, 1871. Angermayer.

**) Ezen áldozatasztalról (ἐλεός), melyen az áldozathúst konycolták, Pollux »Onomastikon«-ában a IV. könyv (Δ) 123. pontjában ezt olvassuk: »Ἐλεός δ' ἦν πράττειν ἀρχαία, ἐφ' ἧν πρὸ Θεσπίδος εἰς τις ἀναβὰς τοῖς χορευταῖς ἀπεκρίνατο.«

***) A sátor eltűnt ugyan, de a neve (*σκηνή*, scena) megmaradt csakhogymás jelentményben. Jelentette ugyanis 1) az egész színpületet a színészek szobáival együtt: »dicta autem scena graeca appellatione eo quod in speciem domus erat exstructa.« (Isid. Orig. XVIII. 43.); 2) jelentett disztítményt, akár fából (tabulata), akár színes függönyökből állott az; 3) használták *pulpitum*, *λογείον* vagy *προσκήμιον* értelemben is; 4) értették alatta az egész színpadot (t. i. *προσκήμιον* + *ὀπισκήμιον* + *παρὰσκήνιον* = *σκηνή*).

kedék, s ez volt a színpadnak sokáig egyedüli tömör épülete. — A kőfal előtti tért, hol ugyanis a színészek játszanak, *προσκήνιον*-nak *) (előszínnak) hívták. Ezen előszín jobbról balról egy-egy oldalépülettel volt határos, melyek a kőfaltól mint szárnyak nyomultak elő a nézőkör (*θέατρον*) mindkét szarva felé és azért a színpad oldalszár-

*) Ezen előszínnak a *προσκήνιον*-on kívül még következő nevei fordúlnak elő: *ἀκρίβας* (melynek előrése »*ὄκρας*« mellékalakja »*ἄκρις*«-nak, (l. *Meyer Leo*: Vergleich. Gram. I. a 105. lapon), *λογεῖον* (a szólnak helye: *λογεῖον ὁ τῆς σκηνῆς τόπος ἐν ᾧ οἱ ὑποκριταὶ λέγουσιν*. *Hesychius*), *pulpitum*. E nevek magyarázásában nem egyeznek meg egészen a tudósok. *Sommerbrodt* előbb azt vélte (l. *Rerum scenicarum capita selecta*, a 27. lapon), hogy a *λογεῖον* nem egyéb, mint a *προσκήνιον*-ra állított *pulpitum*; hogy mennyiben és hol mondja ugyanezt *Schlegel*, mint *Müller* állítja (l. *Philolog. Deutsch.* 23. köt. 2. füz. a 309. lapon), nem tudom; én csak ily kifejezést olvasok nála: »Das Proscenium und das Logeum lagen auf gleicher Fläche« ¹⁾. — Különben *Sommerbrodt* (l. *De Aeschylis scenica*. Pars. I. Scripsit. J. Sommerbrodt. Liegnitz. 1848. a XXIII. lapon) nemcsak visszavonja ebbeli állítását, hanem *Müller* szerint ki is mutatja azt, hogy *προσκήνιον* és *λογεῖον* azonosak. Nem tudom, mily módot követ *Sommerbrodt* az azonosság kimutatásában, mert említett műve nincs kezemnél; de reménylem, így is elkészülök könnyű szerrel. Csak két idézetre van szükségem: *Vergil Georg.* II. 381. versét: »Et veteres ineunt proscenia ludi« így értelmezi *Servius*: »Proscenia sunt pulpita ante scenam in quibus ludicra exercentur.« — *Vitruvius* »De architectura« című 10 könyvből álló művének 5. könyvében a 7. fejezetben pedig így szól: »pulpitum, quod *λογεῖον* appellant.« Most csak össze kell olvasnunk egy huzamban e két idézetet: »Proscenia sunt *pulpita*; *pulpitum*, quod *λογεῖον* appellant« — hogy lássuk, miszerint két elnevezéssel (proscenium és *λογεῖον*) van dolgunk, melyek egy harmadikkal (*pulpitum*) azonosak, s azért egymással is azonosak, vagyis proscenium = *λογεῖον*. Kimutattam tehát, hogy *προσκήνιον* és *λογεῖον* egyet jelentenek; ez azonban nem zárja ki, mit *Sommerbrodt* (l. *Philologus*, a 310. lapon) helyesen megjegyyez, hogy a *προσκήνιον* tágabb értelmű a *λογεῖον*-nál; mely utóbbi szerinte valószínűen a színpadnak csak deszkázatát jelölé, míg a *προσκήνιον* a *σκηνή* előtti egész tért, »omnem qui ante scenam est locum, id est et ipsam substructionem ex lapide factam et *pulpitum*, in quo loquebantur histriones« jelentette. — Még tovább megy *Schönborn*, ki *Patara* (Lykiában) színházromjainak egyik fölíratára (l. *Wieseler* »Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bei den Griechen und Römern. Von Friedrich Wieseler. Mit 14 Kupfertafeln.« Göttingen, 1851. a 2. lap 5. pontját) támaszkodva kimutatni törekszik, hogy e felíratban e szó *προσκήνιον* a »*scenae*«-ért használtott egész terjedelmében. (L. erre *Müller* észrevételeit *Deutsch Phil.* 23. k. 2. f. a 310. lapon).

¹⁾ Aug. Willh. von *Schlegel's* Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur. Dritte Ausgabe. Leipzig, 1846. I. az első rész 271. lapján.

nyainak (παρὰσκήνια)*) hívattak. Ezen színszárnyak és a nézőkör (θήατρον) között voltak a nagy bejáratok (a már említett kőkapuk) a kartérre, melyek egyszersmind — a másképp egészen különálló — nézőkörnek és színpadnak egyedüli építészeti kapcsai. — A szárny-épületek valamint a színfal mögötti tér**) is a színészek és a kar tartózkodási helyei; ott voltak az öltözőszobák, ott tartattak az álarczok (melyekben játszottak), a jelmezek, gépek, szóval az egész színi készlet. A kőfal és a színszárnyak által három oldalról kerített *proscenium*nak deszkapadolata volt, és elejét egy függélyes fal alkotta, a *ύποσκήνιον* (a színalj) ***).

*) A színpad oldalszárnyairól beszél *Suidas* σκηνή alatt: »παρὰσκήνια ὅς τὰ ἐνθεν καὶ ἐνθεν τῆς μέσης θύρας.« Az *Etymologicum Magnum* pedig úgy szól rólok, mint a színpadra nyíló bejárásokról: »παρὰσκήνια αἱ εἰς τὴν σκηνὴν ἀγγοῦσαι εἰσοδοί.« Ezen szárnyak — úgy látszik — a legrégibb időkben csak fából voltak, melyeket később kőszárnyépületek váltottak föl. Ezen szárnyépületek a színpadra nyíló egy egy ajtóval voltak ellátva; sok esetben e szárnyak hátsó ajtók által a *postscenium*-mal is voltak összeköttetésben. — Itt még meg kell jegyezni, hogy igen kevés emléken találhatók a *παρὰσκήνια*; — tíz hellen színház közül csak három láttatja azokat. (Philol. 23. k. 2. f. 292. lap).

**) E térre vonatkozólag ezt mondja *Rothmann* (Das Theatergebäude zu Athen nebst drei lithographischen Abbildungen. Ein Beitrag zum Studium der griechischen Tragödie. Torgau, 1852. a 13. lapon): »Der allgemeine Ausdruck für den ganzen Raum hinter und seitwärts der Bühnenwand, den nach aussen hin die Umfassungsmauer des gesammten Bühnenlokales abgränzt, ist σκηνή,« — a nélkül, hogy állítását valamely idézettel igazolni tudná. Nincs is tudomásunk arról, hogy valjon a régiek csakugyan *σκηνή*-nek hívták-e a kőfal mögötti tért. — *Hermann* ezt gyanítja (N. Jen. Lit. Zeitung 1843. az 597. lapon és *Jahn's Jahrb.* 1848. az 5. lapon), de adatok hiányában nem merte biztosan állítani; — így kellett volna *Rothmann*nak is tennie. — *Wieseler* (»Über die Thymele des griechischen Theaters. Eine archaeologische Abhandlung. Von Dr. Friedrich Wieseler.« Göttingen, 1847. az 5. lapon a 11. jegyzetben) *Hermann* ellenében nyelvészeti szempontból igen föltűnőnek találja a *postscenium*-nak *σκηνή* szóval való jelölését, de megengedve azt, nemcsak a kőfal mögötti tért, hanem a *παρὰσκήνια* helyiségeit is akarja a *σκηνή* szó alá foglalni. — *Müller* (Philol. Leutsch. 23. köt. 2. füz. a 298. lapon) *Hermann* gyanítását magában véve sem találja valószínűtlennek, csakhogy annak a kőfal mögötti térre kelen szorítkoznia; mert hiszen a helyiségek oldalvást *παρὰσκήνια* nevet viselének.

***) *Groddeck*-nek (»De parasceniis et hyposceniis« Anal. Wolf. III. köt. 99. lap) hibás a nézete a *ύποσκήνιον*-ról (l. Schlegelnél Vorles. I. Th. a 286. l.). Mai nap a *ύποσκήνιον*-ról általánosan el van fogadva (l. *Rothmann* »Das Theatergebäude zu Athen« című munkáját a 14. lapon), hogy az a *λογεῖον* alatti tér, a színalját, jelenti, mely színi előadásokkor annyiból volt fontos, hogy

A mi a színpadnak (t. i. a *σκηνή* nevű épületrésznek) hosszát illeti, az *Schönborn* terve szerint (l. »Die Skene der Hellenen« a 11. lapon) valamivel több mint a *kör* *) sugarának háromszorosa, mint három *radius*, míg a római színpad hossza négy *radius*; — így tanítja legalább *Vitruvius* (»De conformatione theatri facienda«) következő szavaival: »Scenae longitudo ad orchestrae diametron duplex fieri debet;« (V. k. 6. fej.), mely szavak azonban csak a római színpad hosszára vonatkoznak. — (*Schönborn* 21 római színház tervrajzai közül csak háromon találta a *vitruviusi* színpad-hosszúságot.)

De ha csak három sugárnyi is a színpad hossza a görög színháznál **), még mindig feltűnőleg tetemes az; — azért a mint a

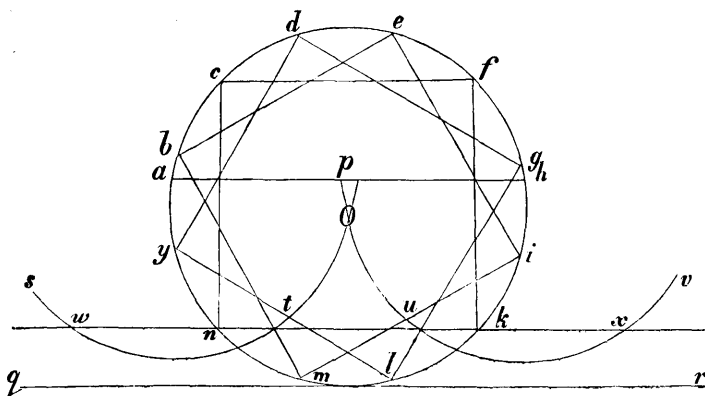
az *elsőlyesztlőnek* és az úgynevezett *charoni* lépcsőnek ott kellett lennie. *Pollux*-nak e szavait »τὸ δὲ ὑποσκήνιον χλοῦσι καὶ ἀγαλακτοῖς ἐκκεχασμένο, πρὸς τὸ θέατρον τετραμμένον, ὑπὸ τὸ λογεῖον κεῖμενον« csak *Schönborn* értelmezi 5 oknál fogva más-kép (»Die Skene der Hellenen« a 101. lapon), mely okokat azonban *Müller* nem találja eléggé meggyőzőknek (*Philol.* a 313. l. 23. k. 2. f.), ki azonkívül *Wilberg* fényképeire utal, melyek az atheni Dionysos színház romjait láttatják. Jól ki-vehetni ott a *ὑποσκήνιον* előfalát, szobrokkal (*ἀγαλμάτια*) díszítve, épen úgy, mint *Pollux* mondja. — A *ὑποσκήνιον* általános magyarázata tehát fényesen lett igazolva a leghitelesb tanu, az atheni színház omladéka által; — de azért épen nem valószínűtlen, mit már *Sommerbrodt* sejtített, hogy *ὑποσκήνιον* alatt nemcsak a színpad (*λογεῖον*) alagját, hanem az egész *σκηνή*-épület alatti üregeket is értették. — *Guhl* és *Koner* műve (»Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt. Mit 528 in den Text eingedruckten Holzschnitten. Berlin, 1862.) csakugyan a kőfal alá helyezi a *ὑποσκήνιον*-t; — a 137. lapon ugyanis a *σκηνή* kőfalát láthatni (a *telmissos-i* színpépület romjaiból), — »Die darunter befindlichen Thüren führten in das hyposcenium, wo sich die nöthigen Machinerien usw. befanden.«

*) Azon helyen ugyanis, hol a színháznak épülnie kellett, *kört* vontak, s ez volt a *theatron*-nak belső kerülete.

**) *Schönborn* e hosszat megtalálta a színház alaprajzából, melyet *Vitruvius* ismeretes utasításai szerint készített. (»In Graecorum theatris non omnia iisdem rationibus sunt facienda, quod primum in ima circinatione, ut in latino trigonorum quatuor, in eo quadratorum trium anguli circinationis lineam tangunt. Et cujus quadrati latus est proximum scenae praeciditque curvaturam circinationis, ea regione designatur finitio proscenii, et ab ea regione ad extremam circinationem curvaturae parallelus linea designatur, in qua constituitur frons scenae, per centrumque orchestrae e proscenii regione parallelus linea describitur, et qua secat circinationis lineas dextra ac sinistra in cornibus hemicycli

nézőkörről szoltunkban elmondtuk okát, hogy miért adtak a görögök annak a *hippodrom* és *stadium* idomától eltérő alakot: úgy itt is helyén lesz megérintenünk azt, hogy miért oly hosszú és e mellett oly keskeny a színpad nálók. — Ennek oka, mint azt *Mul-*

centra designantur; et circino collocato in dextra ab intervallo sinistro circumagitur circinatio ad proscenii dextram partem; item centro collocato in sinistro cornu ab intervallo dextro circumagitur ad proscenii sinistram partem. « De theatris Graecorum, az V. k. 7. fejt.). — *Schönbörn* alaprajza (*Müller* igazításiával, I. Philol. 23. k. 2. f. 285—286. lap) szerint tehát *Vitruvius* azt kívánja, hogy a párhuzamos az *ὀρχήστρα* centrumán vagyis azon ponton keresztül vonassék, mely a *προσκήνιον* és a vele szemközt levő legalsóbb üléstől egyenlő távolságban van. Ez a pont az ábrában *p*, és a keresztül menő párhuzamos *a* *h*. Most *h*-ből, mint középpontból *h* *o* sugáralt vonja az *o* ívet, és *a*-ból, mint középpontból, ismét az *o* *s* ívet. Ezen ívek, mondja *Schönbörn*, csak arra valók, hogy a *proskenion* hossza megállapíttathassék; — mert míg *Vitruvius* a *ορχή*

szélességét a négyszögoldal és az érintő által határozza meg, a $\sigma\chi\eta\eta$ hosszáról mitsem szól, de közli az eljárást, melylyel azt megtalálhatni. A mi az *intervallumot* illeti, azt *Müller* a *per centrum orchestrae* vont ($a\ h$) párhuzamoson keresi, melyen három pontot ismerünk; p pontot mint *centrum orchestrae*, továbbá a metszőpontokat a és h . Ennélfogva két *intervallum* van, és pedig *Müller* szerint $a\ p$ mint baloldali, $p\ h$ mint jobboldali. Ha most h -ből $o\ h$ sugárral alkotjuk a körívet, akkor, mivelhogy $o\ h$ sugár valamivel nagyobb $p\ h$ vonalnál, az ív az $a\ p$ *intervallumot* metszeni fogja, — s ha ezen ív x -pontig vitetük, megnyertük azon ívet, melynek *ab intervallo sinistro ad proscenium dextram partem* kellett vonatnia. Épen úgy áll a dolog a körívnek ($o\ s$) a -ból való alakításánál.

lerner mely felfogásból eredő ítélete után mondjuk, — a régiek egész műizlésében feneklik. A mint náluk a képzőművészet az alakokat egymás mellé hosszan (— s nem egymás mögé —) szerette fölállítani; a mint a festészet is az egyes alakokat teljesen körvonalazva szépen egymás mellett kívánta láttatni, s nem igen tűrte hogy az alakok úgy csoportosuljanak össze, miszerint az elüllevők a hátullevőket nagyrészt befödjék: úgy a színpadon is a személyeknek, a hősöknek, néha nagyszámu kíséretökkel együtt hosszú sorban egymás mellett kellett állaniok, hogy ugyanis kiki egyenként világosan és egészen láttassék. Innen a színpadnak is hosszúsága, aránylag csekély mélysége mellett; — s azért nem is lehetett ott hely nagy és zajos díszmenetekre, csatákra s más ily színpadi szemlegeltetésekre. A tragoediáirók különben sem éreztek kedvet ilyesekre, a mint ilyen hatásra-számítás a görög tragoedia csöndes nagyságával és ünnepélyes fönségével, valamint vallásos céljával ellenkezett volna is. (Aeschylus' Eumeniden, griechisch und deutsch von Karl Otto Müller. Mit erläuternden Abhandlungen über die äussere Darstellung und über den Inhalt und die Composition dieser Tragoedie. Göttingen, 1833. Dieterich.)

Miután a σκηρή-t mint épületrészt már ismerjük: lássuk most, hogyan volt az berendezve és az előadandó darabok szellemében díszítve.

A dráma gyors fejlődése és különösen Aeschylus alatt óriási emelkedése szükségét érezte annak, hogy a kezdetben puszta színpad a cselekvény helyét, a jelenetet, ábrázolja: s így vétetett gyakorlatba a színpadfestés (σκηρογραφία). Vitruvius (I. »De architectura« irt művének 7. könyvéhez való előszava 11. pontjában) szerint Agatharchus *) volt az első (Aeschylus idejében), ki jeleneteket festett, és Aeschylus-t mondják névleg a színpad-díszítés feltalálójá-

*) »Primum Agatharchus Athenis, Aeschylus docente tragoediam, scenam fecit, et de ea commentarium reliquit.« (VII. k. Előszó.) E szerint egy munkát is hagyott hátra a »tárlatfestészetéről,« — miből — mint Sommerbrodt mondja (»Das altgr. Theater« von Julius Sommerbrodt. Mit Abbildungen in Holzschnitt. Stuttgart. 1865. a 34. lapon) — valószínűvé lesz, hogy már Agatharchos előtt kezdték azt gyakorolni; minthogy tudvalevőleg a gyakorlat az elméletet mindig néhány lépéssel meg szokta előzni. — Hogy Vitruvius a »scenam facere« alatt csakugyan színpadfestést ért, kitűnik következő szavaiból, melyekben el

nak *). Hogy milyen volt e díszítés, abban eltértek a vélemények. Müller Otto **) (Gr. lit. Gesch. II. a 62. l.) azt véli, hogy a görögök

mondja, hogy *Democritus* és *Anaxagoras* ugyanazon tárgyban írnak, hogyan kell t. i. a színfestésnél eljárni, s hozzáveti: »uti de incerta re certae imagine aedificiorum in scenarum picturis redderent speciem, et quae in directis planisque frontibus sint figurata, alia abscedentia (háttérben), alia prominentia (előtérben) esse videantur.« E szavakkal egyszersmind világosan tétetik említés a távlatról, mely azonban gyöngye oldala maradt a különben nem kis tökélyű görög festészetnek. Helyén látom itt egyúttal megjegyezni, hogy volt idő, mikor komolyan vitatkoztak a fölött, vajon a régiek ismerték-e a távlatot a festészetben? — *Lessing* (Laokoon, a 274. lapon) még azt mondja: »Dieser Theil der Kunst ist den Alten gänzlich abzusprechen.« De miután *Goethe* és kivált *Letronne* (Lettres sur la peinture historique murale) oly mély belátással nyilatkoztak és helyesebb nézeteknek törének útát: kiki tudja már mai nap, hogy *Lessing* ítélete egészen alaptalan. (Bővebben *Schlegel* »Scenographie« című fejezetében a 297. lapon.)

*) Nyomába csakhamar mások is léptek, kik közül hirrekapott színfestő volt az alabandai *Apaturius*, kiről *Vitruvius* 7. könyve 5. fejezetében hosszasan tesz említést. Ez a többi között a káriai *Tralles* városának kised színházában (— in minusculo theatro, quod ἐκκλησιαστήριον apud eos vocitatur —) is festé a színt, — de nagyon czifrán és dagályosan. Midőn erre egy szakértő figyelmeztette volna, ő — belátván hibás eljárását — a díszítményeket újból festette, eltávolítván azokból az oda nem való czikornyát és természetellenes dagályt. (— »Itaque *Apaturius* contra respondere non est ausus, sed sustulit scenam, et ad rationem veritatis commutatam postea correctam approbavit.«) E vonás *Apaturius*-ban eléggé meggyőzhet arról, hogy nem közönséges mázolóval, hanem εἰς ζῆλον törekvő művésszel van dolgunk.

**) A »*Vita Aeschyli*« írója (a 159. kiad. *Ritter*) ugyanis azt mondja: »τὴν δὲ σκηνὴν ἐκόσμησε (καὶ τὴν ὅψιν τῶν θεωμένων κατέπληξε τῇ λαμπρότητι γομφαῖς καὶ μηχαναῖς, βωμοῖς τε καὶ τάφοις, σάλπιγγιν, εἰδώλοις, stb.« *Aeschylus* tehát ellátta a színház díszítményekkel, gépezetekkel; a *prosceniumot* oltárokkal és szobrokkal ékesítette; jelmezekről és zeneszerekről gondoskodott. — Meg kell azonban itt jegyezni, hogy *vita* tárgya volt, vajon a *σκηνογραφία* csakugyan *Aeschylus* alatt vette-e már kezdetét? Mert *Aristoteles* ellene látszik bizonyítani, ki is (Poet. IV. 16.) *Sophokles*-nek tulajdonítja ez érdemet, mondván: »ῥεῖς· (ὁ σκηνογράφος) δὲ καὶ σκηνογράφος Σοφοκλῆς.« (l. *Bernhardy* az 582. lapon). Az ellenmondást *Sommerbrodt* oszlatja el, kinek véleménye ugyanis az, hogy *Sophokles* használta a *σκηνογραφία*-t először; példáját azonban *Aeschylus* szintén csakhamar követte; — különben, — mint helyesen megjegyzi, — *Aeschylus*-nak már *Sophokles* előtt előadott darabjai sem nélkülözték a *σκηνογραφία*-t; mert mint minden művészet, úgy ez is bizonyosan már gyakorlati alkalmazásban volt, még mielőtt tudományosan kezelték volna.

élénk képzelőmű népvén, nem követeltek hű és a részletekig menő utánzást; hanem — »schon eine geringe Andeutung genügte.« — Napjainkban azonban már alig akad e véleménynek követője, mondja Müller A. (Philol. 23. k. 2. f. a 318. l.), és helyesli Schönborn-nak azon állítását, hogy a görögök tényleg illusio-t, csalódást, kerestek és kívántak. Schönborn azután Genelli ellenében (ki szerint a díszítést jobbra a szobrászat és építészet tömör művei, t. i. valóságos szobrok, házak, templomok stb. eszközölték) valószínűvé iparkodik tenni, hogy a díszítést (decoratio) a festészet eszközölte (v. ö. Die Skene der Alten. Lohde. a 6. lapon); habár nem tagadja, hogy egyes tárgyak, mint Aristophanes-nél a philosophusnak égő háza, aztán egyes oltárok, melyeken az áldozat égett, sziklák (p. Prometheus-ban) más módon, mint kép által jelentettek. — Egy más kérdés az volt, hogy a hellenek akarták-e a valóság hű képét a díszítményben visszaadni? Geppert (Altgr. Bühne, 137. lapon) ezt bebizonyítani törekszik; — Hermann, Schönborn kétségbe vonják. Végül az a kérdés, hol volt a díszfal felállítva? Schönborn azt hiszi, hogy az a kőfalhoz volt erősítve, mit Lohde tévesnek bizonyított be. Ugyanez (»Die Skene der Alten« a 7. lapon) a következő — tetszésre talált — véleményt adja, hogy ugyanis a hátsódíszítmény fakeretű színfal volt, mely a kőfal előtt volt fölállítva. Rothmann (»Das Theatergebäude zu Athen« a 13. lapon) más véleményen van. — E pontra nézve teljesen hiányozván az adatok, lehetetlen biztos eredményhez jutni.

Vizsgáljuk most magát a kőfalát a σκηνή-nek. Tíz (görög) színháztervrajzból ötön 5 ajtaja van a köszínfalnak; két odeum-ének 3 ajtaja; azután szabálytalanságok: egy színház kőfala 4 ajtót látat, egy odeumé 6 ajtót és egyé csak egy ajtót. (L. Philol. 23. k. 2. f. a 292. lapon). — Most hadd halljuk, mit mondanak a régiek ezen ajtószámra vonatkozólag. Mind Pollux*) mind Vitruvius**) szavai bizonyítják, hogy három ajtó vezetett a köszínfalon által a színpadra. S mit mondanak a tudósok? Azok sokféle hibát követnek el, habár

*) Τριῶν δὲ τῶν κατὰ τὴν σκηνὴν θυρῶν ἡ μέση μὲν βασιλεῖον ἢ σπήλαιον ἢ οἶκος ἐνδοξος ἢ πᾶν τοῦ πρωταγωνιστοῦ τοῦ δράματος, stb. Julii Pollicis onomasticon ex recensione Immanuelis Bekkeri. Berolini. Anno 1846. Prostat in bibliotheca Friderici Nicolai. l. a 4. (Δ) könyv 124. pontját.

**) »Ipsae scenae suas habeant rationes explicatas ita, uti mediae valvae ornatus habeant aulae regiae, dextra ac sinistra hospitalia stb.« (V, 6.).

mindnyája e két forrásra utal. — Legtöbb csalódást a köszínfal és diszszínfal (Dekorationswand) felcserélése okoz. A különben oly szemes bűvár *Sommerbrodt* is (De Aeschyli re scenica, Pars I. a XIX. lapon) azt mondja, hogy Polluxnak nincs igaza, mert »Prometheus«-ban a háttér egy ajtót sem mutat, és »*Philoktetes*«-re sem illik az ő állítása. De *Pollux* a köszínfalat és nem diszszínfalat értette, mely utóbbin természetesen elmaradtak az ajtók oly darabokban, melyekben rájuk szükség nem volt. Különben a jeles tudós, ki a res scenica körül maradandó érdemeket szerzett magának, legújabb művében (Das altgriech. Theater. Stuttgart, 1865. a 30. és 31. lapon) maga figyelmeztet arra, hogy a *kő-színfal* a *disz-színfaltól* gondosan megkülönböztetessék. *Rothmann* előadása is zavaros. A *disz-színfalnak*, (mondja ő »Das Theatergebäude zu Athen« című értekezésének 12. lapján), rendesen *három* ajtaja van; ez helyes; — de midőn hozzáveti, hogy csak *Kisázsia*ban találtak állítólag *öt* ajtóval színfalromokat; ki nem veszi észre, hogy a szerző elcserélte s egynek veszi a *disz-színfalat* a *kő-színfallal*? — *Schönborn* megint azon hibába esett, hogy *Vitruviusból* iparkodott kimutatni, miszerint a köszínfalnak mind a római mind a görög színházakban *öt* ajtaja volt. (Erről bővebben a Philol. 23. k. 2. f. 299—302.). Pedig *Vitruvius* szavaiból *) (V, 6.) csak azt tanuljuk, hogy az ismeretes három ajtón kívül még két más ajtó van, s hogy e kettő (V, 6.) a szárnyakban létezik. *Pollux*-ból sem tanulunk egyebet, mint hogy a σκηνή három ajtaján kívül még két ajtó nyílt a *prosceniumra*, melyek egészen meg látszanak felelni *Vitruvius* két ajtajának. Nem is kell ezt a két ajtót másutt keresni, mint a *παρασκήνια*-ban, a színszárnyakban. Ezen oldalajtókat magokat is *παρασκήνια* névvel illeték**); másutt *αἱ ἄνω πύργοι* ***) a nevök.

De sok színház köszárnynai nem találtnak ezen ajtók, sőt némely színpadnak szárnyai egyáltalában nincsenek. Így hiányzanak azok *Myra*, *Patara*, *Telmissos*, *Iasos*, *Kibyra* hellen színházaiban. Hol voltak tehát ezen színházakban az oldalajtók? Oly színházak-

*) »Secundum ea loca versurae sunt procurentes, quae efficiunt una a foro, altera a peregre aditus in scenam.« (V, 6.). — »Et unus medius (angulus) contra se valvas regias habere debet, et qui erunt dextra ac sinistra, hospitalium designabunt compositionem, extremi duo spectabunt itinera versurarum.« (V, 6.).

**) Παρασκήνιά ἐστιν εἰσοδοὶ αἱ εἰς τὴν σκηνὴν εἰσάγουσαι. (Bekker. An. 292. 12.

***) Ἀὐτοὶ δὲ καταβάς, ὥσπερ οἱ τραγῳδοὶ, διὰ τῶν ἄνω παρόδων. (Plut. Dem. 34.). Tehát kétféle πύργοι vannak; a színpadra és az ὀρχήστρα-ra vezetőik.

ban fából állíták föl a *παρασκήρια* vagyis szárnyépületeket, melyekben aztán ezen oldalajtók is voltak. (I. Wieseler »Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens« a II. tábla 13. rajzának értelmezését a 19. lapon). Hogy valjon ott, hol a *παρασκήρια* kőből voltak, állítottak-e szintén fából föl színszárnyakat, melyek a kőből épületeket befödtek volna: nem meri eldönteni Müller (Phil. 23. k. 2. f. a 304. lapon). — Ezek után térjünk vissza a görög színi tervrajzokra. Azokban *rendesen* öt ajtót találunk, de mindnyájában hiányzanak a kő-szárnyépületek. Pótolni kellett tehát azokat fa-oldalépületekkel, melyek egyszersmind a kőfal két szélső ajtaját elfödtek; s ezen ajtók aztán összekötötték a kőfal mögötti helyiségeket a szárnyak helyiségeivel.

Miután a kőszínpalat már ismerjük: térjünk most át a kőszínpal előtti fölállított diszszínpal (Decorationswand) vizsgálására.

A diszszínpal, mely álfalnak szintén *σκηνή* volt a neve, a dráma három neme egyikének megfelelőleg volt disztíve; ezt világosan mondja Vitruvius (V, 6.) »Genera autem scenarum sunt tria: unum, quod dicitur tragicum, alterum comicum, tertium satyricum. — Horum autem ornatus sunt inter se dissimili disparique ratione: quod tragicae deformantur columnis et fastigiis et signis reliquisque regalibus rebus: comicae autem aedificiorum privatorum et moeniarum habent speciem, prospectusque fenestris dispositos imitatione communium aedificiorum rationibus: satyricae vero ornantur arboribus, speluncis, montibus reliquisque agrestibus rebus in *τοπειωδῇ* speciem deformatis.« — Ez idézetből azt tanuljuk, hogy a tragoeédiában királyi lakot, palotát mutat a diszfal; a komoeédiában magánépületet; a satyrdramában erdőt, barlangot. — De a három ajtó mindenikének külön is saját jelentése volt. Erre vonatkozólag Vitruvius ezt mondja: »Ipsae autem scenae suas habent rationes explicatas ita, uti mediae valvae ornatus habeant aulae regiae, dextra ac sinistra hospitalia.« (V, 7.) Pollux pedig így szól: (Onomasticon Δ. 124. pont): »Τριῶν δὲ τῶν κατὰ τὴν σκηνὴν θυρῶν ἡ μέση μὲν βασιλεῖον ἢ σπήλαιον ἢ οἶκος ἐνδοξος ἢ πᾶν τὸ πρωταγωνιστοῦν τοῦ δράματος. ἡ δὲ δεξιὰ τοῦ δευτερογωνιστοῦντος καταγωγίον. ἡ δὲ ἀριστερὰ ἢ*) τὸ ἐντελέστατον ἔχει πρόσωπον, ἡ ἰερὸν ἐξηρημέρον ἢ αἰνός ἐστιν. ἐν δὲ τραγωδίᾳ ἡ μὲν δεξιὰ θύρα ξενῶν (vendéglak) ἐστὶ, εἰρητὴ δὲ ἢ λαία.«

*) Ezen ἡ helyett Schönborn i-t ír; Pollux Onomasticon-ának Bekker-féle kiadásában egészen hiányzik.

A középjátó tehát rendesen királyi lakot (*βασιλικόν*) ábrázolt, mint melyből a király, a palotának ura, lépett ki; — míg a másik két ajtó melléképületekbe való bemenetet jelentett. — Nem ritkán azonban a palota helyét egy vele rokondiszítményű templom foglalta el. — Az épületnek csak a külsejét, az elejét, nem pedig a belsejét lehete látni.

Minthogy a most említett diszítményeket a legtöbb esetben magának a cselekvénynek minősége és folyama hozta magával, s így azok úgyszólván állandókká lettek: azért beszélhettek rólok *Pollux* és *Vitruvius* olyképen, mintha csakugyan ezek voltak volna mindig és egyedül használatban. Pedig több színműben másképp kellett diszítve lennie a színfalnak; így *Aeschylus* »*Prometheus*«-ában a Kaukasz zord bérczét kellett a színfalnak ábrázolnia, úgy hogy palotáról vagy általán épületekről itt szó sem lehetett; így hasonlóképen *Sophokles* »*Ajas*«-ában is a jelenetnek elejénte a megtévelyodott hős sátrát, később a tengerpartot kellett szemléltetnie. »Egészen helytelen vagy legalább csak igen kevés színműre alkalmazható *Pollux* szavaiban azon megjegyzés, hogy a középső ajtó a protagonistának tartózkodási helye, az ajtó jobb felől a deuteragonistáé, balról a tritagonistáé. Ezen adat a ránk maradt tragédiák legnagyobb részének szereposztásával nem egyezik, mivelhogy a királyt, ki bizonyosan saját palotája kapujából lépett elő, gyakran tritagonista játszta. *Pollux* itt egyes esetet általános szabálylává akart emelni.« Ezt olvassuk *Pauly Real-Encyclopaedia*ja 1767. lapján a *Witzschel*-től összeállított »*Theatrum*« című czikkben. — Én e pontban inkább, mintsem hogy ok nélkül sületlenséget vessek *Pollux* nyakára, *Hermann*-nal tartok, ki az »*Opuscula*« 1835. évi 6. kötete második részének 173. lapján a már idézett *Müller*-nek az »*Eumenidák*«-hoz csatolt értekezéseit bírálgatván, aligha téved, midőn azt állítja, hogy *Pollux* a »*πρωταγωνιστῶν*« és »*δευτεραγωνιστῶν*« kitételeinél az előadandó személyek rangjára gondolt, s hogy tehát a *πρωταγωνιστῶν* alatt azon színészt értette, ki az elsőrangú személyt (péld. a királyt) játszta; *δευτεραγωνιστῶν* alatt pedig azt, ki rang szerint a második személyt adja elő. — Erre *Witzschelnél* azt a feleletet olvassuk, hogy e szóknak ezen jelentménye nincs bebizonyítva, és hogy *Polluxnál* aligha elfogadható. — Lássuk, mennyi súlylyal bír ezen ellenvetés? — Igaz, *πρωταγωνιστῆν* annyit jelent közönségesen, mint az első szerepet

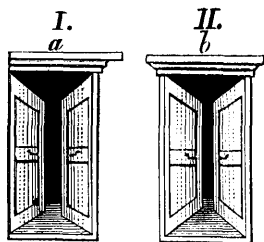
játszani és pedig úgy értve az elsőséget, hogy a koldus szerepe is lehet első, míg a királyé utolsó; de bizony használták a *πρωταγωνιστήν*-t arról is, ki *rangban* az első, és pedig *Pollux* *) előtt már vagy 500 évvel. Ily értelemben vette e szót már Aristoteles (384—322 Kr. el.) »*Πολιτικά*« című munkája utolsó vagyis VIII, (3, 5.) könyvében, mondván: »*τὸ καλὸν, οὐ τὸ θηριώδες δεῖ πρωταγωνιστεῖν.*« — Így használja e szót *Pollux* előtt vagy 50 évvel *Plutarch* **) is (*Ηθικά*, p. 352.) e mondatában: »*Μιὰ ἀρετὴ πρωταγωνιστεῖ πράξις ἐκάστης.*« — Ily értelemben nevezték a hajólegénység fejt is »*πρωταγωνιστῆς τῆς ὑπηρεσίας.*« — Most még csak az a kérdés foroghat fenn, lehet-e *Pollux* »*πρωταγωνιστεῖν*«-jét az idézetben csakugyan *Aristoteles* és *Plutarch* értelmében vennünk? Lehet, sőt kell; ezt kívánja *Pollux* szavainak logikai összefüggése. Az idézetnek nem lehet más értelme mint az, hogy a közéajtó (*τῶν θυρῶν ἡ μέση*) a tragoediában királyi lakot (*βασιλείον*) ábrázol, s ezért abból a legmagasabb, tehát az elsőrangú személy (sok tragoediában a király) lép ki; míg a másik két ajtó alacsonyabb sorsuak számára van. Véleményem szerint még az is nyom valamit a latban, hogy *Pollux* a »*πρωταγωνιστῆς*« és »*δευτεραγωνιστῆς*«-féle kitételeket, mint melyekkel bevett szokás szerint a »*primarium partium actor*«-t és a »*secundarum partium actor*«-t illették, idézetünkben — hogy félre ne értsék — kerüli és az illető főnév helyett inkább az igének participiumát (t. i. »*πρωταγωνιστοῦν*« és ismét »*δευτεραγωνιστοῦντος*«) használja; úgy hogy tulajdonképen *πρωταγωνιστῆς* és *δευτεραγωνιστῆς*-ről itt nincs is szó, hanem *πρωταγωνιστοῦν*-ről és *δευτεραγωνιστοῦν*-ről foly itt a beszéd. Ezt *Witzschel* észre nem vevén, félreértette az idézetet, mi bizonyára nem *Pollux* hibája ***).

*) Julius Pollux a 10 könyvből álló »*Onomasticon*« szerzője Commodus császár idejében élt.

**) Plutarchus, a »*Βίοι παράλληλοι*« és az »*Ηθικά*« írója Hadrián alatt 120. halt meg Kr. után.

**) Rég volt ez már saját véleményem, midőn »nagy későn« kezemhez kapom a *Philologus* 23. kötetének 2. füzetét, hol a 321. lapon nagy megelégedésemre ezeket olvasom: Genaueres Eingehen erfordert die Anmerkung (t. i. a 18. jegyzet *Schönborn* »*Die Skene der Hellenen*« című munkájában), welche sich nach einer schlagenden Polemik gegen mehrere Vorgänger zur Erklärung von Poll. IV, 124. wendet. *Schönborn* liest die Worte, welche die Mittelthür betreffen, also: *βασιλείον ἢ σπηλαιον ἢ οἶκος ἑνδοξος ἢ πᾶν τὸ πρωταγωνιστοῦν τοῦ δράματος*; und erklärt sich nach dieser Lesart mit Recht für einen Anhänger der

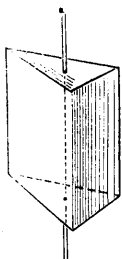
A három ajtóval ellátott díszfalra vonatkozólag érdekes tudni, hogy *Wieselernek* »*Theatergeläude und Denkmäler des Bühnenwesens*« című munkájában a rézmetszetek a díszszínfalat és különösen a középjátót több ábrában szemléltetik. Figyelemre méltó tekintetben különösen a IX. rézmetszet 15. ábrája, mely egyéb díszitményeken kívül egy félig nyílt ajtót is mutat, melyre vonatkozólag *Wieseler* a 62. lapon (15. pont alatt) ezt mondja: »die Thür, welche man auf der Bühne gewahrt, ist gewiss nicht als Eingang zu einem der Paraskenien, wie Jemand gemeint hat, sondern als die Hauptthür an der eigentlichen Skene zu betrachten. Diese Hausthür öffnet sich nach innen, wie es bei Privathäusern gebräuchlich war, sowohl in Griechenland als auch in Rom.« — Csekély véleményem szerint épen nagyon kétséges, hogy valjon csakugyan a középjátót ábrázolja-e? legalább a rajzból (I.) ítélve inkább oldalajtónak kellene tartani; ha középjátó volna, akkor az ajtófölötti párkánygerendának (a) olyannak kellene lennie, milyen az a II. ábrán (b). — A XI. rézmetszet első ábrája egy igen cifra középjátót szemléltet; az ábra ugyan római színpadot mutat, de legalább sejteti a görög színpad mikénti díszítését is. — A XIII. rézmetszeten egy színezett ajtó ötlik szemünkbe, mellette egy áldozatotartó, melyre két alak épen áldozatot rak. Az

Schneider'schen und *Hermann'schen* Ansicht, derzufolge die Worte πᾶν—δράματος bedeuten sollen »*Alles, was die vornehmste Rolle hat; alle hohe Personen vorstellende Schauspieler.*« *Schönborn* fügt richtig hinzu: »... er (*Pollux*) bestimmt, wie deutlich aus dem hervorgeht, was er von der dritten Thür sagt: »ἐν τῷ ἐστῶτιον ἔχει πρόσωπον«, ihren Rang in Rücksicht auf den Ort der Handlung und er bedient sich demgemäss des neutrums τὸ προταπώνιστρον im Gegensatze gegen andre Sachen.« — Richtig ist auch die Bemerkung: »Es bedarf wohl kaum der Erinnerung, dass *Pollux* hiebei nur an die Personen denkt, die der Handlung des Dramas zufolge eine Wohnung und zwar eine vom Haupthelden des Stückes abgesonderte am Orte des Schauplatzes haben müssen.« — Egy füst alatt megemlítem Witzschelnek egy igen győnge következtetését. Szavai (*Pauly, Theatrum*, 1767. lap) így szólnak: »Fünf Thüren in der Skenenwand erwähnt kein anderer Schriftsteller, und wenn in den Ruinen einiger Theater fünf Thüren bemerkbar sind, so haben die beiden äussersten, **wahrscheinlich** aus der σκηνή in die Parascenien geführt und können **daher** nicht die von *Pollux* bezeichneten sein.« — Különös! — csak talán és mégis tehát! — Hogy különben is, mi minden hamis ezen idézetben, azt a mondottak után szükségtelen fölemlíteni.

egész egy falfestmény, mely *Cyreneben* egy barlangban találtatott s melyről *Pacho* (*Relation d'un Voyage dans la Marmarique, la Cyrenaïque etc. Paris, 1827. a 49. lapon*) így szól: »Elle est taillée dans le flanc d'un ravin de la Nécropolis de Cyrène; elle offre plus de richesses monumentales à elle seule que toutes les autres ensemble.« (B. Wieseler »*Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens*« a 100. lapon).

A diszfalon kívül, mely csak igen ritka esetekben változtatta díszítményeit valamely darab folyama alatt, a színpad jobb és bal oldalán egy-egy háromoldalú forgatható hasáb is volt. E hasábok

neve *περίακτοι* és állítólag könnyű fából készültek és színezett vászonnal voltak bevonva; jelenetváltozás-kor könnyűséggel lehetett azokat a padolatba eresztett csap körül forgatni*). Ezen forgák mindenik síklapja mást-mást ábrázolt**). — Pollux rólok így ír (*A*, 126.): *παρ' ἑκάτερα δὲ τῶν δύο θυρῶν τῶν περὶ τὴν μέσην ἄλλαι δύο εἶεν αἱ, μία ἐκατέρωθεν, πρὸς αἷς αἱ περίακτοι συμπεπήγασιν, ἣ μὲν δεξιὰ τὰ ἔξω πόλεως δηλοῦσα, ἣ δ' ἐτέρα τὰ ἐκ πόλεως, μάλιστα τὰ ἐκ λιμένος καὶ θεοῦς τε θαλαττίους ἐπάγει, καὶ πάνθ' ὅσα ἐπαχθέστερα ὄντα ἢ μηχανὴν φέρειν ἀδυνατεῖ.* — Ezen idézetből, akár vonatkoztatjuk azt a *ἡ μέρ-τ Schönborn*-nal (»*Die Skene der Hellenen*« a 72. lapon) az oldalajtókra, akár *Hermann*-nal a forgákra, — azt tanuljuk, hogy a messze földről jövők a színpad jobb oldalán léptek föl; a közelből, tehát hazulról jövők a színpad bal oldalán jelentek meg. — De most az a bökkenő, hogy hát melyik a jobb, s melyik a bal oldala a színpadnak? *Sommerbrodt* (*De Aeschyli re scenica. Pars I. a*

*) E forgák szélességéről és nagyságáról érdekest olvasunk *Schlegel*-nél. (»*Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur.*« Dritte Ausgabe. Leipzig. 1846. az első rész 287. lapján).

**) Nem helyeselhetjük *Sommerbrodt* (*De Aeschyli re scen. a XXI. lapon*) abbéli véleményét (— melyet *Rothmann* »*Das Theatergeb. zu Athen*« a 12. lapon ismételi —), hogy a forgák egyik lapja a tragoediáé, a másik a komoediáé, a harmadik a satyrdrámáé volt volna; mert hiszen akkor forgás által egyszerre a komoedia vagy satyrdráma díszítménye jelent volna meg. (*L. Phil.* 23. köt. 2. f. a 326. lapon). Uggori (*Journ. pitt. des Edifices de Rome anc. Vol. I. a 78. lapon*) hasonlóan mond: *À certain tems il était fermé par des toiles peintes sur lesquelles étaient représentées les trois decorations correspondantes à la Comédie, Tragédie, et Pastorale.*

XXI. lapon) egészen egyszerűn így fejtí meg e kérdést: »dextra autem et sinistra in re scenica ea dicuntur, quae spectatoribus ad dextram sunt et ad sinistram.« — De ez, — mint Müller helyesen megjegyzi (Philol. 23. k. 2. f. a 322. lapon), hamis, mint az *Pollux*-nak a *πάροδοι*-ról szóló következő szavaiból ki is derül: (A, 126.) *τῶν μέντοι παρόδων ἡ μὲν δεξιὰ ἀγρόθεν* (*Schönbörn* szerint *ἀγορῇθεν* *) *ἡ ἐκ λιμένος ἡ ἐκ πόλεως ἄγει. οἱ δὲ ἀλλαχόθεν πεζοὶ ἀφικνούμενοι κατὰ τὴν ἐτέραν εἰσίσσιν.*» Ime, ez idézet szerint épen megfordítva a városból jövők jobb felől lépnek föl, míg az előbbi idézet szerint az *ἐκ πόλεως* jövéket a *spectatores* balfelől látták megjelenni. Véget vet Müller szerint a zavarnak *Schönbörn*, ki is (»Die Skene der Hellenen« a 73. lapon) azt állítja, hogy a forgák állása, minthogy a színpadon vannak, a színész álláspontja után ítélendő meg, a *πάροδοι*-é pedig a *spectatores* álláspontjából. Ennélfogva a bal forga — a nézőkörből tekintve — távoli vidéket, a jobb forga honi vidéket szemléltetett.

De még van itt egy fogas kérdés, hogy t. i. azok a *πάροδοι*, melyekről *Pollux* a most közlött idézetben szól, a színpadra vagy a kartérre vezettek-e? — *Lohde* (»Die Skene der Alten.« Berlin, 1860. a 11. lapon) a *πάροδοι* alatt itt a színpadra szolgáló oldalbejárásokat érti, minthogy *Pollux* az egész pontban a színpad részeitől beszél csak. Ugyanezen véleményt adta már *Witzschel* is (*Theatrum*, a 1768. lapon, *Pauly Real-Encyclopädie*) ilyképen: »Ezen *πάροδοι*, mint a dolog maga és *Vitruvius* világos szavai — *aditus in scenam* — mutatják, nem az alsók, a kartérre vezető bejáratok, hanem a felsők, közvetlenül a szárnyépületekből (*παρὰσκήνια*) a színpadra szolgáló bejárások, *αἱ ἄνω πάροδοι*, mint azokat *Plut. Demetr.* 34. nevezi.« — *Schönbörn* (»Die Skene der Hellenen, 20. Anm.«) ellenben azt vitatja, hogy itt a *αἱ κατὰ πάροδοι* vagyis a kartérre vezető bemenetekről van a szó; mert ha ezek a színpadra nyílóak vagyis a *αἱ ἄνω πάροδοι* volnának, akkor *Pollux* képtelenséget tanított volna; hogyan jelenthet ugyanis az egyik *πάροδος* idegen földről való érkezést, míg a közvetlenül mellette levő forga honi vidéket szemléltetett, és viszont? — »Zum Überflusse (?) geben noch die

*) Minthogy *Vitruvius* azt mondja: »secundum ea loca versurae sunt procurentes, quae efficiunt una a foro altera a peregre aditus in scenam« — (V. k. 6. f.): azért *Schönbörn* sejtí, hogy az »a foro«-nak megfelelőleg *ἀγορῇθεν* (az *ἀγορά*-ból) és nem *ἀγρόθεν* a helyes olvasás. (L. bővebben *Philol.* 23. köt. 2. f. a 323. lapon).

bei Poll. IV, 5. 127. folgenden Worte: *εἰσελθόντες δὲ κατὰ τὴν ὀρχήστραν ἐπὶ τὴν σκηνὴν ἀναβαίνουσι διὰ κλιμάκων* den deutlichsten Beweis an die Hand, dass nur von den Eingängen zur Orchestra die Rede ist.« (L. Philol. 23. k. 2. f. a 323. l.). Habár eszem ágában sincs ily homályos kérdésben elhamarkodva ítéletet hozni: mégsem titkolhatom el, hogy én épen nagyon helyesnek találnám, ha *Pollux* azt tanítaná: »dass der eine Eingang von der Fremde her führen, die unmittelbar daneben befindliche Periakte aber Gegenstände aus der Stadt, also der Heimath, darstellen soll und umgekehrt.« Vagy olyan furcsa s képtelen-e, hogy az idegen földről való jövetet jelentő *παροδος* mellett közvetlenül egy a honi vidéket ábrázoló forga van? Nem látszik-e ez inkább egészen természetesnek? Vagy hogyan képzeljük magunknak másképp az *ἄνω παροδοί* és a *περιακτοί* viszonyát egymáshoz, ha nem úgy, hogy az idegen földről a *παροδος*-on keresztül jövő színésznek *megérkeztét a szülőföldön* az illető *περιακτος* jelentse? s viszont, hogy a szülőföldről (a másik *παροδος*-on által) jött színésznek *megérkeztét idegen földön* a másik — idegen földet ábrázoló — *περιακτος* adja tudtára a nézőknek? — — — S ha így fogjuk föl a dolgok állását, kérdem: hol van ellenmondás *Pollux* idézett szavaiban, sőt nem kellett-e *Pollux*-nak, midőn a *παροδοί*-ről azt mondta: *ἢ μὲν δεξιὰ ἀγρόθεν ἢ ἐκ λιμένος ἢ ἐκ πόλεως ἄγει **). *οἱ δὲ ἀλλαχόθεν περὶ οἱ ἀφικνούμενοι κατὰ τὴν ἑτέραν εἰσίσαιν*, — a *περιακτοί*-ről épen megfordítva helyesen mondania: *ἢ μὲν δεξιὰ ταῖς πόλεως δηλοῦσα, ἢ δ' ἑτέρα ταῖς ἐκ πόλεως*.? — — —

A mi azt illeti, hogy mért jelentett a jobboldali *παροδος* vidékről való megérkezést, a baloldali pedig a városból vagy környékéből való megérkezést: az onnan van, mert az atheni színház az *ἀκρόπολις* déli lejtőjére volt építve, (l. Kiepert vagy Forbiger »Atlas«-ában Athenae tervrajzát) úgy hogy a nézőknek a város legnagyobb része és a kikötő jobb kézre esett, Attika földje pedig balkézre **).

*) Nun bestand die Heimath der Athener im weitesten Sinne 1) aus der Stadt, 2) aus dem Hafen, 3) aus den Demen, oder wie sie bei Aristophanes meistens heissen, den *ἀγροί*; — mondja magyarázólag Müller (Philol. 23. kötet 2. f. 323. lapp).

**) Hibásan van ez Pauly Realencyclopaediája 1769. lapján így advá: »Das Theater in Athen war nämlich so an die Südseite der Akropolis angebaut, dass die Zuschauer den grössten Theil der Stadt und den Hafen zur linken, das Land Attika aber fast ganz zur rechten Hand hatten.« — Ez idézetre vonatkoz-

— Az atheni színház tervrajzával átvették ezen meghatározást más városok is, s így csakhamar szabálylá lett, hogy a jobboldali belépés az idegen földről való megérkezést, a baloldali pedig a városból való megérkezést jelentette — más színházaknál is. Ez által az volt nyerve, hogy a nézők, minthogy már magokkal hoztanak bizonyos föltételezett helyi ismereteket a történetdökhöz, a régi drámában sokat első látásra megmagyarázhattak magoknak, minek különben a cselekmény fejleményéből csak lassanként juthattak volna tudomására.

Hogy visszatérjünk a forgákra, mondva volt azokról, hogy jelenetváltozáskor egy csap körül forgattattak. *Pollux* idevágó szavai ezek: »*εἰ δ' ἐπιστραφεῖεν αἱ περίακτοι, ἢ δεξιὰ μὲν ἀμείβει τὸν τόπον* *), *ἀμφοτέρω δὲ χώρῳ ὑπαλλάττουσιν.*« (Onom. I, 126.) — A *χώρα*, — mint *Schönborn* (»Die Skene der Hellenen« a 207. l.) *Pollux*-nak ezen szavait magyarázólag mondja, sok *τόπος*-t foglal magában; a *χώρα* az egész, a *τόποι* annak részei. Így tehát *Pollux* azt tanítja, hogy ha a jobboldali *περίακτος* (tehát az a *τὰ ἔξω πόλεως δηλοῦσα*) forgattatott, akkor csak a *τόπος* változott meg a *χώρῳ*-ban **), a jelenet maga megmaradt; p. ha valamely istennek kellett

lag *Rothmann* (»Das Theatergebäude zu Athen« a 13-dik lapon) ezt mondja: »A. Witzschel's Irrthum in Pauly's Real-Encyclopaedie Art. Theatrum S. 1769, welcher auch in dessen Vorschule zum Studium der griechischen Tragiker (Jena, Mauke, 1847. 186. S. 8.) S. 144. übergegangen ist, beruht lediglich auf einer Verwechslung der Standpunkte. Dem Wortlaute nach zu urtheilen, ist das daselbst Gesagte aus O. Müller's Lit. Gesch. II, 51. entnommen. Dieser sagt aber ausdrücklich: »Das Theater von Athen war so an die Südseite des Burgfelsens angebaut, dass man auf der Bühne stehend den grössten Theil der Stadt und den Hafen links, das Land Attika aber fast ganz rechts hatte« usw. Dabei hat jedoch W., indem er den gewöhnlichen Standpunkt von den Zuschauern aus substituirt, verabsäumt nunmehr ebenfalls umzukehren, was dort rechts und links heisst.

*) Figyelmeztetek arra, hogy az általam használt — Bekkernek gondos recensiójából kikerült — kiadásban (J. Poll. Onom. Ex rec. Im. Bekkeri. Bero. lini. 1846. Nikolai) e mondat így szól: »*ἢ δεξιὰ μὲν ἀμείβει τὸ πᾶν, ἀμφοτέρω δὲ χώρῳ ὑπαλλάττουσιν.*« Ha ez a *τὸ πᾶν* helyes, akkor természetesen más magyarázat kívántatik ide. Csodálom, hogy ez a *τὸ πᾶν* mindenkinek, még a *Philologus*-nak is egészen kikerülte figyelmét.

**) Ez a jobbfelüli forga a *τὰ ἔξω πόλεως δηλοῦσα* levén, nem lehet helyes, mit Pauly Real-Encyclopaediájában Theatrum alatt az 1767. lapon olvasunk: »Er will damit sagen, dass wenn die rechte Periakte gedreht werde, ein anderer Theil der Stadt zum Vorschein komme stb.«

váratlanul megjelennie*), akkor — mint *Schneider* (das att. Theaterwesen. Weimar, 1835. Nro. 113.) mondja — egyet fordítottak a *περίκλιτος*-on, hogy felhőt mutasson; vagy midőn a »Halottáldozatvivők«-ben (*Χορηφῶται*) forgatták, hogy *Agamemnon* sírja tűnjék a nézők szemei elé; — ha pedig mind a kettőt forgatták egy időben, akkor a *χώρα* változott meg, s egészen más vidéket, egészen más országot lehetett látni; szóval új jelenet támadt, melynél a háttérnek is meg kellett változnia.

Mielőtt odább mennék, megemlítem, hogy egy-két színházban a kutatók — állítólag — nyomára is jöttek azon helyeknek, hol a forgák állottak. Így olvasom *Wieseler*-nél (»Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens« a 26. lapon): »Man sah in den Löchern noch eiserne Zapfen, welche die Überreste eines hölzernen Balkens trugen«**); és *Mazois* ugyanezen hamvaiból kikelt Pompeji színházáról (»Les Ruines de Pompéi« a 63. lapon) a forgákra vonatkozólag ezt írja: »C' était sans doute sur ces pivots que l'on appuyait et que l'on manoeuvrait la scena versilis ou les trigones mobiles.« — *Hadrian* nyaralójának színházában *Tibur* mellett szintén fölfedezték — állítólag — azon üregeket, melyekben a forgák csapja nyugodott.

És most egy híres és fontosságával tán minden mást fölmúló kérdéshez értünk, mely ugyanis abban áll, hogy valjon a színészek honnan jöttek a színpadra s merre távoztak onnan? — *Genelli* (»Das Theater zu Athen«) azt állítja, hogy a színészek azon esetben, ha nem léptek ki a díszfal egyik ajtajából, útjokat a színpadra rendesen a kartéren keresztül vették. Hasonlót mond

*) — Secundum autem spatia ad ornatus comparata, quae loca Graeci *περίκλιτος* dicunt ab eo, quod machinae sunt in iis locis versatiles trigonoe, habentes in singula tres species ornationis, quae cum aut fabularum mutationes sunt futurae, seu *deorum adventus cum tonitribus repentinis*, versentur mutantque speciem ornationis in frontes: secundum ea loca versurae sunt procurrentes, quae efficiunt una a foro altera a peregre aditus in scenam. (Vitruv. V. k. 6. f.). Schönborn tévedni látszik, midőn azt gondolja (»Die Skene der Hellenen« a 39. lapon), hogy a *περίκλιτος* forgatása által az istenek váratlan megjelenését kísérő mennydörgés is előidéztetett.

**) *Wieseler* ezen idézetet hazánkfiának, *Agyagfalvi Goró László*-nak (csász. kir. kapitánynak a hadi földmérő seregnél) következő művéből veszi: »*L. Goró's von Agyagfalva Wanderungen durch Pompeji*. Wien, 1825.« — (E műre *Wieseler*, egyetemi tanár Göttingában és a görög színügyben a legnagyobb tekintélyek egyike, többször hivatkozik).

Schlegel is (1. Vorlesungen über dramatische Kunst, az 57., 199., 312. lapon). *Tölken* ellenben *Sophokles »Antigone«*-jének Berlinben adatásakor *) egy értekezésben azt vitatta, hogy a színészek nem a kartéren keresztül jutának a színpadra. (Über die Antigone des Soph. und ihre Darstellung auf dem Potsdamer Schlosstheater. 3 Abhh. von A. Böckh, E. H. Förster, Fr. Förster. Berl. 1842.). *Tölken* ellen *Geppert* a régibb nézet védelmére bocsátott ki egy röpiratot (»Über die Eingänge zu dem Proscenium und der Orchestra des alten griechischen Theaters, von E. Geppert, Doct. phil. Privatdocent an der Universität zu Berlin. 1842.), mely ugyanis azon kérdéssel foglalkozik: »ob man anzunehmen habe, die auf der attischen Bühne auftretenden Personen hätten in der Regel ihren Weg über die Orchestra und die Freitreppe genommen, welche dieselbe mit dem Proscenium verband, oder ob es richtiger sei zu glauben, dass sie, wie es bei uns geschieht, von der Seite unmittelbar auf die Bühne getreten seien, wenn sie nicht etwa aus dem Hintergrunde derselben kamen.« (1. a 3. lapon). *Geppert* öt — egyenkint (a tra-goediáirók műveiből vett példákkal) fölvilágosított — okból ragaszkodik azon nézethez, hogy a színészek rendesen a kartéren keresztül léptek a színpadra. Ezen okok a következők: 1) Mert sokkal hatásosabb, ha a színésznek a kartéren keresztül kellett a színpadra lépnie. »Der schicksalschwere Schritt eines Sehers, wie Tiresias, das sorgenvolle Zögern des Hämon, der unheilverkündende Gang eines Boten und alle jene verschiedene Nuancirungen, die der Charakter der auftretenden Person mit sich brachte, wurde vernichtet oder mindestens sehr geschwächt, wenn man den Kommenden jenen weiten Gang **) durch die Orchestra und über die Freitreppe abschnitt und sie ohne Weiteres aus den Coulissen auftreten liess; (a 7. lapon); 2) mert a színészek megjelenésökor gyakran a *kart* szólítják meg, holott a színpadon is vannak személyek, kik közelebb voltak hozzájuk, ha t. i. csakugyan a szárnyakból léptek ki a színpadra. Például (a többi között) fölhozza azon jelenetet »*Oedypus*

*) Midőn t. i. IV. Frigyes Vilmos, porosz király, 1841. okt. 28. *Sophokles*-nek *Antigone*-jét *Potsdam*-ban előadatta.

**) Ha a színészeknek — a nehézkes *κόθορος* miatti — idomtalan járására gondolok (1. *Wieseler*nél a VII. és VIII. rézmetszetet), szívesen elengedem részemről nekik e hosszú út fáradsalmait.

király«-ból, melyben egy hírnök lép föl, ki is azonnal a karhoz fordul e szavakkal (924. vers):

»ἄρ' ἂν παρ' ὑμῶν, ὃ ξένοι, μάθοιμ' ὅπου
τὰ τοῦ τυράννου δώματ' ἐστὶν Οἰδίπου;
μάλιστα δ' αὐτὸν εἶπατ', εἰ κάτισθ' ὅπου.«

Föltünőnek találja Geppert, hogy a hírnök, ha csakugyan e szavakat a színpadon mondotta, nem intézte azokat *Jokaste*hez, ki hiszen sokkal közelebb volt hozzá, mint a *kar*, minthogy a hírnök megjelenésekor *Jokaste* a színpadon állott. — Hogy ez természetesebb volt volna, abba én is egyezem; de ki nem tudja, hogy (Geppert saját szavaival élve) »wie weit die Griechen überall in der Kunst von dem entfernt waren, was wir gemeinhin Natürlichkeit nennen?« (L. a 7. lapon). Aztán viszont a *kar* is gyakran előbb látja meg a föllépőt, mint a színpadon állók. Például hozza azon jelenetet *Geppert* (a 26. lapon), melyben *Teukros* barátjának hullája mellett áll és a *kar* így nógatja: (1040. *Álcs*.)

μὴ τεῖνε μακρὰν, ἀλλ' ὅπως κρύψεις τάφῳ
φράζου τὸν ἄνδρα, ᾧ τι μνηθήσῃ τάχα.
βλέπω γὰρ ἐχθρὸν φῶτα, καὶ τὰχ' ἂν κακοῖς
γελῶν ἃ δὴ κακοῦργος ἐξέκοιτ' ἀνήρ.

De *Teukros* őt még nem látja, kérdi tehát:

τίς δ' ἐστὶν, ὅστιν ἄνδρα προσλείσεις στρατοῦ;

Mire a *kar*: »Μενέλαος, ᾧ δὴ τόνδε πλοῦν ἐστείλαμεν. Ezalatt *Mene-laos* megérkezett, úgy hogy *Teukros* is látja már őt: — ὁρῶ, μαθεῖν γὰρ ἐγγὺς ὢν οὐ δυσπετής.

Ez idézetnél azt lehetne kérdezni, hogy hátha a *kar* sem látta *Menelaust* előbb és csak úgy mondta, hogy látja színpadi módon? Ki fogja hinni p. hogy *Danaus* a »*Segélykérők*«-ben csakugyan látja a magas tengert és rajta az aegyptusi hajót legénységével együtt, a mint pedig *Danaus* világosan mondja és pedig jóval a hírnök megérkezte előtt?

Harmadszor: gyakran történik, hogy egyik színész a másikat meg nem látja, miből *Geppert* szerint (a 28. lapon) következik, hogy mindkettő nem lehetett a színpadon, hanem az egyiknek olyankor a kartéren kellett lennie. Példát talált erre *Geppert Sophokles* »*Antigone*«-jében. Egy hírnök elmondja ott urának gyászos halálát

a kar előtt; mire beszédét végzi, megjelenik *Eurydike*, ki nem a hírnökhöz, hanem a karhoz intézi beszédét, »ein deutlicher Beweis, wie es uns scheint, dass jener Bote bei seinem Auftreten nur in der Orchestra stehen kann, da ja Eurydike sonst nicht den Chor deshalb hätte befragen können.« — Nekem ez nem látszik oly világos bizonyítéknak; a színpad ugyanis — mint már tudjuk — szerfölött hosszú volt; ha tehát a hírnök a színpad egyik végén állott és *Eurydike* a másik végén lépett föl, akkor bizony ez utóbbi sokkal közelebb volt a karhoz (kivált ha a kar állványát a színpadhoz közel állónak gondoljuk), s így azt — mint közelebbit — kellett tehát *Eurydikenek* megszólítnia.

Fölöslegül még hozzátehetem, hogy — véleményem szerint — hatásosabb is, ha *Eurydike* aggodalmas és gondterhelt szívvel a színpadon megjelenve az annyira várt követet nagy tájában elejénte észre sem veszi és a kartól kér fölvilágosítást, mely kar ügyis minden mozzanatát a cselekvénynek részvételével kísérni szokta; hatásosabb, mondom, ez; mint ha azonnal megpillantván a hírnököt, *modern* színi praxis szerint lázasan megrohanta volna, hogy mondja, beszélje el neki a történeteket.

Negyedszer: a föllépők olykor panaszkodnak, hogy meredek az útjuk; névszerűen *Eurypidesnél* három hely ilyen panaszokkal teljes. *Geppert* szerint ezen meredek út nem lehetett más, mint a kartérből a *λογέιον*-ra vezető lépcső. Véleményem szerint p. az *Ion*-ból *Geppert*-től idézett helyen (l. 734.) a lépcső inkább a színpad háttérében levő templomba vezetett föl — a színpadról. A házaknak, templomoknak, palotáknak a színpad háttérében szintén lehetnek lépcsőik: s így a jajgatások az út meredeksége fölött ezek miatt eshettek.

Ötödször: némely cselekvényekről teljes lehetetlennek látszik, hogy másutt történhettek, mint a kartéren. A »*Segélykérők*«-ből idézett helyet illetőleg (816—855. versig) lehet valami a dologban. De ilyes egyes esetet eltérésnek lehetne tekinteni a szabálytól.

Ezen öt ok előadása és bővebb fejtegetése után *Geppert* (a 31. lapon) így szól: »Ist nun durch alle diese Umstände das Auftreten der handelnden Personen in der Orchestra ausser Zweifel gesetzt, (?) so bleibt uns noch zu zeigen übrig, dass in manchen Stücken wenigstens in der That kein anderer Weg auf die Bühne führte, als eben der genannte.«

De midőn eddigi észrevételeim is inkább eszmecsere, mint bírálat akartak lenni: annyival inkább tanácsos lesz végét szakítani a véleményezésnek, mert a Philologusban (23. k. 2. f. a 326. lapon) világosan olvassuk: »Schönborn giebt, namentlich in Anm. 23. eine *schlagende* Kritik sämmtlicher Gründe und erklärt p. 20: »ich sehe es demnach für unzweifelhaft an, dass die Schauspieler in den hellenischen Theatern *regelmässig* nur aus den auf der Bühne befindlichen Thüren her eingetreten sind; die wenigen Ausnahmen (*tehat mégis vannak!*) aber von dieser Regel, welche sich wahrnehmen lassen, erregen keine Zweifel in dieser Beziehung, sondern zeigen vielmehr, wie streng man an der Regel festgehalten hat.« *Sommerbrodt* határozottan — minden megszorítás nélkül — állítja, hogy a színész *soha* a kartérre nem lépett; szavai (das altgriech. Theater a 30. lapon) ezek: »Wir betrachten zunächst die Skene, die den Schauspielern angehörte, und nur in den seltenen Fällen auch vom Chore benutzt wurde, wo derselbe, wie in den Eumenyden des Aeschylos*), die selbstständige Rolle eines Schauspielers vertrat. Wenn aber auch der Chor bisweilen auf der Bühne auftrat, so *steht* es doch andererseits *fest*, dass der Schauspieler *nie* (?) auf der Orchestra erschien, *die dem Chore gehörte.*«**) — Az eddig mondottak után könnyű belátni, hogy *Sommerbrodt* itt többet állít, mint mennyit be tudna bizonyítani.

Geppert röpirata végszavában (a 45. lapon) ezeket mondja: »Wenn wir zu so vielen Beweisen, die aus dem Innern der Sache selbst genommen sind, noch ein äusseres Zeugniß hinzufügen wollten, so könnten wir auf Pollux (Δ, 127.) verweisen, wo ausdrücklich gesagt wird, dass die *Schauspieler* in die Orchestra eingetreten und die Scene erstiegen hätten; (— *εἰσελθόντες δὲ κατὰ τὴν ὀρχήστραν ἐπὶ τὴν σκηνὴν διὰ κλιμάκων ἀναβαίνουνσι* —). — Igen, *εἰσελθόντες δὲ κατὰ τὴν ὀρχήστραν ἐπὶ τὴν σκηνὴν ἀναβαίνουνσι διὰ κλιμάκων.* — mondja Pol-

*) E nagyszerű színmű elején a látnok eltávozta után megnyílik Apollo delphosi temploma s láthatni borzalmat okozó belsejét a furiákkal, kik csak később lépnek le a színpadról rendeltetésök helyére, a kartérre.

**) Ez a »*Die dem Chore gehörte*« véleményem szerint nem sokat akar mondani; mert hiszen a *színpad* ismét a *színészé* volt (καὶ σκηνὴ μὲν ὑποκριτῶν ἴδιον. Poll. Δ. 123.), s arra mégis föllépett a *kar* is, — melynek pedig *Pollux* (Δ. 123.) szavai szerint csak annyi köze van az *σκηνή*-hez, mennyi köze van a *színmű*nek az *ὀρχήστρα*-hoz.

lux Onom. A. a 127. pontban; — de itt az a kérdés, kik azok az *εἰσελθόντες*? a színészek-e, vagy a karbeliek? — *Schlegel* (Vorlesungen über dram. Kunst I. Th. a 312. lapon) és *Mosen* (»Die Anfänge der Tragoedie« a 26. lapon) *Geppert*tel a színészeket értik alattok; — különben majdnem általános véleménye a tudósoknak mai nap, hogy *Pollux* a karról akarta azt mondani, hogy az lép föl a lépcsőkön a színpadra az *ὀρχήστρα*-ból. De ha ez utóbbi vélemény áll, akkor hát a karnak nem is a kartér, hanem a színpad tartózkodási helye, mit pedig *Pollux* nem akarhatott mondani, ki kevéssel azelőtt azt tanította, hogy »καὶ σκηνὴ μὲν ὑποκριτῶν ἴδιον, ἢ δὲ ὁ ὀρχήστρου τοῦ χοροῦ. — *Pollux* maga egy betűvel sem árulja el, hogy a kart vagy a színészeket érti-e, s azért oly bajos elkészülni e jósdaí homályu szavakkal. Nem is csodálom tehát, hogy *Boeckh* azt a véleményt nyilvánította (I. »Über die Eingänge zu dem Proscenium« a 46. lapon *Geppert*től), »dass sich diese Stelle leicht beseitigen liesse.« És *Sommerbrodt* (I. De Aeschyli re scenica. Pars I. a X. lapon) csakugyan a 109. pontba iktatja be ez idézetet; mely költöztetés ellen *Schönbörn* azonban tiltakozik, ki is *Pollux* szavait így értelmezi: »Der Chor oder die Choreuten steigen von der Orchestra aus auf Treppen zur Skene hinauf, natürlich nur dann, wenn es nöthig ist.« — *Schönbörn* szerint tehát *Pollux* az *εἰσελθόντες* alatt a karbelieket érti, kik a kartérból a színpadra lépcsőkön szoktak volt fölmenni, de természetesen csak akkor, ha szükséges. — Midőn ezen épen oly egyszerű mint éleseszű magyarázatot elfogadom, ugyanakkor a 127. pont e szavait: τῶν μέντοι παρόδων ἢ μὲν δεξιὰ ἀγρόθεν ἢ ἐκ λιμένος ἢ ἐκ πόλεως ἄγει, οἱ δὲ ἀλλαχόθεν πεζοὶ ἀγικνούμενοι κατὰ τὴν ἐτέραν εἰσίσαισι, — most már kész vagyok *Schönbörnnal* a karról és így az alsó bejárásokról (αἱ κάτω πάροδοι) mondottaknak tekinteni.

Hátra volna még az *ἐπισκήριον* kérdése. *Hesychius* szerint: *Ἐπισκήριον τὸ ἐπὶ τῆς σκηνῆς καταχώριον*, — vagyis az *ἐπισκήριον* emelet, »eine Art Oberstock« a színpadon; — mint *Hesychiust* egyhangulag értelmezik. — De még egy régi írónál maradt fenn az *ἐπισκήριον* emlékezete. Ezen író *Vitruvius*, ki V. k. 6. fejezetében a közsínfal emeleteiről és oszlopdíszítményeiről szólván így folytatja: »Item si tertia episcenos futura erit«; stb. VII. k. 5. fejezetében pedig így szól: »praeterea supra eam nihilominus episcenium, in quo tholi, pronai, semifastigia, omnisque tecti varius picturis fuerat ornatus« stb. *Vitruviusnál* is mindkét helyen »emeletet« jelent, a

mint *Reber* az egyik helyen »Stockwerk«-nek, a másikon »oberes Bühnengeschoss«-nak fordítja is *). — Most csak az a kérdés, mire szolgálhatott az az *ἐπισκήριον*? — *Schönbörn* gyanítása (»Die Skene der Hellenen« a 25. lapon) szerint az *ἐπισκήρια* arra szolgálhattak, hogy a cselekvény, ha szükséges, a színpad magasb részeibe is áttétethessék. — A cselekvény odatételét kívánta p. *Aechylus* »Προμηθεὺς δεσμώτης«-e **), mely tragoediában a titán sziklához lánczoltan bűnhődik, míg végre konoksága miatt sziklástul a Tartarosba sülyed. Szükségesek voltak az *ἐπισκήρια* több *aristophanesi* darabban; így p. az *Ειρήνη* című darabban a költő a harmadik jelenet végén az olympot mutatja az istenek lakaival; mire *Trygaeus* egy óriás bogáron az aetheren nyargalva *Zeus* palotája előtt megállapodik és bebocsáttatást kér. — Továbbá szükségesek lehettek ezen *ἐπισκήρια*, hogy rajtok némely gépezeteket föl lehessen állítani és onnan kezelni. Így például az említett »*Ειρήνη*« című darabban, midőn *Trygaeus* a tündérbogáron a magasba nyargal *Ειρήνη*-t, a békeistennőt, keresni, — a *μηχανοποιός*-t, a gépvezetőt, kit *Trygaeus* a 174. versben fölkér (— ὦ μηχανοποιέ, πρόσχε τὸν νοῦν ὡς ἐμέ —), hogy ügyeljen rá, nehogy a magasból lebukjék és nyakát szegje, azt a gépészt én szintén csak az *ἐπισκήριον*-on képzelhetem valahol. — Vagy pedig — hogy még egy példát idézzek a sokból — midőn *Sokrates* (*Aristophanes* »*Νεφέλαι*« című darabjában) egy függőágyban a levegőben himbálódzik (ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον« l. a 225. verset), míg végre a bárgyu *Strepsiadés*hez leereszkedik: — e jelenetet is az *ἐπισκήρια* igénybevételével képzelem magamnak.

Igen ép színfala emeletekkel van *Aspendos* színházának (*Pamphyliában* ***), hol mind a két emelet oszlopokkal volt diszítve, és pedig az egyik joniai, a másik doriai oszlopokkal, mint azt *Texier*-nél (*Nouvelles Annales publiées par la section Française de l'Inst.*

*) L. Des Vitruvius zehn Bücher über Architektur, übersetzt und durch Anmerkungen und Risse erläutert von Dr. Franz Reber, ausserord. Professor der Archäologie in München. Stuttgart, Kraiss u. Hoffmann. 1865.

**) Fordította minálunk *Verséghy Ferencz* (*Aischylos* lebilincselte *Prometheusa*) mythologiai jegyzetekkel. Buda, 1792. A legújabb időben pedig *Zilahy Károly*. (A lánczolt Prometheus Aiszkulosz után. Pest, 1861.).

***) Ezen igen jó karban levő (— igaz, hogy római időben épült —) színháznak érdekes rajzát közlik *Guhl* és *Koner* művök II. r. 162. lapján. — *Texier* szerint: »il ne manque pas une seule pierre à ce bel édifice;« — mi, — ha nem veszszük szórul szóra, — igaz is.

archéol. I. 1. Paris, 1838. a 296. l.) olvassuk: »La scène est ornée de deux ordres de colonnes ionique et corinthien; le rang inférieur a douze colonnes de face: elles sont en marbre blanc veiné de rouge.«

Szükséges volt ezt előrebocsátanom, mert *Schönborn* épen ezen talapatokból indul ki, midőn egy új nézetnek akar elismerést szerezni. *Schönborn* szerint ugyanis (I. »Die Skene der Hellenen« a 22—24. lapon) ezen alapzatok nem voltak oszlopokéi; hanem ezek erkélyeket tartottak, melyeken a szükséges gépek föl voltak állítva. *Schönborn* ezen erkélyekben a *pluteum*-ot*) akarta fölsísmerni: *Lohde* azonban (»Die Skene der Alten« a 4. lapon) kimutatja, hogy »*pluteum*« a *Schönborn* által idézett helyen »oszloptalapzatot«, »*Säulensstuhl*«-t jelent, és nem »erkélyt«, »*Balkon*«-t; — mi különben a *Guhl* és *Koner*-től közölt rajzból is kitűnik, mert láthatni a kőszínfalon az oszloptalapzatoknak megfelelő oszloppárkányokat is, melyek az oszlopokat fölül betetőzték. *Lohde* aztán (könyve 14. lapján) arra figyelmeztet, hogy az *aspendosi* színház szárnyépületein 17 meter magasságban a *pulpitum* fölött egy egy ajtó (*Schönborn* szerint I. 89. lap, *ablak*) találhatik, melyeknek küszöbe alatt két lábnyira a falból két két poczkő áll ki. Ezen a szárnyfalakból kiálló kövek *Lohde* szerint erkélyféléknek maradványai, hová a gépeket állították s honnan azokat kezelték. (A *Guhl* és *Koner* közölte rajzon [a 162. lapon II. rész] két ajtóféle nyílást láthatni egymás fölött a szárnyépület falán.) — *Lohde*, mint látjuk, abban tér el leginkább *Schönborn*tól, hogy az ἐπισκήνα a szárnyfalakon képzei.

Napjainkban azt a kérdést is meghányták többször, hogy volt-e földve a görögöknél a színpad?**) — *Schönborn* (a 95. l.) azon

*) Podii altitudo ab libramento pulpiti cum corona et lysi duodecima orchestrae diametri: supra podium columnae cum capitulis et spiris altae quarta parte eiusdem diametri: epistylia et ornamenta earum columnarum altitudinis quinta parte: *pluteum* insuper cum unda et corona inferioris *plutei* dimidia parte: supra id *pluteum* columnae quarta parte minore altitudine sint quam inferiores: epistylia et ornamenta earum columnarum quinta parte. Item si tertia *episcenos* futura erit, mediani *plutei* summum sit dimidia parte: columnae summae medianarum minus altae sint quarta parte: epistylia cum coronis earum columnarum item habeant altitudinis quintam partem. (Vitr. V. k. 6. f.).

**) Míg a görög színház egészen nyílt, födetlen volt, s legfőlebb a színpadnak volt teteje (?), addig az ᾠδῆϊον, minthogy főleg zene-előadásokra szolgált, tetővel bírt, mely is az ᾠδῆϊον jellemző tulajdona. — Herodes odeuma-nak Athenben (*Guhl* és *Koner* II. r. a 161. l.) cedrusfa-teteje volt. (Ἡρώδης) κέδρον ὀροφῆς τὸν ὄρορον. L. Wieseler Theatergeb. u. Denkm. a 8. lapon).

nézethez hajlik, hogy nem volt földve, és pedig először mert földel nyomára sehol sem lehetett jutni, s aztán minthogy némely nagyobb-szerű gépnek fölül tágas, nyílt térre volt szüksége. — *Lohde* ellenben (a 4. lapon) kimutatja, hogy *Aspendos* valamint *Orange**) színpada tetőzve volt. S csakugyan, az *aspendosiban* még láthatni mindkét szárnyépület falán azon vonalokat, melyek a tető lejtős irányát jelölik. (L. *Guhl* és *Koner* II. r. 162. l.); valamint azon üregeket a második emelet párkánya fölött, melyekben a tető meg volt erősítve. — Ebből bátran gyaníthatjuk tehát, hogy voltak színházak, melyeknek színpada be volt tetőzve; de hogy valjon a tisztán görög színpadok színpada is földve volt-e, — az nyílt kérdés. Igaz ugyan, *Wieselernél* a 60. lapon azon nevetséges jelenetre vonatkozólag, midőn *Chiron Xanthias* üstökénél húzza föl magához egy tetőzött állványra, azt olvasám: »Es liefere uns den Beweis, dass die griechische Scene ein Dach hatte, welches dieselbe vollständig bedeckt haben muss«; — de minthogy ezen tetőzött állvány koránsem a színpadot ábrázolja a fösteményen, hanem inkább egy tetőzött épületet a színpadon**), — azért e régi rajz — keveset mondva — el nem döntheti a kérdést.

Ezek után vizsgáljuk közelebbről *Suetoniusnak* egy helyét, melyet a legújabb időkig nem tudott helyesen értelmezni senki. *Suetonius* leírván *Nero* életrajzában e fejedelemnek galád és az eszeveszettséggel határos tetteit, elbeszéli, hogy olykor abban telt kedve, zenebonát támasztani a színházban; s midőn tettelegességekre került a dolog, akkor ő is — a zavarosban halászni akarván — kövel hajigált a nép közé, s egykor névszerint (óh tragikomikus jelenet!) a praetort is fején találta. — *Suetonius* saját szavai (*Nero*, a 26. fejezetben) ezek: »Interdiu quoque clam gestatoria sella delatus in theatrum, seditionibus pantomimorum ex parte proscenii superiori signifer simul ac spectator aderat. Et quum ad manus ventum es-

*) L. Wieseler »Theatergeb. u. Denkm.« a 22. és 25. lapon. Újabb leírását adja Caristie »Monuments antiques à Orange« (Francziaországban). Arc de Triomphe et Théâtre. Paris, 1856.

**) Hasonló véleményen van Müller is (Philol. 23. köt. 2. f. 312. lap), ki az idézett lapon a színpadra vezető lépcső-rajzokról szólván a végén azt mondja: »IX, 13. (t. i. a 9. tábla 13. rajza Wieselernél) ist die Treppe nicht die Fragliche, sondern eine auf der Bühne von der Strasse zu den dargestellten Baulichkeiten führende.«

set, lapidibusque et subselliorum fragminiibus decerneretur, multa et ipse jecit in populum, atque etiam praetoris caput consauciavit.« Az itt a kérdés, mit kelljen érteni a »*pars proscenii superior*« alatt. *Witzschel* (Pauly Real. E. Theatrum alatt az 1769. lapon) azt mondja, hogy »Dachboden der Scene«; *Schönborn* is oda magyarázza, »dass Nero an Zinnen stand, welche den obern Rand der Skene einfassten.« *Müller* (a *Philologus* 23. kötetének 2. füzetében a 317. lapon) azonban arra figyelmeztet, hogy Nero ily értelmezés mellett mégis túlságos magosan ült volna s ugyancsak kényelmetlenül érezte volna magát a meredek színfal ormán; — s azért tehát *Wieseler* nézetéhez hajlik, mely szerint *Suetonius* a »*pars proscenii superior*« alatt aligha nem értett egy olyan páholyfélét, melyenket *Orange* (Déli Franciaországban), *Bostra* (Sziíriában) és *Otricoli* (Itáliában) színházaiiban a köszínfal közepe táján fülkék alakjában láthatni. (L. »Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bei den Griechen und Römern.« Von Friedrich Wieseler. Mit 14 Kupfertafeln. Göttingen, 1851. — a 25. lapon*) a 7. pontot). Hogy ezen a σκηνή kőfalában levő fülkék előkelőknek páholyai lehettek, azt *Wieseler* előtt már *De la Pise* gyanitá**). Az 1639. megjelent »*Histoire d' Orange*« című művének 18. lapján ugyanis ezt olvasuk: »On voit un parquet relevé contre la muraille, — couvert en voulte (most: voûte), avec un grand siege de pierre, fait en forme de chaire qui estoit (most: était) la place des Consuls ou des Preteurs, apres des Empereurs, ou de leurs Lieutenans et Magistrats, qui y adsistoyent (most: assistaient), pour voir les exercices, et en les autorisans de leur presence destourner (most: détourner) beaucoup d' inconveniens, qui autrement s'y eussent peu glisser. A dextre et a senestre (most: à droite et à gauche) du parquet, contre la mesme (most: même) muraille, s'y voyent des colonnes, avec leurs chapiteaux, et une corniche de marbre noir et blanc richement taillée. Le lieu eminent, où ils sont posés, et la richesse de l' ouvrage sont des marques infaillibles de la dignité de ces places ainsi destinées pour les sieges des personnes plus considerables.«

*) A *Philologus* 23. köt. 2. füz. 317. lapján a 9. sorban ezen lapszám hibásan van közölve. Ott ugyanis olvasandó »(p. 25, zu taf. III, 7.)« e helyett »(p. 15, zu taf. III, 7.).

**) *De la Pise* az első, ki *Orange* színpületét tudományosan megvizsgálta, és pedig következő művében: »Tableau de l' Histoire des Princes et Principauté d' Orange, à la Haye, MDCXXXIX.

Minthogy a legujabb időben *Wieseler* is, a *res scenica* terén a legeslegnagyobb tekintélyek egyike, határozottan állítja: »... die Annahme einer Loge in der Höhe der Skenenwand (a színfal tetején) unterliegt keinem Zweifel« *), — hát nem mertem kételkedni ezen állítás helyességében, ha nem birtam is magamnak kellően megmagyarázni, miként kezelték a régiek akkor (*Lohde* szerint) a szárnyépületek (*παράσκηνα*) erkélyein fölállított gépeiket úgy, hogy ezen — olykor nagyobb terjedelmű — gépek a közsínfal páholyaiban ülöknek a kilátást mégis mindenfelé szabadon hagyták; továbbá az sem volt előttem egészen világos, hogy miként láthattak mégis a közsínfalba épített páholyokban ülők, midőn — tudvalevőleg — a közsínfal előtt egy álsínfal állott. — E kételyeimet azonban utóbb maga *Wieseler* tette fölöslegessé. E tudós ugyanis a rajnai régiségbarátok évkönyveinek 37. kötetében **), visszavonja a *náholyokról* mondott nézeteit és nyíltan kijelenti, hogy ő is kész a különféle színházromokon talált fülkéket *Vitruvius hangfülkéinek* tartani a *hangedények* ***) számára. — S ezzel befejeztem a *σκηνή* ügyében — magyar előzők nélkül — tett bűvárlataimat. — A még hátralevő *ὀρχήστρα*-ról és a színi *gépekről* †) majd alkalmilag.

*) Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bei den Griechen und Römern. Von Friedrich Wieseler. Göttingen, 1851. I. a 25. lap 7. pontját.

**) Mittheilungen des Herrn Prof. *Wieseler*, Major von *Cohausen* und Baumeister *Peters*. Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande, 1864. I. a XXXVII. kötet 57—65. lapján.

***) Hogy mik voltak azok a »hangedények«, arról a »*Theatron*«-ról írt értekezésem 13—20. lapján kimerítően szólottam.

†) Ekközben a *színi gépekről* szintén már értekeztem a következő füzetben: »*A görög színpad gépei*.« Forrástanulmány. Budapest. Nyomatott a magy. kir. egyetemi könyvnyomdában. 1875. (E tanulmány ugyanakkor a budapesti egyetemi főgymnasiumnak 1874/5. évi értesítőjében is megjelent).

Thewrewk Árpád.

A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról.

Bevezetés.

(A kérdés tárgyalásának fontossága és terjedelme).

A sémi ethnographia alapkérdései legujabb időben, mióta egy egészen új, eddig csak részben felfedezett kultúrkörnek, a babylon-assyriainak, emlékei tágitották a látkört, és egyszersmind bővítették a problémák tartalmát, lényegesen módosult alakban lépnek a gondolkodó ethnographus, nyelvész és őstörténethúvár elé.

A régóta már tisztába hozottnak gondolt alapkérdés, melyet ezen értekezésem címében jeleztem, csak most kezdi igazán feltüntetni megoldásának valódi nehézségeit, mióta a kérdés azzal a mozzanattal gazdagodott meg, hogy eddigelé divatos megoldásába, hogyan illeszthető be mindaz, a mit az assyrologok felfedezései alapján, a babylon-assyr őstörténetről tudunk. Azért, úgy gondolom, nem cselekszem fölösleges munkát, ha a hazai tudományos közönség előtt, részint a kérdés mai állásáról szólok, részint pedig a magam részéről is némi új anyagot szolgáltatok, melylyel a magaméból járulok hozzá a kérdés tisztázásához és a látkör bővítéséhez.

A kérdés az: *»Hogyan és mily úton vándoroltak a sémiak, míg a faji életből kibontakozva önálló népegyéniségekké váltak szét?*

A tisztelt olvasó látja, hogy a kérdést csak az *őstörténeti* vándorlásokra vonatkozólag tettem fel. A szoros értelemben vett történelmi idő nem tartozik kérdésünk keretébe; különben szólnom kellene p. o. azon vándorlásokról is, mely a sémiak egy részét Aegyptusba vezette, a hyksosokról, és rokon történelmi eseményekről, sőt még a középkort is magába foglalná akkor kérdésünk terjedelme. Ezek már nem tisztán *ethnographiai kérdések*, hanem már szorosan a *történelembe* tartoznak. Körünkbe csak azon ősvándorlások tarto-

nak, melyek a faj egy közös őshazájából indultak ki. Azért nem szólunk azon vándorlásokról sem, melyeknek czélja *colonisatio* (phoenikiaiak), sem pedig egyáltalában véve nem terjeszkedünk azon eseményekre, melyek folytán a közösségből messze elágazott népek ismét geographice beillesztődnek a faji közösség keretébe (a philisztäusok kérdése). Pusztán az őstörténelem és ethnographia egy elemi és elsősleges kérdése képezi tárgyunkat.

I.

(A régi felfogás. — A vándorlás külső indító oka. — *Arâm* »centre commun de la race.« — 'Éden. — Hamis generalizáció. — *Hehn Viktor*. — A bortermesztés elterjedése).

Szükséges mindenekelőtt jelezni a régi álláspontot, mely legújabb időkig volt kiindulási pontja a sémi ethnographiának. Mint-hogy a régi álláspontnak különféle képviselői, a részletességekben való szétágazás mellett, tulajdonképen egyfelét mondanak, a sok szerző idézése helyett, a régi felfogás eredményeit összefoglalom azok szerint, a mikben egy tudós franczia, *Renan*, ki az előbbi álláspontot a legműveltebb módon adta elő, *) ad kifejezést ezen álláspontnak, és nem vonatkozom némely hosszadalmasabb, a problémát inkább összekuszáló mint tisztázó tárgyalásra, mely német részről jutott a kérdésnek.

A régi álláspont kiindul a Genesis könyvében foglalt ethnographiai adatokból és ezeket historiai kritikával használván fel, körülbelül a következő főeredményekre jut.

A sémi faj őshazája (a bibliai 'Éden), hol még népegyénekké szét nem ágazva éltek együtt a sémiekek, az Euphrates és Tigris folyamok forrása körül keresendő. A legrégibb vizözönutáni historiai adat, az mely az *Ararat* hegyéről szól, Arménia éjszaki része felé vezet bennünket, az *Araxes* partjaihoz, az *Erivan* közelében. Eszerint *Arménia hegységei között volt a sémiekek őshazája*, a Tigris, Euphrates és Cyrus folyók felső mentében. Itt van a bibliai *Úr Kasdim*, honnét a Genesis szerint indul ki *Terach* vándorlása. Ezen

*) *Histoire général et système comparé des langues sémitiques* 4. kiad. (Paris, 1863) 28—41. lap.

tartomány azonos volna az *Arpachshad* névvel, mely a biblia sémi genealogiájában mint személynév (Shem fia) szerepel, de mely valójában országnév = Ἀρχαχίτις, melyet Ptolemaeus Assyriától éjszakra helyez el, a gordyaei hegységek felé, a hol most a kurdok laknak. Innen a terachiták családja délnyugat felé vándorol, átkelvén az Euphratesen, a mely átkeléstől a sémiak egy előkelő része *Ibhrím*-nek neveztetik = a folyamon átkelők.

A vándorlás külső indító okaira nézve eltérnek a vélemények. Renan szerint: »Quoique l'émigration de Tharé nous soit présentée comme purement spontanée, il est naturel de supposer que les causes déterminantes de ce grand fait et d'une foule d'autres mouvements analogues furent la pression des races qui s'accumulaient vers le Caucase, et la création de grandes empires non sémitiques sur le cours du Tigre« a mi aztán Nimrod fellépésével a mint a bibliában van elbeszélve, hozatik kapcsolatba *). *Müller Frigyes* is ilyenféle, ha nem is szorosan bibliai kútfőkből meritett eseményre vezeti vissza a sémiak vándorlását. Ezen tudós ethnographus a *mongol faj* elől való hátrálásnak tekinti az óvilág összes régi népvándorlásait: »Nézetünk szerint« — úgymond — »mindezek előtt ezen faj volt az, mely az óvilágot lakó összes emberiséget indítá vándorlásaira. Ismeretes, hogy az ezen fajhoz tartozó emberek kizárólag nomádok, kiknek összes fennmaradása nyájaik és legelőik sikerétől függ. Csak egy mostoha évnek kellett legelőik frissességét megrontani, vagy egy dögvésznek nyájaikat elpusztítani, hogy ezen erős csapatok kényszerülve legyenek a szomszéd határaiha hatolni és őt lakhelyéből kiszorítani. Ez által ez az utóbbi a maga részéről arra szorúlt, hogy az ő szomszédját üzze el, úgy hogy a különböző néptörzsek, valamint egy lejtő síkon levő homokhatár, a melynek csak egy szemecskéje indult mozgásnak, mindenfelé elszoródtak. Képzeljük az indogermánokat a mongolok szomszédságában, ezek mellett a chamitákat és semitákat, úgy megértjük, hogy az a nyomás, mely a mongoloktól indult ki, előbb az indogermánokat hozta mozgásba, ezek által meg a chamitákat és semitákat szorította tovább. Míg amazok Afrikába vándoroltak be, addig ezek a chamiták régi lakhelyeit foglalták el, és az indo-

*) Renan, ugyanott 33. lapon.

»germánoknak engedték át régi helyeiket, hogy kelet és nyugat felé »háborítatlanul terjeszkedjenek.« *)

A chamiták között, melyeket a sémieket szorítottak ki ezen felfogás szerint, különösen ismeretesek Kanaan chamita őslakói.

A vándorlás menete ezen felfogás szerint következőleg folyt. Tekintetbe véve azt, hogy a sémi nyelvek között a többitől leginkább különbözik és tőlük legtávolabb áll az arab nyelvjárás, úgy következik az, hogy legkorábban ezen ág vált el a közös törzs fajától. Az arab ág kezdte meg tehát legelőször az elszakadást és vándorlásai után az arab félsziget déli részén telepedett le, honnan a chamita kushitákat szorította ki. Utánuk következtek a kanaaniták, kik a bibliai okmányok szerint már Kanaanban laktak és uralkodtak, midőn a héberek családja indult vándorlásnak ezen országra felé.**)

A terachita ág (melyhez a héberek tartoznak) ezalatt még szorosabb összefüggésben maradt az aramaeusokkal, de később elszakadt tőlük és az Euphratesen átkelt (ezen átkelésről neveztetnek *Tbhrim*, hébereknek, ez igéből *‘ābhar*, transgredi flumen). Az aramaeusok, kik legkésőbb indultak útnak, a sémi őshazából szintén keletre indultak és Kanaántól éjszakra telepedtek le. Az arabok vándoroltak tehát legtávolabb, az aramaeusok maradtak legközelebb a sémiség őshazájához.

Ilyennek képzelem körülbelül a régi felfogás a sémi fajhoz tartozó népek szétágazását. Ezen felfogás, eltekintve attól, hogy nem birja nyelvtörténeti úton igazolni helyes voltát, azon alaphibában szenved, hogy voltaképen csak a héberek vándorlásáról bír szólni tüzetesebben, míg pl. az arabok és aramaeusok vándorlásai — úgy szólván — a légben lebegnek. Ezen felfogásból okvetlenül az következik, hogy az aramaeismus képviseli a sémiség legrégibb típusát, és hogy *Aram* — mint Renan mondja — »*centre commun de la race*.« Az aramaeismusban kellene ennél fogva *implicite* feltalálni a sémiség alapjellegét, melyet a többi fajhoz tartozó népegyéniségek később vagy meg bővítettek, vagy megcsonkítottak.

Tudva van azonban, hogy a mennyire az aramaeismust ismerjük, az a sémiségnek legszegényesebb, és az eredetiség jellegét legesleginkább nélkülöző képviselője.

*) *Allgemeine Ethnographie*. (Bécs, 1873) 67. lap.

**) Lásd *Renan* e. h. 187. lap. Ezen tényt Renan a vándorlásról szólván (37. lap) elfeledte felemlíteni.

A régi felfogás szószolói — mint kiemeltem — az 'Éden mon-
dájába kapaszkodnak. A biblia ide képzei az emberi nem eredetét.
Itt van tehát a sémiség bölcsője. Azt magában véve igen könnyen
tudná az ember elgondolni, és abban semmi néppsychologia nehéz-
ség vagy valószínűtlenség nincsen, hogy valamely nép a saját böl-
csőjéről szóló mondát általánosítja és átviszi az egész emberiségre.
Sőt mondhatni, hogy nevezetes jellemvonása a korlátolt látkörű
szellemnek, az egyénnél épen úgy mint a népnél, hogy részleges,
maga magát illető tapasztalatot, szeretet általánosítani és annak
mértékével mérni a nagy egészet, a társadalmat vagy az egész em-
beri nemet. De ha ily jelenséget akarnánk találni a mi esetünkben is,
és ha azt a mi 'Édenről az egész emberiségre vonatkozólag monda-
tik, a sémi fajra akarnók reducálni, feltűnő maradna az, hogy, miért
nem akadunk ily tradícióra egyéb sémi népeknél is. Sőt el van is-
merve, hogy az 'Éden-monda, a mint a héberék által van előadva,
nem sémi monda. Ezen elterjedt és igen sok népnél található monda
hasonmásait, nagyban és kicsinyben, épen nem-sémi népeknél talál-
juk, sőt épen azon formája, a melyben az 'Ó. T. adja eléink, nagyon
mutatja eráni eredetét,*) úgy hogy — a mire természetesen mi rá
nem állunk — von Bohlen magát az 'Éden szót írásbeli corruptió-
nak nézte ebből: *Êrân*, a mire a héber *d* és *r* betűk hasonlósága
adott légyen okot. Nevezetes az mindenesetre, hogy az 'Edenre,
mint »isten kertjére« (gan előhím vagy gan Jahve) a héber iroda-
lom azon emlékei közül, melyeknek keletkezési ideje minden kétely
fölött bizonyos, csupán csak az *exilumi* próphéták műveiben talál-
unk vonatkozást, t. i. az úgynevezett babylonia Jezsajásnál és Eze-
chielnél, míg a régibb próphétáknál, hol 'Éden-kertről van szó, ál-
talanosan *êkes mulató kert* (Lustgarten) értetik alatta appellatív
értelemben,**) a mint erről más helyütt bővebben szóltam***).
Ezen körülményből, hozzátéve még a fentemlített eráni párhuzam-
okat, az következik, hogy az 'Éden-kert képzetével a héberék igen
későn, az exilumban, és pedig a perzsák útján ismerkedhettek
csak meg. Ethnographiai adatot tehát a sémiség őshazájára nézve,
ebben a mondatban alig lehet találni, és ha lehetne is, a mit azon-

*) Lásd Tuch: *Commentar über die Genesis* 2-dik kiadás (Halle, 1871.)
39—48. lap.

**) Jezsaj. LI. 3. Ezech. XXVIII. 13. Ellenben Jô'êl II. 3.

***) *Der Mythos bei den Hebräern* X. fejezet.

ban nem hiszek, úgy az abból merithető adat nem birhatna vonatkozással másra mint a héberekre, de nem mint Renan akarja az egész sémi faj őshazájára.

A sémiak őshazáját és vándorlásait illető régi felfogás, melyet röviden körvonaloztam, ezeknél fogva nem egyéb hamis generalizációnál, a mennyiben azt, a mi némi jogosultsággal birna a héberekre nézve, átviszi az összes sémiségre. De láttuk és még bővebben látni fogjuk, hogy még magukra a héberekre nézve sem bir jogosultsággal ezen régi felfogás, mely azonban újabb időben, mióta a sémi vándorlás kérdésére helyesebb szempontból kiindulva adnak feleletet, sem szűnt meg hívókra és tudós szószólókra akadni. Megemlítek az újabbak között csak egyet, és ezt különösen azért, mert általa a sémi ősvándorlás kérdése összefüggésbe hozatik más kulturtörténeti jelenségekkel. *Hehn Victor* ugyanis, kinek a kulturnövények és háziállatok vándorlásairól szóló művelődéstörténeti és nyelvészeti szelleműs munkáját a művelt és tudós közönség oly élénk tetszésben részesítette*), az ethnographiai vándorlások kérdésére nézve, mind indogerman, mind sémi téren a régi nézeteket vallja, ámbár egyébként nem kis radicalismussal szokott a szerző az elavult iskolai pedantismus ellen síkra szállni. Az indogermán vándorlás új felfogását mindjárt munkája újabb kiadásához írt előszavában ostromozza. »Régóta tekintették anthropologok és ethnologok az indogermánoknak Ázsiából kiindult vándorlásairól és eredeti egységükről szóló tant bilincsnek, mely az emberfajokkal, a hosszú és rövid koponyákkal, a kő- és bronzkorszakkal való műveleteikben megakasztá szabad mozgásukat. Ekkor történt, hogy Angliában, a különcködés hazájában, egy eredeti főnek eszébe jutott az indogermánok őshazáját Európába áttetni; egy göttingai tanár valami szélsőnél fogva magáévá tette ezen felfedezést; és egy frankfurti szelleműs diletans (— ez alatt Geiger Lázárt érti —) az árja törzs bölcsőjét a Taurus tövére helyezte és a szinképet még tovább festé ki. E szerint Ázsia, e rengeteg világrész, az *officina gentium* lakosságának nagy részét egyik kinyúló tagjából, egy kis, természeti adományokban szegény, az oceánba nyúló félszigetből nyerte volna.«
 »És mire támaszkodik ezen furcsa gondolat? Egy pár ősz-

* *) *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergange aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*. Historisch-linguistische Skizzen von Victor Hehn. 2-dik kiadás. Berlin, 1874.

szefüggés nélküli könnyű observációra, melyek között egy sem állja ki közelebb megfontolás után a sarat« . . . A sémi vándorlás újabb felfogását *Hehn* nem ostromozza ily satirikus módon ; úgy látszik nem igen vett még róla tudomást, különben nem indulna ki a régi nézetből, mint egy általán elismert és megdönthetetlen alaptól. A szőlőtő elterjedését és vándorlásait tárgyalván, így szól: »A szőlőtő sajátképeni hazája, a Kaspi tenger déli határától dél felé fekvő és buja fatenyészés által kitűnő vidék, egyszersmind — a mennyire ezt történelmi úton követni lehet — a sémiék őshazájával *vagy egyik főágával* *) volt határos« »Ama vidékből a szétágazó sémi törzseket elkísérte a szőlőtő az alsó Euphrateshez és a Délnyugat sivatagjaiba és paradicsomkertjeibe, a hol később látjuk őket letelepedve és a hol azt a sajátságos művelődést fejlesztették, mely az árja műveltséget megelőzte és az aegyptomi műveltség után következett« »Syriából aztán a bortermesztés messze tovább terjedt az úgynevezett Kisázsia felé, a lydusokhoz, phrygusokhoz, mysusokhoz és egyéb kelettől nyugat felé nyomúlt irániakhoz, éjszakelettől aztán a görög felszigetbe talált utat stb.,« míg az indogermánok között közkinccsé vált. **) *Hehn* szerint tehát a sémi faj őshazájának és vándorlásának kérdése párhuzamosan indul a szőlőtő őshazájának és vándorlásainak kérdésével.

Ha a nyelvet kérdezzük meg, úgy az első mi élénk tűnik az, hogy a *bor* sémi és indogermán nevei majd csaknem egybevágnak. A digammá-s *Foivos* = héber *jajin*, melynek eredeti alakja (a kezdő *j* nem eredeti) *vajn* volt és ugyanezen *vajn*, mely élénken emlékeztet a *bor* újnómet nevére, így sérületlenül van meg az aethióp nyelvben és elvétve az arabban is, hol azonban a *bor* rendes neve *chamr*, a mi megegyezik az aram. *chamrâ*-val és a héber *chemer*-rel. A sémiség körében tehát két szócsoporthoz van a *bor* megjelölésére:

héber	chemer,	jajin
arab	chamr,	vajn
aethióp	—	vajna
aram	chamrâ	—

Az első csoport (*chamr*) etymologice világos, a vöröses színből indul ki ; a másik csoport a legfurfangosabb etymologot is cser-

*) Ezen clausula némileg kiengesztelheti *Hehn*-t az újabb felfogással, a mennyiben ezen őshazát az éjszaksémiekre korlátozná.

**) *Kulturpflanzen* stb. 67. lap.

ben hagyja, és ennél fogva nagy a valószínűség, hogy ezen nevet az indogermánoktól kölcsönözték a sémiektől, mint Renan gondolja, nem pedig hogy a megfordított viszony állana. Mert hiszen az *oīvos*, vinum, Wein-nak kínálkozik alkalmas indogermán etymológiája, melyet Pott helyesen fejtegetett. Ha a jajin szót az indogermánok kölcsönözték volna a sémiektől, honnan van az, hogy eltekintve az aethióptól, a *chamr* csoport *uralkodik* a bor elnevezésében, és a jajin *mellett* található? Az arabokban plane a *vajn* kölcsönzött, secundaris természete tagadhatatlan, mert azon ritka szövegekben, hol előfordul, a *szőlőfürtöt* és nem a bort jelöli, rendesen pedig még ennek megjelölésére sem használtatik, hanem az eredeti sémi *‘ināb* (héb. ‘ênābh). Különben is, ha azt akarnók bizonyítani, hogy az indogermánok a sémiektől kölcsönözték a bortermesztést, nem a bor elnevezéseiből kellene argumentálni, hanem épen a szőlőtő neveiből, ezek pedig a két nyelvcsalád között semmi néven nevezendő összefüggést nem mutatnak fel. Már pedig a *bor* másodlagos szerepet játszik a *szőlőtő* elterjedése mellett, mert ennek létezése még nem tételezi fel amannak ismeretét. Látni való tehát, hogy a jajin szóra nézve az indogermánságnak van az elsőbbsége, és hogy a sémi vándorlás kérdését nem igen lehet pusztán ily etymologiai alapon a szőlőtermesztés történetétől függővé tenni. *)

II.

(Az »*Ibhrîm*«-féle népnév viszonya a sémi vándorlás kérdéséhez. — A népnevek keletkezése a nomád kulturfokon. — *‘Ibhrîm* nem *átkelő*, hanem *vándorló*. — Nomád residuumok a sémi nyelvekben. — A vérrokonság és a vérboszút jelölő szók. — Vagyoni viszonyokra vonatkozó szók).

Azon feltevés, hogy a sémi vándorlás éjszaktól délre indult, onan támadt, hogy az ótestamentomi elbeszéléseket, melyek a Terach családjának vándorlásairól szólnak, az egész sémiség vándorlásainak

*) Gesenius (Thesaurus 587. lap) szerint a többi sémi dialectus a héberből *kölcsönözte* a *vajn* szót, a mi lehetetlen volna, ha ezen szócsoporthoz a sémi család eredeti birtoka volna. Lehetséges azonban, ha a héber is csak kölcsön vették.

typusaként tekintették, és hogy azon tulajdonneveket, melyek a bibliai genealogiákban Shem és Terach között említettnek, ethnographiai adatoknak tekintették. Nem akarom itt bővebben fejtegetni azon ótestamentomi helyeknek, melyekre különösen támaszkodnak, és azon tulajdonneveknek, melyeket ethnographiai czélokra felhasználnak, valóságos jelentését. Ez távol vinne e lapok czéljától, melyekben nem lehet feladatom bibliai exegesis-sel foglalkozni.

Egyet azonban még sem hanyagolhatok el, mert szoros összefüggésben van egy nyelvtörténeti jelenséggel, melyet a sémi nyelvészet terén, tudtommal még nem hangsúlyoztak a nyelvbúvárok.

Egy pár rövid megjegyzést fogok, tudniillik, kockáztatni, ezen ethnographiai elnevezésre nézve: *'Ibhrîm*, mely a *hébereknék* ethnographiai *) elnevezése a héber okmányokban. Ezen név értelmezése szoros összefüggésben áll ugyanis azon nézettel, melyet a sémi vándorlás tekintetében tápláltak a legújabb időkig.

Tudva van, hogy a biblia felemlíti *'Ébher*-t Shêm-nek (a semiták ősapjának) fiát és tőle származtatja egyenes sorban a hébereket ősapáit. Ezen *'Ébher*-t már régi idők óta »heros eponymos«-félének nézi a rationalista tudomány, oly névnek, mely az *'Ibhrî* nomen gentilé-nek (melynek többes száma: *'Ibhrîm*) alkalmából utólagosan alakított. De arra nézve is összhangzás uralkodik a tudósok között, hogy ezen *'Ibhrîm* magában véve, ezen igei töre megy vissza: *'ābhar*, a melynek jelentése: *transire* (különösen *flumen*) és ennél fogva annyit jelent, hogy: *a folyamon átkelők*. Ezen magyarázathból, hogy utólagosan ímadt-e azon nézet, hogy a héberek őslakhelye az Euphrates túlsó partján volt, a melyen átkelve *a folyamon átkelők*-nek nevezettek, vagy pedig, hogy a héberek vándorlása az Euphrates túlsó partjáról a folyam innenső részére, a mint egyszer mint ethnographiai tény volt elismerve, támasztotta-e az *'Ibhrîm* név ezen traditionalis magyarázatát: már azt nem tudhatjuk. Elég a hozzá, hogy a kérdésben forgó népelnevezés említett értelmezése szoros összefüggésben áll a sémi vándorlásról való azon nézettel, hogy ezen vándorlás éjszakraól irányult dél felé. Ezért is kellett a héber nép ethnographiai elnevezésébe bele magyarázni az Euphrates folyamot, melynek túlsó partja legyen a héberek őshazája, honnan aztán a sémi vándorlás beálltával délnek indultak Kana'an felé.

*J Azért mondom: ethnographiai elnevezés, mert meg kell különböztetni a *Jisrá'el* (Izráel) névtől, mely nemzeti és vallási elnevezés.

Ha ezen név csakugyan ily ethnographiai reminiscentiának volna a kifejezése, úgy kétségtől irányadó is volna az általunk e cikkben tárgyalás alá vett ethnographiai kérdés eldöntésében.

Azonban meggyőződése az, hogy az 'Ibhrim név magyarázása alkalmával egészen más szempontból kell kiindulni. Mielőtt tehát a sémi vándorlást illetőleg a legújabban megpendített helyes nézetet adnám elő, vizsgáljuk meg amaz elnevezést, melynek hamis magyarázása volt főoka azon téves felfogásnak, mely eddig a sémi népvándorlás kérdésére nézve uralkodó volt.

Ismételnem kell itt evégből azt, a mit már más alkalommal*) röviden megpendítettem, azon kérdést tudniillik, hogy melyik kultúrfok az, mely legalkalmasabb a népnevek subjectiv megteremtésére? Milyen művelődési fokon jutnak az emberek oda, hogy egyes különvált csoportjaik népneveket alkossanak a maguk számára? Világos, hogy ez nem történhetik addig, míg az illető csoportban nem fejlődött ki a szoros együvértartozás öntudata, mely öntudat ingerli őket arra, hogy egy közös elnevezést teremtsenek saját megjelölésükre. Ez arra mutat, hogy ily népnevek megteremtésére a *nomád* kultúrfok a legalkalmasabb. A vadász- és halásznépben is fejlődhetik már az egybetartozás tudata, és ez esetben ily népek is teremthetnek már a maguk számára népneveket. De nem mindig van ez így. A vadászat és halászat természetével összefügg az, hogy szűkebb téren nagy embertömegek nem laknak együtt, s hogy foglalkozásuk nem segíti elő, sőt akadályozza a társadalmi élet alakulását és az emberi nemnek a társadalmi tömörülés felé hajló tendenciáját.

A nomád fokon tétetik meg az első lépés ezen tendentia felé. Ekkor lépnek az emberek szorosabb értelemben vett társadalmi összeköttetésbe, legelőször a családi élet alapján, mely az összes nomád kultúr kiinduló pontját, és a társadalom alakulásának, a mennyiben ez ottan a törzsi intézményen alapszik, leglényegesebb alapját képezi. A *törzsalakulás* ténye már nagyban feltételezi az együvértartozás eleven tudatát, és a mennyiben a nomád életmód jellemző sajátossága, t. i. a törzsnek folytonos együttvándorlása, az együvértartozókat közös élmények és közös traditio útján mindig szorosabban és szorosabban fűzi egymáshoz, a nomadismus legelő-

*) *Der Mythos bei den Hebräern* 65—67. lap.

ször fejleszti a társadalomban a nemzeti és később a népi tudatot, mely később a földművelő kultúrfokon éri el magasabb fejlődését és tökéletesedését.

Ezeknél fogva világos, hogy a népnevek megalkotására a nomád kultúrfokban vannak megadva legelőször az arra való pszichológiai feltételek, és ha ezt igaznak tesszük fel, könnyen megértjük azt is, hogy a régi népnevek nagy része nyelvészeti elemzés után azt a jelentést mutatja fel, hogy: *vándorlók, kóborlók, ide s tova járók-kelek.* A nomád emberek, midőn népneveket teremtettek a maguk számára, ily esetekben azon különbségből indultak ki, mely járókelő életmódjuk között és azon állandó lakhelyekkel bíró népek között, melyeknek országhatárain vonultak el, forog fenn. Még azon vadásznépek neveiben is, melyek szintén nagyobb csoportokban éltek vándoréletet, a nyugalmas földművelő népek országain pusztítás és rabolás között vonulván keresztül, gyakran látjuk, hogy ugyanazon mozzanat volt érvényadó a népnév megteremtésében. Innen van tehát az, hogy a népnevek oly nagy serege nyelvünkre lefordítva ezt az értelmet adja: a kóborlók, vándorlók, futkosók. Ez a népnév például *Zulu* = hazátlanok, járók, kelek *); a *kená'anita* őslakosság között ott találjuk a *zûzim* népet; *zûz* annyit jelent, hogy helyről helyre mozogni, *zûzim* tehát = mozgók, vándorlók **); hasonlóképen vagyunk egy másik *kená'ani* ősnép nevével a *Perizim*-mel ***). *Jornandes* szerint (cap. 6.) a Parthusok neve is ily értelemmel bír: »De nomine vero quod diximus eos Parthos id est *fugaces*,« persze azon hozzátevéssel, hogy »ita aliquanti etymologiam traxerunt, ut dicerentur Parthi, quia suos *refugere parentes*« †). Nem igen lehet nyomára jutni a *Jornandes* által, alkalmasint nem minden tényleges alap nélkül, említett etymologia nyitjának, ám-
bár *Lassen* és *Pott* eléggé fáradoztak nyelvészeti úton megtalálni alapját *Jornandes* adatának ††). Így pl. *Lassen* a *περάτης* görög szóval akarja összehasonlítani a Parthusok nemzeti nevét. Elég a hozzá; hogy létezik a népnevek egy egész csoportja, mely-

*) Waitz, *Anthropologie der Naturvölker* II. köt. 349. lap.

**) *Clericus* szerint. L. Gesenius, *Thesaurus* 410. lap.

***) Munk-Levy, *Palaestina, geographische historische und archaeologische Beschreibung dieses Landes* etc. (Leipzig, 1871.) 190. lap.

†) Lásd Cassel, *Magyarische Alterthümer* 286. lap.

††) *Zeitschr. der deutschen morgenländischen Gesellschaft* XIII. k. 412—431.

ben az illető népek, midőn e nevekkel nevezték önmagukat, azt mondják magukról: vándorlók, kóborlók. *Bergmann* *) és *Pott* **) egy egész nagy seregét állították össze az ily népneveknek.

Hogy csakugyan azon ellentét tudatából, mely a vándorló nomádok és az állandó lakhelyeket elfoglaló földművelő népek között létezik, támadtak az ily nevek, azt többféle körülmény erősíti. *Először* is azon tény, hogy némelykor ezen nevek nem magától a nomád néptől indulnak ki, hanem hogy azon állandó lakhelyeket elfoglaló nép, melynek birodalmába vándorolnak be a nomád törzsek, nevezik ezeket *futóknak*, *kószálóknak*; példa erre ezen népnév: *Pût*, mely a Genesisbeli néptáblában Châm fiai között említettik. *Ebers György* ezen névről világosan kimutatta, hogy aegyptomi név e jelentéssel: *futó* és hogy az Aegyptusbeliek így nevezték az országukba bevándorlott nomádtörzseket, valamint hogy e név phonetikus megjelölése a hieroglyph írásban ezen írásrendszer természetéhez képest a *nyúl* jele által vagyon determinálva, mely sietést, futást jelöl ***). Ezen esetben tehát egy földművelő nép nevezte megkülönböztetés kedvéért a nomádokat *futóknak*. *Másodszor* van adat arra is, hogy ezen ellentét tudata, a mint egyrésről a nomád emberekben ingerül működött arra nézve, hogy magukat vándorlóknak nevezzék, úgy az állandó lakó helyekre telepedett embereket arra ösztönözte, hogy *állandóan lakóknak* nevezzék magukat. Tudva van például, hogy míg az arabs félsziget éjszaki és középső része nagyrészt beduin törzsek által volt régi időben elfoglalva, addig a félsziget déli részén régi idők óta magas fejlődésű kultúrnépek, melyeket rendszeren a Sabaeusok neve alatt szokás összefoglalni, laktak. Ezek *Beni Joktân* vagy *Kahtân*-nak nevezték magukat egy állítólagos ősapa után, ki, mint az ethnographiai genealogiákban oly gyakran fordul elé, szintén a heros eponymicus-ok sorába teendő. A Genesisbeli néptábla (X. fejezet) is Joktân-nak nevezi a déli arabok első ősét †). Úgy gondolom, az öreg *Freytag* nem tévedt, midőn ezen

*) *Les peuples primitifs de la race de Jafète* (Colmar, 1853) 42—53. lap. Nevezetes, hogy a régiek a *Pelasg* népnevet is ebből magyarázták: *πελαργοί*, gólyák (vándorló madarak). *Strabo* V. 313.

**) *Etymologische Forschungen* II. köt. 527. lap.

***) *Aegypten und die Bücher Moses* I. köt. 70. lap.

†) Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* 50. lap szól azon viszonyról, mely a héber *Joktân* és az arab *Jakzân* között létezik.

népnevet ezen arabs igével *katana* hozza összefüggésbe, mely szó annyit jelent: hogy »állandó lakó helyet elfoglalni« *) ellentétben az éjszaki törzsekkel, a folytonos vándorlások között élő beduinokkal. — *Harmadszor*: még modern időben is előfordul, hogy oly népnél, melynek egy része nomád életmódot folytat, míg egy másik része állandó lakó helyekre letelepedve a földművelésnek szentelte magát, az előbbeni rész, azaz a nomád népréteg hasonló módon különbözteti meg magát az utóbbtól, a nem vándorló földművelő résztől. *Blau Otto* egy jeles cikkében, mely az éjszakkéleti Kurdisztán törzseiről szól, azt az adatot közli, hogy ezen kurdok közül a vándor nomádok »*köcser*« azaz *vándorlónak* nevezik magukat, ellentétben az általuk megvetett földművelőktől, kiket *Rájá*-nak neveznek **).

Az ethnographiai nomenclatúra ugyanezen csoportjába sorolom én az '*Ibhrim* nevet. Az '*ábhar* ige, melyből ezen népnév származik, nem jelent tudniillik csupán csak *átmenést*, vagy mint a traditionális magyarázat a jelen esetben tartja, *folyamon való átkelést* (transire flumen), úgy hogy ezen népnévben az Euphratesen való átkelésre volna szükségképen vonatkozás, hanem '*ábhar* e korlátolt jelentésen túl egyáltalán = *járkálni, járni-kelni, vándorolni*, (országokat) *bejárni*, a mire nézve tömémentelen sok szövegpéldát lehetne felhozni a héber irodalomból; tanulságos az '*ábhar* igére nézve ezen általános jelentés tekintetében annak alkalmazása régi assyr szövegben. Itt a phonetice '*ábhar*-nek megfelelő szó használtatik a napról, mely *ibar-ru-u kib-ra-a-ti* »az országokat bevándorolja« ***). Tehát általán bejárni, bevándorolni nagy világrészeket. Innen jön aztán az '*Ibhrim* népnév is, mely ennél fogva csakis annyi mint a kurd *köcser*, azaz a vándorló nép †) ellentétben az állandó lakó helyeken tartzkodóval.

Az '*Ibhrim* névből tehát semmi bizonyítékot nem lehet deducálni arra nézve, hogy a sémi vándorlás éjszakraól indult dél felé. Ezen névben csak a *vándorlás ténye* van kifejezve, nem pedig a vándorlásnak *iránya*, és nem valószínűtlen, hogy ezen elnevezés

*) *Einleitung in das Studium der arabischen Sprache* 19. lap.

**) *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* XII. k. 589. l.

***) Schrader. *Die Keilschriften und das alte Testament* 64. lap. 20. sor.

†) V. ö. Böttcher. *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache* kiadta Mühlau I. köt. 7. lap, jegyzet.

eredetileg nemcsak a héberekre vonatkozik, hanem a sémieket egy tágabb körére *), mely együttesen *vándorlók*-nak nevezte magát. Azon név, melyet az illető nép a nomád fokon alkotott a maga elnevezésére, megtartatott ugyanezen nép által még azután is, midőn állandóan egy helyre letelepedve, a név már elvesztette reájuk nézve minden jelentőségét, realitását, sőt mondhatnók jogosultságát is. Ez sem kivételes eset. Népnemeknél igen gyakori, hogy a nép megtartja azokat saját megjelölésére még akkor is, ha már régen túl van azon kultúrfokon, mely e névnek lételt adott. Ily nevek is azon »*residua*« vagy »*revivals*« sorába tartoznak, melyeket az ujkori kultúrtörténet vezetett be a történelmi szemlélet kategóriái közé. Legjobban látjuk ezt a Philisztaeusok nevének. E népet a történetben csupán csak mint földművelő kultúrnépet ismerjük, a nomadismusról magának e népnek tradíciói sem emlékeznek meg. Pedig be van bizonyítva, hogy e nép neve: *Pelishtim* ezen sémi igeszóval *palash* van összefüggésben, a melyet az aethióp nyelvből ismerünk, és mely annyit jelent *vándorolni* **); tehát szintén a nomád népnemek fennnt tárgyalt sorába tartozik. Egy másik példa erre nézve azon népnek neve, mely jelenleg a nyelvészeket és ethnographokat oly nagy mértékben foglalkoztatja: az *akkad* népé. Ezen népnév jelentése: *hegyek között lakók* ***). Már pedig ugyanazon néven, melyet kétségkívül oly időben választottak, midőn későbbi tartózkodásuktól éjszakra hegyek között laktak, nevezik magukat még akkor is, midőn a babyloniai *völgyben* nagy birodalmat alapítva, királyaik ékiratokkal vésték téglába viselt dolgaiknak azon büszke elbeszélését, melyeknek megfejtése foglalkoztatja most az angol *Smith Györgyöt*, a francia *Lenormant Ferenczet* és a német *Schrader Eberhardot*. A népnév ennél fogva épen és változatlanul maradhat fenn a legkésőbbi időkig, midőn már rég megszűnt amaz összefüggés, mely a név között és azon nép foglalkozása, életmódja és kultúrfoka között létezik, mely ős időben e nevet választotta. A földművelő héberek is megtartották az *Ibhrim* nevet, mely, mint láttuk, lényegileg a nomádok vándor életmódjából nőtt ki.

*) Ewald, *Geschichte des Volkes Israel* I. köt. 410. lap. Fürst, *Geschichte der biblischen Literatur und des jüdisch-kellenischen Schriftthums*. I. kötet (Lipscse, 1867.) 5. lap.

**) Müller I. G. *Die Semiten, Chamiten und Japhetiten* etc. 257. lap.

***) Lenormant, *Études accadiennes* 3. füzet. I. kötet. 72. lap.

Hogy e jelenséget annak egész terjedelmében méltathassuk, foglalkozunk még egy kissé nyelvészeti szempontból a nomadismus dejéből fennmaradt residuumokkal a sémi nyelvcsaládon belül. Azon tünemény, hogy valamely régibb fejletlenebb kultúrfokból a fejlettebb fokra reámaradnak *residuumok* és »*revival*«-ok, melyek vagy minden közvetítés nélkül, de öntudatlanul és minden értelmény nélkül élnek a fejlettebb kultúrfok által megteremtett szokások és intézmények mellett, vagy pedig úgy tartották fenn magukat, hogy maguk ezen régi szokások és intézmények az újabbaknak mértéke szerint vannak átmagyarázva, ezen tüneményt, a mennyiben szokásokra és intézményekre vonatkozik, az újabb kultúrtörténet annak egész terjedelmében tette a történelmi kutatás tárgyává. Különösen *Edward B. Tylor* szentelt ezen tárgynak igen beható tanulmányt *) és *Herbert Spencer* legújabban röviden összefoglalta az ethnologiai tapasztalások ebbeli eredményeit **). Kár, hogy Tylor tanulmánya nem veszi eléggé fontolóra a nyelvet, az emberi nemnek praehistoricus kultúrájának ezen legnevezetesebb okmányát. A nyelv tudniillik mint az emberi nemnek minden kultúrtörténeti változáson keresztül a legmakacsabban fennmaradó szellemi birtoka, leginkább alkalmas arra, hogy ily kutatásoknak támasztó pontul szolgáljon. A szokások, példabeszédek, játékok stb., a mint ősidőből átéltek magukat a fejlettebb kultúrába, a képzelődés lehető legerősebb megfeszítésével némelykor csupán csak a kedvező véletlen közreműködése folytán engedik felismerni őseredeti jelentésüket; a nyelv elemzésének megvan a maga matematikai bizonyossággal dolgozó módszere, neki megrannak bizonyító emlékei az irodalomban, melyek segédkezet nyújtanak, ha a nyelvet őstörténeti tanulmányokban kútfőként akarjuk használni. A nyelv gyakran megőrzi a régi szokásoknak és institutióknak emlékét még akkor is, midőn azok az életből és a gyakorlatból rég kivesztek már. Egy eléggé ismeretes példát akarok erre nézve felújítani. A közöttünk szokásos solaris időszámítást, mely napok szerint számít és az időt általában véve solaris szempontokból osztja fel, megelőzte az éjjelek szerinti számítás, melynek központjában volt a hold. A hétnapos *hebdomas* oly institutio, mely a lunaris számítás korszakából átélte magát a

*) *Die Anfänge der Cultur* (német fordítás, Lipcse 1873) I. k. 70—159. l.

**) *Einleitung in das Studium der Sociologie* (német fordítás, Lipcse 1875) I. köt. 132—140. lap.

solaris számítás idejébe. De még ott is, hol tiszta solarismussal van dolgunk, a nyelv megtartotta a holdszámítással összefüggő phraseológiát. Ha mi a 30-napos időreszről azt mondjuk hogy *hónap* (Monat), akkor tulajdonképen hazudunk, mert az nem hónap. Ezen terminus technicus tehát nem egyéb mint residuum a lunaris számítás idejéből. *Hunfalvy Pál* úr a magyar-ugor naptári terminológiában számos ily nyelvi residuumot mutatott ki, melyek mind a holdszámításból éltek át magukat a solaris számítás idejébe; ilyen p. o. az ő alapos kimutatása szerint maga e kifejezés is: *szűkő év* *). Ily esetekben azonban a residuum ténye nem hat reánk meglepően, mert a holdszámítás emléke még nem fogyott ki annyira az emlékezetből, hogy az ily terminológiában valami nagyon különöst találjunk. De az, hogy napok helyett éjjelek szerint számítottak régi időben az emberek, azt már furcsábbnak találjuk, mert ezen tény tradíciókból már tökéletesen kiveszett. Arabs ember előtt ez kevésbé furcsa dolog, mert ezen számítás nála részben még fennáll, részint pedig irodalmában lépten-nyomon találkozunk vele **). Pedig hát Európa legműveltebb nemzeteinek egyike, az angol, még mai napig is fenntartott egy szót, mely arra mutat, hogy régi ősei szintén nem napok, hanem éjjelek szerint számítottak. Az angol *fortnight* szóra gondolok. »*Fortnightly Review*« oly szemle, mely minden tizenégy éjjel (night) egyszer bocsáttatik közzé. Pedig hát az angol embernek ha »fortnight«-ről szól, esze ágába se jut, hogy éjjelekről beszél és nem napokról. A »fortnight« szó ennél fogva nyelvi residuum azon korszakból, midőn az angolok ősei éjjelek szerint szóltak az időről. Hogy ez nem véletlenség, hanem hogy csakugyan historiai valóságon alapszik, arról tanuskodják *Julius Caesar* és *Tacitus*. Amaz a Gallusokról ezt mondja: »*Spatia omnis temporis non numero dierum sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant ut noctem dies subsequatur*« ***). Emez a germánokról: »*Non dierum numerum, ut nos, sed noctium computant; sic constituunt, sic conducunt: nox ducere diem videtur*« †). A mit az idézett római történetírók mint hasonló gallo-germán szokást emlitenek, és a mi Európában azóta tökéletesen idegenné vált, azt residuumként megőrizte ezen angol szó: »*Fortnight*.«

*) *Magyar nyelvőr* I. köt. 26—28. lap.

**) Bővebben *Der Mythos bei den Hebräern* 74—80. lap.

***) *De belle gallico* VI. c. 18.

†) *Germania* cap. XI.

Nézzünk egy pár nyelvi residuumot a sémiség köréből, különösen tekintettel a nomadismusnak és földművelő életnek egymás közti viszonyára, melylyel a népnevekre nézve éppen foglalkoztunk.

A héber nyelvben a közel vérrokon egyik régi elnevezése: *she'ér*. Ez a szó jelent ugyan: húst = *básar*, s ez utóbbi szó szintén gyakran használtatik a vérronkság megjelölésére, mely nyelvszokásnak megvannak arabs párhuzamai is *); ezen *hús* jelentést, mely a *she'ér*-re nézve különben minden kétely fölött bizonyos, tulajdonítják a legtöbb magyarázók a *she'ér* szónak mindazon esetekben is, midőn a közel vérrokont jelöli. E használatban nem volna semmi feltűnő és valószínűtlen, mert, mondom, a synonym *básar* szó éppen oly használatban igen gyakori és az arab nyelv is erről *consanguineus* azt mondja körülbelül »*concarneus*«: *lahim*. De más érv szól az ellen, hogy a *she'ér* szó, midőn vérrokont jelent, tökéletes synonymona legyen a *básar* szónak. Találjuk tudniillik ezen status constructus-t is »*she'ér besârô*« = vérrokona (Levit. XVIII, 6.). E kifejezés szószerint fordítva annyi volna mint: »az ő húsának húsa« és ügygondolom igen csavart magyarázat az, mely a kérdéses kifejezést úgy érti, hogy »hús az ő húsából« a mint Genesis I. 23-nál, hol Chavvâról Ádám azt mondja, hogy ő »hús az én húsból« (*básar mib-besârî*). Ez esetben a bibliai író nem így szolt volna *she'ér besârô*, hanem »*she'ér mis-she'êrô*« vagy »*básâr mib-besârô*«. Utána kell tehát néznünk, vajjon nincs-e még más jelentése is a szóban forgó *she'ér* szónak? Igen is van. Jeremiás LI. 35. e szavakat olvassuk: »*châmâsî ûshe'êrî 'al Bâbhel*«. Nem törődve ezzel a régi magyarázókkal, kik e versbe minden áron bele akarták préselni a *she'ér*-nek »hús-« és »*consanguineus*«-féle jelentését, csak azt idézem az olvasó figyelmébe, hogy e versben a *she'ér* szó a *châmâs* szó mellett úgy van használva, hogy az, ki a héber szólásmód menetében némi jártassággal bír, velem fog tartani, ha azt mondom, hogy e két szónak azonos vagy legalább is rokon jelentéssel kell birnia. *Châmâs* = violentia, injuria; ennél fogva *she'ér*-nek is ily-félet kell jelenteni, szerintem = boszú, harag. Etymologice nem függ össze a *she'ér* = hússal, hanem inkább a *se'ôr* szóval, mely az erjedést jelöli (különösen a kenyérről: fermentum). Mind a két szó *châmâs* és *she'ér* is tulajdonképen: *gerjedelem*; ép oly viszonyban

*) Lásd Gesenius *Thesaurus* 249, 1350. lap.

áll she'êr: se'ôr-hoz mint a *châmês* szó két jelentése; eredetileg a savanyúságot jelöli, de már átvett értelemben is használtatik az igaz-talan emberről; csak hogy a se'ôr ily morális értelemben való használata nem fejlődött ki a héberben. Hogy azonban a se'ôr szó első mássalhangzója átváltozott *sh*-é, úgy hogy a she'êr belőle származott, azt látjuk e derivatumból *mish'ereh*: »mactra, vas in quo farina subigitur et fermentatur,« mely daczára a *sh*-nek tagadhatatlanul a se'ôr-ral áll etymologiai összefüggésben.

Úgy gondolom, mindenki belátja ennél fogva, hogy a *she'êr*-nek ezen jelentése mellett: *caro* van egy másik amaz elsővel etymologice össze nem függő jelentése, t. i. *animae fermentatio*, harag, boszú s egyáltalában gerjedelem. Ezen utóbbi jelentéséből kell kiindulnunk, midőn a she'êr szó átvitt jelentését, t. i. »a *vérrokon*« vesszük szemügyre. És ez alkalommal nem kell igen sokat gondolkodnunk, hogy megértsük, hogy a vérrokon a *boszúdlónak* neveztetik. Hogy ez nem pusztán etymologiai ötlet, arra nézve csak az arabs nyelvre kell utalnom, és azon hangváltozási viszonyra, melyet múlt cikkemben fejtegettem; ezen hangtörvény szerint héb. *sh*-nek megfelelő arabs *t*. Ezen arabs szók: *ta'r* = vérboszú (talio), *tá'ir* = a vérboszút álló vérrokon, azonosok a héber *she'êr*-rel, már mint *bo-szúló, vérrokon*.

Miért bocsátkoztunk ebbe a hozzadalmas szófejtegetésbe? Azért, hogy a she'êr szót bemutassuk mint egyik residuumát a nomád jogi institutióknak és felfogásoknak, mely átélte magát azon időkbe, midőn a földművelő állandó lakó helyeken letelepedett társadalom már meghaladta volt azon jogi életnézetet, melyből a szóban forgó kifejezés nőtt ki. A nomád társadalom institutiói, mint tudjuk, a családi életből indulnak ki; az egyes ember nem tartozik még valamely magasabb társadalmi fogalom alá, hanem ő még teljesen a család, a törzs *birtoka*. Ezért ha valamely család tagján gyilkosságot követ el valaki, nem a magasabb társadalom dolga a gyilkost megbüntetni, hanem a család legközelebb álló tagjainak kötelessége a *gyilkoson boszút állani*. Ezen felfogás a magasabb kultúrfejlődés alkalmával több átmeneti fokon megy keresztül, míg a földművelő kultúr, mely a családi institutiót a társadalom magasabb fejlődésének alárendeli, a gyilkos büntetését a *családi* jogok és kötelességek sorából kitorlí. Ilyen átmeneti fok a *menhelyek* ('ârê

miqlát) institutója a kena'ani hébereknél*) és a *váltságdíj* (díj) lehetővé tétele az araboknál**). A rideg családi élet fokán, midőn a családi élet absorbeálja az egész társadalmi fogalmat, a közel vérrokonnak vérboszúja engeszteli, bünteti, vagy boszúlja meg a megtörtént gyilkosságot. Ezen felfogás az északamerikai indianusoknál mai napig mérvadó; a legrégibb görög társadalomban sem törődhetett még az állam a gyilkosok büntetésével, mely tökéletesen a hátramaradt rokonok dolga volt***). A rómaiak nemzeti mondájukban tartották fenn annak emlékét, hogy a rokon vérboszúja régi időben náluk is az igazságszolgáltatás egyedüli módja volt gyilkossági esetekben, t. i. azon mondában, melyet Plutarch (Romulus 23, 24). Tatiusz király halálának alkalmával beszél el; de maga ezen monda a vérboszú megszűnésének is törekedik okát adni†). A héberekre nézve, ez az egy szó *she'ér* egy igen fontos jogrégiségi adat.

A héberetek historiai könyveiben találunk adatot arra, hogy a vérboszú gyakorlati érvényben volt közöttük a királyság első idejében; két adatunk van reá. Sőt egy törvény reáparancsol a vérrokonra e tekintetben, ha a gyilkos gyűlöletből és készakarattal követte el büntényét††). De alig tarthatá fenn magát a kultúr magasabb fejlődése és az állandó törvénykezés idejében. Ha semmi hírnünk nem volna arról, hogy a rokonok részéről történt vérboszú a héberetek között szokásban volt, úgy ez az egy szó *she'ér* = vérrokon historiai adat volna ezen tényre nézve. A közel rokon nem nevezethetnék *bosszúállónak*, ha tiszte nem lett volna meggyilkolt vérrokonáért boszút állani. Később, midőn a vérboszú megszűnt a jogi eljárásban, megmaradt a *she'ér* = boszúálló szó a vérrokon elnevezése. — Hogy ez csakugyan tényleges nyelvi átmenet, azt bizonyítja egy jelentésre nézve ezzel közel rokonságban álló szó. *Gó'él had-dâm* »a vér megváltója« vagy egyszerűen *Gó'él* »a megváltó« szó szokott használtatni a vérrokonról, mint arról, ki vérboszút áll. A szöveg azon helyein, melyekre épen a vérboszúra nézve vonatkoztunk, mindig e

*) *Erodus* XI. 3. *Numeri* XXXV. 9—34. *Deuteronomium* IV. 41—44. *Józs.* XX. 1—9.

**) Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* I. köt.

***) Lubbock, *Die Entstehung der Civilisation und der Urzustand des Menschengeschlechtes* (német fordítás Passow-tól) Jena, 1875. 392—93. lap.

†) Mommsen, *Römische Geschichte* (5. kiadás) I. k. 151. lap, jegyzet.

††) II. Sám. III. 27; XIV. 7, 11.—Num. XXXV. 19, 21.

kifejezés van használva. De aztán minden vonatkozás nélkül vérboszúra, a *gô'él* = megváltó szó ezen jelentésben használtatik: consanguineus, propinquus (a LXX. vegyesen ἀγγιστεῖων-t és συγγενῆς-t mondanak *), és *anshê ge'ullâtheikhâ* = a te megváltásod emberei Ezechielnél tökéletesen csak ezen értelemben fordul elő: *propinqui tui* **) e szó mellett *achekhâ* = a te testvéreid.

Így mutatja be nekünk a vérrokon e két héber neve: *she'ér* és *gô'él* a héber régiség büntető jogi intézmények egy fontos fejezetét: a vérrokont mint vérboszúállót. Ez volt a vérrokon kiváló tisztje, különben nem épen erről nevezték volna őt el.

Sok csupán csak a nomád kultúrfoknak megfelelő szó öröklődött át a földművelő életviszonyok korszakába, olyan, mely e birtoklási viszonyokra vonatkozik. Az új kultúrfok ugyan teremtett magának megfelelő szokat is, de a régi foknak megfelelő kifejezéseknek minden nyelvben, de különösen a sémieket nyelveiben, minthogy a sémieket, mint másutt bővebben kimutattam ***), sokkal több ragaszkodás mutatkozott és mutatkozik a nomadismus tradíciói irányában mint az árja fajnál, sokkal több a resistentiája, mintsem az új szavakban az érvényrejutás lehetőségéhez megkívántatott erő. Azért, úgy gondolom, hiba, hogy ha p. o. azon körülményből, hogy a sémi nyelvek nem bírnak oly szóval, mely a latin *respublica*-nak tökéletesen megfelel, azt a következtetést vonták, hogy a sémieketben nincsen meg az államalkotás tendenciája, hogy nincsen nekik politikai arravalóságuk; ezen feltevésnek ellentmond az egyes sémi népek ó- és középkori története. A dolog abban van, hogy a sémi nyelvek a régi politikai alakulásnak megfelelő kifejezéseket megtartották még akkor is, midőn további fejlődés e téren is tökéletesebb politikai szervezeteket teremtett meg. Így vagyunk a birtokot jelölő kifejezésekkel is, és nevezetes, hogy e tekintetben a héber nyelv egy érdekes párhuzamot tüntet fel a latinnal. Ismeretes, hogy a latin *peculium*, *pecunia*, mely szók *vagyont*, pénzt jelölnek, tulajdonképen a nomád ember birtokára, a *nyájra* (*pecus*) vonatkoznak †). A rómaiak e szóban egyik residuumát bírják a nomád kultúrfoknak, midőn a vagyon csupán csak juhokból állott; a mely szóknak fogalomköre magától

*) Gesenius, *Thesaurus* 254. lap. (sub 3).

**) Ezechiel. XI. 15.

***) *Der Mythos etc.* 95—106. lap.

†) Müller Miksa *Essays* II. köt. 24. lap.

bővült és általánosabbá lett, midőn a birtok körébe egyéb dolgok is tartoztak mint a juhok. A héber nyelvben megfordítva találjuk ugyanazon viszonyt. E szó *mikne* ebből *kânâ* = szerezni, tehát szerzemény, a szövegekben csupán csak a nyájakra alkalmaztatik. Megvolt tehát náluk az általános kifejezés = birtok, de minthogy a nomadismus korszakában, midőn az általános szó már megvolt, a birtok juhokból és marhákból állott, a *mikne* szó még a későbbi korszakban is csak e tárgyakat jelöli. Ezen viszony még világosabban mutatja a nomadismus phraseológiájának szívósságát. Míg a latinban a korlátolt értelmű szó a viszonyok változása alkalmával kilép a maga korlátoltságából és alkalmazkodik a fejlődés magasabb fokához, addig a héberben az általános értelmű szó megmarad korlátolva ugyanazon kis körre, mely régente az általános fogalmat egészen fölvette magába, midőn későbbi időkben ama korlátolt kör az általánosnak csak egyik alkatrészévé lett. Épen úgy mint a héberrel vagyunk ezen arab szóval is *nâ am* plur. *anâm*, a mely szintén általános fogalmat jelöl = javak, Hab und Gut, de a legfejlettebb korszakig korlátolva maradt e jelentésre: cameli et oves, vagy némely lexicographok szerint csupán csak: cameli. (V. ö. a magyar *jószág* népies használatát). Az aramaeus nyelvekben mind a kétféle viszony tűnik élénk, az, mely a latin pecunia és pecus között áll, a korlátolt körnek átvitele az általános fogalomra, és az, melyet a héber-arab nyelv mutat fel, az általánosnak korlátolása egy specialis körre. Egyrésztől a mandaeus *kanjâ* szerzemény, birtok, különösen *grexet* jelent úgy mint a héberben az etymologice is azonos *mikne*. Másrésztől pedig ott van a *nikhsîn* (chald.), *nekhsîn* (syr.) szó, mely általán *ingó birtokot* jelöl, míg etymologiai jelentése szerint e szó csupán csak juhokra vonatkozik. Ezen igéből származik t. i. *nekhas*, mely annyit jelent: *állatot ölni*; *nikhsîn* tehát = az ölni való. Hasonlóképen *churfâ* = *juh és pénz* *). Mindez nagyon csábít arra, hogy a görög *πρῆμα*-t *πρῆνω* (ölni)-vel hozzuk összefüggésbe, ha ott nem volna: *πρῆμα*, *πρῆμαι* (szerezni) **).

Ime egy tanulságos szócsoporth, mely azt mutatja nekünk,

*) *Codex Nasaraeus id. Norberg* II. köt. 8. lap. 18. sor. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim* I. köt. 284. lap. II. köt. 110. lap.

**) Természetesen nagyon túlozzák a régiek, ha még a latin *opes*-ről is azt mondják = oves, az egy *opilio* = juhász végett. (Gesenius *Thesaurus* 1222. lap). Ez ép olyan volna, mintha a magyar *birtok* ot *bir*-ká val hozná valaki

hogy a nomád cultúrfoknak megfelelő szavak, hogyan és mily szí-
vóssággal öröklődnek át oly időkbe, a melyek viszonyainak ezen
szók tulajdonképen már nem felelnek meg. Még két szorosan ugyan-
ezen rovatba tartozó példát akarok erre nézve idézni az arab nyelv-
ből. A lexicographok e szóra nézve *mulk*, melynek általános jelen-
tése: *birtok* (héber: *miḵne*) azt jegyzik meg, hogy különös jelentése
víz. Van egy példabeszéd: *mā lahu nukr^{un} valā mulk^{un}* = »nincs
neki se gödre (azaz cisternája) *se mulk-ja*,« azaz *víze* mint a com-
mentátorok mondják*). Hogy van az, hogy a *víz* birtoknak nevez-
tetik — épen a mit az ember ingyen kap és a legkevesebbre becsül?
Ezt csupán csak a nomád élet szempontjából értjük meg. A nomád
ember birtokának legfontosabb részei közé tartozik a forrás vagy
a cisterna, mely területén találta; ezek képezik vándorlásainak
legnélkülözhetlenebb kellékét, és miattuk támadnak a nomád tör-
zsek között számos hosszadalmas háborúk és veszekedések**). —
Valamint a héber *miḵne* és az arab *ná'am* = birtok a nomád időben
a *juh*-okra specializálódott, épen úgy történt ez a synonym *mulk* szó-
val a cisternákat illetőleg. Még egy későbbi költő, Abú Vagzâ, midőn
egy törzsről azt akarja mondani: *nincs semmi vagyona*, így szól:

»Valam jakun mulkun lil-kaumi janziluhum = nincs mulk
(cisterná)-ja a népnek, a melynél nyugodhatnék«***).

Még egy példát ezen sorból. Valamint a nomád embernek
minden vagyona »*miḵne*«-je nyájából áll, úgy náluk a *donatio prop-
ter nuptias* szintén ily jószágban fizettetik ki. A vőlegény a menny-
asszony apjának bizonyos mennyiségű juhot vagy tevét ad mint vé-
teldíjat: *môhar* (héb.) *mühr* (ar.). A *donatio propter nuptias* ép
említett sémi neve mellett találunk még egy másikat. Ez az arabs
ige *sâka* annyit jelent: *propulit, stimulavit, impulit jumentum*, e je-
lentés mellet a lexicographok még egy másikat jegyeznek fel, ezt
tudniillik: *misit praebuiltve sponsalitium donum mulieri*†). E két

összeköttetésbe, a mi kétségkívül elég nevetséges volna. *Ops* a római mytholo-
giában is a termékeny föld, tehát tisztán agraris fogalom.

*) *Mejdânt* Arab példabeszédek (Bûlâki kiadás) II. köt. 208. lap.

**) V. ö. Genesis. XXVI.

***) *al-Gauharî Şaḥâḥ* s. v. *mlk* (végén):

†) A szótárak azt mondják, hogy ezen esetben a *sâka* az *ila* praepositio-
val járul a főnévhez, találtam azonban egy példát, hol *min* praep. fordul elő:
»*mâ sukta minhâ* = mit küldöttél neki nászajándokul« (a *neki* szó itt nem *ilejhâ*,
hanem *minhâ*).

jelentés közti viszony nem okoz semmi nehézséget, ha a *nomád* vagyoni viszonyok álláspontjára helyezkedünk. — Ha a vagyon csupa *jumentum*-ból áll, akkor a nőnek vételárát csak úgy adhatni meg, ha *propulit jumentum*. E két jelentés tehát ugyanegy és azonos, a második csakis egyik alkalmazása az elsőnek. De tovább kutatva a dolgot, azt találjuk, hogy (és ezt a közönségesen ismert szótárak nem jegyzik fel, én kézirati szótárból ismerem) a sâka igéből képezett egy nomen verbale: *sauk* maga különösen a donatio propter nuptias-t jelöli. *Al-Haravî**) tudniillik a muhammedán tradíciókhoz írt lexicographiai könyvében így szól: »A *muh*r egyik neve *al-sauk*, mert a (beduin) araboknak összes vagyona nyájaikból állott; ha tehát valaki közülök megnősült, tevéket és juhokat hajtott (a mennyasszony házához) mint nászajándékot; ezután (tudniillik ott is, hol a vagyoni viszonyok mások) ezen szó *sauk* (a juhok vagy tevék hajtása) egy értelemben használtatott ezen szóval: *muh*r = nászajándék.« Tehát a nomád életviszonyok alapján fejlődött használata a »*sauk*« szónak megtartatott még akkor is, midőn nászajándékképen más dolgok fordultak elő, mint a juhok, melyeket a mennyasszony háza elé *hajtattott* a jövődő férj.

Ilyen természetűek azon *nyelvi residuumok*, melyek a nomadismusból átöröklődnek a fejlettebb cultúrfokon álló életviszonyokba. Ha mindezeket tekintetbe vesszük, nem fogjuk csudálatosnak találni, hogy ilyen nomadicus residuumokat a népnevek között is találunk; ha azt találjuk, hogy oly népnév, mely magában véve annyit mond, hogy a nép, mely azzal jelöli magát *vándornép*, megmarad a földművelő életre való átmenetel és az új életfeltételek viszonyok megszilárdulása után is. Ilyen név, mint kimutattuk, az »Ibhrîm« név is, mely tehát nem szolgálhat adatul arra, hogy azok, kik e névvel nevezték magukat, hajdanában éjszokról jöttek dél felé.

*) A lipcei egyetemi könyvtár kézirata; Cod. Ref. nr. 69. fol. 26. recto »va-*k*ila lil-muhri *sauk* li-anna-l-araba kânat amvâlahum al-mavâshî fakâna-l-ragulu idâ tazzavaga sâka-l-ibila wal-shâ'a muhran lahî tumma vuđi'a-l-sauku mauidi'a-l-muhri.«

III.

(A sémiség tartalmának korlátozása újabb írók által. — A Genesisbeli *néptábla* és a semitismus. — Müller J. G. és a semitismus jogosultsága az ethnographiában. — A sémi-indogermán-kopt rokonság a nyelvészetben. — Grill és a héberek vándorlásai s ethnographiai állásuk. — Czáfolat.

A mennyire e cikkben egyelőre negatív céljainknak szolgált, a sémiekek ősvándorlásának kérdését összefüggésbe hoztuk az 'Ibhrim szó jelentésével, és azt láttuk, hogy e név mitsem bizonyít a sémi ősvándorlás kérdésének régibb felfogása mellett.

De hát ha már most úgy állna a dolog, hogy a mi a héberekre nézve áll, az nem áll a sémi faj egyéb tagjairól; más szóval: hát ha a héberek nem is tartoznak bele azon ethnographiai osztályba, melyet régóta *séminek* neveznek?

Ezen nézet, mely első hallásra nagyon is paradoxnak hangzik, újabb időben két ízben állítottatott egész komolysággal, és azok, kik állították, egy egész nagy tudományos apparatussal törekedtek nézeteiket a bizonyosság színvonalára emelni. Történetek régebben is újabban is kísérletek arra nézve, hogy egyes ilyeneknek ismert sémi népeket kizárjanak ezen faj keretéből. De ezen régibb kísérletek nem birhattak nagy horderővel és kihatással, minthogy mindig oly néptörzseket illettek, melyek habár volt tán az ó-korban nagy művelődéstörténeti szerepük, az utókorra oly kevés vagy épen semmi emléket nem hagytak, hogy a tudomány csupán csak nevükkel számol mint ethnographiai terminussal, és a róluk szóló hypothesisek a cultúrtörténet folyását nem zavarják. Ha pl. *Hitzig* és vele mások, a Philisztäusokat kiküszöbölik a sémiségből, úgy ez mindenestre igen fontos változást idéz elő a tudományban Előázsia ethnologiai viszonyaira nézve. De minthogy e nép nyomtalanul, az irodalomban és művészetben emléket hátra nem hagyva, elveszett, kevésbé zavarja a hovátartczására nézve megváltozott vélemény mind az árja mind a sémi cultúrról való nézeteinket.

Egészen másképp áll a dolog, ha hasonló nézetváltozás egy oly népre vonatkozik, minő a héber. Ha azt mondom, hogy mindaz, mi

a héber nép emlékeiben van előttünk, a héber mondák, a héberek intézményei, vallásuk és vallásos zsoltárai nem sémi, hanem tán indogermán productum, akkor lényeges módosulásnak van alávetve mindaz, mit addig mind a sémi mind pedig az indogermán faj *génie-jéről* gondoltam és igaznak hittem.

Igaz, hogy épen a héberek sémiségére nézve, maga azon okmány, mely alkalmat adott a *sémi* név keletkezésére, kezére játszsza az embernek a kételkedés kiinduló pontját. A hébereket mint sémieket ethnographiai rokonságban hiszszük a kanaanaeusokkal már pedig ezeket a néptábla Genes. X. 6. egészen más kategóriába sorolja a babyloniakkal és Aegyptusbeliekkel együtt. Ha a néptábla ethnographiai tekintély, és ennek mondották azok, kik a *sémi* népek kategóriáját az újabbkori tudományban megteremtették, akkor a héberek egyrészt és a kanaanaeusok s babyloniaiak másrészt nem rokon népek, hanem rokonok egyrészt Kanaan és Aegyptom, másrészt héberek és 'Élāmiták és Lydusok (árja népek). Ezen körülmény már régóta azon nézetet fejlesztette, hogy ezen úgynevezett néptáblában a héberek rokon- és ellenszenve volt mértékadó a népek ethnographiai csoportosítására nézve. Kanaan és Aegyptom, a héberek elnyomói, így jutottak az apja átká által sújtott Chām ivadékai közé. De mindenesetre ténynek megmarad az, hogy a héberek indogermán népekkel vannak egy kalap alá téve.

Hát ha a héberek csakugyan indogermánok? Egy egész könyvet írt ezen tételnek bebizonyítására Müller J. G. bázeli theologiai tanár, a »Geschichte der amerikanischen Urreligionen« tudós szerzője, miután már a 30-as évek óta több ízben vitatta meg azt kisebb-nagyobb értekezésekben. Müller J. G. ezen kérdésre vonatkozó és az általában divatos felfogástól tökéletesen eltérő thesiseit bőséges okadatolással ujjalag összefoglalta egy nagyobb könyvben, melynek címe: »*Die Semiten in ihrem Verhältniss zu Chamiten und Japhetiten*« (Gotha, Besser, 1873). Szerinte az úgynevezett *sémi* nyelvtörzs és a neki megfelelő népfaj nem is létezik; létezik csak *chamita* nyelv és nép, s *japhetita* vagyis árja nyelv és nép. Az, a mit *séminek* neveznek, az nem egyéb, mint chamitizált indogermánság. A héberek indogermánok, kik Kanaanba chamiticus kultúrviszonyok közé jutván, oda hagyták eredeti nyelvüket és felvették Kanaan chamita nyelvét, valamint annak előtte felvették azt egyéb indogermán népek.

Nagyban hajtják a vizet Müller malmára azon nyelvészeti kísérletek és hypothesisok, melyek egy pár évtized óta a sémi és indogermán nyelveknek egyrészről, másrészről pedig az afrikai és sémi nyelvek egymáshoz való ősrókönsági viszonyára nézve történetek és kockáztattak. *Benfey*-nak a kopt-sémi nyelvrokönségről írt könyvének eredményei *) előkészíthették könnyen a chámi család nyelvészeti érvényesítését úgy, hogy a héber-arab nyelvcsalád közelebb jut az úgynevezett chamismushoz (*Müller Frigyes* a Novara-expeditióról írt nagy ethnologiai és nyelvészeti munkálatai a chámi családot állandóan megkülönböztetik). Másrészről támogatják ezen különös felfogást azon munkálatok, melyek régibb idő óta a nyelvészet terén a sémiség és indogermánság egységének kimutatásával foglalkoznak. Tudva van, hogy eltekintve egészen oly embereknek mint *Raumer*nek, *Benloew*nek s más dilettánsoknak, nyelvészkedő phantasiájától, *Fürst* és *Delitzsch Ferencz* voltak azok, kik újabb időben (1835 óta) akarták a sémi-indogermán nyelvrokönságot tudományos alapra fektetni, egy *Gesenius* és *Elwalddal* ellentétbe helyezkedő iskola vagy módszer megalapítása által, melyet ők »analytico-historica«-nak kereszteltek el. Sok hívőre nem akadt ezen módszer, iskolát sem alapíthatott, és azt a kevés külső eredményt a mit felmutatott, *Renan* éles és találó kritikája, melyet az ide tartozó munkálatok értékéről mondott el, úgyszólván tökéletesen megsemmisítette **). De mindazonáltal hátrahagyott a tudományban némi tendenciát, mely a sémi és indogermán nyelvek rókönsága iránt előszeretettel bír, elősegítve még némely tudósok gyengéje által a *monogenismus* iránt, mely hypothesis mindenesetie nyelvészeti támaszokra szorúl; úgyhogy még a legutolsó időben is kevés elítélője találkozott a fiatalabb *Delitzsch Frigyes*nek, ki az apja által negyedfél évtized óta cserben hagyott hypothesis újból felelesztette, és, mint gondolja, tudományos alapra fektette ***).

*) *Ueber das Verhältniss der aegyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm.* Leipzig, 1844.

**) Ezen egész irány, mely annak idejében oly nagy irodalmi lármát csapott, és mely képes volt még legújabbán *Fürst* héber szótárában állandósításra szert tenni, a francia tudós által igen szellemesen van jellemezve és megczáfolva a *Histoire générale*-ban 444—473. lapon.

***) *Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandschaft.* Leipzig, 1873.

Ily körülmények között *Müller J. G.* állításai mind az indogermánság mind pedig a chamitismus részéről elég indirect támogatóra akad és ha még hozzá vesszük *Bunsen Ernő* könyvét »a valóságok *egységéről*« (1870), azt mondhatjuk, hogy bizony vigyázzon magára a sémiség, hogy egy szép nappal ki ne lyukadjon a feneke és egész hig tartalma át ne folyjék az indogermanismusba.

Ha az, a mit sémi fajnak szoktunk nevezni, nem egyéb egy nagy semminél, egy több százados álomképnek, melynek *Müller J. G.* érvei előtt szét kell oszolnia, úgy természetesen a *sémi ősvándorlás* kérdése nem tudományos kérdés. A mi nem volt, az természetesen nem is vándorolt. Sőt ezen problema egy mellékes cikelyét fogná képezni az indogermán vándorlásnak. A kérdés tehát úgy fog *Müllerék* szerint formuláztatni: 1) Az egyes sémieeknek nevezett népek hol és mikor, mily indokok által váltak el a közös indogermán rokonoktól, 2) hol, mikor és mi által egyesültek a chamitákkal, 3) hogyan vitták azt a cultúrtörténeti harczot, melyben az indogermán elem szőröstül bőristül hátrált a chamismus elől?

Ha *Müllertől* e kérdésekre biztos feleletre várunk, úgy hiába várunk. A lerontás negatív munkáját nem váltja fel oly pozitív alapvetés, mely a sémieket legalább is oly biztosan helyezné el, a mint elhelyezve voltak azon nézet segítségével, melyet *M.* állítólagos tarthatatlansága miatt felforgat. Annak a mit *Müller chamitisált japhetismusnak* nevez, nem lehet semmi nyomát feltalálni a chamitisálás beállta előtt; sem a kanaaniakat, sem a hébereket, sem az arabokat, sem az aramaeusokat nem találom másként, mint sémi (vagy *M.* szerint chámi) cultúrájukkal és nyelvükkel; indogermánoknak, japheti őskörülményeiknek hiába keresem történeti adatát, vagy akár őstörténeti (praehistoricus) nyomát. De látom, hogy — legalább héberek és assyrok — történelmi lételük legelső fokán már *sémi nyelven* alkotják mythosaikat, ennél fogva nyelvük is mindjárt kezdettől fogva sémi volt, szellemi életüknek tehát legelső fokát mint *sémiek* töltötték el. Ez tagadhatatlan. Indogermánságuk számára tehát nem maradna fenn egyéb mint azon talányos korszak, melyben az egyes fajok még nem teremtték volt meg nyelvüket és mythologiáik első, a nyelvalkotással párhuzamos elemeit. Mióta nyelvet és mythost képeztek, ezeket mint sémieket képezték. In ultima analysi tehát *Müllerék* hypothesis körülbelül a prótoplasma közelébe vezet vissza, vagy legfeljebb azon időre, midőn még a specialis *emberi*

(azaz szellemi) élet még nem volt kifejlődve, midőn sem nyelvről sem pedig szellemi tevékenységről egyáltalán nem szólhatunk. Itt természetesen nincsen se nyelvészetnek, se ethnographiának semmi beleszólása. Míg tehát a *sémi nyelvvanyaggal és nyelvvalakkal összefüggő sémi mythos létele* nincsen megczáfolva, addig bátran beszélhetünk *sémiségről* is mind a nyelvészetben mind az ethnographiában. Ez utóbbira nézve pedig előbbi cikkeimre utalom a nyájas olvasót.

De azóta megint egyet fordult a világ, és pedig igen nagyot. A sémi faj ezúttal ugyan békében élvezheti lételének örömét, de a héber nép odatartozósága 1875-ben ismét érezhető megrázatáson kényszerült keresztül menni. Azt mondtam épen, hogy míg sémi nyelvvel összefüggő sémi mythos létele nincsen megczáfolva, addig a sémiség specíficus létezése szerepelhet a tudományban. De épen ez, a mit meg nem czáfolhatónak tettem fel, bizony megbirkózni kényszerül Müller J. G. nézetének egyik hajtásával. *Grill Gyula**), württembergi sanskritista és theologus megengedi ugyan, hogy a héber népnek ajkán megfordultak ősrégi mythoszok, egészen homogenek az indogermán mythoszokkal, tehát solaris természetűek, valódi ősmithoszok, de ezen mythoszok távrolról sem nevezhetők sémieknak, hanem indogermán credetűek azok. Nem csatlakozik Grill azokhoz, kik, mint még *Sepp* legújabban, az indogermánoktól való kölcsönzéseket tételeznek fel a sémieknél és különösen a héberek részéről; de a héberek maguk eredetileg nem sémieknél, hanem árja emberek.

»A héber ősnép valamikor (irgendeinmal) elhagyta indogermán hazáját és egy idegen nyelv- és kultúrterületbe való bevándorlása alkalmával sanskrit anyanyelvét felcserélte egy sémi nyelvjárással, az úgynevezett *héberrel*, és pedig úgy, hogy szívós nemzeti jelleme és szellemi túlnyomósága folytán régi vallását és kultusát kegyeletesen megőrzé, és e célra azon neveket, melyekbe mythologiai szentségei (mythische Heiligthümer!) foglalva, valának a

*) *Die Erzwüder der Menschheit. Ein Beitrag zur Grundlegung einer hebräischen Alterthumswissenschaft. Erste Abtheilung: Zur Methode der urgeschichtlichen Forschung; die ersten Menschen.* (Leipzig, 1875).

»felvett nyelvre átmódosítá (transformirte).« »A hébereknek eredetükre való egészen határozatlan sötét visszaemlékezése, mely semmiképen magába nem zárja biztos tudatát a régi időben bekövetkezett nyelvcserének, arra mutat, hogy Palaestinába való bevándorlása aránylag igen régi időben következett legyen be. »Azonkívül mindezekből az következik, hogy a népnek bevándorlása idejekor egy igen primitív *külső* cultúrfokon kellett állania: »ha meg lett volna már akkor írása és kiképezett papsága, egységesen szervezett papi intézménye, akkor elvárható volna, hogy »sanskrit anyanyelvét legalább mint szent nyelvet megtartotta volna« . . . »Másrésről az ó-testamentum átmódosított mythoszi eszmeköre valószínűvé teszi, hogy a hébereknek sanskrit-árja környezetüktől való elválása csak akkor mehetett végbe, midőn »már megvoltak a véda legrégibb énekei, valószínűleg a tulajdonképeni vedicus idő későbbi fejlésekor, midőn a Brahma-irodalom »terjedelmesebb mythoszai és legendái kezdtek képződni.« (86. lap. g. h. i.).

Itt már biztosabb alapon állunk a vándorlás tekintetében mint Müllernél. Midőn Grill a sémi fajt csakis és kizárólag a héberekől fosztja meg az indogermánság javára, meghagyván szokott keretükben a többi sémi népeket és erőlyesen protestálván azon nagy és általános terjedelem ellen, melylyel M. az egész sémi fajt elsőpri az élők sorából, könnyebbé teszi állását a vándorlási kérdés tekintetében. A héberek még együtt vándoroltak a sanskritokkal, midőn a legrégibb vedicus alkatrészek keletkeztek, tehát még akkor is, midőn a sajátképeni árja-korszak már be volt fejezve és megkezdődött az *ind* kultúrfok. Az erániak ennél fogva, legalább így következnek a dolog Grill okoskodásaiból, sokkal előbb váltak el az indusoktól, mint az úgynevezett héberek; nem is volna tehát feltehető, hogy ezen őskorból támadó egybevagóság találtassék a héber és a *specificus* eráni régiség kultúrja és mondai emlékei között. És mégis, ha megnézzük Grill fejezetét az Édenről és a bünesés mondairól, azt látjuk, hogy a héberek árjaságát alig tudja e tekintetben másképen kisütni, mint az által, hogy egyfolyton az eráni irodalomból (nem is mindig a legrégibből) hordja elő a párhuzamokat (203—219). Mindig ott van a Yast és Vendidad! Persze, ha ezen megegyezéseket csupa későbbkori (babyloni fogságban történt) kölcsönzésnek nézzük, megértjük a párhuzamok kultúrtörténeti ér-

tékét. De ha mindez a héberék árjasága mellett bizonyító ősbirtok, akkor az úgynevezett héberék elválása a közös árja törzstől igen késő időben mehetett végbe, és minthogy szellemi birtokukban csakisannyi a *specificus ind* mint a *specificus eráni*, az ember nem tudja, hogyan vándorolhattak mind a két néppel együtt, midőn ezen népek a maguk részéről már régóta éltek saját *egyéni* életüket, kiki a maga módja szerint fejlődve! Már e pont magában véve mutatja, mily óriási mód vaczog a Grill úr felfogása a héberéknek a közös árjaságtól való elpártolása tekintetében, és azért is említettem e pontot mindjárt első sorban, hogy megmutassam, hogy G. elmékedésének fonalán az ember nem igazodhatik el a vándorlási kérdésre nézve. De tegyük fel, hogy a héberék csakugyan egy árja ösközösségből váltak el. Hogyan képzeljük el ezen elválást a nyelvre nézve? Grill azt mondja, hogy: »egy idegen nyelv- és cultúrterületre vándoroltak« és ott »sanskrit anyanyelvüket felcserélték az úgynevezett héberrel.« Nem tartozunk *Wiseman* bibornok hiveihez, ki azt mondja, hogy nem mutatható fel egyáltalában véve példa arra, hogy népek felcserélték volna nyelvüket egy másikkal. A ki csak egy kissé jártas a nyelvek sorsa körül a közép- és új-korban, az tudja, hogy nyelvcserek nagy számmal előfordultak. Előfordultak Chinában, előfordultak Frankhonban, előfordultak Syriában, Éjszaka-afrikában, Aegyptomban és még számtalan helyen, hol az arab nyelv kiszorította a meghódított őslakosság nyelvét; előfordultak Amerikában, hol az ősnelvek helyén a spanyol és angol nyelv virul; mai napig is tapasztalhatók Afrikában, hol az arab nyelv napról napra több tért hódít el az afrikai nyelvektől?*) Hogyan szólhatnánk holt nyelvekről, ha nyelvcsere nem fordulna elő? Kihalhat-e egy nyelv a nélkül, hogy át ne adná uralmát egy másiknak, mely helyét elfoglalja?

De tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a históriai tapasztalat szerint, mily körülmények között megy végbe az, hogy egy nemzet saját régi anyanyelvét felcseréli egy másikkal?

A nyelvcsere nem lehet szeszély vagy divat következménye: hanem mindig, kivételnélkül, kultúrtörténeti kényszerűség eredménye az. Ha valamely alsóbb műveltségű nép érintkezésbe jön egy oly

*) V. ö. Müller J. G. *Die Semiten in ihrem Verhältniss zu Chamiten und Japhetiten* 103. lap. Whitney Jolly, *Die Sprachwissenschaft* 252—3 lap.

néppel, mely fölötté szellemi túlsúllyal bír, akkor a szellemileg gyengébb nép nem bírja kiállani az erősebbel a versenyt, és a szellemi létküzdelemben bukik, elveszti azon szellemi sajátlagosságait, melyek individualitását tényezik és kényszerül beleolvadni a szellemi tekintetben túlsúllyal bíró nép individualitásába. Így cseréli fel valamely nép intézményeit, vallását, nyelvét és minden szellemi birtokát. Nem szükséges ezt bővebben illusztrálnom példákkal. Mindenütt, hol nyelvcserek fordultak elő, ez a szellemi létharczban való bukás következménye volt. Azért hangsúlyoztam a *szellemi* túlsúlyt, mert ez tökéletesen független az anyagi vagy politikai túlsúlytól. *Hódító* népek, midőn nem bírtak versenyezni a *hódolók* szellemi túlsúlyával, daczára annak, hogy politikailag alávetették ezeket, kényszerültek szellemileg nekik hódolni. A legismertebb erre nézve a germánok példája, kik a rómaiakká vált (a római hódítók szellemi túlsúlyuk következtében romanizálták őket) galliaiakat nem voltak képesek germanizálni, sőt épen ellenkezőleg a hódító és anyagi túlsúlyt gyakorló germánok felcserélték anyanyelvüket és intézményeiket, kényszerültek elhanyagolni ezeket és felvenni a leigázott bennlakók szellemi birtokát. Példa erre még a hyksosok sorsa a Deltában, a hódító hébereké Kanaanban stb.*)

Nyelvcserek ennél fogva mindig ezen hajthatatlan történelmi törvény következtében állnak be. Alkalmazzuk e törvényt Grill fel fogására.

Grill szerint a sanskrit törzs azon része, mely később a héber nép neve alatt ismeretes, találkozott egy sémi néppel és felcserélte ennek nyelvével a maga régi anyanyelvét. Ez a *priori* nem lehetetlen. De ha lehetséges, csakis úgy lehető, ha azon sémi nép, melynek nyelvét felvette az a bizonyos sanskrit-héber nép, szellemi túlsúllyal léphetett fel a sanskrit bevándorlók ellenében? Fellépett-e ilyennel? Grill, úgy látszik, ezt nem teszi fel, sőt kétséget nem szenvedő módon kimondja hogy: »szívós nemzeti jelleme és *szellemi túlnyomósága*« volt a bevándorló sanskritoknak a sémieknél ellenében. Hallott-e az ember ilyent életében? Ha szívós volt nemzeti jelleme, és túlnyomó szelleme, mi a manóba hagyhatott fel azzal, a mi a nemzeti jellem szívóságának legeslegelső jele, a nemzeti nyelvvel?

*) Lásd czikkemet: *A vallási eszme fejlődése a régi hébereknél.* (Zsidó évkönyv, szerkeszti Kiss József, 1875. 35—38. lap).

És ha szellemileg túlyomó volt, akkor épen ellenkezőleg annak kellett volna beállani, hogy a sémie, kikkel a sanskrit nép bevándorló ága találkozott, feleseréljék nyelvüket a sanskrittal! Grill felfogása ennél fogva nem állja ki a sarat a történetbölcészeti komoly kritika előtt.

De szüksége van Grillnek ezen szellemi túlyomóságra és a nemzeti jellem szívóságára; mert csak segítségükkel magyarázhatja meg azon jelenséget, hogy a nyelvileg semitizált sanskritok »régi vallásukat és kultusukat kegyeletesen megőrizék, és e czélra azon neveket, melyekbe »mythische Heiligthümer«-jeik foglalva valának, a felvett nyelvben átmódosíták.« Eltekintve attól, hogy a szellemi túlsúly így soha sem nyilvánul, hogy eredeti vallási intézmények és vallások mondák megőriztetnek, de új szabásban átídomítva, egyáltalán véve sületlen felfogás az, mely a mythosz életét el tudja választani a nyelv életétől. Már több ízben szólottam e thémáról, és az olvasó könnyen belátja, hogy G. tisztán mechanice képzei a kultúr fejlődését, és minduntalan ellenkezésbe jő a művelődés *organicus* törvényeivel. De főérvelése arra támaszkodik, és ebből áll könyvének túlyomó része, melyben methodusát állapítja meg, hogy a héber mondákban és a vallásban előforduló tulajdonnevek csakis a sanskritból magyarázhatók meg. *Aharôn*, szerinte *atharvân*, *Jehôshâ'a* Djoçvan = *Διοσκούριον*, *isten kutyája*, *Chavvâh* kshâma stb. *Pinechâs* Pinagas, *Jiftâch* ibhadâç, *Nôach* nâvaka stb. Ezen eredeti sanskrit formákat a semitizált sanskritok, vagyis a hébernek bizonyos transformációtörvények szerint ilyen héberes alakba öntötték G. úr véleménye szerint. Axioma tudniillik G. úr előtt, hogy mindezen tulajdonnevek erők erejével sem magyarázhatók meg sémi etymologia szerint és reátukmált transformatiós magyarázatairól azt hiszi, hogy bizonyos értelmét közvetítik az illető szóknak. Már pedig ez önámítás. A héber mythoszi nevek legnagyobb része (egy pár *crux interpretum* kivételével) minden erőltetés nélkül magyarázhatók a sémi szótárból. Az igaz, hogy Grill úr épen a »*cruxokat*« választotta ki példakül, de ezek között is p. *Pinechâs* — mely különben aligha mythoszi név — rég meg van magyarázva *Lauth* által az aegyptomi nyelvből, egy másik részük pedig világos sémi etymológiával bír p. *Jiftâch* (a megnyitó), *Nôach* (a nyugvás), *Jehôshûca* (Jahve a segítség, szintén nem mythoszi név). *Chavvâ* (a körben forgó t. i. a nap), *Ádám* (a vörös) stb. egészen eltekintve

azon biztos sémi nevektől, melyeket Grill úr nem talált czélszerűnek felemlíteni, mint *Abhrâm* (a magas atya), *Jischák* (a nevető), *Jackôbh* (a következő), *Ráchel* (a bárány), *Le'a* és *Delilâ* (a bágyadt), *Ashér* nön. *Âshérâ* (a menő), *Lâbhân* nön. *Lebhânâ* (a fehér), *Ze'hûlûn* (a gömbölyű), *Naftâli* (a göndörhaju), *Jôsêf* (a szaporító), *Shimshôn* (a nap) stb. stb., tehát a héber mythosz sajátképeni főalakjait. Hogy mily egyszerű ezen mythoszi neveknek értelmezése sémi alapon, azt az olvasó eddigi czikkeimből megérthette.

Ily ingadozó alapon állanak azon törekvések, melyek a sémi-ség létezése vagy integritása ellen léptek fel újabb időben *Müller J. G.* és *Grill* részéről. Úgy gondolom azon vázlatos czáfolat is, mely által ezen hypothesiseket a föntebbiekben visszautasítani megkísértettem, eléggé meggyőzik az olvasót arról, hogy jogunk van a sémiektől ősvándorlását az indogermánokétól elkülönítve szemlélni.

Lássunk tehát feladatunk utolsó részéhez. Lehet-e fentartani a sémi vándorlásra nézve azt a felfogást, melyet az első fejezetben körvonaloztam, és ha nem, milyen irányt kell a sémi ősvándorlás számára kijelölnünk?

IV.

(Az indogermán és sémi vándorlásra nézve megváltozott újkori nézetek. — Arábia a sémiektől őshazája. — *Sayce*. — *Sprenger*. — *Schrader*. — Arábia földrajzi dispositiója és ethnográphai hagyománya. — Sémi *ösnelv*. — A sémi nyelvek viszonya egymáshoz és az arab nyelvhez. — Kétféle fejlődés. — Újabb vándorlások éjszakkeletről nyugat felé. — Mythologiai és vallástörténeti bizonyítékok. — Sémi ősvallás. — *Müller* Miksa és *Wild* a fajok ősvallásairól. — A sémi istennevek fokkonkinti fejlődése a sémi népek szétágazása után. — Mi marad meg közös istennévnek? — Vallásritusok fejlődése a szétágazás után. — Az imádkozás ritusa a sémi népeknél. — Az új felfogás viszonya a traditióhoz).

Nevezetes dolog, hogy midőn az utolsó évtizedben, a sémi és indogermán ősvándorlásokat illető nézetek mindkét fajra nézve lényeges módosulásnak indultak, ezen módosulás éppen megfordított vándorlási irányt tűz ki számukra.

»Az indogermán fajra nézve régebben azon nézet uralkodott, hogy őslakhelye az Oxus és Jexartés folyamok forrásterületén, a Pamir fensíkon keresendő, valószínűleg azért, mert ezen pont legközelebb fekszik az erániak és indusok, az indogermán fajnak legkeletibb elágazásainak lakhelyeihez és mert be van bizonyítva, hogy ezek éjszaknyugat és éjszakkeletfelől vándoroltak be későbbi lakhelyeikbe. Legújabb időben azonban eltértek ezen nézettől, és csupán nyelvészeti úton kimutatták, hogy az indogermánok közös nyelvkinccse nem mutatja fel semmi nyomát annak, hogy Ázsia flórája és faunájával közösen ismerkedtek volna meg, de hogy azon fanemek, melyek valamennyi indogermán nyelvekben közös elnevezéssel bírnak, p. o. a nyírfa, a bikkfa és a tölgyfa, az indogermánok számára inkább keleti Európában kerestetik az őshazát, mint Középázsiaiban. Több tudós ennél fogva az indogermánok őshazáját azaz azon pontot, hol legutószor éltek együtt osztatlan egységben, a litván-orosz síkban, sőt még innen is nyugatibb irányban keresi«^{*)}. Ezen utóbbi nézetet képviseli különösen *Geiger* Lázár, kihez újabb időben még *Jolly* is csatlakozott, kik egyenesen Németországot mondják az indogermánság őshazájának^{**)}. Míg tehát az indogermánok vándorlásaira nézve a tudósok felfogása annyiban változott, hogy nem délről éjszaki irányban, hanem éjszaki vidékről dél felé képzelik az indogermán faj elágazását, addig a sémiségre nézve épen megfordítva áll a dolog. E cikkünk első fejezetében azt láttuk, hogy rendszeren éjszakibb vidéken képzelik a sémieket őshazáját, honnan déli irányban ágaztak szét. Mai nap, és pedig, úgy gondolom, teljes joggal, egy új nézet kezd lábra kapni, mely a sémieket legdélibb területét tartja őshazájának, honnan éjszak felé ágaztak szét. Tudtommal *Sprenger Alajos* volt a legelső tudós, ki Arábiát említi mint a sémieket őshazáját: »A bibliai archaeologok«^{***)} úgy mond^{***)} »megkísérlették a zsidóknak és egyáltalában a sémiekeknek őshazáját kimutatni, és kutatásaik azon eredményhez vezettek, hogy a sémiekek a kurd hegységekből szállottak le Mesopotámiába. Könnyebben hihe-

*) Müller Frigyes, *Allgemeine Ethnographie* 69. lap.

**) Geiger L. *Vorträge über die Entwicklungsgeschichte der Menschheit* Jolly, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 1874.

***) *Das Leben und die Lehre des Mohammad* nach bisher grösstentheils unbenutzter Quellen bearbeitet von Alois Sprenger (Berlin, 1861.) I. kötet 241—243. lap.

tem el, hogy a delphin az alpesek magaslatából és a zerge a tenger mélységéből származik, mintsem a sivatagok lakóiban hegyi népet lássak. Ezen urak elfeledik, hogy az okmányok, melyekre etymologiai finomságaikat támasztják, újdonságok újak viszonyban az emberi nem korával és azon területeken való szétágazásukkal.« A régi nézet ellenében ennél fogva Sprenger Arabiának azon részét jelöli ki mint a sémek őshazáját, mely *Nuf 'L*-nak és *Negd*-nek nevezetik és e részek geographiai határozottságaiból következteti azt, hogy itt lehetett a sémieket tekintve az *officina gentium*. Sprenger ezen nevezetes helyen oly világosan mond ellen a régi nézetnek és oly határozottan formulázza a maga új nézetét, hogy valóságos csodálkozást gerjeszt az emberben azon körülmény, hogy azok, kik a sémi őshaza-kérdést újra szellőztették Sprenger e helyére nem is vonatkoznak. Újabb időben legelőször találkozunk ismét ezen nézet világos formulázásával 1872-ben *Sayce* angol assyriologusnál *): »*The original home of the Semitic people was apparently Arabia, whence the northern branch moved into Palaestina, and then into Mesopotamia and Assyria.*« Legújabbban pedig ismét *Sprenger* **) lépett elő a következő ethnographiai shemával a sémiekre nézve: »*Alle Semiten sind nach meiner Überzeugung abgelagerte Araber. Sie lagerten sich Schichte auf Schichte und wer weiss die wie viele Schichte zum Beispiel die Kanaaniter, welche wir zu Anfang der Geschichte wahrnehmen, waren. Die Centralaraber, namentlich die Bewohner Jamâ'a's und des Schammârgebietes mit Einschluss des Nagd scheinen, vermöge ihrer geographischen Lage, den Beruf gehabt zu haben Mesopotamien, und bisweilen auch das bestrittene Terrain von Babylon zu befruchten, die Südaraber hingegen Syrien.*«

Ezen ethnographiai tételét Sprenger az *islam történetéből* vett példákkal bizonyítja. Az islam első idejében találjuk Mesopotamiában a Moďar és Rabi'â (középarábiai) törzsek lakhelyeit; Syriában ellenben a muhammedán hódítás után a délarab törzsek telepedtek meg. Ba'lbek himjâr városnak nevezetik, délarabiai helynevek Syriában nagy számmal ismétlődnek. *Sâr* (Tyros) helynév 'Omân tengerpartján is előfordul és 'Omân maga kevésbé vál-

*) *An Assyrian grammar for comparative purposes* (London, 1872) 3. lap.

**) *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus* (Bern, 1875) 293—296. lap.

tozott kiejtéssel mint 'Ammân találtatik Palaestinában, a délarab Hamidâ-nak megfelel Himş (Emessa) Syriában, a délarab 'Akk-ot 'Akkâ képviseli Syriában stb. Nem lehet ugyan nagy fontosságot tulajdonítani ezen helyneveknek, mert, mint mindenki látja, a meg-egyezés nem egészen feltétlen és csak etymologiai úton kombinálható; de mindenesetre fölötte érdekes és fontos ethnographiai tény az, a mit Sprenger itt hangsúlyoz. Valjon feljogosít-e azonban arra, hogy a sémiektől természetere nézve abból oly fontos következményt vonjunk, hogy az összes sémi faj nem egyéb mint »*abgelagerte Araber*»? Hiszen Sp. összes argumentációja a középkori, islamutáni idők ethnographiai viszonyaiból van merítve. Az islam utáni időket jellemzi a sémiség *absorptiója* az arab nép javára. Syriában és Mesopotamiában az arab kultúr megsemmisíti a régi sémi népeknek assyr és nabatäus maradványait és tökéletesen arabizálja azokat. A sémi ethnographia itt éri el úgyszólván végpontját. Lehet-e ezen állapotokat mint a sémi ethnographia alapvetésének kiinduló pontját tekinteni? Másrészről bármennyire megfelelő is a Sprenger által felhozott ethnographiai tényállás annak, hogy Syriában Dél-arabia, Mesopotamiában Középarabia telepítvényterülete volt, kénytelenek vagyunk hangsúlyozni, hogy a muhammedán történelem — és ezt mindenesetre tekintetbe kell venni, midőn Sprenger is muhammedán időből veszi ethnographiai adatait — egészen másra tanít. Középarab és délarab törzsek közti versenyharcz, mint az islam első történeteiből ismeretes, kerssztlüvonúl az egész 'ommajad korszakon és pedig nemcsak magában az arab állam bölcsőjében, tudniillik az arab félszigeten, játszik előkelő szerepet, hanem Syriában és Mesopotamiában, később Középázsiaiban és Spanyolországban. A muhammedán trónvillongások és polgárháborúk mögött mindig az éjszaki és déli törzsek versengése lappang mint indító ok. Már ebből is láthatni, hogy még Középázsiaiban is találkozunk mindkétféle arabssággal. Mindenütt a törzsgenealogiai traditióból kölcsönzött elnevezések által különböztetik meg egymást. Khorasánban a déli arabok *Azdítáknak*, az éjszakiak *Temimitáknak* nevezetnek, Syriában amazok *Kelbiták*, emezek *Ķaisiták* neve alatt szerepelnek. Daczára tehát annak, hogy egészben véve áll az, hogy a Kelbiták Abū Bekr és 'Omar alatt különösen Syriába vándoroltak, a Ķaisiták pedig 'Irakot foglalták el, mind a mellett mindkétféle arabssággal találkozunk vegyest mindkét provinciában, sőt a politi-

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a m. t. Akadémia könyvkiadó-hivatalában Budapesten (Akadémia bérháza) s minden hazai könyvtárúrnál:

- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK.** Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet. 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv). Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 12 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK** stb. XI-dik kötete. **AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.
- NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK** stb. XII. kötetének I. füzet. Szerkeszti Hunfalvy Pál. 10 iv. Ára 1 frt.
- A KONDAI VOGUL NYELV.** Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtud. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt 50 kr.
- CHRESTOMATHIA FENNICA.** Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét, XIV. és 580 lap). Ára 1 frt.
- REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI.** A Vogul föld és nép. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-adrét, VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.
- MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR.** Irta Budenz József. I, II. füzet. (1—27 iv) 1873. 8-adrét. Egy füzetnek ára 1 frt.
- ERDEI- ÉS HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR.** Budenz József. (A Nyelvtud. Közlemények IV. kötetéből). Ára 50 kr.
- NYELVEMLÉKTÁR.** Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—III. köt. 1874. 8-adrét Ára 5 frt.
Egyenkint Ára 2 frt.
- ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.** I—IV. köt. 1869—1875. Ára: I. 2 frt 20 kr.; II. 1 frt 80 kr.; III. 1 frt 80 kr. IV. 2 frt.
- RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK** Erdősitől Tsétsiig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.
- A MAGYAR IGEIDŐK.** Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.
- A MAGYAR NYELVUJÍTÁS** óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.
- A HELYES MAGYARSÁG ELVEI.** Irta P. Thewrewk Emil. Ára 50 kr.
- FINN NYELVTAN.** Fábrián Istvántól. Pest, 1859. Ára 60 kr.
- KALEVALA.** A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.
- ABUSKA.** Csagatájtörők szógyűjtemény. Vámbéry Á.-tól. Pest, 1862. Ára 24 kr.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI
HUNFALVY PÁL.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST, 1876.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

TARTALOM.

	Lap
A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról. Dr. Goldziher Ignác . . .	321
Görög-latin hangtan. Dr. Bartal Antal	341
Egy ismeretlen magyar orientalista. Edelspacher Antal	440
Egy magyar mint görög versíró. Thewrewk Árpád	443

kai constellatió egy ízben azt hozta magával, hogy a kelbitákok érdekei különösen politikai tekintetben Mesopotamiában találtak támaszra és súlypontra *). De ha engedünk is Sprenger szigorú ethnographiai megkülönböztetésének, minthogy az igen késő időre vonatkozik, nem tekinthetjük a semitismus ethnographiájának alapvető mozzanataként, és ennél fogva a vándorlás kérdésének, mely a távol őskorba nyúl vissza, semmiképen nem praejudicálhat **). De annyiban véve igen fontos, mert valamint, a hogy ezt a történelem philosophiaja oly számtalan példa által igazolja, ugyanazon művelődési iránylatok és combinációk a történelemben rendesen bizonyos következetességgel ismétlődnek változott körülmények között, úgy itt is a VII. században Kr. u. a sémi faj vándorlásának ugyanazon iránya ismétlődik, mely chronologice meg sem határozható ősidőkben ugyanezen faj kebelében ment végbe. Kétségtelen ugyanis a mai kutatások állása szerint, hogy a sémi vándorlás az őskorban délről indult éjszak felé. Kiindulási pontként, valamint azt Sayce egészen helyesen határozta meg, Arábiát tekinthetjük. A mit Sayce igen röviden mondott ki 1872-ben, azt az angol tudós német szaktársa *Schrader Eberhard* az angol írótól függetlenül egy évvel később bővebben bizonyított és okadatolt, egy jeles cikkében: »*Über die Abstammung der Chaldäer und die Ursitze der Semiten*,« (***) mely dolgozatnak fonalán fogom itten körvonalozni a sémi ősvándorlás kérdésének mai állását; és úgy gondolom a *Schrader* által kimondott nézetet bátran tekinthetjük a sémi ethnographia mostani általános minthogy nem akadt még tudós, ki *Schrader* érvelését megczáfolta, vagy neki ellentmondott volna.

Ha, mielőtt még a nyelvészeti és mythologiai instantiákhoz fordulunk, magának az arab félszigetnek geographiai természetét vesszük tekintetbe, úgy ez a priori is arra mutat, hogy valamennyi területek között, hol sémi népességgel találkozunk, ez a legalkalmasabb arra, hogy a faj őshazája legyen. »Egy oly tág

*) A délarabok és éjszakiarabok politikai harczeitől a chalifatus alatt lásd *Dozy* szép értekezését: *Geschichte der Mauren in Spanien bis zur Eroberung Andalusiens durch die Almoraviden*. (Leipzig, 1874.) I. kötet 71—245. lap

**) Sprenger ugyan törekedik ezen vándorlási tendenciát a Genesisben előforduló néptáblából is kiolvasni; de kevés szerencsével.

***) *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1873. XXVII. kötet, 397—424. lap.

ország, minő Arábia, mely 50,000 □ mérföldre terjed, tehát ötször akkora területre, mint a német császárság, mindig egyfajú lakossággal elfoglalva (nem-arab lakossággal ott soha nem találkozunk), mely még legparányibb tradícióiban és mondai emlékeiben legkisebb nyomát sem mutatja fel annak, hogy valamikor máshonnan vándorolt legyen oda, már magában véve azon praesumptióra ad alkalmat, hogy ezen ország maga egy népfaj őshazájának tekintessék, és hogy ne tekintessék olyannak, melybe ezen faj aránylag késő időben vándorolt, és hogy ezen országban más fajú lakosságot talált legyen, melyet alávetett vagy melylyel vegyült. Épen az ellenkezőről van tudomásunk Arábia lakóit illetőleg: soha nem értesülünk *bevándorlásokról*, sőt ellenkezőleg mindig onnan való *kivándorlásokról* tudósítanak az emlékek, békés és harczias kivándorlásokról és pedig a legrégebb időktől a legújabbakig. Arabiát ennél fogva jogosan tekinthetni népeket elválasztó területnek. (Völkerscheide) épen úgy mint Azsia, Európa vagy Afrika akármelyik felföldjét. . . . És ezen országról feltegyük-e, hogy historiai időben éjszak felől nyerte legyen lakóit, egy másik felföld — Arménia — felől, mely semmi nyomát sem mutatja fel annak, hogy ezen lakosság valamikor ott tartózkodott volna? Mily valószínűtlenez! így fog minden előítélet nélkül való ember szólani. És ezen valószínűtlenség nem csökken, ha tekintetbe vesszük, hogy Arabiától nyugat felé némely erőt vesztett sémi dialectusok, mint a Tigré, Saho stb. vagy a sémiséggel némi rokonságban álló nyelvek, mint az aegyptusi nyelv egy nagy ivet képeznek az arab félsziget körül. Hogy továbbá az arabsság a specificus sémi typust fény- és árnyoldalaira nézve legtisztábban fejezte ki, azt senki kétségbe nem vonja, a mint másrésről nem lehet félreismerni azt sem, hogy bármi feltűnően mutatják is a kánaanaeusok, aramaeusok és assyrok a sémiség sajátlagos jellegét, nyelvükben, szokásaikban és egész életnézetükben, ezen népek mégis már elkoptatták a sémi jelleg némi éleit, és hozzáférhetőeknek mutatkoztak egy sokoldalú idegen kultúr irányában« *). A kultúra ezen módosulásai csakis úgy magyarázhatók meg amaz arab őseredetiséggel viszonyban, hogy ama népek az arabs őshazától való elágazás után idegen befolyás által módosultak át és vettek fel idegen formákat, míg a sémi őshazában megmaradt arab ezen befolyásnak nem lehetett

*) Schrader c. h. 417—418. lap.

kitéve. »A sémi traditiók« — mondja röviden Schrader angol elődje — »mindnyájan Arabiát tűzik ki mint a faj őshazáját. Ez a földnek egyetlen része, mely mindig kizárólag séminek maradt meg. A fajnak jellemvonásai leginkább sivatagból való eredetre mutatnak vissza« *).

Ezen praesumptió tényleges erősítést nyer, ha tekintetbe vesszük a sémi nyelvek viszonyát egymáshoz és az arabs nyelvhez. Az általános nyelvészeti kérdésekben járatos olvasónak nem kell bővebben magyaráznunk, hogy ily kérdés: az ismert sémi nyelvek között melyik a sémi faj ősnelve? a nyelvtudomány mai állása szerint ép úgy nem jöhet tekintetbe, mintha ugyane kérdést az indogermánság, vagy az ugor-altaji nyelvcsaládra nézve vetné fel valaki. Ha a létező *népnyelvek* egyike lehetne a fajnak *ősnelve*, úgy e nyelv nem lehetne egyszersmind egy bizonyos népi individualitás nyelve. A *nép* nyelve összefügg azon egész ethnographiai processussal, mely a fajtól egyes népi egyéniségeket teremt. Bármelyike ezen egyéniségeknek őrizhet a maga nyelvében oly mozzanatokat, melyek közelebb állanak az ősnelv teljességéhez, mint a többi egyéni *népnyelveknek* megfelelő alakjai, még azokéi is, melyeken oly népek beszéltek, melyek egyéni kifejlődését relative régibbnek szoktuk mondani. Így pl. tudják az indogermánisták, hogy a római nyelv némely oly alakot őrizett meg, melyekhez viszonyítva a megfelelő görög alak már kopást mutat fel. Minthogy régóta belátták, hogy tudományos ember a meglevő sémi nyelvjárások között nem keresheti már a sémi *fajnyelvet* vagy *ősnyelvet*, a kérdést másképp formulálták, és mivelhogy a hasonlatok — mint egy régi író mondja — arra valók, hogy a gondolat határozatlanságát és homályosságát eltakarják, a kérdést így tették fel: *melyik a sémi nyelvek sanskritja?* azaz a meglevő sémi *népnyelvek* között melyik az, mely nagyjában és általánosságban legközelebb áll azon nyelvhez, melyen a népegyéniségek és velük a nyelvegyéniségek kifejlődés eelőtt a *sémi faj* beszélhetett? A sémi nyelvek sanskritját keresni, ez lett annak a kis rendszeres összehasonlító nyelvtudománynak, mely a sémiségen belül alkalmaztatott, jelszava. Voltak tudósok, kik a *hébernek* ítélték oda a pálmát (Ewald); voltak, kik az *arabsnak* (Derenbourg, Olshausen); az *assyriának* is akadt szószólója (Hincks).

*) Sayce e. h. 13. lap 25. jegyzet.

Pedig ha tisztán nézzük a dolgot, az egész oda megy ki, hogy ezen nyelvek mindegyike megőrizett egyes sajátosságokat (vagy tán azokat későbbi időben is fejtette ki), melyek a többi nyelvekben nem találhatók fel. Azonban helyes methodussal a sémi nyelvek sanskritságát keresvén, a pálmát annak a nyelvnek kell oda ítélni, mely a tekintetbe vett nyelvek mindegyikében vagy egy részében meglevő alakokat a legteljesebben bírja, úgy hogy belőle a többi alakok elágazását és kopását legrendszeresebben úgy lehet megmagyarázni, ha belőle indul ki a nyelvtörténeti szemlélet.

Ha e szellemben tesszük fel a prioritás kérdését, a vita okvetlenül az arab csoport részére fog eldőlni.

Schradernek érdeme a sémi összehasonlító nyelvtörténetben, hogy legelőször ő nézte ezen problematicus dolgokat az épen jelzett szempont alatt. — Ha ezen szempont alatt nézzük a sémi dialectus alakjait, úgy azt fogjuk találni, hogy igen sok alak és képzés csupán csak az arabban és assyrban van meg, míg a középső semitismusbán hiányzanak. Ha tekintetbe vesszük, hogy ily es tekben az arab nyelv mindig nagyobb teljességet és állandóbb consequentiát mutat, úgy ily példák az assyrságnak az arabbal oly módon való összefüggésére utalnak, hogy az assyr nyelvképzés az arabhoz viszonyítva másodlagos. Nézzünk egy pár felvilágosító példát. Kezdjük az esetragozással. Sayce azon nézetet adja elő: »It (scil. the Assyrian) preserves like classical Arabic the case-terminativs of the primitive Semitic speech-u (nominative)-i (genitive)-a (accusative)« *). De Schrader számos példából alaposan kimutatta, hogy az assyrban ugyan megvan e három terminatio, de úgy, hogy nem felelnek meg mindnyájan consequenter a casusoknak. Csak az u jelöli mindig a nominativust, a casus obliquus pedig vegyest i-vel meg a-val jelöltetik **). Az aethióp nyelv szintén csak két esetet jelöl: a nominativust és accusativust, míg a genitivus ragja egybeesik a nominativuséval; lényegileg tehát az assyr és az aethióp az esetragozás tekintetében a fejlődés egy-ugyanazon fokán áll. A héber nyelvben csak egyes szétszórt maradványai vannak meg az esetragozásnak, és pedig leginkább az accusativusnak a ***) (az

*) *Assyrian grammar* 101. lap.

**) *Die assyr-babylonischen Keilinschriften* 230—232. lapon.

***) V. ö. Schlottmann *Grabinschrift des Eschmunazar* 116. lap, hol egy régi héber en, en accusativrag nyomai is ki vannak mutatva. Jól vannak az eset-

irány kifejezésére) ritkábban az *i* meg az *a*. Az aramaeus nyelvben már alig van nyoma a régi esetragozásnak. Az arabban, és pedig a régi classicus nyelvben consequenter megvan a három esetrag használata, míg az élő városi dialectusokban kevés kivétellel veszendőnek indult, és még csak a sivatagban és Középarabiában van megőrizve, de itt sem elég consequensen alkalmaztatik.

Mindez mire mutat? Arra, hogy a sémi nyelveknek megvan az a tendenciája, hogy megkülönböztessék a casusokat, mert hisz mindenütt még van nyoma, még ott is hol ezen megkülönböztetésformai jelölése a használatból elveszett. Abból, hogy némely ó-héber (és phoeniciai) tulajdonnevekben valamint régi összetételekben ott látjuk az *u* vagy *o* nominativusragot, az következik, hogy a régi kana'ani nyelvekben valamikor általános élő használatban is volt csak hogy az irodalmilag állandósított nyelv fokán már kiveszett volt a használatból, valamint a köznépi arab nyelvben is, mely egyáltalán nyelvtörténetileg véve tökéletesen a héber nyelv irodalmilag ismert fejlődési fokával egybeesik, majd csaknem teljesen elveszett. Az összemiséghez tehát legközelebb áll a classicus arab nyelv, ebből lett aztán enyészés folytán az aethióp-assyr fok, ebből a héber és aramaeus. A sémi nyelvfejlés tehát e példából úgy mutatkozik, hogy azon fokból indult ki, melyet a classicus arab nyelv képvisel.

Épen oly eredményre jutunk, ha tekintetbe vesszük a sémi nyelvekben előforduló *nazalatió*-t. Az arabsban mind a három casusnak ragja, ha—mint ezt a grammaticusok kifejezik,—a szó—vagyis inkább annak fogalma — nincsen determinálva, azaz ha sem articulus általi odamutatás, sem pedig birtokviszony nem határozza meg a szót közelebbről, az esetrag után még egy nazális utóhang (az éjszaki arabságban *n*, a déliben *m*) járul. P. o. al-ragulu (nom.), al-raguli (gen.), al-ragula (accusat.) determinált állapotban. Ellenben ragulun, ragulin, ragulan indeterminálva; a déli arabsban, azaz az úgynevezett himjár nyelvben *m* hang van az éjszaki *n* helyében. A kana'ani ágban ezen nazalatió elveszett és csupán csak héber adverbiumokban maradt meg ridegen, mint accusativus adverbialis képzője, pl. *omnâm* (valóban, ebből *ômen*, valóság) *chinnâm* (ingyen,

gratis, ebből *chén*, gratia) *rêkâm* (üresen, ebből *rêk*, üres) stb. Látjuk, hogy a nasalatióra itt épen úgy mint a himjában a labialis nazalis használtatik a mit rendszeren mimmatiónak neveznek a linguális (n) nasalatió ellenében, mely nunnatiónak neveztetik. Hasonlólag a phöniciai nyelvben is van adverbialis nyoma az accusativusi mimmatiónak *jômâm* nappal (*jôm* = nap) a Citiumi 38. számú feliratban. Némelyek, kikhez Nöldeke nem csatlakozik, az aramaeus nyelvben is akarják a mimmatió nyomait találni. Az arabon kívül csak az assyr nyelv mutatja még fel a nasalatió bő használatát szintén a mimmatió alakjában, de úgy, hogy míg az arabban csak az indeterminált név nunnáltathatik, addig az assyrban a mimmatió vegyest használtatik. Az aethiópban semmi nyoma ezen hangtani tűneménynek. Itt is tehát az arab nyelv az, mely a legtisztábban mutatja élénka nasalatió rendeltetését és használatát. Ennélfogva valószínű, hogy az assyr mimmatió, mely rendetlen használatában némi degenerációt mutat, és a többi dialectusoké, hol csak töredékesen van meg, az arabból ágaztak el. De csak valószínű, mert ép oly lehető, hogy a mimmatió általánosabb használata az assyrban, relativ eredetiségnek a jele. Mindenesetre ezen egy pontnál már azért sem lehet bizonyos következtetést vonni, minthogy itt consequens különbség van előttünk a mimmatió (himjár, assyr kanaani) és nunnatió (arab) között, ugyanaz a különbség, mely a himn. többesragnak egyrészlől *ûn*, *în*, *ân* (arab, aethióp, himjár, aramaeus, újabb assyr), másrészlől: *îm* illetőleg *î*, (kanaani, régi assyr) alakja között létezik, mely két labialis mellett az assyr többesszámképzés még *îv* ragot is mutat fel*). Ezen tűnemény valószínűvé teszi Schrader véleményét, hogy kezdettől fogva a sémi nyelvképzés a többesszámra nézve az *m* és *n* labialist egyaránt érvényesítette, és hogy a későbbi tovafejlés alkalmával az éjszaki csoport az *m*-félén, a déli az *n*-félén adott túl**). Ha tekintetbe vesszük, hogy az assyr nyelvben mind az *m*-es mind az *n*-es többesszám fordul elő, úgy ezen tűnemény talán azon körülményből magyarázható, hogy az assyr nyelv az, mely legkorábban ágazott el az ősnyelvhez legközelebb álló arabstól, oly időben, midőn a sémiség még mindkétfele labialist alkalmazta a többesszám képzésében.

*) Lásd bőven Schrader, *Die assyr. bab. Keilinschr.* 218—223. lap.

**) *Die Abstammung der Chaldäer* stb. 410. lap jegyzet.

Sokkal biztosabb nyelvtörténeti alapon állunk a *kettősszámra* nézve. Az arab itt a *casus rectus* *âni*-val az *obliquus* *ajni*-val képezi. Az aethióp és aramaeus nyelvben nincs meg a dualis. A héber *ajim*-mal képezi mind a *cas. rect.*-ban, mind pedig az *obliquus*-ban (de orthographice még felismerhetni azt, hogy régente *âm* is létezett), épen úgy, mint a vulgaris arab a *cas. obl.* dualisát használja minden eset számára. Az assyrban a kettőssrag *â*. Bővebb bizonyításra nem szorúl, hogy az arabs nyelv képviseli e tekintetben alakilag azon nyelvtörténeti fokot, melyből a többi elágazott.

Akarmelyik pontját vizsgáljuk a sémi nyelvtannak, mindig ily eredményre fogunk jutni. A mely nyelvtünemény a többi nyelvekben csak egyes maradékokban tűnik élénk (p. o. a *diminutiv képzése*, az úgynevezett *pluralis fractus*), azt az arabban vagy általán a déli sémiségben teljesen kifejlődve és folyton élő használatban találjuk; jele annak, hogy a szétválás után az őshazától elvált népek elkoptatták a nyelvalakok ama gazdagságát, melyet az őshazában megmaradt arabság, illetőleg déli sémiség megtartott és még tovább is fejlesztett. Legvilágosabban mutatkozik ez az igaztanban. Annak az egész gazdagságnak, melyet az egyes sémi nyelvek belső képzés által az ige használatára nézve kifejtének, midőn a cselekvés módozatait és irányait csupa infixió által egyéb nyelvek által el nem ért praecisióval birják megjelölni, a mely gazdagságból mindegyik nyelv felmutat töredékeket, mintegy rendszeres tárházát látjuk az arabban és aethiópban, mely nyelvekben ezen alakokat együtt találjuk hiány nélkül. — Mindezeknél fogva teljes joggal hangsúlyozza Schrader a következő záritéletet: »Azon idomból kiindulva, melyben a sémi nyelvek a különböző irodalmakban vannak előttünk, egyikük sem tarthat ugyan jogot arra, hogy benne lássuk képviselve a sémiség őseredeti alkatát, melyből a többi fejlődött volna, még az arab sem, bármily gazdagon legyenek is kifejlődve nyelvtani képzései és bármily tisztán legyen is ott minden kiképezve a legkisebb finomságokig. Az irodalomból ismert arabság is csak egyik tovafejlése az őssémi nyelvnek. Nem kevésbé kétségtelen az is, hogy a többi sémi nyelvek is mind nyelvtani, mind szótári tekintetben megőriztek sok őseredetit, a mi az arabból már kiveszett. De ha azt kérdezzük, hogy melyik az a sémi nyelv, mely képzéseiben, eltekintve azoktól, melyeket mindenki könnyen

ismerhet fel másodlagos képezéseknek, általában és nagyjában és a lényeges dolgokat tekintve, a legnagyobb eredetiség bélyegét hordja homlokán, úgy nem kételkedhetünk, hogy csak az arab nyelvről állhat ez. Mindenesetre minden sémi nyelv, az arabot is ide értve, bir oly sajátosságokkal, melyek a többi nyelvekben hiányoznak. De azon képezésekre és nyelvi sajátságokra nézve, melyek valamennyi sémi nyelvekben közösek, részint a képzés minőségére, részint annak teljességére és a nyelvtudatban való elevenségére nézve az arab nyelv túlnyomóan bizonyítja eredetiségét. Ezek szerint kétségtelen nem fér ahhoz, hogy az arab nyelv képviseli a sémiségen belül azon fokot, mely az összémiség típusát leginkább közelíti meg. Készakarva zárja el belátását az, ki mindazt, miben az arabság a sémiség egyéb képviselőit túlhaladja, csupa későbbi fejleménynek nézi, vagy a ki a semitismus specificus arab kifejlődését eredetiség tekintetében a héber, aramaeus, assyr mögé vagy mellé helyezi. A dolog úgy áll, hogy minden lényeges pontra nézve az arabismus őrizte meg a sémi ősjelleget a legeredetibben, habár maga az arab az összémiségen túl egyes lappangó csirákat egészen önállóan fejtett ki oly gazdagon és bőven, a mint az egyéb sémi nyelvekre nézve nem mutatható ki. Ezeknél fogva nem lehet már kétség abban, hogy hová kell fordulnunk, ha a sémiség őshazáját keressük.« Nyelvészeti álláspontokról nem bontakozhatunk ki azon következés alól, hogy Arábia, különösen pedig annak éjszaki és belső része volt a sémiség őshazája, hogy innen sugarak alakjára ágazott el az éjszak, kelet, dél és nyugat felé, hogy elválva őslakásától és szülőföldjétől különböző helyeken önálló fejlődésnek induljanak egyes részei, nem kevésbé pedig hogy ezen szétválás után őshazájában is sajátzerű módra képződjék tovább«*)).

Midőn így a nyelvtörténeti búvárkodás Arábiát jelöli ki mint a sémiség őshazáját, nem állhatunk meg e pontnál. A vándorlás éjszakfelé ment, de mily relativ időben történt az, és mily módon folytatódott?

A sémi nyelvek összehasonlító szemlélete azon meggyőződésre vezet, hogy nyelvtani sajátságait tekintve két főcsoportot kell megkülönböztetni, a mely csoportokon belül az egyes nyelvek egymásközött szorosabb hasonlóságot mutatnak, mint ezen csoportok

*) Ugyanott 416—417. lap.

egyikének egy-egy nyelve a másik csoportnak egy-egy nyelvével. Ezen két csoport 1) a *déli sémiség* (arab, himjár, aethióp) és 2) az *éjszaki sémiség* (assyri, kanaani, aramaeus). Mindegyik csoport egy zárt kört képez, mely a másik csoporttal ugyan elég közel rokonságban áll, de mindig sokkal lazább összefüggésben mint a csoportok egyes tagjai egymás között, mind a nyelv mind pedig a mythologia tekintetében. A fenttebbiekből világos, hogy az éjszaki csoport a déliből ágazott el és nem megfordítva. De ezen elágazás akkor ment-e végbe, midőn a déli csoport már kifejtette volt egyes ethnographiai és linguistikai egyéniségeit, vagy pedig ez szét nem vált egységben élt e-még, midőn az elágazás megteremtette az éjszaki egyéniségeket? Erre nézve Schrader úgy felel, hogy: »Az éjszaki sémiség elválásának a közös törzstől még oly időben kellett lefolynia, midőn a déli sémiség még nem bomlott fel dialectusaira, az arab, himjár és aethióp nyelvekre. Mert minthogy ez a három dialectus a belső pluralis képzésében*) oly alakítást mutat fel, mely náluk közös bir-

*) Tudniillik a grammaticusok által úgynevezett *pluralis fractus*, mely nem ragozás által képeztetik (*pluralis sanus*), hanem úgy, hogy a szó belső, különösen vocalis szerkezete megváltozik, p. o. 'ajn = szem pl. 'ujân; nabîjj próféta pl. anbî'a, ragul férfi pl. rigâl; rigl láb pl. argul, jad kéz pl. ajdî, lubb szív pl. albâb stb., a mely képzés az arab és aethióp nyelvtannak igen jelentékeny és fölötte érdekes fejezetét képezi. Az ily pluralisok képezésében a nyelvgenius mind mai napig érvényesíti eleven teremtő erejét, a mi különösen abban nyilvánul, hogy mindennap képeznek ilyen belső pluralisokat a vulgaris nyelvben még idegen szókból is. Felhozok p. o. két pluralis fractust, a melyet arabok ujságokban találtam számtalanszor; a perzsa *nîshân* szóból, mely = jel, de különösen a *rendjelet* fejezi ki (nîshân eliftichâr) csinálták ezen többesszámot *najâshîn*; a francia *sou*-t a Gavâ'ib című hirlap politicusa így alakítja többesszám alakká: *asvâ*. A hamisított régiségekkel kereskedő fellah a »cartouche« szónak pluralisát így képezi *karâtîsh* és az aegyptológiával foglalkozó utazókat *Barâqtîsh*-nak nevezi (legalább én így hallottam egy ízben a gizei beduinok szájából) pluralisképen ebből — — *Erugesh*!! Damaszkusban való tartzkodásomkor, ha bemutatott egyik arab ember a másiknak, nemzetemet így jelölé: *hua min al-mudzsur* = ő a magyarok (madzsar pl. mudzsûr) közül való; mások a madzsar pluralisát így képzelék *amdzâr*, még mások arra vetemedtek, hogy *madzsâhir*-t mondjanak, a mihez hozzá kell képzelni ily singularist: *madzsar*. Tán más alkalommal, ha a sémiség dialecticus fejlődéseiről fogok szólni, több példával szolgállok azokból, a miket ezen érdekes pontra nézve gyűjtöttem. Most még csak annyit, hogy még a ragozott pluralis helyett is a köznyelv sokszor belső pluralisképzést használ, különösen ha gyűfoglalom forog fenn; p. o. valamely — tegyük fel — a Shâfi'ta sektából való ember *Shâfi'tijj*, ebből a rendes

tok, míg az éjszaki csoport tagjai mindnyájan nélkülözik azt, úgy ezen képzésnek oly időben kellett megteremnie, midőn az éjszaki sémiség már különvált volt, a déli csoport pedig még szét nem vált egységben élt együtt: háromszoros, egymástól független, párhuzamos megteremtése a többszám ily kifejezésének el sem képzelhető *).

A sémiség egy része (a későbbi éjszaki csoport) a közösségből való elválása után együttes vándorlás után Babyloniában telepedett le és ott huzamos ideig együtt élt; ezen együttvándorlás és együtttartózkodás alatt fejlesztette ki azon sajátlagosságokat nyelv és mythologiai tekintetben, melyek az egész éjszaki sémiségre nézve közösek és a déli csoportban nem fordulnak elő. Babylonia tehát az éjszaki csoport gyújtója a közös sémi őshazától való elválás után. Onnan történt később az egyes éjszaksémi népek elválása és tovavándorlása, az egyes éjszaksémi népek egyéni alakulása külön népekké. A kana'anaeusok nyugatfelé vándoroltak, és Palaestina különféle részeiben letelepedvén külön fejlődésnek indultak, míg a későbbi időben Babyloniától egy kevésbé éjszak felé t. i. Assyriába vándorló tömeg ott kezdett saját egyéni népi életet mint az assyrok népe. Az aramaeusok váltak el legkorábban, Schrader szerint, az éjszaksémi közösségtől, mint azt nyelvük összehasonlítása a többi éjszaksémi nyelvjárással mutatja. Ők még mielőtt a többi éjszaki sémiség Babyloniában letelepedett volna, elváltak a közösségből és a nyugatibb Arámban (Syria) maradtak, hol nyelv és világnézet dolában egynehány nevezetes sajátosságot fejtenek ki, melyek ugyan félreismerhetlenül hordják homlokukon a sémiség bélyegét, de mégis arra mutatnak, hogy az aramaeusok már külön úton jártak, midőn a héber-assyr közösség még fennállott Babyloniában. Úgy gondolom, az éjszaksémi közösség ezen szétbomlása alkalmával támadt az *'Īhrīm* elnevezés, mely, mint fentebb már említettük, a héberekkel együtt egy nagyobb kört foglal magában A nyugat felé vándorló tömeg ezen nevet (a vándorlók) a Babyloniában maradó rész ellenében (a maradók) teremtette a maga megnevezésére.

Még hátra van feladatunk ulolsó részét szellőztetni, t. i. mit tanulhatunk a sémiektől mythológiájából és vallásos felfogásaikból

collectiv el-Shāf'ijjā helyett azt hallani: *al-Shawāf'ī* stb. *Cserkesz nők* = *Sarkisza*, szintén pluralis fractus ebből *Sarkasz* v. *Serkesz* (cs-t nem ejt ki az arab).

*) Schrader u. o. 420. lap.

őshazájuk hollétére és vándorlásaikra nézve? Schrader itt egy pár rövid szóval megelégszik. Constatálja t. i. azt, hogy az éjszaksémi vallási eszmék között és a délsémiek között semmi érintkezési pont nem mutatható fel és hogy csak a déli araboknál (himjáritáknál és sabaeusoknál) találjuk *Áthtar*-t és *Sin*-t, melyeket ezen déli arabismuson kívül csupán csak az assyroknál lehet kimutatni, mit azonban Schrader későbbi befolyásnak tulajdonít (kölcsonzés?) *). Látjuk, hogy így nem boldogulunk, és míg a sémiség és mythosainak ismerete elől azon akadályok el nem gördülhetnek, melyekről múlt cikkemben szóltam -- és ezen akadályokat csak szerencsés felfedezések gördíthetnék el -- addig a mythológiát nem használhatjuk segédeszközzül a sémiak régi ethnographiai viszonyainak felderítésére. Mindamellet azonban e helyütt a mythológián túl a vallástörténeti analysis köréből akarok még egy gondolatsornak kifejezést adni a sémi ősvándorlás kérdésére nézve, melynek eredményei, úgy gondolom, azon feltevés támogatására szolgálhatnak, hogy Arábia a semitismus kiindulási pontja.

Mindenekelőtt érinteni akarok egy kérdést, melyet Müller Miksa pár röviden vázolt thesisben törekedett legújabbán megoldani.

Lehet-e szó egy sémi ősvallásról (ép oly értelemben, a mint szólunk sémi ősnyelvről), mely egyrésztől lényegileg különbözik a többi fajok vallásától, és melyben másrésztől bennfoglaltatnak azon csírák, melyekből később az egyes sémi népek fejlesztették egyéni vallásaikat?

Müller Miksa ezen kérdésre igenlőleg válaszol és egy pár rövid vonással állapítja meg a három emberfaj, a sémi, árja és turáni faj, ősvallásainak lényegét **). Az árja faj szerinte a *fénylő* égben, a napban (*Dyaus*); a turáni faj az égben általában (*Tiën, Teng-ri*) szemléli a végtelen hatalmat, a sémi ősvallás »*leg hatalmasabb*«-nak nevezi azt a lényt, melyre a végtelen iránt vele született hajlamot központosítja.

Nyiltan bevallom, hogy nem vagyok hajlandó ezen általános ősvallásoknak fajok szerinti felosztásához csatlakozni. Mert eltekintve a *turáni faj* problematicus voltától, ezen felfogás mélyebben

*) Ugyanott 407. lap v. ö. 422. lap.

**) *Introduction to the Science of Religion* (London, 1873) 170—197. lap.

beható vizsgálat után számos gyenge, és az összehasonlító vallás történetben alapul semmiképen nem szolgálható oldalt mutat. Már mindjárt magában véve az osztályozás nem állja meg a sarat. A nyugatafrikai tengerparton lakó Kalabar nép nem *sémi* nép, istenét mégis *Abaszi Ibum*-nak nevezi, a mi annyi mint: *a leghatalmasabb**). Ha pedig nyelvészetiileg elemezzük a Müller által úgynevezett turáni istenfogalom állítólagos őskifejezését, úgy azt találjuk, hogy körülbelül egybeesik azzal, a mit Müller az árja ősvallásra nézve mond. *Vámbéry* úr volt oly szíves készülöben levő török-tatár gyök-szótárából a következő kimutatást velem közölni:

Tang: Ting: Tüng = fényleni, tündökölni; világosság, hajnal, isten.

ujgur: *tang* = hajnal; *tang jolduzi* Orion csillag.

tanga-mak = fényleni, tündökölni;

tangari, tangri = világosság, fény, isten.

csagataj: *tang* = hajnal, fény; *tangarlik* = világosszínű vonal, mely virradatkor keleten látszik; *tangri* = isten; *tünger-mek* = tündökölni, fényleni; *tünglük* = ablak; *tüngür* = tündér.

Ha tehát »Tien, Tang« az úgynevezett turániság ősvallásának exponense és »Dyu, Zeus, Tiu« az árjaságé, úgy mind a kettő tulajdonképen egyre megy ki. Látjuk tehát, hogy ez esetben az osztályozás nem olyan, hogy általa az egyik faj a másiktól lényegileg különbözönek mutatkozzék, egészen eltekintve ezúttal az újabb időben oly kiválólag kedvelt generalizáció és osztályozás ruganyos természetétől**).

*) Bastian, *Geographische u. ethnologische Bilder* (Jena, 1874.) 148. lap.

**) Hogy mily ruganyos természetű a vallástörténet terén e generalizáció, azt legjobban az által bizonyíthatom, ha ide iktatok egy czikkelyt *Wild* »The first metallurgists« című értekezéséből, melyben ugyanazon alapon, melyből Müller indul ki, a következő osztályozásra alapíttatik az összehasonlító vallástörténelem: »The Semites worshiped chiefly the Moon, the emblems of which were the cow, the dove, and the fish, whilst the Divinities of the Aryans were the Elements and their emblems, the lion, the eagle and the horse Undoubtedly the earliest development of external Religion was Sun-worship, but there was a something, which may be called religious earlier still it was that, which characterizes all Turanian nations even to the

De itt nem feladatunk az árja és úgynevezett turáni ősvallást kutatni. Maradjunk meg a sémiségnél. »Ha tekintetbe vesszük« mondja Müller Miksa »hányféle szavak léteznek a sémi nyelvekben a nagyság, erő és hatalom kifejezésére, akkor azon tény, hogy ugyanazon appellativumok fordulnak elő Syriában, Karthagóban, Babylonban és Palaestinában, mint az istenség tulajdonnevei, csak egy történeti magyarázatra ad jogot. *Kellett ugyanis lenni időnek a sémi épen úgy mint az árja fajtörténetben, midőn istenségeik neveit megállapították, és ezen időnek okvetlenül meg kellett előznie külön nyelveik és külön vallásaik alakulását.*« Ezen őstörténeti időben alakíták meg a sémieket az Êl, Êlohim, Alláh, 'Eljôn, Saddaj, Ba'al stb. neveket, melyek a különféle sémi nyelvekben theologiai értékkel bírnak, és mindannyian appellative a mindenhatóságot jelölik.

Constatálnunk kell mindenesetre, hogy a sémi nyelvekben csakugyan ily szókkal jelöltetik a theisticus eszme; de abból oly általános következtetést minőt Müller, még sem vonhatunk, és pedig több oknál fogva, melyek közül emeljük ki a következőket, minthogy azok a sémi vallástörténet tüneményeit jelen célunkra, a vándorlási kérdés tisztázására nézve tudniillik, igen hasznavehető szempont alatt tárják fel előttünk :

1-ször. A sémiség legdélebbi ágáról, az *aethiópról*, egyáltalán nem áll, hogy az isteneszmét a fennt jelölt fogalmi csoporthoz tartozó szóval jelöli. Az aethióp nyelv nem ismeri se az Előhím, se Alláh, se a Ba'al, se a Saddaj egyik fogalmi vagy etyaologiai rokonát mint az istenség megjelölését. Náluk az isten *Egzia bechêr* »a föld ura« nevet visel, és bibliafordításukban a héber Előhím vagy Jahve helyett fordul elő. Ott van persze az *amlák* szó is, mely *királyt, birtokost* jelent, az isten jelölésére használva, de úgy gondolom, hogy épen mert ezen szó tökéletesen megtartotta appellatív jelentését, (mint a héberben *melekh, âdôn*, és az arabsban *melik*, mi szintén átvitetik istenre is), nem tekinthető eredeti *theologiai* kifejezésnek,

»present day, the worship of deceased ancestors« (*Westminster-Review* 1875, January 154. lap). Ez is vallástörténeti osztályozás faji alapon; már pedig foppant mód liberális, mert mindegyik osztály részéből jut a másíknak is elég. A tanulság csak az, hogy ugyanazon alaptól kiindulva hányféle finomabbnál finomabb generalizációt lehet napvilágra teremteni, ha módjában van az embernek elfelejteni azt, hogy az egyes jelentkezési fokok *történetileg és fejlődés* útján lettek!

hanem a bibliafordítók által, kik, mint Dillmann kimutatta, görög szövegből dolgoztak, *ἀντίστοιχος* aequivalenseképen hozatott be. Hogy aztána recipiált fordításban mindamellett *Θεός*-t és *κνυσιος*-t vegyestadja vissza, az onnan jön, hogy az egzia-bechêr és az amlâk szó a másolók által elég gyakran felcseréltetnek *). Például hadd említsem a Genesis XXIV. fejezetének egy pár helyét; az 1. versben Jahve = *egzia bechêr*, a 2. versben ugyanazon istennév már *amlâk*-kal van fordítva; a 27. versben *Jahve Elôhê adônê Abhrâhâm* = *Egzia bechêr amlâk laegziâja* stb. Jahve Elôhim, hol a textusban együtt fordul elő, gyakran csak *egzia bechêr*-rel van fordítva, pl. Genes. II. 21. Ezt bizonyítja az is, hogy hamis istenek *θεοὶ ἑτεροὶ*, vagy *θεοὶ ἀλλότριοι* rendesen az amlâk szóval fordíttatnak **).

2-szor. Nem áll az, hogy a fentebbi csoporthoz tartozó istennevek a sémi vallásnézet geniusának kifolyásai, mert ha azok volnának, úgy ezen csoportból való nevek játszanák a sémi vallástörténet minden ágában a főszerepet és lehetetlen volna, hogy csak úgy mellékesen, háttérben mutatkozzanak. Bêl (= Ba'al) az assyroknál egyik képviselője e csoportnak, és nőnemű kiegészítője *Belit* = az úrnő. Igaz, hogy későbbi időben ezen istennevek főszerepet visznek az assyriai vallásban; de mint Lenormant kimutatja, ez későbbi fejlemény. Bel eleinte csak Nipur városában localis istenszerepet vitt, míg 2000 Kr. e. I. Sargon, hódító király terjeszté tágasabb körökre a Bel isten tekintélyét ***). Erre egy általános, összémi istenfogalom nem szorúlt volna; ilyen nem sülyedhet localis korlátoltságra sémi emberek között. Vegyük mindjárt tekintetbe azt is, hogy az assyr korszak teremtett egy új kifejezést a főisten fogalma számára, a mely különben ismeretlen egyéb sémi népeknél t. i. *Assur*, az assyrok *nemzeti* istene. »C'est seulement chez les Assyriens que le culte d'un *deus exsuperantissimus*, source et principe d'ou découlaient tous les autres, prit une importance presque égale à celle d'Ahouramazda chez les Perses, en la personne de leur dieu national *Assur*, d'ou le pays lui même tirait son nom« †).

*) Például Genes. VII. I. Dillmann variansgyűjteménye szerint: *Octateuchus aethiopicus* (Lipce, 1853.) Bevezetés 32. lap.

**) Dillmann, ugyanott, 169. lap.

***) *La magie chez les Chaldéens* (Paris, 1873) 115. lap.

†) Lenormant e. h. 104. lap. v. ö. Ilu-ra nézve még a 123. lapon mondottakat.

3-szor. Ha azon vagyunk, hogy a sémi faj ősvallását keressük, úgy — mint ezt maga Müller M. kívánja — mindenekelőtt szorosan nyelvtudományi módszer alapján kell eljárunk. »What is »still more surprising to me« — úgymond — »is that no Semitic »scholar should have followed the example of the Aryan Scholars, »and collected from the Semitic dialects those common words, »which must have existed before Hebrew was Hebrew, before Syriac was Syriac, and before Arabic was Arabic, and from which »some kind of idea might be formed as to what were the principal »thoughts and occupations of the Semitic race in its earliest undivided state« *). De épen ezen postulatum ellenére mondotta el Müller azt, a mit a sémi ősvallásra nézve elmondott. A sémi ősvallást, vagyis azon vallásfogalmakat, melyekről némi valószínűséggel elmondhatnók, hogy a sémi fajnak szétválása előtt voltak birtoka, nem úgy ismerhetjük fel, ha egybevetjük azokat az adatokat, melyek *synonymia* útján egymással rokonságot mutatnak, hanem ha kimutatjuk, hogy mely istenfogalmak mutatkoznak a sémiség összes tagjai között és kiválasztjuk azokat, a melyek csak bizonyos csoportoknál fordulnak elő. Ily módszerrel, mely megegyezik azzal, melyet a nyelvtani alakokra nézve alkalmazunk, felderíthetjük azon vallástörténeti folyamatot is, mely a sémiségen belül nyilatkozik. Ha ez alapon indulunk, azt fogjuk látni, hogy az *Alláh*-nak etymologiai azonosaisával találkozunk a legdéliebb sémiektől kezdve egészen a legéjszakibb ágig **). A déli araboknál megvan *Êl*, *Îl*, melylyel találkozunk aztán még az assyroknál *Ilu*; a phoenikiaiaknál és hébereknél *Êl*, *’Hlōs*; e mellett egy másik hasonhangzásu, de etymologice különböző csoport: *Elôhim* (héber), *Allâh* (éjszaki arab és nabatäus), *’Eloeu* (phoen.), *elâhâ* (aram.) ***). Az *Êl*-*Elôhim* tehát képviselve van az arabságtól kezdve az assyrságig és nevezetes, hogy a délarab és az assyr itt is, valamint a nyelvben oly szoros azonosságot mutatnak, mindkettő csak az *Êl*-t bírja, de nem az *Elôah*, *Elohim*-et. A *Saddaj*, *Σάδαος* közös héber-kana’ani birtok,

*) *Introduction to the Science of Religion* 174. lap.

**) Hogy az aethiópban tökéletesen hiányzik, megvallo, nem bírom megmagyarázni.

***) Hogy e két nevet etymologice nem szabad összezavarni, különösen Fleischer és Schrader mutatták ki. V. ö. Müller e. h. 179. lap. Schrader *Assyr. babyl.* Keilinschr. 180. lap.

mely nincs meg a többi sémiségben, míg a Ba'al, Mólekh még sajátlagos kana'ani birtok, mely a héberben hiányzik mint istenfogalom kifejezése, ámbár etymologice és appellativ értelemben valamennyi sémi nyelvben bir alappal. — *Jahve* specialis későkori héber fejlemény, valamint *Assûr* assyr nemzeti alkotás. Ezen specialis fejlemények egyike sem fordul elő se déli se éjszaki Arabiában, a hol azonban megvan a mindnyájukban közös theologiai nomenclatura ʾÎl (déli Arab.), *Allâh* (éjsz. Arab.). Ez arra mutat, hogy a sémi faj kiinduló pontját Arabiában kell keresnünk.

Ezek fonalán a héber vallástörténetet így hozhatjuk összefüggésbe és összhangzásba a vándorlással. A közösen kifejtett istenfogalom az *Êl-Eloah* Allâh csoporthoz fűződik. Ez Arabiában fejlődött ki, midőn a sémi faj szétválása előtt őshazájában együtt élt. Midőn az éjszaksémi csoport kivált a közösségből, vándorlásuk és Babylonban való letelepedésük és tartózkodásuk alatt kifejtették a *Ba'alt*, mely az összes éjszaki sémiségben közös istennév. Következett ezután a kanaani ág elválása az éjszaksémi csoport közösségből. Ezen specialis kanaani közösség megalkotta a *Saddaj* istennevet, míg aztán a héberek elválván kanaan népétől mindkettyük külön fejlődést folytatott. A Kanaaneusok a Mólekh-et, a héberek sokkal később a Jahvet teremtették meg, mint az isteni fogalom exponensét. A Babylontól éjszakfelé forduló assyrok szintén az éjszaksémi közösség felbomlása u'án az *Assûr* istennevet alkották.

Látni való ennél fogva, hogy a vallástörténeti elemzés a sémi faj ősvándorlásainak ugyanazon irányát tűzi ki, mint a milyen a nyelvtörténeti vizsgálódás eredményeül mutatkozott. Ha a dolgot még egy másik oldalról nézem, a sémiség őshazájának kérdésére nézve, ugyanazon eredményre jutok; ha t. i. a vallással összekötött cultust nézem. Elismert tény az, hogy az *imádkozás* mint vallási cselekedet, a vallásfejlés egy magasabb fokán keletkezik. Atheisticus vallások legelső fokai nem ismerik az imádkozást, és az ethologok számos példát mutattak fel arra nézve, hogy népek, melyek relative kifejlődött theisticai fogalomkört teremtettek elő, az imádkozásról még sem tudnak semmit *).

Ha tehát kimutathatom a sémi világnak azt a pontját, melyről bizonyos, hogy ott az imádkozás csak igen késő időben fejlődött

*) Lubbock, *Die Entstehung der Civilisation etc.* 321. lap.

ki mint vallásritus, úgy bátran mondhatom, hogy lehetetlen, miszerint historiai időben, midőn a sémiség az imádkozási ritust már megteremtette volt, ezen egy ponton, relative késő korban vándorolt be oly sémi lakosság, mely ama vallási cselekedete nem ismerte; sőt épen ellenkezőleg azt fogom mondhatni, hogy onnan indult ki a sémiség, mely aztán tova vándorlása alatt kifejtette azt a szóban forgó ritust, míg az őshaza lakossága, megmaradva helyén, nem talált alkalmat annak kifejtésére. Az arabok azok, kikről állíthatjuk, hogy imádkozásra csak Muhammed tanította őket legelőször. Kérdezzük meg mindenekelőtt a nyelvet. A sémi nyelvekben különösen két szó van, mely az *imádkozást mint vallási cselekedetet* jelöli. Az assyr-aramaeusi csoport, tehát az éjszakeleti, *šallâ* igével fejezi ki, a héber, azaz az éjszaknyugati ág, nem ismeri ezt az igét, hanem *hithpallél* (főnév = tefillâ) szóval jelöli.

Abból, hogy az aramaeus család nem ismeri a *tefillâ* szót, míg a héberben a *šallâ* ismeretlen kifejezés, az következik, hogy az imádkozás megjelölésére szolgáló szók, azaz maga az imádkozási ritus, sem fejlődött a sémieket között akkor, midőn még az éjszaki ág osztatlanul élt együtt, hanem még csak akkor fejlődött ki, midőn a kana'ani ág elvált volt a közös hazától nyugat felé. Mindaddig a sémi ember nem imádkozott. Az arab nyelvnek csakugyan nincsen eredeti szava az imádkozás kifejezésére. Midőn az iszlám által az imádság vallási ritussá lett, a szyriai keresztyének nyelvéből kölcsönözött terminust az »ima« szó jelölésére: *šalât* (aram *šalûthâ*) mint régóta tudva van, és belőle denominative van képezve az arabs *šalla* = imádkozni ige*), valamint ilyen eredetre mutat vissza szerintem az aethióp *šalaja* is. Az arab ember ebben a tekintetben is közelebb maradt az őstypushoz; kevesebbet és későbbben fejlődött mint a sémiség egyéb ágai. Az arab központi szentély körül divatban volt ritusok között pogány időből az *imât* nem igen lehetne biztosan kimutatni, és ezen rituskörben annak mohammedán alakjában is kevés kiváló szerepe van az *imának*.

Hogy mennyire új institutio volt az iszlám által az arabok között behozott imádkozás mint vallási ritus, azt igen szépen illusztrálja a mohammedán traditio következő elbeszélése:

*) Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed* III. köt. 527. l.

Midőn Mohammeden megesett az a nevezetes egekbe-szállás (al-isrá), sorra üdvözölték őt a legalacsonyabb égben Ádám, Idris, Mózes, Jézus és Ábrahám, aztán feljebb szállt és »Alláh az én népem számára megparancsolt ötven imádságot. Én ezen parancsal visszamentem és találkoztam Mózesrel. »Milyen parancsolatot szabott Alláh a te néped számára?« Mondám: »Ötven imádságot«. »Menj vissza« szólott erre Mózes »istenedhez és mondd meg neki, hogy a te néped ennyit nem bír ki.« Visszamentem tehát Alláhhoz és ő elengedte a felét. Ismét Mózeshez jöttem és megmondám neki. »Menj vissza« szólott ismét Mózes »és mondd meg istenednek, hogy néped még ennyit sem bír ki.« Visszamentem ismét Alláhhoz: »Ötvennel kezdtük, tegyük hát ötre, de már most nem változtatjuk meg szavunkat.« Megint Mózeset tudósítottam, a ki engem ismét istenhez akart visszaküldeni, hogy engedjen még valamit; de én azt mondtam hozzá: »Én már szégyenlem magam istenem előtt«*)

Ha az imádkozás már az iszlám előtt is vallási rítus lett volna a pogány araboknál, ez a traditio kevésbé illenék a körülményekhez. Imádkozás nélküli népre nézve igen sok éllel és némi satyricus mellékszettel bír. Mekka bevétele után Mohammed az arab törzsek megtérítésének munkájába kapott. A Tájif körül lakó thakifita törzsre kerülven a sor, ezek alkudozásba bocsátkoztak a prófétával és az alkut úgy kezdték, hogy késznek nyilatkoznak ugyan mohammedánokká lenni, de azon feltétel alatt, ha még három esztendeig megmaradhatnak a *Lât* istenség mellett és ugyanaddig nem kell még imádkozniok.**) Ezen adatból is azt láthatjuk, hogy az imádkozás az arabok között mohammedán újítás.

A sémiekre nézve mindezeknél fogva az következik, hogy míg őshazájukban együttéltek, nem ismerték még az imádkozást; még később sem, midőn az éjszaki sémiség Babylonban együtt lakott elválva a déli csoporttól. Csak az éjszaki sémiség elágazása után fejtették ki külön-külön ezen vallásritust. Az arabok azonban ezen rítusra nézve megmaradtak az össémi fokon és csak az iszlám fej-

*) Al-Buchâri, *Recueil de traditions Mahométans* ed. Krehl I. kötet 100. lap.

**) Dozy, *Geschichte der Mauren in Spanien* I. köt. 18. lap.

lesztette közöttük az imádkozást. Ezen intézmény fejlődése is arra mutat, hogy a sémielek vándorlása Arabiából indult ki.

Mind vallástörténeti, mind pedig nyelvtörténeti úton bizonyossá tehető tehát azon tétel, hogy: *a sémielek őshazája, Arábia, innen legelőször az éjszaki csoport ágazik el, mely később Babyloniában válik szét új vándorlás által, mely az egyik ágat nyugatfelé, a másikat valamivel éjszakább terület felé vezette.* Ily úton alakultak az egyes népi egyéniségek a semitizmuson belül.

Ezen felfogással kiegészíthető a tradíció is. Ismeretes dolog, hogy a görög írók, a phoenikiai nép őslakhelyeül, alkalmasint nem ok nélkül, az erythraei tenger partjait jelölik ki: *οἱ τοὶ δὲ οἱ Φοίνικες τὸ παλαιὸν οἰκοῦν, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, ἐπὶ τῇ Ἐρυθρῇ θαλάσσῃ, ἐνδεῦτεν δὲ ὑπερβάντες τῆς Συρίας οἰκοῦσι τὸ παρὰ θάλασσαν* *). Ezt Herodotos phoenikiai tradíciónak mondja: — *ὡς αὐτοὶ λέγουσι* — és tudjuk, hogy Herodotosnál, ki lelkiismeretesen utána járt a leghitelesebb adatoknak, az ily vonatkozás nem épen merő szóbeszéd szokott lenni. Maguk a phoenikiai emberek bírták tehát emléket annak, hogy az arabs partvidékről származnak és hogy onnan indultak éjszak felé. De alig *hajón* mint Herodotos látszik kombinálni, hanem közvetlenül Arabiából az Euphrates mentén Babylonia felé, hol az éjszaksémi ág egy időig együtt élt.

Másrésről a héber tradíció, mely Babyloniából vezeti le dél felé a vándorló Ibhrimeket, nem vonatkozhatik a sémiség ősvándorlására. Ezen tradíció azon vándorlásra vonatkozik, melynek alkalmával az éjszaksémi közösség szétbomlott, és ezen szétágazás, mely azonban a faj vándorlásainak történetében másodlagos helyet foglal el, mint láttuk, onnan indult ki, honnan a héber tradíció indítja útra a terachiták vándorló családait.

A vándorlásról szóló tradíciók méltatásában ennél fogva nem szabad soha sem szem elől téveszteni azt, hogy ezen vándorlásnak tulajdonképen két fokát kell megkülönböztetni:

a) a sémielek legelső őshazájából való szétágazást, (t. i. Arabiából éjszakfelé) és

b) az éjszakfelé vándorlott és ott megtelepedett népek szétágazását nyugatfelé (t. i. Babylonból Kanaan felé).

*) Herodotos VII. 89.

Az által, hogy a régi felfogás hivei csak ezt a második fokot ismerték és hogy abból s a reá vonatkozó traditióból combinálták a sémi faj. vándorlásait és őshazáját illető nézetüket, támadt a sémi ethnographiában az az egész zavar, mely azt folytonos ellenkezésbe hozta a nyelvészeti bűvárlat eredményeivel, és mely zavart csak az újabb időben keletkezett felfogás képes szétszlatni. Csak ezen újabb ethnographiai felfogás szolgálhat tehát alapul az összehasonlító sémi nyelvtudomány és vallástörténet számára.

Dr. GOLDZIER IGNÁCZ.

GÖRÖG-LATIN HANGTAN.

(Bemutattatott az 1876. febr. 16-án tartott akad. ülésen.)

Az 1874. márcz. 2-án tartott székfoglaló beszédemben megígértem, hogy első teendőim közé egy görög-latin hangtannak megírását sorolom. Igéretemet ezennel beváltom és a kész munkát a tisztelt szakosztálynak ezennel bemutatom; de midőn ezt teszem, legyen szabad eljárásomról, melyet ezen mű megírásánál követtem, számot adnom.

Ha valaki, bizonyára a tisztelt szakosztály meg van győződve arról, hogy az árja összehasonlító nyelvtudomány rendszer tanulmányozása nálunk elodázhatlan szükség, hogy számára az illő helyet tudományos köreinkben biztosítani kötelességünk, sőt, hogy az utat is kell egyengetnünk, hogy okkal móddal az iskolai oktatásra átalakítólag hasson. Ezen czélt helyes oktatás, helyes utmutatás nélkül elérni lehetetlen. Építeni nem lehet, ha csak meg nem vetjük az erős alapot. Ezen alap pedig, a melyből minden fegyelmezett nyelvtanítás kiindul a *hangtan*, mely nélkül a morphologiai tüneményeket megvilágítani és magyarázni nem volnánk képesek.

A másik pont, melyről számot adni tartozom, a kútfők, melyekből tanulmányaimat merítettem.

Ha valamely tudomány kötelességgé teszi az óvatosságot a helyes kútfők megválasztásában, akkor bizonyára a nyelvtudomány az, mely leginkább bir azon csábító varázsszal, hogy széles mezején boldog boldogtalan megpróbálja erejét. Így találom, hogy Louis Longchamp »Elements Raisonnés de la langue latine« czímű terjedelmes művében a betűk eredeti jelentését törekszik kipuhatolni, mely elméletre egész rendszerét építve, bámulatos találékonysággal és elmésséggel jár el a valódi tudományosság rovására a nyelvtani

alakok magyarázatában. Így például szerinte az *a* a hajlamot, vonzást fejezné ki valamely dolog felé, *u* a folytatást, *e* pedig a szellem mozgását; *d* volna a közeledésnek kifejezése, a mint ezt *trado*, *δῶ* kötök, *deus*, ki cselekvését minden tárgy felé irányozza, tehát minden tárgy közelében van stb. mutatná; *l* pedig jelölné az észrevétlen mozgást, a mint ezt *lavere*, *λείβω*, *levis* stb. szók feltüntetnék, s *e* mozgás, ha a parányok nem tartanának többé szorosán össze, hanem szétfolyának, productiv mozgássá fejlődnek, mely processus megjelölésére az *l* után kifejlődő *v* szolgálna; a szerént volna magyarázandó *luo*, *λώω*, *solvo* és *lux*, a mely t. i. a térben elterjed és felénk jönni látszik.

Az ilyen visszariasztó példákkal szemben a legnagyobb akribiával jártam el kűtfőim megválasztásában.

Igy Kuhn »Zeitsch. für Vergleichende Sprachforschung« című folyóiraton kívül, mely megbecsülhetetlen tárháza a nyelvtudományi adatoknak, fölhasználtam első sorban Bopp Ferencz »Vergleichende Grammatik« című művét, valamint Corssennek ide vágó munkáit, nem különben Schleichernek »Compendiumát«. Hogy Grimm Jakabnak »Geschichte der deutschen Sprache« című művét, nem mellőzhetém, természetes. Müller Miksának felolvasásai és Mayer Leonak »Vergleichende Grammatik« valamint Schmidt Jánosnak »Zur Geschichte des indogermanischen Vocalismus« című műve is több rendbeli anyagot és utbaigazítást szolgáltatott, míg Curtiusnak »Grundzüge der griechischen Etymologie« című munkája több igen bonyolódott pontnál nyújtott fölvilágosítást. Az accentus tanánál nagy hasznomra voltak Straub pozsonyi tanárnak Curtius előadása nyomán összeállított és rendelkezésemre bocsátott jegyzetei. — A gutturalisok törvényeinek meghatározására nézve számos adatot nyertem Ascoli-nak »Vorlesungen über die Vergleichende Lautlehre des Sanskrit des Griechischen und des Lateinischen« című művében. — Ezekhez járul még Beaudry »Grammaire Comparée«, meg Egger »Notions élémentaires de Grammaire comparée«, kik kivált az adatok helyes csoportosítására nézve szolgáltatott utmutatást; végre Bücheler »Grundriss d. lat. Declination«, és több más szerzők.

És ime eljutottam a harmadik ponthoz, melyben a könyv compositiójáról és a kutforrások miként való felhasználásáról egyet mást elmondani nem tartok fölöslegesnek.

Szándokom levén oly könyvet állítani össze, mely azoknak, kik az indogermán összehasonlító nyelvészetnek a görög és latinra vonatkozó eredményeivel megismerkedni óhajtanak, biztos kalauzál szolgáljon, mindenekelőtt olyan alakról kellett gondoskodnom, melynél fogva a könyv tartalma szervessé, átlátszóvá, könnyen fölfoghatóvá válhassék; tehát a helyes beosztásra és világos előadásra kellett törekednem. A mi az anyag feldolgozását illeti, azon voltam, hogy a mai napig napfényre hozott hangtani igazságok és törvények, a mennyire lehet, teljességükben helyt foglaljanak a könyvben. E mellett nem elégedtem meg az egyszerű tények elősorolásával, hanem iparkodtam, a mennyire lehetséges, az e tényeket megmagyarázó okokat is felhozni. Vitás és még kérdés alatt levő tételeknél az ellenvéleményeket egymás mellé állítottam, veszélyesnek tartván a talán csak nekem jobban tetsző állítást, mint már megállapított igazságot, oda állítani. Ilyen az az eset, a hol Corssen azt iparkodik bebizonyítani, hogy δ a megelőző orrhang befolyásánál fogva ϑ -vá hehesítettik és bebizonyításul a görög ξανθός-t hozza fel, melyet σξανθος-ból vagyis skand gyökszóból származtat és mely a kezdő s kiesésével található volna a latin candere és a szkr. kandra-ban (luna), míg ellenben mások annak keletkezését a δ után következő eredeti ρ kiesésének tulajdonítják; mert ezen eseteken kívül vannak szók, melyeken sem az orrhang létezésének, sem pedig a ρ kiesésének ezen ϑ létét tulajdonítani nem lehet; ilyen szók: πλαθων deszka, melynek a német platte, germ. plata, ang. platt felelnek meg; πιθαμή, araszt, melyhez a megfelelő gyökbeli δ -val σπιθός, σπιθός-εις, elterülő, tágas, az aeol σπάδ-ιον = στάδιον, valamint ἄ-σπιθ, (paizs) szók vonandók; továbbá στόρθ, στόρθ-υγξ, (hegy, él), melynek a németalföldi stert, ufn. sterz, felel meg (pl. pflugsterz).

Összehasonlításaim nem szorítkoztak csak a latin, görög, szanszkrit nyelvekre, hanem ott, a hol megkívántatott, a germán és szláv és a magyar-ugor nyelvekhez is folyamodtam. Így a többi közt azon váltakozásra vonatkozólag, mely az eredeti m és a későbbi iv közt létezik, a magyar nyelvből is hoztam fel példákat, hol ezen váltakozást a -mány és -vány képzőkön kívül, pl. nyelv, lapp nálme, vogul: nálm; valamint szív, tolvaj, leve, név stb. szók tüntetik föl (l. Nyelvőr 1874. 533. l.) Nem különben a b , p és m való váltakozásra nézve, szó kezdetén pl. bozog — mozog, bozdit-

mozdít, bolygó-molygó (csavargó, Tolnában). A legújabb időkig állították, hogy a római nyelvben eredeti *c* átment volna *p*-be, pl. *popina*, *palumbes*, úgy hogy *popina* megfelelné *coquina*-nak és *palumbes columba*-nak, míg Ascoli ki nem mutatta, hogy *pópina* és *Epona* ép úgy umbriai és oszk. eredetűek, mint *Pompeius* és *Pompilius*. Így a latin kezdő *f*-ről azt tartották, hogy eredeti *sf* vagy *sp*-ből az *s*-nek kiesésével keletkezett, úgy hogy *funda*-nak megfelelné a gör. *σφενδώνη*, *figere*-nek *σφίγγειν*, *fallere*-nek *σφάλλειν* stb.; míg Fick ki nem mutatta, hogy *funda* a *fundere* ígéhez vonandó, melytől van *funditor*, parittyázó, *fund-ibulum* öntöző edény, — s hogy e szóknak tehát semmi közük *σφενδώνη*-hoz, mely is a szkr. *spand* (vibrare) gy-re vihető vissza; *figv* pedig *digh* gy-ből lett, melyből egyrészt a litván *dig* szűrni (*dig-snis* szűrés, *dyg*-ús tövises, hegyes) másrészt alfn. *dik* feln. *teich* (tkp. »ausstich«) továbbá a görög *διγγάνω* (*ἔ-διγ-ον* »érinteni«, a mennyiben a döfésnek módosulása az érintés), továbbá a görög *δίγω* »élesítek« a kelta-latin *dagarius*, ang. *dagger* »tör« és az ufn. *degen* keletkeztek. Ugyancsak Fick az, ki *fallere* igét a görög *φηλόω* csaló, *φηλ-όω* csalni, *φηλ-ητής* gazember szókkal hasonlítja össze, melyek e szerint *bhal* gy.-hez volnának vonandók, a melyből a görög *φαῦλος* (*φαλφος* h. aljas, rossz) keletkezett.

Aufrecht, Kirchhoff és Corssen tagadták eddig, hogy *f*-nek eredeti *v* felelne meg; most már Buggenek tanulmányai alapján ezt mégis el kell fogadni. Szerénte ugyanis *formica*, összehasonlítva a szkr. *valmika* (hangyaboly-val) és a Hesiodiusnál előforduló gör. *ὄρυκας*-val *φόρμος*, *φορμαξ* alapalakokra utal, melyekből egyrészt *μύρμηξ* másrészt *βόρμαξ*, *βορμαξ* alakok keletkeztek. A közös alap ugyanis, melyből a szkr. *valmika* és a többi alakok keletkeztek *varmá* (a védákban *vamrá* »hangya«,) *vam* »hányni« gy-től, mi szerint ezen féreg az éles nedvnek kihányásától vette nevét. A sláv *mravec* metathesisssel képezve *varmec* h. az eredeti gyökérszót teljesen és változatlanul tünteti elő. Ugyanezt kimutatja *formido*, *forma*, *formix* szókra vonatkozólag, melyhez Savelsberg még *frigus*-t is csatol, összehasonlítva azt a gör. *φριγος*-szal, meg *frangere*-t egybevetve a gör. *φρήγ-νυμι*-vel, és *nef-rendes*-t (mely annyit jelent, mint *renes*, *testiculi*) a gör. *νέφ-ροι* = *νεφ-ροι*-val.

De másrészt a megállapított igazságok is folytonos kutatások nyomán megerősödének. Így Froehdének legújabb kutatásai nyo-

mán bővültek a példák azon tan megerősítésére, hogy az eredeti *h* kiesett *r* és *l* előtt a latinban. Ilyenek: *laena* összevetve a gör. *χλαῖνα*, sláv *halena*-val; *lendes*: lit. *glindos* ofn. *grind* »sörke«; *luridus* = gör. *χλωρός*, (gy. *har*); *laetus* egybevetve a szkr. *hlādatē*, gör. *κέχλαδα* (duzzadni, dagadni)-val; *rāvus*, sötét szürke, = feln. *grau* ofn. *grā*; *res* és *reus*, melyek egy eredetűek a gör. *χρῆμα*, *χρῆσθαι* szókkal (*har* »venni, fogni« gy-ből), a mint jelentésükre nézve is velők teljesen megegyeznek: *χρηματίζειν* ugyanis a. m. rem facere, *χρῆσθαι τινί*, res mihi est cum aliquo, *χρεός* a lefizetendő adósság, a véték, melyért lakolni kell, *reus* pedig a fizetés-köteles adós, vagy Festus szavai szerint: *reus dictus ex re, quam promisit ac debet*, végre a bevádolt vétkes; ide tartozik még *ruo*, összehasonlítva a lit. *griuti* döntení, *griauti*, ledönteni, szkr. *abhi-hruti*, bukás, vere-ség, szókkal (v. ö. *in-gruo*, *con-gruo*).

ELSŐ RÉSZ: A MÁSSALHANGZÓK.

I. FEJEZET.

I. A mássalhangzókról általánosságban.

1. §. A mássalhangzók fölosztása és megnevezése a görög és latin nyelvben.

A) Görög mássalhangzók.

	1. Torok- hangok, Gutturales	2 Foghan- gok, Dentales	3. Ajak- hangok, Labiales	
Némák, mutae	κ	τ	π	kemények, tenues
	γ	δ	β	lágys, mediae
	χ	θ	φ	hehesítették, aspi- ratae
Sziszegők, sibilantes	(j)	σ	(f)	
Folyékonyak, liquidae	γ (= ñ)	ν	μ	orrhanguak, nasa- les
		λ, ρ		

f és *j* félhangzók (semivocales), melyek *v* és *i*-be mehetnek át.

Kettős mássalhangzók: $\psi = \pi\sigma$; $\xi = \kappa\sigma$; $\zeta = \delta\sigma$.

B) Latin mássalhangzók.

	1. Torok- hangok	2. Foghan- gok	3. Ajak- hangok	
Némák	<i>c, q</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	kemények
	<i>g</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	lágys
	<i>h</i>		<i>f</i>	hehesítették
Sziszegők		<i>s</i>		
Folyékonyak	<i>n (nc, ng)</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	orrhanguak
		<i>l, r</i>		

A latinban *c* és *q* felel meg a görög χ -nak; hiányzik ellenben a hehesített χ és ϑ , míg *f* csak tökéletlenül felel meg a φ -nek.

Ezen fölosztás szerint a mássalhangzóknak nagyobb része némáknak, *mutae* = ἄφωνα neveztetik, oly megnevezés, mely ezen hangok természetének helyes megfigyeléséből eredt, a mennyiben ezek nem ejthetők ki, hacsak közvetlen utánok önhangzó nem következik. De éppen ezen hangok természetes sajátágának megvizsgálása arra indította a tudósokat, hogy a mássalhangzókat más sokkal jellemzőbb megjelöléssel különböztessék meg egymástól. Ezen jellemzés alapján a némák *explosivae* (pillanatnyi) megnevezés alatt fordulnak elő, minthogy hangjok egyszerre a teljesen zárt szólamszervek megnyiltával keletkezik s így csak pillanatnyira hallható, minők: *k, g, t, d, p, b* és megfelelő hehesített alakjaik, míg ellenben a többi mássalhangzók *continuae* vagy *fricativae* (folytató, huzamos, Dauerlaute) névvel jelöltetnek, mert hangjok megnyujtható, minthogy ejtésükkor a levegő csak a szólamszervek egymáshoz közeledte által képzelt réseken hajtatik át.

A mi a hehesített hangokat illeti, tekintetbe véve a rómaiak átírását, a mennyiben χ és ϑ -et *ch* és *th*-val írták, azt lehetne következtetni, hogy ezekben a *h* hallható vala. A mi azonban φ -t

illeti, mindamellett, hogy ez a latinban *ph*-val átírva találtatik, Quintilián ¹⁾ és Priscián ²⁾ tanúsága szerint bizonyos, hogy ez úgy ejtettet ki, mint az egyszerű *f*.

Ebből következtethetni, hogy a hehesített görög mássalhangzók a római császárság idejében úgy ejtettek ki, mint a mai görög nyelvben, azaz: hogy continuákká változtak: a *χ* mint *a* német *ch*, a *θ* mint az angol nem zengő *th* és a *φ* mint *f* ejtetvén ki. A dolgok ilyen állása mellett inkább fuvóknak, mint hehesítettek tekintendők; mindazonáltal be van bizonyítva, hogy eredetileg valódi hehesítettek voltak.

2. §. Minden szervű *explosiva* mássalhangzónak van megfelelő *continua* mássalhangzója, így:

	Explosivae	Continuae
Ajakhangok:	<i>p, b,</i>	<i>f, v,</i>
Foghangok:	<i>t, d,</i>	<i>s, z,</i>
Torokhangok:	<i>k, g,</i>	<i>ch, j.</i>

A *palatalis cs, dzs*-féle hang sem a görög, sem pedig a latin nyelvben nem fordult elő. Legalább nem létezett az ősrégi latin nyelvben és csak a későbbi latinságban, a császárok idejében és az olasz nyelvben, mely azt követé, kerülnek elő az ily lágyított ejtésű inyhangokul *c* és *g*, midőn utánuk *e* és *i* önhangzók következnek. A francziában átmegy a *c* és *g*, *e* és *i* előtt *explosiva* állapotából tisztán *continua* állapotba. Ezen fejlődés azon tagadhatatlan hajlamról tanuskodik az indo-európai nyelvekben, mely szerint a kiejtés az *explosiva* állapotból a *continuába* törekszik átmenni.

3. §. Az *explosiv* mássalhangzók közül azok, melyek nem hehesítettek, tisztáknak nevezhetők.

A latin és görög néma mássalhangzónak gyöngék és erősekre, vagy lágyak és keményekre Beaudry szerint ³⁾ nem eléggé világos. Jobb szerinte az osztályozás zengők és nem zengőkre. Müller M. is kimutatja, hogy physiologiailag az egyedüli tekintetbe veendő különbség *p* és *b*, *t* és *d*, *k* és *g* között az, hogy az elsőknél a hangrés egészen nyitva áll, az utolsóknál pedig szűkül,

¹⁾ Quintilian. Inst. orat. IV, 14.

²⁾ Priscian. I. 543. ed. Putsch.

³⁾ Beaudry. Gram. Comp. 78. l.

de nem oly mértékben, hogy zenélő hangokat létrehozhatna. — A folyékonyak *r* és *l* önnan tették megnevezésöket, hogy könnyen kiejthetők közvetetlenül a mássalhangzók után és előtt. Ugyanezen oknál fogva részesültek az orrhangok is ezen megnevezésben, a mennyiben majdnem minden mássalhangzót megelőzhetnek.

A teljes osztályozást a következő tábla mutatja:

		Explosivae			Continuae		
		Tisztaók		Hehesítettek	Folyékonyak		Fuvók
		nemzengők	zengők		orrhangnak		
		Gör. Lat.	Gör. Lat.	Gör.	Gör. Lat.	Gör. Lat.	Gör. Lat.
Gutturales		<i>x c, q</i>	<i>γ g</i>	<i>χ</i>	<i>γ(ñ) n</i>		<i>h</i>
Palatales							<i>j</i>
Dentales		<i>τ t</i>	<i>δ d</i>	<i>θ</i>	<i>ν n</i>	<i>ρ, λ r, l</i>	<i>σ s</i>
Labiales		<i>π p</i>	<i>β b</i>	<i>φ</i>	<i>μ m</i>		<i>(f) f, v</i>

II. A mássalhangzók hangváltozásának általános törvényei.

4. §. Az összehasonlító hangtan a megfigyelésre levén alapítva, nem is ismer más törvényt, mint azt, melyet a megfigyelt tényekből levon.

Az elvek, melyek a mássalhangzók változásánál (cserénél) uralkodnak, a következők:

Az első úgynevezett átmeneti elv. Lényege abban áll, hogy a hangváltozás csak lépről lépésre halad, és hogy minden ízben csak egy lépést tesz. A hangzó nem cseréli föl egyszerre az osztályt, a hangfokozatot és a családot; egyszerre csak a változásoknak egyikét létesítheti. Ha egyszerre több rendbeli változást ténylegesítünk, mindig közvetítő átmenetek föltételezhetők, melyek több esetben föl is találhatók, de gyakran el is enyésztek és csak hozzávetőleg képzelhetők. Például *colloqui* szónál, mely *cum-loqui*-ből származik, hiányzik a közelebbi átmenet, mely megmagyarázná

az *m*-nek változását *l*-vé, mivel ezen betűk sem nem ugyanazon egy osztályból, sem ugyanazon családból nem valók, s az egyikből a másikig két lépés teendő. Ezen esetben az ősrégi alak *conloqui* nyújtja a keresett közvetítő alakot. Az *m*-t ugyanis fölcserélő *n* csak a családot cseréli föl (ajakhangból levén foghanggá), nem pedig az osztályt. Továbbá *conloqui* átmenvén *colloqui* alakká, fölcseréli az osztályt (orrhangból levén folyékonygyá) a nélkül azonban, hogy családját, mely foghangú, fölcserélte volna. Ellenkezőleg áll a dolog *accipere* alakkal *adcipere* helyett, melyben a *d* helyett való *c* egyszerre fölcserélte a családot (foghanguból levén torokhanggá) és a fokozatos zengő hangból válván nem-zengővé; csak hozzávetőleg alkotható közvetítő alak ez volna: *atcipere*.

Ez átmeneti elv magában igazolja magát, ha t. i. a változásokat részleteikben tanulmányozzuk. Így a görögben, hol az eredeti *k* fölcseréltetvén π vagy τ -val, csak a családot változtatja, nem pedig az osztályt, sem a fokozatot.¹⁾

5. §. Ezen tüneményt csakis physiologiai okokból lehet magyarázni. Ugyanis nem elég mondani, hogy az *l* és *r* vagy *d* és *r*, vagy *s* és *r*, vagy *k* és *t* egymással fölcserélhetők, hanem azt akarjuk tudni, hogy honnét van az, hogy ugyanazon szó egyik nyelven ez, más nyelven pedig más mássalhangzóval ejtetik ki. Ezen tekintetben két eljárást kell megkülönböztetnünk, melyek ugyanegy időben előfordulhatnak, de azért mégis tökéletesen különböznek. Léteznek ugyanis hangtani változások, melyek egy és ugyanazon nyelven belül, vagy egy nyelvcsalád tájnyelveiben jönnek elő, és valóságban csak az ejtésbeli kényelmességnek eredményei. Minden hanghoz ugyanis az izomtevékenységnek bizonyos mértéke kívántatik meg. Tudomás szerint létezik egy különbség a férfias vagyis erővel teljes és határozott, és ismét a nőies vagy határozatlan és kevésbé világos izülés közt. A hangzó-elfajulásnak oka abban keresendő, hogy a beszélők hajlandók a nehezebb ejtésű mássalhangzók határozott izülését elhanyagolni; ezen elfajulás áll be, ha hehezetők- és izomtevékenységökkel takarékoskodnak. Az is igaz, hogy gyakorlati czélokra a szó, föltéve, hogy teljes jelentését magában hordja, annál használatosabb, minél rövidebb és kényelmesebb ejtésű. Legtöbb görög és római szó

¹⁾ Beaudry, Gram. Comp. 74. 83.

kétszerte oly hosszú, mint kívánatos és azért a román népek csak elismerést érdemelnek, hogy a beszéd munkáját egyszerűsítették. Ha a francia *père*-t használ *pater* helyett, ez egyedül abban leli okát, hogy az előbbinek kiejtésére kevesebb izomtevékenység kívánatik. Ugyanez áll az angol *night* (ejtsd: *neit*) szóval is, mely sokkal csekélyebb izomtevékenységet vesz igénybe, mint a skót *nächt*, a német *nacht*. Majdnem mindazon változások, melyek az angolszászból való átmenetnél a jelenlegi angolba vagy az ó-felnémetből az új-felnémetbe beállottak, ugyanezen osztályhoz tartoznak. Így lett az:

agsz.	ang.	ófn.	kfn.	úfn.
<i>hafoc</i>	<i>hawk</i>	<i>hapuk</i>	<i>habeck</i>	<i>habicht</i>
<i>daeg</i>	<i>day</i>	<i>tac</i>	<i>tac</i>	<i>tag</i>
<i>seegan</i>	<i>say</i>	<i>sagan</i>	<i>sagen</i>	<i>sagen</i>
<i>sprecan</i>	<i>speak</i>	<i>sprechan</i>	<i>sprechen</i>	<i>sprechen</i>
<i>folgian</i>	<i>follow</i>	<i>folgen</i>	<i>volgen</i>	<i>folgen</i>
<i>morgen</i>	<i>morrow</i>	<i>morgan</i>	<i>morgen</i>	<i>morgeñ</i>
<i>wëorold</i>	<i>world</i>	<i>wëralt</i>	<i>werilde, werlt</i>	<i>welt</i>
<i>heáfod</i>	<i>head</i>	<i>houbit</i>	<i>houbet</i>	<i>haupt.</i>

6. §. Vannak azonban az angolban oly szók is, melyek összevetve a régi angolszász alakokkal, terjedelmökben nyertek, és így az egyszerűsítés elvének ellentmondani látszanak. Így hangzik az ags. *thunor* (donner), az angolban: *thundor* (olvasd: thöndör). De ezen esetben is a változás a kiejtésbeli kényelemnek tulajdonítható. Ugyanis nagyobb erőfeszítést igényel a nyelvet a fogaktól visszahuzni a nélkül, hogy a foghangi érintésnek megnyílását hallatnók, mintsem *n*-től *d*-hez és csak azután a következő önhangzóhoz átmenni. Ugyanily módon megkönnyebbült a kiejtés, más nyelvekben is. Így mondták a görögök *ἄνδρες*-t *ἄνρες* helyett, *ἀνθρώπων*-t *ἄνθρωπα* helyett. A francia *genre* nehezebben ejthető ki, mint az angol *gender* (olv. dzsendör). Ilyen példák az angol: *slumber* (olv. slömbör) = agsz. *slumerian*; ang. *timber* (timbör), német *zimmer*; *cinders* (olv. cindörs) = lat. *cineres*; *humble* (olv. ömbl) = *humilis*; *number* (olv. nömbör) = *numerus*; *cucumber* (olv. kjukömbör) = *cucumer*.

A grammaticusoknál szokás ezen és hasonló változásokat a jóhangzatosság után való törekvésnek tulajdonítani. Ugyanezen törekvésből magyarázzák azon jelenséget, hogy a görögben két

egymásután következő szótagban két hehesített hangzó nem állhat, pl. azt, hogy ily hangzón kezdődő görög ige a reduplicatióban a tenuis-t veszi föl aspirata helyett, pl. $\tau\iota'-\delta\gamma-\mu\iota$ és nem $\delta\iota'-\delta\gamma-\mu\iota$ stb. Ezen magyarázatot, mint épen nem tudományosat visszatüteményezteti Müller ¹⁾ és ugyancsak ezen tüneményt is a kiejtésben való kényelemnek tulajdonítja.

7. §. Van azonban a hangzó változásnak egy másik neme, melyet a fentebb említett physiologiai okokból magyarázni nem lehet. Ilyen, ha a latin *pater* a gótban *fadar*, a szanszkrit *gharma* (hőség) a görögben $\theta\epsilon\rho\mu\acute{o}\varsigma$ a latinban *formus* alakban fordul elő. Ezt az izom megkiméléséből nem lehet magyarázni. Müller hajlandó ennek okát a tájnyelvi gyarapodásban keresni, melynek indoklására a szanszkrit, görög és latin nyelveket megelőző oly nyelvállapotot föltételez, melyben a két- vagy háromféle mássalhangzói izület (gutturalis, dentalis, labialis) még nem érezték határozottan egymástól különbözőnek.²⁾

Ehhez veendő még azon tény, hogy egyes emberek különböző hangejtési képességgel bírnak, és hogy az; a mi az egyesekről, ugyancsak egész családokról, nemzetségekről és néptörzsekről is áll. Így tudjuk, hogy némely nemzetnél bizonyos mássalhangzók hiányoznak, és hogy hiányuk más hangok által pótoltatik, pl. a görögben nagy ellenszenv uralkodik több mássalhangzó ellen, ha azok a szó végén volnának ejtendőek, s csak ν , ρ , ς és ritkábban χ található a szók végén, míg ellenben a latin nyelv e tekintetben nem annyira érzékeny, a mennyiben a szók kemény torokhangra pl. *hic*, *hunc*, kemény foghangra pl. *sunt*, *est* végződhetnek, és csak a kemény ajakhang az, melyet a szók végén kerül.

8. §. A mássalhangzóknak változása négyféle módon nyilatkozik; ezek: 1. a helyettesítés; 2. a gyönggítés; 3. az alkalmazkodás és 4. a hanghelycsere.

I. A helyettesítés alatt értjük a mássalhangzóknak egyik családból a másikba, vagy az egyik hangfokozatból a másikba való átmenetét, mely a kiejtők hangszervéhez leginkább alkalmazkodik; pl. ioniai $\delta\acute{\epsilon}\chi\omicron\mu\alpha\iota$; attikai $\delta\acute{\epsilon}\chi\omicron\mu\alpha\iota$; lat. *caballus* és a fr. *cheval*; $\beta\lambda\acute{\epsilon}\varphi\alpha\rho\omicron\nu$ és $\gamma\lambda\acute{\epsilon}\varphi\alpha\rho\omicron\nu$; $\beta\lambda\acute{\eta}\chi\omega\nu$ és $\gamma\lambda\acute{\eta}\chi\omega\nu$ v. $\gamma\lambda\acute{\alpha}\chi\omega\nu$.

¹⁾ Max Müller, Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache II., 196.

²⁾ Müller, Vorles. II., 197—199.

Ilyen még a *h*-nak fölcserélése más mássalhangzóval; pl. *Ἑλένα*: aeol. *Βελένα*; *ρόδον* aeol. *βρόδον*; *ἔντο* = *γέντο*; *ἔρπω* = *serpo*; *ἔξ* = *sex*.

II. A gyöngítés nyilatkozik:

1. Az osztálynak fölcserélésében, ha a mássalhangzó az *explosivá*-ból a sokkal kényelmesebb ejtésű *continuába* megy át. Így *c* és *g*, melyek a régi latin nyelvben mindig *explosivák*, a francziában *e* és *i* önhangzók előtt *continuákká* váltak.

2. A mássalhangzó kiesésében, mely is a gyöngítésnek legutolsó foka.

A gyöngítésnek ellentéte a hangmegerősítés. Így a kelta nyelvek, ha *v*-vel kezdődő latin szokat kölcsönöznek, a *v*-t rendszeren *g*-vel erősítik, pl. *vinum* = lesz, *gwin*, *velum*: *gwel*. Ugyanezt észleljük a francziában is a német nyelvhez való viszonyában, pl. *war* = *guerre*, *Wilhelm* = *Guillaume*, sőt több esetben a latinra vonatkozólag is, pl. *viscum* = *gui*; *vulpecula* = *goulpil*, *goupil*; *vastare* = *gâter* (*gaster* h.); *vagina* = *gaîne*; *vadum* = *gué*.¹⁾

A continua mássalhangzóknak megerősítése *explosivákká* megkeményülésnek nevezhető.

III. Az alkalmazkodás abban áll, hogy valamely szomszédhang oly befolyással van a szomszédhangra, hogy az a kiejtés megkönnyítése céljából bizonyos irányban változik. Ezen eljárás kétféle:

1. Az egyszerű alkalmazkodás, midőn a mássalhangzó, mely megváltozik, alkalmazkodik, anélkül azonban, hogy teljesen áthasonulna.

2. Az áthasonulás (*assimilatio*), ha a megváltozott mássalhangzó egészen egyenlővé lesz a másikkal. Az áthasonulásnak megfelel a hanghasontalanítás (*dissimilatio*), melynél fogva két egyenlő mássalhangzó kikerülése céljából az egyik másra változik át.

IV. A hanghelycsere (*metathesis*), kevésbé alkalmazott eljárás, mely valamely mássalhangzónak a könnyebb kiejtés céljából történő áthelyezéséből áll: pl. *χαρδία*, *χαρδία* helyett.²⁾

¹⁾ Egger, *Notions elementaires de gram. comp.*, 23. lap.

²⁾ Beaudry 82—88. l.

III. Mássalhangzós rendszer a görögben.

9. §. Mindennemű mássalhangzó foglalhat helyet a szók elején és a szók közepén. Az általánosan elfogadott csoportok a görögben a következők:

$\kappa\tau$, $\kappa\nu$, $\kappa\rho$, $\kappa\lambda$, $\kappa\varsigma$ (ξ);	$\pi\tau$, $\pi\mu$, $\pi\nu$, $\pi\lambda$, $\pi\sigma$ (ϕ);
$\gamma\nu$, $\gamma\rho$, $\gamma\lambda$;	$\beta\delta$;
$\chi\vartheta$, $\chi\nu$, $\chi\rho$, $\chi\lambda$;	$\varphi\vartheta$, $\varphi\rho$, $\varphi\lambda$;
$\tau\mu$, $\tau\rho$, $\tau\lambda$;	$\mu\nu$;
$\delta\mu$, $\delta\nu$, $\delta\rho$, $\delta\sigma$ (ζ);	$\sigma\kappa$, $\sigma\chi$, $\sigma\tau$, $\sigma\vartheta$, $\sigma\pi$, $\sigma\varphi$, $\sigma\mu$.
$\vartheta\nu$, $\vartheta\rho$, $\vartheta\lambda$.	

Ebből láthatni, 1. mily ritkák a tiszta *explosiva* mássalhangzókból álló csoportok, melyek is csak $\kappa\tau$, $\pi\tau$, $\beta\delta$; 2. hogy a nem zengő és zengő mássalhangzókból álló csoportozat egészen hiányzik; 3. hogy a közvetetlen egymásután következő hehesített mássalhangzók csoportja, (melynek nincsen helye a szanszkritban, a görögben általánosan elterjedett); 4. hogy χ és φ a szók élén nem tűr maga előtt más hangzót mint σ -t.

A nagy különbség a szó kezdő és a szó középső hangcsoportjai között az, hogy emezekben az orrhangok és folyékonyak képezhetik az első elemet, s hogy orrhanggal kezdődő csoportokat (pl. $\gamma\chi$, $\nu\tau$, $\nu\delta$, $\mu\pi$, $\mu\beta$, $\mu\varphi$ stb.) találunk, melyek a szók elején nem tűnnek.

10. §. Igen gyakran történik, hogy a szók képzésénél találkozzván a különböző fokú mássalhangzók, a megelőző alkalmazkodik a következőhöz; pl. $\lambda\epsilon\kappa$ -τός, $\lambda\epsilon\chi$ -θῆναι, $\lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega$ -tól.

Ezen alkalmazkodás gyakran hangazonításba megyen át. A folyékonyak és az orrhangok különösen gyakorolják ezen befolyást. Így lesz $\gamma\acute{\epsilon}\gamma\gamma\alpha\varphi$ -μαί-ból $\gamma\acute{\epsilon}\gamma\gamma\alpha\mu$ -μαί, $\sigma\upsilon\nu$ -λέγω-ból $\sigma\upsilon\lambda$ -λέγω, $\pi\omicron\delta$ -σί-ből $\pi\omicron\sigma\sigma\acute{\iota}$, $\xi\sigma$ -νομί-ből $\xi\nu$ -νομί.

Összetett szókban kettőztetett mássalhangzó némelykor etymologiai σ -nek hangazonosításából magyarázható, mely különben kiesett az egyszerű szóban, melynek kezdőbetűjét képezte; így pl. $\pi\epsilon\pi\acute{\iota}\rho\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma$ (körülfolyt) $\pi\epsilon\pi\epsilon\iota$ -ρέω-ból * $\sigma\rho\acute{\epsilon}\omega$ helyett (szkr. *sru* folyt); $\varphi\iota\lambda\omicron\mu\epsilon\iota\delta\eta\varsigma$ (nevető) $\varphi\iota\lambda\omicron$ -σμειδής helyett (szkr. *smi* nevetni), szláv. *smijati*).

Némelykor a hangazonosítás ellenkező irányban is nyilatkozik, azaz, hogy a következő mássalhangzó a megelőzőhöz hasonló

át; így lett ἴκκος (ἵππος) ἴκφος-ból (szkr. aqvas); τέτταρες τέτφα-ρες-ből (quatuor szkr. katvaras).

A következő mássalhangzónak a megelőzőhöz való alkalmazkodásnak tulajdonítható a befolyás is, melyet σ a következő *explosiv* mássalhangzó hehesítésére gyakorol; így lett σχίζω *σχιζω helyett (v. ö. szkr. *kid* gy., *skid* helyett, lat. *scindere*). A szanszkritban is hasonló tűneménynyel találkozunk; pl. *stha* e. h. **sta* (*stare*, ἵσταναι).

A foghanguak hanghasontalanításnak is vannak alávetve τ és θ előtt, a mennyiben σ-ba mennek át; így lesz πείθω-tól πεισ-θῆναι és πισ-τός. A hanghasontalanítás némelykor a két szomszéd-szótagban levő hehesített mássalhangzókra is terjed ki; így lett ἐτέθην, ἐτύθην *ἐδέθην, ἐθύθην helyett (θε, θυ gy.-ből); λύθητι *λύθητι helyett; τῦφος (vapor) *θῦφος helyett (v. ö. szkr. *dhūma*).

11. §. A hehesített mássalhangzónak áthelyezése az egyik szótagból a másikba rendes a görögben. Így a τριχ τό (gen. sing. τριχός) nem tarthatja meg hehesített véghangzóját a nominativus ragja σ előtt, átviszi tehát a hehesítést a kezdő τ-ra: θρίξ (θριχ-σ). Ugyanezen oknál fogva lesz τρέχω-tól a jövő θρέξω és ἔχω gyöngé hehezését erőssé változtatja a jövő ἔξω alakban. Egyáltalában ha valamely többtagú szónak némely szótagja bizonyos oknál fogva elveszti az aspiratiót, ez egy másik hangra megyen át; így lehetséges βάτραχος és βάθραχος; πάθος, ἑπαθον és πάσχω, mely παθ-έσχω-ból összevonás által keletkezett.¹⁾

Más hang-áttételek gyakoriak még a görög nyelvben és pedig a folyékonyakat illetőleg; ilyenek: καρδία és κραδία; δέρχομαι és ἑδραχον; βροτός *μοροτός helyett.

A szók végén csak igen csekély számú mássalhangzó foglalhat helyet a görög nyelvben. Ezek pedig: ν, ρ, σ és csak ezen mássalhangzó-csoportok: ξ (χσ), ψ (πσ). Kivételképen csak οὐκ hozható föl, mely mássalhangzók előtt οὐ és ἐκ = ex, mely önhangzók előtt ἐξ. A foghangok kiesnek, ha etymologiailag a szók végén kellene állaniok; így ἦσαν, σῶμα állanak *ἦσαντ (*erant*), σῶματ helyett. A vég m v-be megy át a ragozásban; pl. ἔλυον *ελυομ, λόγον *λογομ helyett, ha különben ki nem esik, mint pl. πατέρα

¹⁾ Egger, Notions elem. de gramm. comp. 24. l.

szóban v. ö. szkr. *pitarāma*, *δέξα* v. ö. *decem*.¹⁾ Egyébiránt a szóvégi mássalhangzónak a következő szókezdet által okozott változása csak *οὐχ* és az önhangzóra végződő előljárókra szorítkozik, melyekben a végönhangzónak kiesése után a megelőző mássalhangzó, ha erős hehezetű önhangzó elé kerül, hehesítetté válik; pl. *οὐχ οὐτος*, ἀφ' ἡμῶν (*ἀπὸ*), ἐφ' ἡμέραν (*ἐπὶ*), καθ' ἑνα (*κατὰ*).²⁾

IV. A mássalhangzók rendszere a latin nyelvben.

12. §. A latinban mindennemű mássalhangzó foglalhat helyet a szók élén, de ugyanitt a mássalhangzók csoportozatai eléggé megszorítvák; sohasem következhetik két explosiv mássalhangzó egymás után. A szókezdő mássalhangzó csoportok ugyanis a következők:

cn, cr, cl; gn, gr, gl;

tr;

pr, pl, br, bl;

fr, fl;

sc, scr, squ, st, str, stl,

Kezdő csoportok, minők: *pt, pn, ps, sm, scl, tl, tm*, sőt *dr* csak idegen származásu szókban fordulnak elő.

A szók közepén a csoportok négy mássalhangzóból is állhatnak; pl. *monstrum*. A nem zengő és zengő mássalhangzóknak érintkezése gyakoribb, mint a szanszkrit és görög nyelvben. De ez jóformán onnan van, hogy a latin írás részben inkább az etymológiát vette tekintetbe, mintsem a kiejtést. Quintilián tesz erről tanuságot, állítván, hogy ilyen szóban, mint *obtinuit* az etymologia követeli, hogy *ob* irassék, míg ellenben a fül *op* hangot hall. A feliratok és a kéziratok gyakran azon helyesírás felé hajolnak, mely megfelel a kiejtésnek, s a latin grammatikusok az ilyen

¹⁾ A ν ephelkystikon a szók végén nem eredeti, hanem csak a szó végén kiesett mássalhangzó következtében beállott hiatus eltávolítására alkalmazott megtoldás. Így ἐλεγεν-ben csak az eredeti τ-nak kiesése (ἐλεγε-τ) után áll be. Ezen ν állandósított az igék többes 1. szem.-ben, úgy hogy pl. μεν keletkezett eredeti μες-ből (*mas, masi*) az s-nek kiesése után, pl. φεγομεν φέγομε-ből az eredeti és dór φέγομες-ből. L. Baur. Sprachwissenschaft. Einleit. 52. l.

²⁾ Beaudry 94—98. l.

alakok nagy számát jegyezték fel; pl. *apsens, opservans, optinui, supstituta, quitquit, at* (= ad) stb.¹⁾

13. §. Ezen tekintetben tehát a szóközépi mássalhangzók közötti alkalmazkodás csak tökéletlenül nyerte kifejezését a latin helyesírásban. Azért is nagy különbség teendő azon szóközépi csoportozatok között, melyek ragozás, származtatás; és azok között, melyek összetétel következtében keletkeznek.

Az első esetben (néhány esetet kivéve, mint *subter, subtus*) az alkalmazkodás szabály, és a következő mássalhangzó az, mely a megelőzőnek fokozatát meghatározza; így lesz: *scribere*-ből *scripsi, scriptum*; *agere*-ből *actum*. A foghangok alkalmazkodása annyira megy, hogy egészen áthasonulnak, sziszegőkké gyöngülvén; pl. *fod-ere, fos-sum*.

A folyékonyak és orrhangok inkább zengő természetűek lévén, azon természettel birnak, hogy a származtatásban és összetételben a megelőző nem-zengőket zengőkké teszik; ilyenek: *negligo* (*nec-lego*); *publicus* (**populicus*); *quadraginta* (*quatuor*); *segmentum* (*secare*); *salignum* (*salicis*). Ezen alkalmazkodás néha hangazonosításig terjed; így lett *summus* **supmus* helyett *super*-ből; *puella* = *puerula*; *flamma* **flagma* helyett (*flagrare*).

Ezen hangazonosítás némely esetben ellenkező irányban is terjed, a mennyiben a megelőző mássalhangzó az utána következőt áthasonítja; így lett a felső fok végzete *ssimus* — *stimus* helyett; *rrimus* — **rtimus*, *llimus* — **ltimus* helyett; *velle* **velre*, *Pollux* *Poldux* helyett (= Πολυδελξης).

Az összetétel következtében érintkező mássalhangzók alkalmazkodása a latin nyelv különböző korszakai szerint különböző. Mennél tovább behatolunk az ősrégi latinság korszakába, annál inkább tapasztaljuk, hogy a helyesírás a legkülönbözőbb mássalhangzók találkozása ellen nem vala érzékeny. Némely régi alkalmazkodások, minők: *venundare* (*venumdare*), *eundem* (*eumdem*) eltűntek ugyan a *classicus* korszakban; de legtöbb esetben azt fogjuk találni, hogy a *classicus* korszakban a hangazonosítás már teljesen befejezett tényként szerepel, melyet az ősrégi latinság még nem fogadott el; így a következő alakoknál: *afferre* (ad-ferre), *sufferre* (sub-ferre), *differre* (dis-ferre), *colloqui* (con-loqui), *corrum-*

¹⁾ Corssen, Aussprache I. 54, 72. l.

pere (con-rumpere) stb. Egy szóval a hangazonosítás mindinkább terjed a classicus korszakban, míg teljesen bevégezett állapotában az olasz nyelvet a latinból készíté elő, pl. *objectum*: ol. *oggetto*.

Az összetett szókban, melyeknek első tagja *m*-en végződik, másodika pedig önhangzóval vagy *h*-val kezdődik, az *m* kivettetik, de nem az ezt megelőző önhangzó, pl. *co-ire*, *circu-ire*, *co-hibere*, *co-hors* stb. A végmássalhangzónak kiesése előfordul az összetétel más eseteiben is, nemkülönben a származtatásban és a ragozásban; pl. *a-vertere* (= **ab-vertere*), *suasi* (= **suad-si*), *miles* (**milet-s*) stb.

14. §. A hanghasontalanításnak szintén nagy szerepe jutott a latinban. Hatása kiterjed az egyik szótagtól a másikra. Így a származtató ragok *-ris*, *-lis*, *-aris*, *-alis*, melyek ugyanazon származásuk és eredetüek, váltakozva fordulnak elő és pedig *r*-rel, ha a töben *l* foglaltatik; pl. *milit-aris*, *epul-aris*, *stella-ris*, *singul-aris* stb. és *l*-vel, ha a töben *r* fordul elő; pl. *rur-alis*, *mur-alis*, *materi-alis*, *plur-alis* stb. Ezen szabálytól eltérő alakok is vannak, minők: *fluvi-alis*, *leth-alis* és mások, melyeknél azonban azon körülmény, hogy *l* a végzettől távolabb esik a hanghasontalanítás megakadályozására némi befolyással van.

A hanghasontalanítás némi nemének, valamint azon alkalmatlanságnak, hogy két egymásután következő ugyanazon hangzatu szótagot kellene ejteni, tulajdonítható az egyik szótagnak kiesése, mely észlelhető ilyen összetett és származtatott szókban, minők: *quotus* **quotitus* h., *totus* **totitus* h. Így áll *-tāre -tatare* h.; *debilitāre* (*debilitātare* h.); *-tarius -tātarius* h.; pl. *hereditārius* (*hereditārius* h.); *-tīnus* áll *-tatīnus* h.; *paupertīnus* (*paupertatīnus* h.); *-tīvus -tatīvus* h., pl. *aestīvus* (*aestaticus* h.); *-tōsus*, *-tatōsus* h., pl. *egestosus* (*egestatosus* h.); *-tio -titio* h., pl. *dentio* (*dentitio* h.); *-torium -titōrium* h., pl. *hostorium* (*hostitorium* h.); *portorium* (*portitorium* h.); *-tūdo -titūdo* h.; *aletudo* (*aletitudo* h.); *inquietudo* (*inquietitudo* h.); *mansuetūdo* (*mansuetitūdo* h.); *-ci cici* h., pl. *lusciosus* (*lusciciosus*); *sambucina* (*sambucicina*); *-enn -ēn-enn* h., pl. *vicennium* (*vicenennium* h.); *-ōsus ononsus* h., pl. *obliviosus*, *factiosus*, *seudiosus* (*oblivion -onsus* stb. h.); *nutrix* **nutritrix*, *antestari* **antetestari*, *veneficus* **venenificus*, *stipendium* **stipipendium*, *semestris* **semimestris* helyett. Ugyanezen kiesés észlelhető a görögben pl. *ἀλτρος* (gonosz), *ἀλτρηός* h., *δατρηος* (elosztó),

δατη-τήριος h., ζήτωρ (bakó), ζητήτωρ h., -κέντωρ (szurkáló, kocsis) κεντή-τωρ h., ἀρνακίδ (juhbőr) ἀρνο-νακίδ h., καλαμίνθη (menta) καλαμο-μίνθη h., Παλαμήδης Πυλαμομήδης h., Σέλενος Σελάλευκος h. (csillámló, fényes); ὀπισθέναρ (a tenyér háta) ὀπισθο-θέναρ h., χωμωδιδάσκαλος, τραγωδιδάσκαλος χωμωδο-διδάσκαλος stb., λειπυρία (forró láz) λειπο-πυρία h., σκίμπους (tábori szék) σκιμπό-πους h., ἀμφορεύς (kétfülü edény) ἀμφι-φορεύς h., κελαινεφής, κελαινο-νεφής, ἡμέδιμνον *ἡμιμέδιμνον helyett.¹⁾ A hanghelycsere szintén elterjedett a latin nyelvben. Így találjuk, hogy az *r* cseréli helyét *crevi*-ben *cerno*-tól, *sprevi*-ben *sperno*-tól, *stravi*-ban *sterno*-tól.

A szó végén a latinban minden mássalhangzó *q, g, p* (*volup* kivételével) *j, v, f, h*-át kivéve, foglalhat helyet. Csoportozatban előfordulhatnak a folyékonyak *n, r, l* meg *s* következő *c, v, t*-vel: *nc, nt, rt, lt, st*; vagy az explosiva-hangok következő *s*-vel; pl. *abs, urbs, strix* (= *strics*); de nem létezik végesoport, mely két explosiva-hangból vagy kettőztetett mássalhangzóból állana. — A mássalhangzóknak alkalmazkodása két szó között, a mint ez a szanszkritban és csekélyebb mérvben a görögben uralkodik, nem létezik a latinban, hacsak nem vesszük tekintetbe az *ab* és *ex*-et, melyek mássalhangzók előtt saját mássalhangzójukat elvesztik.²⁾

II. FEJEZET.

A mássalhangzókról különvéve.

A. Explosiv mássalhangzók.

I. A torokhangok és átváltozásuk a görögben.

15. §. K) A görög nyelv általában érintetlenül hagyta az eredeti explosiv torokhangokat. Így 1. a szók elején pl. *κῶπη* (markolat): *capere*; *κεφαλή*: *caput*; *κύτος*: *cutis*; *κουφός* (meghajlott): *cubitus* (hajlás, könyök); *κοχών*: *coxa* (csipő); *καθαρός*: *castus* (*cad-tus*); *κεῖθαι* (elrejteti): *custod-*; *κύων*: *canis* (szkr. *çvan*); *κόμη*: *coma*; *καρδία*: *cord-*; *κῆρα*: *cerebrum*; *κερατ*: *cornu*; *κέρως*: *cera*; *κάλαμος*:

¹⁾ Kuhns Zeitsch. für. vergl. Sprachf. XXII. 99. és 371. l.

²⁾ Beaudry 98—102. l.

calamus; *κολωνός*: *collis*; *κραδαίνω*: *cardo*; *κρίνειν*: *cerno*; *κλιτύς*: *clivus*; *σκαίος*: *scaevus*. 2. a szók közepén: *ἀκωχή*: *acus*; *ὀκτώ*: *octo*; *ἀγκύλος*: *ancus*; *ὄγκος*: *uncus*; *ἀρκεῖν*: *arcere*; *πέκτειν*: *pectere*; *βάκτρον*: *baculum*; *ρύκάνη*: *runcina* (gyalu); *έλκος*: *ulcus*.¹⁾

Ha mégis megtámadtatnak, akkor nem mennek át explosiv állapotukból fricativ állapotba, a mi ismeretlen ezen nyelvben, hanem fölcserélik a családot és vagy az ajakhang *π*, vagy a foghang *τ* által helyettesítettnek; így lesz *rik* gy.-ből (ered. *rik* elhagyni) a latin *linquere*, de a görögben: *λείπω*; *quinque*-ből lesz *πέντε*; eredeti *sak* (lat. *seq*)-ből lesz *έπ*, *επομαι*; eredeti *vak*-ból (latin *voc-s* *vox*) lesz *φεπ-φέπος* (szó), *εἶπον*, *φόπ-ς* (hang); latin *oc*-ből (*oculus*, lit. *ak-is*) lett *ὀπ*, *ὀπσ-ομαι*-ban (fogok látni) és *ὄμ-μα* *ὄπ-μα* helyett; eredeti *kak*, lat. *coc*-ből lett *πεπ* (főzni) *πέπ-σω* (*πέφω*)-ban és *πέπ-ων* (megérlelt); *ἡπαρ* = *jecur*; *πότερος* = szkr. *kataras* az aeol: *πέσσυρες*, *πίσυρες* = *quattuor*, *ἵππος* = *equus*: Ilyen *βουπόλος* összeh. *βουκόλος*-val.²⁾ Curtius szerint *π* csak 17-szer felel meg az eredeti *k*-nak, míg az eredeti *k* 104 helyen maradt meg. *K*-nak fölcserélése *τ*-val nem oly gyakori, leginkább található névmási és számnévi tökben; pl. *τίς* = lat. *quis* (szkr. *kis*); *τέ* (és) szkr. *-ka*, lat. *-que*; *πό-τε* (egykor), dór *πό-χα*, *ἄλλο-τε*, dór: *ἄλλο-χα*; *πέντε* az aeol *πέμ-πε* mellett, eredetileg *kankan*, *quinque*; *τέσσαρες*; eredetileg *katvaras* (v. ö. *quattuor*, szkr. *katvaras*, lit. *keturi*); *τί-νω*, bűnhődni, *τί-σι-ς*, büntetés, megtorlás, (szkr. *kī*: med. *kaja-tai* megtorolni, megbüntetni; *ἀπα-κί-τις* = *ἀπό-τι-σις*). Ha most a szkr. *k*-t, lat. *qu*-t, gör. *τ*-t ezen esetekben összevetjük, kitűnik, hogy az ős, még egységes korszakban csak részleges affectióról, nem pedig teljesen kifejlődött hangváltásról lehet szó.³⁾

Némely görög szó csak az eredeti kezdő *x* hangnak kieséséből nyeri magyarázatát. Ilyenek: *λάξ* összehasonlítja a lat. *calx*-val: *ὄx-vos* (* *xóx-vos*) összeh. a lat. *cunc-tari*-val és a szkr. *çank*-val. Ide tartozik *ἐλεῦθερος*, *ἐλεύσομαι*, *ἔλϋθον*, *ἐλήλυθα*, melyek ugyanazon eredetűek *κέλευθος* szóval és ugyanazon szkr. *kar* (menni, járni)

¹⁾ Leo Mayer. Vergl. Gramm. 27—28. l.

²⁾ U. o. 30—31. l.

³⁾ Ascoli, Vorlesungen 77—78. l.

gy.-re vonandók. A mint is az Etym. magn. p. 329, 44. ἐλεύθερος-t helyesen παρὰ τὸ ἐλεύθειν ὅπου ἐρᾷ által magyarázza.¹⁾

16. §. G) A görög föntartá az eredeti γ-át ép úgy mint a x-át több olyan esetben, melyekben a szanszkrit azt inyhanggá változtatta; pl. γεν, (miből γένος) = szkr. *gan*; γόνυ = szkr. *gānu*; ζυγ (eredetileg *jug*, ζεύγνυμι-ben) = szkr. *juḡ*; ἄγ (miből ἄγω hajtok) = szkr. *aḡ-āmi*. Sok szóban megfelel a görög γ a latin *g*-nek; pl. 1. a szók elején: γεύεσθαι: *gustare*; γίγνεσθαι: *gignere*; γόνυ: *genu*; γαμβρό: *genero*; γάλως, γάλωσ: *glos* (sógornő); 2. a szók közepén: ἄγειν: *agere*; ἀγρό: *agro*; πυγμή: *pugnus*; τέγγειν: *tingere*; στέγγειν: *tegere*; φεύγειν: *fugere*; λέγειν: *legere*.²⁾

A mint az eredeti x-nak megfelel a görögben *p*, ép úgy találjuk, hogy a görög nyelv az, mely az eredeti *g*-nek megfelelő β-t sajátos módon létesíti; így lesz szkr. *ḡiv* gy. (*ḡiv-a-ti* élni, *ḡiv-á-s* élő, élet): gör. βίω-s (e. h. βίφος), βίω-τος (βίφ-οτος) (v. ö. gót *quiv-s*, lat. *vīv-ere*, *vīv-us*); szkr. *ḡi*, *ḡja* gy. (*ḡi-nā-ti*, erőszakot használni): gör. βία; szkr. *raḡas*, ködfátyol, sötétség (gót *riquis*): görög protheticus ε-val ἡ-ρεβος; szkr. *niḡ* (mosni): gör. νιβ (pl. χέρ-νιβ, nom. Χέρ-νιψ); szkr. *tarḡ* gy. (*tarḡ-a-ti* fenyegetni, ijeszteti): gör. τάρβ-ος, ijedség, ταρβ-εῖν; *ganī* asszony (gót *quēni*, ang. *queen*): bööt. βανά, (szláv *žena*); szkr. *gam* (*gam-a-ti* menni, jönni, gót *quīm-an*, úfn. *kommen*): oszk. és umbr. *be-n* (pl. *ben-ust*, venerit), gör. βαίνω (βαγῶ h.), *ven-io*; *guru-s* nehéz: gör. βαρύ-s; *gāns*; gör. βού-s; lat. *bō-s*; *garbhas*, foetus (gót. *kalbo*): gör. βρέφος; szkr. *gar*, (*gara-s* = lat. *vorus*): gör. βορ, βορο (miből βι-βρώ-σχω), lat. (*g vorare*).³⁾

Úgy mint *x* a megfelelő dentalis τ-ba, átment némely esetben a γ is δ-ba; így áll Δημήτηρ *Γη-μήτηρ (mater terrae) helyett, s ugyane változásnál fogva össze szokták vetni a gör. δελφός-t a szkr. *garbha*-val (uterus); vö. ἄδελφός s a homéri ἄδελφειός, melyet a szkr. *sa-garbhya* (couterinus) világosít meg. Így áll δνόφος (sötét-

¹⁾ Kuhn, Zeitsch. XXI. 127.

²⁾ Leo Mayer, Vergl. Gramm. 35—36.

³⁾ Mindazon esetekben, a hol szkr. *g* és európai *gv* összeesik és különösen ott, hol több európai nyelv *gv*-t tüntet föl, azt fogjuk tartani, hogy a v egy parasiticus hangzónak folytatója, mely már az ős-árja korszakban gyökeret vert. L. Ascoli, Vorl. 96—104. és Beaudry 108. Leo Mayer, Vergl. Gram. 38—39.

ség) γνόφος mellett; ὀβελός (nyárs) aeol. οδελός. A homéri γδουπεῖν-ből, melynek mellékalakja: δουπεῖν, Mayer azt következteti, hogy a γ-ból való átmenetnél δ-vá a γδ csoport szolgált közvetítésül.¹⁾

17. §. Ch) A görög χ megfelel a szkr. gh s későbbkorú h-nak és a latin h-nak. Így 1. a szók elején: χανθάνειν (pre-hendere) χρίω = szkr. ghar (aspergere), χθής: heri; χαμός: hamus; χθαμαλός: humilis; χειμῶν- (tél), χιών (hó): hiem-; χεῖρ: ó-lat. hir; χόρτος (udvar): hortus; χελιδόν- = hirundon-; χλόη (zöltség) = holus; χλός (zöld, sárga szín): helvus; χυμός: humor; — 2. a szók közepén: στείχω (lépdelek): szkr. stigh gy.; δολιχός: szkr. dīrgha: ἔχινα, ἔχης (kigyó): szkr. ahi (aghi-ból); ἄχος (fájdalom) = szkr. anhas (anghas h.) πῆχυ- = szkr. bāhū (kar); παχύ- = szkr. bāhū; ἔχειν (σεχ gy.-ből): szkr. sah (sagh h.); ὀμχεῖν: szkr. mih (migh); ὀμίχλη (köd): szkr. maigha- (felhő); λείχειν: szkr. lih (nyalni)²⁾.

Ezen hehesített hang némely szók közepén az egyszerű γ által van helyettesítve; pl. ἐγώ = szkr. aham (agham): μέγας = szkr. mahat (magh-at h.), ἐγγός = szkr. anhus (anghus h.); 2. γένυ- (állkapcsa): szkr. hanu (ghanu-ból); γε = szkr. gha; ὄγε = szkr. sāha, sāgha; λαγός: szkr. langh (ugorni).³⁾

A χ némely szóban váltakozik φ és θ-val; pl. ἐλαφρός (könynyű) és ἐλαφός (kicsiny), ὄφης és ἔχης (kigyó); a dór ὀρνιχ- és ὀρνιθ- (madár); αἰφῆρν és αἰχῆρν, nyak, nyakszírt.⁴⁾

A χ és x közti váltakozásra nézve megkülönböztethető az attikai és az ióni nyelvjárás, pl. az att. δέχεσθαι, ión δέχεσθαι.

II. A torokhangok és átváltozásuk a latinban.

18. §. K) A torokhangoknak állapota bonyolódik ezen nyelvben 1. azon zavar következtében, melynek némely esetben c és g közt van helye; 2. az új q betűnek és a qu, gu csoportoknak jelenléte által; 3. a hehesített torokhangnak hiánya és annak f, h-val és egyszerű g-vel helyettesítése folytán.

C) G) Minthogy a latinban hiányzanak a torokhangu frica-

¹⁾ Leo Mayer. Vergl. Gramm. 38. 1.

²⁾ U. o. 44—45. 1.

³⁾ U. o. 48—49. 1.

⁴⁾ Schmidt, Zur gesch. des indogerm. vocalismus 182. 1.

tiv betűk, természetes, hogy *k* (*c*) és *g* nagyoobrészt megmaradtak eredeti helyeiken; így pl. *ereare*: szkr. *kar* facere; *vocare*: szkr. *vak*; *centum*: szkr. *catam*, *κατόν*, stb.; meg a *g*-re nézve, pl. szkr. *janas*=*genus*; szkr. *gānu*=*genu*; szkr. *gar* (*gr-nā-mi*)=*garrio*, *garrulus* és *gallus* (**garlus* helyett).

A latinban sokkal csekélyebb azon szók száma, melyekben az eredeti torokhang ajakhangba ment volna által. Így találjuk, hogy a szanszkrit és a görög nyelvekkel szemben megtartotta eredeti állapotát a következőkben: *quinque*=szkr. *pankian*, *πέντε*; *equus*=*ἵππος*; *coquo*=*pakāmi*, *πέπω*. — Az eredeti *c* átváltoztatva *p*-be fordul elő a következőkben: *quip-pe*, *nem-pe*, melyekben a *pe*=*ce* *ecce*-ben; ugyan olyan *quispiam*=*quisque-iam*; ide tartoznak még: *popina* egybevetve *coquina*-val, *palumbes*=*columba*; *limpidus*=*liquidus*; *lupus*=*λύκος*.¹⁾ Bugge ezeken kívül még a következőket sorolja elő: *poena*=s baktriai *kaēna*; *pius* szkr. *kī* gy.-ből tisztelni *pellis*=szkr. *kāman* stb.²⁾

Szókezdő eredeti *k* egészen kiesett a latinban a következő szókban: *ubi*, *unde* (összehasonlítva *alicubi*, *alicunde* alakokkal); *uter*=szkr. *katarás*; *ut*, *uti* (*cuti* h.); *amāre*: összeh. szkr. *kam* (szeretni); *apro*=*ἀπρο*; *alapa*=*ἀλαφος*; *ōdisse*: v. ö. gót *hātan*.³⁾

Ingadozás *k* és *g* között (mely két hangzó megjelelésére eleinte csak az egy *c* betű szolgált), illetőleg *k*-nak *g*-re lágyulása mutatkozik a következőkben: *dig-itus*, *dignus*, *pro-digium* összeh. *dīcere*-vel (*δεικνύναι*); *sugere* mellett *succus*; *mūgire*=*μυῦσαι*; *salignus*, *ilignus*: *salic*- és *ilec*-ből; *gurgulio* és *curculio*; *gracilis*

¹⁾ Ascoli, Vorlesungen p. 66–68 nem hajlandó *popina*- és *Epona*-t (*equus*)-t római eredetűeknek tekinteni. Ő szerinte ezek, mint *Pompeius* és *Pompilius* umbriai és oszk. eredetűek, tehát nem is lehet szó arról, hogy itt az eredeti latin *qu* *p*-be áment volna. *Palumbes* szintén nem tehető vonatkozásba *columba*-val, hanem inkább a gör. *καλυμβός*-val (>buvár< madár), melyhez egykor jelentésére nézve sokkal közelebb állhatott. A *lupus*-nak gör. *λύκος*-val való összehasonlítását épen nem tartja helyesnek, minthogy ezen szók külön alaptökre vihetők, úgymint: szkr. *lup* (*lumpa-ti* findere dirumpere) és *lunk* (*lunk-a-ti* evellere), (v. ö. lat. *rumpit*=szkr. *lumpati*, és a lat. *runc runc-a*, *runc-ina*, gör. *ῥυγ-άνη*, gyalú=szkr. *lunk*).

²⁾ Sophus Bugge. Kuhns Zeits. f. vergl. Sprachf. XIX. 406. stb. 1.

³⁾ Leo Mayer. Vergl. Gram. 31–32. 1.

v. ö. szkr. *kr̥ça* (sovány),¹⁾ *viginti* és *vicesimus, vigesimus* (szkr. *viçati*); *negotium* (= *nec-otium*); *gubernator* = *κυβερνήτης*; *Cajus* és *Gajus*.

19. §. A *Qu* az eredeti *kv* csoportot helyettesíti, mely azonban már a szanszkritban *çv*-vá változott; *queunt* = szkr. *çvájanti* gy. *çav*, mely *çvi*-vel váltakozik, eredeti jelentése «földuzzadni, nőni»; (innen *çav-as*, erő, *çūra*, hős, gör. *xō-pos* erő); *equus* szkr. *áçva*. Számosabb esetben azonban helyettesíti az egyszerű *k-t*, (s az ezzel egyértékű szkr. *k* és *ç-t*); így pl. 1. *qu* = *k*: *quis* = szkr. *kas*, *quod* = szkr. *kad*; — 2. *qu* = *k*: *que* = szkr. *kā* (pl. *equus-que* = *açvaç-kā*, zend *açpaç-ka*); *quatuor, quartus* (*quartus* h.) = szkr. *katvar-as*, *katurtha-s*; *lingu-o, relinqu-ere, re-liqu-us* szkr. *rik rinákti* több. 1. szem (praes., egy. *rinkmás*); *sequor* = szkr. *sak* (*sákati sequi*); *coquo* szkr. *pak* főzni; *quinque* = szkr. *panka*; — 3. *qu* = *ç*: pl. *qui-ēs, qui-e-sco* = szkr. *çi*, feküdni (*çaj-atat*, *çai-tai* = gör. *ξεῖ-ται*.²⁾

20. §. *G*) A latinban csak egy példa van arra, hogy az eredeti *g*-nek megfeleljen *b*; t. i. *bos* összevetve a szkr. *gau*-val. A *g* szabályszerűen *v* által cseréltetik föl; ilyen viszonyban áll *vivere* szkr. *živ* gy., *venire ga* gy., *vorare gar* gy.-hez, (v. ö. szláv. *žrati*). Ugyanezen változás előfordul a szók belsejében is: *ningere* és *nives*; *fluctus, confluges* és *confluvium*.

A szó elején, különösen pedig a szó belsejében a latin *g* eredeti hehesített mássalhangzót helyettesít. Így megfelel a *g* a szkr. *gh* v. *h*, gör. *χ*-nek: 1. a szó elején, pl. szkr. *har-ita* (zöld) eredeti *ghar, ghra* gy. = *χλό-η* (zöld fű) = lat. *ger-men, gra-men* (v. ö. ófn. *gruo-ni*, úfn. *gras*); *ghar, ghra* gy. = gör. *χάρ-ις, χαίρ-ω* (azaz **χαρ-jω*) = lat. *gratia, gratus* (v. ö. ófn. *ger-ōn*, úfn. *be-ger-en*). 2. A szó közepén: *angh* gy. = *ἄγχ, ἄχ*, miből *ἄγχ-ω, ἄχ-νυμαι, ἄχ-os*; szkr. *āhas* (szorongatás) = lat. *ang-o, ang-ustus, ang-or*; *ang-ina, ang-ulus*; *righ* gy. (szkr. *rih, lih*) = *λείχ-ω, λήν-ος*; gót. *lig*. = lat. *lig-urio, li-n-go*, úfn. *lecken*; szkr. *mih* = *ὀ-μύχ-έω, ὀ-μύχ-λη* = lat. *mi-n-go*.

21. §. A csoportok *kv, gv* nagy jelentőséggel birnak annak

¹⁾ Leo Mayer. Vergl. Gram. 40—41. l.

²⁾ Ascoli (Vorlesungen 70. l. a *qu*-nak megfelelő ezen szkr. *k* és *ç*-ről azt tartja, hogy eredeti *k*-ből fejlődött, parasiticus *v* hozzájárulásával.

megmagyarázására, miképen változhattak át a torokhangok ajakhangokká. Ugyanis *v* kétféle szerepet játszik, a mennyiben egyrészt *u*-nak félhangzója, és abba fel is oldható, de másrészt mint fricativ ajakhang ismét *b* és *p*-be fejlődhetik. A *v*-nek ezen természetéből magyarázható az átmenet *qu*-ból *p*-be a következő szókban: *quo*- (*quo-t*), gör. *πό-τερο-s*; *quod*: oszk. *pú-d*, *pod*; *quam* oszk. *pa-m* (acc. sing.); *quis*: oszk. *pi-s*, *quanta*: umbr. *panta*; *equo*: gör. *ἵππο* (= *ixfo*) *quatuor*: aeol. *πέσσαυρες* (= *πετφαρες*), hom. *πίσσυρες*; oszk. *petora*, umbr. *petur* = *quinque*, aeol. *πέμπες*; *Quintius*: oszk. *Pontius*; *linguo*: gör. *λμπ-άνω*, *λείπω*; *sequor*, gör. *ἔπομαι*; *in-seque*, *in-sece* (dic, narra) = gör. *ἔ-σπετε* (*σπ-σ(ε)π* = *sekv*); *coqu-o* (= *quo-qu-o*), gör. *πεπ* (*πέσσω*, *πέπτω*); *torqu-eo*, gör. *τρέπ-ω*; *iecur*, *iecor* (= *iekror*), gör. *ἱπαρ*; *oculus* (= *oquulus*), gör. *ὄπ-ωπ-a*, *vidi*, *ὀπ-ωπ-ή*, arcz, tekintet;¹⁾ — 2. *gv*-ből *b*-be; szkr. *guru* (**gvaru*): *βάρους*.

22. §. *H*) A *h*, melynek fölcserélését *f*-vel az ős és classicus latinságban főlebb jeleztük, megmaradt az utóbbiban, mint gyakori képviselője a hehesített torokhangnak *gh*, *χ*-nek a szók élén ép úgy, mint azoknak közepén. Összehasonlíthatók e tekintetben *hamus* = *χαμός*, *hiems* = *χιών* (hó), *χεῖμα* (zivatar); *χειμών* (tél); az ó-latin: *hir*, *manus* = *χείρ*; *hirundo* = *χελιδών*; *homo*, ó-lat. *hemo*, tő: *homen*, *hemen* = gót: *guma* (tő: *guman*, lit. *žmu*, tő: *žmen* utalnak *ghaman* alakra); *holus*, *helus*, *helvola* (zöldség) = *χλόη*, szkr. *ghar* (zöldülni); *hortus* = *χόρτος*; *haedus* = gót: *gaits*, ófn. *geiz* szintén eredeti *gh*-ra vezethetők vissza; *haeres*-nak gyöke szintén *ghais*, melyből a lit. *gaiszi*, késedelmezni, habozni (v. ó. lat. *haesitare*) visszamaradni; *gaisz-inti*, feltartóztatni, akadályozni, *gaisza-s* késedelem, akadály.²⁾ A szók közepén is áll így *h*, pl. *veho*-ban = szkr. *vaghāmi*, gör. *φεχ*, miből *φόχος* (kocsi), gót: *ga-vag-ja* (bewege), *vig-s*, *via*, weg.

Csak egy esetben helyettesíti a *h* a hehesített ajakhangot *bh*, *φ-t*, t. i. a *mih*-szóban = szkr. *mahjam* (**mabhjam* helyett, v. ó. *tubhjam* = *tibi*).

A hehesített foghangot *th*, *θ*, sohasem helyettesíti a *h* a latinban.

¹⁾ Ascoli. Vorlesungen 60 stb.

²⁾ L. Kuhn. Zeits. XXII. 383.

23. §. A latinban már jó korán kezdett tünedezni a hehezet. A belhangban oly kevéssé éreztetik, hogy a quantitas és az elisióra vonatkozólag nem is vétetik tekintetbe (*trā-ho, de hoc*). Az előhangban való tünedezése már jó korán beállott a népnél, úgy hogy a *perperam aspirare* már Figulus Nigidius idejében gyakori pórias eljárásnak tartatott. Kiesett így az eredeti *h anser*-ben = szkr. *hansa, γήν, gans*; *olus-holus, eredes*-ben: *heredes*. Szintúgy az *elementum* szóban, mely *ghal* «csirázni, zöldelni» gyökre vezetendő vissza, (v. ö. *hel-vus* és *hol-us*). Az eredeti kezdő *h* kiesett különösen *r* és *l* előtt. Ide tartoznak: *laena* = gör. *χλαῖνα*; *lendes* = lit. *glindas*, ófn. *grind*; *luridus* = gör. *χλωρός*; *lūtum, lūteus*, arany-sárga, *χρυσός, χρύσεος* mellett; *laetus*: szkr. *hlādate* gör. *κέχλαδα* (duzzadni, dagadni); ¹⁾ *ravus*, sötétszürke = feln. *grau*, ófn. *gra*; *res, reus* = gör. *ροῖμα, ροῖσθαι* (gyöke *har* venni, fogni); *ruo* = lit. *griuti* dönteni, *griauti* ledönteni, szkr. *abhi-hruti* bukás, vereség, v. ö. lat. *in-gruo, con-gruo*; ide tartozik még *rudera*. A szók beljében az eredeti *h*-nak kiesésével gyakori az összevonás; pl. *mi* = *mihi*; *nemo* = *ne-homo*; *nil* = *nihil*; *via* = **vehia*; *prendere* = *prehendere*; *praebere* = *praehibere*; *debere* = *dehabere* **dehibere*; így történt, hogy a *h*, a mint könnyen kiesett ott, a hol eredetileg állott, ép oly könnyen illesztetett oda, a hová nem tartozott. Ide vonatkozik Catullusnak gúnyja *hinsidiae* és más hasonnemű alakra nézve; s keletkeztek azután ily ferde írásmódok is, minők: *humerus umerus* h., *humor umor* helyett.²⁾

III. A foghangok és változásuk a görögben.

24. §. *T*) A görög nyelv számos szóban megőrizte az eredeti *t*-t, melynek a latin *t* felel meg. Így 1. a szók elején: *τόν* = *is-tum*; *τό* = *is-tud*; *τῆλίκος* = *talis*; *τείνειν* = *tendere*; *τόνος* = *tonare*; *τέγγειν* = *tingere*; *τέγος* = *tectum*; *τέχνη* = *texere*; *τέρμα* = *terminus*; *τέρετρον* = *terebra*; *ταῦρος* = *taurus*; *τρέμειν* = *tremere*. Ilyen a *τ*, mely *σ* után áll: *στα* = *sta*, *στήλη* = *statura*; *σειῖρος* =

¹⁾ Fick. Indog. Wörterb. *ghil*-re vezeti vissza a szkr. *hilati* bujának, vólnak lenni; *helana*, kedv, pajzánság, lat. *heluo* pazarló, tékozló; gót *gailjan* örvendeztetni, ófn. *geil* szokat. Úgy hogy ezek nyomán *laetus* szó *hlaetus* helyett áll. L. Froehde. (Kuhns Zeitschr. XXII. 251.)

²⁾ Curtius. Grundzüge d. griech. etym. 613. l.

sterilis; *στιγ*, *στίζω* = *stimulus* (*stigm* h.), *στούπη* = *stupa*, *ἀ-στήρ* = *stella*; — 2) a szók közepén: *ἔτι* = *et*; *ἀντί* = *ante*, *κότος* = *cutis*; *πετάννομι* (kiterjeszteni): *patēre*; *ἰταλός* = *vitulus*. Azonkívül előfordul még ily *τ* számos képzőben; pl. *-τητ* = *tāt*; *τηρ* = *tor* stb. — A görögben, még pedig leginkább az ioni *dialectus*-ban az eredeti *τ* gyakran a sziszegő *σ*-be ment által, pl. *σύ* = *tu*; *ἔπεσον* a dór *ἔπετον* helyett *πίπτω*-ból. A *ττ*-val jelzett főnevek és igék, minők: *πράττω*, *θάλαττα* lesznek *θάλασσα*, *πράσσω*. Különösen akkor, ha *τ-t* követi: pl. *εἴχοσι* a dór *εἴχατι* helyett; *πόσις* = szkr. *pati*; *φύσις* = szkr. *bhūti*, *σίλφη* (moly) összeh. a dór *τίλφη*-val; *Ποσειδῶν* a dór *Ποτιδαν* mellett; *σιο σια* végzetű nevek *τιο*, *τια* helyett, pl. *ἄμβροτος*-tól *ἀμβροσία*; *πλοῦτος*-tól *πλούσιος*. Az *-οντι* végű igealakok, melyek a dórban fentarták magokat, lesznek *-ουσι* a *classicus* görög nyelvben; pl. dór *φέρ-οντι*; att. *φέρ-ουσι*; a szkr. *dadāti*, *dadhāti* lesz a görögben *δίδωσι*, *τίθησι*, **δίδωτι*, *τίθητι* helyett.¹⁾

A *τ* gyakran két önhangzó közt kiesik; pl. *χέρως*-ban *χέρατος*-ból, *χέρᾱ*-ban *χέραι* h. Legtöbbsnyire azonban történik ez a szó végén, pl. *ἔφερε* *ἔφερει* h. (szkr. *ābharat*).

25. §. D) A görög *δ*, némely esetet kivéve, hol = eredeti *γ*, megfelel a szkr. és latin *d*-nek; 1. a szók elején: *δι-δόναι* = *dare*, szkr. *da-dāmi*, *δέξα* = *decem*; *δομάω* = *domo*, szkr. *dam* gy. — *δόλος* = *dolus*; *δεινός*, *dirus*, *δι-δάσκειν* = *docere*; *ὀ-δόντ-* = *dent-*; *δόμος* = *domus* stb. 2. A szók közepén: *ἔδειν* = *edere*; *κάδος* = *cadus*; *καρδία* = *cord-*; *πέρδεν* = *pedere*; *ποδ-* = *ped-*; *ἔδος* = *sedes*; *σχίδη* (forgács): *scindere*.

Vannak azonban esetek a hol *δ* a *τ* hangot helyettesíti. Példák erre: *ἑβδομος* = *septimus*, szkr. *saptamā*; *ὀγδοος* = *octavus*; *κόνδακ* = *κόντακ* (lövedék); *ἐνώδιον* = *ἐνώτιον* (fülbevaló). Ide tartozik a *-δον* képző, pl. *ἀλγῆδόν* (fájdalom), melynek a szkr. *-tran* felel meg.²⁾

A mint a *τ* sziszegő *σ*-vé, ép úgy változik a *δ* hang *ζ*-vá, különösen a *dj* csoport helyettesítésére, minthogy a görögben a *j* félhangzó hiányzik.

Igy lett *Ζεύς* = szkr. *djāus*; *ἔζομαι* e. h. **σεδjoμαι* = (*sid* gy.: *sedere*).

¹⁾ Leo Mayer. Vergl. Gram. 33—36.

²⁾ L. u. o. Vergl. Gram. 42.

26. §. *Th*) A görög ϑ , melynek hangja az angol *th*-hez közel állott, gyakran fordul elő; de a latinban többnyire *f* által van helyettesítve. A görög nyelv körén belül, különösen az aeol nyelvjárásban is fordul elő φ , a hol eredetileg ϑ állott. A görög ϑ -ból egy eredeti görög latin *dh*-ra következethetünk. A szók, melyekben ϑ -nak *f* felel meg a latinban, a következők: 1. a szók elején: $\vartheta\epsilon\acute{\iota}\nu\epsilon\iota\nu$ (ütni), *of-fendere*; (mely régi — *dhendere* alakra utal, v. ö. szkr. *han* = e. h. *dhan*); $\vartheta\acute{\upsilon}\omicron\varsigma$ (füstölő szer): *suf-fire* (szkr. *dhū* füstöltni); $\vartheta\acute{\upsilon}\rho\alpha$, *foris*; $\vartheta\acute{\eta}\rho$, aeol. $\varphi\acute{\eta}\rho$, *fera*; $\vartheta\rho\alpha\varsigma\omicron\varsigma$, *fortis*; $\vartheta\epsilon\rho\mu\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota\nu$, *fervere*; $\vartheta\tilde{\eta}\lambda\omicron\varsigma$, *femina* (szkr. *dhainú* tehén); $\vartheta\eta\lambda\acute{\eta}$ (csecs): *fellare* (szopni); $\vartheta\rho\alpha\acute{\upsilon}\epsilon\iota\nu$ (törni) *frustum* stb.; 2. a szók közepén: $\xi\rho\epsilon\upsilon\delta\omicron\varsigma$, *rūfus*.

A görög ϑ megfelel a szkr. *dh*-nak: $\alpha\acute{\iota}\vartheta\epsilon\iota\nu$ (meggyujtani): szkr. *idh*; $\xi\theta\omicron\varsigma$, szkr. *svadhá* (szokás); $\acute{\upsilon}\nu\theta\omicron\varsigma$, szkr. *andhas* (zöltség); $\acute{\alpha}\lambda\theta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$, szkr. *ardh*, (nőni); $\omicron\delta\theta\alpha\rho$, szkr. *ūdhar*, (tögy); $\kappa\epsilon\acute{\upsilon}\theta\epsilon\iota\nu$, szkr. *gud* (*gudh*-ből), (elrejtteni); $\kappa\alpha\theta\alpha\rho\omicron\varsigma$, szkr. *ṣudh* (tisztának lenni); $\pi\upsilon\nu\theta\acute{\alpha}\nu\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$, szkr. *budh*; $\pi\alpha\theta\epsilon\acute{\iota}\nu$, szkr. *bádḥ* (kínozni); $\lambda\alpha\theta\epsilon\acute{\iota}\nu$, szkr. *rah* (elhagyni, *radh*-ből).

Az egyszerű δ -t ϑ helyett feltüntetetik: $\acute{\alpha}\lambda\delta\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ összev. $\acute{\alpha}\lambda\theta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ -val; $\xi\pi$ - $\eta\lambda\omicron\delta$ - (jövevény) összev. $\eta\lambda\omicron\delta\omicron\nu$ -val.

A görög ϑ megfelel egy eredeti *gh*-nak: $\vartheta\epsilon\rho\mu\omicron\varsigma$, szkr. *gharma*, (forróság): $\chi\rho\acute{\iota}\epsilon\nu$, szkr. *gharś*, (dörzsölni). Corssen állítja,¹⁾ hogy a megelőző orrhang befolyásánál fogva δ ϑ -vá fejlődött: ilyen volna $\xi\alpha\nu\theta\omicron\varsigma$ * $\sigma\kappa\alpha\nu\delta\omicron\varsigma$ helyett **skand* gy.-ből, mely a kezdő *s* kiesésével található a latin *candere* és a szkr. *kāndra*-ban (luna); hasonlólag állana $\xi\nu\theta\alpha$ $\xi\nu\delta\alpha$ helyett.

¹⁾ Corssen. Nachträge 160. l. Mások ismét a *d* után következő ϵ kiesésének tulajdonítják a görög ϑ keletkezését, pl. Curt. Grundzüge 475. l. Corssen hypothetise megerősítésére szolgálnának még $\epsilon\epsilon\beta\alpha\delta\omicron\varsigma$ — lat. *erv-um*, ó-éjsz. *arft-en*, ófn. *araweiz*, úfn. *erðse*; $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\omicron\varsigma$, ags. *flint*, kő, ófn. *flins*, kova kő, $\sigma\kappa\acute{\iota}\nu\theta\omicron\varsigma$, alámertülő, összehasonlítva a lit. *skend-an*-val, (alámertülni). De ezeken kívül vannak szók, melyekben sem az orrhang sem pedig a ϵ kiesése nem szolgál a ϑ előidézésére, pl. $\pi\lambda\acute{\alpha}\delta\alpha\nu\omicron$, deszka, v. ö. német *platte*, germ. *plata*; $\sigma\pi\theta\alpha\mu\acute{\eta}$ araszt, melynek megfelelő gy. δ -vel $\sigma\pi\acute{\iota}\delta\eta\varsigma$, $\sigma\pi\acute{\iota}\delta\omicron$ -*eis* (elterült, tágas), az aeol. $\sigma\pi\acute{\alpha}\delta$ -*ion* = $\sigma\tau\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\nu$, valamint $\acute{\alpha}$ - $\sigma\pi\acute{\iota}\delta$ paizs szókban fordul elő; ide tartozik még a gör. $\xi\alpha\delta\acute{\alpha}\iota\upsilon\gamma\acute{\eta}$ (csepp) és $\epsilon\epsilon$ - $\xi\acute{\alpha}\delta$ -*atai* ($\xi\acute{\alpha}\iota\iota\alpha$, eh. $\xi\acute{\alpha}\delta\iota\alpha$); valamint $\sigma\tau\acute{\omicron}\epsilon\delta\eta$, $\sigma\tau\acute{\omicron}\epsilon\delta\upsilon\gamma\acute{\eta}$ (hegyes vég, agancs) és ném. (al-ném.) *stert*, úfn. *sterz* (tkp. «fark», ebben: *pflug*, *sterz*). L. Kuhn. Zeitschr. XXII. 110—111.

IV. A foghangok és változásuk a latinban.

27. §. *T*) A latinban a *t* szintén *s*-vé gyöngült a supinum és participium perfecti *tum* ragjában. Ezen változás rendes a *d*-vagy *t*-re végződő töknél, úgy hogy e véghangzójuk vagy kiesik, vagy áthasonul, pl. *defensum* (*defendere*); *clausum* (*claudere*); *egressum* (*egredi*); *usum* (*uti*); *missum*, *passum*, *quassum* (*mitto*; *patior*, *quatio*). Más esetekben a változás csak szórványos; pl. *flexum* (*flecto*); *fixum* (*figo*); de *fictum* *fin*go-tól; *pulsum* (*pello*); de *cultum* (*colo*); *mansum* (*maneo*); de *cantum* (*cano*); *pressum* (*premo*); de *emptum* (*emo*); *lapsum* (*labi*); de *scriptum* (*scribo*) stb.

A latin *t* némely esetben *p*-ből ered *st* csoportban *sp* helyett; ilyen *studere* összevetve *σπύδω*-val; *sternuere* ö. v. *πτάρυναι* = szkr. *sphar* gy. (**spar* helyett).

Említve volt (13. §.), hogy a *t* következő folyékony befolyása következtében zengő *d*-vé változott át; pl. *quādraginta*, *quadratus* *quatuor*-ból. Vannak azonban esetek, melyekben a nem-zengőnek fölcserélése zengővel ily befolyásnak nem tulajdonítható. Ilyen a régi ablativus végzet, pl. *gnaivod* (Scipiók fölratain), *sententiad* (sen. cons. de Bacchan.) összehasonlítva a szkr. *āt* ablativus-végzettel; ilyen a parancsoló 3. szem. régi alakja, pl. *estod*, *facitod* összehasonlítva a szkr. *-tāt*-val, pl. *baudhatāt* (sciat). A neutrum-alakok *istud*, *quod*, *aliud* megfelelnek a szkr. *tud*, *kad*, *anjad* alakoknak.

28. §. *D*) A szkr. *dh* vagy *h*-nak, görög *θ*-nak megfelel a latin *d*; pl. szkr. *madh-jas* = *μῆσος* azaz **μῆδjo*-s = gót *midji-s* = lat. *medius*; szkr. *idh* gy. (miből *aīθ-ω*) = lat. *aed-es* (ház, eredetileg: tűzhely), *aes-tus*, *aes-tas* (**aed-tus*, *aed-tas*); szkr. *vidhavā* (gót *viduō*), lat. *vidua*; szkr. *urdhva* (*ὀρθός*), lat. *arduus*. Ebből magyarázható, hogy az eredeti gyökök *dhā* (tenni) és *dā* (adni) összefolyhattak; pl. *ab-do*, *con-do*, *cre-do*, nem utalnak *dare*, hanem a gör. *τῆ-θῆ-μι*, szkr. *da-dhā-mi*, ófn. *tuo-ni*-nak megfelelő egyszerű igére; a két ige összevegyülését legiobban föltünteteti e példa: *ven-di-t* és *venumdat* = szkr. *vasnam da-dhā-ti*, ὠνον *τίθησι*. Ugyanezen *dha* *θε* gy-re vezetendő vissza a képző *do*, *δο*, pl. *albi-*

du-s (fehérré tevő) *ari-du-s*, *sordi-du-s*, stb.¹⁾ A görög *ξανθός*-nak megfelel a lat. *ac-cend-ere cand-ere*, *ci-cinde-la*, (szót. János bogara), v. ö. szkr. *çkand*, később *kand* (világítani).

A latin *d* több szóban *l*-be gyöngült, ilyen *olere*, *olfacere*, összeh. *odor-ral*; *levir* (a férj fivére) = szkr. *daivar*, *δαῖρ*; *lacrima*, *δάκρυ* (szkr.-ban a kezdő *d* kiesésével *açru*), *dac* gy.-ből = *δάκνω*, ilyenek még: *lautia dautia* helyett és *lingua dīngua* h. (v. ö. gót: *tuggo*): *impelimentum impedimentum* h., *delicare dedicare* h., *calamitas cadamitas* h., ilyenek még az *idius* és *ilius* végzetű származtatott tulajdonnevek: *Hostilius* = *Hostidius*; *Ovidius* = *Ovilius*; *Fidius* = *Filius*, *Ulysses* = *Ὀδυσσεύς*.²⁾

Némely esetben *d* *r*-be gyöngül, nem pedig *l*-be. Ezen eset gyakori az őslatinságban, pl. *arvorsum*, *arfuisse* (sen. con. de Bacchan.) *advorsum*, *adfuisse* h. — A klasszikus korszakban csak egynéhány példával találkozunk; ilyen: *meridies medidies* h.; *arcessere* = **adcessere*, *arbiter* = **adbiter*, a régi *bitere*-től (mennni).

A *dv* csoport ugyanazon tűneményt mutatja, mint *kv* és *gv*. Így a szkr. *dva* (kettő) épségesen megmaradt a gör. lat. *δύο*, *duo*-ban (v. ö. szláv *dva*, ang. *two*, újfn. *zwei*); de a gör. *δίς*-ben már kiszorult a *v*, míg ellenben a latinban a *d* esett ki és a *v* *b*-vé keményült meg *bis* szóban. Ugyanez áll *bellum*, *bonus*-ra nézve, összeh. *duellum*, *duonus*-val.³⁾

A *d* kiesett, de a *v* megmaradt némely latin szóban, minők: *vīginti* **dvicenti* h.; *svāvis* **svadvis* h. (v. ö. *svadere*, szkr. *svadu* és a gör. *ῥόδ*).

V. Az ajakhangok és változásuk a görögben és a latinban.

29. §. *P*) Ez legtöbb esetben a görög és a latin nyelvben ugyanazon helyen fordul elő; 1. a szó elején: *πίνειν*, *πῶμα* (ital) *poculum*, *potus*; *πίσσα* *pic-*; *ποιχίλος*, *pingere*; *πείχειν*, *πέχειν*, *pectere*; *πατήρ* = *pater*; *πάτος* (út) *pons*; *πατάνη*: *patera*; *πατέομαι*: *pascere*; *πέτομαι*: *penna* (*petna* h.); *παθεῖν*: *pati*; *πόσις* (úr), *πότνια*:

¹⁾ Schleicher. Compendium 248. l.

²⁾ Leo Mayer. Vergl. Gramm. 40. l.

³⁾ Másképen Corssen. Beiträge 172. stb., a ki ezen alakokat a *d*-nek a következő *v* közvetítésével *ð*-vé való lágyulásából magyarázza.

potens, potiri; *πηγνύναι*: *pangere*; *πυγμή*: *pugnus*; *πέδη* (bilincs), *ἐμ-ποδίζειν*: *impedire*; *πύθεσθαι*: *putere* (rothadni); *πραι*: *prae*; *πορθμός*, *portus*; *παῦρος*, *parvus*; *πεῖρα*, *periculum*; *πήνη*, *πήνος*: *pannus*; *ποινή*: *poena*; *πόρκος*: *porcus*; *παλάμη*: *palma*; *πέλλα*, *dellis*; *πίλος* (nemez), *pileus*; *πῶλος* (csikó), *pullus*; *παίειν*, *parire*; *πρίν*, *prius*; *πρῶτος*, *primus*; *πληγή*, *plaga*; *πληθος*, *plebs*; *σπείρειν*, *spargere* stb. — 2. A szó közepén: *δπισθε*, *postumus pone* (mögött, pos-ne h.); *ἔποπ-*, *urupa*; *κάπρος*, *apro-*; *ἐπτά*, *septem*; *ἔρπειν*, *serpere*; *ἀρπάζειν*, *rapere*; *ἄσπη* (sarló), *sarpere* (nyesni); *ὑπνος*, *sopire*; *ἀνεψιός* (testvérgyermek), *nepot*; *σχῆπων-*, *scirpio*; *στόπη*, *stupa* (csepű); *στόπος*, *stipes* (karó).¹⁾

Arról, hogy görög *π* az eredeti *k*-t helyettesíti, már feljebb (15. §.) szöveztünk, valamint hogy latin *p* = *qu* (18. §.)

Az eredeti *p*-nek gyöngítéséből *b*-vé magyarázhatók a következő alakok:

a) A görögben: *βόσκειν* = *pascere*; *ὑβρις* összevetve *ὕπερ*-vel; *χορβακεύεσθαι* összev. *χορπεῖν*-vel (szájaskodni); *φοβέω* = szkr. *bhāpajāmi*; *ἀμείβω* = szkr. *māpajāmi*.

b) A latinban: *bibo* = szkr. *pi-bāmi* v. *pi-vāmi* (*pi-pāmi* h., *pā* gy.-ből); *ab* = *ἀπό*; *sub* = *ὑπό*; *publicus populus* h. (*populus*-ből).

30. §. B) Láttuk, hogy a görög nyelv az eredeti *γ*-nak megfelelő *β*-t sajátos módon létesített (16. §). Azon esetek, hol görög *β* a latin *b*-nek megfelel, a következők: 1. a szók elején *βάρβαρος* (idegen) = lat. *balbus*; *βάκτρον*, *baculum*; *βολβός*, *bulbus*; *βληχᾶσθαι*, *balāre* (bőgni); *βύας*, *bubon*; *βραχύς*, *brevis*. 2. A szó közepén: *τύρβη*, *turba*; *λώβη* (gyalázat), *labes*; *λείβειν*, *libare*; *ῥμβρος*, *imber*; *ῥμβων* (domboru párkány), *umbon*. Ezekben tehát a *b*-nek eredetisége mind a két nyelvben nem tagadható.²⁾

A görög *β* eredeti *bh* helyett áll a következő szókban: *λαβεῖν*, szkr. *labh*; *κόρυμβος* (kúp) *χορυφή* mellett; *κύμβος* = szkr. *kumbha* (kancsó); *στραβός* (kancsal) és *στρεβλός* (csavarított), *στρέφω* mellett; *στέμβειν*, szkr. *stambh* (erősíteni, támasztani) stb.

A latin *b* megfelel a szkr. *bh*, a görög *φ*-nek; pl. szkr. *ubhāu*, *ἀμφώ* = lat. *ambo*; szkr. *nabhas*, *νέφος* = lat. *nubes*, *nebula*;

¹⁾ Leo Mayer, Vergl. Gramm. 32. l.

²⁾ Leo Mayer, Vergl. Gramm. 38—39. l.

szkr. *ambhas* (víz), ὄμβρος = *imber*; szkr. *arbhaka* (csecsemő), ὄρφανός = *orbus*; szkr. *nābhi*, ὀμφαλός = *umbilicus*; szkr. *bhjam* = *φιν* ragnak megfelel *-bī* a *ti-bī*, *i-bī*, *u-bī* alakokban; γλῶφω, = *glubo*; γράφω = *scribo*; ἀμφί = *amb-ire*; ροφεῖν = *sorbere*; νυμφεῖν = *nubere*; ὑπερφίαλος = *superbus*.

Egy sajátsterü eltérés következtében megfelel a szó közepén szkr. *dh-*, gör. *θ-nak*, a latinban *b*; ilyenek: szkr. *rudhira*, ἐρυθρός = *ruber*; szkr. *udhas* = οὐθαρ (*euter*) = *uber*; szkr. *radhas* (gazdagság) összehasonlítva *robur*-val; πλῆθος = *plebs*; *barba* összehasonlítva az angol *beard* úfn. *bart*, szláv: *brada*-val eredeti *bradha* alakra utal; *verbena* szkr. *vardh* (nőni).

E tüneményt Beaudry¹⁾ ekképen magyarázza: föl kell tenni, hogy a hehesített *dh*, *θ* előbb *f*-be ment át, amint ezt az umbriai *rufra* bizonyítja, és hogy a latin kevésbbé levén hajlandó az *f* fölvetelésére a szók beljében, azt zengő ajakhanggá változtatá, melylyel is inkább rokon.

31. §. *Ph*) Hogy a görög *φ*-nek rendesen 1. latin *f* felel meg, arra nézve l. a 32. §-t; — 2. a görög *φ*-nek megfelelő latin *b*-ről már a 30. §-ban volt szó.

Ezen kívül vannak esetek, hol a görög *φ*-nek latin *p* felel meg. Ilyenek: *κόλαφος* = lat. *alapa*; ἄφενος összev. a lat. *ops*-val; σοφός = *sapiens*.²⁾

A mi a *φ*-nek *χ*-vel való feleszerelését illeti, lásd a 17. §-t.

32. §. *F*) A latin *f* nemcsak úgy, mint a gör. *φ*, a szanszkrit *bh*-nak a mása, hanem helyettesíti, úgy mint a szanszkrit *h* a többi hehesített hangokat is. Azért nem is szabad a latin *f*-et a görög *φ*-vel tévesztetni össze, melynek alakilag sem felel meg, mert az aeol *f* digammából származott. Hangjára nézve pedig lényegesen különbözik a görög *φ*-től. A rómaiak ugyanis az *f* kiejtésénél az al-ajkat gyöngéden a felső fogakhoz illesztették, úgy hogy a hehezet a felső és alsó fogak közti hézagon át kihatolt, míg ellenben a görögök a *φ* kiejtésénél az ajkakat összeszorították. Nem csoda tehát, hogy a görögök ezen római *f*-t nem tudták kifejezni, és hogy

¹⁾ Beaudry, Gramm. Compar. 130.

²⁾ Leo Mayer Benfey nyomán a σοφός és κοῦφος szókbeli hehesített hangot újabb keltűnek tartja, mely is a π után kifejlődő υ hang közvetítésével keletkezett, tehát σσπφός, κοπφός (— szkr. *kapali*)-ból. Vergl. Gramm. 51.

Cicero tréfálva czéloz egy göröggre, a ki nem volt képes *Fundanius* kezdőbetűjét kiejteni.¹⁾

Ezen itt jelzett hehesítés szerint az *f* mint a *h*-nak nagyobb fokú módosulása tűnik föl, vagyis más szóval az *f* képviseli a spiritus aspert, a *h* pedig a spiritus lenist.²⁾ Ezt bizonyítják az *f*-nek változásai, az őś és a classicus korszakbeli latinság körében, *h*-vá és viszont; pl. *haedus* és *foedus*; *holus* és *folus* (zöltség); *hostis* és *fostis*, *hostia* és *fostia*, *hordicidia* és *fordicidia*, *hanula* és *fanula*, *hariolus* és *fariolus*, *haba* és *faba*, *hebris* és *febris*; *horreum* és *forreum*; *hordeum* és *fordeum* stb.

A latin *f* megfelel a szkr. *gh*-, *dh*- és *bh*-nak, de csak, némely esetet kivéve, a szók elején; a példák a következők:

	a) <i>bh</i> = <i>f</i> :	
<i>bhar</i>	<i>fero</i>	φέρω
<i>bhā</i>	<i>fari</i>	φημί
<i>bhū</i>	<i>fio</i> (<i>futurus</i>)	φύω
<i>bhūg</i>	<i>fugio</i>	φεύγω
<i>bhağ</i>	<i>foveŕe</i>	—
<i>bhağ</i> (<i>bhrağh</i>)	<i>frango</i>	—
<i>bhakš</i>	<i>fames</i>	ἔ-φαγον
<i>bhid</i>	<i>findo</i>	—
<i>bhrāğ</i>	<i>flagro</i>	φλέγω
<i>bhrātar</i>	<i>frater</i>	φρατήρ
	b) <i>dh</i> = <i>f</i> :	
<i>dhū</i>	<i>suf-fire</i>	—
<i>dhūma</i>	<i>fumus</i>	θυμός
<i>dhar</i> (<i>tartani</i>)	<i>frenum</i> , <i>fretus</i>	θρόνος
<i>dharš</i> (<i>mermi</i>)	<i>fortis</i>	θρασύς
<i>dhrag</i>	<i>fragrare</i>	—
<i>dhainu</i> (<i>tehén</i>)	<i>fellare</i> , <i>femina</i>	θησθαί, θήλος
<i>dvāra</i> (<i>dhvāra</i> h.)	<i>fores</i>	θύρα
<i>dhwar</i> (<i>rombolni</i>)	<i>forare</i>	—
<i>dhātar</i>	<i>faber</i>	τιβρός ³⁾

¹⁾ Quintilian. I. 4. 14. Priscian I. 14. II. Victorinus 2455. l. P.

²⁾ Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachfor. XIX. 190—196. l.

³⁾ A latin *f*-nek megfelel a lit. *dh* *fig-ere* szóban, a mennyiben a lit. *dig* szúrni, döfni, (*dig-snis*, döfés, *dug-us* tövises, éles, hegyes stb.) *dhig* alapalakból keletkezett; rokon evvel a görög θιγγάνω, ἔ-θιγγ-ον érinteni, mely a döfés fogalmához közel jár. L. Kuhn Zeitschr. XXII. 104.

c) *gh*, gör. $\chi = f$.¹⁾

E tekintetben a példák nem oly számosak. Összevethetők: *ghar* gy. (fényleni), miből *gharma* (melegség) és a latin *formus* (meleg) és *ferveo* (θεῖω, θερμός); *gharš* gy. (χρῶ) és *frio*, *fricare*, *far*, *farina*, *furfur*. Összehasonlítható még *χόλος* a lat. *fel*-vel; *χέω* (gót: *giutan*), a lat. *fud*, *fundere* *futire*, *fons* alakokkal.²⁾

Az *f* a szók közepén igen gyakori az itáliai tájnyelvekben, pl. az oszk. és az umbriaiban. Ilyen az umbr. *tefe* = *tibi* (szkr. *tubhja*), *prufe* = *probe* (szkr. *prabhava*), az oszk: *mefiai* = *mediae* (szkr. *madhja*) stb. Ezzel ellenkezőleg a latinban az összetett szók kivételével, (minők: *efficio*, *aufugio* stb.) csak csekély számú szó találhatik a szó közepén levő *f*-vel. Ilyenek: *rufus*, *scrofa*, *vafes*, *offa*, *sifilus* (sziszegés), *bufo* (varas béka), *tofus* (darázs-skő), *nefrundines* (belek), *mefitis* (kénköves szag), *infra*, *inferus* és származékai: *inferior*, *infimus*.

Mellőzvéen *offa* és *vafes*-t, melyeket még nem sikerült szóelemzésileg meghatározni, *tofus* megfelel a görög τόφος-nak, *mefitis* pedig Samniumban a hirpinoknál azon istenségnek megnevezése, mely a kénköves források védelmi istenségének tartatott. A többi említett szók nagyobb részének másodlagos alakok felelnek meg, melyekben *f* helyett *b* fordul elő, ilyenek *scrofa* és *scrobis*; *rufus* és *ruber*, *rubus*; *bufo* egybevetve *bubo*-val, mely ugyan más állat, de a kiejtett hang azonosságánál fogva ugyanazon megnevezéssel van jelölve. Egy más mellett találjuk *sifilus*- és *sibilus*-t; *nefrundines*- és *nebrundines*-t stb.³⁾

¹⁾ Kuhn. Zeitschr. f. vergl. Sprachf. XIX. 260—261. l.

²⁾ A latin *f* megfelel az eredeti *v*-nek. *Aufrecht* és *Kirchhoff* (umbr. sprachdenkm. I. 101. jegyzet) és *Corssen* (Aussprache 2. kiad. I. 160) tagadják, hogy léteznék *v*-ből keletkezett *f*, *Bugge* ellenben (Zeitschr. für vergl. Sprachf. XX. 1., 14. l.) kimutatja ezt a következő példákön: *formica* összeh. a szkr. *valmika*-val (hangyaboly), összeh. a görög ὄρμικας-val, Hesychiusnál *φόρμος*, *φόρμαξ* alapalakokra utal, melyekből az alakok *μέρμηξ*, *βέρμαξ*, *βόρμαξ* keletkeztek. *Formido*, *formidare*, melyeknek *μορμά-* *μορμά*, *μορμολυτίω* alakok megfelelnek, ugyancsak eredeti *φορμά* alakra utalnak, úgy hogy *formido* egy lenne *vormido*-val. Ugyan ide tartozik *forma* = *vorma* (*vorpma*) helyett, melynek a szkr. *varpa*, gör. *μορφῆ* felel meg. Hasonló *fornix* (boltozat), mely *forno* alapalakot föltételez. Ezen *forno*-val ugyanaz a gör. οὔρανός (aeol. ὄρανός, ὄρανός *φορανός*-ból, szkr. *várunas*). Savelsberg fölhozza még (Kuhns Zeitschr. XXI. 140.) *frigust* összeh. a gör. *φρίγος*-val, *frango*-t a gör. *φρήγ-νμῖ*-vel.

³⁾ *Nef-rundines* vagy *nef-rendes* (*renes*, *testiculi*) összehasonlíthatók Savelsberg szerint (Kuhn. "Zeitschr." XXI. 140.) a gör. νεφροί-val, mely eredeti νεφροί-ra utal.

III. FEJEZET.

B) *A fricativ mássalhangzók.*

I. A görög orrhangok.

33. §. A görögben három orrhang van: ν , μ és γ ; az utolsó csak a szók belsejében, a torokhangok α , γ , χ előtt = torokhangú \tilde{n} . Ezt bizonyítják a latin átírások, minők: *Anchises* = *Ἀγχίσης*; *sphinx* = *σφίγξ*. Az ν és μ a szók elején mindig eredetiek; pl. *νέφος*, *μορφή*.

A változások, melyeknek az orrhang a szók belsejében alávetettek a következők: 1. α és ς között a ν , mely ezen esetben csak a hangzónak orrhangosítását jelezi, átmege a hangpótló υ -ba. Így lett a többesszám accusativus *-ους*, mely a véd szanszkritban *-ans* alakban fordul elő *-ους* helyett; pl. *αἴψαν* (equos), gör. *ἵππους* (*ἵππων* helyett). A dór *φέρωντι* = szkr. *bharanti* módosult kezdetben **φέρωνσι*-be (v. ö. *δίδωσι* **δίδωσι* helyett), azután lett *φέρωνσι*-ből *φέρουσι*. Az *ὀδοντ*-től lesz az egyes nom. *ὀδούς* *ὀδόντης* helyett; *μείζωνες* több. nom. és *μείζωνας* (több. acc.) lesz a többeli ν kilökésével: *μείζουσ*.¹⁾

2. ϵ és ς között a ν kiesve ugyáncsak a hangpótlás következtében *ει* alakot hoz létre; így áll *τιθείς* **τιθεντης* helyett, *λυθείς* *λυθεντης* helyett.

3. α és ς között az eredeti ν kiesvén, az α megnyújtatik; pl. *πᾶς* e helyett *παντ*-s.²⁾

34. §. Néhány esetben a görög is az eredeti ν (n)-t ρ -val váltotta föl: ilyen *πίων* és *πίσιρα*; továbbá *ὑδωρ* (umbriai *utur*, ném. *wasser*) összevetve a szkr. *udan*, gót. *vató* (tő: *vatan*)-val; gör. *οὐδαρ*-nak megfelel a szkr. *ūdhan* és *ūdhar*, lat. *uber*; a gör. *εἶαρ* (ó-lat. *assir*) a szkr. *asan* (*vér*) szónak.³⁾

Az n -nek fölcserélése l -vel ki van derítve a következő alakokban: gör. *ἄλλος*, lat. *alius*; gót. *aljīs*, = szkr. *anja* (*जल्लो* =

¹⁾ L. Curtius Griech. Schulgrammatik 170. §. Baudry 153. l. ide számítja még a *Λητοῦς* alakot, mintha ez *Λητοῖος*-ból keletkezett volna. Curtius 162. §. ellenben azt az *-ο* (ω) tökhöz számítja.

²⁾ Curtius 146. és 147. §.

³⁾ I. Bugge. Neue Jahrb. 1872. 2. füz. 100. l.

szkr. *anjōnja*) gör. *θῆλος* összevetve a szkr. *dhainu*-val (tehén); gör. *λαγχάνω* összeh. a szkr. *nakś*, *naś* (elérni) és a lat. *nanciscor*-val. De még a görög nyelven belül is található ezen váltakozás, pl. *πλεῦμων*, *πνεύμων* (tüdő) helyett.¹⁾

35. §. A szó elején a *μ* hang *λ* és *ρ* előtt *β*-ba megy át; pl. *βλώσχω*: tője *μολ*; *βροτός* (halandó) *μροτός* helyett, (szkr. *martja*); *βραδύς* (lassú), szkr. *mṛdu* (mollis). Beaudry ezt a metathesis befolyásának tulajdonítja, a mennyiben a görög a *μρ* hangcsoportot nem tűrhetvén, az előhangban a *μ*-t megfelelő *β*-vá változtatja át, míg ellenben a belhangban az orrhang megtartásával a közvetítő *β*-t közbeszúrja; pl. *ἄμβροτος*-ban = szkr. *amartja*.²⁾

Ha áll, hogy *χῶνος* (egészen) = szkr. *cjāma* (fekete violaszínü), és *Ἑλένη* (*σελήνη*) ugyanaz a szkr. *Sarama*-val, a görögben *m*-ből elváltozott *n* is vehető föl.³⁾

A szó közepén levő *μ* kiesett, s ennek következtében összevonás állott be a főnévi igenév *ναι* ragjában *μναι* helyett. Ezt bizonyítják a homéri alakok *ἔμμεναι* = *εἶναι* és ezen igenévnek ékezése, mely végmásodik szótagra esik; pl. *λυθῆναι*, *τιθέναι*, *λελυκέναι*, *θεῖναι*, *δεικνύναι*, mint azt az összevont alakok mutatják, pl. *φιλεῖσθαι*, (ellenben *λέεσθαι*). A szanszkritban szintén a középalak első személyének ragja *ai mai* helyett; pl. *baudhai* **baudhamai* helyett.

Az eredeti szóvégi *μ* a görögben vagy *ν*-vé változott, a mire példák az *ο*, *α*, *ι*, *υ*, *αυ ου* névszótók egyessz. accusativusa, s a többessz. genitivusa; a mult folyó cselekvés és a tiszta tövű aoristos egyessz. első személye, összevetve a megfelelő szanszkrit és latin alakokkal, vagy pedig egészen kiesett, mint a mással-

¹⁾ Összehasonlítás végett fölhozza még Baudry 155. l. a szkr. *nimbu*, *nimbuka* (citrom) szót, mely a hindostánban lett *nimu*, *limu*, perzsában *limun*. Az *l* és *n* közti váltakozásra a magyarban is találhatni példákat; pl. *küdön* = *kidöl*; *vőfén* = *vőfél*; *ithol*, *othol* = *itthon*, *otthon* (L. Magyar Nyelvőr 1874, 1. füz. 10. l.)

²⁾ Beaudry 155. l.— Mások ellenben *μ* után közvetítő digammát vesznek föl, mely a *μ* elestével *β*-vá keményült, miszerint az alapalak *μφορτο*; volna. Egyébiránt v. ö. a magyarból: *bozog* = *mozog*; *bozdit* = *mozdit*; *bazsalyog* = *mazsalog*. (Magy. Nyelvőr 1874, 11. l.)

³⁾ A magyarban is áll *m* helyett *ny*, *n* és viszont; pl. *me* = *ne*; *vagyonot* = *vagyonot*; *fémlik* = *fénylik*; *mányi* = *máni*; *torom* = *torony*; *nedve* = *medve*; *nyespuha* = *mispel*. (M. Nyelvőr 1874, 10.)

hangzós tők egyessz. accusativusaban, pl. *πόδα* = szkr. *padam*, lat. *pedem*; továbbá *ἐπτά* = *septem*; *ἐννέα* = *novem*; *δέκα* = *decem*; valamint a sigmás aoristos egyessz. első személyében, pl. *ἔδειξα* = szkr. *adikšam*. Bopp tette azt az észrevételt, hogy ezekben a szókban épen az orrhang vala az, mely eltűnésének daczára megőrizte az eredeti *a*-t, mely különben a végszótagban *ε*- és *ο*-ba gyöngül.¹⁾

36. §. A szóvégi orrhangok a régi görög feliratokon alkalmazkodnak a következő mássalhangzóhoz; így olvasható: *τῆμ μῆτέρα, τὸν χρόνον*, sőt *τὸν λόγον, προξενίῳ παρα, τοῦ περὶ*.²⁾

A classiciai görög nyelv nem tartá ugyan meg ezen írásmódot két szó találkozásánál, de alkalmazása az összetett szóknál, minők *ἐμποδών, ἐγ-χειρῶ, σὺλ-λογος*, azon föltétre jogosít, hogy a kiejtésben mégis meg volt az említett alkalmazkodás.³⁾

II. A latin orrhangok.

37. §. Az orrhangok alkalmazkodása a következő hang minőségéhez tünedezni kezdett a latin nyelvben. Az *m* csak *p* és *b* ajakhangok előtt szükséges és a classikus korszakban *m* előtt is; az *f* és *v* nem vonják magokhoz, *n* pedig ép úgy állhat a torokhanguak, mint a foghanguak előtt.

M és *n* eredetiek a szók elején, a szó közepén gyakran az alkalmazkodás és a hangazonosítás eredményei; pl. *annuo adnuo* helyett, *imprimere inprimere* h. stb.

A classicus latinságban a *gn* csoport szó elején a *g*-nek kiesésével egyszerű *n*-be megy át; így áll pl. *natus* az archaisticus *gnatus* helyett; ezen *g* visszakerül az összetételben: *cognatus noscere* e h. *gnoscere* (gör. *γῶναι*, szkr. *gnā*); de: *cognoscere*.⁴⁾

Az orrhangosítás előfordul a latinban egynehány szónál, mely azt sem a szanszkritban, sem a görögben föl nem tünteti.

¹⁾ Beaudry 156. l.

²⁾ Matthiae, Griech. Gramm. 45, 46, 120. l.

³⁾ Leo Mayer, Vergl. gramm. 61—69.

⁴⁾ Hasonló jelenség az angolban: pl. *know* (ismerni) olv. *nó*; *knight* (lovag) olv. *nejt* (feln. *knecht*); *knife* (kés) olv. *nejf*.

Ilyen: *anguis* összehasonlítva a szkr. *ahi*- és a görög *ἄχος*-vel;¹⁾ *angor* összeh. a gör. *ἄχος*-val. De itt a görög az, mely elveszté az orrhangot, mert az ige *ἄρχω* és a szkr. *anhas* egészen megfelelnek a latinnak. Az orrhangnak hiánya vagy jelenléte nem képezhet akadályt az etymologiai összehasonlitásoknál.²⁾ — A vég *m* és *n* elég hiven megfelelnek a szanszkrit vég *m* és *n*-nek; pl. *equum* = szkr. *açvam*; *nomen nāman*, csak a szkr. *saptan*, *navan*-nak áll a latinban ellenében *septem*, *novem*.

38. §. A mint az orrhangnak föleserélését folyékonyan a görögben észleltük, ugyanezt találjuk a latin nyelvben is; példa erre az említett *alius*-on kívül (gör. *ἄλλος* = szkr. *anja*), a latin *pulmo* összevetve a gör. *πνεύμων*-val, *lympha* = *λύμφη*; *groma* (sinórmérték) = *γνώμων*.³⁾

A latinban, valamint a görögben a szóközépi *n* kiesik *s* előtt; pl. *praegnas praegnans* h., *quoties quotiens* h., *quinquies quinquiens* h., *quadragesimus quadragensimus* h., *mostellaria monstrum*-ból. A szanszkrit képző *-vant*, mely a görögben *φεντ*, lett a latinban **-vonto*, **-onso* alakok közvetítésével *-ōso*.⁴⁾ A föliratokon ugyanis még találkozunk a *formonsus* alak, melyből *formōsus* keletkezett. A melléknévképző *-ensis*, melylyel valamely helynek lakói jelöltetnek meg a föliratokon és kivételes esetekben már *esis* alakban fordul elő, melyet a román nyelvekben is megtartott; pl. *Narbonensis*-ből lett *Narbonesis* (olasz *Narbonese*, franczia *Narbonnois*).

39. §. Az *m*-nek kiesése szemlélhető az összetett szókban, minők: *coire* = *cumire*, *circuitio* = *circumitio*. Kimutatható a jelentőmód egyesszámi 1. személyében, ha azt a többi rokon

¹⁾ Ilyen *parasiticus n* olvasható a régi kéziratokban pl. *thengaurus* e h. *thesaurus*.

²⁾ Beaudry 157—158. l.

³⁾ Ily hangszere az újabbkori román nyelvekben is fordul elő: olasz *veleno* a lat. *venenum*-ból, francz. *orphelin* a lat. *orphanus*-ból. A megfordított hangszere is vehető észre: olasz *malinconia melancholia*-ból, a provençal *Anfos Alfonso* h. és a franczia *niveau libella*-ból. Beaudry 158. Ide vonandó még az umbriai *hon-dr-a* és *hondomu* = lat. *ultra*, *ultimo*. A mai *Bologna* a régi *Bononia*-ból lett és *Palermo* a régi *Panormus*-ból. (Kuhns Zeitschr. XXI. 104.)

⁴⁾ Ilyen orrhangu önhangzót mutatnak föl: *benignus* **beningnus* h., *vacillare* v. ö. feln. *wanken*; *pisere*, *figere*, *praeda* (= *prehenda*), *cognatus*, *cognosco*, *cohaereo*.

nyelvekkel hasonlítjuk össze. A szanszkrit ugyanis megtartotta mindenütt az első személyt jellemző *mi-t*; a görög csak a *μ*-végzetű igéknél, a latin csak *sum* és *inquam* igékben; a germán nyelvek közül a régi felnémet (*pim*, újf. *bīn*).

A régi latin föliratok, különösen a Scipio-féle sirboltbeliek ¹⁾ a szóvégi *m*-et már elejtették. Ennek eltűnése, valamint az *m*-nek elisiója és a vég *n*-nek kiesése ilyenekben mint *sermo*, *homo*, *Apollo* (*Ἀπόλλων*), azt bizonyítják, hogy ezen véghangzók már csak határozatlan és gyöngé hangoztatással ejtettek ki.

III. A görög folyékony hangok.

40. §. A görögben nincs szó, mely valósággal *ρ*-val kezdődne. A látszólagosan kezdő *ρ*-ot spiritus asper előzi meg, azt jelezve, hogy vagy eredeti *σ* előzte meg a *ρ*-ot, mint *ῥεω* e h. **σρεψω* (= szkr. *sru*) és *ῥίψ* (nádfonadék) **σριπ*- (összeh. lat. *scirpus*) szókban, vagy pedig *v* (digamma).

A digammának kiesését megmutatják a tájbeszédkebeli mellékalakok, biztos összehasonlítások más indogermán nyelvekkel, és a homéri nyelvből vett bizonyítékok.

Ilyenek: 1. a tájbeszéd szerint: *ῥαδινός*, *ῥοδανός* (karcsu) = aeol. *βραδινός*, *ῥάδιος*; aeol. *βραϊδιος*, *Ῥαδάμανθους*; aeol. *Βραδάμανθους*, *ῥάκετρον* tájnyelviileg *βράκετρον* Hes., *ῥήτωρ* aeol. *βρήτωρ*; *ῥίτσα*: aeol. *βρίσσα*; *ῥόδον*: aeol. *βρόδον*, *ῥάχος*: aeol. *βράχος*; 2. összehasonlítás szerint: *ῥαιβός* (görbe); gót *vraiks*; *ῥέπω*; lit. *virpiu*; *ῥίπτω*: gót *vairpa* (feln. *werfen*); Homérnál *ῥύομαι*, *ῥυτός* *var* gy.-ből (védeni), *ῥυτήρ* = szkr. *varutar* (védő); továbbá olyan szók, melyek a rokonnyelvekben *f*-vel kezdődnek, pl. *ῥάξ* (tő *ῥαγ*), bogyó; lat. *fraga*, *ῥήγνυμι*, *frango*, *ῥίγος* (hideg), lat. *frigus*.²⁾

Ebből következtethetni, hogy a görög kezdő *ρ* nem felel meg egy valóságos eredeti kezdő *r*-nek. Kétséges is, vajjon egy szk. kezdő *r* megfelel-e a gör. *ρ*-nak; a példák, melyeket erre fölhoznak, sem nem számosak, sem eléggé biztosak.

Igy összehasonlítják ezt: *ῥώννυμι* (erősíteni), *ῥώμη* (erő),

¹⁾ Például: *Oino*, *Scipione*, *Corsica*, (l. Bücheler, Grundriss. der lat. decl. 24. l.

²⁾ L. Kuhns Zeitschr. XXII. 263. l.

szkr. *rādhas*-val (gazdagság, erő), mely azonban Beaudry szerint¹⁾ *vardh* (crescere)-vel is egybehozható. Csak *ῥάπος*-ról tudjuk biztosan, hogy a *ρ* benne eredeti, amennyiben ennek a lat. *rapa*, kfn. *rüebe*, lit. *rópe* felel meg. Ilyen egy-két elszigetelt esetet számon kívül hagyva, bátran állíthatjuk:

1. hogy a görögben hiányzik a tiszta kezdő *r* és hogy a *ρ*-val járó spiritus aspernek egy valóságos kezdő mássalhangzónak szerepe van;

2. hogy a szanszkrit kezdő *r* nem felel meg a görög kezdő *ρ*-nak. A görögbe való átmeneténél vagy egy prostheticus hangzó járul hozzá; pl. *ῥουθρός* = szkr. *rudhira*,²⁾ vagy a szkr. *r* átváltozik *λ*-vá; pl. *λευκός*, *ἄμφι-λόχη* (crepusculum) = szkr. *ruk* (fényleni); *λείπω* = szkr. *rik* (linquere); *λανθάνω* = szkr. *radh*, *rah* (abban hagyni, eltűnni), ehhez alkalmasint *ῥημος* is csatlakozik, mely a *ρ*-t megtartá a prosth. *ε* következtében.

41. §. A szó közepén és végén levő *r*-et megtartá épségben a görög is, mint a szanszkrit sok szóban, pl. *ῥετμός* (evező), szkr. *aritra*; *ῥονοι*, ar gy. (lat. *orior*). Ilyen a *ρ* a *τωρ*, *τηρ* képzőkben = szkr. *tār* stb.

A szó közepén levő eredeti *r* részint változott *λ*-vá: *πολύς* (sok) = szkr. *puru*; *δολιχός* = szkr. *dīrgha* (*dārga* h., középfok: *drāghjās*); *ὅλος* **σολφος* h. = szkr. *sarva*.

Némely szóban megfelel a görög *λ*-nak a szkr. *l*, pl. *λαμβάνω* = szkr. *labh*; *λείχω* = szkr. *lih*; *ἐλαχύς* (kicsiny) = szkr. *laghu* (könnyű), *μέλας* = szkr. *mala* (mocsok), *λάω* (kivánni) = szkr. *vlaš* gy. (szláv *las-ka*, szeretet).

De a görög nyelvben magában is vannak esetek, hogy a *ρ* *λ*-ba megy át. Ilyen szók: *κλύω* és *ἀ-κρόαμαι* (hallani) = szkr. *gru*; *καλύπτω* és *κρύπτω* (elrejtteni); *κολοφών* és *κρόσυμβος* (csúcs); *λακίς* és *ράχος* (rongy).

Ellenben a *λ* átmegegy *ρ*-vá: *ληθαργία* e h. **ληθ-αλγία* és a byzantiumi *κεφαλαργία* e h. *κεφαλαλγία* szókban.

¹⁾ Beaudry 161.

²⁾ L. még *ῥεβος*, *ῥεγόμεαι*, *ῥευνάω*, *ῥεγμός*, *ῥεύω*, *ῥεῖπω*. (Fick Kuhn, Zeitschr. XIX., 264. l., ezt az ó-éjszaki *rifa*, törni szóval veti össze); *ῥεῖδω*, (v. ö. lat. *ridica* szőlő-karó); *ῥεῖκω* (szkr. *rikh* hasítani, fölszaggatni; lat. *ringi* száját tátani, *rima* hasadék *ric-ma* h.)

IV. A latin folyékony hangok.

42. §. Az eredeti kezdő *r* megmaradt sok latin szóban, pl. *rex* = szkr. *rāḡan* (király); *ruber* = szkr. *rudhira* (vörös). *Rumpere* igében sértetlen az *r*, míg a szanszkrit azt már *l*-vé gyöngítette a megfelelő *lumpāmi* igében.

Teljes épségben megmaradt a szó közepén és végén; pl. *fero* = szkr. *bharāmi*; továbbá a *tor* és *ter* képzők = szkr. *-tār stb.*

Az eredeti *r* fönmaradva a szanszkritban gyakran átváltozott *l*-vé a latinban; pl. *ruk* gy. (fényleni) = *lucere*; *rik* (cserbenhagyni) = *linquere*; *sar* (ugorni) = *salire*; *gravasja* = *gloria*, *grauni* = *clunis*; *sara* = *sal*; *puru* összeh. *populus*; *var* (választani) = *volo*; *pri* (szeretni), összeh. *laetus*, e h. **plaetus* (v. ö. *Laetorius* és *Plaetorius* tulajdonnevet), *sarva* (ép, egész) = *salvus*, *sollus* (archaicus alak *solus* h.)

A latin *l* megfelel a szanszkritban is föllépő *l*-nek; pl. *lingere* = szkr. *lih* (nyalni); *lubet* = szkr. *lubh* (kivánni); *labor* = szkr. *labh* (nyerni, tenni) gy.; *lascivus* = szkr. *laš* (kivánni) gy.; *levis* = *laghu*; *malus* = *mala* (folt, szenny).

Több szóban megfelel a görög *ρ*-nak; pl. *βαρβαρος* = *balbus*; *εἶρος* (gyapju **Fεἶρος* h.) = *vellus*; *λίλιον* = *lilium*.

43. §. De nem mindig eredeti az *r* a latinban; ilyen az a gyakori eset, hogy *r* eredeti *s*-ből lett; pl. *corporis* = *corposis*, és az *l* is több szóban eredeti *d*-nek felel meg, pl. *δάκρυ* = *lacryma*; *Ὀδυσσεύς* = *Ulysses*; nemkülönben eredeti *n*-nek, mint azt az előbb jelzett példa *alius* = *ἄλλος* mutatja.

A szó közepén *r* gyakran kiesik *b* előtt, pl. *muliebris* = **mulierbris*; *j* előtt: *pejerare* = **perjerare*; *d* előtt pl. *pedere* = *perdere* (v. ö. *πέρδω*, szkr. *pard*, *pedere*); *tostum* = **torstum torreo*-ból, (v. ö. *τέρσομαι*, szkr. *tarš* (szomjazni, ném. *durst*). Ilyen *posco* **porsco* h. szk. *prakh*, mely **parsk* helyett áll az *sk*-nak gyakori gyöngítésével *kh*-vá (v. ö. a szláv *pros-iti*.¹⁾

V. A görög fűvók átalában.

44. §. Ezekre vonatkozólag az összehasonlító hangtan igen sok változást mutat ki. A közönséges görög vagyis ioniai betü-

¹⁾ Leo Mayer. Vergl. Gramm, 69—76.

rendben, a classicus korszakból reánk szállott, már nincsen jegye sem a *j*-nek, sem *v*-nek. Ezek helyében birja a ' , ζ jegyeket, melyekhez csatolandó a digamma *f*, jöllehet annak a classicus betűrendben nincsen helye.

Az archaicus görög betűrend, a mint a fölíratokról és a régiek állításából ismerjük, nem vala oly teljes, mint a classicus korbéli. A többi közt nem birja vala sem az H-tát, mely a hosszú *ē* megjelenésére szolgál, sem a spiritus aspert és lenist (πνέυματα δασύ και φιλόν).

A kettőztetett *ε* helyettesíté némelykor az előbbit; pl. ματερο = μάτηρ, δέσλος = δῆλος.¹⁾ A mi a két spiritust illeti, a lenist nem tették ki, míg a spiritus aspert H alakban a kezdő hangzók elé tévék, melynek tehát azon szerepe jutott, melyet a latin betűrendben tartott meg, míg későbbben a hosszú *e* megjelenésére használtatott. Az a szokás, mely szerint a kezdő önhangzókat az említett spiritus asperrel megjelölték, lassan eltűnedezett, úgy hogy némi idő alatt a görög betűrend annak nyomát sem fűnteti föl. A két spiritus-val való jelölés 200 évvel időszámításunkon túl nem vezethető vissza.²⁾

Ezen időtől fogva azon szabály lön általánossá, hogy minden kezdő egyszerű, vagy ikerhangzó jelöltessék meg spiritussal; továbbá, hogy a spiritus asper tételessék mindig a kezdő *υ* és kezdő *ρ* fölé.³⁾

45. §. A digamma onnan nyéré nevét, mert két egymás felé helyezett *f*-át jelez; található némely régi fölíraton, és nem szűnt meg használtatni az aeol tájnyelvben. Ez sajátos hehesítés lehetett, mely hangjára kezdetben megközelíté az angol *w*-t, míg később egyszerű és gyöngye hehezetté vált. Minthogy a digamma nincs meg az ion kéziratokban, a melyeket számunkra az irodalom megmentett, azért csak a conjectura útján állítható vissza.

Az Ilias és Odysseának prosodiája a digamma létezésének

¹⁾ Matthiae I. k. p. 23.

²⁾ Alakjukat a függőlegesen ketté vágott H-nak köszönik, melynek első fele Γ a spiritus aspert, a másik fele J a spiritus lenist helyettesíté. Ebből keletkeztek a 7-ik században Kr. u. a cursiv jelek: ' és '.

³⁾ A tájbeszéd kivételével, minő a dór ὕμεις (vos), a spiritus asper áll *υ* fölött még azon esetekben is, a hol inorganicus, pl. ὕστερος, ὕστατος-ban, v. ő. szkr. *uttara*, *uttama*.

bebizonyítására a homéri korszakban több támasztékot nyújtott. A prosodia törvényei követelik ugyanis, hogy általában a rövid végönhangzó hangzóval kezdő szó előtt kilökessék. Ugyanazok követelik, hogy a természeténél fogva rövid önhangzó hosszúvá váljék, ha utána két mássalhangzó, habár a következő szó elején is, következik. Továbbá a görög prosodia követeli, hogy a hosszú és iker végönhangzók megrövidüljenek, utolsó alkatrészük kilökésével, ha utánok önhangzóval kezdő szó következik.

Azonban mindezen szabályok számos kivételnek vannak alávetve a homéri költeményekben, a miről Bentley és az őt követő philologusok kielégítő magyarázatot adtak, a midőn egy digammának létezését föltételezték, melyet az összehasonlító nyelvtan is több esetben megerősít. Így τὸν δὲ ἰδών-t kellene hangzó kilökéssel így scandálni τὸν δ'ἰδών, mi azonban nem illenék be a versmértékbe, mert nem ---, hanem ---- követeltetik; ha pedig úgy mérjük a verslábát, akkor a δὲ-beli ε-t megvédhette valami és ez nem más, mint a digamma, mely ἰδών-t megelőzi, mely tehát valósággal létezett is, a mint az összehasonlítás *video* (*vid* gy.)-vel bizonyítja. Ugyanily eset fordul elő ezen versvégben: μέγεθος καὶ εἶδος ὁμοίῃ, mert καί-nak hosszúsága önhangzó előtt csak úgy magyarázható, ha εἶδος-t *Fei*δος-nak olvassuk. Ép úgy ἐπὶ δὲ ῥίζαν βάλε πύργῳ-ben δὲ rövid volna, ha nem volt volna *Φ*ρίζαν, amint azt az aeol βρίζα igazolja.¹⁾

Lássuk most, mily sorsa volt a görögben az eredeti fuvó hangoknak és mily szerep jutott azok helyettesítésében a spiritusoknak és a ζ-nak.

a) Az υ-nak helyettesítője a görögben.

46. §. A görög nem bírja tulajdonául az υ-t, melyet különböző módon helyettesített.

1-ször a zengő υ által. Ezen helyettesítés, mely a legegyszerűbb a többi közt, csak a szó közepén levő eredeti υ-nál mutatkozik; pl. δῶω = szkr. *dvān* (duo). szláv *dva*; σῶ, dór τῶ = szkr. *tvam* (tu); ῥῶω = szkr. *ṛvan* (canis); λῶω = lat. *lavo*. Ilyenek a tájbeszédi ναῶς a classicus ναῦς h. = szkr. *navas*, lat. *navis*. Ezen hangzósítást előmozdítja némelykor az υ után következő

¹⁾ L. Neue Jahrbücher 1874, 577—596. 1.

önhangzónak kiesése. Ilyen viszonyban áll ὕπνος a szkr. *svapna*-hoz (álom), a mennyiben az eredeti *s*-nek megfelel a spiritus asper és az eredeti *a* kiesvén az eredeti *sva*-ból, lett *ó*; szintúgy θύρα = szkr. *dvāra* **dhvāra* h., szláv. *dvěre*; a szkr. *kātvāras*-ból (quatuor) = aeol. *πίσυρες*; -σύνη megfelel szkr. -*tvānā* képzőnek.

A szók elején az eredeti *ν* ritkán van helyettesítve *ο* által. Ide számítható ὄφος (szövet, ὀφαίνω fonni) összeh. a szkr. *vabh*-val (*ūrna-vābha* gyapjú-fonó, pók) és a ném. *weben*-vel.

A szanszkrit kezdő *va*-t igen gyakran találjuk a görögben *ευ*, sőt *ου* ikerhangzók által helyettesítve. Így megfelel a szkr. *urū*-nak (széles), mely **varu* helyett áll (v. ö. a középfokot *vārjās*), a görög εὐρύς, a védai *vághat*-nak (ének, ima) a gör. εὐχομαι; *vāri*-nak (víz) a gör. οὔρον; *vāra*-nak (fark) a gör. οὐρά; *vra*-nak (**varna* h.), szláv. *vana*), a gör. οὐλή, v. ö. a lat. *vulnus*; *varuna*-nak (égboltozat) a gör. οὐρανός.

2. *B* által. A *β*-nak kiejtése oly lágy vala, hogy kényelmesen helyettesíthető az *ο*-t. A görögök a latin *v*-t vagy *β* vagy *ου*-val írták által. Így pl. *Varro* majd Βάρρων, majd Οὐάρρων-nak íratott, mi csak arra mutat, hogy a *β*-nak némely esetben az angol *w*-től kevéssé eltérő hangzása vala. Ebből megérthető, hogy némely szóban az eredeti *ο* helyettesítettett *β* által; pl. szó elején βούλομαι, lat. *volo*, (szkr. *var*, választani); βίος (élet), βία (erő), szkr. *vajas* (élet, életerő, élelmiszer); βρέχω = szkr. *varś* (pluere); aeol. βρίζα; feln. *wurzel*; szkr. *vardh* (nöni); a szó közepén σέβομαι (imádni), szkr. *sair* (venenari); ἡβη (ifjúság), szkr. *juvan* (juvenis).¹⁾

3. Miután már az *ο*-nak változása *β*-vá meg vala alapítva, nem föltűnő, hogy az *ο* az ajakhangu hehesített *φ*-vé változik; pl. σφός = szkr. *sva* (suus), szláv. *svoj*).

4. A spiritus lenis által. Az eredeti kezdő *ο*-nak szabályszerű helyettesítője a spiritus lenis, a mely legtöbb esetben, a hol organicus, egy eredeti digammát helyettesít. Van ugyanis egy inorganicus spiritus lenis is: a hehesítésnek átalánossá vált gyöngítése következtében a görög nyelv classicus korszakában, a spiritus lenist már nem is érezték mindnyájan, s ennek következtében

¹⁾ Az összehasonlítás ἡβη és *juvan* között kifogás alá eshetnék, ha a középfok *javiyas* és a véd *javiśthja* (örökké ifju) nem tennék föl **javan* alakot, mely a görög szónak tökéletesen megfelel.

a kezdő önhangzók előtti hehesítés hiányának megjelölésére használtatott azokon a helyeken, hol a spiritus asper nem tétetett ki. Innét van, hogy pl. az *a* privativum, melynek a szkr. *an*, umbr. *an*, lat. *in*, germán *un* felel meg, mely szóokban az önhangzót semmi sem előzi meg, a hehesítés hiányának kitüntetésére egyszerű spiritus lenis-szel jelöltetik meg. Ugyanez áll az *ε* augmentumról, melynek a szkr. *a* felel meg.

De más esetekben, melyeket az indog. nyelvek összehasonlítása, valamint a homéri prosodia derített ki, a spiritus lenis az archaicus görög nyelvnek gyönge hehezetének, azaz a digammának képviselője, vagyis az eredeti *υ*-nak felel meg; pl. *ἰός* (méreg), szkr. *viśa*, lat. *virus* (*ἰός* **Fiśós* h.); *ἔαρ* (tavasz) áll szintén **Ἑῶαρ* h., szkr. *vasanta*, lat. *ver*; *ἰὼν*, lat. *viola*; *ἴς* = lat. *vis*; *οἶδα* = szkr. *vaida*, lat. *video*; dór. *εἴχοι* = szkr. *vinçati*, lat. *viginti*; *οἶκος* = szkr. *vaiça*, lat. *vicus*; *οἶνος*: lat. *vinum*; *ἄστυ*: szkr. *vastu* (*vas* lakni); *ὄχος* (szekér): szkr. *vah*, lat. *vehere*; *ἔρη* (harmat): szkr. *varśa* (eső); *ἔμω*: szkr. *vam*, lat. *vomere*.

5. A spiritus asper által. Azon időtől fogva, midőn a classicus nyelvben a spiritus asper és lenis a hehesítést, mely csak a nyomosításban különbözött, helyettesítették, azóta, hogy a spiritus asper végeredményében csakis a hehesítés megjelölésére használtatott, több esetben valódi zavar áll vala be, minek következtében az *υ* is, melyet kezdetben a spiritus lenis helyettesített, a spiritus asper által jelöltetett meg. Így pl. *ἑσπερος* = lat. *vesper*; *ἑστία* (tűzhely) = lat. *vesta*; *ἐχών*: szkr. *vaç* (kivánni); *ἥρος*: szkr. *vira* (erős, hősies), lat. *vir*. Sőt *ἵστωρ*-nak (tanu) van spiritus aspere, jöllehet az ige, melyből származik *vid* (v. ö. *οἶδα*, *ἰδεῖν*).

6. A szó közepén levő *υ* kiesése a görögben. Sok önhangzóknak találkozása a szó közepén a közbeeső mássalhangzók, minők *v*, *j* és *s* kiesésének tulajdonítható. A hiatusok nagy számánál van helye az *υ*, vagy lappaŋgó digamma eltűnésének, a mint azt vagy a szomszédos görög alakokból vagy a rokon nyelvekből fölismerhetjük. Ilyen: *ἄτω* (hallani) **aFjω* h.: szkr. *av* (kivánni), v. ö. lat. *avere*, *audire*; *οἶς* *ōFiς* h. = szkr. *avi*, lat. *ovis*; *Διός* gen. (*Ζεύς*), *ΔιFός* h. = szkr. *divas*; *δῖος* (isteni) *δiFος* h. = szkr. *daiva*, lat. *divus*; *ἑάω* (engedni) **ēFáω*¹⁾ h. = lakoniai *ἐβάω*; *πίων* (kövér)

¹⁾ *ἙFάω* eredeti *σεFάω*-ból keletkezett, melynek a szkr. *suvati* (támasztani, küldeni, engedni) felel meg. Kuhn V. Zeitschr. XXI. 473. — Az eredeti

**πίφων* h. = szkr. *pivan*; *αἰών* **αἰφών* h. = lat. *aevum*; *χλῆος* **χλεφος* h. = szkr. *cravas*; *πλέω* **πλεφω* h., v. ö. *πλεύσομαι*; ugyanígy *πνέω* (lélegzeni): *ἐπνευσα*; *χέω* ion *χεώω*; *θεώ* (futni): *θεύσομαι* = szkr. *dhāv*; *βοός* (*βοῦς*) **βοφος* h. = szkr. *gavas*, lat. *bovis*; *σκαίος* (bal) **σκαίφος* h. = lat. *scaevus*; *λαιός* (bal) *λαίφος* h. = lat. *laevus*; *ζέα* (árpa) **ζεφα* h. = szkr. *jova*; *ἐλαία* (olajfa) **ἐλαίφα* h. = lat. *oliva*; *ὄρθος* (meredek, *ὀρθός* h. = szkr. *ūrdra*, lat. *arduus*; *ὅλος* (egész) **ὄλφος* h. = szkr. *sarva*.

Ha a szó közepén levő *v*-t mássalhangzó előzi, ahhoz áthasonulhat. Ilyen az aeol *ἵκκος* (gör. *ἵππος*) **ἵπφος* h. = szkr. *açva*, lat. *equus*; *τέτταρες* **τετφαρες* h. — szkr. *katvāras*, lat. *quatuor*.¹⁾

b) A *j*-nek helyettesítői a görögben.

47. §. A *j* hangot nem találjuk a görögben megjelölve. A rokon nyelvek összehasonlítása vezet azon változások megismerésére, melyeknek alá volt vetve a görög nyelvben.

1. Az első és legegyszerűbb változása annak önhangzósítása *i*-vé. Szó elején csak kevés példa van erre, ilyen *ἰάομαι* (*sanare*) *ἰάφομαι* h. (v. ö. szkr. *ju* avertere); *ἰάωνες* e. h. *ἰάφωνες* (v. ö. szkr. *javanas* a görögök megnevezése). Szó közepén azonban a példák száma nagy. Ilyenek: a homéri genitívusok *-οιο* **-οιο* h. = szkr. *-asja*; *εἶην* (sim) **εἶτην* h. = szkr. *sjam* (**asjām*), ólat. *siem* **esiem* h.; a középfokú alakok; *ἰων*, *-ιον* = szkr. *-jās*; az *ιος* képző = szkr. *ja* stb.

Némelykor ezen hangzósítás módosult, a mennyiben *ι*-nak *ε* felel meg. Így *χενεός* (üres) **χφενεός* h. utal a szkr. *çunja*-ra.

v vagy *f* kieséséből magyarázandók a következő alakok is: a 2. személy-névmásnak accusativus és dativusa *τί, τοί* és *σί, σοί* (*τῷ, σοῦ*-ból) összeh. a szkr. *tvaji tvām*-val; *δῶκεν δυνάκεν* h. Homernál; *δῖς* = szkr. *dvis*, lat. *bis*: *δένδρον* **δεῖδρον* h., melyből *δενδράζω* Hesychiusnál; *σάλος* **σφαλος* h., *ξείνος* att. *ξείνος*, *ξίνφος*-ból; *κόρη κόρφα*-ból. Ide vonandó még *Δίασος* (a bacchansok gyűlése) **Ῥφιασος*-ból, mely *Ῥνι-άς*-tól való; végre *σίαλος* (hízó disznó, magló) *συ* vagy **σφι*-tól **σφι-αλος*. L. Kuhn Zeitschr. XXI, 123. l. — Az *-άω, -έω, -ώ* végzetű igék szintén az eredeti digamma kiesésében nyerik magyarázatukat: így *κολόω* (*κολοῦσθαι* Hesychiusnál) = *κολόφω*; *ὀρῶω* = *ὀρῶφω*, *ἰστιάω*, vezet *σταφ* gy.-re mely *σταυ-ρός*-ban és a lat. *re-stau-rare*-ben mutatkozik; *ἱρέω* **ἱρεφ* tőt tesz föl, mely *ἱερενα* (kutatás) és *ἱερινάω*-ban (kutatok) lappang. Ilyen *τελέω τελεφ* töből, v. ö. *τελευτή* (vég) A gör. *ᾠ-μά-ω* (α prostheticummal) = *ᾠ-μάφω*, v. ö. a gót *mav-en*, feln. *mūhen*. Kuhns Zeitschr. XXI, 198. stb.

¹⁾ Leo Mayer, vergl. Gramm. 79—88.

Hasonló természetűek a *-τεος* végű igemellékevek, melyeknek szkr. *tavja*-félék felelnek meg; pl. *δοτέος* = *dātavja* (donandus). De ezen fölcserélés csak látszólagos, a mennyiben arra *-τειος*¹⁾ alak (*τεφιος* h.), mely Hesiodusnál fordul elő, kielégítő magyarázatot nyújt, pl. e szóban: *φατειός* **φατεός* h. (dicendus), v. ö. *πλειός* és *πλεός*. Itt tehát csak az eredeti *j*-nek kiesése az, mely az *ι*-nak *ε*-ba való változásában lappang.

Számos esetben az *ι*-vá hangzósított *j* metathesis következtében a megelőző szótagba ment át, s itt ikerhangzót hozott létre; pl. *μέλαινα* (nigra) **μελαν*ja h. (v. ö. *μέλαν*). Az *-ενω*, *-ερω* végű igék szintén *-ενω* és *ερω* régebbi alakjaikból nyerik magyarázatukat. A *μεζών* és *χρεῖτων* alakok másképen magyarázandók (l. a 49. §. végén).

48. §. A kezdő eredeti *j*-t gyakran a spiritus asper helyettesíti. Így pl. *ἄγιος* (szent), *ἄζω* (imádni), összehas. a szkr. *jağ* (imádni, áldozni)-val; *ὁμῖνῃ* (csata) = szkr. *judhma* (*judh* harczolni); *ᾠρα* (évszak, idő), zend *jāre*, feln. *jār*, ang. *year* (év); *ἡπαρ* (máj) = szkr. *jakart*, lat. *iecur*; *ὁμῖς*, *ὁμᾶς* = szkr. *jūjam*, *jusmān* (nom. acc. »vos«); *ὄς*, *ῖ*, *ὄ* = szkr. *jas*, *jā*, *jad* (qui, quae, quod.); *ᾠς* = szkr. *jāt* (*ja*-nak ablativusa).

Az eredeti *j*-nek nagy száma helyettesítve van a görögben ζ által, mely *δσ*-t jelez. Ezen változást könnyebb megalapítani, mint megmagyarázni. Curtius²⁾ és Schleicher³⁾ szerint az eredeti *j* maga elé vonzott egy prostheticus *d*-t, mely a maga részéről ismét visszahatott a *j*-nek sziszegősítésére. Ez hozta szerintök létre a görög ikermássalhangzót ζ és a szanszkrit inyhangot *ğ*, mely megfelel az olasz *g*-nek *e* és *i* előtt. Ezen elmélet támogatására megjegyzendő, hogy ζ ép oly gyakran megfelel *dj*, *dei* csoportnak, mint *j*-nek magának, pl. *Ζεύς*, mely **δειεϋς* h. áll (boeotiai *δεύς*), a mint azt a genit. *Διός* **δειφός* h. bizonyítja, és megfelel a szkr. *djāus*-nak (ég); *πεζός* **πεδιός* h. *τράπεζα* **τετραπεδια* h.; *διά*, mely a lesbosi aeol nyelvjárásban ζ*ά*-vá változott stb.

A 49. §. A román nyelvekben is észlelhető ily jelenség, hogy *j* mássalhangzó előtt *d*-vé fejlődik. Ilyen a középkorú latin *madius*

¹⁾ *Ἐτειός* (igaz, az összetételben), melyet helyesen *satjá*-val hasonlítanak össze, szintén állhat **ίτειός* h. és teljesen megfelelne a **satajā* alaknak, melynek ékezése eléggé indokolná összevonását *satjá*-ba.

²⁾ Curt. Grundzüge III. kiad. 569—619. l.

³⁾ Schleicher Compend. 2. kiad. 216. l.

maius h., a középkori olasz *diacere* a lat. *iacere* h. Ezekből indultak ki az újabbkori olasz alakok, minők: *maggiore*, *giacere*. V. ö. a jelenleg divó genfi tájejtést: *Dian Jean* h.

Eredeti kezdő *j* helyettesítve van *ζ* által a következő szókban: *ζυγόν* = szkr. *jugam*, lat. *iugum*; *ζεά* = szkr. *java* (árpa); *ζητέω* = szkr. *jat* (iparkodni, hogy); *ζημία* v. ö. szkr. *jam* (coercere) ugyanazonos *dam* gy.-vel (megfékezni), melyből a lat. *damnum*; *ζιζυφον* = lat. *jujuba*; *ζωμός* v. ö. szkr. *jūsam* (leves), lat. *jus*.

A *ζω* végű igéknek *ζ*-ja részint a tiszta *j*, részint pedig *dj* v. *gj* csoportnak felel meg.

ζω áll *δjω* helyett a *δ* v. *τ* végű tökből származott igékben; pl. *ἐλπίζω* (tője *ἐλπιδ*); *θαυμάζω* tője *θαῦματ*; *παίζω* (játszani) tője *παιδ* (gyermek); *ἐξομαί* v. ö. *ἐδρα* (sedes); *ὀζω* (olere) v. ö. *ὀδωδα* és a lat. *odor-t*; *σχίζω* (scindere) v. ö. *σχίδη* (forgács).

ζω áll *γjω* helyett a *γ* végű tökből származott igékben; pl. *ἄζω* v. ö. *ἄγιος* (szent) = szkr. *jağja*; *κλάζω* v. ö. *κλαγγή* (zaj, lármá); *στίζω* v. ö. *στίγμα* (szúrás, bélyeg), lat. *in-stig-are* = szkr. *tig* (**stig* h. élesíteni), *ἀροπάζω* (tője: *ἀροπαγ*); *σαλπίζω* (tője: *σαλπιγγ*); *φύζω* és *φυγῇ* (futás).

Vége *ζω* áll az egyszerű *jω* helyett az önhangzós végű tökből képezett igéknél; pl. *αἰχμαδίζω* *αἰχμή-*től; *ξεινίζω* (vendégül fogadni) *ξεῖνος*-tól; *ἀγαπάζω* *ἀγάπη*-től.

Az utolsó esetben gyakori az is, hogy a *j* egyszerűen kiesik. Így áll *ἀγαπάζω* mellett *ἀγαπάω*; *βλόζω* mellett *βλόω*; *ἀνιάζω* mellett *ἀνιάω*. E szerint az ugynevezett *αω*, *εω*, *οω* összevont igéknek eredetije az *ajāmi*-féle alak, melyből az eredeti *j* kiesett.

A *j*-nek ezen kiesése gyakori a görög nyelvben. Az összevont igéken és a *τεος* végű melléknéveken kívül, melyekről főlebb szoltunk, kiesett a *j* a praes. aoristi *σω*, *σομαι* alakjaiban, melyek alapját *sjāmi* alak képezi; továbbá a genitivus *ον* alakjában *οο* helyett.

ζω áll *γιο* h. a középfoku *μείζων*, *ὀλίζων* (*μεγας* és *ὀλιγος*-ból) alakokban, melyek **μεγιων*, **ολιγιων* h. vannak ¹⁾.

¹⁾ Beaudry a *μει* szótagban levő *i*-t megerősítésnek veszi hangpótlásul a *ζ*-vá átváltozott *j*-ért. Curtius helyesen veszi észre, hogy az *i*-nak itt kétféle szerepe volt: először is behatolt, mint a homéri *ἱνί*-ben *ίνι* h. a megelőző szótagba, tehát *μειγιων* és csak később ment a *γιοι*-ban levő *i* a megelőző *γ*-val *ζ*-ba át. L. Curt. griech. Gramm. 198. §. jegy.

Minthogy ζ egyenértékű δi-vel, nem csoda, hogy vannak esetek, melyekben az eredeti j majd δi, majd ismét az i kiesésével, egyszerű δ által helyettesítettik.

Curtius a patronymicum-képzőket διος, δεος, δευς vonatkozásba hozza a szkr. ja ugyanazon szerepű képzővel. Ugyanezt teszi a δα, δης patronymicum-képzőkre, valamint a δα, δον, δην végű igehatározókra nézve.

c) S és helyettesítői a görögben.

50. §. A sziszegő görög s eredeti, kivéve azt az esetet, hogy a τ-nak gyöngítéséből vagy hangazonosítás következtében keletkezik. De másrészt az eredetileg megvolt sziszegő legtöbb esetben helyt engedett a spiritus aspernek, a szók közepén pedig egészen kiesett.

Lássuk most azokat az eseteket, a melyekben a s fentartá magát. Szó elején, hangzó előtt, ez ritka; a példák következők: σέβομαι szkr. saiv; σειρά (kötél), ha azt a szkr. si (kötni) gy-re vonatkoztatjuk (v. ö. lat. sertum, series feln. seil); σύω και-σύω-ban (összefoltoz) = szkr. siv gy. v. ö. sūtra (fonál); σάος (ép) v. ö. lat. sanus.

Gyakran csak egy mássalhangzónak érintkezése óvta meg a σ-t, pl. σπείρω (vetni) = lat. spargo; σάζω (sántítok) v. ö. szkr. khang *skang h., στλεγγίς (vakaró) = lat. strigilis; στραγγέω = lat. stringo.

Az sv csoport hasonló példákat nyújt egyrészt a v-nek hangzósításával, másrészt a v-nek kiesésével; pl. σόριγξ (fuvola): szkr. svar (viszhangzani) gy.; ugyanezen gy.-hez tartozik σειρήν (szirén); σείριος (nap) és σελήνη (hold) meg a svar »fényleni« gy.-hez. Valószínűleg áll s sv helyett ezekben: σάγάω v. ö. feln. schweigen; σόβη (fark), v. ö. feln. schweif.

Az előragos és összetett szókat, meg a praes. aoristi és a sigmás aoristos-féle alakokat kivéve (pl. λύσω, ἔλυσα, hol kivált az az elsőnél a σ meg van mentve az eredeti j-nek kiesése által, v. ö. a sjāmi végű szkr. praes. aoristit), kevés a példa arra, hogy a görög nyelv a szók belsejében két hangzó közt az eredeti σ-át megtartotta volna. E tekintetben idézik: μισέω (gyülni) vonatkoztatva miser-, maestus-ra; χάσις (fivér); νῆσος (sziget) valószínűleg

**νεχσος* h. v. ö. *Νάξος*; *νόσος* (betegség) ¹⁾. Ellenben egy explosiv mássalhangzó szomszédsága rendszeren megvédte az eredeti *ς*-át a szók közepén is. Így találjuk *ἐστί* = szkr. *asti*, lat. *est*; *ἐσπερος* = *vespera*; *ἐσθής* = *vestra* lat. *vestis*; *ἵσται* (*sedet*) = szkr. *āstai* (*ās sedere*) gy. Ellenben *ἵμαι* (*sedeo*)-ban kiesett a *ς* és a dór *ἔμμε*-ben **σμι* h. áthasonult.

Valahányszor a mássalhangzó, mely az *s*-et megvédé, kiesett, az *s* megmaradt két önhangzó közt; pl. *δασύς*, lat. *densus*; *δρόσος*; szkr. *drapsa* (csepp); *ἴσος* **φισφος* h.: aeol. *ἴσος*, szkr. *višu*; *μέσος* áll **μέδjos* h., szkr. *madhja* (gyöngítve **μέσjos* = homéri *μέσσος*) és az egyik *ς* kiesésével *μέσος*; *εἶσω*, homéri *ἔσω* e h. **ἔσω*.

A szók végén az eredeti *ς* fentartá magát; így pl. az egyes sz. nominativus és genitivusban, a többes sz. nominativus és accusativusban; az igék egyes sz. 2. személyében; pl. *ἔδειξας* = szkr. *adikšas*.

51. §. Lássuk most a változásokat. Az eredeti *s*-t önhangzók előtt rendszeren a spiritus asper helyettesíti, pl. *ὁ, ἡ* = szkr. *sa, sã* (is, ea): *ἔει* (esik), *ὕετος* (eső) = szkr. *su* (nedvet kifacsarni); *υἱός*: szkr. *suta filius* (*su, sũ* gignere, parere); *ἄμα, ὁμός* = szkr. *sama* (együtt, egyenlő); *ὁμαλός* = lat. *similis*; *ἄλλομαι* **σαλjoμαι* h. = szkr. *sar* lat. *salire*; *ἔζομαι* **σεδjoμαι* h. = szkr. *sad*, lat. *sedeo*; *ἐπτὰ* = szkr. *saptan*, lat. *septem*; *ἔπομαι* = lat. *sequor*, szkr. *sak* (sequi). ²⁾

Ide volna vonható még *ὕπό* és *ὕπερ* összehasonlítva a latin *sub* és *super*-rel. Azonban a szanszkritban csak *upa* és *upari* a gótban *ufar* fordul elő, mely körülmény a görög *ὕ*-nak a latin *s*-ből való magyarázatát megnehezíti. Curtius *εἰς* (**εἰς* h.) + **ὕπερ*-féle összetételre gondol, mint a latin *in-super*-ben, melyet *ins-uper*-re választ el. ³⁾

A kezdő csoport *sv* helyettesítve van rendszeren a spiritus asper által, mely az *s*-t a *v* kiesésével képviseli; pl. *ἡδύ* = szkr. *svādu*, lat. *svavis*; *ἐχυρός* = szkr. *çvacura* **svaçura* h., *ὄς σφός* h.

¹⁾ Beaudry, Gramm. comp. 185. stb. 1.

²⁾ A zend és prakrit nyelvben ugyanazon tüneménynyel találkozunk, mint a görögben; pl. *henti* = szkr. *sānti* = *sunt*; *haptan* = *saptan, septem*.

³⁾ Curt. Grundzüge III. kiad. 272. l.

(suus). Végre a *v* hangzós *v*-ba menvén át, fentartá magát ὄπνος-ban = szkr. *svapna*.

A kezdő csoport *sr* helyettesítve van a spiritus asperrel ellátott *ρ* által; pl. ῥέω = szkr. *sru* (*sraṇāmi*).

A spiritus asper, mely *s*-ből keletkezett, némely esetben spiritus lenis-szé gyöngült, míg ellenben a spiritus lenis, mely *v*-ből keletkezett, spiritus asperré erősödött, a mint azt föntebb (46. §., 5. p.) láttuk. Így történt, hogy az *α*, *ο* előragok, melyek együvértartozást fejeznek ki, jóllehet a szkr. *sa*-nak (**sa*m h. együtt) felelnek meg, csak spiritus lenis-szel fordulnak elő; pl. ἀ-δελφεός = szkr. *sagarbhja* (conterimus); ᾠ-λογος (feleség) tkp. azon ágyú, λέχος; ὄ-πατρος (ugyanazon atyától való), ἐτεός = szkr. *satja* (igaz, valóságos); ῥ-Ερινός megfelel a szkr. *Saranjū*-nak.

Az eredeti *v* meg *r*-t-kivéve, minden egyéb mássalhangzó előtt a kezdő *s* nem változhatván át *spiritus asper*-ré, megmaradt mint sziszegő, vagy egészen kiesett; pl. νύξ lat. *nurus*, szkr. *snuṣā*, feln. *schnur*; μέριμνα: v. ö. szkr. *smar* (emlékezni), μικρός az archaicus σμικρός mellett; ταῦρος (*taurus*) = szkr. *sthūra*, feln. *stier*; τέγος és στέγος (*tectum*).

52. §. A szó közepén levő eredeti *s* két hangzó közt egyrészt helyettesítve találtatik *x* által. Ilyen természetű a *x* következő aoristosokban: ἔδωκα, ἔθηκα, ἤκα (ἔδωσα stb. sz.) a krétai dór ἔσταλκα-ban (-σα h.), valamint a troézéni βώκαρις-ban (tavasz) **Φωσαρα* **Φέσαρ* (ἔαρ) szkr. **vasar-a*-ból.¹⁾ Másrészt alá van vetve a kiesésnek, mely esetben vagy hiatus áll be a szók belsejében, vagy ikerhangzó keletkezik, vagy az önhangzó meghosszabbul. Így a tők vég *s*-je hangzóval kezdő ragok elé kerülván, kiesik; pl. γένος (lat. *genus*) genitivusa γένεος, γένους **γένεος* h., v. ö. szkr. *gānuṣas*, lat. *generis* *genusis* h. A folyékony és orrhangra végződő ige-*tők* képezik a praes. aoristit *ō*-val összevonással *εω*, *εσω* h., pl. *χρίνω* praes. aoristi *χρινῶ* **χρινέσω* h. Ilyen ezenkívül a származtatásoknak egész serege: pl. ἀλήθεια **αληθεσία* h. ὀ-ληθές-ből. A homéri *οιο*-féle genitivusok állnak **οοιο* h. = szkr. *asja*; λύη (solveris) áll **λύσαι* h. v. ö. *λέλυσαι* (solutus es); λύου **λύεσο* h. v. ö. *ἐλέλυσο*-t. Végre álljon még *ίος* (méreg) **φιτος* h. = szkr.

¹⁾ Savelsberg. Lautwandel von *σ* in *κ*. Kuhns Zeit. f. vergl. Sprachf. XIX. 1. stb. 1.

viša lat. *virus*; ἡώς, aeol. αὐώς αὐσώς h.: szkr. *ušas*.¹⁾ Az *σ* kieséséből magyarázható az imperfectum εἶχον, mely a szkr. *sah* gy.-re vonatkozván ἔσεχον h. áll; tehát az *σ* kiesésével ἔεχον = εἶχον; továbbá a fut. τρέσω egybevetve φιλήσω-val, minthogy az előbbinek töve τρεσ (v. ö. szkr. *tras*) a futurumban az egyik *σ*-át kilöki; tehát τρέσω τρέσσω h.²⁾

A szó közepén levő *s* kieshetik, ha utána mássalhangzó is következik, mely esetben azonban a megelőző hangzó hangpótlásul meghosszabbul. Ilyen: εἰμί *ἔσμι h. = szkr. *asmi*. Hasonló eset. προπάροισεν, mely *προπάροισεν h. áll (πάρος-ból = szkr. *puras*).

Kuhn szerint a szó közepén levő *s* kiesvén egy hangzó előtt a metathesis révén, mint spiritus asper került volna a szó elejére.³⁾ Ezen theoria szerint volnának magyarázandók a következő inorganicus spiritus asperek: ἰερός (szent) = szkr. *išira* (erős); εἶω (meggyújtani) = szkr. *aušāmi*; ἑώς (aurora) = szkr. *ušas*; ἵμαι (sedeo): szkr. *ās* gy.; így magyaráztatnék az eltérés ἡμεῖς, ὅμεῖς és a dór ἄμμες, ὄμμες közt = szkr. *asmad*, *jušmad*. A spiritus asper ugyanis eltűnnék a tájszólásokban, hol a belhangu *s* áthasonult, míg ellenben a mathesis következtében visszakerülne a classicus alakokban, melyekben az assimilatiónak nincsen helye.⁴⁾

Ha a cselekvő igék többes sz. 1. személyének μεν ragját összehasonlítjuk a szkr. *mas* és lat. *mus* raggal, valamint a gör. φιν ragot a szkr. *bhis* raggal, könnyen következtethetnők, hogy az eredeti vég *s* a görögben ν-be módosult; de tudva azt, hogy az *s* soha sem változik *n*-vé, itt a görög ν-t paragogicum *n*-nek tekintjük, mely miután az eredeti vég *s* kiesett, a véghangzó után kifejlődött, a mi rendszeres jelenség az igeragozásban; pl. λέγουσιν λεγουσι h. E szerint magyarázhatók a θεν végű igehatározók a szkr. *tas* végűekkel szemben, pl. πόθεν.⁵⁾

¹⁾ Ezen alak, valamint a latin aurora (ausosa h.) megfelelne egy megerősödött **aušas*-nak.

²⁾ B. Delbrück. Das Sprachstudium 7, 8. 1.

³⁾ Kuhn Zeits. II. 260. Schleicher. Compend. 218, de megtámadva Curtius által (Grundzüge III. kiad., 640. l.)

⁴⁾ Természetesen e szerint nem lehetne magyarázni ἱππος-nak inorganicus spiritusát metathesis által, mert itt már egy belhangu *f*-nak assimilatiójával van dolgunk.

⁵⁾ Baur. Sprachwiss. Einleitung 50—52. 1.

Végre a lakoniai tájszólás nyújt némely példát a vég *s*-nek átváltozásáról *r*-vé, mely nem ritka a szanszkritban (bizonyos euphoniai szabály szerint) és a latinban is fordul elő. Ilyen szók: *τίρ, νέκυρ, ἐπιγλαστόρ* a class. *τίς, νέκυσ, ἐπιγλαστής* h.

VI. A latin fuvók.

a) A latin *j*.

53. §. *H* és *f*-ről, mint hehesített hangokról feljebb szoltunk (22. és 32. §.). *Z* csak a görög *ζ*-nak átirott alakja. Ezekről tehát nem lesz szó, hanem a lat. *j*-ről.

Némi nehézséget okoz a lat. *j* hang vizsgálásában, hogy a régiek azt nem írták az önhangzó *i*-étől különböző betűjeggyel. Most is (a régi latin írók kiadásaiban) többnyire a régi írásmódot követve, *i*-vel élnek a mássalhangzó *j* megjelölésére.

A latinban a kezdő *j*-t mindig hangzó követi. A szóközépi *j* csak két önhangzó közt állhat, kivéve az összetételt, hol mássalhangzót tűr maga előtt, az összetétel második tagja elején; *ab-iicio, in-iuria* (-*jicio, -juria*). Némely régi már nem érzett összetételben a *j* hangzós *i*-be ment át; pl. *etiam* = *et -jam, quoniam* = *quum jam*.

Az eredeti latin *j* megfelel a szanszkrit kezdő *j*-nek; pl. *juvenis* = szkr. *juvan*; *jecur* = szkr. *jakart*; *jugum* = szkr. *jugam*. Továbbá megfelel a *dj* csoportnak; pl. *jocare* = szkr. *div* (szenv. mult igenév: *djūta*); *Jupiter* = *Djāušpitar*. Ellenben ugyanezen szanszkrit csoport *dj* a latinban *di* alakban fordul elő *dies, dius* szóban = *dju*. *Jam* a megelőző szabály alá esnék, ha **diam* helyett állana.

A szanszkrit szóközépi *j* megtartja a latinban is mássalhangzós természetét azon esetekben, a hol két önhangzó közt magát fentartá, így az *aia* képzőben, mely a latinban *ejus*-szá lesz; pl. *plebejus* *plebs*-től. Ezen képző egyszersmind a patronymicumok képzésére használtatik; pl. *Apulejus, Canulejus*.

Gyakran kiesik, mint pl. az *eo* végzetű igékben *ajāmi* h., *eus* ragban, *aja* h.

Ellenben ha a szanszkrit a szóközépi *j*-t mássalhangzó előzi meg, a latin azt *i* hangzóvá változtatta; pl. *madhja* = *medius*; *pitrja* = *patrius*; *sjām* = *siem* (sim h.). A tiszta *io* végű igék,

minők: *cipio* megfelelnek a *jāmi* végű igéknek. Ezen *i* ki is esik; pl. *minor* **minior* h., *pleores* (az arvál énekben) *plures* h., mely áll **pleioses* h.; *ait ajit* h., v. ö. *ajo*. *Dum*, meg a mutató névmás ragjai: *dam*, *dem*, Corssen szerint **dium*, **diam*, *diem* h. valók.

A mássalhangzós *j* előkerül, ha a megelőző mássalhangzó kiesése következtében két hangzó közé kerül; pl. *major* **magior* h. *Gajus* **Gavius* h., *mejo* **megio* h. (szkr. *mih* **migh* h.), *ajo* **agio* h. (v. ö. *ad-agium*, szkr. *ah dicere*); *pulegium* és *pulejum*.

Mint a görög ζ a latin *j* is positiora képes ¹⁾. Nem tekintve a *j*-t megelőző, természeténél fogva hosszú önhangzót, mint az *ejus* képzőben = *ajja*, a megnyújtás okát a *j*-et megelőző mássalhangzónak kiesésében keresték; pl. *major*, *mejo*, *Gajus*, *ajo* szókban, melyekről az imént volt szó. De ez nem elegendő minden tény megmagyarázására. ²⁾ Ez inkább a latin kiejtésben keresendő; a hol a szóközépi *j* két önhangzó közt két *i*-vé oldódott (*ij*), melyeknek elseje önhangzó lévén, a megelőző önhangzóval ikerhangzót képez. Ez vala oka, hogy Cicero a szóközépi *j*-t két *i*-vel írta. ³⁾

Ebből következik, hogy a latinok a *j*-t úgy ejtették ki, mint szkr.-ban ejtették és a németek mai nap is kiejtik. A császárok utolsó korából való fölíratok mutatják, hogy némely esetben a *j*-t majd mint az olasz *gi*-t, majd mint *z*-t kezdték ejteni. Így olvasható *coniuncta conjuncta* h., *zošov cujus* h., *Zesu Jesu* h. Ez kezdete az olasz kiejtésnek *giunta*, *mezzo-medio* szókban.

Ez készítette elő egyszersmind a franczia kiejtést *je*, *deja*, *jour* stb. szókban. Az átmenet ugyanaz vala, mint a mely az eredeti *j*-t átváltoztatá görög ζ-vá.

¹⁾ Kivéve a jugum-féle összetételben: *bi-juges*; *quadri-jugis* stb.

²⁾ Így *rejicio*-ban *re* hosszúsága nem magyarázható meg a *j* előtt kiesett mássalhangzóból, mert *jicio* *jā* (ire, movere)-ből keletkezett. Ugyanezen *rejicio* ige a *j* kiesésével *reicio* összevont alakban is fordul elő. (Virg. III. ecl. 96. *reice capellas*, mi egy másik mássalhangzónak kiesését egészen kizárja.

³⁾ W. Schmitz a düreni gymn. értesítőben 1860. ezen tényt ekképen formulázza: Prior *i* litera cum antecedenti vocali in diphthongi quidem sonum coalescebat unamque syllabam formabat; altera vero *i*, consonantis vice fungens, ad insequentem vocalem trahebatur: Ut sonus *i* literae duabus vocalibus interpositae e vocali et consonante mixtus fuerit et hoc modo possit ejus pronuntiatio scribendo repraesentari: *ai-jo Mai-ja, ei-jus, Pompei-jus, quoi-jus, cui-jus*. Quint. or. I. IV. 11. Sciat enim Ciceroni placuisse *aio*, *Maiam* geminata *i* scribere.

b) A latin *v*.

54. §. A latin *v* nagy analógiát mutat *j*-vel szemben. A mi *j* volt *i*-re nézve, ugyanaz a *v* *u*-ra nézve; de nem vehető iker-mássalhangzónak és positióra nem képes.

A latinok írásaikban nem különböztették a *v*-t az *u*-tól, mint nem a *j*-t az *i*-től, innen származott a nagy zavar, melyet még eddig nem sikerült tisztába hozni, az önhangzós és mássalhangzós *u*-nak külön megjelölése által. A prosodia nyújt e tekintetben legbiztosabb támasztékot. *Suus*-ban ugyanis az első *u* hangzó, mert magában képez szótagot, holott ellenben *suadere*-ben mássalhangzónak veendő; mert e szó *svavis*-től származik.

A kezdő latin *v* rendesen eredeti *v*-t képvisel; pl. *viginti* = szkr. *vinčati*, *vicus* = szkr. *vaiča*; *vocare*: *vak* gy.; *vehere*: szkr. *vah* gy.; *volo*: szkr. *var*; *video*: szkr. *vid* gy.

A kezdő eredeti *vo* hangsoportból keletkezett kezdő *u* a következő szókban: *urina* v. ö. szkr. *vāri* (gör. *οὔρον*), *unda* v. ö. a gót *vato*, feln. *wasser*; *uxor* v. ö. ólatin *voxor*; *ulcus*, mely *velcus*-ból = *ελκος*, *volcus* közvetítésével keletkezett; *urgeo* = *vorgeo* feln. *würgen*; *ulcisci* a Plautus-féle *volcisci*-ből.

55. §. A kezdő *v* kiesik *r* és *l* előtt, mert a latin nyelv nem kedveli a *vr* és *vl*-féle csoportokat. Pl. *rigare* **vrigare* h.: szkr. *varš* (nedvesíteni) v. ö. a ném. *regen*; *ros* = szkr. *varsa* (eső), *radix*; v. ö. feln. *wurzel* (talán szkr. *vardh*, nőni); *rugio*: v. ö. *βρόχος* (bőgni); *laqueus* v. ö. *βρόχος*; *lacerare*: szkr. *vraçk* (szaggatni).

A szóközépi *v* fentartá magát a latinban két önhangzó között; pl. *novem* = szkr. *nāvan*; *dīvus* = szkr. *daiva*; *ovis* = szkr. *avi*; *bovis* = szkr. gen. *gavas*; *novus* = szkr. *navas*; fenmaradt a folyékony *r* és *l* után is; így találjuk a *vo* képzőt önhangzók és *r*, *l* után egyaránt; pl. *nocivus*, *declivus*, *torvus*, *curvus*, *calvus*, *silva*, *ulva*, *salvus* (szkr. *sarva*).

Egyéb mássalhangzók után a *v* *u*-ba megy át. Így lesz a képző *vo* *uo*-vá; pl. szkr. *urdhva* (*directus*), lat. *arduus*; így áll *deciduus*, *vacuus*; szkr. *dvāu* = lat. *duo*; szkr. *katvāras* = lat. *quatuor* stb.¹⁾

Ha a *v*-t követő önhangzó képzés, vagy ragozás következte-

¹⁾ A versben olvasunk *gēnva gēnua* h. de nem *cornva cornua* h.

ben kiesik, a *v* még ha folyékony *v* hangzó előzi is meg, átmegegy *u*-ba. Így lesz *volv-ere*-től *volutus*; *salvus*-tól (*ti* képzővel) *salu-tis*; ilyen a viszony *caveo* és *cautum*; *avidus* és *audeo*, **avis-spicium* és *auspicium*, *lavere* és *lautum*, *navita* és *nauta* közt.¹⁾ És viszont, ha az *u* valamely mássalhangzó kiesésével két hangzó közé kerül, válik *v*-vé. Innen magyarázható a folyó mult ragja *vi*, mely *fui*-ből lett az *f* kiesésével. Helye van a hangzóra végződő tők után, pl. *amavi*, *delevi*, *audi-vi*; ellenben a mássalhangzós tők után *ui*-vá válik; pl. *mon-ui*.

56. §. Az eredeti *u* a latinban *i* mellékhangzót fejlesztett, melynek következtében az *u* majd önhangzó s majd mássalhangzós természetet öltött magára. Így lett a szkr. *tanu*-ból *tenui-s*; szkr. *guru*-ból (**garu* h., βαρύ) *gravi-s* (e h. *garvi*); szkr. *svadu*-ból (ꣳदु) *suavis*; szkr. *laghu*-ból (ελαχύ) *levi-s*; βαρυ-*ből brevi-s* (**bregui*). Ide tartozik szkr. *nāu-s*, gör. ναῦς; lat. *navi-s*. Ugyanily fejlesztést látunk a görög nyelv körén belül θυιάδες-ben θυιάδες-vel és az aeol φούω-ban φούω-val szemben.²⁾ Az umbriai *fui-est* is, mely közönségesen *fu-st*-nak hangzik (**fu-est*-ből) ilyen *i*-t tüntet föl. Az ilyen *u* után fejlesztett *i* végre a megelőző *u* elnyomására hatott, mely jelenségből nyernek magyarázatot: *ex-fir* (melyről Festus p. 79: *Exfir* purgamentum, unde adhuc manet suffitio) kifüstölés, valamint *suf-fire*, füstölni, *suffimen*, füstölőszer és *fi-mus*, ganaj, trágya, mint gőzölő, melyek mind *fu*-ból (l. *fūmus*) = gör. θυ, szkr. *dhū* keletkeztek, az *u* után kifejlődő *i*-vel alakulván, előbb *fui* és az *u* kiszorításával *fi*. Ebből magyarázható a régi költőknél a hosszú *i*-vel használt *fī-ere*, *fī-eret*, *fī-eri*, *inter-fieri* és *con-fī-eri*, mely *fu*-ból (szkr. *bhu*) ugyancsak az *u* után kifejlődött *i* segítségével keletkezett, a mint azt az aeol φούω és az umbriai futurum *fui-est* = *fu-st* föltüntetik. Ide tartozik még *liber* is oszk: *lūfreis*, faliski *loferta*, mely az ezen nyelveknek közös alapul szolgáló **lufer*-ből *lui-ber*, *loiber*, *leiber* alakokon át *liber*-ré fejlődött.²⁾

57. §. A *q* után kifejlődő *u*, melyről már egyetmást a 19. §-ban elmondottunk, sajátos és vegyes természetű; *v* annyiban, hogy szótagnak nem vétetik és hogy nem képez ikerhangzót a követ-

¹⁾ Az *u* keletkezik *b*-ből is *v*-nek közvetítésével *f* előtt pl. az összetételben *au-fero*, *au-fugio* (*ab-fero*, *ab-fugio* h.) Ellenben a *b* megmarad *ab-fore* és *ab-fui* szóokban.

²⁾ L. Kuhns Zeitsch. XX. 127.

kező önhangzóval, mely, ha *a*-jellege ilyen, rövid marad; de másrészt nem is teljes mássalhangzó, mert a megelőző *q*-val nem képez positiót, azaz a *qu*-t megelőző önhangzó, ha rövid, megtartja ezen jellegét; pl. *ēquus*, *sēqui*, *lōqui*. *Qu* hangsoport csak akkor létezhetik, ha utána önhangzó következik, ha ezen feltétel megszűnik, az *u* visszanyeri teljes önhangzós természetét és *q* átváltozik *c*-ra; pl. *sequi*: *secutus*, *loqui*: *locutus*.

Corssen tagadja, hogy az eredeti *v* megkeményülne *b*-vé. Így szerinte *labrum* (fürdőkád) *lavare*-ből nem áll **lavrum*, hanem *lavabrum* h., *va* szótagnak kiesésével. Ugyanezen tudós állítja, hogy *bis* keletkezett ugyan *duis*-, *bellum duellum*- *bonus *duonus*-ból, de úgy, hogy *v* a megelőző *d*-nek *b*-vé változására hatott és funkcióját teljesítve, eltűnt volna.¹⁾ Webernek és másoknak magyarázata szerint a *d* kiesett, mint *viginti*-ben *dviginti* h., a megmaradt *v* pedig megkeményült *b*-vé; támogatja ezen állítást a perfectum *ferbui* = *ferui*, hol ugyancsak a *b* az eredeti *v*-t helyettesíti.

A *v* két hangzó közt megkeményült *b*-vé. Ezt kimutatta Savelsberg »Umbrische Studien« című értekezésében (Kuhns Zeitsch. XXI. 188), ki is az imperfectum képző ragját *-bam* (*implicabam*, *vocabam*, *flebam*, *monēbam*) a praesentstőkből: *implicav*, *vocav*, *flev*, *monēv* a *v*-nek *b*-vé keményüléséből magyarázza. Ugyancsak ezen elmélet szerint volna magyarázandó a futurum *ama-bo*, *fle-bo amavo*, *flevo* h., mely alak e szerint nem volna egyéb, mint az eredeti praesens alak a jövőnek jelentésével teljes alakjában fentartva. Hogy a régi nyelvben az eredeti *v* létezett a futurum alakjában, mutatja a XII. törvénytáblának egyik kifejezése: si pater filium ter *venundavit*, filius a patre liber esto, hol *venundavit* fut. I. Ugyanezen teljes *v* végű praesens többől keletkeztek a származott melléknévek: *mirāb-undus* (tő *mirav*); *comissāb-undus*, *cassab-undus* (= *ebrius*, ki minden perczben esni akar), *morib-undus*, *furib-undus*, melyek mind a jövőben történendő dolgoknak fogalmát rejtik magukban.²⁾

¹⁾ Corssen. Nachträge 172. stb. 1.

²⁾ Diomedes ír ezekről p. 397. P. Errant longe; qui opinantur *morbundus*, *vitabundus*, *furi-bundus* esse participia; sunt enim appellationes... *moribundus* licet mortem non sit subiturus, nihilo minus *similis morituro*, tale est *furibundus*, *similis furenti*, sed sine furore, item cum legimus apud Sallustium »*vitabundus*, inquit, per saltuosa loca recedebat« non »utique vitans, sed vitare similans.

58. §. Annak kimutatására, hogy a szanszkrit *çv* hangcsoportban levő *v*-nek a latin *r* felel meg, e példákat hozzák fel: szkr. *çvas*: lat. *cras*; szkr. *çvaita* (fehér): lat. *creta*; szkr. *çvajāmi*: lat. *cresco*; de ezen példák még nincsenek eléggé biztosan megállapítva.

Az *m* és *v* közti váltakozásra vonatkozólag az itáliai nyelvekben nyújtana példát *mavors* összehasonlítva az oszk. *mamers* szóval.

59. §. A szóközépi *v*-nek kiesése két hangzó közt gyakori a latinban. Ezen kiesés következtében keletkeztek az összevont perfectum-alakok: *audii*, *redii*, *amasti*, *amarunt* stb. Az eredeti *v* kieséséből magyarázhatók az *amo*, *moneo*, *audio* alakok e. h. *amav-o* *ama-o*; *monev-o*, *audiv-o*¹⁾, mely *v* mint a praesensalkatrésze nemcsak az itáliai nyelvekben (pl. az umbriai *sub-ocaru* = lat. *invocar*, *purtur* = *portar*), hanem még az *aw*, *-εω* végű görög igékben is eredetileg szerepelt, pl. *χολόω* összev. *χολούω* igével, mely eredeti *χολοFω*-ra utal; *ἐλάω* összev. *ἐλαβώνω* (tő *ἐλαF*); *ἀλέω* összev. *ἄλευρον* (liszt): tő *ἄλεF*.

De a *v* mássalhangzók után is kiesik pl. *te*, *tibi* összev. *tu*-val állanak *tve*, *tvi-bi* h. Ilyen *tis* gen. sing. *tui* mellett.²⁾ A kezdő *sv* csoportban a *v*-nek különböző szerepe van. Részint érintetlenül marad, pl. *svadere*, *svāvis*: szkr. *svādu*; *suesco*: szkr. *svadhā* (szókás) szókban; részint hangzósíttatott az utánakövetkező önhangzó kiesésével; pl. *sudor*: szkr. *svid*, feln. *schwitzen*, *su-surrus* = szkr. *svāra* (sonus) szókban; részint átment az *sv so* alakba; pl. *soror* = szkr. *svasar*, *sopor*, *somnus* (**sopnus* h.) = szkr. *svapna*; *sonare* = szkr. *svan*; *sol* = szkr. *svar*; *sordes* v. ö. gót *svarts* feln. *schwarz*; *socer* = szkr. *çvaçura* **svaçura* h., *sos* (Festusnál) *suos* h. Végre egészen kiesett *se*, *sibi* szókban *sui* mellett = szkr. *sva*. Ide tartozik még: *savium svavium* h., *serenus* v. ö. szkr. *svar* (nap); *canis* v. ö. gör. *κύων* szkr. *çvan*.

¹⁾ Ezen eredeti *v* előbb *h*-ba ment át, míg ez illékony természeténél fogva egészen kiesvén, az idézett változásokat hozta létre. Így bizonyos, hogy az umb. *seh-emu* imádsággal tisztelj, *sev-akri* (ünnepélyes tekinteti) és a semleges *sev-akne* (áldozat) tekintetbevételével *sev* gyökre utal. L. erről Kuhn, Zeitschr. XXI. 159. stb. Ily viszonyban áll az ófeln. *nāw-en* a feln. *nāh-en*-hez az ó-szász *thrāv-en* a feln. *dreh-en*-hez = lat. *ter-ere*.

²⁾ Neue Lat. Formenl. II. 126.

c) A latin s.

60. §. Az *s* eredeti ott, hol más, különösen *t* hangnak gyön-
gítéséből nem keletkezett.

Az eredeti kezdő *s* nem ment át változásokon, de kiesett
olyan csoportosításban, mely a latin nyelvben nem otthonos.

A főtörvények e tekintetben a következők: Az *s*, mely után
önhangzó vagy *v* következik, érintetlenül marad; pl. *sedeo*: szkr.
sad; *serpo*: szkr. *sarp*; *septem* = szkr. *saptan*; *soror* = szkr.
svasar; *suavis* = szkr. *svādu*.

A kezdő csoportok *sr*, *sl*, *sn*, *sm*, *sf* nem levén használatban a
latinban, az eredeti ilyen csoporttal kezdő alakoknak *s* nélküli
alakok felelnek meg. Így áll *sr* h. *r*: *rivus* = szkr. *sru* (folyni)
v. ö. gör. *ρέω* **ρρέω* h.); *sl* h. *l*, *limus* (iszap, agyag) v. ö. ófeln.
slīm, újfeln. *schleim*; *limax* (csiga) = szláv. *slimák*; *lubricus*, mely-
lyel Beaudry összehasonlítja a gót *sliupan*, ófeln. *sliufan* (úfn.
schlüpfen) alakokat; *sf* h. *f*: *fallere* v. ö. gör. *σφάλλω*; *funda* v. ö.
gör. *σφενδόνη*; *fungus* v. ö. gör. *σφόγγος*.¹⁾

Jóllehet, az *sc*, *sp*, *st*-féle csoportok a szó elején nem ellenkez-
nek a latin nyelv természetével, mégis vannak esetek, a hol ily
esetben is kiesik az eredeti kezdő *s*. Ilyen példák *sc* h. *c*-re: *cutis*,

¹⁾ Fick (Kuhns Zeitsch. XXII. 102.) stb. kimutatja, hogy csakis *fungus*
felel meg a gör. *σφόγγος*-nak, melynek eredeti alakja *σφόγγος* lehetett; hogy
különbén a latin *f* a szó elején nem keletkezett *sf* vagy *sp*-ből. Így *funda*
szerinte *fund-ere*-ből származtatandó, melyből *fund-itor* parittyázó, *fundibu-
lum* öntöző edény, parittyá, *fundi-tare* (hajítani), melyeknek e szerint semmi
közük *σφενδόνη*-hez, mely a szkr. *spand-ra* (zucken) vezetendő vissza. Ilyen
figere, melyet Curtius *σφίγγειν*-nel hasonlít össze. Ez ugyanis Fick szerint *dhig*
gy.-ből keletkezett (*dh* = *f*), mely gyökből a lit. *dig*, szűrni, döfni, *dig-snis*,
szűrés, döfés; *dyg-us*, tövises, hegyes; *dēg-ti*, szűrni, keletkezett. *Fallere* igét
összehasonlítja Fick a gör. *φιλ-ός* (csaló); *φιλ-ω* (csalni), *φιλ-της* (gazember)-
rel, mely szók e szerint *bhal* gy.-re vezetendők vissza, a melyhez még *φαῦλος*
= *φαλ-ος* volna vonandó.

Fides (húrok, hegedű) szót Fick a lat. *fed-* »kötni« igéből származtatja,
melyből *fid-elia* (hordó v. ö. *πίδος*), *of-fend-imentum*, *of-fend-ix* (kötélék)
keletkeztek; v. ö. a görög *πίθ-ος*, *φιδ-άκη*, hordó; *πίθ-ερός*, *πίσμα* (= *πίθ-μα*);
πισ-τήρ (= *πίθ-της*) kötél. E szerint a latinban a »húr«-kötéstől vevé nevét,
mint a germán *sai-ta* = lit. *sė-tas*, *sai-tas* kötélék, *si* (kötni) igétől.

szkr. *sku* (takarni) gy.-ből ¹⁾; *cerno*: szkr. *skar* elválasztani (v. ö. még a gót *skeir-s* tiszta és a lit. *skir-u* elválasztok ²⁾); *cippus* v. *cipus* (négyoszögletű kőoszlop) v. ö. ófn. *skivero* (kőhasadék) úfn. *schiefer*; *candere*, *candor*, *candidus* vonatkoznak a szkr. *çkand* gy.-re **skand* h. (fényleni), melyből lett a gör. *ξανθός* **ξανθος* h. *claudere*, *clavis* összehasonlítható az ófn. *sliuzan*, úfn. *schliessen*-vel.

sp h. *p*, pl. *pituita* v. ö. *spuo*; *pannus* v. ö. feln. *spinnen*; *parcus* v. ö. gör. *σπαρνός* (ritka), fn. *sparen*; *populari* kettőztetésnek tekintve *spolium*-ból.

st h. *t*, pl. *tergere* v. ö. *strigilis* fn. *striegel*, *streichen*; *torus* **storus* h., *sternere*-ből, (szkr. *stara* ágy); *taurus*, gót *stiur*. fn. *stier*, szkr. *sthūra*; *tonare*: szkr. *stan* (dörögni), v. ö. gör. *στένω* (nyögni).

Az *st* csoport, mely az archaicus latin nyelvben *l* előtt állott, egészen kiesett a class. korszakban. Így lett a régi *stlis*-ből (per) *lis*, v. ö. ófn. *stor*, miből *storjan*, *stor-an* (destruere), úfn. *stör-en*, *streit*; *stlocus* illetőleg **stroc-us* lett *locus*, v. ö. gót: *strik-s* ófn. *stric* (linea) *strih* (zona); *stlatus*-ból v. ö. *stratus* (szkr. *star* kinyújtani) lett: *latus* (széles).

Ugyanez áll az *sp* csoportra nézve *lien* szóban, mely áll **splien* h. v. ö. a gör. *σπλήν* és a szkr. *plihan* **splihan* h.

61. §. A szóközépi *s* fentartá magát különösen mássalhangzók közelében; pl. *est* = szkr. *asti*. Két hangzó közt ritka az eredeti *s*-nek fenmaradása; pl. *nasus* = szkr. *nāsā*, úfn. *nase*, szláv *nos* (v. ö. lat. *naris*); *vasis* gen. sing. *vas*-ból; *vesica*, *rosa*, melyben az *s* a gör. *ρόδον* szerint az eredeti foghang gyöngítéséből keletkezett.

Megmaradt az eredeti *s* *osus* képzőben, megelőző *n* kieste után *onsus*-ból. Az összetételben is meg van őrizve az *s*, pl. *nisi*, *praesens*, *desilire*; *dirimere*-ben már módósítva van, **disimere*-ből.

A latin *s* két önhangzó közt közönségesen *r*-ré változik. Ezen változás az archaicus latinságban csak ritkán fordul elő.

¹⁾ *Sku*-hoz tartoznék még *ci-lium*, *super-ci-lium* (szemöldök); *caecus* v. ö. gör. *σκα-ία*, *σκα-ία* (árnyék), *σκό-τος* feln. *schatten*; míg *ob-scurus*-ban az eredeti *s* kerül vissza.

²⁾ Kuhns Zeitsch. II. 146; és Curt. Griech. Etym. I. 76. sz.

Ide vonandó a *Fratrum arvalium* énekében előforduló *pleoris* **pleiosis* h. v. ö. *plus*. Cicero említi, hogy a. u. c. 415. és Kr. e. 336. évben a *gens Papisia* nevét *Papiria*-vá változtattá.¹⁾ Így lettek a *Valesii Valerii*, *Fusii Furii*. Ide tartoznak: *lares lases* h., *ara asa* h., *aurum* = *ausum*; *auris* = *ausis*; *eram* = *esam*; *erit* = *esit*; *soror* = szkr. *svasar*; *quaero* és *quaeso*; *gero* és *gesto*; *heri* = *hesi*; *aurora*: szkr. *ušas*.

Ide tartoznak mindazon *s* végű szók, melyeknek *s-e* az önhangzóval kezdő ragok hozzájárultával, két hangzó közé kerül-vén, *r*-be megy át; pl. *pulvis pulver-is* stb.

A többes sz. gen. eredeti *s*-je (szkr. *sām*) átmegy *r*-be, pl. *faba-rum*, *bono-rum*.

A főnévi igenév *re* alakja megfelel eredeti *se* = *sai*-nak; pl. *ama-re* **ama-sai* h. v. ö. gör. *σai*-t *λδ-σai*-ban. A szenvedő alak második egy. számú személyének *ris* alakja, pl. *ama-ris* áll *ama-sis-e* h.

Az orrhangok és *d* előtt a belhangu *s* vagy kiesik, vagy *r*-be megy át; pl. a szkr. = *čas* v. *cas* (énekelni) gy. feltalálható az archaicus *casmēna* (múzza) és *casmēn* (ének) szókban, de a class. korban már *camēna*, *carmen*. Az *s* kiesett: *camillus* (fiú) **cas-mil-lus* h.²⁾; *po-no*, miből *pos-ui*, *ahē-neus* *ahes-neus* h. (*aes*); *sati-n* = *satisne*, *corpulentus* = *corpus-lentus*; *ju-dex* (*jusdico*), *di-duco* = *disduco* szókban. *R*-be ment át: *or-nare*, *diur-nus*, *hodier-nus* (*dies-ből*) és *veter-nus* szókban (*vetus-ből*).

Az *s*-nek kiesése két önhangzó közt, mely szabályszerű a görögben pl. *ἔρος*, gen. *ἔρεος ἔρεσος* h., a latinban is észlelhető. Így magyarázandó *Cerealis* **Ceresalis*-ból; így lett *diei*, *spei* **diesi*, **spesi* h. és *Ramnes*, *Tities*, *Luceres*, *Ramneses*, *Titieses*, *Lucereses* h.³⁾ *Ni* áll *nisi* h., *vī* áll **visi* h. (v. ö. *vis*, *vires* **vises* h.), *ver* áll **veser* h. (v. ö. gör. *ἔρα* **ἔραρα* h.)

62. §. Az eredeti vég *s* fentartá magát az *us* és *is* végű szók egyes-sz. nom.-ban, a többes-sz. *es* ragban, a többes dat.-ban és az igék egyes-sz. második és a többes-sz. első és második személy-ragjaiban.

¹⁾ Cic. ad. Fam. 9, 21. qui primus Papisius est vocari desitus.

²⁾ Kuhns Zeitsch. XIX. 3, 187.

³⁾ Bücheler, Grundriss der lat. Declin. 16. l.

A szenvedő igék egyes-sz. harmadik és a többes-sz. első és harmadik személye *r*-t mutat eredeti *s* helyett, mely az utána következett, de kiesett önhangzó befolyásával *r*-ré változott; pl. *amatur* = **amatus-e*.

Így magyarázandó a főnévi igenév *amarier* = **ama-sai-se*; *arbor*, *honor* eredeti *s* hangjukat azon befolyás következtében, melynek az *s* a függő esetekben alá volt vetve, *r*-ré változtatták.

Azonban számos az az eset, melyben az eredeti vég *s* kiesett.

Így be van bizonyítva, hogy az *s* kiesett:

a) az egyes-sz. nom.-ban, pl. *Numa*, *poëta*, *puer*, *vigil*: *Numa-s*, *poëta-s*, *puerus* stb. h.

b) a genitivusban az *a*, *o*, *u*, *e* tőknél, melyeknek eredeti genitivusa *a+is*, *o+is*, *u+is*, *e+is* az *s* kiesésével később *ae*, *ī*, *i* és *ei*-be ment át; pl. *Prosepnais* (= *Proserpinae*), *senatus* (*senati*)¹⁾.

c) a többes-sz. nominativusban, mely az *a*, *o* tőknél az eredeti *s* ragnak kiesésével *ae* *ī* lett, pl. *matronas* (*matronae*); *vires*, *vireis*, *viris* (= *viri*); *magistres* (= *magistri*); *libereis* (*liberi*) stb.²⁾

Régi az *s*-nek kiesése a parancsoló mód második személyében; pl. *lege*, *mone*, *audi*: *leges*, *mones* h., továbbá ezen szenvedő alakokban: *delectare* = *delectaris*, *monebare* = *monebaris* stb. helyett.

Az *s* már jó korán eltűnt ezen igehatározókban: *pote*, *mage potis* és *magis* h., nem különben ezen szókban: *ter*, *quater*, melyekben az egész rag: *iens*, *ies* kiesett, a mint ezt *quinqüiens*, *sexiens* mutatják.³⁾

Filius szóban a vég *s* oly gyöngén hangzott a 6-ik és 7-ik században, hogy irták: *filū*, *filio*.

A színíróknál olvasunk: *nullū-s* = *nullus es*, *nullū sum*. Protagenes sírboltján levő fölirat *heicei situst mimus* (*situs est* h.) bizonyítja, hogy az írók a vég *s*-et oly illékony természetűnek tartották, hogy ez egy következő szó kezdő mássalhangzóval sem képes positióra. Utolsó volt Plautus, kinél a vég *s* az említett sajátságot tünteti föl.

A VI. században a. U. c. beállott a visszahatás a vég *s*-nek

¹⁾ Bücheler, Grundriss d. lat. Declin. 30. stb. 1.

²⁾ Bücheler, Grundriss d. lat. Declin. 30. stb. 1.

³⁾ Kuhns Zeitsch. f. vergl. Sprachf. III. 296. stb.

kivetése ellen, de csak az írásban, mert a nép nyelvén még folyton ezen ingadozó, határozatlan hangja volt. Ez volt oka, hogy Cicero azokat, kik irataikban *lectu* alakot *lectus* h. használtak subrusticusoknak nevezte.¹⁾

MÁSODIK RÉSZ.

I. FEJEZET.

Az önhangzokról általánosságban.

I. Az önhangzók rendszere.

63. §. Volt idő, midőn az ős indogermán nyelveknek vocalismusa (önhangzók rendszere) három rövid *a*, *i*, *u* és három hosszú *ā*, *ī*, *ū* önhangzóból állott. Ezen eredeti önhangzórendszer az által szenvedett változást a görög és a latin nyelvben, hogy a régi *a* idők folytával, egyrészt a hanggyengítés, másrészt a szomszéd hangok befolyása alatt majd a felhangu *e*- majd ismét az alhangú *o*-ba ment át, úgy hogy *e* az átmenetet *a*-ból *i*- az *o* pedig *u*-ba közvetítette.

E szerint a görög és a latin önhangzórendszer egészen új alakot öltött, a mennyiben a hármas osztályozás az ötös osztályozásnak, de itt is szigorú rendet követve, helyet engedett, a mint azt a következő minta mutatja: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, vagy:

a
e *o*
i *u*

Ezen önhangzóknak helyettesítése és elváltozása, a mint az a görög és a latin nyelvben a szók alaprészeiben és képzőiben nyilvánul, valamint azon törvények és befolyások, melyek alatt ezen változások létrejönnek, tanulmányozásunk tárgya.

64. §. Az önhangzók változása egyrészt az önhangzók gyöngítésében, másrészt megerősítésében áll.

Az önhangzók gyöngítése kiindulva a legerőteljesebb hangból az *a*-ból, (melynek, a mint előbb láttuk, *e* és *o* a helyettesítője) lefelé halad a gyengébb *u* és *i*-ig, végre az önhangzó elnyomásáig; tehát *a*—*u*—*i*, pl. *optomos*, *optumus*, *optimus*.

¹⁾ Cic. orat. 48; 161.

Az önhangzók megerősítése három módon történik: 1. az önhangzó fokozás (Vocalsteigerung); pl. *λιπ*, *λείπω*, *λέ-λοιπα*; 2. az önhangzó nyújtás (Vocaldehnung); pl. *γγᾶς* = *γγᾶ-ντ-ς*; 3. az önhangzónak orrhangosítása (Nasalisirung) által pl. *λαμβάνω* v. ö. *ἐλαβον*.

Az önhangzóknak ezen változásai, a mint gyöngítés, megerősítés vagy helyettesítés által keletkeznek, négyféleképen gyakorolják hatásukat:

1. Módosítják a gyöker-, képző- és ragbeli önhangzókat a szókülönböző viszonyaiban, a mint ezt az alaktan bizonyítja;

2. megkülönböztetik egymástól az egy nyelvnek tájnyelveit; pl. ha összehasonlítjuk a dór *ποιμᾶν*-t az ión *ποιμῖν*-vel;

3. megkülönböztetik egymástól az egy nyelvnek egymásután következő időszakait; ilyen pl. a régi lat. *voster* összehasonlítva a későbbi *vester*-vel; *plourime plurime*-vel;

4. megkülönböztetik egymástól végre az egymással rokon nyelveket; pl. szkr. *padas*, gör. *ποδός*; lat. *pes* (*ped-s*); szkr. *svasar*, lat. *soror*, újf. *schwešter*; ant. lat. *inter*.

De mielőtt erről részletesen szólnánk, szükséges még néme-lyeket az önhangzók mennyiségéről és hangsúlyáról előrebocsátani.

II. Az önhangzók mennyisége (quantitas).

65. §. Az indogermán nyelvekben minden egyes önhangzó-
nak bizonyos mennyisége (*χρόνος*, *quantitas*) is vagy, azaz, kiej-
tésére hosszabb vagy rövidebb időtartam szükséges. De itt
mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a mennyiségnek meghatá-
rozása, a mint ez az irodalomban divatos, a hol t. i. szorosan
meghatározzatik az aránylagos viszony a rövid és hosszú szóta-
gok között, csak mesterséges, a mennyiben az élő nyelv, a kifeje-
zés, azt pontosan soha sem mérlegeli. A felhozott állítást, a min-
dennapi tapasztaláson kívül azon tény is megerősíti, hogy míg a
görögben és latinban egy hosszú (—) szótag két rövid (~~) szó-
tagnak felel meg, addig a Védák költeményében a hosszú (—)
szótag egészen négy röviddel (~~~~) tétetik egyenértékűvé; a latin
vigjátékírók versmértékénél pedig az úgynevezett *irrationalis*
rövid szótagok vannak alkalmazásban, melyeknek tartama

egy időmennyiséggel (a rövid szótag vétetvén egységnek) sem ér fel. ¹⁾

A szanszkritban jegyek által szorosan megkülönböztetnek a hosszú őnhangzók a rövidektől. A görögben η -val jelölik a hosszú \bar{e} -t és ω -val a hosszú \bar{o} -t. A latinban az őnhangzókat, valamint a görög α , ϵ , υ -t külsőleg nem lehet megkülönböztetni, vajjon hosszúk-e vagy rövidek, a mit csak a használatból tanulunk meg. (A németben ismét azon törvény uralkodik, hogy hosszúk csakis a hangsúlyozott szótagok és a melyeket a positio nem tett rövidekké, különben pedig rövidek.)

Az őnhangzók természetes hosszúságán kívül ismerünk még a szanszkrit, görög és latin nyelvekben olyant, mely az őnhangzónak helyzeténél fogva (positione) keletkezik. Tudjuk ugyanis, hogy a természettől rövid őnhangzó, ha utána két vagy több mássalhangzó (kivéve a némát a folyékonygyal) akár ugyanazon egy, akár egy más utána következő szóban áll, hosszúnak vétetik; pl. *rēgo*, *rectum*. stb. (Ellenben a germán nyelvekben t. i. legtöbb esetben megrövidül a megelőző őnhangzó, még ha hangsúlya van is, a positio következtében, pl. *nāse*. *nāsse*, *trēber*, *trēffen*. A latin nyelv fajhoz tartozó újabkori nyelvek eltérnek anyjok szokása és törvényeitől és a germán nyelvekhez állanak közelébb a positiót illetőleg; így, pl. ha összehasonlítjuk az ol. *sōno* = sunt és *sōnno* = somnus; a fr. *pätte* (talp, karom) és *pâte* (pástétom) *hōmme*, ember és *dōme*. Egyáltalában azon szótagok, melyek a latin nyelvben a positio következtében hosszúkká lettek, az újabkori román nyelvekben rövidekké válnak; pl. lat. *objectum*, fr. *objet*, sp. *objecto*, ol. *oggetto*.)

Ezen itt elősorolt ellentétes tüneményekkel szemközt a positio által okozta egyrészt hosszúságra, másrészt rövidségre nézve nehéz kimerítő és indokolt magyarázatot adni. Az első esetre vonatkozólag Benloew után ²⁾ általában elfogadott nézet, hogy az őnhangzó két vagy több mássalhangzó előtt, ha natura rövid, nem változtatja ugyan minőségét, de minthogy az összehozható mássalhangzók kiejtésére hosszabb időtartam szükséges, a

¹⁾ L. Corssen Ausspr. II. 70. 1. stb.

²⁾ Benloew, de l'accentuation des langues indoeuropenne. 206. l. (l. Beaudry 11. l.)

szótag hosszú gyanánt szerepel. Azon körülményből azonban, hogy két egyenlő tényezőből két külön homlokegyenest ellenkező eredmény keletkezett, csak azt lehet következtetni, hogy a föltételek, a körülmények, melyek alatt ezen egyenlő tényezők működtek, megváltoztak, azaz, hogy az izülésnek (articulatio) föltételei módosulást szenvedtek, úgy hogy bizonyos hangcsoportok kiejtésére a régi római és görög hosszabb időt igényelt, mint a modern nyelveket beszélő, kinek nyelve a gördülékenység nagy fokát érte el.¹⁾

III. A hangsúly.

66. §. Az önhangzók mennyiségével karöltve jár hangsúlyozásuk (accentuatio), melynek behatóbb tanulmányozása annál szükségesebb, minél inkább annak megismerésére jutottunk, hogy a hangsúly az önhangzók változtatására, azaz, megerősítésére, gyöngítésére a legnagyobb befolyást gyakorolja.

A hangsúly, a mint a mai nyelvekben divatozik, a hol valamely szótagnak nyomatékosabb kiemelésében áll, különbözik azon hangsúlytól, melyet a régi nyelvekben észlelünk. Már a megnevezések: *accentus*, *tonus*, melynek a görög *τόνος* felel meg, mutatják, hogy a hangsúly a zenével hozatott vonatkozásba s hogy a dallamosság bizonyos neme jellegzé a hangsúlyt. (A hangsúlynak szanszkrit megnevezése *udatta* „emelkedett hang“ ugyanerre utal.) A régi grammaticusok magyarázata szerint a hangsúlyon a hangnak emelkedését értették, míg a szótagnak mennyisége az időtartamot határozza meg.

A nyelv e szerint, alávetve levén a hangsúly és a mennyiség kettős törvényének, dallamos színezetű vala, a mennyiben a hangsúly a különböző hangfokozatokat a hanglajtorján, a mennyiség pedig az egész, fél stb. hangjegyeket képvisel. Az eredeti nyelvnek e szerint énekfele előadása volt.

a) A hangsúly a görögben.

67. §. A görög hangsúlyozásnak módja egy elvre nem vezethető vissza. Az első hajlam, mely a görög hangsúlyozásnál észre-

¹⁾ Beaudry. Gram. comp. p. 14.

vehető, gondolkodástaninak (logicus) nevezhető, a mennyiben az, a mi legfontosabb a szóban, hangsúly által kiemeltetik. Ezen hajlam vagy irány vezet leginkább a töszótagok hangsúlyozására és ezen jelentésben a hangsúlyozás tő alapinak (thematicus) nevezhető. E tekintetben a görög hangsúlyozás átmenetet képez a szanszkritből. Bopp kimutatta, sok szót összehasonlítván, hogy a görög folytatá a szanszkrit hangsúlyozást, a mennyire ezt hangsúlyozási törvényei megengedék. Így feltűnő a hasonlatosság a következőkben: szkr. *bhāranti* (dór *φέρωντι*) att. *φέρουσι*; sskr. *pánka* = *πέντε*, szkr. *dhatárjas* = *θετός*; szkr. *damájami* = *δαμάζω* stb.

A második irány alakképzőinek (formaticus) nevezhető, melynek törekvése abban áll, hogy befolyásánál fogva az alakképző elemek a hangsúly által kiemeltetnek. Az alakképző elv a beszéd elevenítésére nagy befolyással bír és homlokegyenest ellenkezik a logikai elvvel.

Mind e két irány azonban egy harmadik elv által szoríttatik meg, és ez az úgynevezett hangtani (phoneticus) elv.

Csak ezen egymással ellenkező és egymást megszorító irányokból magyarázható meg a görög hangsúlyozás.¹⁾

A) A logikai irány.

68. §. Ezen irány vagy törekvés két főhatásban nyilatkozik:

1. A töszótagok hangsúlyozásában. Ez mutatkozik: *a)* az igenél, mely tekintetben a görög hangsúlyozás megegyezik a némettel; pl. *ξεῖμαι*, liege; *ἴθι*, gehe; *ῥσθα*, warest stb., mely szabály még az igenevekre is kiterjed; ²⁾

β) Az elvont jelentésű főneveknél; pl. *ὁ ἔρως*, *νόσος*, *θάνατος*, *χρόνος*, *φύγος*, *τόπος*, *τρόπος*, *νόμος*, *φύβος*, *κίνδυνος*, *πόνος*, *κόσμος*, *πλοῦτος*, *πόλεμος*, *ἄθλος*; valamint minden *ος* végzetű köznemű neveknél; pl. *γένος*, *ἄνθος*, *ἔθνος*, *ξίφος*, *ὄρος*, *ὄνεδος*, *πάθος*, *σχέλος*, *χρῆος*, *ἔθος*, *ῥθος*, *μέγεθος*, *ἔτος*, *μῆκος*, *θάρσος*, *βέλκος*.

¹⁾ Westphal megkülönbözteti az etymologiai és phoneticai irányokat.

²⁾ A kivételek, melyek szerint az igenél a töszótag hangsúlyozásának mellőzésével más elem hangsúlyoztatik, szintén a logikai irányból magyarázható. Hasonlók *ἔστι*, létezik és *ἔστι* van; épen így magyarázandók a parancsoló alakok: *λαβέ*, *εἰπέ* stb., továbbá az aoristos igenévi alakjai *τυπών* stb.

γ) Az *-ων* és *ιστος* végzetű közép és felső fokok az ékezetet a tőszótagra vetik vissza, (középfok a köznemű alakban) pl.:

ἡδύς, comp. *ἡδίων ἡδιον*, sup. *ἡδιστος*

αἰσχυρός, comp. *αἰσχιών, αἰσχιον*, sup. *αἰσχιστος*.

ἐχθρός, comp. *ἐχθίων, ἐχθιον*, sup. *ἐχθιστος*

βέλτ-, comp. *βέλτιον*, sup. *βέλτιστος*.

2. Az összetett szóknál az első alkatrésznek hangsúlyozásában. Az első alkatrész az ilyen szókban a meghatározó; pl. *φιλότεχνος, διχόβουλος, διχόθυμος, δοξόσοφος, δορύξενος, μεγάρθυμος, μεγάλανδρος* stb. (V. ö. a német nyelvben, pl. *eigenthümlich, körnfeld, aús-gehen, kreuz-spinne* stb.; a szanszkritban pl. *bahú-vidha, multimodus; svajám-prabha, per se splendorem habens; nír-mala, sine vitio*).

B) A z a l a k k é p z ő (formaticus) irány.

69. §. Ez a nyelvnek azon törekvésében áll, hogy az alakképző elemeket hangsúly által kiemelje. A szanszkritban a hangsúlyozásnak ezen neme sokkal elterjedtebb, mint a görögben. — A görögben az esetragok hangsúlyozásának csak egyes maradványai léteznek; ide tartoznak a mássalhangzós ragozáshoz tartozó egytagú nevek genitivus és dativus alakjai; pl. *μῆν*, gen. *μηνός*; *σπλῆν*, gen. *σπληνός*; *χῆν*, gen. *χηνός*; *ῥίς*, gen. *ῥινός* stb. Ilyenekre nézve tökéletesen megegyez a szanszkrit a göröggel, pl. szkr. *padás* = *ποδός*; szkr. gen. *nāvás* = *ναός*; dat. *nāvi* = *ναί* stb.

Különösen mutatkozik az ilyen hangsúlyozás a szóképző elemeken. E tekintetben figyelemre méltó: 1. hogy minél jelentékenyebb valamely képző rag, annál inkább vonja magára a hangsúlyt. Így pl. végéles a melléknév *ψευδής* megkülönböztetőleg a főnévtől *ψεῦδος*; ide tartosik *εὐγενής* összehasonlítva *γένος*-val; *εὐκλής* összeh. *κλέος*-val. Ugyanez található a szanszkritban is; pl. *āpas* (opus) mint főnév, de mint a melléknévnek himnemű nominativusa: *apás*. A görögben e szerint az elvont melléknév hangsúly által megkülönböztethető a tárgyi melléknévtől. Így összehasonlítható: *ῥδύς, γλυκύς, εὐρύς, βαθύς, βραχύς, παχύς, βαρύς, ὀξύς, ὠκύς, ταχύς, βραδύς, θρασύς, σαφής, ἀληθής, ἀχειβής, ἀσθενής, ὑγίης, ἐνδεής, ἀγαθός, κακός, ἐσθλός, σοφός, δεινός, ὀρθός, χαλεπός, χρηστός, αἰσχυρός, μικρός, σφοδρός* a következőktől: *οἰκείος, μέλας, τάλας, ἄπας, σκίσις*.

Igy látjuk, hogy a *nōmina agentis* nagyobbreszt a szók végén tüntetik föl a hangsulyt, pl. *ποιητής, μαθητής, στρατηγός, ἡγεμών, σωτήρ, δαήρ, πατήρ, ἀνήρ, βασιλεύς, γρουφεύς, ἱππεύς, ἱερεύς, ἄλκιός, φυγός* stb.

2. Legfeltünöbben mutatkozik ezen hajlam a *-τός* végzetű igitörzsű mellékneveknél (*verbalia adjectiva*), pl. *λυτός, παυστός, τιμητός, αἰρετός, γραπτός, πρακτός, σταλτός* stb.

A kicsinyítők (*diminutiva*) módosítják a tőszónak jelentését; azért is találjuk az ékezetet az alakképző elemen; pl. *παιδίον, λεοντάριον, λεκανίδιον, λεξειδίον* (szócska), *μαζιον* (*μάζα* tészta); *μαίνις* (*μαίνη* kis tengeri hal, lat. *maena*); *φισίλις* (csészécske); *μαλαχίσκιον* (kosaracska); *ξιφίον* (kardocska); *ξυλάριον* (kis darabfa). Ezen alakképző iránynak következménye, hogy az előrag és a kettőztetés, a mennyire lehetséges hangsúlyoztatik; pl. *ἔ-λυον, ἔ-λαβον; τέ-τυπα, λέ-λυκα*; szintígy a szanszkritban, pl. *á-labham* = *ἔλαβον*.

3. Ezen elv alapján a tulajdonnevek megkülönböztetésére is gyakran hangsúlyozás alkalmaztatik; pl. a melléknév *φαιδρός*: tulajdonnévül *Φαίδρος*; a melléknév *δόλιος*, tul. *Δολίος*; a melléknév *δολικός*, tul. *Δολικός*; igenév *δρακών*, tul. *Δράκων*; főnév *δρυμός* (tölgyfa-erdő), tul. *Δρύμος*; melléknév *σκοτίος*, tul. *Σκοτίος*; melléknév *σεμνός*, tul. *Σέμνος*; melléknév *διογενής*, tul. *Διογένης*; mellékn. *νικητής*, tul. *Νικήτης*; mellékn. *χορηστός*, tul. *Χορηστος* stb. A tulajdonnevek ugyanis a nyelvnek közönséges szavaiból valók; így pl. *τισάμενος* igenévből a tulajdonnév *Τισαμενός*.

4. Ritkábban mutatkozik a szónak mondatbeli jelentőségének befolyása. Így pl. a vocativus sok helyütt hangsúlyának viszsza- vonása által tűnik ki; pl. *δέσποτα*, nominat. *δεσπότης*; *ἄδελφε*, nom. *ἀδελφός*; *δᾶερ*, nom. *δαήρ*; *σῶτερ*, nom. *σωτήρ*; *Πόσειδον*, nom. *Ποσειδών*; *Ἀπολλον*, nom. *Ἀπόλλων*; *Ἀγάμεμνον*, nom. *Ἀγαμέμνων*; *Ἀριστογείτον*, nom. *Ἀριστογείτων*; *Σώκρατες*, nom. *Σωκράτης*; *Ἀημόσθενες*, *Ἀημοσθένης*. A kérdésben is áll be hangsúlyozás; így a simuló szócskáknál, ha a mondat elején állnak.

¹⁾ L. erről bővebben: Lehrs, de Aristarchi studiis Homericis 2. kiad. 266. l. La Roche: Die homerische Textkritik 268. l. és Egger Notions Elementaires de gramm. comparée 54—59. l.

C) A hangsúlynak megszorítása a hangtani törvények következtében.

70. §. Ide sorolandó: a) a három szótagos törvény. Ezt régibb időkben természetes törvénynek tartották.¹⁾ De még ki lehet mutatni, hogy az ősrégi korszakban ugyanily korlátlan hangsúlyozás uralkodott a görög és a latin nyelvben is, a milyen a szanszkritban dívott.

Ugyanis a görögben pl. *πίπτω* egy kettőztetett *πίπτω*-ra utal, mely a végharmadik szótagon tünteti fel a hangsúlyt, daczára a hosszú végszótagnak. *Ἀλήθεια, θεοσέβεια, λέγουσα* csakis *ἀλήθεια, θεοσέβεια, λέγοντι* alakokból magyarázhatók, melyeknél az ékezet a végnegyedik szótagon áll. Szintígy képeztetett a latinban *cognitus cognotus*-ból az eredeti *o*-nak gyengítésével, melyen, mint hosszú végmásodik szótagon, az ékezetnek kellene állania. Az egész szótagnak eltűnése *amásti, amárunt* alakokban csak azon régibb hangsúlyozásból magyarázható, mely szerint *amávisti, amáverunt* ejtetett ki, annak daczára, hogy a végmásodik szótag hosszú. Így *públicus* is régibb *pópulicus* alakot követel, hol a hangsúlyt a végnegyedik szótagon találjuk.

A felhozott példákbl azt látjuk, hogy a hangsúly, mely régente korlátlan vala, a classicus korszakban már bizonyos korlátok közé szorítottatott, azon helyet foglalván el, melyet az akkor dívott szabályok szerint vagy önhangzónak gyengítése (pl. *cognitus*) vagy önhangzónak kiszorítása következtében (pl. *públicus*) elfoglalhatott.

b) A végszótag törvénye. A görögben ugyanis a határozó szótag a végszótag (ultima), a latinban ellenben, mint azt alább látni fogjuk, a végmásodik (paenultima). Ezen törvéynél fogva a görög nyelv határozottan különbözik a latintól, mely arra törekszik, hogy a főhangsúly elhomályosítását elkerülje. Ugyanezen törvényből származik ismét a nyujtott hangsúlynak kizárása azon esetre, ha a végszótag hosszú.

¹⁾ L. Cicero. Orator 58. §.

²⁾ L. Weil - Benloew, Accentuation latine Paris 1855. 105. l., skv. — Corssen über Auspr, Vocal. n. Beton. 322. l. — Misteli, Kuhns Zeitschr. XVII. 102. skv. l.

c) A nyujtott hangsúlynak törvénye.¹⁾ Minden természeténél fogva hosszú végmásodik szótag, ha a végszótag rövid, csakis a nyujtott hangsúlyt veheti fel. Ugyanis a három időtartam (mora) törvényénél fogva a végszótag a leggyöngébb hangsúlyra nézve, az ezt megelőző szótag, ha hosszú, két morának veendő, melyek közül az első morának a főhangsúly, a másodiknak pedig a középső jut részül. De épen ezen fő (´)-és középső (˘) hangsúlynak összeolvadása adja a nyujtott (˘) hangsúlyt; a mint pl. ἐλέγχο a három hangsúlyt visszafelé haladó irányban tünteti fel, ép úgy találjuk azokat κῆπος-ban, csakhogy azt rövid szótagok szerint felosztva, itt pedig a fő és középső hangsúlyt hosszú szótagban összevonva, tehát κῆπος = κῆεπος.

Ezen hangtani törvényektől két esetben találunk eltérést:

1. Általános azon szabály, hogy az -αι és -οι többesszámú végzetek a hangsúlyra vonatkozólag rövideknek vétetnek; itt hatályosabb a logikai törvény a hangtani törvénynél; 2. a második eltérés az attikai névragozásnál észlelhető, hol daczára a hosszú végzetnek, a hangsúly nem változtatja helyét; pl. πόλεως.²⁾

A dór tájnyelvben sokkal nagyobb következetességgel találkozunk a hangsúlyt illetőleg. A dórokról tudjuk ugyanis, hogy ők különbséget tettek az egyes 1. személy ἔφερον és a többes 3. személy ἐφέρον között, mely jelenség ugyanezen alakok keletkezéséből magyarázható meg, a mennyiben ἔφερον megfelel a szkr. ábharamnak, míg ismét a többes 3. személy ἐφέρον ἐφέροντι alakból lett. Ép oly következetesek maradtak a dórok az -εις végzetű mellékek hangsúlyozásánál; pl. τιμάεις, annak daczára, hogy a végszótag rövid.

Egyáltalában a dóroknál azon hajlam vehető észre, hogy a hangsúlyt, a mennyire csak lehet, a szók vége felé szorítsák; így pl. mondták: φρατήρ s nem φράτηρ; ἀνδρῶπος s nem ἄνθρωπος. Az aeolok ellenben iparkodtak a hangsúlyt minél inkább a szók

¹⁾ L. Herodian 418. l. Lenz kiadása szerint.

²⁾ Misteli, Kuhns Zeitschr. XVII. 190. 1. ezen esetet igen helyesen magyarázza. Ő ugyanis kimutatja, hogy ezen ω-t megelőző ε a j-féle, külön szótagot nem képező kiejtéshez mutat hajlamot, mi mellett az ω hosszú megnyiságát megtartja. E szerint volna πόλεως-πόλ(ε)ως, két tagban olvasva. Ép úgy megfelel szerinte az ω-t megelőző ο egy f-nak, úgy hogy γάλωος, ἄθωος a kéttagú: γάλφος, ἄσφος helyett állana.

végétől elvonni s így pl. mondták: *σόφος σοφός* helyett, *δύνατος* *δυνατός* helyett, s így közelebb állottak a latin hangsúlyozáshoz, mintsem az attikaihoz.

Az egytagu szóknál a hangsúllynak váltakozását bizonyos törvényekre visszavezetni lehetetlen. Kiemelendő csak, hogy az összehasonlítás alá eshető szókban, melyek a görögben nyújtott hangjellel jelölvék, a szanszkritban az éles hangjel a megfelelő; pl. *βόως* = szkr. *gáuś*, *ναῦς* = szkr. *nāūs*.

b) A hangsúly a latinban.

71. §. A hangsúllynak (accentus, tonus) valódi latin kifejezése: *tenōres* (tenere vocem), míg a hangsúlyozás általánosan *vox acuta* vagy *voculatio* megnevezéssel jelöltetett meg, a főhangsúllynak neve (hochton) pedig vala: *fastigium*.

A latin nyelv classicus korszakában a három szótagos törvény vergődött érvényre, mely szerint a hangsúly a végharmadik szótagot nem haladja túl. Állására a görög nyelvtől eltérőleg a végmásodik (paenultima) volt befolyással, a mennyiben a hangsúly, ha a paenultima rövid, a végharmadik, ha pedig hosszú, a végmásodik szótagon foglalja el helyét; pl. *hóm̄nes*, de *avéna*. A mit a latin grammaticusok a háromféle accentusról, u. m. *vōx acuta* = *ὀξεῖα προσῳδία*, *vōx gravis* = *βαρεῖα προσῳδία*, *flexa*, *circumflexa* = *περισπωμένη*, *media* = *μέση* szólanak, az nem egyéb, mint utánzása és átültetése azon hangsúly-szabályoknak, melyek a görög nyelvben igen is léteztek, de a latin nyelvre, már sajátosságánál fogva, alkalmazhatók nem valának, és így okozták, hogy a latin hangsúlyt illetőleg annyi sok ferde nézet terjedett el, mely még mai nap is követőkre talál.

A latin nyelvnek ép úgy, mint a görögnek, korlátlanabb hangsúlyozást kell tulajdonítanunk a régi korszakban, a midőn is az egyes szokat alkotó elemekről való öntudat még eleven vala; csak később, midőn ezen öntudat mindinkább elenyészett, kezdett helyet foglalni a rhythmusi vagyis hangtani hangsúlyozás. Ha ugyanis a classicus korszakbeli hangsúlyozást összehasonlítjuk az ezt megelőző korszak hangsúlyozásával, észre fogjuk venni, hogy a latinban a hangsúly mindinkább a szó elejétől visszafelé haladni törekszik; így tény, hogy négy vagy több szótagu szókban *Plautus* és *Terentius* idejében, a mint ezt Bentlei, *Terent. Heaut. tim. II. 3.*

30-hoz irt jegyzetében első észrevehé, a végnegyedik szótag hangsúlyoztatott, sőt, hogy az ilyen hangsúlyozás Phaedrus meséiben 95 helyen is kimutatható; Cicero idejében azonban már azt veszszük észre, hogy az ilyen szókban a hangsúly a végharmadik szótagon foglal helyet, és hogy azon szabály jutott érvényre, mely jelenleg is érvényes, hogy t. i. a hangsúly a végharmadik szótagon túl nem terjedhet.¹⁾ A második tény az, hogy Plautus és Terentius idejében a *que, ve, ne* simulókkal összetett többtagu szók, ha csak utolsó szótagjuk természete vagy állásánál fogva hosszú nem vala, sok helyütt a végharmadik szótagot hangsúlyozták, s hogy ugyanezen szók a latinság későbbi idejében másodéleseké lőnek, akár hosszú vagy rövid a végmásodik szótag, mely tény még mai napig is megtartotta érvényét, Diomedest pedig, a grammaticust p. 428, 433²⁾ és Prisc. p. 975, 1224, 1238, 1288. azon helytelen szabály felállítására bírta, hogy az említett simulók a megelőző szótagok messzebb fekvő hangsúlyát közelebb vonják. Ide járul, hogy Nigidius Figulus grammaticus idejében a nominativusban *-ius* és *-ium-ra* végződő szók, az egyszerű *i-re* végződő genitivusban másodélesek, a vocativusban pedig harmadélesek voltak, (Has. össze evvel a görög vocativust), pl. *Vergili, ingeni* gen. *Vérgili, Mércuri* voc. míg már Gellius idejében a vocativus is úgy hangsúlyoztatott, mint a genitivus, miről Gellius Noct. Att. XIII. 25 ekképen szól: «*Sed si quis nunc Valerium appellans in casu vocandi secundum id praeceptum Nigidii acuerit primam, non aberit, quin rideatur.*» Ugyanez áll *áffatim* szóról, mely Ammianus költőnél harmad-, Gellius idejében pedig másodéles, valamint *adeo*-ról is, mely Plautus és Terentius idejében harmadéles és később Paullus tanusága szerint másodéles vala.

A régi grammatikusok azon czélból, hogy bebizonyítsák, miszerint a latinban a szók utolsó vagyis végszótagja is hangsúlyozva fordul elő, azon tannal léptek fel, mely szerint a hangsúlyozott szótag az apocope következtében a szó végére jutván, megtartotta hangsúlyát, mint: *tantón* (*tantóne* helyett). De itt is

¹⁾ L. Cic. Orator 18. §. 58 ipsa enim natura in omni verbo posuit acutam vocem, nec una plus nec a postrema syllaba citra tertiam. És Quint. I. 5, 30. Namque in omni voce acuta intra numerum trium syllabarum continetur.

²⁾ Ipsae amittunt fastidium et verbi antecedentis cacumen juxta se collocant.

azon ténynyel találkozunk, hogy az ilyen szók nagyrésze Plautus és Terentiusnál a szokásos hangsúlylyal bír, pl. *adúrtin*, *aúdin*, *audístin*, *dixin* stb., valamint, hogy a *c*-re végződő névmások, minők: *illuc*, *istuc* stb. ugyancsak Plautus és Terentiusnál másodéles hangsúlylyal bírtak, míg ellenben a grammaticusok korszakában mindezen esetekben a kurtított szónak vége hangsúlyoztatott.¹⁾

72. §. A latin hangsúlyozás nagy szerepet játszott az újabb latin nyelvek létrehozásában. Azon módosítások közepette, melyeket a szók szenvedtek, átalakulván olasz, franczia stb. szókká, a hangsúly nem változtatá helyét, megmaradván ott, hol az az eredeti szókon áll vala, s az önhangzó, mely hangsúlyozva volt, csak annyiban módosult, hogy megerősödött, ha csak a positio nem ellenzé, míg a többi önhangzó, mely amazt követé, a gyöngítés különféle nemének volt alávetve. Így pl. *ámo* = *j'aime*, olasz: *ámo*; *amávit* = ol. *aimá*; *amábilem* = *aimáble*; *légeñ* = *loi*; *pastórem* = *pasteúr*. Gyengítés és a nem hangsúlyozott önhangzóknak kiesése jellemzi egyáltalában az újabb latin, különösen pedig a franczia nyelvet.²⁾

II. FEJEZET.

A z önhangzókról különvéve.

I. Az önhangzók és helyettesítésök.

A tiszta *a* és annak egyenértéke *e* és *o*.

73. §. Számos egymásnak tökéletesen megfelelő vagy némi vonatkozásban álló görög és latin szóban az *a*-t ugyanazon a helyen és ugyanazon mássalhangzók környezetében találjuk. Ebből természetesen következik, hogy ezen önhangzó a közös graeco-

¹⁾ Jellemző e tekintetben Pompeius grammaticusnak nyilatkozata 311. l. Sed vide ne produce ultimam syllabam et dicas illó, quia Latini in ultima syllaba accentum non habent. Sed ne forte dicas: quare ergo dicimus istuc?

²⁾ Egger, Notions Elementaires de grammaire comparée. 18. l. A francziában a főnevek *labeur*, *dolqúr*, *fleúr* a *dolorem*, *laborem*, *florem*-féle alakok hangsúlyát tüntetik fel, minthogy ezen alakok nem a nom. *libor*, *dólor*, *flós*-ból, hanem ezek accusativusából keletkeztek.

italiai alapot képező alakban is már létezett. Az erre vonatkozó példák a következők: ἄκοντ- (hajító dárda), ἀκωχή (hegye, éle vminek), lat. *acu- acies*; λαχάνη (dór λεχάνη) tál, lat. *lanc- (lanx) δάκρυ, lacryma*; λάκος, λαχιδ- (rongy), lat. *lacerare*; βάλαντον, *baculum*; γάλακτ-, *lact-*; κάπρος, *aper*; ἀπό, *ab* (szkr. *ápa*); δαπάνη (költ-ség), lat. *daps* (vendégség); πατήρ, *pater*; πατάνη, *patera* (tál); ἄγειν, *agere*; ἄγρό-, *agro*, σάγος (ruha), *sagum* (köpenyeg); κάδος, *cadus*; ἄγος (fájdalom), *angor*; παθεῖν, *pati*; λαθεῖν, *latere*; ἄνεμος, *animus*; ἄγγειν, *angere*; κλαγγή, *clangor*; λαγγάειν (késedelmezni), *languidus*; ἄμφω, *ambo*; ἀμφί, *ambi*; μᾶμη, *mamma*; ἀροῦν, *arare*; ἀρκεῖν, *arcere*; ἄρθρον, *artus-* (tag); ἀράχνη, *aranea*; ἄργυρος, *argentum*; ἄρη (sarló), *sarpere* (nyesni); παῦρος (παρφόος-ból), *parvus*; ἄλλος, *alius*; κάλαμος, *calamus*; λάξ (χλάξ-ból), *calx*; παλάμη, *palma*; ἄλ-, *sal*; ἄλλεσθαι, *salire*; ἄλχη, *alces*; stb.¹⁾ Ezekben a szókban e szerint eredeti közös a-t találunk.

Lássuk most azon eseteket, a melyekben az eredeti a-nak e vagy o felel meg és pedig: a) a görögben; b) a latinban.

a) görögben: e o = a

74. §. a) az ε helyettesíti 1. az alapnyelvben volt a-t; pl. ἐστί (szkr. *asti*); φέρω (szkr. *bhar*); ἔφερον (szkr. *ábharam*); φέρετε (szkr. *bharatha*); ἔδω (szkr. *ádmi*); ἔδομαι (σεδ-joinai h.), ἔδος (szkr. *sad*); γένος (szkr. *gán = gignere, ganas = genus*); δέξα (szkr. *daçan*); πέντε, (szkr. *pañcan*); μένος (szkr. *manas*); πέτεσθαι (szkr. *pat*); πέδη (bilincs) (szkr. *pad*); ἔαρ (szkr. *vasar*) stb. Ép úgy találjuk helyettesítve az a-t ε által a képzőkben; pl. τὸ: πα-τέρ (nom. πα-τήρ, szkr. *pa-tar*), τὸ: μῆ-τερ (nom. μή-τηρ, szkr. *mātār*; τὸ: μέν-ες (nom. μέν-ος, szkr. *mán-as*).

2. Az ε előfordul olyan szókban, a melyek a latinban a-val vannak, annak jeléül, hogy a graeco-italiai alapnyelv minden valószínűséggel az a-t bírta alaphangul; példák erre: μέγας: *magnus*; κεφάλη: *caput*; τέτταρες *quattuor*; φλέγειν: *flagrāre*; ἔχης: *anguis*; ἔγχελυς: *anguilla*, σπείρειν: *spargere*; πελλός: *pallidus*; ἐλίχη: *salix*; ²⁾

¹⁾ Leo Mayer, vergl. Gramm. 97—98. l.

²⁾ Leo Mayer, vergl. Gramm. 99—100. l.

inkább a ragozásban fordul elé; ilyen viszonyban állnak egymáshoz: *δρέπειν* (*leszedni*) és aor. *δραπεῖν*; *τρέπειν* és aor. *τραπεῖν*; *τρέφειν* és aor. *τραφεῖν*; *στρέφειν*, aor. *στραφῆναι*; *κλέπτειν*, aor. *κλάπῆναι*; *δέρκεσθαι*, aor. *ἔδρακον* (*ἔδαρχον*-ból); *τέρπειν*, aor. *ταρπῆναι*; *πέρθειν*, aor. *ἔπαρθον*; *σπείρειν*, aor. *σπαρῆναι*; *φθείρειν*, aor. *φθαρῆναι*; *δέρειν*, aor. *δαρῆναι*; *κείρειν*, aor. *καρῆναι*; *στέλλειν*, aor. *σταλῆναι*; *ἐλκειν*, aor. *ἀλῆναι*; *τέμνειν*, aor. *ἔταμον*; *κτείνειν*, aor. *ἔκτανον*. Az *ε* és *α*-nak ezen változása igen jellemző a görög nyelvjárások megkülönböztetésére. Így találjuk a dór nyelvjárásban az *α*-t azon a helyeken, a melyekben az ión nyelvjárásban *ε* áll; pl. *στρέφω*, dór *στράφω*; *τρέχω*, dór *τράχω*; *τρέφω*, dór *τράφω*; *τρέπω*, dór *τράπω*; *πιέζω*, d. *πιόζω*; *λεκάνη*, d. *λακάνη*; *Ἄρταμις*, d. *Ἄρταμις*; *ἱερός*, d. *ἰαρός*; *σκιερός*, d. *σκιαρός*; *μέγεθος*, d. *μέγεθος*; *ἄλλοτε*, aeol *ἄλλοτα*; ellenben *θάροςος*, aeol. *θέρσος*; att. *ἄροισιν*, ión *ἔροισιν*; att. *βάρυθρον*, ión *βέρυθρον*; att. *ῥάμφος* (görbe csőr), ión *ῥέμφος*; att. *ἀττέλαβος* (szárnyatlan sáska), ión *ἀττέλεβος*; att. *φιάλη*, ión *φιέλη*; *σίαλον* (nyál), ión *σίελον*; *φέφαλος* (repülő szikrák) ión *φέφελος*; *φίαθος* (gyékény), ión *φίεθος*; *φιαρός* (fénylő) ión *φιερός*; *χλιαρός* (hangya), ión *χλιερός*; *ἔπειτα*, ión *ἔπειτεν*; az *ω* végű igék az ión-ban *εω*-ra végződnek, pl. *ώραω*, ión *όρέω*. stb.¹⁾

75. §. β) az *o* helyettesíti: 1. az alapszótban volt *α*-t; pl. *ποδός* (szkr. *padás*); *ό, τό* (szkr. *sa, ta*); *πόσις* (szkr. *pa-tis* úr); *μένος*, gen. *μένους* *μένεσος* h. (szkr. *mán-ás*, gen. *man-as-as*); *χών*- (szkr. *çvan*); *δι-δό-ναι* (szkr. *dā*); ide tartozik a nominativus *-ος* és *ον* végzete összevetve a szkr. *-as* és *-am*-val.

2. az *o* előfordul olyan szókban, melyek a latinban *a*-val vannak, jeléül annak, hogy az alapszótban ezen szóknak alaphangja az *a*; ilyenek: *ὄξος*, (e c z et), *acetum*; *ὄξος*, *acutus*; *σοφός*, *sapiens*; *κόλαφος*, *alapa*; *ὄφις*, *anguis*; *λόγχη*, *lancea*; *ὄρθος*, *arduis*; *πολιός*, *pallidus*, *λούειν* (*λόφειν*-ből), *lavere*; stb.

3. a görög nyelv körén belül is váltakozik az *o* az eredetibb *a*-val; pl. *ὕπό*, aeol *ὕπά*; *στρατός*, aeol *στρότος*; *βραχέως*, aeol *βροχέως*; *ὄμαλος*, aeol *ὄμολος*; *δάμαρ*, aeol *δόμορτις*; *ἄνω* aeol *ὄνω*; *εἰκοσι*, dór *ῑκατι* v. *ῑκατι*; *διακόσιοι*, dór *διακάτιοι*; ellenben *τέτταρες*, dór *τέτορες*; *καθαρός*, dór *κόθαρος*; *ὄνερον*, krétai

¹⁾ Leo Mayer, vergl. Gramm. 100—101.

ἀναιρον; ὀρρωδεῖν, ión ὀρροδεῖν; ión οἰστός, att. αἰστός. Azonkívül egymás mellett áll λέαινα és λεοντ; τέκταινα és τέκτον; πόρδαλις, és πόρδαλις; ἄμα és ὁμός; ἄρχειν és ὄρχαμος; παρθένος és πτόρθος (csemete); ide tartoznak még ily képzések: βόλος, βολή, (βάλλω-ból); κτονή (gyilkosság) κτανεῖν (gyilkolni) stb. ¹⁾

b) A latinban: e, o = a.

76. §. α) Az e helyettesíti: 1. az alapnyelvben volt a-t; pl. fer-o (szkr. bhar); est (szkr. asti); sed-eo (szkr. sad); gen-us, ólat. gen-os (szkr. ġan); veh-it (szkr. vah-ati, e h. vagh-ati); pecu (szkr. paçu); equus (szkr. áqvas); decem (szkr. dačan); septem (szkr. sap-tan); dentem (szkr. dántam); mentem (szkr. man-); ezen helyettesítés előfordul a képzőkben is; pl. pa-ter, mā-ter (szkr. pa-tar, mā-tar); (g) no-men (szkr. nā-man, alapalak: gnā-man).

2. Az e előfordul olyan szókban, a melyek a görögben a-val állnak; pl. necesse, ἀνάγκη; metere, ἀμάω; pre-hendere, χανδάινειν; levis, ἐλαχύς; brevis, βραχύς; egenus, ἀχῆν; ensis, ἄορ (ἄσος-ból); gestare, βαστάζειν; densus, δασύς; centum, ἑκατον; venire, βαίνειν (βάνειν h.); tenuis, ταναός; fenestra, φανῆναι; sternuere, πτάρονυσθαι; ferebrum, χάρα;

3. az e önhangzó a-nál gyöngébbnek mutatkozik, mert gyakran oly alakokban lép fel, melyek vagy az összetétel vagy a kettőztetés következtében terjedelmükben nyernek. Ilyen pl. fe-felli (fallere); pe-perci (parcere); ce-cidi (cadere); ce-cini (canere); te-tigi (tangere); pe-pigi (pangere); hasonló az e a következőkben: in-ermis (arma); im-berbis (barba); arti-fex, infectus (factus); in-cestus (castus); in-gredi (gradior); per-egrinus (ager); pel-lecebra (lacere); in-spergere (spargere); dis-cerpere (carpere); con-centus (cantus); ex-pers (pars); con-demnare (damnare). Némely a görögből átvett szó a latinban e-t vesz fel; pl. talentum, gör. τάλαντον; pellex, gör. πάλλαξ; phalerae, gör. φάλαρα (lóék); siser gör. σίσσαρον (raponcz); camera, gör. χαμάρα. ²⁾

77. §. β) o helyettesíti: 1. az eredeti a-t; pl. mor-ior (szkr. mar); dom-are (szkr. dam); op-us, ólat. op-os (szkr. áp-as); loqu-or (szkr. lap); po-tis, po-tens, po-tiri (szkr. pá-tis); coqu-ere (szkr. pak eredetileg kak).

¹⁾ Leo Mayer, vergl. Gram. 104—106. l.

²⁾ Leo Mayer, Vérgl. Gramm. 101—102.

Megelőző vagy következő *v* mellett leginkább *o*-t találunk az eredeti *a* helyett:

a) *v* után; pl. *vom-o* (szkr. *vám*); *vol-o* (szkr. *var-āmi*); *voc-are* (szkr. *vak*); *vort-o* később *vert-o* (szkr. *várt-ate, vertitur*); *volv-ere* (gót *valv-jan*); *quatuor* (*quatuors, quatuores* h., alapalak: *katvaras*); *vacuus, vacivus*, a feliratokon = *vacuus* és *vocatio* = *vacatio*. A szkr. szótag *sva* gyakran változik *so*-vá a latinban; pl. *socer svocer* h. (gör. *ἐχυρός σφεχυρός* h.); szkr. *svačuras*, írva *čvačuras*; *sororem* (szkr. *svasaram*, alapalak: *svastaram*); *sop-or, somnus sopnus* h. (szkr. *svápnas*); *son-us* (szkr. *sván-as*).

b) *v* előtt; pl. *ov-is* (szkr. *áv-is*); *nov-os* (szkr. *nav-as*); *nov-em* (szkr. *náv-an*).

Megemlítendő még, hogy a *tő*- és *szóképző* elemekben és pedig *s* és *m* végzetek előtt az ólatin nyelvben *o*-t találunk eredeti *a* helyett, mely később *u*-ba gyengült; pl. *-to*, egyes nom.-ban: *+ -to-s, -to-m* = gör. **-το-ς, -το-ν* (szkr. *-ta-s, -ta-m*), így: *in-clu-to-s*; acc. *clu-to-m* (szkr. *čru-tá-s, čru-tá-m*). Semleges végzet: *-os* (később *-us*); így *gen-os, gen-us* (szkr. *ján-as*); a többes dat. ragja: *-bos* (később *-bus*, szkr. *-bhjas*).

2. Az *o* előfordul olyan szókban, a melyek a görögben *a*-val vannak; pl. *cord-, καρδιά*; *dormire, διαρδάνειν*; *mora, μαράνισσθαι*; *mordere, ἁ-μαλδύνειν* (pusztítani); *mollis, μαλαξός*; *marmor, μάρμαρος*.

3) A latin nyelv körén belül váltakozik az *o* önhangzó *a*-val a következő szókban: *portio, pars*; *scobs, scabere*.¹⁾

e—o.

78. §. Láttuk, hogy *e* és *o* egyaránt megfelelnek az eredeti *a*-nak; igen természetes *e* szerint, hogy *e* és *o* ugyanegy nyelvben, ugyanazon tövű szókban egymás közt váltakozhatnak. Nem kutatjuk, vajjon az így váltakozó *e* *o*-nak mindenütt eredeti *a* felel-e meg? és vajjon régibb-e az *o*-t feltüntető alak annál, mely *e*-vel van? Ezen jelenségre vonatkozólag példákat nyujt 1. a görög nyelv egybevetve a latinnal: *γόνυ, genu*; *φέρωντ-ferent-*; *ὀδόντ-, dent-*; *πέσσειν, coquere*; *τρέπειν, torquere*; *μέδιμνος, modius*; *ὄχος, vehere*;

¹⁾ Beaudry, Gramm. comparée 30—34. l. és Leo Mayer, Vergl. Gramm. 104—105.

ἔμειν, vomere; κέρασ, cornu; τέρσασθαι, torrere; στορέννυμι, sternere; χλόος, helvus; ἐλίσσειν, volvere; νέος, novus; ἐννέα, novem;

2. a görög nyelv saját körén belül; pl. aor. τεκεῖν, perf. τέτοκα, τόκος; πέχειν (fésülni), πόκος (gyapju); πλέχειν, πλοκή (fonat); χρέχειν (a szövét fonalait verni), χροκή (bélfonál a szövésnél); ῥέπειν (hajlik), ῥοπή (hajlás); πέτεσθαι, ποτή (repülés); λέγειν, λόγος; ψέγειν, φόγος; φλέγειν, φλόξ; φέβεσθαι, φόβος; τρέχειν, τρόχος; γέγονα, γόνος; μέλπειν, μολπή; stb. A tájnyelvek, ha nem is általában, mégis egynéhány figyelemre méltó alakban majd az *e*-t, majd az *o*-t mutatják föl; pl. ὀδόντ-, aeol. ἔδοντ-; ὀδύνη, aeol. ἐδύνα; ἐβδομήκοντα, dór. ἐβδεμήκοντα; ὀβολός, dór. ὀδελός; γοργύρα, dór. γεργύρα; ἀνδροφόνος, dór. ἀνδρεφόνος; Ἀπόλλων, dór. Ἀπέλλων; Κέρκυρα, dór. Κόρκυρα; Ὀρχομενός boeot. Ἐρχομενός;

3. a latin nyelv körén belül. A példák e tekintetben nem oly számosak, mint a görögben; a nevezetesebbek a következők: *pro-cus* (leánykérő) és *precari*; *nocere* és *necare*; *socius* és *sequi*; *toga* és *tegere*; *bonus* és *bene*; *monere* és *mens*; *pondus* és *pendere*; *ex-torris* és *terra*; *holus*, *olus* és *helvella* (zöldség); *collis*, *collum*, *columna* és *celsus*; *volo* és *velle*; *voster* és *vester*; *vortere* és *vertere*; ide tartoznak még: *intestinus*, *scelestus*, *generis* (intus, scelus, genus-ból régebbi intos, scelos, genos közvetítésével.¹⁾)

a—e—o.

79. §. Láttuk, hogy a görögben egyrészt *e* és *o* az eredeti *a*-t helyettesíti, másrészt, hogy *e* és *o* egymással váltakoznak; vannak azonban ezenkívül egymáshoz tartozó szóalakok, melyek ugyanazon a helyen majd az eredeti *a*-t, majd mellette az *e*-t és *o*-t tüntetik fel, úgy, hogy ezen esetben háromszoros önhangzó váltakozással van dolgunk. Ezen csere leginkább az igehajlításnál fordul elő, és pedig olyformán, hogy az *ε* a *praesens* —, az *α* az úgynevezett *II. aoristos* — az *ο* pedig a *perfectum*, valamint több rendbeli névszó alakjaiban fordul elő: pl. δέρκεσθαι, perf. δέδορκα, aor. ἔδραχον (ἔδαρχον h.); πέρθειν, perf. πέπορθα, aor. ἔπραθον (ἐπαρθον h.); τρέφειν, aor. ἔτραφον, perf. τέτροφα, főnév: τροφή; τρέπειν, aor. ἔτραπον, perf. τέτροφα, főnév: τρόπος; στρέφειν, aor. ἐστράφην, perf. ἔστροφα, főnév: τροφή; φθείρειν, aor. ἐφδάργην, perf. ἐφθορα, főnév:

¹⁾ Leo Mayer, Vergl. Gramm. 108—113. l.)

φθορά; *δείρειν*, aor. *ἐδάργην*, perf. *δέδωρα*, főnév: *δορά* (lenyúzott bőr); *σπείρειν*, aor. *ἐσπάρην*, főnév: *σπόρος* (vetés); *βρέχειν*, aor. *ἐβράχην*, főnév: *βροχή* (eső); *κλέπτειν*, aor. *ἐκλάφην*, perf. *κέκλεφα*, főnév: *κλοπή*; stb.¹⁾

II. Az *a*-nak és az egyenértékű *e* és *o*-nak gyengítése.

80. §. Bopp kimutatta, hogy az önhangzók súlyra nézve egymás közt különbözök. A legsúlyosabb köztök az *a*, mely ha gyengül, rendszerint *u* vagy *i*-be megyen át, vagy egészen kiesik. Az *u* maga részéről is gyengül némelykor *i*-vé, de *i* sohasem megy át *u*-ba.

Ezen jelenséget két szempontból fogjuk tárgyalni: először is azon gyengítéseket fogjuk megkülönböztetni, melyek a görög és a latin nyelvben összehasonlítva szanszkrittal, továbbá azokat, melyek ezen két nyelv, különösen a latin nyelv körén belül létesültek.

a) A görög és latin önhangzók gyengítése, összehasonlítva a szanszkrittal.

81. §. 1. Agörög Ezaz eredeti *a*-t *v*-bagyengíti. Ez csak egyes esetekben mutatkozik, legtöbbnyire orrhangok és *r*, *l*, előtt. Megjegyzendő, hogy ezen *v* egy régibb *u*-t helyettesít, úgy hogy az *a* ép úgy gyengül *u*-ba a görög, mint a latin nyelvben; pl. *νόχτ*- (gót *nāhts*, szkr. *naktam*, *noctu*); *ὄνυξ*, tő: *ὄ-νυχ* (szkr. *nakh-á-s*); *γυνή* (szkr. *gān-ī*, szláv *žena*); *κύκλος* (szkr. *kakra*, kerék); *μύλ-ος*, *μύλ-η* (szkr. *mal* gy., *mar*-ból; v. ö. got *mal-an*, ujfn. *malen*, lat. *molere*, *mola*): *ξύν*, *σύν* (szkr. *sam*, gör. *ᾄμ-α*, *sim-ul*); *χυλινδέω* (v. ö. *χαλινδέω*), *σχύλλω* szétszaggat (v. ö. *σχάλλω*); *μορμύρω* (szkr. *marmaras* zugó); *πανήγυρις* (v. ö. *ἀγορά*); *σπύρις* font kosár (v. ö. *σπάριον* lat. *sporta*); *πύρεσθαι* (v. ö. *con-sternari*); *φύροζος*=*τεῖχος* (v. ö. *farcio*).

Az *a* gyengült *i*-be. A gyökérben ez nem oly gyakori, de legtöbbnyire két másalhangzó előtt; pl. *ἴσ-θι*, alapalak: *as-dhi* (*ἔσ* gy., szkr. *as*); *πιτ-νέω*, esem (*πετ* gy., szkr. *pat*); *ἱππος* (*ἰξ-φος* h., szkr. *aḡ-vas* lat. *equos*, alapalak: *ak-vas*); *ἑρινός* (szkr.

¹⁾ Leo Mayer, Vergl. Gramm. 113—115. l.

Saranjū). A *a*-nak gyengítése *i*-be leginkább fordul elő a praesens-féle kettőztetésekben pl. *τί-θυ-μι* (szkr. *dā-dhā-mi*, *dhā* gy.) *δί-δω-μι* (szkr. *dā-dā-mi*, *dā* gy.); *τί-γνο-μαι* (γεν gy., szkr. *gan.*); *πί-πτω* (πετ gy., szkr. *pat*; *i*-be nyújtva találjuk ezen gyengített *a*-t *πί-νω*-ban (πο gy., szkr. *pa*); *ῥο-μύη*, *csata*, alapalak: *judh-manā* (*judh* harcolni, *man* képzővel).

A gyöngítés legfőbb foka az önhangzó kiesésében van; így kiesett az *ε*, mely *a*-val egyenértékű, *πίπτω*-ban = *πιπέτω* (szkr. *pat.*); *γίγνομαι*-ban = *γίγνομαι* (szkr. *gan.*); *ἔ-σχω* *ἔ-σεχ-ον* h. (alapalak: *a-sagh-am*; *σεχ* = szkr. *sah* tartani); *ἐ-σπό μην σε-σεπ-ομην* h. (*σεπ* = szkr. *sak* sequi.)

Gyakran fordul elő az eredeti *a*-nak eltünése a tőképző elemekben; (pl. *πα-τρό-ς πα-τρ-ί* (tő *πα-τερ* eredetileg *patar*; alapalak: *pa-tar-as*, *pa-tar-i*) stb. alakokban.

82. §. 2. A latin. Gyakori az *a*-nak gyengítése *u*-ba a latinban, különösen a tő és szóképző elemekben, de a gyökerekben némely mássalhangzók különösen az orrhangok befolyása következtében; ilyenek: *humus* (= *χαμα*); *sunt* (= *sont*, szkr. *santi*); *lubricus* (giliszta, összevetve *slamb* lecsúszni gy.-vel), *lubricus*; *dusmus* (= *densus* v. ö. *δαύς*); *trudis* (csáklya) *trand* gy.-ből); ¹⁾ *promuntorium*; stb.

Ezen *u* némelykor az *ü*-nek közvetítésével (> *medius quidam inter i et u sonus* — *pinguius, quam i, exilius quam u* — *sonum y graecae videtur habere.*» Claudius császár ezen hang megjelölésére az *†* jegyet hozta javaulatba) *i* felé hajlik, miért is a régi alakok *u*-val párhuzamban állnak az *i*-vel valókkal; *u* tehát enyhébb gyengítése *a*-nak, melyet evvel az *o* közvetít, mely a régibb nyelvben még ott található, a hol a későbbi nyelv *u*-t alkalmaz. Így lett az alapalak **aptama-s* **op-tomo-s*, *op-tumu-s*, *op-tūmu-s*-on át *optimus*-vá (olasz: *ottimo*); **dakama-s*-ból lett **decomo-s*, *de-cumu-s*, *decimu-s* (ol. *decimo*); *cap-ere* mellett létezik: *man-cup-ium*, *oc-cup-are*, *in-cip-ere*, *man-cip-ium*; *quat-io* mellett van: *con-cut-io*; *sal-sus* mellett: *in sul-sus*.

Gyakran az *u* későbbi változtatása *o*-nak különösen a szóképző elemekben. Így az *-us*, *um* végzetekben, melyeknek a szkr.

¹⁾ Ugyanis az orrhangban rejlő hang hangszínezetére nézve igen rokon az *u*-val, annyira, hogy némely szóban az orrhangban lappangó hang önálló *u* hangzóvá fejlődik ki; pl. *Tecumessa* (= *Τέκμησσα*) *Alcumena* (= *Ἀλκμήνη*).

as, am, gör. *os, ov*, ólatin = *os, om* felelnek meg; pl. *datus*, régibb *da-tos*, gör. *δο-τός* szkr. *datas*; *genus*, régibb: *genos*, gör. *γένος*, szkr. *ganas*; *op-us*, régibb: *op-os*, szkr. *ap-as*; ilyen *a-bus* rag is, melynek a régibb — *bos* **bjos* helyett és a szkr. — *bhjas* felel meg; továbbá az igeragok *-unt*, pl. *fer-unt*, régibb: *fer-ont, fer-onti*, gör. *φέρ-οντι* = *φέρουσι*, szkr. *bháranti*; *v* és *u* után az *u* későbbi *o* pedig az eredeti hangalak; pl. régi: *volt*, későbbi: *vult*, régi: *novo-s*, későbbi: *novu-s* (eredeti: *nava-s*); régi: *loqu-ontur*, későbbi: *lo-quunt-ur*; régi: *quom*, későbbi: *quum* (eredeti: *kam*); stb.

Igen gyakori az eredeti *a*-nak gyengítése *i*-be; pl. *in-ter* umbriai: *an-ter*, (szkr. *an-tár, an-tara-s*, *inter, interior*, gör. *ἐν-τερα*); a tagadó *in-*, umbriai = *an-*, szkr. *an-, áv-*; *intus*: szkr. *antas*; *ignis*: szkr. *agni-s*; *quinque*: szkr. *pánk-an*; *mihi*: szkr. *mahjam* stb.

Ezen gyengítés gyakori az összetétel második részében; pl. *ac-cip-io* (*capio*); *as-sid-eo* (*sad*); *me-min-i* (*man gy.*) *co-gni-tus*, (*gna, gan-ból*); *in-si-tus* (*sa gy.*), továbbá a *tő* és *szóképzésekben*; pl. *veh-is, veh-it* **veh-isi, veh-iti* helyett (eredeti: *vagh-asi, vagh-ati*); *nōminis* eredeti: *gnā-manas*. A jelen idejű gyökök kettőztetett szótagjában szintén gyengül az eredeti gyökbeli *a* *i*-be; pl. *gi-gno* = **gi-gen-o*, alapalak: *ga-gan-āmi*. gör. *γί-γνο-μαι* (*gan gy.*); *sero* = *siso* (miután két hangzó közt az *s* *r*-be és az *i* *r* előtt *e*-be megyen át) alapalak: **sa-sá-mi* (*sa gy.*); *si-sto*, alapalak: *sta-stā-mi* (*sta gy.*); *sido*, **si-sed-o-ból*, alapalak *sa-sad-āmi* (*sad*).

a vagy annak helyettesítője kiesett *sum, sumus, sunt, sim* stb. elején *esum* stb. helyett, a mint az *a* kiesett a szanszkrit *asmi* ejtegetésének némely alakjaiban; pl. *smas, santi, sjām* stb. míg ellenben a görög *ἐῖμι* kezdő önhangzóját mindenütt megtartotta; ilyen *gigno* is **gi-gen-o* helyett (*gan*). Különösen gyakori ezen kiesés az összetett szók második tagjában; ilyen *malo* **marlo-ból* és ez *mage-volo-ból*; továbbá a *-brum* rag **berum* helyett (*bhar gy.*); ugyanez áll a *-gnus*, valamint *-gium* alakról is; *mali-gnus* **mali-genus* helyett, (*gan*); *jur-gium* **jur-igium* helyett (*ag, v. ö. rem-igium*).

Az eredeti *a*, melynek képviselője *e*, kiesett a függő esetekben is; pl. *patr-is, matr-is* (eredeti: *patar-as, matar-as*).

b) Az önhangzóknak gyengítése a görög különösen pedig a latin nyelv körén belül.

83. §. 1. A görög. A mi az *a*-nak és képviselőinek gyengítését

illeti egy és ugyanazon szó különböző alakjaiban, az nem oly gyakori a görög nyelvben mint a latinban; a görög általában önhangzóinak állandósága által tűnik ki; így áll *o* helyett *v* ἰωνύμιος (ἰονομα) szóban és az aeol tájnyelvben Ἰδυσσεύς (miből a latin *Ulysses*) Ὀδυσσεύς h.; *ε* helyett pedig *ι* áll ἱσθι-*ben* (légy) összehasonlítva ἔστω-*val*. Ilyen a homerusi πέρους (τέσσαρες h.); χίρνημι (χεράννυμι h.); χθισός (χθές h.) stb. szókban. Minthogy a folyékony hangok *r* és *l* az *i* hanghoz álló hangárnnyéklattal birnak igen természetes, hogy ezek a környezetekben álló *a* vagy helyettesítőjének *e* *i*-vé való átváltoztatására befolytak. Így magyarázandók; χίρνημι (v. ö. χεράω); Δίρκη (v. ö. δέρεσθαι); Ἰλλω (v. ö. ἐλύω); πέλναμι (v. ö. πελάζω); ἱραξ (v. ö. βάρβαξ); χίλιοι (v. ö. χέλλιοι); χοίνω (v. ö. cerno); χίρκος (v. ö. χέρκαξ, ölyv); ἐπριάμην (πέρνημι mellett); δρίον bokor (v. ö. litv. derva).¹⁾

84. §. A latin. A szabályszerű váltakozásokon kívül, melyek következtében az eredeti *a* átmegy *e* és *o*-ba, meg ezeknek *u* és *i*-be való gyengítésén kívül, van a latinban még egy sajátos neme a gyengítésnek, mely ezen nyelv körén belül ősrégi időktől fogva egészen a classicus korig és a latin nyelv sülyedése koráig kifejlődött. Az önhangzó-rendszer, a mint ezt a *fratres arvaes* énekeiben, a XII törvénytábla maradványain, a *Scipiók* sirjának feliratain, a *Senatus consultus*-ban *de Bachanalibus* olvashatjuk, ősrégi időben majdnem oly tiszta volt, mint a homéri görög nyelvben. Ezen önhangzó rendszer azonban időfolytával annyira változott, hogy a classicus korszakban, úgy szólván, majdnem egy új nyelv áll előttünk, mely ily természetes és változatos menetben az újabbkori román nyelvek előkészítőjének tekintendő.²⁾

Az önhangzók módosulásának első oka azon zavar, mely egyrészt az *e* és *i*, másrészt az *o* és *u* önhangzók használatában beállott. Ennek következtében a változott és gyöngített *a*-nak

¹⁾ Schmidt, Zur gesch. 3. indog. vocalismus II, 341.

²⁾ Jellemzőleg ir erről Horatius: De arte poetica 58—63.

Licuit semperque licēbit

Signatum praesente nota producere nomen.

Ut silvae foliis pronos mutantur in annos.

Prima cadunt, ita verborum vetus interit aetas.

Et juvenum ritu florent modo nata vigentque

Debemus morti nos nostraque.

használata a gyöngítés általános rendszerét képezte, mely a nem hangsúlyozott szótagokra is kiterjedvén, azokat a következő hangok befolyása alatt változtatá. E jelenség a kettős irányban való haladásban leli magyarázatát, még pedig egyrészt a szók egységében, a hol az azokat képző elemek jelentősége az öntudatból lassan elenyészett, másrészt pedig a kényelmes kiejtésre való törekvésben, melynek következtében azon önhangzó választatott, mely a kiejtésre legalkalmasabbnak mutatkozott.¹⁾

Az *a*, a hol találattik, mindig eredeti, semmiféle következő hangnak nincsen rá befolyása, úgy hogy azt magához vonhatná; ugyanez áll *o*-ról, kivéve a feljebb említett eseteket, a hol a *v* követi, vagy megelőzi. Az *o* más hangok előtt csak gyengülhet és helyt enged más önhangzónak, mint gyakran hasonló körülmények között az *a*. Ennek különösen a ragozásban van helye. Fölvehető, hogy minden *us*, *um*, *unt*-ra végződő rag a régi időben *os*, *om*, *ont*-nak hangzott. Bizonyítják ezt a görög hasonmás alakokon kívül, minők: *os*, *ov*, *ovτ*, az ősrégi feliratokon található alakok, minők a *Scipiók* síremlékén: *honc*, *oino*, *duonoro*, *consentiont*, *consol* stb.

A régi feliratokon található *tomolo*, *famolus*, bizonyítják, hogy a kicsinyítő rag *ulus* azelőtt *olus*-nak hangzott, amint az *eolus* és *iolus* alakokban fenmaradt; pl. *filiolus*, *Tulliola*, *capreolus* szókban.²⁾

A végmássalhangzónak eltűnése folytán *i* és *u* önhangzók *e*

¹⁾ Schleicher az önhangzók módosulását azon törekvésből magyarázza, hogy a beszédszervek izomtevékenysége kíméltesse. Ugyanis így szól (Deutsche Spr. p. 49): „In Bezug auf die Vokale hat diese vis inertiae das auf den ersten Blick befremdliche Resultat, dass, während die älteren Sprachen eine nur geringere Anzahl vokalischer Laute besitzen, die späteren eine ungleich mannigfaltigere Reihe von Vokalen hervorbringen. Aber die wenigen Vokale der älteren Sprachen sind einer vom andern scharf abstechend, die der späteren bilden eine vielgliederige Kette von Lauten, die zum grossen Theile Verbindungsglieder sind zwischen jenen älteren, weiter von einander abstehenden Vokallauten; Vokalschattirungen, Mischlaute treten auf, um jene Gegensätze zu mildern, um dem Sprachorgane das Springen von einem Ansätze zum andern zu ersparen und ihm die Bequemlichkeit unentschiedener, durch geringere Umstellung des Sprachwerkzeugs hervorzubringender Vokale zu verschaffen.“

²⁾ L. Bücheler. Grundriss d. lat. Declination 10—12. lap.

által helyettesítettnek; pl. *mage*, *pote*, *magis*, *potis* helyett; *amabere* = *amāberis*, *necesse* = *necessum*, *fecere* = *fecerunt*. Ide tartoznak az *en* végzetű főnevek is; pl. *agmen*, *tibicen* összehasonlítva *agminis*, *tibicinis* alakokkal. *E* áll *i* helyett *cineris* = *cinesis*, *u* helyett *operis* = *opusis* alakokban, valamint az *endus* végzetű igenévben *undus* helyett.

Az összetett szókban, melyekhez azon szók számíttatnak, melyek egyrészt gyökszóból és előszóból, másrészt gyökszóból és azt megelőző kettőztetésből állanak, az összetétel második része rendszeren gyöngítést mutat a gyök önhangzóján. — És ez szintén egy *uj* és a többi rokonnelvekben nem észlelhető sajáttság. Corssen (Ausspr. I. 323) e jelenséget az által törekszik megmagyarázni, hogy ez esetben az összetétel második része, t. i. a meghatározott szó, elveszti az ékezetet, mely is az összetétel első vagyis meghatározó részére ment át. Ennek ellenében Beaudry (Gr. comp. 41.) azt a szók egységéből s így az elemek teljes egygyé-olvasásából magyarázza. Az utolsó magyarázat mellett szól azon körülmény, hogy a szanszkritban, jóllehet a hangsúlyozás ezen esetben ugyanaz, mégis az összetétel második felében semmiféle gyöngítés nem áll be, mert itt, a mint feljebb láttuk, az egybeolvadás nem oly mérvű mint a latinban; pl. *katur-anga*, négysoru sereg, miből a persa: *šetreng* keletkezett.

85. §. Lássuk most a változásokat, melyek ezen esetben észlelhetők, a kivételek tekintetbe nem vételével:

Az *a* átmegy *u* és *i*-be az ajakhangok (*p*, *b*) előtt; pl. *corrupio*, később *corripio rapio*-ból; *contubernium*: *taberna*; *aucupio* és *accipio*: *capio*; *insipidus*: *sapidus*.

L előtt az *a* átmegy első fokban *u*-ba, azután *i*-be; pl. *insulto* és *insilio*: *salio*; *insulsus*: *salsus*-ból.

Az *a* átmegy *i*-be a fog-, *iny*- és orrhangok előtt; pl. *profiteor* (*fateor*); *instituto* (*statuo*); *displaceo* (*placeo*); *reticeo* (*taceo*); *inimicus* (*amicus*); *cominus* (*com-manus*) stb.

Az *a* zárt szótagban kettős mássalhangzó előtt, [kivéve, ha az első *l*, pl. *insulto*, vagy *n* következő némával, pl. *contingere* (*tango*)] *e*-be megyen át: pl. *peregrinus* (*ager*); *inermis* (*arma*); *imberbis* (*barba*); *ineptus* (*aptus*); *anceps* (*caput*); *dispergo* (*spargo*). Sajátosságos és igen érdekes az átmenet *a*-ból *u*-ba és ebből *e*-be: *condumno* később *condemno* (*damno*).

Az *a* átmege *e*-be *r* előtt a következőkben *vipĕra* (*vivipara*): *iunipĕrus* (*iunices pariens*).

A megelőző *r*-nek hatása kiterjed a következő *a*-ra *progrĕdi* (*gradior*) igében.

Az *e* *i*-be gyöngül a következőkben: *assideo* (*sĕdeo*); *colligo* (*lego*); *redĭmo* (*emo*); *contĭneo* (*teneo*); de visszatér, mihelyt zárt szótagba kerül; pl. *redemptus*, *collectus*, *contentus*.

Az *o* átmege *i*-be *cognĭtus* (*notus*); *ae*, *i*-be *inquĭro* (*quaero*); *concĭdo* (*caedo*); *inĭquus* (*aequus*); *existimo* (*aestimo*); *au* *u*-ba *accŭso* (*causa*); *includo* (*claudio*) szóokban.

A rövid *ă*, *ĭ*, és *ŭ*, érintetlenül maradnak.

A kettőztetés némely igék múlt alakjaiban szintén maga után vonja az önhangzók gyöngítését. A kettőztetett szótagban nagyobbrészt *e* uralkodik, kivéve ott, hol a gyökszó *i*, *o*, *u*-t mutat fel; pl. *didici* (*disco*); *momordi*, *spopondi*, *totondi* (*mordeo*, *spondeo*, *tondeo*); ¹⁾ *cucurri*, *tutudi* (*curro*, *tundo*). A gyökbeli *e* érintetlen marad; pl. *pepedi* (*pedo*); *pendi* (*pendo*); *tetendi* (*tendo*). A tőnek *a*-ja azonban *i*-be gyengül; pl. *cecĭdi* (*cădo*); *cecĭdi* (*caedo*); *cecĭni* (*cano*); *pepĭgi* (*pango*); *tetĭgi* (*tango*); vagy *e*-be, hol azonban az *e* és *r*-nek befolyása erre szembetünő; pl. *fefelli* (*fallo*); *peperci* (*parco*); *peperi* (*pario*). ²⁾

Az önhangzó közvetlen vagy közvetett közelségének is van befolyása az önhangzó gyöngítésére. Így pl. az *i* *quĭre*, *ĭre*, *is*-ben, mely a ragozásban elébb *ei*-, később *ĕ*-be fokozódott; megmaradt az utolsó alakban *a*, *o*, *u* hangzók előtt, de megrövidült alakban, míg különben *i*-be ment át; tehát *ĕo*, *quĕo*, *ĕa*, *de ĭrem*, *quĭbam*, *ĭs*. Hasonlólag lett *divus*-ból a *v*-nek kiesése után *Deus*. ³⁾

Az önhangzók gyöngítésének helye van két szomszéd szótag közt a hangazonosítás (*assimilatio*) következtében; így áll: *nehilum*, *mehi*, *tebi*, *sebi*, *suboles*, *secordia*, *tegurium* helyett *nihilum*, *mihi*, *tibi*, *sibi*, *soboles*, *socordia*, *tugurium*.

A hangmásítás (*dissimilatio*) következtében áll az *i*-re végződő tőknél *-enus*, *-etas* rag *-inus*, *-itas* helyett; pl. *auxi-etas*,

¹⁾ Kivételt képez *tollo*-ból az ősrégi: *tetuli* és *pello*-ból *pepuli*.

²⁾ Beaudry 40—44. lap.

³⁾ L. Kuhn. Zeits. f. vergl. Sprachf. XVIII. 287. l.

soci-etas, ali-enus. De ezen hangazonosítás és hangmásítás nem oly szabályszerű, hogy abból általános törvényt lehetne leszámaztatni.

86. §. A szóvégi önhangzók egy része, mely a classicus korokban rövidnek vétetett, eredetileg hosszú volt a latinban. A rövidítési hajlam a hangsúly hiányából magyarázható. Így bizonyítja Bücheler, hogy az *a* hajlítású szók nominativusa, mely a VI. századig hosszú volt, később megrövidült. Érdekeselek a következő idézetek: a Scipiók sírboltján ez olvasható saturnusi versmértékben: *quoiei vitā defecit non honos* vagy: *quouis formā virtutei párisuma fuit* és Enniusnál: *et densis aquilā pinnis obnixa volabat*. Továbbá a szabadabb creticus és bacchiusokban: *dūcitur fāmilīā tōta* (Trin. 251.); *id fuit naēniā lūdo* (Pseud. 1277); *pol hōdie alterā iam bis dētonsa cērtost* (Bacch. 1128) és többször Plautusnál. A semleges *o*-tők többes sz. *a* végzete eredetileg szintén hosszúnak veendő; mutatja ezt a következő jóslati hexameter: *de incerto certāne fiant, si sapias, caveas* és *de vero falsāne fiant iudice falso* (C. I. L. 1 n. 1440 és 1441), mely helyeken a mészetnek is volt némi befolyása a végönhangzó megnyújtására. A Scipiók sírfeliratán (33) a mérés *mors pērfecit tua ut ēssent ōmnia brēvia* legelőször alkalmazkodik a saturnusi vers szabályaihoz. Plautus (Men. 975) áll *vérberā cōmpedes* creticusi verslábban és Terentiusnál (Ad. 612) *membra metu débiliā sūnt* choriambusi verslábban; a septenárban (Stich. 378) nem *tōnsilīa*, hanem *tōnsiliā* tapétia volt előadható; és a szokatlan hangsúlyozások, minők: *nisi carnariā tria grāvīda, fācinorā puerilia, omniā malefacta*, melyek Plautusnál találhatók, csakis abban lelik magyarázatukat, hogy akkori időben az *a*-nak a hosszú és rövid időtartam közt való ingadozó mennyiségét érezték.

A mássalhangzós és legtöbb *i*-re végződő tők csakis a hatodik század óta végződnek rövid *e*-re, mivel a következő hangsúlyozások: Scipio sírján: *Gnaivōd patrē prognatus*; Naeviusnál: (b. Poen. 3) *ōrdinē ponūntur*; Plautusnál: (Glor. 707) *meā bona mea mortē cognatis dicam*; (Stich. 71.) *grātiam a patrē si petimus*; (Bacch. 628) *mūlta mala mi in pectorē nunc*; (Glor. 699) *mē uxorē prohibent mihi quae huius similes sermones serat*. Terentiusnál (Hec. 531) *tēporē suo*; (Ad. 346) *pro virginē dari*; (Heautont. 216) *ex suā lubidinē moderantur* nem lettek volna lehetségesek, ha

ezen végönhangzóknak eredeti hosszúsága még némi nyomokat nem hagyott volna hátra. ¹⁾

87. §. Vizsgáljuk meg most az önhangzók kiesésének, mely is a gyöngítés legvégső foka, okait. Egyik oka ennek először, hogy a kilökött önhangzó hangsúlytalan, a mennyiben az éles hangjel az ezt megelőző önhangzón nyugszik; másodsor, hogy az önhangzók kilökése egyenes vonatkozásban áll azoknak könnyűségével. Említettem, hogy *a* a legsúlyosabb önhangzó. Innen van, hogy ez a legnagyobb ellenállást tanúsítja. Ez sohasem tűnik fel a szók végén; pl. *us* **puerus*-ból elenyészik *puer*-ben, de *a* megmarad *puera*-ban.

Egyes esetekben, hol a szók belsejében levő *a* kiesik, kiesését már gyöngítése előzte meg. Így *nomenclator nomen-calare*-ből eredeti *nomen-calator*-t tételez föl, előbb azonban, mintsem az *a* kiesett, *u*-ba gyöngült, a mint ezt a létező *nómen-culator* bizonyítja. ²⁾ Így *prae-habeo* is, mielőtt *prae-beo*-ba vonatott össze, *prae-hibeo*-ba gyöngült, mely Plautusnál olvasható.

O kiesik a nőnemű *trix* ragban *torix* helyett. *U* kiesik az első- vagy másodrendű kicsinyítő képzőkben: pl. *bacillus: baculus*; *gemellus: geminulus*; *puella: puerula*; *stella: sterula*; *corolla: coronulla*; *ampula: amphorula* stb.

Az *-ius* végzetű középfook átmegy *is*-be a nemragozható *magis* = **magius*, *satis* = *sati*us szókban.

Az *e* kiesett *supra, infra, intra* = *supera* stb. alakokban. Az *e*-nek kiesése *r* előtt már említettett. *Ve, vi* szótagokban gyakran nyomatik el az önhangzó; pl. *iunior* = **iunior*, *amasti* = *amavisti*; *optaram* = *optaveram*.

Az *i*-nek kiesése igen gyakori; pl. *quaestor: quaesitor*; *valde: valide*; *nauta: navita*; *cautum: cavitum*; *tegmen: tegimen* szókban. A *minus*-végű *alumnus, Vertumnus* a régi közép-alaku igenevekhez tartoznak, melyeknek teljes alakjuk *-minus* = *μενος*.

Az önhangzóknak ezen kiesése átmenetet képezett az újabb-kori román nyelvekhez. Ilyenek ez alakok: *calda* = *calida*; *merto* (a fölíratokon) = *merito*; *postus* (és *dispostus, compostus, repostus*),

¹⁾ Bücheler. Grundriss der. lat. Declination 9, 19, 50. lapokon.

²⁾ Martial. Epigr. X., 30, 25.

Lucretius és Vergilius által használva, melyek az olaszban elterjedtek.¹⁾

III. Az önhangzók megerősítése, vagyis az önhangzógyarapítás. (Zulaut).

88. §. Az önhangzógyarapítás, a mennyiben általa bizonyos célt, minő a különböző alakoknak képzése, érünk el, szerves hangmozdulatnak neveztetik és a rövid önhangzónak hosszú vagy iker hangzóba való fokozásában áll, a miért hangfokozásnak is nevezhető. A hangfokozásnak e szerint csak a természeténél fogva rövid önhangzónál van helye s a nyelv annak következtében hangzatosabbá válik.

A megnyújtás és az ikerhangzóvá való fejlődés okát az orrhangok *m*, *n*, és a folyékonyak *l*, *r* befolyásában sikerült felfedezni. Schmidt ugyanis »Zur geschichte des indogermanischen vocalismus« című könyvében kimutatta: hogy az ezen orrhangokban és folyékonyokban rejlő hangárnyalat (stimmtön), mely *i* és *u* közt ingadozik, nagy befolyással van a környezetekben álló rövid önhangzó nemcsak mennyiségének, hanem minőségének is megváltoztatására.

Feladatunk lesz ezen tüneményt részleteiben tanulmányozni és mind a görög, mind pedig a latin nyelvből felhozott példákkal megvilágítani.

1. Az önhangzók megnyújtása:

a) a görögben.

89. §. a) Az orrhangok befolyása alatt \bar{a} lett α + orrhangból; pl. ἄχ-νυ-μαι összevetve ἄχχω-val (= lat. *ango*, szkr. *an-hú-s*, gót *agguis*); δάκνω (v. ö. szkr. *dankšnu*)²⁾

¹⁾ Beaudry 46—48. l.

²⁾ Vannak esetek, hogy a szók elején és közepén az α , mely α + orrhangból keletkezett, rövidítve fordul elő Ezen esetben a hosszú \bar{a} közvetítette az átmenetet rövid α -vá; pl. ἄστυ, ἄγος (szkr. *vāstu*, *āgas*); dóρ τᾱς, τος, (τᾱς, τως-ból = krét. τᾱς, τος); ion λᾱξομαι, δᾱξω (= ősgörög λᾱξομαι, δᾱξω); az eposi πλαῶω és πλαγγίω között a követítő az aeol πλαῶω; βίθος és βᾶθος, βαθύς között a közvetítő a dóρ βᾶσσα att. βῆσσα; παχύς- és pinguis-nek közvetítője πηγός, πῆξις; az eredeti *am* és *an* helyett a szóközépén álló rövid α előfordul még a követ-

η lett α + orrhangból pl. Προμηθεύς (= szkr. *Pramanthas*); λήφομαι, ἐλήφθην, ληπτός, ληπτέος, mely az ión λάμφομαι, ἐλάμφθην stb. alakokból lett; ¹⁾ δήξουαι, ἔδηξαι, melyek mellett az iónoknál rövid α találtatik δάξω és δάχμα szókban és melynek az uj görög nyelvben δαγκάω, impf. ἐδάγκανα felel meg. Ilyen viszonyban állanak: λήθω (λανθάνω); ῥιδομαι (ἀνδάνω); πλήσσω és πληγή (πλαγγή-ből, v. ö. ἐπλάγχθην lat. *plango*); νήδυμος, melyet Curtius ²⁾ a szkr. *nand* (örvendeztetni) szóval hasonlít össze.

η lett α + orrhangból a *gn*-féle hangcsoport előtt pl. ῥήγνυμι (= *frango*); πήγνυμι (= *pango*); ἐκπήγνυσθαι (Thuc. IV. 125.).

η lett ε -ből orrhang előtt és után; pl. τί-θη-μι (v. ö. *θε* gy.); γνήσιος (v. ö. γένος). stb.

η lett ε + orrhangból; pl. μήν (μενσ-ből) χήν (χενσ-ből); τέρεν (τερενσ-ből). ³⁾

ω lett o t orrhangból; pl. ἐγώ dór ἐγών (= eredeti *agam*); δῶ (δομ-ból véd *dam*); δῶμα (= δομια); κλώθω (κλοντω-ból v. ö. szkr. *karnátti* (*kart* fonni); ὤμος váll (ομοσ-ból.)

i lett ϵ + orrhangból; pl. boeot. φῖγα, φῖχα (σφιγγα h.); ὀμῖχεῖν, ὀμῖξαι (ὀμυγέω-ból); χελιδών (χελινδων-ból v. ö. *hirundo*); βροῖθω, βροῖθος βροῖθός (βροίνδω-ból v. ö. szkr. *bhrándh*, v. ö. βρένθος kevélység és βρενθύεσθαι, dicsekedni); ἰθύς törekvés (ἰνθυσ, ἐνδυς-ból; v. ö. agsz. *sund*, szkr. *sādhus*); σκίπων (σκίμπων-ból); σκιδνῆμι (= lat. *scindo*); v. ö. σχιδαλμός (hasított fadarab, zsindely); μίγνυμι (ófn. *mengan*).

kezőkben: κλάζω (κλαγγω-ból, v. ö. κλάγξω); σκάζω (σκαγγω-ból v. ö. szkr. *khangati*, ófn. *hinchani*); ἑπαθον, παθος (= szkr. *bhandh*); δαυός (= *densus*); — úgy látszik, hogy az önhangzó rövidítése legkorábban τ előtt állott be; pl. dór Fixati (= *viginti*); ἑκατον (= *centum*); továbbá a plus. perf. med. több 3. szem -αται, -ατο (= -ανται, -αιτο); — az *am*, *an*-ből lett rövid α helyett némely tájnyelvben o -t találhatni; arkad δικόταν, ἰκοτόμβοιαι; att. είκοσι, διακόσιοι (v. ö. att. δικάτην, ἰκατόμβη; dór Fixati, ἰκατιν); καθαρός (καιθαρός h.) = dór καθαρός.

¹⁾ Ha az idézett alakokkal összehasonlítjuk ἐβάφθην, βαπτός; βλάφουμαι, ἰπιτάξουμαι, ἐτάχθην stb. alakokat, azt találjuk, hogy ezekben a gyökerbeli α a fut. aor. pass. és a -τος, -τεος végű igenevekben nem nyújtatik meg, s hogy e szerint a feljebb idézett példákban az α önhangzó csak az orrhang befolyása alatt változott η -vá.

²⁾ Curtius, Grundzüge d. griech. Etym. III. kiad. 677. l.

³⁾ Az σ nélküli és a nominativusban csak a ν -t feltüntető alakokban az önhangzónak megnyújtása az $\nu\sigma$ féle csoportnak csonkítását megelőző időszakra teendő.

90. §. β) A folyékonyak (r és l) befolyása alatt.

η lett ε-ből r előtt; pl. ἀχάρατος (v. ö. κεράααθε); γῆρας (v. ö. γεραιός, szkr. *garas*); α-τηρ képző (v. ö. szkr. *tar*¹⁾;

λ előtt; pl. μῆλον, (= óész *smali* pecus; ófn. *smalez feho*, *schmalvieh*; τηλία deszka, óész. *thilja* ófn. *dil*, *dilla* deszka, palló.

η lett r és l után α illetőleg ε-ből; pl. τέτρηχα (v. ö. *ταράσσω*); τλή-μον- (v. ö. *ταλα-σίφων*); πλῆθρον (v. ö. *πέλεθρον*); κάρηνον (v. ö. *κράνα*); κορηπίς (v. ö. lat. *cargisculus*); λῆνος, *vellus*; (= litv. *vilna*; gót *vulla*); θρησόμενος nyári vetést lekaszálló (*θερσόμενος* mellett); τρητός, τρήσω (v. ö. *τέρετρον* fűrő); πλήρης, πλῆθος (v. ö. *πολύς*, *πόλις*, melyek oly viszonyban állanak mint *πέλεθρον*, *πλέθρον*-hoz); aeol *βρήτωρ* és *είρηχα* (v. ö. *Φερ* gy., *είρω*, lat. *verbum*); *πίμπρημι* (= litv. *pelepai*, óbulg. *pe-pel-u*, szláv *po-pel*, hamu), *κέκληχα* (*καλέω*); βέ-βληχα (*βάλλω*²⁾).

ω lett o-ból r és l előtt és után; pl. μῶρον (*μόρον*, *μορέα* mellett³⁾); ὠλένη (= lat. *ulna*, gót *aleina*), és ὠλέ-κρανον könyök-csont feje (*ὀλέ-κρανον* mellett⁴⁾); κρώπιον sarló (v. ö. *καρπός*, *carpere* litv. *kerpi* lenyesem); ῥώψ *haraszt* (v. ö. litv. *virbas*); ῥωθύλος,

¹⁾ Ezen esetben lett -τηρ eredeti -της-ből, melynek ε-ja előbb ε-vá áthasonulván, miután az ε előtt levő η-vá megnyult, kiesett. Így magyarázandó a dór *δηρά*, ion *δείρη* (= aeol *δέρρα*, lat. *dorsum*); így az att. ἔτηλα ἔταλα h. aeol ἑτάλλα-ból.

²⁾ A τῆη, τληη, πληη, κρη alakok metathesis által keletkeztek eredeti ταρα. ταλα, πειε, καρα stb. alakokból, mely alkalommal a gyökér önhangzó, mely most a folyékony után foglalt helyet, az ott maradt hangzóval egygyé olvadt. E szerint magyarázandó ἑάδιξ (*φαραδιξ*-ből) és ἑήσω összevetve ἀράσσω-val. Hasonló áttélt és két etymologiailag biztosan kimutatható önhangzónak vegyülését mutatja a dór τετράκοντα (*τετροκοντα* h.); πλαῖνω (= *πλάνω*); γρηῖς (*γρηφίς*-ből); θῥῆνος, θῥῆνις zsámoly (v. ö. szkr. *dharunam*); κρηδεμιον (*καρά, δεμ.ον*-ből); δῥῖς (v. ö. maked. *δαρυλλος*); — Schmidt. Zur geschich. d. indogerm. vocalismus II. 313—329. l.

³⁾ Sőt önhangzók, melyek a gyökérhez nem tartoznak, hanem csak a folyékonyokban rejlő hangárnyalatból (*Stimnton*) keletkeztek, ugyancsak ezen hangárnyalat további hatása alatt válnak hosszúkká; ilyenek ἄρυν, ἄρυνται mellett (= szkr. *ru*); ῥυγῆ, ῥυγμός mellett (= lat. *rugire*); ἡρέμα (= ó baktr. *ram*, gót *rimis*, nyugalom).

⁴⁾ A következőkben nem bizonyos vajjon ε létezésének, vagy az eredeti *f* befolyásának kell-e a nyújtást tulajdonítani: dór ῥανός, lesb. ῥανιος és ῥανιος (= ion ὄνις ῥός, szkr. *varunas*); βῶροι szemek (v. ö. ion οὔριος ὄρ, ῥῶα, gondoskodás = ófn. *wara*); αἰάρα. testlebegtető gép, ἀετήρ mellett.

barlang (ó baktr. *geredha*); βλωθρός karsu (v. ö. *vardh* nőni); χλωρός (lat. *lūridus*) χολ-ρο alapalakra utal); στρώννυμι (v. ö. *στόρνυμι*); θρώσχω (v. ö. *έθορον*); βιβρώσχω (v. ö. *βορά*); βλώσχω, μέμβλωχα (v. ö. *έμολον*).¹⁾

91. §. A folyékonyhangok a környezetökben álló *a*-t és helyettesítőit *i* és *u*-féle hangárnyéklattukkal nemcsak *i* vagy *u*-vá változtatták át, hanem még az is történt, hogy, az eredeti önhangzó ezen hangárnyéklattal összefolyván, a hosszú *i* és *ū*-t létesítette, azaz: hogy a folyékonyak hatása következtében az önhangzó nemcsak minőségére, hanem mennyiségére nézve is elváltozott. Lássuk az így keletkezett *i*-t és *ū*-t egyenként:

i lett *a* vagy helyettesítője *e*-ből a folyékonyak behatása alatt; pl. χρῖθῆ (v. ö. *gersta* szkr. *gharš* borzasan feláll); ῥινός bőr v. ö. a Hesych. ῥῖνος-τ *ῥρινος*-ból szkr. *varna* takaró); θρίψ (lett *tarp*s féreg); Τρίτο-γένεια (szkr. *Tritas*, óir *triath* tenger); ῥῖπος, ῥῖφος háló (lat. *scirpus*); ῥίψ (lit. *virbas* vessző; ó-szláv *virba* fűz); φρίξ, φρίκη, φρίσσω φερσx-ből = úfn. *barsch*, svéd *barsk*; ang. *brisk*); χρίω, χρίσω (= szkr. *gharšati* dörzsölni); σφριγος duzzadás (v. ö. *σπαργάω*, duzzadni); ρίπτω ρίπή (= gót *vairpan* úfn. *werfen*); τρέιω (v. ö. lat. *tero*).

ū *a* vagy helyettesítője *e*-ből; pl. βρῦχάομαι, bögni²⁾; βρούχω (fogakkal csigorgatni), melyhez trtoznak βρυγμός, fogcsikorgatás és a thrák βρυγχόν³⁾ (Hessychiusnál *κιδάραν*); τρύγει szárít (= agsz. *drye*, *drige*; ófn. *truchan*, *tars* gy.-től, miből *torreo*, v. ö. *ἀτρός-γετος*); φρύγω, szárítok (v. ö. lat. *frīgo*, *bharg* gy.-ből); στρῦφνος erős, kemény (v. ö. *στέρφνιον* az *ρ* után kifejlődött *i*-vel *στέριφος*, ó-szláv *u-stirbnati* megerősödni); χρῦμός fagy (v. ö. óész. *hrīm*).⁴⁾

b) *A* latinban.

92. §. *a*) az orrhangok befolyása alatt különösen:
ā let *a* + orrhangból; pl. *plāga* (v. ö. *plango*); *lāterna* (*lanterna*); *vācillare* (*vancillare*-ből, v. ö. szkr. *vankati*, ingadozva

¹⁾ Ezen alakok a 28. §. *η*-hez való 2. jegyzete szerint magyarázandók.

²⁾ Ezen *ε* *ū*, összehasonlítva a szkr. *brāhati*, eredeti *ra*-ból, vagy összehasonlítva a gör. βεάγχος (rekedtség) és βρόγχος (gége) eredeti *ran*-ból is keletkezhetett.

³⁾ Valószínű, hogy itt is az *ū* eredeti *an*-ból lett.

⁴⁾ Schmidt, indogerm. vocalismus. II. 338—342. I.

járni; ófn. *wanchon*, úfn. *wanken*); ¹⁾ *māceraré* (v. ö. *mancus*); *pāx*, *pācis* (v. ö. *pango*). Ide tartozik az oszk. *saahom* (= *sanc-tum*);

ā, *gn* előtt; pl. *stāgnum*, *māgnus*;

ā, *gm* előtt, melynek *g*-je azonban kiesett; pl. *exāmen* (*examen* h.); *flāmen* (*flagmen* h.); *contāmen* (*contagmen* h.).

Az *ā* váltakozik *ā*-val: *lābi*, *lābes* és *lābare*, *ambāges* és *āgere*, *ācer* és *ācies*, *ācus* szókban.

ē lett *e* + orrhangokból; pl. *mētior* (*mentior* h. v. ö. *mensus*); *vēsica* (*vensica* h.); *vicēsimum* (*vicensimus* h.); *quotiēs* (*quotiens* h.).

ē, *gn* előtt, pl. *rēgnum* (v. ö. *rēgo*); *abiēgnus* (v. ö. *abiēt*).

ē váltakozik *ē*-vel: *sēdes* (v. ö. *sēdeo*).

ō lett *o* + orrhangból; pl. *scrōfa*, *eme* disznó (= *γρόμφας*); *cōhortari* (*conhortari*-ból); *formōsus* (*formonsus* h.); *egō* (*egon* helyett); a több. acc. — *ōs* *ragia* (-*ons* h.). ²⁾

Az *ō* váltakozik *ō*-val: *vōx*, *vōces* (*vōcare*); *sōpire* (v. ö. *sōpor*, szkr. *svapna*).

ī lett *in*-ból = *en* eredeti *an*, a gyökérszótagokban; pl. *ob-līquus* (*oblinguis* h., *linguier* ferdén járni mellett); *flīgere* ³⁾ (*flingere* h.); *mīca* morzsa, *mīcidus* picziny, (v. ö. *mancus*); *scīpio* (*scāpus* mellett *scimpio*-ból, mint a gör. *σκιπών σκιμπών*-ból); *pīsere* (*pinsere* mellett, v. ö. szkr. *pinašmi*); *hībernus*, *hīber* (*hinfer*-, *hinthro*-*hintro* = gót *vin-tru-s*). A képzőszótagokban: *-īcus*, *-īc-s* melyek eredeti *-īncu-s*, *-īnc-s*-ből keletkeztek; pl. *amicus*, *puđicus*; az *-īs* rag *-in-s* h., pl. *sanguīs* (= *sanguins*); *-īus*, *-ion-s* h. pl. *longiūs* (*longions* h.) ⁴⁾.

¹⁾ Minthogy *vācillare* a klassicus korszakban elterjedt hangsúlyozás szerint hangsúlylyal nem bír, a hangsúlyozott szótag előtt állván, *a*-ja meg-rövidült, a mint ezen rövidítést *ācēbus*, *mōlēstus*, *scrībīlītārius* (melyek *ācer*, *mōles*, *scrībo*-ból keletkeztek), feltüntetetik.

²⁾ Ezen hangzó-nyújtás található a francia *époux*, *couvent* szókban, melyek a latin *sponsus*, *conventus*-ból keletkeztek.

³⁾ Az eredeti *a* fennmaradt *flagrum*, *flagellum*-ban.

⁴⁾ Az *in*-ból keletkezett *ī* némely esetben *ei*-vel írva találtatik; pl. *ameicus*, *afleicta*, *Leicinius*, melyek azonban a *gracchusok* korszakát túl nem haladják, a midőn már *ei* az *e*-felé hajló és csak egy hanggal megje-lőlt *i*-vé lett. Ezen szók *ei*-je e szerint ugyanazon a fokon áll, a mint Sulla korszakbeli *deilexerat* és a *lex* *Rubria*-féle (705. a. u. c.) *deividunda*, mely e szerint másodfoku fokozásnak nem tekinthető. — Az *ī*-nek meg-nyújtását orrhang előtt, anélkül, hogy ez kiesett volna, mutatja *quinque* (v. ö. *pankan*); *tīngo* (v. ö. *τιγγω*); *pīnguis* (v. ö. *παχύς*).

i lett *gn* előtt *benignus*, *malignus*, *privignus*, *dignus*, *pignus* szókban. Ide tartozik *ignis*, *signum*, *signifer*, *ignotus*.¹⁾

ū lett *on*-ból; pl. *-būs* rag (*-bons* h.);

ū *gm* előtt, melynek *g*-je kiesett pl. *jumentum* (*jugmentum* h.).

93. §. β) A folyékonyak előtt és után:

A mint a 28. §. 2. jegyzetében kimutattuk, hogy a hangok áttétele következtében a görögben az eredeti rövid önhangzónak megnyújtása áll be, ugyanezt ki lehet mutatni a latinban is. Így magyarázandó: az *ā* ezekben: *strāvi*, *strātum* (v. ö. *sterno*, *στέρωμι* szkr. *star*); *grāmen* (v. ö. *germen*); *crātes* (v. ö. gót *haurth(i)s*; ófn. *hurt* sövény (*kart* fonni gy.); *grānum* (v. ö. gót *kauru*, ó szláv *zrno*); *rādix* (= gót *vaurti*); *grātus* (szkr. *gūrta* kedves); *grātes* (szkr. *gūrta* dicséret); *trāgula*, háló (mint átlukgatott v. ö. ófn. *durchil*, *durihil*, kfn. *dürkel*, keresztüllyukgatott); *tlātus*, *lātus* (v. ö. *tollo*); *flāvus* (v. ö. *fulvus*); *clārus* (*cal* gy.-ból; pl. *callidus*, fehér homloku, v. ö. *calvus* „kopasz“ a fénylésről); *flāre* (v. ö. *follis*).

ē, *r* és *l* előtt *-ērun*t (perf. 3. sz. több. *-esunt*-ból) *bēlua* (v. ö. indog. *bhalva*).

A két önhangzó között álló részint eredeti, részint *s*-ből lett *r* nemkülönben az *l* megnyújtja a megelőző önhangzót; pl. *rōris*, *rōratus* (v. ö. szkr. *rasa-s*, ó bulg. *rosa* harmat); a *-tōr* képző (=eredeti *tar*, (v. ö. *-tūro* pl. *futūrus*); — az *-ōr* végű tők (=eredeti *-as*); pl. *adōris*, *decōris*, (*adōris*, *decōris*-ból); a *gen is-tōrum* (alapalak: *ta-sām*).

i: *vīrus* (=szkr. *viša*, méreg).

Az áttétel következtében keletkezett az *i* eredeti *a*- és helyettesítője *e*-ből; pl. *trīvi* (v. ö. *terui*); *trīni* (v. ö. *terni*); *frīgo* (v. ö. szkr. *bharj* perzselni); *trīcae*, *intrīcāre* (v. ö. *torquere*); *prīmus* (*permos*-ból; v. ö. litv. *pirmas*; umbr. *per-ne*, előlről); *scrībo* (v. ö. óész. *skarpr*; ófn. *skarpf*, *scarf*, *scurphan*, rescindere).

ū, *l* előtt; pl. *pūlex* (v. ö. szkr. *pulaka* poloska); *r* után; pl. *frūitur* (*frūgitur* h., v. ö. szkr. *bhug* gy.) gót *bruck-jan*, úfn. *brauchen*). A metathesis következtében fejlődött *l* után *ū*; pl. *lūtum*, *lūteus* sárga (v. ö. litv. *gėltas*, gót *gulth*, orosz *zoloto*); *lūridus* (v. ö. *χλωρός* halvány zöld).

¹⁾ Hogy az utolsó alakokban a gyökérben *n* létezett, mutatják ezen írásmódok: *ingnis*, *singnifer*, *ingnorantia*.

2) Az önhangzóknak, nevezetesen az *i* és *u*-nak ikerhanzóvá való fokozása.

a) *A görögben.*

94. §. 1) az *i*-nek fokozása

αι lett eredeti *ι*+orrrhangból; pl. *αἶθρομαι*, *ἰ-θαίνω* (szkr. *indh* égetni); ugyanehhez tartozó *αἰθήρ*, *αἰθ-ουσα* csarnok, (v. ö. *aedes*). Fokozódott *αι* előfordul *αἰών*-ban (*αἰ-φών*-ból), alapalakja: *aivāns*, idő, hosszú idő = *aevom* (szkr. *aivas* menet; gót *aivs*); *και-ρός* időpont (v. ö. gót *hveila*, alapalak: *kaira* óra, idő).

ει lett *α*+orrrhangból; pl. *αἰῖδω* (eredeti *vad*, *vand* mondani, hangoztatni; ¹⁾ *πειθω* (=szkr. *bhandh* kötni); *πεισμα* (= *πενδμα*). Ide tartozik még *στεῖλω* és *στέμβω* (v. ö. litv. *stembiu*, szkr. *stabh*, *stambh*; újf. *stampfen*); *χέλωμαι* (*χένδσωμαι* h., v. ö. *χανδάνω*, *χέ-χανδ-α*).

ει lett *ε*+orrrhangból: *ῥνεια*, *ῥνειαε* (v. ö. *ῥνεχα*, *ῥνερχον*, *ῥνερχε*).

ει lett *ι*+orrrhangból; pl. *λείπω* (v. ö. *λιμπάνω* szkr. *rinákti* linquit); *ἀλείφω* (=szkr. *līmpāmi*); *νείφω* (=litv. *sninga*, lat. *ningit*); *εἶχω* (=szkr. *vinakmi* elválasztok; ófn. *wichu*, újf. *weichen*); *λείχω* (= *lingere*);

ει lett *ι*-ből a következő orrhang befolyása alatt; pl. *εἶργ-νυμι* elzárók (v. ö. szkr. *varnakti*; gót *vriggan*); *δείκ-νυμι* (*diç* mutatni gy-ből, v. ö. *disco* = *dic-sc-o*; *doceo*, *dig-itus*); *εἶ-μι* megyek (=szkr. *ai-mi*, *i* gy-ből); *κεῖμαι* (*çi* nyugodni); *ἰόν μεῖς* (*μενσ-ς*-ből), aeol *μῆννος* (*μηνσος*-ből). Így lett *τιθεῖς*, *λυθεῖς* stb. ²⁾

οι. ει és *οι* közt a fokozásnak némi neme létezik, a mennyiben, a mint feljebb láttuk *ο* súlyosabb *ε*-nél. Ezen jelenségből magyarázhatók az árnyalatok, melyek *λίπος* (*gutta*), *λείβω* (*libo*) és *λοιβή* (*libatio*) közt feltűnnek. Hasonló viszonyban állanak: *λιπ*, *λείπω*, *λέλοιπα*; *φῖδ*, *αἰῖδω*, *αἰοιδός*, *αἰοιδή*; *ιχ*, *εἰχών*, *επι-εἰχ-ελος*,

¹⁾ Szkr. *abhi-vand-ana* és *abhi-vād-ana* üdvözlés; *vand*-ból lett *F_εδ* ebből *F_{υδ}*, végre *F_{ιδ}*, *F_{εδ}*.

²⁾ Az attikai *ι* több szóban gsmmatikailag egyenértékű *ει*-vel; pl. *τίω*, *τίσω*, *ἔτιω* (v. ö. a dór feliratokat: *ἀποτίσει*, *ἀποτίσειατο*; *ἵομεν* (v. ö. *εἴω* Sophronnál. Et. magn. 423, 24); *ἰρία* = *vītis*, *vītēx*; *κλιτύς* (v. ö. ófn. *lita*). Ide tartozik a dór *φικατι* (=att. *εἰκοσι*); *Ποτῖ ᾄς*, aeol. *Ποτῖδαι*; hom. *Ποτῖδων* (=Ποσειδῶν).

$\epsilon\iota\kappa\text{-}\acute{\alpha}\zeta\omega$ és $\acute{\epsilon}\text{-}\omicron\iota\kappa\text{-}a$; $\pi\iota\theta$, $\pi\epsilon\iota\theta\omega$, $\pi\acute{\epsilon}\text{-}\pi\omicron\iota\theta a$ stb. $\omicron\iota\delta a$ (vid gy. szkr. *vaida*); $\omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ (vig intrare, lat. *vicus*); $\omicron\iota\nu\omicron\varsigma$ (*vinum*).

95. §. 2) Az *v*-nak fokozása.

av lett *a* + orrhangból; pl. aeol $\acute{\alpha}\nu\varphi\eta\nu$ (= $\acute{\alpha}\mu\varphi\eta\nu$), melynek megfelel az eredetibb $\acute{\alpha}\nu\chi\acute{\eta}\nu$, mely e szerint $\acute{\alpha}\rho\chi\acute{\eta}\nu$ -ből lett (v. ö. az ófn. *ancha*).

av lett *a*-ból az *l* befolyása következtében; pl. $\acute{\alpha}\nu\gamma\epsilon\tilde{\iota}\nu$ (= $\acute{\alpha}\lambda\gamma\epsilon\tilde{\iota}\nu$)¹⁾

av lett *u*-ból; pl. $\chi\rho\alpha\nu\gamma\acute{\eta}$ (v. ö. gót *hrukjar*); $\acute{\alpha}\upsilon\omega$ (v. ö. uro us gy.-ből).

ev lett *a* vagy helyettesítője + orrhangból; pl. $\epsilon\upsilon\theta\acute{\upsilon}\varsigma$ (= $\acute{\epsilon}\nu\theta\upsilon\varsigma$, v. ö. agsz. *isund*; szkr. *sādhu*); $\chi\epsilon\upsilon\theta\omega$ (szkr. *gūhati*); $\xi\epsilon\nu\chi\tau\acute{\eta}\rho$ (= ó baktr. *jūkhatar*); $\sigma\tau\rho\epsilon\upsilon\gamma\epsilon\sigma\theta a\iota$ (= $\sigma\tau\rho\acute{\alpha}\gamma\gamma\epsilon\sigma\theta a\iota$, szkr. *strug* fojtogatni, *strang*-ból.)

ev lett *υ*-ból a következő orrhang befolyása alatt; pl. $\xi\epsilon\upsilon\gamma\text{-}\nu\upsilon\mu$ (= *jungo* szkr. *junaḡmi*); $\pi\nu\epsilon\upsilon\text{-}\mu a$ ($\pi\nu$ gy.-ből).

ev lett *υ*-ból a töben eredetileg létező orrhang kiesésével; pl. $\pi\epsilon\upsilon\theta\text{-}\omicron\mu a\iota$ (v. ö. $\pi\nu\nu\theta\acute{\alpha}\nu\omicron\mu a\iota$); $\varphi\epsilon\upsilon\gamma\omega$ (v. ö. $\varphi\nu\gamma\gamma\acute{\alpha}\nu\omega$); $\acute{\epsilon}\rho\epsilon\upsilon\gamma\omicron\mu a\iota$ (v. ö. $\acute{\epsilon}\rho\nu\gamma\gamma\acute{\alpha}\nu\omega$); $\tau\epsilon\upsilon\chi\omicron\mu a\iota$ (v. ö. $\tau\nu\gamma\chi\acute{\alpha}\nu\omega$).

ou lett *a* + orrhangból; pl. $\xi\omicron\nu\theta\acute{\upsilon}\varsigma$ $\xi\alpha\nu\theta\acute{\upsilon}\varsigma$ mellett (v. ö. szkr. *çkand*, *kand* világítani); $\chi\omicron\upsilon\varphi\omicron\varsigma$ $\chi\epsilon\mu\pi\acute{\omicron}\varsigma$ mellett.

ou lett *υ*-ból; pl. $\delta\upsilon\theta a\rho$ (= szkr. *ūdhan*, *ūdhar*); $\sigma\pi\omicron\nu\delta\acute{\eta}$ (v. ö. $\sigma\pi\epsilon\upsilon\delta\omega$, *spund* gy.-ből); a homéri, $\acute{\epsilon}\iota\lambda\acute{\eta}\lambda\omicron\nu\theta a$ (v. ö. $\acute{\eta}\lambda\nu\theta\omicron\nu$). Ide tartozik még $\lambda\omicron\upsilon\omega$ (v. ö. $\lambda\acute{\omicron}\mu\gamma$, $\lambda\acute{\upsilon}\theta\epsilon\omicron\nu$ és *luere*).

b) A latinban.

96. §. 1. Az *i*-nek fokozása.

A latinban az *i*-nek fokozása az *a*-nak és az evvel egyenértékű *e* és *o*-nak közvetítésével lesz = *ai*, *ei*, *oi*. De a latin nyelv classikus korszakában *ai* átment *ae*-be, *ei* *i* vagy *e*-be; *oi* pedig *i*-sőt *ū*-ba, amint ez a régi latinság alakjainak a később koraakkal való összehasonlításából kitünik.

Az *ai* vagy *ae*-féle fokozást mutatják: *aedes* (*aides*); *aestas* **aed*-tas helyett *idh* gy.-ből, összehasonlítva *aĩθ*-ω és *aĩθ*-οῦσσι (*vestibulum*) alakokkal; *ae*-vom (*ai*-vom) = szkr. *ai*-vas, gör. *aĩ*-fών,

¹⁾ Tudniillik az *l*-ben rejlő hangzó árnyalat ha *l* után mássalhangzó következik, igen könnyen válik *u* hangzóvá. E szerint magyarázandó az ó francia *hault*, *vault* a latin *altus*, *valet*-ből.

i (menni) gy.-ből; *maes-tus* v. ö. *mis-er*, melyhez a görög $\mu\sigma-\acute{\epsilon}\omega$ is vonandó; *aem-ulus* összehasonlítva *im-itari*, *im-ago*-val; *laevos* = $\lambda\alpha\iota\acute{\phi}\acute{o}\varsigma$; *scaevos* = $\sigma\chi\alpha\iota\acute{\phi}\acute{o}\varsigma$.

Ei és *oi* helyett találunk *ī*-t a következőkben: *div-os* **deiv-os* = szkr. *dair-as* (*div* splendere); *dic-o* (*deic-o*), alapalak: *daik-āmi* (*dic* gy.-ből = $\delta\acute{\epsilon}\iota\chi-\nu\mu\iota$); *fid-o* (*feid-ō*) *fid* gy.-ből; *vīv-os* (*veir-os*) összehasonlítva a szkr. *gī-vas* (*gi* gy.-ből kettőztetve: *gig*, *vig*, *giv*¹⁾ *vīv*, *v*-vel *g* helyett, *gr* által közvetítve); *vic-us* (*veic-us*) = szkr. *vaiç-as*, gör. *Foix-os*; *vīn-um* (*vein-um*) gót: *vein*, gör. *Foivos*. Ide tartozik valószínűleg *id-us* is **eid-us* helyett; (határozott nap a hónapban, eredetileg: azon napok, melyekben holdfény uralkodik, tehát: a fényes napok) *id* gy., szkr. *idh* (ardere).

ē helyettesíti az *ī*-t *rēndemia* szóban **vin-demia* helyett; a többes szám -*ēs* azelőtt -*is* végzeteiben -*eis* helyett; pl. *omnēs*, *omniēs*, *omneis*. Ezen *ē* röviddé is válik más önhangzó előtt; pl. *Dēus* **dēvos*, **dēivos* helyett, összehasonlítva *divos*-val.

Oi helyett találunk *oe*-t *foe-dus*-ban összehasonlítva *fīdes*-vel.

Oe átmeny *ū*-ba *ūnus*, *commūne*, *mūnire*, *lūdus*, *ūtīer* szókbán, melyeknek a régibb alakok: *oinos*, *comoinem*, *moenire*, *loidos*, *loedos*, *oitier*, *oetier* felelnek meg. Így lett *Punicus Poenus*- és *punire poena*-ból.²⁾

2. Az *u* fokozása.

97. §. A *u*-nak fokozása a latinban sohasem *eu*, hanem *au*, különösen pedig *ou*, mely a classicus korszakban *ū*-ba ment át. Innen van, hogy *Lūcina*, *lūmen*, *plūs*, *jūs*, *jūdex*, *jūrare* alakoknak a régi *loucina*, *loumen*, *plous*, *jous*, *joudex*, *jourare* felelnek meg. *Addoucīt*, mely a Scipiók sírboltján olvasható, bizonyítja, hogy az *ū* *dūco*-ban fokozás a *dūcem*-beli *u*-ból.

Au mint fokozás fordul elő *aurum*, *aurora* szókbán, mely mind a kettő *urere* igére (v. ö. szkr. *uš* ardere, splendere *ušas*, *aurora*) utal.

au lett *an*-ból *Plautus* szóban (v. ö. *planta*).

Az *av* (*au* helyett) szintén fokozás *lavere* szóban, mely t. i. *luere*-nek fokozódott alakja.

¹⁾ L. Schleicher, Compendium 90. l.

²⁾ Schleicher, Compendium 91 l. és utána Beaudry, Gram. comp. 56. l. ezen *oe* és *ū*-féle alakokban a második fokozásnak (*Vriddhi*-nek) jeleit vélük látni.

Az önhangzók találkozása.

98. §. Az önhangzóknak találkozása oka háromféle tünyménynek:

1. A *hiatus* (hangür), midőn két önhangzó, mely egy szóban, vagy két szó között találkozik, megmaradván, két külön szótagot képez.

2. Az *összevonás*, midőn az önhangzók találkozáván, vagy ikerhangzó, vagy egyszerű hosszú önhangzóba egyesülnek és egy szótagot képeznek.

3. Az *elisio* (hangkivetés), midőn az önhangzók egyike másik önhangzó előtt kiesik.

99. §. I. A görögben. 1. A *hiatus* az egyik szóból a másira korlátlan vala a régi görög prosodiában. Találkozunk vele Homérnál számos példában, melyekben a digamma a hiatus enyhítésére nem engedhető meg; pl. *Ilias* K. 565. ἄλλοι ἴσαν 575. καὶ ἀνέφυθεν 577. καὶ ἀλειφαμένω A. 15. ζώνυσσθαι ἄνωγε; 22. ἀναπλεύσεσθαι ἔμελλον; 143. οὐδεὶ ἐρείσθη.¹⁾ stb. Prózában, hol a hiatus szabályos, pl. a viszonyító ἐπὶ és az önhangzóval kezdődő szó között, melyhez tartozik, a hiatus igen gyakran irva találtatik, a nélkül, hogy kiejtése módját ismernők.

A hiatus annál elterjedtebb a szók belsejében, minél inkább találkoznak az önhangzók majd az önhangzórendszer (vocalisatio), majd a félhangzóknak, különösen a σ-nek gyakori kiesése következtében. — Az ióni tájnyelv leginkább kitűnik a hiatus-ra való hajlama és az önhangzók összetolulása által; mert nem él az összevonással, melynek segítségével a többi tájnyelvek a hiatus-t elkerülnék.

2. Az *összevonás*. Az önhangzók összevonása a szók belsejében kétféle irányban nyilatkozik, a mint két vagy több önhangzó egygyé olvad, vagy a kétszótagos hiatus egy szótagu ikerhangzóvá változik, mint τείχει-ben τείχει (s továbbá τείχισι) helyett, vagy αἰδοῖ αἰδοῖ helyett. Az összevonásnak fő szabályai: a) A hosszú önhangzók γ, ω elnyelik az egyszerű önhangzókat; b) Az α elnyeli az utána következő önhangzókat o és ω kivételével; c) Az ε vegyül az utána következőkkel, o és ω kivételével, képezvén ετ-t, vagy γτ-t; d) ι és υ elnyelik az utánok következőket

¹⁾ Beaudry 63—66.

és ikerhangzóba vonatnak össze a megelőzővel. Megelőző *a, η, ω* után az *ι* azok alá iratik; *e)* *o* vegyül *ou*-ba a szomszéd önhangzóval, az *ι* kivételével, melylyel *oi-* vagy *ω, φ*-ba vegyül. ¹⁾

Az összevonás az egy szónak végönhangzója és a másíknak kezdő önhangzója közt, mely ritka Homérnál és a régi görög nyelvben, gyakori az attikai nyelvjárásban és ismeretes a *crasis* (vegyülés) neve alatt; pl. *ῥαῖω = καὶ ἐῖω*; *τᾶλλα = τὰ ἄλλα* stb. ²⁾

3. Az elisio-ra nézve azon szabály áll, hogy a végönhangzó, ha rövid, kiesik; ha pedig hosszú, csak megrövidül, azaz: hogy a hosszú önhangzó vagy ikerhangzó két önhangzóba oldódik fel, melyeknek utolsója az elisio következtében kiesik. Azon eset, hol az elisio nem fordul elő, a digammának létezése által nyer magyarázatot. A következő vers, mely az Iliasból (VIII. 517.) vétetett, példát nyújt mind a három eljárásra nézve: *Ἄστυ Διὶ φίλοι ἄγγελλόντων*; az elisio beállott *δὲ* és *ἀνὰ* közt; nincsen helye *ἀνὰ* és *ἄστυ* közt, minthogy az utolsó szóban a gyöngye hehezett a digammát helyettesíti, tehát: *Ἔαστυ* (szkr. *vastu* város); végre *φίλοι* és *ἄγγελλόντων* között az elisio röviddé teszi az *oi* ikerhangzót.

A görögben, de csakis a régieknél találkozunk az elisio-nak azon esetével, hogy, midőn a végönhangzó hosszú, a kezdő önhangzó pedig rövid, az utolsó kiesik; pl. *ποῦστιν* e h. *ποῦ ἐστίν*, *ἐμοῦ πάκουσον* e h. *ἐμοῦ ἐπάκουσον*.

Az elisionak a görögben ép úgy, mint a szanszkritban, a szók összetételében is vagyon helye; *ἐπ-οδος, δι-οδος* stb.

100. §. II. A latinban. 1. Hiatus. A latin költészet nem türe a hiatus-t az egymást követő szók között, s valószínűleg ugyan így volt ez a prózában is. De az írás nem jelzé a hiatus elnyomását. A szók belsejében sem képez két tagot oly önhangzó csoport, mely *a*-val kezdődik. A többi csoportok fentarták magokat kéttagu állapotban, különösen, ha az első hangzó *u, -i*, vagy *i*-ből lett *e*; pl. *lues, patrius, eunt*. Az összetett szók szintén megtartják a hiatus-t, melyet másutt hiába keresnénk; pl. *ee, oo* : *deesse, cooptare*. ³⁾ Az *u* és *i*-nél is találunk példát a ket-

¹⁾ L. Müller, Lattmann. Griech. Formenlehre 121. §.

²⁾ L. Müller, Lattmann. Griech. Form. 9. §. III. 2.

³⁾ Ezen hiatus enyhítettett később a latin nyelvben és némelykor egészen eltávolítottatott; pl. *Cōperimentum*. Gell. 5, 7, 2. *membra parvis cōperta* Lucr. *fenoribus cōpertus est* Cato. fr. L. bővebben Lachm. Lucr. 2. 1061, ugyanott *copto*-ról is. *Derunt = deerunt* a fölíratokon (l. Orelli inser. 4859.

töztetésre; pl. *quercuum, tuus, filii*.¹⁾ A hiatust a latinban, valamint a görögben gyakran a közbeeső mássalhangzónak kiesése is okozza; pl. *fluere* **fluvere* helyett²⁾ *boare* **bovere* helyett.

2. Az összevonás. Ennek gyakran helye van a szók belsejében, a mennyiben a szomszéd önhangzók majd egytagu ikerhangzóba, majd egyszerű önhangzóba mennek át. Így lesz: $a + e = \bar{a}$; pl. *amārun̄t* = *amaverunt*; $a + i = ae$, *rosai* = *rosae*; vagy \bar{e} : *amēm* = *amaim*; $a + o = \bar{o}$: *amō* = *amao*; $e + i = \bar{e}$: *docēs* = *doceis*, *omnēs* = *omneis*; $e + o = \bar{o}$: *nōlo* = *nevolō*; $i + e = \bar{i}$: *sīm* = *siem*; *filī* = *filie*; $o + i = \bar{o}$: *bónō* (dat. sing.) = *bonoi*; $o + i = \bar{i}$: *bonī* (gen. sing. és nom. plur.) = *bonoi*; $u + i = \bar{u}$; *senatūs* = *senatuis* (a régi gen. *senatuos*) más esetben *ui* egy szótagba vonatik össze; ilyenek: *huic*, *cui*, melyek a prosodiában gyakran egy taguaknak vétetnek.³⁾

3. Az elisio. A kezdő önhangzó előtt kiesik a megelőző szónak végönhangzója, mint a mely hangsúlytalan. A latin nyelv különbözik e tekintetben a görögtől: 1. hogy a végönhangzók, legyenek bár hosszúk vagy rövidek, egyaránt kiesnek; 2. mert az elisio az *m*-vel ellátott önhangzót is érinti.⁴⁾

A latinban nincsen ugyan helye a tulajdonképi elisionak az összetétel tagjai közt; pl. *prōinde, praeesse, comitium, cooptare*; de gyakran alkalmaztatik az összevonás; így *deesse, deinde, proinde* alakokban az *ee, ei, oi* gyakran csak egy szótagnak vétetik. A *contractio* még az írásban is nyer kifejezést: *praetor, cuncti, debere, praebere* ezek h. *praetior, coniuncti, dehibere, praehibere*.⁵⁾

A francziáknál az előbbi századokban meg vala engedve a hiatus a költészetben. (L'hiatus n'était nullement défendu dans les premiers siècles de la poésie française).⁶⁾ Megszorított Morot és Roxesard óta, végre eltiltatott Malherbe óta, míg a prózában föltétlesen meg vala engedve.⁷⁾

¹⁾ Ezen alakok azonban későbbi koruak, l. Kuhn. Zeitsch XVIII. 288.

²⁾ Ez azonban eredetileg *fluvere* volt, miből *fluere, fluere, fluere* keletkezett.

³⁾ Beaudry 67 — stb.

⁴⁾ Az utolsó elisionak nincsen mindig helye Enniusnál; pl. *Insigne ita fere tum mīlā mīlītū octo*, de Plautusnál is olvashatni több ily példát, l. Corssen, Ausspr. II. 197.

⁵⁾ Beaudry, Gramm. Comp. 70. l.

⁶⁾ G. Weigand, Traité de versification française p. 218.

⁷⁾ »En poésie ce concours de voyelles — est absolument défendu dans le genre sévère, à moins que la première voyelle ne soit *e* muet qui s'élide par la prononciation devant la voyelle suivante.« u. o.

EGY ISMERETLEN MAGYAR ORIENTALISTA.¹⁾

A mult év vég heteiben két keleti mű szerzőjének magyar hangzású neve vonta magára figyelmemet egy külföldi antiquar könyvjegyzékben:

I.

Grammatica, Linguae Mauro-Arabicae. Juxta Vernaculi Idiomatis Usus.

Accessit Vocabularium Latino-Mauro-Arabicum. Opera et Studio FRANCISCI DE DOMBAY, Caes. Reg. Linguarum Orientalium Interpretis.

Vindobonae Apud Camesina 1800.¹⁾

II.

Grammatica Linguae Persicae. Accedunt Dialogi, Historiae, Sententiae et Narrationes Persicae. Opera et Studio FRANCISCI DE DOMBAY.

Vindobonae Apud Albertum Camesina 1804.

Miután szerény könyvtáram számos, úgy régi, mint új, arab és perza nyelvtannal van ellátva, eleve távol álltam e két mű megrendelésétől, de a DOMBAY név egyre kísértett. Azon reményben rendeltem meg tehát, hogy azok szerzőjében egy ismeretlen²⁾ magyar orientalistával fogok megismerkedni.

Nem csalatkoztam.

DOMBAY Ferencz élete és működéséről igen keveset tudunk, s ebben is csak jelzett két művére vagyunk utalva. *Arab nyelvtanát* Zágrábban írta (1799 június 20) ugyan, de Bécsben jelent meg CAMESINA Albertnél (1800). — Ez idétt a keleti nyelvek³⁾

¹⁾ Dombay nem egészen ismeretlen: Hafiz perzsa költőnek némely ódáit is latinra fordította. Szerkesztő.

²⁾ A mennyiben nemzeti irodalomtörténeti kézikönyveinkben nem találkozunk, sem neve, sem műveivel.

³⁾ Azaz az arab, perza és török nyelvek tolmácsa.

tolmácsa volt (Caes. reg. linguarum orientalium interpres), valószínűleg Zágrábban.

Perza nyelvtana [szintén Bécsben jelent meg, 1804-ben, s a nagynevű FESTETICS György grófnak van ajánlva. — Azon körülmény, hogy e művében már nem találkozunk tolmácsi minőségének fölemlítésével, azon sejtelemnek ad kifejezést, hogy orientalistánk azonos a *nyitrai megyei Dombayak* családjából származó Ferenczcel, János fiával, ki bécsi cancellariai jegyző volt.¹⁾

Kiképeztetését a halhatatlan MÁRIA THERÉZIA által alapított bécsi *Keleti Akademiában* nyerte.²⁾

Dombay művei minden tekintetben igazolták azon reményt, melyet azokhoz eleve kötöttem, sőt felül is multák azt. — *Arab és perza nyelvtana* oly csinosan vannak kiállítva, hogy e tekintetben még mai napság sincsenek sokkal túlkelve.

Arab nyelvtana ERPENIUS, GUADAGNOLI és WASMUTH művei nyomán készült, s az ú. n. *vulgür* vagyis *új-arabnyelv* nyugati szolamát tárgyalja. Művében a kutfők önállólag vannak feldolgozva, s az általa követett rendszer is sajátját képezi. — E mű különben a gyakorlati élet szükségéinek tekintetbe vételével készült, de folytonos tekintettel az *ó-arab* vagyis inkább a *Korán* nyelvére. Műve főérdemét a *hangtani és összehasonlító rendszer* alkalmazásában találom. Oly tényezők, a melyek még napjainkban sem bírtak maguknak általános érvényt szerezni! — Az arab szókés szövegek az eredetihez mellékelt igen pontos átírásban vannak vissza adva, a mi e mű gyakorlati használhatóságát és becsét emeli. — Az általa használt átírási bötük oly egyszerűek és oly tökéletesek, hogy azok nagy része még mai napság is dívik. — A 136 quartlapból álló mű *tartalma* a következő:

I. Bötütan (1—6 l.);

II. Hangtan (7—17 l.);

¹⁾ v. ö. Nagy Iván Magyarország Családai III. 347. és k. II.

Nagy ur jelzett művében négy egymástól különböző *Dombay* családról tesz említést. Az első család »*dombay*«, a második »*vivánchi*« előnévvel bír. — *Dombay Ferencz* nem lehetett ezek tagja, részint, mert a »*dombay*« előnévű család már a 16-ik században kihalt, részint pedig azért, mert föl nem tehető, hogy előnevét nem használja vala, ha ilyenl bírt volna.

Ferencznek öccse is nyelvtudománynyal foglalkozott, s állítólag egy *szótárt* is írt.

²⁾ v. ö. Kállay Ferencz : A keleti nyelvek magyar történeti fontossága 439. (— *Tudománytár* VI. Buda 1839.)

III. Alaktan (17—43 l.);

IV. Rövid irodalom-történet (43—53 l.);

V. Jelentményi csoportozatokba foglalt latin-arab szótár, mely mintegy 1500 szóból áll (53—136 l.)

Perza nyelvtanában a gyakorlati használhatóságra való tekintet több figyelemben részesült, a mennyiben azon hangtani és összehasonlító rendszer, mely arab nyelvtanának fő becsét képezi, ebben lehetőleg mellőztetik. — A műhöz mellékelt eredeti szövegek és az azokhoz csatolt hű fordítás egyrészt, másrészt pedig a mű szabatosága és a perza hangok pontos visszaadása által Dombay egy oly művet alkotott, melynél jobbat és gyakorlatiabbat a legújabb időkig még a külföld sem birt. A mű kútfői közt a legjelesb orientalisták nevével találkozunk: Meninszky, Grav, Podesta, Casteli, Angeli, De Dieu, Vieyra, Jones, Gladwin és mások nevével. — Szorgalmas orientalistánk azonban eredeti keleti írókat is vett föl tanulmánykörébe, s ezek közt Ferheng, Schuuri, Wehebi és Sadi nevével találkozunk. — A 114 quartlapból álló mű *tartalma* a következő:

I. Bötütan (1—5 l.);

II. Alaktan (5—53 l.);

III. Mondattan (53—60 l.);

IV. Szövegek (61—114 l.) és pedig:

a) beszélgetések (61—76 l.);

b) hikájetek (77—83 l.);

c) közmondások (84—101 l.);

d) elbeszélések (102—110 l.);

e) mesék (111—114 l.)

Szerzőnk az arab, perza és török nyelveken kívül, beszélte és értette az angol, francia, német és latin nyelveket, vagyis anyanyelvével együtt 8 nyelvet. Oly képzettség, mely korában bizonyára a ritkaságok közé tartozott.

Szerzőnk körülbelül az első magyar orientalista, s ha hazánkban voltak is e tudománynak kitűnő művelői, oly gyakorlati eredményeket mint ő, alig szereztek.

Dombay e két műben oly emléket hagyott hátra, mely egyaránt tanúskodik úgy *szorgalma*, mint *képzettsége* és *tehetségéről*; emléket, mely számára a *magyarság Pantheonában* kiváló helyet biztosít.

Edelspacher Antal.

EGY MAGYAR MINT GÖRÖG VERSIRÓ.

Bartal Antal-nak »*A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban*« című akadémiai székfoglalójában több ízben találkozunk ugyan *Ungvárnémeti* ¹⁾ *Tóth László* nevével is, de »*Görög versei*«-t, melyek megjelenésükkor a külföldi tudós körökben feltűnést okoztak, sehol sem látjuk megemlítve, nyilván azért, mert még magának *Bartal*-nak sem volt rólok tudomása.

Tóth-nak görög versei a következő című könyvben jelentek meg: »*Ungvárnémeti Tóth László görög versei. Magyar tolmácsolattal. Pesten, Trattner János Tamás betűivel. 1818.* — A könyv *Almási Rudics József*-nek »nem csak született nemesnek, hanem érdemiért is valóban nemes férfiúnak« van ajánlva. ²⁾ Az ajánló szavakból a többi közt arról értesülünk, hogy a magyar versek, melyek a görög versekkel szemközt vannak, »nem annyira ezeknek tolmácsolataik, mint inkább ugyanannyi hasonló eredeti virágok«; s csakugyan, ha a magyar szöveget a göröggel összehasonlítjuk,

¹⁾ Ezen előnév *Bartal*-nak idéztem székfoglalójában igen változatosan van írva. A névsorozat-ban (a 182. lapon) »*Tóth (Ungvári Némethi) László*« áll; az 58. lapon »*Unghvári Ném. Tóth László*«, a 73. lapon *Unghvár Ném. Tóth László*«, a 78. lapon »*Unghvári Tóth László*« s végre a 81. lapon »*Ungvárnémeti Tóth László*« olvasható. A költőnek *predicatura* »*Ungvárnémeti*« vagy »*Ungvár-Németi*«. (»*Görög versei*«-nek 49. lapján két évvel ezelőtt megjelent magyar versgyűjteményét a költő maga így idézi: »*Ungvár-Németi Tóth László versei. Pesten, 1816.*«)

²⁾ Nem állhatom meg, hogy e helyütt magasztalva ne említsem két férfiúnak nevét, kik szegénysorsu *Tóth*unknak nemeskeblű jótevői voltak; e férfiak (a mint *Tóth* maga »*Görög versei*« 134. lapján hálásan említi) *Mayerfi Ferencz*, a kinek 1816. megjelent »*magyar versei*«-t ajánlotta, és (az akkor még ifju) *Rudics*, a kinek 1818. kiadott »*görög versei*« vannak ajánlva.

minden lépten nyomon meg kell győződünk arról, hogy a költő a magyar versekben nem akarta fordítását adni a görög eredetinek, hanem inkább csak szabad utánzatát.

A szép gondolatokban és talpraesett nézetekben gazdag »Előszó«-ból arról értesülünk, hogy a személyes rokon- és ellen-szenvből kiinduló kritika akkor is túrta nálunk vakandútjait, hogy azonban fiatal költőnk e miatt nem csüggedett, keblében hordozván istenét. — Érdekes továbbá az »Előszó«-ból megtudnunk azt is, hogy költőnk előtt már voltak hazánkban olyanok, kik görögül irtak. »A magyarok közt (mondja ez *Előszó*) hajdan *Filiczky*, újabban *Németi* több vagy kevesebb eredeti s nem eredeti görög verseket költöttek.« ¹⁾

Végre, hogy kitűnjék, mikép gondolkodtak a mi jeleseink a görög nyelv- és irodalomról e század elején, hadd álljanak itt az

¹⁾ Az 1622. évben meghalt *Filefalvi Filiczky János*-nak görög s latin verseiről sem *Télly*-nek »*Philol. Encyclopaediá*«-ja, sem *Bartal*-nak »*A class. philol. és az összehasonl. írja nyelvtud. miveltése hazánkban*« című akadémiái székfoglalója nem emlékezik meg; már pedig annak a Szepes-ségben, Farkasfalván, született *Filiczky*-nek, mint latin és görög költőnek nagy híre volt ám s »*poeta caesareus laureatus*« néven ismerték őt. Latin s görög költeményei a következők: 1. »*Primitiae poeticae*«. E költői zsongék (melyek *Marburg*-ban jelentek meg, hol *Filiczky* az egyetemet látogatta) különbféle tárgyúak, jobbára lakodalmi s halotti versek, görög s latin epigrammák; 2. »*Poemata varia*«. E vegyes költemények 1614. *Basel*-ben jelentek meg, hol *Filiczky* szintén egy ideig egyetemi hallgató volt. (E költeményeket újból *Pareus Filöp* adta ki a *Frankfurt*-ban 1619. megjelent »*Deliciae poetarum hungarorum*« című gyűjteményben, ily külön címmel: »*Joannis Filiczky de Filefalva Pannonii poemata varia*«); 3. *Carmen funebre*. (*Károlyi Zsuzsanna* emlékére. Gyulafehérvárott 1624.); 4. »*Xenia natalitia*«. Megjelentek 1604. *Schuman*-nál Prágában, a hova *Filiczky* 1602. a felsőbb tudományok hallgatása végett ment. — Sajnálom, hogy a *Tóth* említette *Németi*-nek kilétéről s görög verseiről semmi tudomásom sincs. Kárpótlásul azonban két más magyart említhetek, kik görög verseket irtak. Az egyik *Szilágyi Sámuel* (szül. 1719., megh. 1785.) tiszántúli superintendens és korában nagy híri férfiú. »*Görög, latin, német, francia és magyar nyelven írt versei s egyéb magyar dolgozatai szét-szórva jelentek meg*«. (Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Második, az elsőt kiegészítő kötet. Gyűjté *Danielik József*. Kiadja a Sz. István-társulat. Pest, 1858. I. a 321. lapon.) A másik *Vályi Nagy Ferencz*, *Homer* fordítója, ki *Apostolovics János* emlékére *Sárospatakon* 1811. egy görög költeményt adott ki.

»Előszó«-ból Tóth-nak következő szavai: »A görögségnek ¹⁾ arany százada az emberiségnek virágzó korát jelenti. — Azon merész, mégis csinos, mégis őszinte élelenség, melyet *Hellas*-nak művészei (mint a képíró a fényt s árnyékot) édes vegyítéssel ömlesztének el minden munkáikon, ezer szép lelket bájol le kellemével, s ugyanannyi mestert gerjeszt fel példányával, míg egy éktelen *Mummius*-tól letiportatik. Egy *tördeléke* ²⁾ a képfaragásnak, a *Herakles* dereka ³⁾ elégséges, hogy *Buonarotti*-t feldühítse ⁴⁾ s munkáiba lelket fuvaljon. De sehol sem indítanak hatalmasban a görögöknek szent árnyékaik, mint midőn isteneiket a költőiségnek nyelvéen, azon varázsló nyelven beszéltetik, melyben valamint *Kypris* bájjövében ezer édesgető kellemek enyelgenek. Úgy áll a nemes *Hellas* minden tartomány s minden század nemzetei közt, szépen még szennyeiben s nagy gyöngeségeiben is, mint *Alkibiád* tündöklék az egykoruak felett. Forgatni, olvasni s tanulni a görög írók könyveiket, mint *Horác* a rómaiaknak tanácslotta, éjjel és nappal, olyan nyereség, mely a műveltségnek története szerint az újabb időkben is minden nemzetet (olaszt, angolt, franczot és németet) íráslépésekkel vitt elő«. — Ily lelkesülten szól *Tóth Lászlónk* a görög nyelv-, görög irodalom- és görög művészetről.

Ezek után azonnal áttérhetek a könyv foglalatiának tüzetes megismertetésére. — A költemények sorrendben így következnek: 11 óda, azután 51 epigramma, továbbá 3 idyll s végre három *epistola*. ⁵⁾

¹⁾ A görögség — *das Griechenthum*. Tóth e szót »magyarság, némettség, tótság, oláhság« mintájára képezte.

²⁾ A kényes izlésű érzi, hogy ezen szép szót (»tördeléke«) a mainap kizárólag használatban levő »töredék« nem pótolhatja egészen.

³⁾ Az író itt egy remek szobormaradványra, t. i. *Herakles* szobrának egyik fönmaradt töredékére czéloz, melyből *Buonarotti* magának az egész szobrot képzeletben megalkotni képes volt.

⁴⁾ Azaz *ἔνδοξος*-szá tegye, föllekessze. Tóth itt nyilván a görög *ἐνδοξασία*-t akarta magyarul megközelítőleg kifejezni.

⁵⁾ Ez a három *epistola* kikerülte Toldy figyelmét. A *Ruth Mór*nál 1871. megjelent »Magyar költők élete« második kötetében a 89. lapon ugyanis ez áll: »*Ungv. T. L. Görög Versei* magyar tolmácsolattal. Pest, 1818., mikben ódák, epigrammák s idyllek foglaltatnak, tudós glossáktól kísérve.«

A görög ódák között az első négy a *pindari*¹⁾ ódák szerkezetét tünteti föl; ellenben az ezeknek megfelelő »magyar pindari ódák, az egy *Herminén* kívül, magának a költőnek szabad versalkati.«²⁾

Az első ódának címe »*Τὰ Ἐλευσσινα.*«³⁾ — *Kazinczy Ferencz*-nek következő eppigrammája szolgáltatta a költőnek ezen ódához az alapeszmét:

»*Jót s jól! Ebbenn*⁴⁾ áll a nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánts és vess s hagyjad másnak az áldozatot.«

Tóth előtt különben nem volt ismeretlen az 500 körül Kr. el. élt *Phokylides*-nek (*Theognis* kortársának) következő verse sem, mely ugyanis a *Kazinczy*-ével rokonértelmű:

»*Εἰ δέ τις οὐ δεδάχκε τέχνην, σκάπτειτο δικέλλη.*« —⁵⁾

Az óda így kezdődik:

*Ἐλὰς ἔστω τῶν ἀνθρώπων
Εἰ κακὸς ὢν τις ἔτυχ',
Οὐδὲ τοῖς φανλοῖσιν ἄξει ἡ λύρα
Μοισᾶν δόσις
Χρυσὰ μύκων, πλέξω γὰρ αἶνον (= μῦθον)
Τεθμοφόροις Θεῶς ἐδφημέετω δ' ὁ παρών.* stb.

A második óda *Μελοπομένα* címet visel. Kezdő sorai a következők:

*Χαλεπὸν μὲν ἔστιν ἅπασιν
Ἀρεσαι, ὀλέγοις
Δ' ἔρμιεν ὥς φίλιστον
Ἀγαθοῖς καλὸς ἐσθλοῖο πέπρωται:
Παρ' ἀθανάτων θεῶν μισθός.*

¹⁾ *Tóth* a »*Tudományos Gyűjtemény*«-nek másodévi (1818.) folyamának VI. kötetében értekezett is a *pindari* ódákról ezen czim alatt: »A költőnek remek példáiról, különösen *Pindárról* s *Pindár*-nak versmértékeiről.«

²⁾ *Ungvárnémeti Tóth László* »*Görög versei*« 1. a 49. lapon.

³⁾ Nyomdahibából e helyett: »*Τὰ Ἐλευσίνια.*«

⁴⁾ *Kazinczy* (— mire boldogult édes apám figyelmeztetett —) itt némely régiebb író (p. *Tsetsi János*) példájára »ebben«-t irt »ebben« helyett a mérték kedvéért. Hogy a »*Tövisek és Virágok*«-ban »ebben« áll »ebben« helyett, az nyilván sajtóhiba. (L. *Tövisek és Virágok*. Széphalom. 1811. a 2. lapon.)

⁵⁾ Ezt magyarul szabadon talán így lehetne mondani:

Nehéz tetszeni mindennek;
Kevés jóknak pedig megnyerni
Kedvöket, oly jutalom,
Melyből a halhatatlan kezek
Csupán a deréket részeltetik.

Ezen ódának ἐπωδός-ában magyar hazáját's nemzetét ekképen
dicsőíti a költő:

..... Μάκαιρα πατρίς,
'Ηδ' ὀλβιοὶ ἄνδρες Οὔννοι,
Φαίδριμον αἰεὶ ὕμν
Καὶ ἀφθιτον μινεὶ κλέος,
'Ως ἀελίῳ (= ἡλίῳ) φάος (= φῶς).
Boldog hazám, jó lélekvédte magyarság,
Tündöklék a te dicsőséged örökké,
Mint a magasán delelő nap
Fénye az ég üregén.

A harmadik óda, mely Ἑρμυνα nevet visel¹⁾, abban különbözik a többiektől, hogy itt nem a görög szöveg az eredeti, hanem a magyar; »a görög (mondja Tóth) csak későbbben másoltatott«. Minthogy a magyar-ba (folytatja Tóth) olyan ideák is fölvétettek, melyeket a görög-be által nem lehetett forgatni, mivelhogy a görögöknek hasonló képeik nem voltak: vagy el kellett azokat egészen hagyni, vagy csak szín- s rajzolat-változtatással lehetett ábrázolni. Mert nem elég annak (jegyzí meg vajmi helyesen), a ki ma görögül akar írni, szóról szóra fordítani; hanem szükség, hogy az annak megfelelő értelem s képzet a régiségből vétetett legyen.²⁾

A negyedik óda, mint már czíme is mutatja (Ἡρώες τῶν Οὐγγάρων, »Magyar hősök«) egészen hazafias tárgyú. Az eleje így szól:

Λάμπει εἰς ἔτι κῶδος καλλίνικον
Τῶν ἀκαμαντομήχων³⁾ Οὔνων, πλανάταις (= πλανήταις)
δ' ἔστιν ἱρόν

»A ki nem ért a művészethez, hadd nyuljon ekéhez.«

¹⁾ Ezen óda egy évvel előbb külön jelent vala meg ily czímmel: Gyásztiszteltet Hermine cs. főhercegnének halálára. Pest, 1817. (Óda a pythiai tizedik hymnus mértékein.)

²⁾ Ungvárnémeti Tóth László »Görög versei«. L. az 50—51. lapon.

³⁾ Ἀκαμαντομάχης Pindaros-i szó. (Pyth. 4. 282. »Ζηρὸς νόοι πρῆξις ἀκαμαντομάχαι«) Ἀκαμαντομάχης = fáradhatatlan a harcban.

Ἑπτά Ἡρώων ἀρετῶν (= ἀρετῶν)
 Φέγγος ἴσον, πολλὰ λοιποῖς
 Ἐν μέσοις, ὡς ἄλιος, Ἀρπαδίου
 Προέχοντος.

Ragyog még bájló dicsősége
 A kiküzdhetetlen
 Régi magyarnak,
 S hét törzsökös hőseinknek fénye
 Hasonló a planétakéhoz :
 Árpád a világító nap közöttök.

Régi hőseinknek dicsőítését az újabbaknak magasztalása
 váltja föl, a költőnek azon kortársaié ugyanis, kik a harcmezőn az
I. Napoleon elleni háborúban hősileg védelmezték a hazát. Ezeket
 így énekli meg :

..... Φίλον ἐστί
 Μνῆμα (= μνήμα) πατρώων ἀέθλων (= ἄθλων)
 Τοῖς γόνοισιν, πρὸς δ' ἀρετὰν
 Ὅξυ τῶνδ' ὀριμῶν πέφυκε
 Κέντρον. Ἄλλ' εἴη φθόνος, ἄνδρα σοφὸν
 Κρατέοντα ἐδ' Ἡρώας σιωπῶντα χαμάζε καλύψαι.
 Πλέξομεν καὶ ἀλίκεσθιν στέφος μελίων στρατάρχοις
 Ὅπερ δυνατοὶ χερί καὶ
 Θυμῷ αἰχμητῶν ἐχθρῶν
 Ὑβριν ἀμύνειν, κάμον εἴνεκα πατρίδος.

Dicső az emléke
 Az ősök tetteinek, s ösztönül szolgálhat a magzatnak
 derékségére.

De disztelen a velünk
 Vitézkedőket is *fanyar* ¹⁾
 Sírba temetni hallgatással :
 Dalkoszorút kötözünk jutalmul
 Érdemes hőseinknek, valakik az
 Édes honn igaz ügyét erős
 Kezeikkel oltalmazták veszély között is bátor szívvél.

¹⁾ E kifejezés »*fanyar* sir« *Vergilius*-ra emlékeztet, ki *Aeneis*-ének
 6. könyvében a 429. versben így szól: funere mersit *acerbo*.«

Mielőtt a következő ódára áttérek, érdekesnek tartom megemlíteni, hogy ezen honfi-szerelem és hazafias lelkesedés szülte óda magának a költőnek *legkedvesebb* darabja volt. Ezt maga bevallja »*Görög versei*« 51. lapján a IV. ódához irt jegyzetben.

Az ötödik ódának külalakja az alkaei versszak és czíme ez :
A (=η) γλῶσσα τῶν Οὐγγάρων. (A magyar nyelv.) A mit *Horatius* a görögök-ről mond, hogy t. i. »*Graius dedit ore rotundo Musa loqui*«, azt a költő ezen ódájában a magyar nyelvre vonatkozólag is joggal elmondhatónak véli. Azon szép sorok, melyekben nemzeti nyelvünket jellemzi, a következők :

*Λεινὰ μὲν Οὐννων γλῶσσα νομίζεται,
 Βαρεῖα τ' εἶναι, οἷα βυδίσματα,
 Πειθὼ δὲ φθογγῆς, τὰς ῥεοίσας
 Στρογγύλον ἐκ στόματος γλυκεῖα.*

Erős igékkel érdekel a magyar,
 S lépése díszét tartja beszéde is :
 Hölgyünk kerek szájjal gyügyögghet,
 Mintha Kypriszt mosolyogni látnám.

Erre azonban rögtön a következő panaszokra fakad :

*Οὐδ' ἄλλα αὐτοῖς ἐστὶν ἀμαρτία
 Πλὴν ἀγνοῆσαι τοὺς προγόνων τρόπους,
 Γλώσσας τε φίλης δεινότατα (= δεινότῃτα)
 Καὶ τὸ κλέος σφετέραιο λαοῦ.*

*Εὗχονται ἀνδρῶν κυδαλίμων γένος
 Καλεῖσθαι, εἶσιν δ' ἄξιοι ἂν πάθον,
 Πάσχειν ὕβριν, τὰ μὲν μαθόντα
 Ἄνδρα τι μέμφόμενοι, τὰδ' οὐχ'.*

*Οὐ εἶχον δόλον εἰδότες. Ὡ γὰρ θὲ
 Δαῖμον κρατίστου Ἀττιλάδων ἔνους,
 Δεδρὸ' ἄμυν ἡμετροῦσε σεῖο
 Πατράσιν ὡς ἐπαρωχὲς ἦλθες.*

Nincs a magyarnak semmi egyéb baja,
 Hanem hogy ¹⁾ a szép ősi szabásokat,

¹⁾ Hanem, hogy — kivéve azt, hogy ; — ha csak nem azt, hogy..

A nyelv dicsőséges mivoltát
S nemzeti bélyegit elfeledte.

Dicsökszik olykor atyjainak nemes
Vérével, és oh! mennyire elfajult
Mégis! mi méltán hordja súlyát,
Hogy jeles embereit *kiadja*.¹⁾

S nem tudja kincsét, mely neki fényt szerez!
Oh szállj le ismét Attila nemzeti
Védlelke, kérünk, s légy nekünk is,
Mint őseinknek, örök vezérünk.

A hatodik óda »Κλέος τῶν Οὐγγάρων« czímmel a magyar dicsőségről zengedez. Mértéke a *glykoni* az *asklepiadesi* sorral váltakozva. A bevezetésben korholja a költő azon külföldieket, kik még mindig skytha vadságról vádolják a magyart. Voltak, igaz, a magyarnak vas-századai, de ezek szelidebb s a tudomány-nak kedvezőbb időknek engedtek helyet nálunk is. Bizonyoságul említi a pesti egyetemet, mint »a szép tudomány pannoni műhelyét«²⁾; azután így fejezi be ódáját:

Μουσεῖον δὲ βίβλων τῶν παρὰ Οὐγγάρων
Καλλίσταν (= καλλίστην) περὶ γράμματα
Σπονδὰν τοῦ γένεος εἰς ἔτι μαρτυρεῖ,
Τῷ δ' αὖ ἐρχομένῳ γένει
Πλεῖον τοῦ κρατεροῦ φωτός ὑπάρχειται.

Könyvtárunk pedig a nemzeti szorgalom
Hevét a tudomány körül
Mind eddig jelesen megbizonyíthatá,
Még több fényt is ígér pedig
A most éledező nép maradékinak!

¹⁾ A mit meg nem becsülünk, azzal nem szoktunk sokat törődni, azon könnyen tudunk. Tóth ezzel a »kiadni«-val valószínűen ezt kívánja mondani.

²⁾ »A magyar tudányszeretnek egyik jeles tanuja bizonyosan a királyi pesti egyetem. Révai, Winterl, Mitterpacher, Kitaibel, Tolnai, Kelemen, Fejér, Bene, Alber, Lenhossék, Schluster, Szűcs, Hadali, Schoenvisner, Schedius, Schwartzner, Stahl, Tomcsányi, Tumpacher, kik ugyanazon egy plátói kertben virágzottak s virágzanak, mind olyan tudós fők, kikkel a külföld is dicsekedhetnék!« — Így szól maga Tóth. László »Görög versei« 52. lapján.

Talán fölösleges is külön megemlítenem, hogy a költő a »μουσεῖον βιβλίων« alatt itt azon gazdag könyvesházat érti, mely a »legnagyobb magyarnak« dicső atyjáé, gr. Széchenyi Ferencz-é volt, ki azt a hazai tudományosság előmozdítása céljából a nemzetnek ajándékozta. (Jelenleg »muzeumi könyvtár« a neve.)

A hetedik óda »Οἱ Ἔρωτες« czímet visel és sapphói versszakokban van írva. Az alapgondolat az utolsó versszakban a következő szavakkal találjuk kifejezve:

..... Οὐτε
 Βέλτιον θνατοῖσι θεοὶ ἔρωτος
 Ὅπασαν δῶρον Κύπρις ἂν κρατίστα
 Ἔστιν ἄνασσα.

..... Nincsen jelesebb ajándék
 A szerelmeknél. Kypris a Királyné —

Asszony Olümpban!

A nyolczadik ódában, melynek czíme Ἥβη (= Ἥβη) s mely szintén sapphói versszakokban van írva, a költő örök ifjúságot kér Hebe-től. Az alapgondolat, mely az utolsó versszak végén van, ez:

..... Ἐκὼν θανοῖμι
 Ὃν ἐτ' ἐν ἀχρῇ
 Kész vagyok mindég örömezt kimúlni
 Zöld tavaszomban.

Ezen ódához Matthisson-nak következő párverse szolgáltatta az alapeszmét:

»Feige nur fürchten den Tod. Doch graut mir von Krankheit und Alter.

Götter! versetzt an den Styx mich in der Fülle der Kraft.«

A szintén sapphói versszakokban írt kilenczedik óda (Αἰ Νάρτεις) nem eredeti, hanem utánzata Matthisson »Charis« című költeményének, mely így kezdődik: »Glücklich ist der und hochgesinnt wie Götter« stb. — Az ódának első versszaka ez:

Ὀλβιος καὶ ἰσόθεος πέφυκεν
 Ὅστις ἀνδρῶν ταῖς Νάρτεσσι θύει
 Ἐθδοιο γὰρ ξείνου ἄπασα: ὦραι
 Ὃς ἔαο εἶσιν.

Boldog a férfi s rokon istenekkel,
A ki Charist tiszteli áldozattal,
Mert vigak, mint a tavaszéi, minden
Napjai annak.

A tizedik és tizenegyedik óda anakreoni; címök: »*Ἰάκρινος ἄχαρις*« és »*Αἱ κόραι*.« Ezen utóbbinak, mely kedves költeményke, tartalma ez: Két leány, *Rhode* és *Chloris*, ugyanazon férfiúnak szerelmével dicsekszik. Midőn végre *Chloris*-nak *Rhode* szájából azt kell hallania, hogy kedvese, ki neki házasságot ígért, *Rhode*-t is házassággal kínálta meg: akkor elszakad türelmének fonala és fogadja, hogy többé soha sem hisz szavának, mondván:

Ὅδ' ἄς τιν' ἐστὶν ἄνδρα
ἰοῦν κόραιν ἐράειν.

Mert két leányt ügyetlen
Egy férfiú szeretni.

»Anakreoni pajkosság, melyben semmi nagyot, semmi magast nem kereshetni. Szépnek sem kell pedig lennie; elég ha édes.« Így szól ezen ódáról maga a költő »*Görög versei*« 54. lapján.

Az ódák után — mint mondám — 51 epigramma következik. Ezek részint tövisek, részint virágok, vagyis részint korholók, részint dicsérők. A költő ezekben saját bevallása szerint (l. »*Görög versei*« 98. lapján) *Theognis* elvét követte, ki ugyanis így szól:

Οὐδένα τῶν ἐχθρῶν ποιήσωμι ἐδόλδον ἔοντα·
Οὐδέ μὲν αἰνήσω δεῖλδον ἔοντα φίλον.¹⁾

Epigrammáinak elseje saját könyvéhez (»*Πρὸς τὸ βιβλίον*«) van írva.

Hatvan év előtt még nagyon kevésre méltatták minálunk a *hellenismust*, s így nem csoda, hogy a költő, — előre látván, mily kevés visszhangra fog *görög* verseivel honfitársainál találni, — első epigrammájának utolsó distichonában így sohajt fel:

Ἐἶθε δὲ ἐξ ἀπίνης προτὶ Τεύτονας ἄνδράς ἰκάνοις·
'Ἀσπάζω κεινούς· εὐξενόν εἰσι γένος.

¹⁾ »Ellenségemet is, ha erényes férfi, dicsérem;

Korholom a hitványt, hogy ha barátom is az.»

(*Theognis*. Budapest. 1875. Kócai Lajos bizománya. L. a 19. lapon.)

»Oh! ha minél hamarabb a Németföldre mehetnél:

Vendégetszerető nép az! ölelve fogad.«

Félreértések kikerülése végett szükségesnek gondolta a költő e helyütt a következő megjegyzést tenni: »Nem czélja ezen epigrammának, hogy egész Pannoniát beárnyékozza, sem hogy a német tudósoknak hizelkedjék. Amaz nagy hiba volna; az utóbira pedig nincsen szükség. Mondja meg szabad ítéletét mindenki, mert vagyon arra jusa (= joga) mindnyájunknak.« (L. »Görög versei« 98—99. lapján.) S Tóth-nak tökéletesen igaza van! Csak a roszul értett hazafiság tilthatja meg akár a rosz honfiak korholását, akár pedig a külföld tudományos érdemeinek szíves elismerését. — Hogy pedig a dicséretet, melyet Tóth itt mond, a német tudósvilág csakugyan megérdemelte, az »Görög versei«-nek megjelenése után fényesen bizonyult be; míg ugyanis nálunk alig vettek (— egy-két hozzáértő barátja kivételével —) e valóságos phaenomenről tudomást; addig a német tudósok tapsal fogadták a ritka vendéget. A Bécsben megjelent »*Chronik der österreichischen Literatur*« című tudományos folyóiratnak 1818. évi *augustus* havi kötete a 62. és 63. számában bő és kedvező ismertetését adta egy magyar ember görög verseinek; Oken, a nagy természetbúvár, a hozzá szóló epigrammát »*Isis*«-ében közölte; Seebode-nek »*Bibliothek für das Schul- und Unterrichtswesen*« című folyóiratában az 1822. évi folyam 7. kötetében Tóth-nak egy görög *sonett*-je látott napvilágot¹⁾; végre a Bécsben megjelent »*Ερμής ο λόγιος*« című görög folyóiratnak 1818. évi 16. száma a görög költeményfüzért ekképen ismertette: *Ἑλληνο-ουγγρική Γραμματεία. Ἐκ Πέστης, Ἰουλίου 25. — Λαδίσλαος Τώθ, ἐξ Ουγγβάρ-Νήμετ, νέος συγγραφεὺς ὀνομαστὸς ἦδη μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῦ Οὔγγρων ἀπὸ πολλὰ ποιητικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τοῦ νοόςτου γεννήματα, ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὴν μάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης τόσον πολὺ, ὥστε ὄχι μόνον ἐννοεῖ εὐκόλως καὶ ἀπροσκόπτως τοὺς δοκίμους Ἑλλήνας ποιητὰς καὶ λογογράφους, ἀλλὰ δύναται ἐν ταύτῃ καὶ νὰ συγγράφῃ ἐλευθέρως εἰς ταύτην τὴν σοφωτάτην γλῶσσαν. Τὰ ἑλληνικὰ αὐτοῦ δοκίμια, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖν τὸ στάδιον τῆς ἐπιστημονικῆς τοῦ παιδείας, ὡς φιλόλογος, φιλόσοφος, νομικὸς καὶ ἱατρὸς*

¹⁾ E sonettet, mely az 1818. évben megjelent »Görög versei« közt nincs meg, tudós kortársa, Rummy György Károly, közölte az említett folyóiratban két évvel Tóth halála után.

(τὸ ὁποῖον καὶ εἶναι εἰσέτι), ἐπεχείρησε νὰ συνδέσῃ, εἶναι ποιήματα διαφόρου εἶδους, γεγραμμένα κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν τρόπον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὸ περιέχον αὐτὰ βιβλίον, τὸ ὁποῖον εἰς τὸν ἐνεστῶτα χρόνον ἐτυπώθη εἰς Πέστον, διαιρεῖται κατὰ τὰ ἀντικείμενα εἰς ῥῖθας (πινδαρικών, ἀλκαϊκῶν, σαιφικῶν καὶ ἀνακρεοντικῶν μέτρων), ἐπιγράμματο, εἰδύλλια καὶ ἐπιστολάς. Εἰς τὸ ἀντικρὺ μέρος τῆς σελίδος ἐπρόσθεσεν ὁ συγγραφεὺς καὶ ἔμμετρον Οὐγγαρικὴν μετὰφρασιν αὐτῶν, πλέον ὅμως ἐλευθέρως ἢ αὐτολεξεῖ γενομένην. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ βιβλίου εἶναι: Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal, ἐκ τῆς ὁποίας γίνεται δῆλον, ὅτι τὰ ἑλληνικά εἶναι τὸ καθ'αὐτὸ κείμενον τοῦ βιβλίου. Ὁ τύπος εἶναι καθαρὸς καὶ ὥραϊος εἰς λεπτὸν χάρτην λευκὴν. Τυπογραφικὰ σφάλματα ἀπαντῶνται τινὰ μάλιστα εἰς τὴν θέσιν τῶν τόνων, τοῦτο ὅμως ὥς πολλὰ ἐπίπνον καὶ δυσκατόρθωτον εἰς αὐτοδίδακτον συγγραφέα, καθὼς εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου εἰλικρινῶς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἐκδότης, εἶναι καὶ συγγνώμης ἄξιον. Ἡ τιμὴ τοῦ βιβλίου εἰς μὲν χάρτην λευκὴν τοῦ τύπου εἶναι φιορ. 3., εἰς χάρτην δὲ καλῆτερον φιορ. 4. Βιέννης. Ἐπαίνων πολλῶν καὶ τιμῆς ἄξιος εἶναι ὁ λόγιος οὗτος συγγραφεὺς, ὅτι κατανοήσας πρωῒμως τὴν μεγάλην ὠφέλειαν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἱατρικῆς, κατέβαλε τόσους μεγάλους κόπους εἰς τὴν μάθησιν αὐτῆς, τῶν ὁποίων οἱ καρποὶ βεβαίως εἰς τὸ μέλλον θέλουσι τὸν ἀνταμείψαι πλουσίως. Τὸ παράδειγμα ὅμως αὐτοῦ εἶναι εὐχῆς ἔργον νὰ παρακινήσῃ καὶ τοὺς ἐκ τοῦ ἡμετέρου γένους σπουδάζοντας τὴν ἱατρικὴν νέους νὰ μελετῶσι τὴν θαυμασίαν γλῶσσαν τῶν προπατόρων τῶν προθυμότερον καὶ ἐπιμελέστερον, παρ' ὅσον ἔως σήμερον οἱ περισσότεροι αὐτῶν ἔκαμνον, (ὥς ἐκ πείρας οἱ ἐπιστέλλων ἔλαβε τὴν ἀπόδειξιν,) βλέποντες φανερά πόσον τιμῶσιν αὐτὴν ὅχι μόνον τὰ εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς παιδείας ἐλθόντα ἔθνη, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἰς τὸν αἰῶνα μας ἀγωνίζονται μὲ ὀλαστων τὰς δυνάμεις νὰ ἀναβῶσιν αὐτόν.

Ἰδοὺ δὲ προσθέτομεν ἐνταῦθα τεράχιά τινα¹⁾ ἐκ τῶν ἀναγελθέντων Ἑλληνοουγγρικῶν ποιημάτων χάριν τῶν περιέργων φιλολόγων.²⁾

Ennyi mindenféle elismerésben részesült görög költők a

¹⁾ Számra nézve 11 epigrammát.

²⁾ ΕΡΜΗΣ ὁ ΛΟΓΙΣΤΩ. 1818. ENBIENNΗ ΤΗΣ ΑΘΥΣΤΡΙΑΣ.

Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰω. Βαρθολ. Σβεκίου. L. az 1818. folyam 16. számában.

külföld részéről. Nálunk alig hogy szóra méltatták; s ennél fogva nem is csodálhatni, hogy a jelenkornak alig van már tudomása róla¹⁾ s hogy sem *Télfi* nem említi *Tóth*-unkat mint görög költőt »*A classica philologia encyclopaediájá*«-ban, sem *Bartal* a maga (— már idézett —) székfoglalójában. Mind ez, úgy hiszem, eléggé igazolja *Tóth* »*Görög versei*«-nek jelenlegi megismertetését, úgy sem levén az egyéb, mint egy félszázados mulasztásnak jóvátétele.

A második epigramma az olvasóhoz (*Πρὸς τὸν ἀναγνώστην*) van intézve. Ebben szándékosan használja a költő azon ismeretes barbarismust, melyet — a görögül hibásan beszélő — *Datis*, persa vezér, ejtett, midőn *χαίρω* (örülök) helyett azt mondta, hogy *χαίρομαι* (örültetem), mi miatt azután ki is kapta a magáát *Aristophanes*-től, ki ugyanis így gúnyolódik:

Ὡς ᾔδομαι καὶ τέπομαι καὶ χαίρομαι.

A nyelvök tisztaságára féltékenyen büszke atheniek pedig azontúl *Datismus*-nak nevezték azt, ha valaki *Datis* példájára a cselekvő alak helyett a szenvedőt használta. — Ezen epigrammának második distichona, mely a czímlap belső felén motto-úl is áll, így szól:

Φθερξαίμην δὲ τὸ χαίρομαι, εἰδὼς πατρίδα γαῖαν
Εὖ πρᾶσσειν σὺ γελῶν βάρβαρον ὧς με φέροις.

S lármáznám az »örültetem«-et, ha hazámnak örülnöm

Kellene! Persa vagyok; légy te *Aristophanes*.

Ezen — a költőnek lángoló honszerelmét a legszebb fényben ragyogtató, de sokak előtt talán kissé homályos soroknak könnyebb megértésére előre kell bocsátanom, hogy *Datis*, persa vezér, kezdetben görög földön oly szerencsésen hadakozott, hogy igen sok állam megrettenve követeket küldött hozzá meghódolás végett. *Datis*, ki rosszul tudott görögül, örömét fejezván ki a meghódolás miatt, *χαίρω* (örülök) helyett azt mondta *χαίρομαι*, a mi a görögben csak olyan furesa, mintha valamely magyarul beszélő külföldi

¹⁾ Még *Tóth*-nak életrajzírója, *Ferenczy Jakab*, sem hallotta soha hírét *Tóth* görög verseinek! *Ferenczy* azt hitte, hogy *Tóth* csak görög-ből magyar fordításokat adott ki, s ezért a »*Magyar írók Életrajzgyűjteményé*«-nek első kötetében az 594. lapon ezt kell olvasnunk: »Görögből fordított művei = *Görög versei*, (Pest 1818.) név alatt nem tévesztették hatásukat.«

ember »örülök« helyett »örültetem«-et mondana. Ezeknek előre-bocsátása után a distichonnak tehát ez az értelme: Szivesen mondanám én is, hogy »örültetem«, nem bánva, ha engem is kinevetnének érte úgy mint *Datis*-t, föltéve, hogy mint *Datis*-nak volt, nekem is volna okom, hazámnak örülni.

A harmadik epigramma, melynek czíme »Τὸ σπάδιον« s mely *Krieger*-hez van írva, életrajzi szempontból is érdekes. A költő ugyanis ezen epigramma szerint sokáig habozott, hogy mily pályát válasszon; ¹⁾ mígnem végre *Krieger*-nek, *Eperjes* kútúnó orvosának, (miként *Tóth* »*Görög versei*« 99. lapján megjegyzi) »bízta javallati hevíték fel őt a dicső orvospályára«. Helyén látom itt elmondani, hogy *Tóth* a *Miskolcz* melletti *Kis-Tokaj*-on 1788. febr. 17. született, hogy *Miskolczon* ²⁾ az ottani helvét hitvallású lyceumban a gymn. és philos. folyamatok elvégzésén s ott szerzett alapos tudományával tanárainak tiszteletét is kiérdemelvén *Sárospatakra* ment theológiát hallgatni, valószínűen édes atyjának kívánságára, ki maga is a papi pályát választotta vala. A theologiai folyam elvégezte után két növendékével ³⁾ 1810. *Eperjesre*

¹⁾ A theologiai folyamot akkor már elvégezte vala.

²⁾ *Toldy* előadása e tekintetben hiányos. *Toldy* ugyanis elmondván, hogy *Tóth* a maga szülőhelyén, a *Miskolcz* melletti *Kis-Tokajon*, kezdte jární iskoláit, mindjárt *Sárospatakra* tér át, hol *Tóth* a theológiát végezte. De hadd halljuk magát az idézett szerzőt. »*Ungvárnémeti Tóth László* egy becsületes ref. pap fia, 1788. febr. 17. született, *Kis-Tokajon* *Miskolcz* mellett; s itt kezdte jární iskoláit. Korán megkedvelte a római irodalmat, melyben magának oly alapos tudományt szerzett, (hol? csak tán nem *Kis-Tokajon*, hol iskoláit kezdte jární!), hogy azzal tanárai tiszteletét is kiérdemelte. Miután *Sárospatakon* a theologiai folyamot is elvégezte stb. (L. »*Magyar költők élete*.« *Toldy* Ferencztől. Pest, Ráth 1871. a II. kötet 88 lapján.) Minthogy az idézettekben nincs megmondva, hol végezte *Tóth* a gymnasiumi tanfolyamokat, s minthogy *Kis-Tokajon*, hol iskoláit jární kezdte, gymnasium nincs: okvetlenül azt kell hinní, hogy *Tóth* a gymnasiumi tanulmányokat ott végezte, hol később a theologiai folyamot is hallgatta, t. i. *Sárospatakon*. Már pedig *Tóth* sem *Kis-Tokajon* sem *Sárospatakon* nem végezte a gymnasiumot és lyceumot, hanem *Miskolczon*. Megjegyzendő, hogy *Toldy*-nál az »itt« a jó irány szabályai szerint csakis *Tokaj*-ra vonatkozhatik, mert *Miskolcz* csak mellékesen említetik, s csak a szülőhely fekvésének közelebbi meghatározására szolgál.

³⁾ E két tanítványnak nevét *Toldy* nem említi. Ha nem csálódok, a nevök *Rhédey József* és *László*. Ezt azon versecskékből

ment, hol németül tanult meg. Itt ismerkedett meg *Krieger*-rel, »*Eperjesnek* (mint *Tóth* mondja) *nagy tapasztalatú orvosával*«, kihez a *harmadik* epigrammát írta, mely így szól:

Οὐδὲν ἔχω ποτὲ τέρμα δρόμον (= ἔδραμον). Δρόμος ἔπλετ'
ἀγανός,

Νόσφι τινὸς ἄλλου. Σοὶ δὲ χαρίζομενος
Τὸν στέφανον παρέχοιμι, εἰ ὅν τινος ἄξιός εἴην,
Ὅτι με δειλὸν ἐτ' ὄντ' ἤγαγες εἰς στάδιον.

Czélt tévesztve futék egykor, s ¹⁾ a pálya dicső volt,
Csak hogy bér nélkül. ²⁾ Tégedet illet azért
Repkényem, ha ugyan repkényt érdemlek azóta,
Hogy helyes útra vivél engemet, ingatagot. ³⁾

A *negyedik* epigramma (*Τὰ ἐμὰ ποιήματα*) *Vályi Nagy Ferencz*-hez van intézve, ki *Tóth*-neheztelését vonta magára azon gáncsa miatt, melyben *Tóth*-nak *magyar* verseit illette. »Sajnálja Polymnia«, mondja *Tóth* ezen epigrammához írt jegyzetben a 99. lapon, »hogy lantjának itten kedvetlen hangot kell adnia. *Vályi Nagy*-nak tisztes ősz haja koszorút érdemelne! De a kipattant nyilat nem lehet visszahúzni! Ezen nagyon tudós, nagyon szorgalmatos polgár, kinek a nemzet több eredeti munkát s több görög író tolmácsolást köszönhet, s kinek kezeiből most a magyar *Ilias*-t várjuk, ⁴⁾ a görög versköltőnek három epigrammáját (a XXV. XXX.

következtetem, melyeket *Tóth* e testvérpárhoz írt. *Rhédey László*-hoz így szól:

Egykor tanítód

Memoriácskád

Ellen valék.

Mostan barátod

Memoriácskád

Serkengetem. (L. Ungvár-Németi *Tóth László* versei. Pesten, Trattner János Tamás betűivel 1816.)

¹⁾ Ezen s *Tóth*-nál hiányzik, már pedig szükséges, mert különben »egykor«-ban a végszótag rövid.

²⁾ A költőpályát érti, mely repkényt igen, de bért, anyagi hasznot, természetesen nem nyújtott fiatal költőknek.

³⁾ Hogy hajdan gyávát engemet útba hozál eredeti. a Corrector.

⁴⁾ Szegény *Vályi* nem érthette meg elkészült »*Ilias*«-a megjelenésének örömét! *Kazinczy Ferencz* adta ki e fordítást egy évvel halála után 1821. Sárospatakon, két kötetben »*Homer Iliász*«-a czím alatt. *Homer* »*Ilias*«-ának fordítása *Vályi*-nak annáig nagyobb dicsősége, minthogy nem voltak

és XLV.) a költő neve nélkül ugyanannyi szent ereklyének tartotta; magyar verseivel pedig kiméletlenül bánt. *Livor post fata quiescit!* Kár, hogy *ante fata* is helyet lel a nemesebb kebelben! — Tóth nyilván azt hitte, hogy Vályi pusztá írói irigységből gáncsolta magyar verseit, mint az a végsorokban a »*livor*« hangoztatásából eléggé kirí. Tóth nem mondja meg, hogy Vályi Nagy Ferencz mely magyar verseit gáncsolta, s így nem is mondhatni meg, igazoltak voltak-e Vályi-nak gáncsai, vagy nem. Ha Vályi netalán a görög eredeti versek mellé adott szabad magyar utánzatokat illette gáncsaival, akkor kezét foghatunk vele; mert azok sok helyütt csakugyan nem elégitenek ki, bennök a *dictio* gyakran sokkal nehezkesebb levén, mint sem hogy az összehasonlítást kiállhatnák az eredeti görög versekkel, melyek közül némelyek, névtelenül jelenvén meg, még azt a nagy görögöt, Vályi Nagy Ferencz-et, is annyira elbájolták, hogy *antik* daraboknak nézte.¹⁾

Az ötödik epigrammának címe »*Τὸ οὔργαριχὸν θέατρον.*« (A magyar színház.) Keletkezésének rövid története ez: Pesten egy kis színtársulat *Metastasio*-nak »*Kodros*«-át adta elő magyar fordításban. Az előadás, melyen (először életében) a költő is jelen volt, »egy ócska dőledező hajlékban« ment véghez és »nem csak a költőt, hanem több nemes szíveknek érzékenységeket is megindította.«

. *Τέρπεσθε πολῖται,*

Τοῖαδ' ἐν ὀρχήστρῳ καλὰ διδασκόμενοι.

. Mi szerencse, magyar polgárok, az érzést²⁾

A játékszínből így nemesíteni nekünk!

előzői. Belefogott vala ugyan már *Molnár János* is (1788.) az *Ilias*-ba, s követte őt (1801.) Révai, ki az *Ilias* első énekéből 456 verset fordított le magyarra; továbbá *Kölcsey* is közölt egy fordítási kísérletet, mely az *Ilias* első énekét egészen, a másodikat töredékesen, s a harmadik éneknek kis részét tartalmazza; ámde mind ez vajmi kevés, midőn az egész — 24 énekből álló — *Ilias*-ról van a szó! — Vályi dicsőségében azonban osztozkodnak *Kenderesi Mihály*, *Kanyó László* és *Döbrentei Gábor* is, kik Vályi-nak, hogy az *Ilias*-t gondtalanul lefordíthassa, nemeslelkűen 400 forintot ajándékoztak. Nem árt az ily szép tett emlékezetét minden alkalommal fölfrísíteni.

1) »*Ἦνεὶς θαυμάσας τιν' ἐμεῦ μὲλῃ ὥσπερ Ἀχαιῶν Αἰΐφανα.*«

»Dicsérted némely versem, mint régi maradványt.«

2) Ezen epigramma írásakor a költő előtt (miként maga mondja) a derék *Kulcsár István*-nak következő aranyaszavai is lebegtek: »Az emberi

Igy kiált fel a színi benyomás következtében a magyar szín-
ügyért lángoló költő, ki tudvalevőleg a *drámaköltészet* terén is meg-
kísérlette erejét, még pedig sikerrel: mert »*Narciss*« című szo-
morújátékában, miként *Toldy* mondja, ¹⁾ »költészete és mély bea-
vatottsága a görög tragoedia lényegébe valódi diadalt ültött.« ²⁾

nemnek sorsa sok változások alá vetheti a nemzeteket. De minden lehetséges
viszontagságokban a nyelv a nemzetnek Palladionja marad. Ez egyesíti a
hazának lakosait; de ennek virágzása emeli fel a nemzetnek becsületét; ennek
fentartása tartja fenn a nemzetnek méltóságát. Mely felséges czé-
lokra mi foganatos eszköz legyen a theátron, csak az nem látja, a ki más nem-
zeteknek mindennapi tapasztalásaik előtt szemét önként behúnyja. — Egy
olyan országos nemzet, mint a magyar, nem bocsáthatja csupa történetre a
maga díszének s méltóságának fentartását. Azért a nemzeti becsületérzés meg-
kívánja, hogy minden nagylelkű hazafiak, minden nemes várnegyék és törvé-
nyes hatalmak összekapcsolt erővel iparkodjanak a nemzeti műveltség minden
eszközeit elősegíteni. De vajon lehet-e hathatós eszköz a theátronnál? Ez a
vad indulatokat szelidíti, a durva erkölcsöket simogatja, a tisztességes gyö-
nyörködéseket terjeszti, az elmét szép gondolatokkal gazdagítja, a nemzeti
érzést éleszti s a nyelvet közönségesebben megkedvelteti. Minervának kezében
a megszerzetett békének olajága, a hatalmas szövetségnek sérthetetlen gor-
diusi csomója, a magyar nyelvnek buzgó szeretete, a nemzeti izlésnek csinoso-
dása, magának a nemzetnek régisége, kiterjedtsége, mostani virágzása, ma-
gában bizakodó ereje, s más nemzetek közt nem utolsó helye, mind ugyan
annyi ösztönök a polgári szívben, hogy a nemzeti theátront teljes fényébe
állítsuk. E végre annak egy pompás épület szükséges, még pedig Pesten,
hazánknak fővárosában, az igazságnak (Budával együtt) polgári törvényszé-
kében, a kereskedésnek középpontjában, s a sok alkalommal összegyűlekező
nemzetnek mulatóhelyében. »*Tóth* a »honszerető« *Kulcsár*-nak ezen szavait
idézvén, ezt jegyzi meg: »A felidézett erősségekből a görög epigramma
csupán azt az egyet eleveníti fel képeiben, hogy a theátron a nemes *érzésnek*
is lehet iskolája.« (Ungvárnémeti *Tóth* László »Görög versei« 100—101. lapján
L. továbbá: *Kulcsár*-nak értekezését, melynek czíme: »*Buzdítás a nemzeti*
theátron fölépítésére 1815.«)

¹⁾ L. »A magyar nemzeti irodalom története.« Irta *Toldy* Ferencz, 1868.
I. a II. kötet 20 lapon, hol ezen itéletét folytatólag így okolja meg: »T. i. a
költő itt a czímhős szép mythosát, az Ovid által ránk hagyott monda szerint,
egészen görög formában, a lyrika alkalmazásaig, s görög szellemben, az őszinte
szép emberiség megillető jellemzésével, alkotta meg.«

²⁾ Maga a költő nagyon szerényen gondolkodott ezen drámai kísérle-
téről. »El kellett volna ezen darabkámmal búnom, mint a *Hierokles* bohóká-
sának gyenge kisedével, hanem ha Göthe urnak ime szavai némely vigasz-
talást nyujtanának: Es ist endlich einmal Zeit dass man aufgehört hat über
die Form dramatischer Stücke zu reden, über ihre Länge und Kürze, ihre

— Ezen epigramma kellő méltatására megjegyzendő, hogy oly korban iratott, mikor még uton-utfélen előkelő magyarok szájából is azt lehetett hallani, hogy »nem kell a magyarnak színház, mert az ur isten nem teremtette a magyart komédiásnak, stb.« (L. Toldy: »A magy. nemz. irod. tört.« 1868. II. kötet 27. l.)

A hatodik epigramma (»Τεχναίης χοῦμα ἔκαστον«) Kazinczy Ferencz-hez van írva, kit akkor személyesen még nem, hanem csak Marmontel »Szívképző regéi«-nek és Gessner »Idylljei«-nek fordításából ismert.¹⁾ Ezen fordítások voltak (Tóth-nak saját bevallása szerint) »az első philtronok,²⁾ melyek az ifjat Kazinczy Múzsája iránt folygulasztották s melyek vele a magyar költőség bájait megkedveltették.«³⁾ — Jelen epigrammában a fiatal költő a megtámadott mesternek védelmére kel. »Kazinczy érdemei (mondja Tóth) sokkal nagyobbak s munkái felette böcsősebbek, mint sem hogy egy felszeg könyvvizsgálatás⁴⁾ azokat alább szállithatná. Az igéket úgy nézhetni egy költeményben, mint ugyan annyi darab köveket, melyeknek az épület alkatja adhat életet. Ki állná meg kaczaj nélkül Hierokles bohójának együgyűségét, ki eladó házát egy darab kőből akarja megböcsültetni? Én Kazinczy-nak egy olyan ítéllethozót óhajtanék, a ki az ő fordításait (inkább másolatit) az eredeti képekkel, előbbi fordításait később fordításival hasonlítja

Einheiten, ihren Anfang, ihre, Mitte und Ende, und wie das Zeug alles hiess. Desswegen gibts's doch eine Form, die sich von jener unterscheidet, wie der innere Sinn vom äussern, die nicht mit Händen gegriffen, die gefühlt sein will. Unser Kopf muss überschauen, was ein andrer Kopf fassen kann. Das Zusammenwerfen der Regeln gibt keine Ungebundenheit, und wenn ja das Beispiel gefährlich sein sollte, so ist's doch im Grunde besser ein verwornes Stück zu machen, als ein kaltes.« (L. Ungvár-Németi Tóth László versei. Pesten Trattner betűivel. 1816. a 195 lapon.)

¹⁾ Eperjesen ismerkedett meg Tóth személyesen is irodalmunk nagy reformátorával, ki a fiatal költőt »barátságára méltatván, arra tüzelte, hogy mértéktelen rímes verseit görög schemákba öntené által. Tóth azokat megsemmisítette, Nárcisz című tragédiáján kívül, melyet senariusokban költött újra.« (L. Magyar költők élete. Toldy Ferencztől. Pesten. Ráth. 1871. a II. kötet 88. lapján.)

²⁾ Philtron (τὸ φίλτρον) görög szó és szeretni varázsszert, csáb-szert, szerelemre gyulasztó bájitalt jelent.

³⁾ L. »Görög versei«-t a 102. lapon.

⁴⁾ »Tudományos Gyűjtemény« másodévi folyamának IV. kötetében a 96. lapon.

összve. A könyvvizsgálónak minden gáncsai azon a talpkövrön feneklenek, hogy *Kazinczy* 10—15 évvel ezelőtt nem úgy gondolkodott, mint most: a honnan pedig a tökéletesedést is megmutathatni!« (L. »*Görög versei*«-t a 102. lapon). — Az epigrammának alapeszméje a következő sorban rejlik:

»*Πρόξῃς τήν ἀρετήν, ἀρεταὶ δηλοῦσι τὸν ἄνδρα.*«

»Mű az erőt, s az erő mértéke mutatja az embert.«

A *hetedik* epigramma (»*Θυμῆος καὶ Ἀριστάρχου*«) a kritika becsét és szükséges voltát hangsúlyozza. Annak föltüntetésére, hogy mennyit köszönhetni sokszor a kritikusknak, alig választhatott volna a költő a régiek közül alkalmasabb nevet *Aristarchos*-énál, ki *Alexandriában* (170 körül Kr. el.) az ő kritikai *διορθώσεις* által adta tudvalevőleg *Homeros* szövegének mostan is jobbára érvényes alakját.

A *nyolczadik* epigramma *Horváth István*-hoz intézve, kiről elmondja a költő:

..... »*Παννονίας πατριδος*

Καλῶς πλουτίζει γλῶσσαν, τὸ δὲ κῶδος ἐπαύξει,

Καὶ τὰ πάλα! Θῶνων γράμματ' ἐπιστάμενος.

Νῦν δ' αὖ Πηβείῳ πολὺ φιληθέντα μαθητῆν

Καὶ σ' ὥς Πηβείον πρωτότυπον καλέω.«¹⁾

Kivált a két utolsó sor ezen epigrammában élénken emlékeztet *Kazinczy*-nak *Horváth István*-hoz írt versének végsoraira:

..... »Nedves arczezal

Egy délezzeg ifju hágdos sírkövedre²⁾

Föltenni koszorúját. Láng lebeg

Szép üstökén s csókdossa homlokát.

Horváth te vagy? Ölellek, érdemes,

Legérdemesb, legkedveltebb tanítvány!

Menj! fusd a pályát! Révaink benned él!«

¹⁾ »Hazádnak

Szép nyelvét műveled, szaporítod nemzeti díszét;

Fölfedi multunknak titkait éles eszed.

Horváth, Révainak leghűbb követője, leszen most

Mestere holta után második útmutatónk.«

²⁾ Az 1807. ápr. 11. elhunyt *Révai*-nak sírkövét érti a költő.

A kilencedik epigramm »*Ἀχιλλεύς*« czímmel a következő:

Οὐδείς οὐδ' οὕτως εὖ χειρ, οὐδ' ἐστὶ ποδὶώκης,
 "Ὡς οὐκ ἄντι λάχοι φέρτερον ἐν σταδίῳ.
 Ταῖς στουγίαις λιβάδεσαι βεβρηγμένος ἥμας' Ἀχιλλεύς,
 Οὐκ ἄτρωτος ὅμως γίνετο πανταχόθεν¹⁾

»Lába serény, keze karja erős némelynek eléggé;
 Mégsem képtelen az, hogy jelesebbre talál.

A *Styx* habjaival mosdatták egykor Achillest²⁾:

Megleli gyengéjét mégis az álnok erő.³⁾

A tizedik epigramma, melynek czíme »*Ποίησις καὶ ἀρετὴ τῶν Οὐγγάρων*«, *Kisfaludy Sándor*-hoz van intézve, kinek »*Himfy*«-jét és »*Hunyady János*« históriai drámáját örömmel üdvözli. Az epigramma így szól:

Δεῖξας ἄνθρω βέλτισθ', οἷοι γενόμεθα ποιηταί,
 Θεῖον ἐπεὶ μέλφας ἐς τὸν Ἑρωτα μέλος.
 ΟἶΝΝΑΔΕΙΣ δὲ τεῖγ' ἐτίθῃ φιλοπάτριδος Οὐννου
 Τοῖς ἐχθροῖς κρατερὰν ὥς παράδειξιμ' ἀρετῆν.

»Megmutatá fiatal munkád, a Himfy szerelme:

Milyen költőkkel diszlenek a magyarok.

Nagy Hunyadid többet mutat annál: a magyaroknak

Ósi derékségök tétetik itt remekül«.

A tizenegyedik epigramma (»*Προχοπὴ τῆς ἱατρικῆς*«) *Bené*-hez van írva, ki a pesti egyetemnek századunk elején egyik disze volt, s kinek neve, mint hajdani híres orvosé, *Stahli*-é mellett szokott említettetni.³⁾ — Ezen epigramma megírásánál *Tóth* szemei előtt (mint maga mondja) *Sannazarus*-nak következő epigrammája lebegett, melynek minden betűjéért egy aranyat adtak a velenceziek:

Viderat Hadriacis Venetam Neptunus in undis

Stare urbem, et toto ponere iura mari.

¹⁾ A »*Ερμῆς ὁ λόγιος*«-ban mutatványképen ez is megjelent.

²⁾ A *Homeros* kora után keletkezett mondák egyike szerint *Thetis* a maga fiát, *Achillest*, a *Styx* folyóba mártotta, s ez által a leendő hős megsebezhetlenné lett sarkának kivételével, melynél az anyja bemártáskor fogta. (*Homeros* még mitsem tud *Achilles* megsebezhetlenségéről.)

³⁾ *Bene Ferencz* (szül. 1775. Mindszenten, Csongrádmegyében) író is volt. Van számos latin és német munkája; magyar nyelven *hírmat* írt.

Nunc mihi Tarpeias quantumvis Jupiter arces

Obiice, et illa tui moenia Martis, ait :

Si pelago Tibrim praefers, urbem adspice utramque :

Illam homines dices, hanc posuisse deos.

A tizenkettedik epigramma (»Ο Παρισῖος ἀετός«) I. Napoleon bukására vonatkozik. Alapgondolata a végén van kifejezve : »Μηδὲς εἶτα βροτοῖσι φόβος«. (Nincsen mit félned, emberiség, ezután.)

A tizenharmadik epigrammának a czíme »Ἐταῖροι καὶ ἐταῖραι«.

A tizennegyedik epigrammában (»Ὁ δολιχοδρόμος«, a versenyfutó) biztatja Virág Benedek-et, hogy ne csüggedjen, hanem hogy folytassa a versenyt és szerezzon nyert koszorúhoz ¹⁾ újakat.

A tizenötödik epigramma gr. *Festetics Györgyöt*, a keszthelyi »Georgikon« alapítóját, énekli meg. ²⁾ Az alapeszme benne ez :

. Ἔγχε γεωργέ .

Ὅδ' μοχθοῦντι ἐπεὶ καρποφορεῖ σοι ἀγρός.

. Örvendj földműves ! ezentúl

Földed baj nélkül termi-meg a kenyeret.

Ezen epigrammához Tóth maga a következő észrevételt csatolta : »Festetics«-nek keszthelyi Georgikon-át s egyéb gazdasági böles intézetét jobban ismeri a haza és a külföld, mintsem hogy itt emlegetni kellene. Azonban méltán felkiálthat a költő mégis Virgil-lel :

O fortunatos nimium, sua si bona norint

Agricolas !« (L. »Görög versei« 104. lapján).

A tizenhatodik epigramma Stahl-hoz, a híres-neves orvoshoz van írva, kit maga Tóth ezen epigrammához irt jegyzetben így jellemez : »A mi kedves Stahl-nak nem csak szeretetreméltó, hanem tiszteletet is érdemel minden bölcstől. Az ő római nyelvének édes folyamatja, minden beszédének pontossága, tudományának kiterjedtsége, igaz ítéletének mélysége, az ő orvosi tapasztalásának s ismeretének szerencsés harmoniája tisztelettel ömlesztzenek-el ő

¹⁾ »Poetai munkái« (1799.), a Magyar szűzadok két kötete (1808. és 1816.), »Horatius levelei« (1815.) »Hunyady László« szomorujátéka (1817.) stb. mind megannyi babért termettek vala már akkor (a kortársaitól »magyar Horác«-nak nevezett) Virág számára.

²⁾ Ez a »Ἐργὸς ὁ λόγιος«-ban is megjelent.

iránta mindeneket. Hallgatói,¹⁾ tisztársai s baráti egyenlően szeretik és becsülik ötet«. Az epigramma, melynek utolsó distichonában foglaltatik az alapeszme, így szól:

Οὐ νεότης μὰ Δι' ἡ δλιγόχρονος ἤχμασεν οἷη·

Οἷδ' εὐφραίνεσθαι καὶ πολιῶν ἐνίου.

Οὐδ' αἰεὶ γῆρας σοφίαν φέρει· εἰσὶ γερόντων

Νηπίαχοι πολλοὶ, βουλοφόροι²⁾ δὲ νέων.

Τὸν μὲν συμπαίζοντα νέους μακαρίζομεν ἄνδρα

Θεῖον δ' ἐστὶ νέον, οἷα γέροντα, φρονεῖν.³⁾

Nem csak az éledező ifjuság élte virágzik;

Gyakran az őszbevegült vén is örömmre hevül.

Bölcsésé sem mindég az idő teszi mindenik embert;

Mely kábult sok öreg! sok fiatal mi okos!

Boldog az, a ki ha ért is, az ifju sorban enyelghet;

S ifjunak bölcsnek lennie isteniség!

A tizenhetedik epigrammában, melynek czíme »Πέστη Οὐγγαρίας«, a költő Pestet, mint a tudománynak, művészetnek, kereskedésnek és iparnak országos gyűpontját zengi meg. Így szól:

Ἐριμῆς, καὶ Φοῖβος, φοῖβοιο τε ἀγλαὸς υἱὸς,

Καὶ τῆς Μνημοσύνης ἐννέα θυγατέρες,

Ἡ Θέμις, αἱ Χάριτες τε; καὶ ἡ γλαυκῶπις Ἀθήνη

Πάνθεον ἐν Πέστη Οὐγγαρίας ἐθεσαν.⁴⁾

A tizennyolczadik epigramma (»Ἀρετὴ καὶ χῶδος«) Fejér-hez,⁵⁾ a tizenkilenczedik (»Ἀνάθημα τῶν Χαρίτων«) Wesselényi-hez⁶⁾ szól.

¹⁾ T. i. hallgatói a pesti egyetemen, melynek *Stáhl* egyik elsőrendű csillaga volt.

²⁾ A mérték kedvéért *Tóth* itt merész ujitást tett. A régiék *βουλοφόρος*-t mondtak.

³⁾ Megjelent mutatványul a »Ἐριμῆς ὁ λόγιος«-ban is.

⁴⁾ *Hermes*, *Apoll*, az *Apoll* orvos fia, s a *Helikonnak*

Szüzei, a *Múzsák*, *Themis* ügyosztogató

Fontjával, valamint a három *Kellem* s *Athéna*

Pestre tévék a szent *Pantheon* épületét.

⁵⁾ T. i. az 1766. született és 1851. meghalt *Fejér György*-höz, a 40 kötetnyi »*Codex diplomaticus*« halhatatlan szerzőjéhez. Róla *Danielik* (I. Magyar írók életrajza. Kiadja a Sz. István-társulat. Pest, 1856. Emich, a 138. lapon csillag alatt) ezt a feltűnő megjegyzést teszi: »*Hazánk e legnagyobb tudósa a m. akadémiának tagja nem volt.*« — Valjon miért nem?

⁶⁾ Az idősb b. *Wesselényi Miklós*-t, a magyar színészetnek lelkes és áldozni kész pártfogóját, magasztalja itt a költő.

A huszadik epigramma a különben is mindössze csak kevés számu szúrósak közt kétségtelenül a legszúrósabb. Dr. Terhes Sámuel ugyanis »Tükröske« cím alatt Sárospatakon 1816. megjelent gúnyorában Tóth-nak ugyanezen évben kiadott magyar versei ellen támadásokat intézett; ezeket Tóth itt ezen epigrammában, melynek címe »Ο στιγματηφορέων« (= a bélyeget viselő, a megbélyegzett) kiméletlenül veri vissza, mondván:

Οὐ μέν σὺ αἰνὸς ἐὼν ἔλαθες, κατένυξα δὲ κέντρον

Δέσμα σου, ὡς ὕβριν πάντες ἴδωσι τέρν.

Πολλὰ κεκινδύνευκα σ' ἐλαύνων· σὺ δὲ μετώπων

Στίγμα κακοῦ θηροῦ ἐντετύπωκε πόλιν. ¹⁾

Dr. Terhes Sámuel nemsokára új támadásokat intézett »Újra amalgamázott üvegtáblácska« című magyar és héber epigrammaiban, melyek Sárospatakon (1819.) láttak napvilágot; ezeket azonban Tóth hallgatással fogadta.

A XXI. epigramma (Ο ἐμὸς στέφανος) Forgó-hoz, ²⁾ a XXII. epigramma pedig a »két nemes Djikához« ³⁾ van intézve. Az utóbbi, melynek címe »Ἑλλὰς καὶ Παννονία«, s mely ezen cím alatt »Εἰς τοὺς δ'ὡς εὐγενεῖς Γκιχας« az említettem »Ἐρμῆς ὁ λόγιος«-ban is megjelent, így szól:

Ἐκγονοὶ Ἑλλήνων ξυνετοὶ, φιλοπάτριδι θυμῷ

Πειθόμενοι νομίμοις στέργετε Παννονίην.

Ἀνθεὶ Παννονίη ὑμῖν, καὶ Ἑλλάς ὄλωλεν,

Οὐδὲ γὰρ οἱ ἐσθλοὶ ἤρουν ⁴⁾ (= ἡμέτερον) ἀναστ' ἔλαθον. ⁵⁾

¹⁾ Ezen görög epigrammának magyar értelmét nem tartom czélszerűnek közölni, és pedig először azért nem, mert a Tóth mellékelte magyar utánzat a kerekded görög eredetileg képest gyöngye, s másodszer azért sem, mert van a boszúság nyilvánításának egy neme, mely a naiv és elfogulatlan classikus nyelveken nem visszatetsző, míg magyarul kifejezve borzalommal tölthetné el a gyöngébb idegzetű olvasót.

²⁾ T. i. Forgó György-höz, az orvoshoz.

³⁾ »Ennek a két nemes Hellennek igaz magyar hazafuságát s többféle érdemit a folyó esztendő valamelyik havában magyar nemes jószággal jutalmazá a Felség.« (L. Görög versei 108. lapján.)

⁴⁾ Jobb volt volna helyette az epikai és aeoliai ἀμόν-t használni; mert ἡμόν költőknél nem, hanem csak grammatikusoknál találtatik. (Ἀμός, ἡ, όν, = ἡμέτερος, α, ον.)

⁵⁾ Hellasból kiszakadt jelesek! Tisztelje hazánkunk

Aldott törvényit hommszerető szivetek.

Fénylik Pannoniánk nektek; bár elvesze Hellas:

Ismeri fejedelmünk a jeles érdemeket.

A XXIII. epigrammának czíme »*Ἡ ἐαυτὴν τιμωρομένη*«. Egy leánykához írta, kiért a költő hasztalanul epedt.

A XXIV. epigrammában, melynek czíme »*Ὁ σχολαστικός*«, az alapgondolat ez:

Ἄλλὰ μοι ὦν συνέγμι μόνον πλέον ὅττι ἀρέσκει,
Πάντα γὰρ αὐτὸς ὅραν ὅμιατ' ἔχων ἐθέλω.

... »Én pedig a mit eléggé felfog az elném
Elfogadom; mást nem! mert nekem is szemeim
Vagynak«.

Egondolatot fejtegetvén azt mondja a költő, hogy ő nem azért hisz és vall valamit jónak; mert *Pythagoras* vagy *Plató* mondotta (hiszen ezeknek sem minden mondatuk arany); hanem azért, mert maga is hihetőnek és jónak ismerte föl. A költő e szerint igen határozottan ragaszkodik *Horatius*-nak »*Nullius addictus jurare in verba magistri*«-féle ismeretes mondatához.

A XXV. epigramma (*Μοῦσαι καὶ Χάρτες*)¹⁾ *Váradi*-hoz van írva, kinek *Tóth* költői *ἀβζησίς*-szel *Plató* észét és *Xenophon* mézes ajakát tulajdonítja.²⁾ Hogy ki volt ez a *Váradi*, azt nem bírtam kipuhatolni. Vagy talán a költő *Kalmári Váradi Jánost* érti, ki később (1830.) Pozsonyban »*A régi magyar zászlósságtól való nyomozások*«-at adta ki?

A XXVI. epigramma (*Ἡ Θυσία*) »*Helmeczi*«-hez van írva, és így szól:

Κάππεσε (= κατέπεσε) καὶ κεῖται παρὰ βωιὸν, ὃ ἔκταν'
Ἀπόλλων

Θρέμμα· τὸ μολᾶσθαι αἰτία ἦν θανάτου.

Ἄμνιον, οὐλοχρταί, καὶ χέρονιβὸν εἰσιν ἑτοιμία·

Πῦρ δὲ φέρων παύσαι· ἦλθε τόδ' οὐρανόθεν.

Összerogyott s hever a Phoebos lenyilazta baromnak

Teste az oltárnál: bőgni szokott azelőtt!

Kész minden: sósárpa, medencze s a csésze; tűzünkre

Nincs szükség: mennytűz várja az áldozatot«!

¹⁾ Megjelent mutatványképen a »*Ερμῆ ὁ λόγιος*«-ban.

²⁾ *Τὴν φρένα γὰρ συ Πλάτωνος ἔχεις θείας παρὰ Μούσης,
Τὴν περὶ δὲ Χάρις σοι Ξενοφῶντος ἔδω.*

»Mert Plató esze szálla beléd a Múza kegyéből;
S nyelveden a Xenophon ajkai szóltak elől.«

A czélzás itt annyira elburkolt, hogy igazi talány előtt állunk. Valjon kit ért a *θρόνον* alatt? *Terhes Sámuel*-e? vagy pedig valamely *ósdit*, a mint ugyanis a *neologusok* (kikhez egész határozottsággal *Tóth* állott) az olyat szokták nevezni, ki feltette a nyelvet a nyelvújítóknak, kivált a mértéket s határt nem ismerő *Helmeczy*-nek, ¹⁾ újításaitól?

A XXVII. epigramma (*»Κλέος τῆς ἐπιστήμης«*) ²⁾ *Pápai Tóth*-hoz van írva. Vajmi igaz az, mit a költő benne a második distichonban a következő szavakkal mond:

*Οὐδὲ γὰρ ὡς Παλλὰς ἐφύμην ³⁾ πάνσοφοι· ἀλλὰ
Πᾶσαν ἀλγυθεῖαν σχεφάμενοι λάχομεν.*

Nem születik mindjárt, mint Pallas, bölcsnek az ember:
Gondolkodva megyünk a tudományban elő.

A XXVIII. epigramma, melynek czíme: *»Ὁ ἐνδοιασμός«*, *Nyíry István*-hoz van intézve.

A XXIX. epigramma, melynek czíme: *»Ἐρως ὁ παῖσι συμπαίζων«* (A gyermekekkel együtt játszó Ámor), így szól:

*Ἡαῖς ἔτι ὦν ἐφίλουν κοίραν τινὰ, καὶ μὲν ἐφίλασεν (= μὲν ἐφί-
λησεν)
Ἄ χόρα, οὐ δὲ πυρὸς ἡσθόμεθ' ἐν κραδίᾳ.
Ἥλθε δ' ὁ παῖς Κύπριδος καὶ συμπαίζουσι παριστάς
Συμπαίζειν ἡμῖν ὡς ξένος ἡτέετο.
Δεξάμεθ' οὖν τὸν παῖδ', ὁ δὲ παίγνια καινὰ διδάξας
ἤμειψεν φίλιαν εἰς ἔρον ἡμετέραν.*

Egy lánynak voltam gyermekpajtása s viszontag
Ő az enyém: szívünk nem tudá semmi tüzet.

¹⁾ »Munkásan hozzá csatlakoztak, Kölcsey, Szentmiklósy, Horváth End. az új erők közül Bajza, Czuczor, Vörösmarty, az összes fiatalossággal; vakmerő, sőt sokáig botránkoztató bátorsággal Helmeczy, compromittálva ekép az ügyet s annak fejét.« (Toldy »A magy. nemz. irod. története. 1864. a 189. lapon.«) »Valóban! *Bohógyi* (= Somogyi Gedeon) balgatagsága engem korántsem sért annyira, mint *Helmeczy*-nek *viszketeges dühe*, mely szerint az ő *nevetséges szavaival* verseimet ismét bepiszkolta.« (L. »*Kazinczy* levelezése *Berzsenyi Daniellel*« a 173. levélben.)

²⁾ »*Ἐρωὶς ὁ λόγιος*«-ban a mutatványok között ezt is találjuk.

³⁾ »*Ἐφον* helyett *Hippokrates*-nél és későbbiekénél *ἐφύην* is találhatók.

Kypris gyermeke játszva talált s kért nyájasan egykor:

Engednők köztünk játszani öt idegent.

Elfogadók, s ez azonnal egy új játékra tanított,

S játszáink már szeretők, nem csupa társak együtt.

A XXX. epigramma (»*Ἡ τῶν Μουσῶν ἀγῶν*«) *Szemere Páit* és *Kölcsey Ferenczet* dicsőíti, kik a költő szerint mint *Kazinczy* hű követői az izlés terjesztésén fáradozván és az irodalmi gyomot irtogatván, véget vetettek nálunk a hivatlan verselők *aranjuezi* napjainak.

Στῆ

Βάτραχος, ὁ δ' ὄρνις ἀδὺ (= ἡδὺ) λάλημα λαλεῖ.“

..... Elnémult az iszapfi, a béka,

És a madár édes dalra fakadva zeneg.

A XXXI. epigramma (»*Θι ἀθληταί*«), mely *Rozgonyi*-hoz van írva, így szól:

”*Ὅτι μὲν ἀθλητὴν τὸν Κάντιον οὐκ ἐφοβήθης,*

Τόσσος ἐὼν τόλμας, Κάντιος ὅσσος ἐήν.

Εἰ δ' ἂν τῆς κοτίνου τοῦτοφ ἐν ἀγῶνι λαοίης.

Εἴης ἀθλητῶν τοῦ προτάτου ¹⁾ πρότερος. ²⁾

Ezen epigramma megértéséhez okvetetlenül tudni kell, hogy ki volt *Rozgonyi*? — *Rozgonyi József* 1756. Tolcsván Zemplén-megyében született, s már tizenegyéves korában görög auctorokat olvasott. *Hollandiában* ³⁾ (*Utrechtben*), Angolországban (*Oxfordban*), *Franciaországban* (*Párisban*), *Sveic*-ban és *Németországban* az egyetemeket látogatta. Kiváló hatással voltak rá *Halában Jakobi*-nak és *Jéná*-ban *Reinhold*-nak bölcselmi előadásai. Visszatérván 1791. hazájába, a *losonczy* lyceum igazgatójává lett, s mint

¹⁾ A költő itt a mérték kedvéért oly felsőfoku alakot használ, mely *πρότερος* mintájára ugyan egészen szabályosan van képezve, de használatban nem volt; helyette a τ kimaradása után összvonvonás által keletkezett *πρωτός* alak dívott, melyen kívül a költőknél a *πρωτίστος* alak is járt.

²⁾ A bajnok *Kant*-tal valjon mérközni ki merhet,

Hogyha nem oly bajnok, mint a milyen maga *Kant*!

Vajmi nehéz viadal! De ha *Rozgonyi* lenne a győztes,

A legerősebbnél volna hatalma erősb.

³⁾ Itt megtanult hollandul. *Rozgonyi* a magyar, latin és görög nyelven kívül jól ismerte és beszélte a német, angol, francia és hollandi nyelvet is.

ilyen irta *Kant* ellen híres munkáját (»*Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*«), mely *Pesten* 1792. jelent meg.¹⁾ Ezen — *Kant*-ot ostromló — munka szolgáltatta *Tóth*-nak az alkalmat a közlött verssorok költésére.

A XXXII. epigramma (»*Ρόδα χισσῶ μυχθέντα*«) *Berzsenyit* ünnepli.²⁾

A legsikerültebbek egyike kétségtelenül a XXXIII. epigramma (»*Ἔρως καὶ φιλία*«), mely valóban költői-szépen tünteti föl azt, hogy a szerelem és barátság mily más-más hatással van a férfikebelre. E költeményke, melyet az idéztem »*Ἐρμῆς ὁ λόγιος*« is közölt mutatványképen, így szól:

Δάχρυσ' ἀχθόμενος παρὰ νηὶ μελαίνῃ Ἀχιλλεύς,
 ὅττι λάτ' (= ἔλαβεν) Ἀτρεΐδης, ἣν λάχε (= ἔλαχε) μάρ-
 νά μινος.

Μήνατο (= ἐμήνατο) δ' οἷα λέων τις ἐπ' οὔρεσι θήρας ἐρευνῶν,
 Κεῖσθαι ἐπεὶ κτάμενον τὸν φίλον οἶδ' ἔταρον (= ἑταῖρον).

Πικρὸς ἔρωτος ἐνὶ στήθεσσι τοῦ ἀνδρὸς οἷστος,
 Δεινὸν δ' ἐν κραδίᾳ ἡ φιλία κρατεῖ.³⁾

A XXXIV. epigramma (»*Νίχη τῆς σοφίας*«) a tudományáról híres orvoshoz, *Rácz Sámuel*-hez, van írva, ki mint budai, s később mint pesti egyetemi tanár számos orvosi munkát irt, melyek egyikét (t. i. a belső betegségekről s mikénti gyógyításukról szólót) görög nyelvre fordította bizonyos *Zavirasz János* a következő czímmel: »*ιατρικαὶ παλαιώσεις εἰς τὰς ὁποίας περιέχονται τὰ πλέον συτεχέστερα καὶ κοινότερα ἐσωτερικὰ πάθη, τὰ σημεῖα καὶ αἱ ἱατρεῖαι αὐτῶν, ἃς ἐξέδωσεν εἰς Οὐγγαρικὸν ἰδίωμα ὁ ἱατροφιλόσοφος*

¹⁾ Négy évvel halála előtt, mely 1823. következett be, *Kant* ellen (hely nélkül és névtelenül) magyarul is adott ki egy kisebb iratot, ily czímmel: »A pap és a doktor a sínlődő *Kant* körül.« (1819.)

²⁾ »*Berzsenyit* az érzés heve, a fennség, nagy, erős gondolatok, lyrai csapongás és gazdag dictió *Horác*z fölibe emelik, sőt, mondjuk ki bátran, a világköltészet legnagyobb ódaköltői, a zsoldárdalnokok és próféták mellé iktatjuk. (Toldy »A magy. nemz. irod. tört. 1868. a II. köt. 19. lapján.)

³⁾ Sírt mérgében *Achill* a sötét színű fürge hajóban,

Hogy *Briseis*-t a fő fejedelem elragadá.

Am dült, a miként a vadüző rémes oroszlán,

Hogy *Patroklos* szomorú holta fülébe jutott.

Oly fanyar *Éros*-nak nyíla a nagy férfi szívében!

S tiszta barátságnak ingere ilyen erős!

Ῥάτζ Σαμουήλ. Νὺν δὲ πρῶτον διὰ κοινὴν ὠφέλειαν τοῦ γένους ἡμῶν μεταφραθεῖσαι εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβείρα, τοῦ Σιατιστέως. Ἐν Πέστη, αψπς. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἰωσηφου Λέττνερ. (Pesten, 1787. Lettner József nyomdájában.)

A Rácz-ra irt epigramma ez :

Μαίνεσθαι ὁ Σόλων ὁ σοφὸς νενόμισται Ἀθῆναις·

Ἄλλ' αὐτοῦ μανίην βαιὸς ἔδειξε χρόνος.¹⁾

Σωκρατικὸς δ' ἀδικῶν Δαίμων ἀστοῖσι γέγραπται·

Πένθει δὲ καμένην Ἑλλάς ἀγρόν' ἔην.²⁾

Οὕτω καὶ σε πολὺ πονέοντ' ἀνέμοιο θυέλλα

Ἑλλέβορον πολλοῖς πατρὶς ἔβλεψε φέρειν.

Kábultnak tartotta Solont, a bölcset, Athéna ;

Míg nem kába eszét fényre hozá az idő.

Sokrát-nak lelkére halált mond Attika, s későn

Jajgat az ártatlan fülmile holta után.

Téged is a szélvész hányt eddig ; most pedig örvendj :

Helleboroszt adhatsz fényed irigyeinek.³⁾

A XXXV. epigramma (»Ο κοινικός«) Τάμγι-hoz szól. Nem tudni, valjon kit ért s kit dorgál ezen álnév alatt.

A XXXVI. epigrammának a czíme »Ῥωσ, Ἀργς, Ζεύς.«

¹⁾ Erre vonatkozólag Solon, a híres athéni törvényhozó, maga így szól :

Δείξει δὴ μανίην μὲν ἐμὴν βαιὸς χρόνος ἀστοῖς,

Δείξει, ἀληθείης ἐς μέσον ἐρχομένης.

(Lásd : Poetae Graeci gnomici. Ad optim. libr. fidem accur. editi. Editio stereotypa. Lipsiae, Sumptibus et typis Caroli Tauschnitii. 1829. a 76. lapon a XVII. verset.)

²⁾ Ezen distichonnál Tóth-nak szeme előtt a következő sorok lebegtek :

Ἐκανετ', ἐκάνετε

Τῶν (= τῆν) πάνσοφον ᾧ Δαναοί,

Τῶν οὐδὲν ἀγρόνουςαν

Ἀγρόνα Μουσᾶν (= Μουσῶν),

Τῶν Ἑλλάνων (= Ἑλλήνων) τὸν ἄριστον.

(E sorok Euripides-nek elveszett Palamedes-éből valók s ezeknek hallatára — egy scholiasta megjegyzése szerint — »τὸ θῆατρον ἅπαν ἐδάχρυσε« vagyis : az egész atheni színház — az ártatlan Sokrates halálára gondolván — sírva fakadt.)

³⁾ Rácz viszont latin verssel lepte meg a költőt. L. »Görög versei«-hez írt Előszó XIII. és XIV. lapján.

A XXXVII. epigrammában (»Παρνασσός ὁ δῖκ' ἄριστος«, »A kétcsúcsú Parnass«) azon költőket vagdalja, kiknél az igazi belső költői ihlettség hiányozván, csak is akkor fogadják a Múzsza látogatását, a mikor már bennök a bor gőze nagy. Azon álköltőkre röpíti tehát itt gúnynyilát, kikről elénekli a költő:

Isten van bennünk s attól ihletve hevülünk; —

És ezen isteni tűz múzsaifainkban a bor.

A XXXVIII. epigrammában, melynek czíme »Τέμπε«, a költő a *thessaliai Tempe*-t, *Apollo* cultusának ezen főhelyét összehasonlítja a *magyarországi Tempe*-vel. A rokonság ugyanis megvan; mert ezt is, azt is bércek környezik és itt is, ott is forrás van; a különbség csak az, hogy ott víz foly, míg a *magyarországi Tempén bor* pezseg. Nem felekezeti szellem¹⁾ sugalta ezen gunyort, hanem a költő saját észleleteinek kifolyása az; hogy pedig ezen észleletek megfeleltek a valóságnak, az abból tűnik ki leginkább, hogy *Ovidius* »*Tempe*«-jének (»Est nemus Haemoniae« . . .) egy paródiája, mely akkortájt minden deák ember előtt ismeretes volt, ugyanazt korholja. A *pannonhalmi Tempé*-re irt latin *paródia*, melyet *Tóth* követett, így kezdődik:

»Est schola Pannoniae, quam claudit collis ab omni

Parte, vocant Tempe, per quae de monte Lyaeus

Effusus cunctos oestro percellit alumnos,

Deiectuque gravi densos agitante vapores

Nubila fert, sonituque suo vicina fatigat. —

Unus Phoebus abest.« — — —

A XXXIX. epigramma (»Ἀνθος καὶ ζαρπός«) bizonyos *Rhédei*-hez, mint szép reményekkel biztató ifjúhoz, van írva. Keresztneve ugyan nincs kiírva, de azért bátran állíthatom, hogy *Rhédei László*-nak hívták az ifjat. *Tóth*-nak magyar versei közt, melyek két évvel korábban (1816.) jelentek meg mint »*Görög versei*«, van

¹⁾ Hiszen *Tóth* akkor, mikor »*Görög versei*-t kiadta (1818.) már *katholikus* volt. »Az orvosi pályára szánván magát, 1814-ben a pesti egyetemnél iratta be magát, hol 1817-ben a római egyházhoz tért által,« mondja *Toldy* a »*Magyar költők élete*« II. kötetében *Tóth* életrajzában. »1816. oct. 16. Budán a kath. ősi hitre, melytől elei elszakadának, visszatért,« mondja *Ferenczy Jakab* a »*Magyar írók életrajzgyűjteményébe*«. — Kinek van igaza? Úgy látszik, *Ferenczy*-nek, mert az évszámon kívül még a hónapot és napot is kiírja.

ugyanis egy *Rhédei László*-hoz irt költemény, mely az epigrammával feltűnőleg rokon. Az epigramma így van :

*Πολλοὺς, ἐλπομένοις ἐκ σῆς πολυάνθεος ἡβης
Καρποὺς, πολλὰ δοχεῖς εἰς ἔτι ἐκτελέσαι
Εἶθε δὲ πάντα βίον δένδρῳ σε ὅμοιον ἰδωμεν
Ἀνθεα καὶ καρποὺς πάντοτ' ἀμειβομένῳ. ¹⁾*

Szép ifjúságod sok drága gyümölcsöket ígért,
S eddig is, úgy látszik, hímzed ígéretedet.
Bár csak egész élted szép fához lenne hasonló,
Mely terem is, ha virúl ; s újra virúl, ha terem. ²⁾

A XL. epigrammának czíme : »*Δάφνη ἡ κοιμηομένη* (= az aluvó Daphne) ; a XLI. epigrammának pedig ez a czíme : *Μῦες οἱ βιβλοφάγοι* (= könyvrágó egerek). Ezen utóbbi egy kis genrekép. *Hippokrat* fia a tanuló-asztalnál ül. és véletlenül a tükörbe tekintvén észreveszi, a mint néhány egér jóízűen rágesálja sarokba hányt könyvét. Ekkor fenyegetőleg emeli föl ujját s a kandúrral ijeszti őket. Az epigramma így szól :

*Τρεῖς μύες ἐκ βιβλου τινος ἥσθιον, οὐδένά σῖτον
Εὔροντες· τί ἐμὴν τρώγετε, παῖς τις ἔφη
Ἰπποκράτους, βίβλον; κακὰ θηρία, ἐν τῷ ἐσόπτρῳ
Τοὺς κλέπτας καθορῶν, σκέπτετο γὰρ τι νόϋ.
Ἔρρετε καὶ κυάμους φάγετ'· εἰ δὲ μὴ, ἐκκαλῶ ὑμῖν
Αἰλουρον, φοβερόν τοῖσι μύεσσι θεόν.*

Három egér rágesált egy könyvet ; nem vala semmi
Enniök. »Ejnye czudar tolvajok !« így kiabált

¹⁾ Mutatványul közölte a »*Ερμῆς ὁ λόγιος*.«

²⁾ A magyar versei közt (1816.) megjelent költeményke ez :

Érleljenek bájos kecsed
Jó illatú virágjai
Oly sok nemes gyümölcsöket,
Melyek világi életed
Minden korán eltartsanak :
Legyen pedig minden korod
Mint a fa, melynek lombjai
Teremnek is, virítanak is.

Rájok Hippokrát fia, (hogy meglátta tükréből,
 Melyre tanultában félre veté szemeit),
 Menjetek, óh gonoőzak, lencsét rágesálni; különben
 Mindjárt a kandúr, zsarnokotok jön elő.
 Németre is lefordítottatott eképen:
 Mäuselein nagten dereinst an einem Buche. Vom Hunger
 Wurden die Aermsten geplagt. »Diebe! verzehrt ihr
 mein Buch?«
 Rief Hippokrats's gutherziger Sohn, sie im Spiegel erblickend,
 Eben sass er am Tisch, ganz in Gedanken vertieft.
 »Packt euch hinweg, ihr Mäuschen, verzehret Wicken und
 Erbsen:

Weh! euch drohet Gefahr, ruf' ich den Kater herbei!«
 A XLII. epigrammában (»Ἐπιτάφιος Πηβαίου«, Révai sírcíme) a költő látnokilag jósolja meg Révai elveinek akkori diadalát, a mikor — eloszolván az elfogultság borúja — majd képesek lesznek honfitársai őt megérteni, őt, ki (Toldy-val szólva) »a magyar tudományosság terén eladdig ismeretlen nagyságban, a lángész bátorsága-, mélysége- s teremő erejével tűnt fel, s világot gyujtva a sötét chaos-ban véget vetett a hivatlan vezérek balgazdálkodásának.« Hogy Révai-nak reformatori törekvései heves ellenzésre találtak azoknál, kiknek »τὸ φῶς ὁξὺ τὸ ὅσσε βλάβεν«, azt kiki könnyen elképzelheti. Elvei hosszú küzdelem után végre mégis diadalmaskodtak. »Az ellenségek elnémultak, a jobb írők elfogadták az épségébe visszaállított nyelvet, s végtére az akadémia is rá ütötte Révai rendszerére helyeslése bélyegét.« (L. »A magyar nemzeti irodalmi tört.« Irta Toldy Ferencz. Pest. Emich. 1864—1865. — a 168. és a 170. lapon.) Az epigramma így van:

Ὁὐ με μεσημβριζοντ' ἔτι ἥλιον οὖνοι ἅπαντες
 Ἥθελον, ὅττι τὸ φῶς ὁξὺ τῷ ὅσσε βλάβεν (= ἔβλαβεν).
 Ἐσπέρου εἰς ἔτι δεῖ τοῦτοις καὶ φασφόρου ἀστρόζ. 1)
 Λάμψω δ' αὖθις ἐγὼν εἰτ' ἀναδυσόμηνος. 2)

1) Kissé merészen képzett genitivus a szabályos ἀστέρος helyett.

2) Nem türtek téged, deled, napot elmaradásunk

Baglyai: sértegeté fényed az ő szemeik.

Hesper kellett volna előbb, majd Phosphor ezeknek:

A mielőtt rogyogón a horizonra jövé.

A XLIII. epigramma *Winterl*-nek, a jeles chemikusnak, halálára van írva.¹⁾

A XLIV. epigrammának czíme »Ἐπιτάφιος Σομβάτιου« (*Szombaty*²⁾ sírczíme). A sírvers így szól:

Πολλοὺς Σομβάτιος φῶτας θανάτοιο ἔσωσεν·
Οἷδ' ἀρετῶντα καλῶς φάρμακ' ἐπὶ θανάτῳ.
Οὐ δ' ἡμεῖς αὐτὸν σώξεν δυνάμεσθα θανόντα·
Οὐ γὰρ ἔδειξ' ἡμῖν φάρμακον ἀντίδοτον.

Hallám, sok nyomorult beteget megmente haláltól
Szombati: tudta halál ellen a gyógyfüveket.

Ám őt haldoklót meg nem tarthattuk az ifjak: ³⁾

Nem közölte velünk könyvben az antidotont.

A XLV. epigramma (Ὁ γίγας), mely a »Ἐρωῆς ὁ λόγιος«-ban is megjelent, így szól:

Τρωθεῖς τὴν κραδίην γίγας τις ἔρωτος οἶστῳ·
Πάυσσθ', ὦ θνητοῖ, ἔκραγεν ἀχθόμενος,
Πάυσσθ' ἀθανάτοις πολεμοῦντες· νῦν ἐδιδάχθην
Καὶ βρέφος ἀθανάτων πολλὰ βροτοῖο κρατεῖν.

Egy *Gígas* kebelét *Éros* nyila megsebesíté.

»Szűnjetek, óh nyomorult földiek,« így kiabál,

Szűnjetek ellenkezni az istenek ellen: erősebb

Isten az embernél, bármi kicsinyke is az.

¹⁾ *Winterl* akkortájt pesti egyetemi tanár volt. Németül irt *chemiájának* előszavában az ő tudományos érdemeiről így nyilatkozik *Schuster János*, az akkori időben a pesti egyetemen vegytanár: »Lavoisier berührte den Dualismus nur, *Berthollet* bearbeitete solchen mehr für 's Einzelne und vorzüglich für die Classe der Basen; *Winterl* stellte ihn zuerst auf, und führte ihn ganz durch; die Andern schwiegen.«

²⁾ Egy 1815. évben megjelent könyvecskére akadtam véletlenül, mely *Szombaty* kiléte felől váratlan fölvilágosításokat szolgáltatott. E könyv szerint *Cseh Szombati József*, hazánk legkitünőbb orvosainak egyike, Rév-Komáromban született 1748. jul. 11. és meghalt Pesten, 1815. február 2. A könyvecske rézmetszetben mellképét is közli; a kép alatt a következő szép latin distichon olvasható:

Haec magni effigiem medici tibi monstat imago

Szombatii; mentem nulla tabella capit.

(A kit e képen látsz, az *Szombaty*, a jeles orvos.

Arcaza van itt: nagy eszét fösteni nincsen eszet.)

³⁾ T. i. az ifjabb orvos nemzedék, melyhez *Tóth* is tartozott.

A még hátralevő epigrammák közül a XLVI. epigramma »*Ἰητροὶ δαίμονες*« cím alatt *Stift* orvoshoz, a XLVII. epigramma »*Ἰερὸν τὸ Ἐφέσιον*«¹⁾ címmel *Burdach*-hoz, a XLVIII. epigramma »*Ἥφαιστος ὁ μαίνόμενος*« címmel egy *Böer*²⁾ nevű jeles bécsi orvoshoz, a XLIX. epigramma »*Γαληνὸς καὶ Ἰουστινιανὸς*« címmel egy *Hildebrand* nevű jogtudóshoz, az L. epigramma »*Αἰ κράτισται θεαί*« címmel³⁾ *Oken*-hez, és végre az LI. epigramma »*Θρῆμα καὶ φάος*« címmel egy *Beer* nevű orvoshoz van intézve.⁴⁾
— Az *Oken*-hez írt epigramma így szól:

*Τόλμαν τῷ ξυνετῷ καὶ σώφρονι Μοῦσα δίδωσι,
Τῷ τολμῶντι Τῶχῃ τῆς ὁδοῦ ἡρέσεται.
Τόλμα, Τῶχῃ καὶ Μοῦσα κράτισται ἐν οὐρανῷ εἰσὶ·
Δυστυχεῖ βουλῆς οὐποδ' ὁ τῶνδε φίλος,⁵⁾*

Oken ezen — magyar költőtől nem várt — elismerő sorokat nagy örömmel fogadta és »*Isis*« című folyóiratában közölte is. E közlés következtében természetesen *Tóth* a magyar névnek nem kis becsületet szerzett a külföldön is, hol tisztelettel fordult a közvélemény a magyar költő felé, mint a ki oly téren kísérlette meg — még pedig szép sikerrel — erejét, melyen még a nehézségektől egy hamar vissza nem ijedő németek közül is csak vajmi kevesen mertek borostyánért küzdeni.

¹⁾ A *Tóth*-nál találtató »*Ἐφεσίον*«-ban két nyomdahiba van.

²⁾ Valjon nem az *erdélyi Böer*-családból való-e?

³⁾ »*Ἐρμῆς ὁ λόγιος*« ezen epigrammát a következő címmel közölte: »*Εἰς Ὁμηρον τὸν φιλόσοφον*«. — *Oken* (sajátképen *Okenfuss*) *Lörrincz* (szül. 1779.) Németország legnagyobb természetbúvárainak egyike. Az »*Isis*« című encyclopaedikus, de főleg mégis természettudományi folyóiratot 1817. indította meg és az 1848. évig szerkesztette, a mely zivataros évben megszűnt. Minthogy *Oken* ezen folyóiratban *szabad nyilatkozatoknak* szívesen engedett tért, a magasb körök nem jó szemmel nézték ezen tudományos vállalatot, úgy hogy *Oken* már 1819. azon *alternativa* előtt állott, hogy vagy megszűnteti lapját, vagy lemond tanári állásáról. *Oken* tanárságát áldozta fel és mint magánzó folytatta *Jená*-ban az »*Isis*« szerkesztését. A *müncheni* egyetem 1828., a *zürichi* egyetem 1832. hívta meg őt tanárnak. Meghalt 1851.

⁴⁾ Ezt is közölte a »*Ἐρμῆς ὁ λόγιος*«.

⁵⁾ Bátrakká teszi bölcs követőit a Múza. Szerencse

Védi habok közt is azt, a ki küzdeni mer.

Szép istennők a Bátorság, Múza, Szerencse:

Boldogul, a ki nekik hinteget áldozatot.

A három *idyll* közül az elsőnek czíme: »Θι' Ὀλύμπιοι« (= az olympiak) és tárgya hasonló »*Wieland*«-nak »*Der verklagte Amor*«-éhoz.

A második *idyll*nek czíme: »Τὰ ἐνύπνια« (= az álmok). A gondolatot hozzá a költőnek a következő latin epigramma adta:

»Quae bona sunt, mala sunt; bona, quae mala, somnia;
namque
Gaudeo, si mala sunt; si bona sunt, doleo.«

Az *idyll* tehát azt fejtegeti, hogy a *rosz* álmoktól nincs mit félnünk, sőt hogy épen a *rosz* álmok a *jók*, mert fölébredés után örülünk, hogy megszabadultunk tőlük s hogy nem valóság, hanem csak álom volt az egész; míg a *jó* álmok tulajdonképen a *roszak*, minthogy kellemetlenül hat és lehangolja az embert, ha fölébredéskor észreveszi, hogy mindannak, mi szépet és jót álmodott, a rideg valósággal semmi köze, hogy minden csak hiú álom volt. — Hogy a költő azt mondatja »*Ἀντιόπα*«-val, hogy »az álomban nincsen semmi valóság« (Ὁν τις κατ' ὄναρ εἰδέν ποτε οὐδὲν ἀλαθὲς γίγνεται), ez a régieknek azon hitével, melyet az álomról tápláltak, általános-ságban ellenkezik ugyan, mindazonáltal a költő mentségére bátran szolgálhat az, hogy kivételesen voltak már a régieknél is olyanok, kik az álomfejtést s általában a jóslást kevésbe vették s megvetőleg szoltak róla, a mit eléggé bizonyítanak *Euripides* »*Φοίνισσαι*« című tragoediájában *Eteokles*-nek következő szavai is: »Ἐγὼ δὲ τέχνην μαντικὴν ἐμεμφάμην ἥδη.

A harmadik *idyll*nek czíme: »*Παννονία καὶ Λαζία*« (Magyarország és Erdély). A magyarországi *Lykidas* kérdi az erdélyi *Kleodamos*-t, valjon vannak-e Erdélyben az előkelők közt olyanok,

»Οἱ τῶν Περιδῶν γλυκερὰς φιλέοιεν ἀοιδὸς«; ¹⁾

Kleodamos azt válaszolja, hogy sokan is vannak az erdélyi nagyok közt, kik a tudomány és művészet kedvelői. A magyarországi *Lykidas* erre így szól:

Φεῦ, φεῦ, ὡς οὔκιν φθονέω, Κλεόδαμει· τὸ πείθον (= ἐπειθον),
Ὅστε καλαῖς Μοῖσαις πάντας τέρπεισθαι ἀρίστους;
Ἀλλὰ τυ ἴσθι, λέγω δέ σοι, ὦ γὰρθὲ, ὅττι με λυπεῖ

¹⁾ »A kik a Pieridák dalait hallgatni szeretnék.

Τὰν κραδίαν, παῦροι ἄμυν τόχον (= ἔτοχον) ὄντες ἀρίστων,
Οἱ τῶν Περσῶν γλυκερὰς φιλέουσιν ἀοιδός. ¹⁾

Kleodamos erre folytatja az erdélyi előkelők magasztalását, Lykidas pedig panaszait; mignem végre azon ohajtással fejezi be szavait, hogy

..... »Bár csak ma lehetne azon nap,
Mellyen az éneklést megkedvelik a mi nagyink is!«

A költőnek czélja volt, megpirongatni azon előkelő honfitársait, kik nemes hivatásukról, t. i. a hazai tudomány és művészet ápolásáról megfélemedkezvén, mint holmi »ignobile vulgus« töltik vala napjaikat. A költőnek panaszait természetesen nek fogjuk találni, ha meggondoljuk, hogy az akkori időkben az előkelő családok az írói pályára lépőt mint veszni indultat szánták és siratták, hogy akkortájt még *Thalia* papjait »komédiások«-nak és a *Raphaeleket* »mázolók«-nak gúnyolták minálunk. Dicséretes kivételek azonban már akkor is voltak hazánkban, még pedig — a mint a *Tóth* fölsorolta nevekből kitűnik ²⁾ — nem kis számmal.

Térjünk át végre az *epistolákra*, melyek — mint már említettem — *Toldy* figyelmét egészen kikerülték. Az első költői levél »Πρὸς τοὺς Ἕλληνας« (= a görögökhöz) van intézve. Ezen jelesen szerkesztett s költői hévvel írt levélnek kezdetén a régi görögök boldog állapotát festi kellemes ecsettel, *Schiller*-nek »*Die Götter Griechenlands*« czimű költeményétől is kölesönözvén egy-két vonást. Azután így folytatja:

..... Ἄλλὰ κακῶς βλέπεις χρόνος ὅσσα χαμάζε
Ἡέλιος καθορᾷ, βλέβεν οὗτος ἀρ' Ἑλλάδα πάσση.

»Haj! de nagyon megront az idő mindent, valamit csak
A nap alatt látunk: Hellasnak is ez vete véget!«

Erre a *cserről* vett szép hasonlatban láttatja a régi Görögország bukását és római igába jutását. Ezután a legujabb korra

¹⁾ Héj, héj! óh Kleodamos, irigylem vélekedésed,
A ki hiszed, hogy a mi nagyaink mind édes örömmel
Hallgatják dalaink; de neked megvallom egészen,
A mi szívemnek fáj: keveset lehetni minálunk,
A kik a Pieridák dalait hallgatni szeretnék.

²⁾ L. Ungvárnémeti Tóth László »*Görög versei*-t« a 133–134. lapon.

térvén át, a görögöknek a török uralom alatt kiállott szenvedéseit rajzolja.

Νῦν δὲ τὰ μὲν πατρίης ἔξω, τὰ δὲ βαρβάρῳ ἔθνεϊ
 Δόμισιν ἐν πατρίοις, πεδίοις ἐνὶ Ἑλλάδος ἱερῆς
 Δουλεῖοντες ἄδοξοι, ἀνέστιοι ἡδὲ ἄθυμοι
 Ἀχθονται. Τὶ πάθεις (= ἔπαθεις) χαρίεν πάλαϊ ἄνθος
 Ἀχαιῶν;
 Ὅτινι ἀθανάτων βλαφθὲν τοιαῦτα πέπονθας.¹⁾

Erélyes fölhívással fejezi be a költő epistoláját, hogy ugyanis vessék ki szívékből a gyáva félelmet és kövessék őseik dicső nyomdokait. — S ime, a magyar költőnek, valamint más nemzetbeli költőknek serkentései nem veszték kárba! A görögök a huszas évek elején *marathoni* őseik nevéhez méltó hősiséggel zúzták össze a török rabbilincseket.

Szabadokká lettek; s ha nem teljesedett is be a görögök fölszabadulásáért tollal küzdő franczia philhellenek egyikének jóslata²⁾: mégis rövid önállóságuk óta máris bebizonyították azt, hogy Európának rokonszenvét megérdemelték. »Görögország classikus földje ama pusztító háború után nem vala egyéb véráztatta pusztaságnál. S ime, ma számos falvak, virágzó városok emelkedtek föl a még füstölgő romokból Görögország gyermekeinek kezei által idegen segítség nélkül. Tűzzel vassal pusztított földeit bő tenyészet, gazdag ültetvények borítják Tengerészete mely csak néhány száz törékeny hajóból állt, eláraszt minden tengert ezernyi vitorláival, s kereskedelme a világnak minden részére terjed. Az oktatás példátlan lendületnek indult a társadalom minden osztályában.³⁾ Görögország tehát érdemeket

¹⁾ Most pedig ők részint tova a szép ősi hazától,
 Részint egy vad nemzet alá letiporva, tulajdon
 Honjokban, Hellas szent földén, hontalanul a
 Szolgai járom alatt nyögnek. — Mondd gyáva utódja
 Annak a hajdani hős népnek, mondd, ki az az isten,
 A ki haragjában megronthata ennyire téged?

²⁾ »Arrachez les Grecs modernes à la servitude qui les opprime, et vous verrez se reproduire tous les talents et toutes les vertus qui distinguèrent leurs ancêtres.«

³⁾ »A tanulási s mivelődési vágy közös a társadalomnak minden osztályával Görögországban. Peloponnesos parasztjainál divatos a közmondás: A ki

szerzett magának a polgáriasult Európát illetőleg . . . s a történet hirdetni fogja, mennyi törekvésre, bátorságra, kitartásra volt szüksége a görög nemzetnek, hogy húsz év alatt az ujaszületés csodáját teljesítse, melyhez hasonló példát még egy nép sem mutatott.¹⁾

A második epistola (*»Πρὸς φίλον τινα*) Cseresznyés Sándor-hoz van írva, kiről azt mondja Tóth *»Görög versei«*-hez irt előszavának XIV. lapján, hogy *»hétéves lelki barátja.«* Ezen barátjához Tóth két évvel előbb (1816.) megjelent *»magyar versei«*ben is irt volt már egy költeményt, t. i. egy glykon-asklepiadesi sorokban szerkesztett ódát.²⁾ — Cseresznyés viszont őt latin versben énekelte meg, mely így szól:

Mella redux nuper tuleras, apis Hunnica, nobis,
Graiurum e pratis parta labore tuo.
Jamque iterum flores, quos protulit Hunnia, nectis,
Ut discant alii, quas habeamus opes.
I faustis avibus, nec vulgi probra veretor:
Nos dilecta tibi pectora sarta damus.«

Az utolsó epistolának czíme *»Πρὸς φιλόμουσον τινα«* (= egy műzsakedvelőhöz). Ezen epistola, mely itt az *utolsó* helyet foglalja el, »a görög versköltőnek (mint Tóth maga mondja a 147. lapon) ezelőtt hat egész évvel (1812.) legelső próbatétele volt a görög nyelven.« A műzsakedvelő alatt tudós Karlovszky-t érti, ki az eperjesi collegiumban tanár volt, s kinek »jeles könyvtára még nagyobb rúgót adott«³⁾ a költőnek a görög nyelv és irodalom tanulmányozására. — Karlovszky volt egyike azon tudós férfiaknak, kik Tóth-ot a görög verselés folytatására leginkább bátorították,⁴⁾

nem ismeri a betűket, az nem ember. — Eurótas partjaitól a Parnassos hegy-aljáig, Arkádia kopár hegyeitől Theba völgyéig nincs falu, melynek nem volna iskolája.« Így ír *Ampère* *»De l'instruction publique en Grèce«* czím alatt a *»Reveu de deux mondes«* 1843. folyamának 112. lapján. (Vajha hazánkról is hasonló lehetne írni!)

¹⁾ Így szól az *»Indépendance«* 1853. évi folyamának 266. száma.

²⁾ »Ungvár-Németi Tóth László versei.« Pesten, Trattner J. T. betűivel. 1816. l. a 16. lapon az V. ódát.

³⁾ L. *»Görög versei«*-t a 148. lapon.

⁴⁾ »Bátorított merész czélomban azon kedvező ítélet is, melyre néhány tudós férfiak csekély próbatételeimet érdemeseknek tartották. *Miller* (akkor-

s ugyancsak *Karlovszky* volt az, ki a fiatal költőnek zsengéit bírálván ezen ítélettel küldötte vissza: »Vides itaque, dilecte amice, me quidem hoc amicitiae dedisse, ut diligenter poemata tua relegerem; sed, si quod per festinationem in scribendo emersit excipiam, nihil reprehensione dignum reperisse.¹⁾ — Ezeknek előre bocsátása után lássunk egy kis mutatóványt ezen levélből. Közlöm azon sorokat, melyekben a költő talpraesetten jellemzi a tudomány-nak hatalmát:

Ὁλβιος ἐστὶν ἀνὴρ, πολλῶν τ' ἀντάξιός ἀνδρῶν,
 "Οστίς ταῖς Μούσαις ἔκδοτός ἐστιν ἔλος·
 Οἱ γὰρ σπουδαῖοι φιλικὰς ὁρέγονται ἐκείνου,
 Δεινοῦ μὲν φαυλοῦς, τοῖς δ' ἀγαθοῖς ἀγαθοῦ,
 Τοῖς δὲ θεοῖς φίλου ὄντος ἴσος δὲ καὶ ἐστὶ θεοῖσιν,
 Οὐδὲν τοῦ καλῶς ἕχῃσαι ἀπ' ἐκτός ἐλόν.

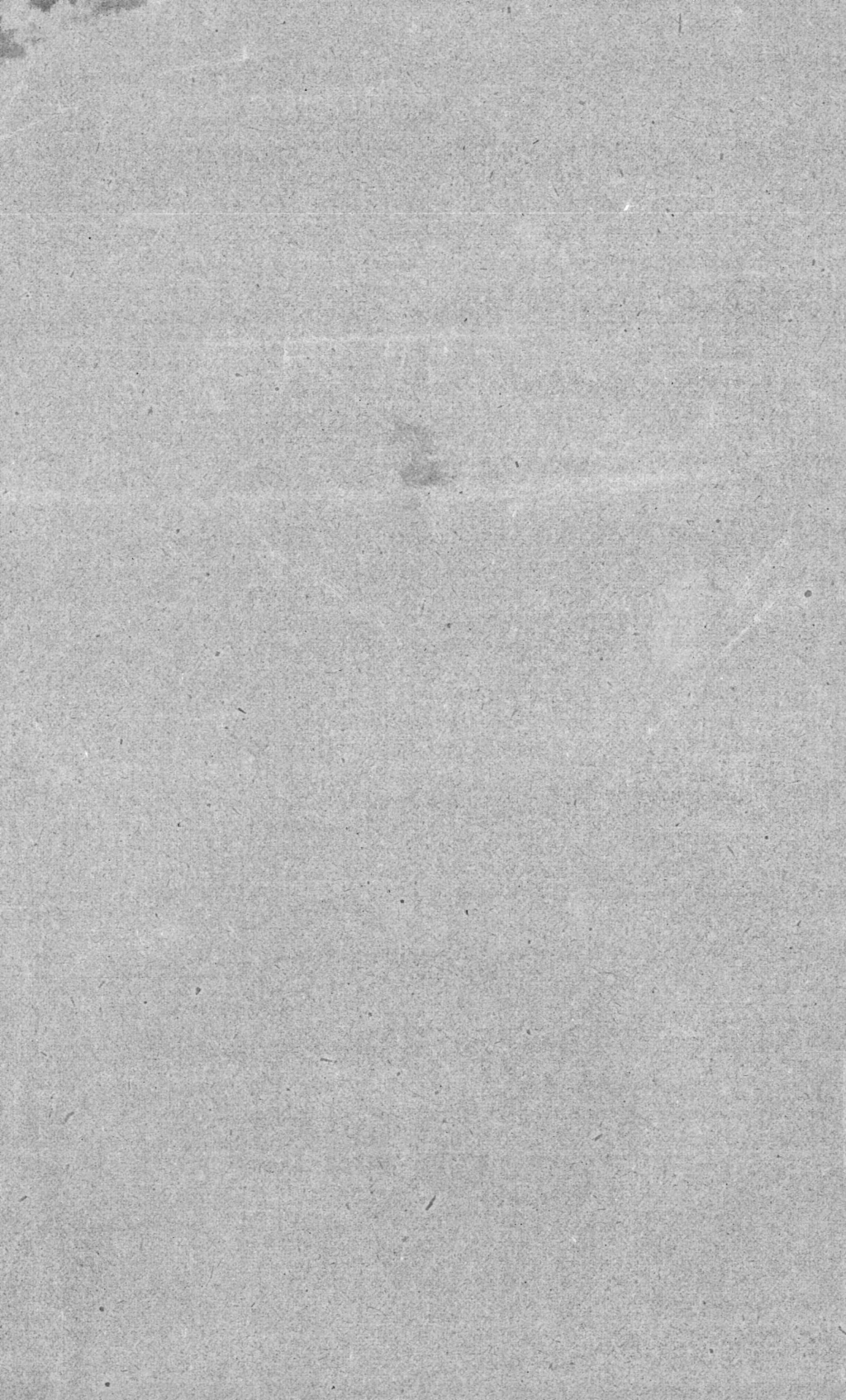
..... »Oh százszor boldog az ember,
 A ki egész lelkét a tudománynak adá.
 Kéri barátságát minden jeles annak; előtte
 Reszketnek minden rosszak; örülve megyen
 Hozzá a jámbor; — félisten az, a ki magában
 Nem másutt keresi a nyugalom javait.«

Egy teljes félszázad mult el azóta, hogy *Tóth*-nak — a külföldön tetszéssel fogadott görög versei megjelentek, a nélkül, hogy azokat valaki nálunk eddig megismertette és méltatta volna; s ugyancsak egy félszázada már annak, hogy *Tóth* szeretett hazája határain kívül a legnagyobb nyomorban sínlődve húnyt el *Bécsben*, hol »*kő se mutatja helyét*«; én tehát csakis hazafias kedves kötelességet teljesítettem, midőn jelenleg a multnak fátyolát kegyeletesen föllebbentettem, mely alatt, ki tudja, még hány más jelesünk szűnyad fénytelenül.

Theurewk Árpád.

tájt muzeumi igazgató, ki — miként *Tóth* az 52. lapon mondja — »a magyar név dicsőségét részint buzgó serkentéseivel, részint fáradságtalan szorgalmával napról napra öregbíti«), *Schedius*, *Karlovszky*, a két nemes *Djika*, *Demetriadés* és *Lassan* mind oly tudósok, a görög nyelvben, kiknek tekintetükre építhetek.« (Így szól *Tóth* »*Görög versei*«-hez irt előszavának XIX. lapján.

¹⁾ »Annál hatalmasb ösztöne szivemnek (jegyzí meg *Tóth Karlovszky*-nak ezen ítéletére), hogy az öt esztendővel az előtt zsenge próbámról mondatott.« (L. az Ungvárnémeti *Tóth László* »*Görög versei*«-hez irt előszó XIX. lapját.)

A M. TUD. AKADEMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

Kaphatók a M. T. Akadémia könyvkiadó hivatalában Budapesten (Akadémia-épület) s minden hazai könyvtárusnál:

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy Pál. I—X. kötet 30 füzetben. 1862—1873. (8-adrét 300 iv.) Ára egy 10 kötetből álló teljes példánynak 15 forint. Egy-egy kötetnek ára különvéve 1 frt. 50 kr. Az I-ső és X-dik kötet külön nem adatik.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XI-ik kötete. **AZ OSZTJÁK NYELV.** Nyelvtan, Szöveg és Szótár. Irta Hunfalvy Pál. 1875. 30 iv. Ára 3 frt.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK stb. XII. kötet. Szerkeszti Hunfalvy Pál. Ára 3 frt.

A KÖNDAI VOGUL NYELV. Irta Hunfalvy Pál. (Nyelvtudom. Közl. IX. köt.) Ára 1 frt. 50 kr.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól. Pest. 1861. (8-adrét, XIV. és 580 lap.) Ára 1 frt.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI. A Vogul föld és népei. Kidolgozta Hunfalvy Pál. (4-adrét. VII. és 364 lap.) Ára 2 frt.

MAGYAR-UGOR ÖSSZEHASZNOLTÓ SZÓTÁR. Irta Budenz József. I. füzet. (1—16 iv) 1873. 8-adrét. Ára 1 frt.

ERDEI- ÉS HEGYI CSEREMISZ-SZÓTÁR. Budenz József. (A Nyelvtudom. Közlemények IV. kötetéből.) Ára 50 kr

NYELVEMLÉKTÁR. Régi Magyar Codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. I—III. köt. 1874. 8-adrét Ára 5 frt.
Egyenkint Ára 2 frt.

ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL. I—IV. köt. 1869—1875. Ára 7 frt 80 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVÉSZEK Erdősitől Tsétsiig. Kiadta Toldy Ferencz. Ára 2 frt.

A MAGYAR IGEIDŐK. Irta Szarvas Gábor. Ára 1 frt.

A MAGYAR NYELVUJÍTÁS óta divatba jött idegen és hibás szólások biralata. Irta Imre Sándor. Ára 1 frt.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI. Irta P. Thewrewk Emil. Ára 50 kr.

FINN NYELVTAN. Fábian Istvántól. Pest, 1859. Ára 50 kr.

KALEVALA. A finnek nemzeti eposza. Fordította Barna Ferd. Ára 1 frt.

ABUSKA. Csagatájtörök szógyűjtemény. Vámbéry Á.-tól. Pest, 1862. Ára 40 kr.